

پیشگفتار "راه" به نظرستان
www.tabarestan.info

تداوم و تغییر

جلد هشتم

تاریخ و تمدن

تداوم و تغییر
جلد هشتم

ویراستاران: هلن سانسسیسی وردنیوخ، املی کورت، مارگارت کول روت
ترجمه مرتضی ثاقب فر

پیشگفتار "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

طرح روی جلد: علی زخم

انتشارات توس

ISBN 978-964-315-682-4

9 789643 156824

قیمت سری اول ۸ جلدی،
۸۹۰۰۰ تومان

پیشگویی به تبرستان
www.tabarestan.info

تاریخ هخامنشی

جلد هشتم

پیشکش "راد" بہ تبرستان
www.tabarrestan.info

«۶۸۳»

تاریخ هخامنشی

پیشکش "وراد" دانشگاه
www.tabarestan

جلد هشتم

تداوم و تغییر

گزارش‌های آخرین کارگاه تاریخ هخامنشی از ۶ تا ۸ آوریل ۱۹۹۰
در آن ابر، میشیگان

ویراستاران

هلن سانسیمی وردنبورخ، آملی کورت و مارگارت کولروت

ترجمه مرتضی ثاقب‌فر

عنوان و نام پدیدآور :	تاریخ هخامنشی / ویراستاران هلن سانسسی وردنبورخ و آملی کورت؛ مترجم مرتضی ناقبفر.
شابک	دوره 8-978-964-315-684-8 ج. ۱: 6-978-964-315-675-6 ج. ۲:
	3-978-964-315-676-3 ج. ۳: 0-978-964-315-677-0 ج. ۴:
	4-978-964-315-678-7 ج. ۵: 4-978-964-315-679-4 ج. ۶:
	0-978-964-315-680-0 ج. ۷: 7-978-964-315-681-7 ج. ۸:
	4-978-964-315-682-4
وضعیت فهرست نویسی:	فیا.
یادداشت	Achaemenid history. 1991 :
یادداشت	: کتابنامه.
مندرجات	ج. ۱. منابع، ساختار و نتیجه گیری. - ج. ۲. منابع یونانی. - ج. ۳. روش و نظریه. - ج. ۴. مرکز و پیرامون - ج. ۵. ریشه های سنت اروپایی - ج. ۶. آسیای صغیر و مصر. - ج. ۷. از نگاه مسافران - ج. ۸. تداوم و تغییر ایران -- تاریخ -- هخامنشیان، ۵۵۸-۳۳۰ ق.م.
موضوع	
شناسه افزوده	: سانسسی - وردنبورگ، هلن، ۱۹۴۴-۲۰۰۰ م.
شناسه افزوده	Sancisi-weardenburg, Heleen :
شناسه افزوده	: آملی کورت، مارگات کولروت. ویراستار.
شناسه افزوده	: ناقبفر، مرتضی، ۱۳۲۱- . مترجم
رده بندی کنگره	: ۱۳۸۷DSR۲۱۹/ ت ۲
رده بندی دیویی	: ۹۵۵/۰۱۴
شماره کتابشناسی ملی	: ۱۲۸۳۳۹۶

انتشارات توس

تاریخ هخامنشی (جلد هشتم) تداوم و تغییر

ویراستار: هلن سانسسی وردنبورخ، آملی کورت و مارگات کولروت

ترجمه مرتضی ناقبفر

چاپ اول: ۱۳۸۸

شمارگان: ۳۰۰۰ نسخه

حروف نگاری و صفحه آرایی: توس

لیتوگرافی: پیچاز

چاپخانه: حیدری

شابک جلد هشتم: ۹۷۸-۹۶۴-۳۱۵-۶۸۲-۴ ISBN 978-964-315-682-4

شابک دوره ۱۵ جلدی: ۹۷۸-۹۶۴-۳۱۵-۶۸۴-۸ ISBN 978-964-315-684-8

کلیه حقوق چاپ و انتشار این اثر - به هر صورت - محفوظ و مخصوص انتشارات توس است.

فروشگاه: تهران، خیابان انقلاب، اول خیابان دانشگاه، پلاک ۱۷۸ - تلفن: ۶۶۴۶۱۰۰۷، فکس: ۶۶۹۷۰۶۷۷

دفتر مرکزی: تهران، خیابان انقلاب، خ دانشگاه بن بست پورجوادی شماره ۵ - تلفن: ۶۶۴۹۱۴۴۵-۷

نشانی اینترنت: www.toospub.com پست الکترونیک: info@toospub.com E-mail:

فهرست

پیشکش "راد" په تيرستان
www.tabarstan.info

کوته‌نوشت‌ها

پیشگفتار ۱۵

دبیاچه ۱۹

کنار زدن پرده‌ها: انتقال هنری در فراسوی مرزهای دوره‌های تاریخی ۳۱
مارگارت ک. روت، آن آربر

شفاهی بودن "مدیکوس لوگوس" هرودوت، یا: دیداری دوباره با شاهنشاهی ماد ۷۷

هلن سانسیسی وردنبورخ

گوناگونی مطالب مربوط به ماد ۱۰۳

أسکار وایت موسکارلا

پلی بر شکاف میان ایلامیان و پارسیان در جنوب خاوری خوزستان ۱۱۷

الیزابت کارتر

معیارهای باستان‌شناختی تداوم فرهنگی و آمدن پارسیان به فارس ۱۵۵

ویلیام م. سامنر

برداشت‌های هنری هخامنشیان از فرهنگ اورارتویی ۱۶۹

اورزولا زایدل

عناصر بابلی و آشوری در هنر هخامنشی ۱۹۹

پتر کالمایر

ایرانیان و تداوم فرهنگ مصر پیش از ۲۲۵
جانت ه. جانسون

داریوش، پادشاه Kapelos [کاسبکار] ۲۴۱

ر.دکا

شبکه جاده شاهی ایران ۲۵۱

دیوید ف. گراف

گندم، روغن و شراب... ۲۸۵

ژان فرانسوا سال

تداوم در شوش در هزاره یکم پیش از میلاد ۳۲۱

رمی بوشارلا

بین‌النهرین هخامنشی: سنت‌ها و نوآوری‌ها ۳۳۹

محمد داندامایف

پارسیان چونان مادها ۳۴۹

کریستوفر توپلین

قواعد حماسی باستانی در متن بیستون ۳۸۵

جک مارتین بالسر

داریوش گوید: استدلال، شماره‌ها، زمان و مکان در کتیبه بیستون ۳۹۹
گرنوت ل. ویندفور، آن آر بور

منابع یونانی - هلنیستی نهادهای ایرانی و نهادهای مقدونی: تداوم، تغییرات و... ۴۲۵

بی‌یر بریان

انتقال حکومت از هخامنشی به سلوکی در بابلیه: انقلاب یا تحول؟ ۴۶۵
آملی کورت و سوزان شروین وایت

درباره جنبه‌هایی از تداوم میان متون قانونی بابلیه هخامنشی و بابلیه هلنیستی ۴۹۱
متیو و. استالیر

نقشنامه‌های بابلی بر روی مهرهای کشف شده در سلوکیه دجله ۵۲۱
آنتونیو این ورنیتسی

اولین سکه‌های یهودا و سامریه از لحاظ سکه‌شناسی و تاریخ در... ۵۳۹
پیتر میچین ایست

اسکندر در مصر: تداوم یا تغییر ۵۶۳
استنلی م. برنستاین

درباره خاطره به جامانده از هخامنشیان و اسکندر در ایران ۵۷۳
یوزف ویزه هوفر

کتابنامه ۵۸۷

پیشکش "راد" بہ تبرستان
www.tabarestan.info

کوته‌نوشت‌ها

AA	Arts Asiatiques
AAntHung	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
AAnz	Archäologischer Anzeiger
ABL	R. F. Harper, <i>Assyrian and Babylonian Letters belonging to the Kouyoujik Collection of the British Museum I-XIV</i> . London/Chicago, 1892-1914.
AC	L'Antiquité Classique
AchHist 1	<i>Achaemenid History I: Sources, Structures and Synthesis</i> . Sancisi-Weerdenburg, H., (ed.), Leiden 1987
AchHist 2	<i>Achaemenid History II: The Greek Sources</i> . Sancisi-Weerdenburg, H., Kuhrt, A., (eds.), Leiden 1987
AchHist 3	<i>Achaemenid History III: Method and Theory</i> . Kuhrt, A., Sancisi-Weerdenburg, H., (eds.), Leiden 1988
AchHist 4	<i>Achaemenid History IV: Centre and Periphery</i> . Sancisi-Weerdenburg, H., Kuhrt, A., (eds.), Leiden 1990
AchHist 5	<i>Achaemenid History V: The Roots of the European Tradition</i> . Sancisi-Weerdenburg, H., Drijvers, J.W., (eds.), Leiden 1990
AchHist 6	<i>Achaemenid History VI: Asia Minor and Egypt</i> . Sancisi-Weerdenburg, H., Kuhrt, A., (eds.), Leiden 1991
AchHist 7	<i>Achaemenid History VII: Through Travellers' Eyes</i> . Sancisi-Weerdenburg, H., Drijvers, J.W., (eds.), Leiden 1991
ActIr	Acta Iranica
AfO	Archiv für Orientforschung
AHw	von Soden, W., <i>Akkadisches Handwörterbuch</i> . Wiesbaden, 1959-1981
AION	Annali dell'Istituto Orientale di Napoli
AJA	American Journal of Archaeology
AMI	Archäologische Mitteilungen aus Iran
<i>Amphores grecques</i>	Empereur, J.Y., Garlan, Y., <i>Recherches sur les amphores grecques</i> . (BCH Supplément XIII), Paris, 1986
AnSt	Anatolian Studies
ANET	Pritchard, J.B., (ed.), <i>Ancient Near Eastern Texts</i> . Princeton, 1969 ³ .
AnOr	<i>Analecta Orientalia</i> . Vol. 8: Pohl, A., <i>Neubabylonische Recht-surkunden aus den Berliner Staatlichen Museen</i> . Roma, 1933
ANSMN	The American Numismatic Society Museum Notes
AnzAWW	Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien
AOAT	Alter Orient und Altes Testament
AoF	Altorientalische Forschungen
AOS	American Oriental Series
ARAB	Luckenbill, D.D., <i>Ancient Records of Assyria and Babylonia</i> . Chicago, 1926-27
ASNP	Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa
BA	Biblical Archaeologist

BaF	Baghdader Forschungen
BaM	Baghdader Mitteilungen
BASOR	Bulletin of the American Schools of Oriental Research
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
BE	Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania, Series A: Cuneiform Texts. Vol. 10: Clay, A.T., <i>Business Documents of Murašû Sons of Nippur Dated in the Reign of Darius II</i> , Philadelphia, 1904
BEFAR	Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome
BEO	Bulletin d'Études Orientales
BIFAO	Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale. Le Caire
BNF	Beiträge zur Namensforschung
BRM	Babylonian Records in the Library of J.P. Morgan. I: <i>Babylonian Business Transactions of the First Millennium B.C.</i> , New York, 1912
Bull. Ép. Sémi.	J. Teixidor, Bulletin d'Épigraphie Sémitique (1964-1980), <i>BAH 127</i> , Librairie Geuthner, Paris, 1986.
BV	Peiser, F.E., <i>Babylonische Verträge des Berliner Museum</i> , Berlin, 1890
CAD	<i>The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago</i> , Chicago/Glückstadt, 1956-
CAH	Cambridge Ancient History
Camb.	Strassmaier, J.N., <i>Inschriften von Cambyses, König von Babylon</i> , Leipzig, 1890
CANES	Corpus of Ancient Near Eastern Seals in North American Collections
CDAFI	Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran
CdE	Chronique d'Égypte
CHI	Cambridge History of Iran
CP	Classical Philology
CRAI	Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres
CR	Classical Review
CRPOGA	Centre de Recherche sur le Proche-Orient et la Grèce Antiques (Strasbourg)
CT	Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the British Museum, London
CW	The Classical World
Dar.	Strassmaier, J.N., <i>Inschriften von Darius, König von Babylon</i> , Leipzig, 1897
DHA	Dialogues d'Histoire Ancienne
EA	<i>Les Lettres d'el-Amarna</i> , trad. W.L. Moran, (trad. franç. D. Collon & H. Cazelles), Le Cerf, Paris, 1987
EdF	Erträge der Forschung
EI	Eretz-Israel
EncIr	Encyclopaedia Iranica
EW	East and West
FuB	Forschungen und Berichte
GR	Greece and Rome

HdO	Handbuch der Orientalistik
HThR	Harvard Theological Review
IEJ	Israel Exploration Journal
IJJ	Indo-Iranian Journal
INJ	Israel Numismatic Journal
IOS	Israel Oriental Series
IPNB	Iranisches Personennamenbuch
IrAnt	Iranica Antiqua
JA	Journal Asiatique
JANES	Journal of the Ancient Near Eastern Society of Columbia University
JAOS	Journal of the American Oriental Society
JBL	Journal of Biblical Literature
JCS	Journal of Cuneiform Studies
JdI	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
JEA	Journal of Egyptian Archaeology
JEOL	Jaarbericht Ex Oriente Lux
JESHO	Journal of the Economic and Social History of the Orient
JFA	Journal of Field Archaeology
JHS	Journal of Hellenic Studies
JJS	Journal of Jewish Studies
JNES	Journal of Near Eastern Studies
JPOS	Journal of the Palestine Oriental Society
JSOT	Journal for the Study of the Old Testament
JSS	Journal of Semitic Studies
JSSEA	Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities
JThS	Journal of Theological Studies
KAI	Donner, H., & Röllig, W., <i>Kanaanäische und aramäische Inschriften</i> . 3 vols. Wiesbaden, 1962-64
Keisan	Briend, J., & Humbert, J.-B., [sous la dir. de], <i>Tell Keisan (1971-1976). Une cité phénicienne en Galilée</i> , Gabalda, Paris 1980
Kition III	Guzzo Amadasi, M.G., & Karageorghis, V., <i>Fouilles de Kition. III. Inscriptions phéniciennes</i> , Nicosie 1977.
Kition IV	Karageorghis, V., Coldstream, J.N., Bikai, P.M., Johnston, A.W., Robertson, M., & Jehasse, L., <i>Excavations at Kition. IV. The non-Cypriot pottery</i> , Nicosia, 1981.
Kition V	Karageorghis, V., & Demas, M., <i>Excavations at Kition. V. The pre-Phoenician levels</i> , Nicosie, 1985.
Kition-Bamboula II	Salles, J.-F., <i>Kition-Bamboula. II. Les égouts de la ville classique</i> , Éditions Recherche sur les Civilisations, Mémoire 27, Paris 1983.
Kition-Bamboula IV	Salles, J.-F., [sous la dir. de], <i>Kition-Bamboula. IV. Les niveaux d'époque hellénistique</i> , Éditions Recherche sur les Civilisations, Paris, sous presse
LAP0	Littératures Anciennes du Proche-Orient
LdÄ	Lexikon der Ägyptologie
MBAH	Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte
MDAFA	Mémoires de la Délégation Française en Afghanistan
MDAFI	Mémoires de la Délégation Française en Iran

MDOG	Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft
Misc.Grec.Rom.	Miscellanea Greca e Romana
NABU	Notices Assyriologiques Brèves et Utilitaires
NAPR	Northern Akkad Project Reports
NC	Numismatic Chronicle
ÖAW	Österreichische Akademie der Wissenschaften
OECT	Oxford Editions of Cuneiform Texts
OIC	Oriental Institute Communications
OIP	Oriental Institute Publications
OLP	Orientalia Lovaniensia Periodica
OpRom	Opuscula Romana
Or	Orientalia
OrAnt	Oriens Antiquus
Or Suec.	Orientalia Suecana
PAPS	Proceedings of the American Philosophical Society
PBS	Publications of the Babylonian Section, Univ. of Pennsylvania, Philadelphia
PCPS	Proceedings of the Cambridge Philological Society
PEQ	Palestina Exploration Quarterly
PF	Hallock, R.T., <i>Persepolis Fortification Tablets</i> , Chicago 1969
PFa	Hallock, R.T., 'Selected Fortification Tablets,' <i>CDAFI</i> 8, 1978, 109-136.
Philol.	Philologus
Quad,Stor.	Quaderni di Storia
QUCC	Quaderni Urbinati di Cultura Classica
RA	Revue Archéologique
RAsiat	Revue Asiatique
RAss, RdA	Revue d'Assyriologie
RdE	Revue d'Égyptologie
REA	Revue des Études Anciennes
REG	Revue des Études Grecques
RHA	Revue Hittite et Asiatique
RHR	Revue de l'Histoire des Religions
RIA/RLAss	Reallexikon der Assyriologie und der vorderasiatischen Archäologie
RN	Revue Numismatique
ROMCT	Royal Ontario Museum Cuneiform Texts, Toronto. Vol. 2: McEwan, G.J.P., <i>The Late Babylonian Tablets in the Royal Ontario Museum</i> , 1982
RTP	Briant, P., <i>Rois, tributs et Paysans</i> , Paris 1982
SAAB	State Archives of Assyria Bulletin
SAK	Studien zur Altägyptischen Kultur
SAS	South Asian Studies
SBL	Society for Biblical Literature
SCE IV,2	Gjerstad, E., <i>The Swedish Cyprus Expedition. IV, 2. The Cypro-Geometric, Cypro-Classical and Cypro-Classical Periods</i> , Stockholm, 1948
SCO	Studi Classici e Orientali
SIMA	<i>Studies in Mediterranean Archaeology</i>
ŠKZ	(Inscription Šabuhurs I. von der Ka'ba-i Zardušt)

SNR	Schweizerische Numismatische Rundschau
StIr	Studia Iranica
TAPhA	Transactions of the American Philological Association
TAVO	Tübinger Atlas des Vorderen Orients
TBER	Joannès, F., <i>Textes économiques de la Babylonie récente</i> (Études Assyriologiques Cahiers 6), Paris 1982
TCL	Textes cunéiformes du Louvre. Vol. 13: Contenau, G., <i>Contrats néo-babyloniens: Achéménides et Séleucides</i> , Paris, 1929
TCS	Texts from Cuneiform Sources
TMO	Travaux de la Maison de l'Orient
TPS	Transactions Philological Society
TuM	Texte und Materialien der Frau Professor Hilprecht Collection of Babylonian Antiquities im Eigentum der Universität Jena. Vol. 2/3 Krückmann, O., <i>Neubabylonische Rechts- und Verwaltungstexte</i> , Leipzig, 1933
TTYK	Türk Tarih Kurumu Yayınlarından
VAB	Vorderasiatische Bibliothek
VAS	Vorderasiatische Schriftdenkmäler der Königlichen Museen zu Berlin, Leipzig
VT	Vetus Testamentum
WJA	Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft
WO	Die Welt des Orients
WVDOG	Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orientalgesellschaft
YCS	Yale Classical Studies
YOS	Yale Oriental Series
ZA	Zeitschrift für Assyriologie
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft
ZDPV	Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins

پیشکش "راد" بہ تبرستان
www.tabaristan.info

پیشگفتار

پیشکش "راد" په تیرستان
www.tabarestan.info

مایلم در این جا از شماری از نهادها و افرادی که در برگزاری موفقیت آمیز "کارگاه دهم تاریخ هخامنشی" به ما کمک کرده اند سپاسگزاری کنیم. پیش از همه سپاس خود را تقدیم "موقوفه ملی علوم انسانی" که یک بنگاه فدرال آمریکایی است می کنیم که کمک های مالی گشاده دستانه آن ما را قادر ساخت تا کارشناسان اروپایی و آمریکایی را در دانشگاه میشیگان در آوریل ۱۹۹۰ گرد هم آوریم. هدایای این موقوفه گرانقدر شامل منابعی نیز می شد که توانستیم به یاری آن مخارج و دستمزدهای پانزده همکار زیردست از ملیت های گوناگون (ایرانی، ژاپنی، یونانی، آلمانی، کانادایی و آمریکایی) را پردازیم. این دستمزدها به خاطر حضور در جلسات و بر اساس پاداش های رقابتی پرداخت می شد. نتیجه این کار مبادله افکار میان محققان ارشد و پژوهندگان کوچک تر بود که هر دو طرف از آن سود بردند و بهره مند شدند. همچنین از واحدهای متعدد دانشگاه میشیگان به خاطر یآوری ها و یارانه های بزرگوارنه شان تشکر می کنیم. این واحدها عبارتند از: مؤسسه علوم انسانی، مدرسه مطالعات تکمیلی هاریس ه. رکم، دفتر معاون پژوهشی دانشگاه و کالج ادبیات، علوم هنرها. از مؤسسه علوم انسانی، مدرسه مطالعات تکمیلی و موزه باستان شناسی کلسی به خاطر استقبال صمیمانه شان از دیدارکنندگان و ایجاد تسهیلات برای برگزاری جلسات کارگاه سپاسگزاریم. همچنین قدردانی ویژه خود

را از همکاری‌های اضافی دانشگاه جهت تقویت و پشتیبانی از کارگاه ابراز می‌داریم که مدارک و امکانات خود را در زمینه کار ما در معرض نمایش عموم قرار دادند. برگزاری نمایشگاهی از انتشارات و کتب و اسناد و عکس‌های مربوط به اولین مسافران اروپایی به تخت جمشید که در «کتابخانه مطالعات تکمیلی» با کمک کارمندان «دایره کتاب‌های کمیاب و مجموعه‌های ویژه» برپا گردید؛ برگزاری یک گفتگوی بین‌المللی درباره «امپراتوری سازان» در مؤسسه علوم انسانی؛ و برگزاری نمایشگاهی با عنوان «برترین افتخارات: پادشاهی ایران و هدیرت تدآوم خلاقه» در «موزه کلسی» که بسیار مهون «بایگانی هرتسفلد» در گالری «هنر فریر» وابسته به «مؤسسه اسمیتسونیان» بود. این موزه همچنین وظیفه میزبانی از شرکت‌کنندگان در «کارگاه» را برعهده داشت.

بسیاری افراد در «آن آرپور» به خاطر تلاش‌هایشان سزاوار سپاس‌هایی ویژه‌اند. بانو جانث رُز، دستیار اداری بخش تاریخ که در طول برگزاری جلسات کارگاه کمک‌ها و حمایت‌های عملی فراوانی انجام داد. بانو هلن بیکر، کارمند اداری بلندپایه موزه کلسی که نقش مهمی در کار دشوار محاسبات مالی کل پروژه برعهده داشت. دو دانشجوی دکتری باستان‌شناسی و تاریخ هنر، بانو کارلاگوندو و بانو سوزان تپاسکه - کینگ، و یک دانشجوی دکتری تاریخ باستان، داوید فون‌هامبورگ، سهم برجسته‌ای در برگزاری خوب جلسات داشتند. سالی همفریز، ایلین گازدا، شارون هربرت، چستر استار، پیوتر میخالوفسکی و لودویگ کونن اداره بحث‌های کارگاه را با کفایت و کارآمدی تمام انجام دادند. بخصوص سپاسگزار سالی همفریز هستیم که کوشش‌های او (در کنار تلاش‌های مارگارت روت) برای تأمین اطلاعات ضروری برای ما جنبه‌ی حیاتی داشتند.

سازماندهی این دهمین و آخرین «کارگاه تاریخ هخامنشی» بدون انتصاب هلن سانسسی وردنبورخ به عنوان استاد مهمان هلندی در دانشگاه میشیگان در سال تحصیلی ۹۰-۱۹۸۹ امکان‌پذیر نبود. بدین مناسبت از وزارت آموزش و پرورش هلند و نیز از دانشگاه و بخش‌های تاریخ و مطالعات کلاسیک آن سپاسگزاری می‌کنیم که چنین فرصت استثنایی را فراهم ساختند.

آخرین و نه کمترین سپاس خود را تقدیم مؤسسه هلندی «وور هت نابای اوستن» می‌کنیم که ما را قادر ساخت بدون نیاز به درخواست کمک و هزینه اضافی به انتشار صورت جلسات کارگاه‌ها بپردازیم.

با آن‌که این آخرین جلد از سلسله انتشارات «کارگاه تاریخ هخامنشی» است، اما پایان رشته مطالعات تاریخ هخامنشی نیست. این رشته پژوهش‌ها با انتشار تکنوگاری‌ها و رساله‌هایی که مسیر برنامه‌های پژوهشی را در نیاال خواهند کرد که «کارگاه‌ها» پیشگام آن بوده‌اند، ادامه خواهد یافت.

بسیاری از ما پرسیده‌اند چرا تصمیم گرفته‌ایم به سنتی پایان دهیم که در دوره‌ای نسبتاً کوتاه تا این اندازه موفق و برانگیزاننده از کار درآمده بود. از بسیاری جهات اجلاس «آن آربور» بخصوص روشن کرد که شرکت‌کنندگان منظم کارگاه‌های قدیمی‌تر رفته‌رفته یک نوع گفتمان علمی جدید درباره شاهنشاهی هخامنشی را رشد و پرورش داده‌اند - نوعی که در درون قالب کنونی کارگاه‌ها استوارانه تثبیت شده است. در این گفتمان، هدف رسیدن به راه‌حل‌های قطعی نبوده است. همیشه موضوع و هدف اصلی، برانگیختن پرسش‌های هرچه بیشتر در درون محیطی بوده تا به گفت‌ووشنودی ثمربخش بینجامد. در چنین فضایی و با این تلاش، گروهی از کارشناسان رشته‌های گوناگون و با تجربه‌های مختلف توانسته‌اند کامیابانه باهم جوش بخورند و شالوده‌ای برای اندیشه‌ها و ملاحظات نوین و پراهمیت در پژوهش‌های باستانی پدید آورند. با این همه از آخرین کارگاه روشن شد که زمان آن فرا رسیده است که توجه بسیار بیشتری را باید وقف گشودن الگوهای ارتباطی خود بسازیم و مخاطبان بسیار بیشتری را باید در رهیافت‌ها و کوشش‌های پژوهشی خود سهیم کنیم. گرایش اصلی تاریخ هخامنشی در گسترده‌ترین معنای آن و با همه جنبه‌های بی‌شمار اصطکاک و اختلاف نظری که با ساختارهای سنتی غربی در مورد دوران باستان دارد، یک ماجراجویی جدید محسوب می‌شود.

البته همگی ما برای آن جلسات سالانه‌ای که در بیرون از خود روابط و تماس‌های شخصی فوق‌العاده مثبت و مؤثر علمی را پرورش داد احساس دلتنگی خواهیم کرد. اما چه خوب است که اکنون در واقع توانسته‌ایم «شبکه تاریخ هخامنشی» را تأسیس

کنیم که بتواند «کارگاه‌ها» را پشت سرگذارد و عمر طولانی‌تری از آن‌ها داشته باشد.

جولای ۱۹۹۴

کمی پیش از آن‌که این جلد روانه چاپخانه شود، خبر مرگ دیوید م. لوئیس، استاد تاریخ باستان دانشگاه آکسفورد در سن ۶۶ سالگی در ۱۲ جولای ۱۹۹۴ به دست ما رسید. ما یلیم این جلد را به خاطره او تقدیم کنیم. با مرگ دیوید لوئیس همکاری را از دست دادیم که همگی ما چه در سطح دانشگاهی و چه پژوهش علمی بسیار مرهون وی بودیم. حضور او در کارگاه‌ها و مداخلات مخصوص او در بحث‌ها که آمیزه‌ای بود از دانشی عمیق و طنزی تلخ به یاد همه کسانی که در جلسات شرکت داشتند باقی خواهد ماند.

هلن سانسسی وردنبورخ، گروه تاریخ دانشگاه اوترخت
آملی کورت، گروه تاریخ یونیورسیتی کالج لندن
مارگارت کول روت، گروه تاریخ هنر و موزه باستان‌شناسی کلسی، دانشگاه میشیگان

دیباچه

پیشکش "راد" په تیرستان
www.tabarestan.info

این جلد در واقع آخرین جلد از سلسله مقالاتی است که از لحاظ موضوعی در کارگاه‌های تاریخ هخامنشی مطرح شده و مورد بحث قرار گرفته و انتشار یافته‌اند. کار خود کارگاه‌ها به عنوان ابتکاری چند رشته‌ای از هلن سانیسی - وردنبورخ در سال ۱۹۸۱ آغاز شد. جلد یکم که (در ۱۹۸۷) به چاپ رسید مجموع مقالاتی بود که عمدتاً حاصل کارگاه سوم تاریخ هخامنشی بودند که در ۱۹۸۳ برگزار شده بود. از آن پس هر جلد به یک کارگاه سالانه اختصاص یافت.

در هر حال، همه کارگاه‌ها در بررسی شاهنشاهی ایران هخامنشی به نحوی با مسائل و مشکلات مربوط به منابع سروکار داشتند. پس سزاوار است که دلایل این امر را سریعاً مرور کنیم. فرمانروایی هخامنشی از مجموع حدود ۲۰۰ سال (از ۵۵۰ تا ۳۳۰ ق.م) حکوت خود، تنها در ظرف سه نسل اول به تدریج از پارس، میهن ایرانی جنوبی خود، چنان گستره‌ای یافت که از خاور به باختر از هندوستان تا مصر و از شمال به جنوب از روسیه تا عربستان را دربرگرفت. در این امپراتوری پهناور، ملل گوناگون از امپراتوری‌ها و پادشاهی‌های کهن گرفته تا تعدادی گروه‌های قبیله‌ای کوچک، هر یک با تاریخ، فرهنگ و زبان خود زیر فرمان پادشاهان هخامنشی می‌زیستند. تا جایی که در حال حاضر از مجموع متون موجود و مدارک باستان‌شناختی می‌دانیم و می‌توانیم داوری کنیم، سال ۴۸۰ ق.م. نمایانگر واپسین یورش نظامی مهم پادشاهان

هخامنشی به منظور کشورگشایی بوده است. در آن سال نیروهای شاهنشاهی هخامنشی تلاش نهایی خود برای فتح سرزمین اصلی یونان را انجام دادند. نبردهایی که در این لشکرکشی درگرفت و پیامدهای مثبت و منفی آن، از لحاظ استراتژی‌های دامنه‌دار و گسترده هخامنشیان برای حفظ قدرت و ثبات اقتصادی سراسر امپراتوری پهناور خویش چندان اهمیتی نداشتند و در واقع نسبتاً بی‌اهمیت بودند. اما برعکس برای یونانیان و از دیدگاه ایشان، دفع هوقیت‌آمیز حمله ایرانیان در این جنگ‌ها، یک نقطه عطف تاریخی محسوب می‌شد که اهمیت عمیقی داشت. از این رو جنگ‌های با ایران موجب شد تا یونانیان به تألیفات فراوانی درباره ایران پردازند. دل‌مشغولی یونانیان درباره ایران (و میل وافر ایشان به بیان درگیری‌های خود با ایران در قالب گونه‌های مختلف تألیف که خوشبختانه برای آیندگان سالم باقی‌مانده است) بدان معناست که منابع مکتوب یونانی درباره منش و ویژگی‌های ایرانیان و زندگی درباری هخامنشی از هر واحد فرهنگی / زبانی معاصر دیگری در این زمینه بیشتر است.

پرسش‌های خرده‌گیرانه و نقادانه درباره وجود پیشداوری و غرض سیاسی (یا هر گونه غرض خاص دیگری) در این منابع و نیز بررسی پیشداوری‌ها و تعصبات بعدی دانشمندان در تفسیر این اسناد، جنبه‌ی برجسته مقالات و سخنرانی‌های کارگاه را طی گذشت سال‌ها تشکیل می‌داده است (که البته بخصوص، و نه منحصرأ، در جلد‌های یکم و دوم بازتاب یافته‌اند). در حال حاضر بازنگری به متون معتبر و معیارهای کلاسیک با این ذهنیت و دغدغه‌های وابسته به آن، به پدیده‌ای رایج و جاافتاده تبدیل شده است.

منابع مکتوب درباره شاهنشاهی هخامنشی خود در بافت‌ها و قالب‌های فوق‌العاده متنوعی بیان شده‌اند، که از زبان‌های فراوان رایج منطقه‌ای در سراسر امپراتوری گرفته تا طیف گسترده‌ای از گونه‌های مختلف ادبی را دربرمی‌گیرند. همراه با گشوده شدن عرصه‌های جدیدی در مطالعات مربوط به هخامنشیان، لازم است تا توجه دقیق‌تر و از لحاظ روش‌شناسی پیچیده‌تری نسبت به این اسناد و نیز نسبت به معیارها و ضوابط باستانی یونانی در پیش گرفته شود. تنوع بسیار زیاد این منابع، پژوهش

گروهی و مشترک بسیاری از رشته‌های تخصصی دانشگاهی و به‌ویژه زبان‌شناسی سنتی را ضروری می‌سازد. اسناد غیریونانی عبارتند از: روایات کتاب مقدس؛ اسناد بابلی از متون سلطنتی چندزبانه هخامنشی گرفته تا فرمان‌ها و فتواهای خاص بابلی، گزارش‌های معابد، بایگانی‌های تجارتخانه‌های خصوصی و فهرست‌های مختصر پرداخت‌ها؛ گزارش‌های مذهبی و اداری مصری؛ احکام و اسناد اداری، مکاتبات، و کتیبه‌های روی مهرها و سایر دست‌ساخت‌ها به زبان آرامی؛ روایات متون سلطنتی هخامنشی و کتیبه‌های روی مهرها به زبان پارسی باستان؛ روایات متون سلطنتی، کتیبه‌های روی مهرها و هزاران سند اداری شاهنشاهی به دست آمده از تخت جمشید به زبان ایلامی.

متن‌های کشف شده به زبان‌های منطقه‌ای نظیر "لوقیه‌ای"، به تنوع و توان این مدارک جدید می‌افزایند. در مورد برخی از متون غیریونانی، کار به چنان مرحله‌ای از پیشرفت و نتیجه‌گیری‌های روشنگرانه رسیده است که در پژوهش‌هایی نظیر بررسی سهم عوامل مذهبی - سیاسی منطقه‌ای (مثلاً، کورت ۱۹۸۳) و ساختارهای اجتماعی - اقتصادی منطقه‌ای (مثلاً استالپر ۱۹۸۵)، در نوردیدن همه‌ی بینش‌های تاریخی امکان‌پذیر شده است.

کار بر روی سنگنبشته‌ها و کتیبه‌های سلطنتی پادشاهان هخامنشی، مرحله‌ی جالب نوجوانی را طی می‌کند. خود متون موجود در سطح مسائل اساسی کتیبه‌نگاری و زبان‌شناختی، می‌توان گفت دیگر به خوبی شناخته و قابل فهم شده‌اند، ولو این‌که اختلاف‌نظرهایی هنوز باقی مانده است (از جمله درباره تاریخ مکتوب شدن زبان پارسی باستان و دامنه کارکردهای شفاهی و مکتوب این زبان در دربار هخامنشی که به‌ویژه کنجکاوی برانگیزند). سنگنبشته‌های سلطنتی از لحاظ محتوایی مشکل‌سازتر از گذشته شده‌اند، و اکنون منابعی جدی در زمینه ایدئولوژی، مذهب و سایر تعبیرات اجتماعی تلقی می‌شوند که باید در سطوح گوناگون قرائت و بررسی شوند تا ارزش بالقوه آن‌ها به عنوان اسنادی تاریخی و فراتاریخی آشکار گردد.

کار با بیشتر اسناد ایلامی و آرامی (به‌ویژه لوحه‌های بارویی تخت جمشید) هنوز مرحله آغازین بسیار حساس و دشوار رونوشت‌برداری و ترجمه را طی می‌کند.

ایلامی زبان پیچیده و مرموزی است که ترجمه آن مشکلات خاصی دارد. یکی از دلگرم‌کننده‌ترین تحولاتی که در مطالعات هخامنشی رخ داده است، پیدایش علاقه فوق‌العاده شدید برای پذیرش مسؤولیت در میان برخی از کلاسیک‌شناسان و متخصصان ادبیات یونان و روم باستان است که می‌خواهند محتوای این لوحه‌های ایلامی ترجمه شده را در درون گفتار تاریخی گسترده و دامن‌دار مدیترانه بزرگ در میانه هزاره یکم ق.م. بگنجانند و در واقع با آن‌ها تلفیق و تکمیل کنند. برجسته‌ترین ایشان در این عرصه دیوید لوئیس است که عزم راسخی دارد تا استعدادهای حیرت‌انگیز خود در زمینه زبان‌شناسی تاریخی را (که همگان در عرصه کتیبه‌شناسی و تاریخ یونان به آن اذعان می‌کنند) در عرصه پژوهش زبان ایلامی دوره هخامنشی نیز به کار گیرد.

منابع اولیه موجود برای مطالعه شاهنشاهی هخامنشی، البته به متون محدود نمی‌شوند. با پیشرفت پژوهش در شاخه‌های گوناگون گزارش‌های مادی به مراتب پیچیده‌تر و متفاوت‌تر و متنوع‌تر می‌شود.

به موازات برخی جنبه‌های منابع نوشتاری یونانی، مدارک دیداری فراوانی نیز در یونان یا درباره یونان کشف شده‌اند که درباره نگرش‌های اجتماعی یونانیان نسبت به ایرانیان یا میزان پذیرندگی آنان در مواجهه با ایرانیان طی مراحل خاص ارتباط طولانی میان امپراتوری هخامنشی با گروه‌های گوناگون و از جمله یونانیان، نوعی سند تاریخی محسوب می‌شوند. همان‌گونه که جنگ‌های با ایران بر ادبیات یونان اثر گذاشت، مفهوم ایران و اشیای ایرانی نیز درونمایه و نقشمایه فعال و پیچیده‌ای شد برای هنر یونانی (و به‌ویژه آتنی) در اواخر سده پنجم. پرسش و پژوهش نقادانه درباره این جنبه از هنر یونانی نیز این ظرفیت را دارد که مستقیم و نامستقیم بر آگاهی و درک ما از هنر، نهادها و ایدئولوژی هخامنشی بیفزاید. پژوهش در این عرصه در جبهه‌های متعدد (از جمله جامع‌ترین آن‌ها آثار میلر ۱۹۸۵ و مارگارت روت ۱۹۸۵ - هر دو با تکنگرایی‌هایی زیر چاپ) آغاز شده و ادامه دارد.

مدارک و اسناد مادی به دست آمده از خود سرزمین‌های چند فرهنگی شاهنشاهی به نحو هولناک و حیرت‌انگیزی متنوع هستند و از ابزارها گرفته تا سنت‌های

سبک‌شناختی و تصویرنگاری و کارکردهای اجتماعی را در برمی‌گیرند. تلاش برای انجام کاری تلفیقی و هماهنگ با این دسته‌های عظیم کارها و محصولات دستی، از لحاظ گوناگونی منابع چنان مشکلاتی دارد که هیچ‌گاه کار با منابع مکتوب نداشته‌اند. ما، علاوه بر مشکل وفور اشیایی که سرشتی متفاوت و فراوان دارند و از طریق کاوش‌های باستان‌شناختی تحت نظارت به دست آمده‌اند، ناچاریم از یک سو با مشکل اشیاء کشف شده ولی نه چندان مستند دست و پنجه نرم کنیم، و از سوی دیگر با اشیایی که مخفیانه کشف شده‌اند یا منشایی به کلی ناشناخته و اثبات نشده دارند و در بازارهای هنری در چرخش‌اند و اساس بسیاری از کلکسیون‌های موزه‌ها را تشکیل می‌دهند. با آن‌که طبعاً آرزو داریم کاش این دشواری‌ها از بین می‌رفتند، ولی واقعیات چیز دیگری هستند. با این‌گونه اشیاء (بخصوص اقلام اثبات نشده) ناچاریم - ولو با روشی بسیار محتاطانه - به نحوی کنار بیاییم. بهترین روش یا راهکار آن است که مجموع دست‌ساخت‌های به دست آمده از طریق کاوش‌های باستان‌شناختی تحت نظارت و مستند را در نهایت به عنوان شالوده نمونه‌های آرمانی بپذیریم و از اشیاء دیگر به عنوان مدارکی کمکی استفاده کنیم.

فعالیت‌های باستان‌شناختی تاکنون عبارت بوده‌اند از تفسیر داده‌ها و اشیاء و صنایع دستی که از خود ایران تا پیش از سال ۱۹۷۹ [زمان انقلاب اسلامی] به دست آمده‌اند و کاوش‌هایی که در جاهای دیگر نیز ادامه دارند و تفسیر یافته‌های مناطق دیگر امپراتوری (از جمله نواحی مرزی دوردست آن) که در پانزده سال اخیر کار کاوش در آن‌جاها فعال بوده است. برنامه کار اصلی و مهم آن است که در کنار این کار مدرک‌شناسی و گردآوری اسناد، به تحلیل جنبه‌هایی از مدارک مادی از دیدگاه روش‌شناسی تاریخی هنری (نظیر سبک‌شناسی، چگونگی حمایت هنری، تمثال‌شناسی و نظریه پذیرش) اقدام شود. یک عرصه مهم که درباره آن دیدگاه‌ها و رویکردها به هم نزدیک شده‌اند عبارت است از مطالعه مجموعه‌ی اثر مورها بر روی کالاها یا اسنادی که تاکنون کشف شده‌اند. مورها و جای مورها در دوره هخامنشی که (به ترتیب زمانی) از تخت جمشید، داسکولیون، نیپور و وادی الدالیه به دست آمده و انتشار یافته‌اند، چنان منابع سرشاری هستند که نوید کمکی بسیار مهم برای درک

برنامه هنری پادشاهان هخامنشی در درون محیط چند فرهنگی‌ای را می‌دهند که افرادی با استعدادها و آزادی‌های هنری فراوان در آن می‌زیستند. با آن‌که مشکلات و مسائل مربوط به منابع مبحث اصلی همه کارگاه‌های تاریخ هخامنشی را تشکیل می‌داد، اما مطرح شدن اجباری مضامین متفاوت، ساختار تودرتو و پرو پیمان و پیچیده‌ی ویژه‌ای را برای هر یک از گردهمایی‌های سالانه پدید می‌آورد. موضوع کارگاه سال ۱۹۹۰، شاهنشاهی ایران: تداوم و تغییر بود. مقالات گوناگون معرفی شده در کارگاه‌های پیشین بر وجود استمرار سنت‌های محلی تأکید ورزیده بودند، استمراری که چندان منعکس‌کننده اثری از فتح و حکومت ایران نبود. در واقع چنین می‌نمود که بسیاری از مباحث بنیادی مربوط به مفهوم تداوم و استمرار از عمق به سطح بالا آمده‌اند.

محدوده‌های تقویمی کمابیش دقیق شاهنشاهی هخامنشی، گاهی برچسب "دوره ایران" یا "دوره هخامنشی" را بر اسناد موجود تحمیل می‌کردند، بدون آن‌که نیازی به تأکید یا توجیه استفاده از ویژگی‌های بیشتری برای این دوره باشد. بدین‌گونه فقط چارچوب زمانی و گاه شناختی بود که قالب سند را تعیین می‌کرد. و این امر به نوبه خود مانع از درک متنوع‌تر تغییرات متفاوت و پیچیده‌ای می‌شد که تا اندازه‌ای معلول تحولات بلندمدت در درون نواحی خاصی هستند.

همان‌طور که در دیباچه جلد چهارم همین کتاب (۱۹۹۰) گفته شده است، نظام‌های اداری امپراتوری جدید تنها تأثیر بسیار کُندی بر ساختارهای اجتماعی - اقتصادی و شرایط بوم‌شناختی یا زیست محیطی نهاده‌اند. نتایج تأثیر متقابل میان نهادهای قدیمی و سازمان‌های حکومتی جدید فقط پس از گذشت مدتی و آن هم ظاهراً به نحوی تصادفی نمودار و مرئی می‌شوند. اغلب اوقات تغییراتی که رخ می‌دهند، بدون هیچ‌گونه اشاره آشکار به ماهیت ایرانی فرمانروایان محسوس و مشهود می‌شوند. مثلاً، سلسله مراتب‌های محلی یا منطقه‌ای ممکن است در اثر تحمیل ساختار حکومتی جدید ایرانی افزایش یا کاهش یابند، بدون آن‌که هیچ‌گونه مظهر یا نمادی از طبقه ایرانی حاکم را به نمایش گذارند. حتی حضور ایرانیان در برخی نواحی همیشه لزوماً به تأثیر یا نفوذ قابل مشاهده ایران در تحولات فرهنگی آن ناحیه نمی‌انجامند. این پدیده

به گذرا بودن امپراتوری ایران تعبیر شده است (سانسیسی - وردنبورخ ۱۹۹۰، صص ۲۷۳-۲۶۳). وقتی پژوهش، دوره‌ای را براساس ساختار شاهنشاهی توصیف و نامگذاری می‌کند، غالباً نشانه‌ای است از تأکید بیش از اندازه بر ویژگی‌هایی که مدارک دوره هخامنشی را از دوره‌های قبل و بعد از آن متمایز می‌سازند و به معنای کم‌بها دادن به عناصر استمرار محلی و منطقه‌ای است. هدف کارگاه سال ۱۹۹۰ دقیقاً به دست آوردن ارزیابی روشن‌تری از سرشت و ماهیت بسیار پیچیده تغییرات و تداوم‌هایی بود که از شکل‌گیری و گسترش شاهنشاهی ایران و تسلط آن بر مناطق متعدد حاصل شده بودند. با تکیه بر این رویکرد بسیار بعید می‌دانستیم که به نتیجه همبافت و ششجمی برسیم. و به راستی نیز چنین شد. مقاله‌های این جلد را نباید چیزی فراتر از آغاز تحلیل تلقی کنیم. این مقالات در اکثر موارد اهمیت بررسی سنت‌های محلی را اثبات می‌کنند که غالباً از ظهور و سقوط شاهنشاهی ایران تأثیری نپذیرفته‌اند. در موارد دیگر، بحث مقالات آن است که برعکس، خود شاهنشاهی ایران تا چه اندازه از این سنت‌های محلی تأثیر پذیرفته است. جلد کنونی برای هیچ‌چیز پاسخی ندارد بلکه فقط پرسش‌های بیشتری را مطرح می‌کند. و اغلب نیز در این زمینه است که اگر بکشیم بر تضادهایی آشکار نظمی را تحمیل کنیم بدان معناست که دست و پای مدارک خود را به زور ببندیم که طبعاً خطر انحراف و تحریف تصویر تاریخی و ایجاد ابهام در فرایندهای تاریخی را در پی خواهد داشت.

مشکل مهم دیگر در مطالعه شاهنشاهی هخامنشی، قراردادن آن در درون نظام‌های پابرجا و دیرینه‌ای است که به آن‌ها عادت داریم: اندازه و پهناوری شاهنشاهی ایران و تنوع فرهنگی آن، پژوهش آن را با معیار نواحی منطقه‌ای (مثلاً مصر، بین‌النهرین، یونان) دشوار می‌سازد. شاهنشاهی ایران از آن رو به آسانی در این قالب نمی‌گنجد که از این تقسیم‌بندی‌ها بسیار فراتر رفته است. این یکی از مشکلاتی است که مارگارت روت به آن اشاره کرده است، و تأکید دارد که این مسأله به وضع نامعقول و پوچی انجامیده که در آن، فرهنگ هخامنشی با معیار مطالعات تاریخ هنر در حاشیه قرار می‌گیرد. او می‌گوید ناچاریم و نیاز داریم که تاریخ هنر ایران را در درون یک پیوستار تاریخی در مورد تحول هنر بگنجانیم. آنچه بخصوص برای یک مورخ هنری

اهمیت دارد، پی‌جویی و ردیابی چیستی و چگونگی پذیرش نگاره‌ها و نقش‌ها، آراستن مجدد آن‌ها، و درآمیختن و ادغام مجدد آن‌ها از یک دوره یا یک فرهنگ در دوره و فرهنگ دیگری است، و این‌که هر جزء سازنده در این روند انتقال تا چه اندازه در آفرینش یک گنجینه هنری نوین سهم و اهمیت داشته است. خانم روت در گذشته نیز با نگرانی همین پرسش را مطرح کرده بود (روت ۱۹۷۹)؛ اما در این جا می‌کوشد تا فرایندهای ممکن را که بدان وسیله عناصر ویژه گنجینه هخامنشی در دسترس خالقان برنامه هنری سلطنتی قرار گرفته‌اند دقیقاً تعیین کند و باز شناسد، و بدین ترتیب تحول و تکوین هنر هخامنشی را در کانون تاریخ هنر خاور نزدیک قرار دهد. بارها به "بقای" مضامین و نقشمایه‌هایی که فرمانروایان ایرانی از دولت‌ها یا کشورهای تابع خود اخذ کرده‌اند اشاره شده است؛ در این جلد کالمایر با تحلیل برخی جزئیات سبک‌شناختی پیکرتراشی هخامنشی، درک ما را از چگونگی وام‌گیری هخامنشیان از فرهنگ بین‌النهرینی اصلاح می‌کند. مقاله خانم اورسولا زایدل در بحث مربوط به منابع عناصر تشکیل‌دهنده هنر هخامنشی بخصوص جالب است. او پیوندهای - غالباً مورد سوءظن ولی هرگز به درستی توضیح داده نشده‌ی - این هنر با سنت هنری اورارتو را روشن می‌سازد. اورارتو بخشی از شاهنشاهی ایران بود که درباره آن از سده ششم تا چهارم ق.م. کماکان در ابهام هستیم و اسناد بسیار اندکی در اختیار داریم. هر چند اخیراً پیشرفت‌هایی در این زمینه انجام گرفته است (نک. سامرز ۱۹۹۳).

مشکل مهم دیگر این پرسش است که آیا شاهنشاهی ایران ادامه‌دهنده سنن دولت‌های پیشین ایران، بخصوص ماد و ایلام، بوده است یا نه. این‌گونه بحث‌ها پیوسته به نتایج بسیار متفاوتی انجامیده‌اند. چنان‌که این نکته درباره مقالات سانیسی - وردنبورخ و موسکارلا نیز صادق است و هر دوی آنان در واقع استدلال‌های پیشین خود (سانیسی وردنبورخ ۱۹۸۸؛ موسکارلا ۱۹۸۷) را بسط داده‌اند. موضوع اصلی در واقع این است که با فقدان تقریباً کامل مدارک معاصر در مورد دوره ماد و منابع روایی نسبتاً دیرچه باید کرد. اختلاف نظر دو محقق در واقع معلول دو رویکرد متفاوت است: موسکارلا نماینده سنت تحصیل‌گرایی (پوزیتیویستی) در باستان‌شناسی، و سانیسی وردنبورخ معرف تحلیل نظری در علم تاریخ است. یک مسأله ظاهراً مرتبط با دوره ماد

آن است که یونانیان به "پارسیان" "مادها" می‌گفتند. در پی گزارش شفاهی سانسسی وردنبورخ در کارگاه سال ۱۹۸۹ از مقاله‌ای که در آن زمان هنوز انتشار نیافته بود، توپلین به تحلیل متنی می‌پردازد که در آن از واژه "مادها" استفاده شده است. این تحلیل در واقع تغییر موضعی است از رویکرد قبلی او (مقاله چاپ نشده او در کارگاه سال ۱۹۸۹) که در آن استدلال‌های گراف (۱۹۸۴) را پذیرفته بود. این توجه مجدد به یک موضوع پژوهشی موجب پاسخ شفاهی سانسسی وردنبورخ در همان جلسه می‌شود که موضوع را تمرینش‌تر می‌سازد.

سامنر می‌کوشد تا با روشن ساختن توالی‌های باستان‌شناختی در فارس، امکان روشن کردن تاریخ رسیدن پارسیان را برای ما فراهم سازد. او تاریخ هزاره دوم [ق.م] را پیشنهاد می‌کند که تأییدی است از این نظر میروسجی [Miroshedji] (۱۹۸۵) که پارسیان و ایلامیان قرن‌ها پیش از برآمدن شاهنشاهی هخامنشیان باهم در محیط واحدی می‌زیسته‌اند. میروسجی انگیزه تازه‌ای فراهم کرده بود تا محققان به ارزیابی عنصر ایلامی در امپراتوری هخامنشی بپردازند. کارتر این امید را برآورده می‌سازد و با این اظهارنظر که شهرک‌های ایلامی میان سده‌های یازدهم و هفتم در ناحیه مرزی بین ایلام و فارس به حیات خود ادامه داده‌اند و در همین جا بوده که پارسیان برای نخستین بار با سنت‌های شهری ایلامی برخورد کرده و آشنا شده‌اند، در واقع موضع الیزابت کارتر را بهبود می‌بخشد. بوشارلا با تمرکز بر شوش، بر اهمیت میراث ایلامی پارسیان و ایرانیان تأکید می‌ورزد و به عنوان نمونه از قلمرو پادشاهی نوایلامی و پایتخت آن دفاع می‌کند. بارها بر بدهی هنر و سازمان اداری پارسی به پیشینیان خود و در واقع حقی که ایلامیان برگردن آنان دارند تأکید می‌شود. نکته جالب‌تر سخن بوشارلا اشاره او به بقای برخی عناصر ایلامی در دوره سلوکیان است. در واقع مارگارت روت (نک. ۱۹۹۱) فرهنگ متأخر ایلامی را به عنوان پدیده‌ای قابل تعریف روشن‌تر ساخته است.

البته سهم ایرانیان در فرهنگ هخامنشی، در تکوین و تحول سنگنبشته‌های سلطنتی پارسی باستان برجسته‌ترین نقش را ایفا می‌کند. طولانی‌ترین این سنگنبشته‌ها و یگانه متن روایی باقی‌مانده، یعنی کتیبه بیستون، از سوی ویندفور و بالسر مورد

بررسی قرار می‌گیرد. بالسر پیشنهاد می‌کند که انواع الگوهای داستان‌گونه شرح به قدرت رسیدن داریوش به عنوان آنچه از سنت حماسی شفاهی هند و اروپایی سرچشمه گرفته قابل طبقه‌بندی است.

دکا، گراف و سال هر سه عقیده دارند که شاهنشاهی پارسیان بر روی زیرساخت‌های از پیش موجود ساخته شده و اساساً ادامه آن است. دکا نتیجه می‌گیرد که سیاست پولی داریوش گسستی با رسم قدیم نبوده بلکه بیشتر ادامه سرمشق پیشین کزوس در دستکاری در استاندارد پولی به منظور افزایش منابع مالیاتی بوده است. گراف به بازسازی بخش‌هایی از سیستم راه‌سازی وسیع سلطنتی می‌پردازد، و تأکید می‌کند که گرچه این کار یک نوآوری کامل پارسیان نبوده، اما صرف عامل پهن‌شدن شاهنشاهی و نیاز به ایجاد پیوندهایی میان مراکز، در سابق به صورت ارتباط مستقیم وجود نداشته و ناچار به توسعه راه‌ها انجامیده است. مقاله ژان فرانسوا سال به خودی خود نمونه‌ای است از تداوم. او در جلد ششم همین کتاب تاریخ هخامنشی ما به بحث درباره تجارت غله و روغن پرداخت؛ و در این جلد با بررسی تجارت شراب این گروه سه‌تایی را تکمیل می‌کند. نکته اساسی او در این مقاله، همانند مقاله پیش، تأکید بر این نکته است که در زمان هخامنشیان الگوهای نوآشوری مسیرهای تجارتي کماکان بدون تغییر مورد استفاده بوده است. به نظر او تغییر واقعی در دوره هلنیستی رخ می‌دهد و با توسعه‌ی سیاست تجارتي یونانی - اژه‌ای، الگوی بازرگانی آشوری برتری خود را از دست می‌دهد.

داندامايف و جانسون دو مطالعه‌ی موردی یا "مورد پژوهشی" درباره مناطق خاص حکومت هخامنشی، یعنی بابل و مصر، ارائه می‌دهند. هر دو تأکید می‌ورزند که عدم مداخله ایران به سنن فرهنگی بومی امکان داده تا زنده بمانند و رشد کنند. البته داندامايف می‌گوید که در مورد بابل و مصر وضع فرق کرد و ایرانیان در عرصه‌های اداری، زمین‌داری، مالیات‌گیری، نظامی و سازمان کار تغییراتی اعمال کردند. جانسون به عکس هرگونه تأثیر ایران به جز در کم‌اهمیت‌ترین سطوح را انکار می‌کند. در ارتباط با این استدلال‌ها، مطالعه مقالات پی‌یر بریان درباره ویژگی‌های محلی در تقابل با تأثیر شاهنشاهی (۱۹۸۷ و ۱۹۸۸) شاید برای خوانندگان مفید باشد.

مقالات پایانی این جلد به گذار از دوره هخامنشی به دوره هلنیستی اختصاص دارند. بریان به این نکته مهم اشاره می‌کند که بسیاری از مورخان هلنیستی به توصیف و تشریح جنبه‌هایی پرداخته‌اند که به نظر ایشان در زمان اسکندر و تداوم دوره‌ی هخامنشی بوده است، هر چند ما مدارکی درباره وجود چنین تأسیساتی از خود دوره ایرانیان در دست نداریم. او درباره خطر گرفتار شدن در استدلال‌های دوری هشدار می‌دهد. مقالات دیگر (برنستاین، کورت و شروین وایت، این ورنیتسی، استالپر، میچین ایست) مطالعات منطقه‌ای هستند. نقطه مشترک همه این مقالات تأکید بر سرعت تدریجی تغییر است. ساختارهای جدید در زمان خود اسکندر پدیدار نمی‌شوند بلکه بعدها و با آهنگ‌ها و شتاب‌های گوناگون در عرصه‌های متفاوت به وقوع می‌پیوندند. در همه موارد، با سقوط هخامنشیان تداوم آشکارا به چشم می‌خورد (نک. شروین وایت و کورت ۱۹۹۳).

درباره سرنوشت ناحیه مرکزی ایران پس از سقوط شاهنشاهی هخامنشیان آگاهی بسیار اندکی داریم، و مدارکی هم که داریم بحث برانگیز و مشکل‌آفرین‌اند. ویژه‌هوفر به تحلیل این مجموعه مدارک می‌پردازد و وجود برخی عناصر دوره هخامنشی در امپراتوری سلوکی را متذکر می‌شود (نک. اکنون ویژه‌هوفر ۱۹۹۴).

گوناگونی فراوان مقالات ارائه شده در این جلد بشارتی است از یک برنامه کاری برای کسب یک چشم‌انداز تاریخی نوین درباره "مدیترانه بزرگ" در هزاره یکم ق.م. - چشم‌اندازی که هدایت آن با تحقیق دقیق منابع و آزمایش و دست و پنجه نرم‌کردنی پرتحرک با پرسش‌ها و پژوهش‌هایی خلاقه و میان رشته‌ای در منابع انجام گیرد.

هلن سانسبیسی - وردنبورخ

آملی کورت

مارگارت کول روت

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

کنار زدن پرده‌ها: انتقال هنری در فراسوی مرزهای

دوره‌های تاریخی

مارگارت ک. روت* - آن آربر، میشیگان

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

مقدمه

همواره این گرایش وجود داشته که مطالعات هخامنشی‌شناسی منزوی و جدا از روایت پیوسته تاریخی و تاریخ هنر در نظر گرفته شود و انجام گیرد. در این مقاله نخست کوشش شده تا جنبه‌های خاص فراگیرندگی این انزوای تحمیلی بر شاهنشاهی هخامنشی مشخص و معرفی شوند. بنابراین بخش یکم به بحث درباره مشکلات گسترده دوره‌ای کردن تاریخ هنر - به ویژه آن گونه که در متون پژوهشی مطرح می‌شوند - اختصاص دارد. اولین هدف این بخش نشان دادن آن است که در کتابهای منتشره برای خوانندگان عادی و تحصیل‌کرده‌ی علاقه‌مند و نیز همکاران رشته‌های دیگری که درباره پژوهش‌های هخامنشی کنجکاو هستند، و حتی (ناچار) برای کارشناسانی که به کار تدریس درباره این موضوع اشتغال دارند، تا چه اندازه دقیقاً تاریخ فرهنگی هخامنشی جدا از مفاهیم استمرار و تداوم قرار داده شده است. دومین هدف این بخش آن است که نشان دهیم چگونه می‌توان بحث درباره محیط خلأقه شاهنشاهی هخامنشی را به نحوی از نو هدایت کرد و راستا بخشید تا از این انزوا و اخراج‌رهایی یابد و فراتر رود.

بخش دوم مقاله به ارزیابی مجدد بافت و قالب تولیدات هنری در مناطقی

اختصاص دارد که جزئی از امپراتوری هخامنشی بوده‌اند. این ارزیابی مجدد نشان می‌دهد که در همه دوره‌های تاریخی معین و تعریف شده، استمرار نیرومند وجود داشته است. در این جا موردی مهم از سنت حرفه‌ای و پیشه‌وری با سازوکارهای استمرار و تداوم معرفی می‌شود که در محیط‌های هنری سراسر خاور نزدیک و مصر وجود داشته است. همچنین استدلال می‌شود که تداوم‌های بسنی ایجاد شده توسط کارکردهای اجتماعی و در اثر تعمیم استفاده از هنر به عنوان یک منبع مادی زندگی، نیز لازم است مورد ارزیابی قرار گیرند. با آن که بر مناطق خاور نزدیک بین‌النهرینی / ایرانی بیشتر تأکید می‌شود، اما هر جا مناسب و لازم باشد درباره آثار مصری نیز بحث خواهد شد. این نکته‌ای اساسی است چون سنت‌ها و صنعتکاران مصری نقش عمده‌ای در شکل دادن به پاسخ هنری هخامنشی به کل شاهنشاهی داشته‌اند.

"تداوم" واژه بغرنجی است. آن را شاید بتوان به رودی آرام اما همیشه در حال حرکت از فرهنگ انباشته شده‌ای تشبیه کرد که بی‌وقفه در گذر زمان به راه خود ادامه می‌دهد. همان‌گونه که گرین‌هالش با هوشمندی نوشته است، مطالعات تاریخ هنر بارها این احساس را ایجاد کرده است که "تداوم" نمایانگر این فرض است که یک مضمون یا درونمایه یا نقش مایه «همانند تکه چوبی که در مسابقه دو امدادی دست به دست می‌شود، از نسلی به نسل دیگر انتقال می‌یابد» (گرین‌هالش ۱۹۸۹، ص ۶). در این مقاله، "تداوم" نه به معنای فقدان تغییر است نه مستلزم روابطی ثابت و تغییرناپذیر با سنت‌های گذشته. پس واژه لزوماً رشته‌ای از تفاوت‌های جزئی کشتی و حتی دوگانه یا دو پاره شده را دربرمی‌گیرد. بنابراین مثلاً، تداوم در سنت‌های هنری هم می‌تواند در پدیده‌های "تجدید حیات" بازتاب یابد هم در پدیده‌های "بقا". بدون ریسمان‌هایی که من آن‌ها را "تداوم" می‌نامم و از درون بافت تجربه فرهنگی خاصی به شکل استفاده در گذشته، عبور کرده‌اند، نه تجدید حیات امکانپذیر است و نه بقا.

۱- دوره‌سازی تاریخی - تنگنای ایرانیان

شاهنشاهی هخامنشی نمونه‌ی برجسته‌ای از یک قربانی دوره‌سازی در پژوهش‌های تاریخی است (در این باره به‌طور کلی نگاه کنید به مثلاً: بوئس ۱۹۵۳). هنر آن (چنان‌که در واقع

حتی بافت کامل موجودیت آن) از زخم‌های گوناگونی رنج می‌برد که علل پیچیده‌ای دارند. یکی از آثار و در واقع معلول‌های این علل، گرایش به راندن و روفتن بقایای مدارک ۲۰۰ سال فرمانروایی و سروری هخامنشی در سراسر "مدیترانه بزرگ" و زُفت و روب کردن و به زبان درست‌تر جارو کردن شتابزده آن‌ها به زیر فرش است. در درون چنین چارچوبی، عناصر تداوم موجود در آن به عنوان مدرکی از کمبود اصالت فرهنگی و نیز نشانه‌های اولیه یک انحطاط اجتماعی قریب الوقوع کنار گذاشته می‌شوند. عناصر تداوم در زمانهای پسا هخامنشی به ندرت حتی با اشاره‌ای ناچیز محترم داشته شده‌اند. همه‌ی این‌ها به نوعی کدبانویی یا خانه‌داری تاریخی شباهت دارد. از سویی، همیشه کمی زُفت و روب و نظافت‌کاری لازم است تا تاریخ خاور نزدیک باستان به راستی به "داستانی" تبدیل شود که بتوان به آسانی پایانش را تعریف کرد. از سوی دیگر این‌گونه جاروکشی‌ها و کدبانویی‌ها نیز لازم‌اند تا صحنه آراسته و سامان‌یافته‌ای برای رسیدن اسکندر آماده شود. (درباره جنبه‌های گوناگون درونمایه‌های انزوای تاریخی و انحطاط فرهنگی بنگرید به مثلاً: سانیسی وردنبورخ ۱۹۸۷؛ کورت ۱۹۸۷a؛ وان دریل ۱۹۸۷، کورت و شروین وایت ۱۹۸۷b).

البته امپراتوری هخامنشی یگانه تمدنی نیست که از تأثیرات ناساز و نامطلوب غیرت و تعصبات زیاده از حد دوره‌سازی یا مقوله‌سازی و طبقه‌بندی‌سازی رنج برده باشد. اتروسک‌ها، شبیه اما بدتر از رومیان، از جهان‌بینی یونانی مدار درد کشیده و بسیار آسیب دیده‌اند. این جهان‌بینی اصرار دارد که همه چیزها باید با نیم متر یونانی اندازه‌گیری شوند و در ارتباط با یک استاندارد یونانی مورد ارزیابی و سنجش قرار گیرند. همین جهان‌بینی است که استاندارد یونانی را یک معیار "کلاسیک" - در این جا کلاسیک به معنای "برتر" - اعلام کرده است. بدین قرار، البته برای فرهنگ یونان، اصطلاح دوره‌سازی معنای ذاتی و من درآوردی "برتری" را پیدا کرده است که همه چیزهای دیگر باید در ارتباط با آن داور و سنجیده شوند (درباره استفاده از واژه "کلاسیک" به عنوان اصطلاحی کیفی نک. ریچوی ۱۹۸۱، ص ۳-۴؛ گرین هالز ۱۹۷۸، صص ۱۵-۱۱).
درباره هنر رومی: بحث نمونه و مثال‌زدنی اوتو برنندل در مورد هنر رومی (و سنت‌های ریشه‌دار بومی آن) استدلال‌هایی برای ارزیابی مجدد این هنر ارائه

داده است که آغازی شده برای دگرگونی‌های بنیادی در گفتمان دانشگاهی و آکادمیک (برندل ۱۹۷۹، که تجدید چاپ سال ۱۹۵۳ است). با این حال، هنوز مقدار زیادی دودستگی یا "قطبی شدن" در نگرش دانشگاهی درباره میزان وابستگی هنر رومی به الگوهای یونانی و (در نهایت) درباره ارزش ذاتی هنر رومی در مقایسه با هنر یونانی وجود دارد (بسنجید مثلاً با پولیت ۱۹۷۸ و براون ۱۹۷۵).

به همین سان، هنر قرون وسطایی نیز به قهرمانانی با نفوذ کلام و فصاحتی ویژه نیاز داشته تا بتواند از سرکوب تحقیرکننده مقایسه‌ها با هنر یونان و روم باستان از یک سو و با هنر دوره نوزایی از سوی دیگر رهایی یابد (نک. مثلاً مقالاتی متعدد در شاپیرو ۱۹۷۷؛ و شرح مختصری از مسائل اخیراً در کسلر ۱۹۸۸، صص ۱۷۱-۱۶۶).

حتی خود دوره "نوزایی" از مباحثاتی پیرامون علل و معلول‌های دوره‌سازی‌های تاریخ‌نگارانه مصون نمانده است و "نوزایی" را نقطه عطف ناب و اصیلی در تاریخ تمدن غرب دانسته‌اند (پانوفسکی ۱۹۵۹). در واقع مباحثه و کشمکش بسیار شدید و پرحرارتی در گرفته است و بی‌گمان هنوز هم پایان نیافته است. مثلاً توجه کنید به تفسیرهای زاوئرلاندر درباره تمایزهای میان بقا و تجدیدحیات در هنر قرون وسطایی سده دوازدهم (Sauerländer 1982). بوبر و روبنشتاین (۱۹۸۷، صص ۳۳-۳۲) درباره اوج کامل تاریخ‌نگاری بنیادی داد سخن داده‌اند. آنان بر نفوذ دیرینه برداشت وازاری* از دوره "نوزایی" تأکید ورزیده‌اند که گفته است: «نوزایی یعنی تجدید حیات جامع و فراگیر تمدن پس از انحطاط و بربریت "دوران تیرگی" [قرون وسطا]». تحصیل‌گرایان رومانتیک سده هجدهم با شور و اشتیاق از برداشت‌های وازاری استقبال کردند. دیدگاه رومانتیک از "دوره نوزایی" به عنوان تولّد دوباره عهد باستان پس از تیرگی و تاریکی محض [قرون وسطا]، حتی تا نسل پیش رویکرد اساسی و قاطع دانشمندان در این زمینه را تشکیل می‌داد. این مفهوم قاطع در تحمیل تعریفی از "نوزایی" برای دانشمندان و محققان نسل‌های پیش بسیار آسان‌تر بود تا برای متخصصان امروزی. چنان که بوبر و روبنشتاین می‌نویسند.

*- جورج وازاری [Vasari] (۱۵۷۴-۱۵۱۱): نقاش، معمار و مورخ هنر ایتالیایی که بنیادگذار تاریخ و نقد هنر مدرن محسوب شده است.

مورخان امروزی هنر که به بررسی تأثیر "دوران کلاسیک باستانی" بر استادان دوره "نوزایی" می‌پردازند، در پیچیده‌تر شدن درک مفهوم imitatio [= تقلید] اشتراک نظر دارند؛ دوران تاریکی دیگر چندان هم تاریک به نظر نمی‌رسد؛ و نوزایی ایتالیا را می‌توان به درستی و با خیالی آسوده‌تر جزء جنبه‌های هنری پایدار "بقا" و نیز جنبه‌های تجدیدحیات یافته دوران باستان در سراسر تاریخ غرب تلقی کرد (بوبر و روینشتاین ۱۹۸۷، ص ۳۳-۳۲).

آن دسته از ما که در زمینه دوره هخامنشی کار می‌کنیم باید آگاه باشیم که گفتگوهای محققانه درباره تعریف و هویت این دوره تنها به ما تعلق ندارد. در واقع می‌توانیم از لحاظ روش‌شناسی از روندهای مباحثاتی دیگری در حوزه‌های مشابه کمک بگیریم، چنان‌که اختلاف‌نظرهای دانشگاهی درباره دوره‌های دیگر نیز وجود دارد. اشاره درست و سنجیده به همانندی‌ها به منظور تحلیل هنر باستانی خاور نزدیک در تمام مراحل امری مهم و حتی ضروری است (گوتر ۱۹۹۰a، ص ۱۱).

ظاهراً موضوع هنر هخامنشی حتی در قیاس با نمونه‌های دیگر دوره‌سازی خفقان‌آور، از همه مشکل‌آفرین‌تر و بحث‌برانگیزتر است. و بنابراین دانشجویان و محققان این رشته باید بخصوص از کمک‌های روش‌شناختی و مفهومی عرصه‌های دیگر استفاده کنند. شاهنشاهی ایران به عنوان یک "دوره" بار سنگین لایه‌های بیشتری از پیوندهای منفی را بر دوش دارد و نسبت به مثلاً اتروسک‌ها، روم و قرون وسطا با دشواری‌های مربوط به اصلاح و ارزیابی اطلاعات بسیار مشکل‌تری روبه‌روست.

مثلاً رومیان را در نظر بگیریم. به رغم نظر برنندل، هنوز یونان‌گرایان یا هلنیست‌ها علیه هرگونه دستاورد فرهنگی روم تعصب می‌ورزند و غرض‌ورزی می‌کنند. از نظر اینان، در بسیاری از جنبه‌ها بهترین چیزی که درباره رومیان باستان می‌توان گفت آن است که حداقل توانسته‌اند ریسمان تمدن غرب را حفظ کنند و دست کم نقش حامل انتقال‌دهنده‌ای را ایفا کنند که دوره نوزایی توانسته از طریق ایشان به برخی افتخارات گذشته کلاسیک دوباره دست یابد. مثلاً بوردمن درباره کیفیت هنر رومی به عنوان عاملی میانجی که اساساً به رغم خواست خود عمل کرده است می‌نویسد:

این راز و معجزه هنر غرب است که هنرمندان دوره نوزایی توانسته‌اند سنت هنر کلاسیک را کمابیش از جایی ادامه دهند که یونانیان در دوره یونانی مآبی [هلنیستی] آن

را وانهاده بودند، و این کار را با روح و قوه ادراکی انجام دهند که جانشینان بر حق و منطقی دستاورد یونان به نظر رسند؛ و میانجی اصلی این انتقال هنر امپراتوری روم بود که هر چند از لحاظ فنی درخشان بود اما از نظر هنری کاملاً مرده بود. (بوردمن ۱۹۸۵، ص ۲۳۴ - تأکید از من است).

بدون هیچ تردید وجود تعصب منفی در این داوری کاملاً آشکار است. با این حال اهمیت هنر روم باستان به عنوان یک سازوکار یا مکانیسم انتقال دهنده میان هنر یونان و هنر دوره نوزایی صراحتاً پذیرفته شده است. توسل به صفت "مرگ" برای توصیف یک فرهنگ تحقیر شده جالب توجه است. هنر رومی "کاملاً مرده‌ی" جناب بوردمن تشابه فراوانی دارد با "خطابه مرگ" درباره هنر ایران هخامنشی که در واقع محققان این رشته آشنایی کاملی با آن دارند. نمونه‌هایی که از قلم بسیاری از متخصصان برجسته تراوش کرده است اندک نیستند. مثلاً توجه کنید به این ملاحظات بسمورتیمر ویلر:

آن‌گاه، در آن شب بهاری سال ۳۳۰ ق. م، هنگامی که شعله‌های آتش آسمان بالای تخت جمشید را سرخ‌فام کرده بودند، مقدونی [منظور اسکندر است] با مشعلی که در دست آماده داشت تل مرده سوزان را روشن کرد. در تخت جمشید در آن لحظه عصری از تمدن خاور نزدیک نابود شد و مرد که انگیزهٔ خلاقهٔ خود را - اگر اصولاً داشت! - مدت‌ها بود از دست داده بود. عصر بزرگ امپراتوری‌های آشور و ایران به پایان رسید - و دیگر ممکن نیست آن برجسته‌کاری‌های راهپیمایی‌های بی‌حرکت و اندوهبار سربازان و چابلوسان خوش‌تراش و صیقل خورده کنار پلکان‌های کاخ، چیزی جز شکوه و کیکبهٔ مرگ را به نمایش گذارند (ویلر ۱۹۶۸، ص ۵۸).

با آن‌که آثار هنری رومیان و هخامنشیان هر دو مرده و غیرخلاقه توصیف شده‌اند، اما در این میان یک تفاوت بسیار مهم وجود دارد. دست‌کم دستاورد رومیان به عنوان واسطه و میانجی پذیرفته شده است. در مورد اروپای سده‌های میانه یا قرون وسطا نیز چنین است. جهان غرب قرون وسطایی حداقل عمده‌تاً یک جهان مسیحی بود (گو این که همین توصیف هنر قرون وسطایی غرب به صورت یک هنر مسیحی یکپارچه نیز غلط است). دانشمندان غربی برای هنر قرون وسطا به خاطر پیوندهایش با مسیحیت تا اندازه‌ای رعایت ادب و نزاکت را کرده‌اند. این ادب و

نزاکت‌ها نیز بار سنگین خود را دارد. یکی از این بارهای سنگین، گرایش برخی از آثار درخشان و پیشگام نسل پیش از ما بوده که بر جنبه‌های جوهر جامع ولی ایستای معنویت در آن‌ها تأکید ورزیده است (به نقل از مال ۱۹۵۱). تأکید بر این عنصر شاید به هزینه و زیان سایر عناصر اجتماعی - اقتصادی مهم و فرایندهایی انجام گرفته که آن‌ها نیز در آفرینش هنر قرون وسطا سهم بسیار داشته‌اند ولی نادیده گرفته شده‌اند. دانشجوی امروزی هنر قرون وسطا کماکان این مقوله‌سازی تاریخی را در ذهن دارد که عصر مورد مطالعه او عصری در وسط بوده است (با این معنای نهفته‌ی آشکار «که در میان دو دوره هنری به راستی خوب قرار داشته است») (پانوفسکی ۱۹۵۹، ص ۸ پانوش ۳؛ کسلر ۱۹۸۸). اما حداقل، چنان‌که گفتم، اهمیت هنر قرون وسطا به عنوان محمل مسیحیت و مجرای انتقال‌دهنده میان دو مقوله‌ای که از لحاظ تاریخی تقدس یافته‌اند (یعنی دوره‌های کلاسیک و نوزایی) تا اندازه‌ای موجب حمایتی شده تا آن دوره از اخراج مطلق مصون بماند. و در تحقیقات اخیر، چنان‌که قبلاً گفته شد، در مورد هنر سده‌های میانه شروع به جستجو برای یافتن الگوهای بغرنج و پیچیده تداوم خلأقه از دوره باستان و جوش خوردن مجدد با آن کرده‌اند (کسلر ۱۹۸۸، ص ۱۸۶)؛ و پژوهش‌های دامنه‌داری درباره منابع و مکانیسم‌های تداوم انجام گرفته است (گرین هالز، ۱۹۸۹).

فرهنگ هخامنشی نیز به علت وجود خود در میان فرهنگ‌های پسین و پیشینش تعریف شده است. اما آنچه درباره هنر هخامنشی حیرت‌آور و درکش دشوار است این است که حتی همین در میان بودن آن نیز نه دیده و درک شده، نه ارزش نهاده شده و نه به عنوان مکانیسمی هدایت‌کننده درباره‌اش کاوش و کنکاش شده است. بیشتر به شکل یک بن‌بست به آن نگریسته‌اند. بسیاری از مراجع مهم تاریخ هنر، تاریخ و تاریخ هنر خاور نزدیک را با تسخیر بابل در ۵۳۹ ق.م. به دست کوروش پایان‌یافته می‌دانند. شاخص فاش‌گرانه عمومیت این دریافت را می‌توان از گزارش‌های مربوط به پژوهش‌های ادبی برای تحصیل‌کردگان عادی و دانشجویان دانشگاه‌ها متوجه شد. بسیاری از این متن‌های پژوهشی مربوط به خاورمیانه باستان، به سادگی در نقطه‌ای که کوروش پدیدار می‌شود متوقف می‌گردند. مقالات هالو در کتاب تاریخ خاور نزدیک باستان (۱۹۷۱) نمونه خوبی از این مشکل است. از قضای

روزگار، کیفیات برتر بحث او با نادیده گرفتن ایرانیان به اوج خود می‌رسد و برجسته می‌شود. روایت تاریخی او چنین به پایان می‌رسد:

بابل به رهبری کاهنان مردوک علیه بِلشَصْر، پسری که نبونید در پایتخت گذاشته بود، به پاخاست و شهر به دست‌های منتظر کوروش پارسی تحویل داده شد. کوروش شهر را بدون خونریزی فتح کرد (۵۳۹ ق. م) و بر سراسر بابلیه تسلط یافت و به عمر آخرین دولت بومی اکد پایان داد (هالو ۱۹۷۱، ص ۱۴۹)

البته هالو اشاره‌ای هم به زمان پس از کوروش در خاور نزدیک دارد، اما این بحث را به بخش پیوست موضوعی کتاب با عنوان "گم‌شدن و پیدا شدن خط میخی" (صص ۱۸۳-۱۷۸) حواله می‌دهد. او در این جا نیز از سر ناچاری (و به شیوه خارج از متن) درباره هخامنشیان سخن می‌گوید، زیرا می‌دانیم که متون میخی سه زبانه شاهنشاهی هخامنشی بود که کلید رمزگشایی خط اکدی شد.

جالب این جاست که پژوهشی همسان در همان کتاب درباره تاریخ مصر نوشته و. ک. سیمپسون گزارش فشرده‌ای از برخی موضوع‌های عمده مربوط به مصر در دوره متأخر را به عنوان بخشی از روایت گاهشماری پیوسته ارائه می‌دهد، ولی مفهوم تداوم و تغییر در تاریخ مصر را با فتوحات اسکندر بررسی می‌کند (هالو و سیمپسون ۱۹۷۱، صص ۲۹۸-۲۹۵). احتمالاً تصمیم بعدی این دو همکار آن بوده که نقاط قطع تاریخی متفاوتی را برای دو بخش کتاب در نظر بگیرند. به عبارت دیگر، احتمالاً تصمیم هالو برای پایان دادن به بخش خاور نزدیک باستان در سال ۵۳۹ تصمیمی آگاهانه مبتنی بر ارزیابی آموخته‌هایش درباره موضوعات مورد بحث بوده است.* شاید جالب باشد اگر به سخن روشنگرانه‌تر هالو در پایان بخش مربوط به خودش توجه کنیم که بازتابنده معیارهای او در مورد تعریف دوره‌ای است که خاورمیانه باستان را دربرمی‌گیرد و شاهنشاهی هخامنشی را از این دوره بیرون می‌داند. از گفته او چنین پیداست که یافته‌های آشورشناسی سنتی چندان چیز جالبی در متون میخی نوشته شده در سال‌های پس از ۵۳۹ ندارد.

*- چنان‌که از سطور بعد پیداست، منظور نویسنده آن است که چون هالو درباره هخامنشیان اطلاعات مفیدی در زمینه کار خود یعنی آشورشناسی نداشته عمداً پرونده بحث را بسته است - م.

تمایل بسیاری از دانشجویان زبان‌شناسی تاریخی جوامع خاور نزدیک باستان به قطع یا انکار پیوندهای با امپراتوری هخامنشی - پایان یافتن در سال ۵۳۹ ق. م - موجب شده است تا شاهنشاهی ایران در برزخ بلا تکلیفی رها شود. به یک معنا اکثر محافل علمی متنفذ رشته‌های ذی‌ربط که بایستی منطقاً به پژوهش در تفاوت‌های ظریف تداوم‌ها، عدم تداوم‌ها و دگرگونی‌های تمدن‌های بزرگی که در فرمانروایی هخامنشیان می‌زیستند علاقه می‌داشتند، امپراتوری ایران را کنار گذاشتند. البته بی‌گمان تعدادی از آشورشناسان با استعداد با اشاره به متون میخی تاریخ هخامنشی نشان داده‌اند که درباره آن به پژوهش‌هایی پرداخته‌اند. اما هیچ‌یک از کسانی که در چارچوب آموزش‌های کالج "هنرهای آزاد" تحصیل یا تدریس کرده است، به اهمیت پیام سکوتی که در بررسی متون آسان و غیرمرموز وجود دارد پی نبرده است. معنای این پیام سکوت وجود یک ذهنیت خاص دانشگاهی درباره شاهنشاهی ایران است که تقریباً مقبولیت عام دارد. از این قالب ذهنی نمی‌توان به عنوان رویکرد شخصی چند دانشمند والا مقام اندک چشم پوشید.

وضعیت پژوهش‌های نارازورانه و بدون تفسیر باطنی درباره هنر هخامنشی نیز مشکل‌آفرین است. انتشارات پژوهشی در زمینه تاریخ هنر خاور نزدیک باستان که امپراتوری هخامنشی را نیز در بر گرفته باشد بسیار کمیاب است. این گرایش وجود دارد که مطالب مربوط به تاریخ هنر بین‌النهرین و تاریخ هنر ایران باستان از هم جدا باشند. معمولاً پژوهش‌های مربوط به هنر بین‌النهرین را با شروع دوره نوبابلی متوقف می‌سازند. (مثلاً استرومنجر ۱۹۶۴؛ مورتگات ۱۹۶۹). پژوهش‌های مربوط به هنر ایران سودمندند؛ اما کوتاه‌بینی و محدودیت عمودی ساختار این پژوهش‌ها، هنر هخامنشی (و نیز تا اندازه‌ای هنر ایلامی پیش از آن) را از پیوندهایش با شبکه گسترده‌تر سنت خاورمیانه‌ای جدا می‌کند (مثلاً پورادا ۱۹۶۵؛ گیرشمن ۱۹۶۴؛ گودار ۱۹۶۵). کتاب هنر و معماری شرق باستان تألیف فرانکفورت (۱۹۷۰) به علت توجه به هنر امپراتوری هخامنشی به عنوان بخشی از هنر خاورمیانه و پژوهش در آن تا اندازه‌ای ارزشمند است. ولی این کتاب نیز هنر هخامنشی را به عنوان پدیده‌ای حاشیه‌ای طبقه‌بندی می‌کند؛ بر پیوندهای آن با سنت خاورمیانه باستان تأکید نمی‌ورزد، بلکه

تأکید آن بیشتر بر وضعیت غیرعادی و نابه‌هنجار این هنر است که آن را تا اندازه زیادی نوعی تغییر شکل و جابه‌جایی هنر یونانی می‌داند (فرانکفورت ۱۹۷۰، ص ۳۶۶). همزمان با او، گیسلا ریشت در بررسی هنر کلاسیک بر همین رویکرد تأکید می‌ورزد؛ و مثلاً هنر ایران را هنری حاشیه‌ای و عصاره‌ای تازه به دوران رسیده از فرهنگ یونانی می‌داند که در خدمت شرقیان در قید و بندی قرار گرفته بوده است که محدودیت‌های اجتماعی و خلاقه آنان "نوعی عنصر بیگانه" را برپینباید یونانی تحمیل کرده بودند (ریشر ۱۹۴۹، ص ۱۹۴ پانوش ۲).

آمیة در بررسی مجلل خود از امکانات جذب و تحلیل تاریخ هنر هخامنشی در درون تاریخ هنر خاور نزدیک پیش از ظهور اسکندر سخن می‌گوید (آمیة ۱۹۸۰). ولی این کتاب به قصد پژوهش یا تبدیل شدن به یک کتاب درسی برای تدریس نوشته نشده است - تأکید آن تقریباً به طور کامل بیشتر برعکس‌ها و اسناد دیداری است تا یک تحلیل تاریخی. به هر روی آمیة حتی در همین متن بسیار کوتاه تفسیری خود نیز ظاهراً می‌کوشد تا نگرشی را جا بیندازد که تکیه بر مفهوم انحطاط دارد که گویی در هر گونه تداومی از گذشته جایگیر شده بوده است:

با این همه، شرق باستان گرچه بالاخره (از طریق "التقاط آگاهانه" هنر هخامنشی) به وحدت دست یافت ولی در واقع برای جهشی ریشه‌ای (در زمان اسکندر) آماده شده که ابزار آن یونانیان بودند. برگردان ایرانی مضامین اسطوره‌ای کهن و تبدیل آن‌ها به صور سیاسی، نمایانگر غفلت بیمارگونه از معانی راستین این مضامین و بنابراین نشانه آن بود که سنتی که آن‌ها نمایندگی می‌کردند به پایان راه خویش رسیده است (آمیة ۱۹۸۰، ص ۲۵۷).

مایل نیستم در این جا چنین به نظر برسد که من در این جا آمیة را به عنوان فردی کژاندیش هدف قرار داده‌ام. به راستی آنچه در مقاله کنونی علاقه من را برمی‌انگیزد مشکل ذاتی موجود در متن مورد بررسی است. چنین می‌نماید که متن مورد نظر عمداً و دقیقاً کلیاتی را درباره وضعیت هخامنشیان دست‌چین کرده است که اگر به دقت و موشکافانه زیر ذره‌بین قرار دهیم، قابل نکوهش بودن روش و معنای نهفته‌ای که در پس آن قرار دارد آشکار می‌شود. آنچه گفته شد حتی در مورد برخی از محققانی صدق می‌کند که در مقالات تخصصی‌تر خود از نیاز به ارزیابی تازه و

دوباره‌ی هنر هخامنشی و اروپامداری کمتر در داوری‌ها، دفاع کرده‌اند. در واقع خود آمیه یکی از چهره‌های برجسته در این زمینه بوده است (مثلاً: آمیه ۱۹۷۴b).

گاه در متونی که از منظر باستان‌شناسی به بررسی پرداخته‌اند، موضوع‌های مربوط به تداوم و تغییر از پیش از هخامنشیان مورد توجه قرار می‌گیرند و نه تنها به امپراتوری ایران می‌رسند بلکه به فراتر از آن نیز گام می‌گذارند. کتاب بابل تألیف اوتس (۱۹۸۶) از نظر تمرکز بر روی یک شهر بسیار کتاب سودمندی است. این کتاب پادزهر سناریوی بن‌بست را از هر نظر در دسترس دانشجویان قرار می‌دهد، اما اوتس به بحثی عمیق درباره موضوع‌های هنر سنتی در پژوهش تاریخی (مانند شیوه‌های تولید هنری، تکنیک، توزیع، پویایی زیبایی‌شناختی، حمایت هنری، تمثال‌شناسی) نمی‌پردازد. برای بحث‌هایی درباره این‌گونه موضوع‌ها، در درجه نخست بررسی هنر مهرهای دوره هخامنشی به عنوان بخشی از یک زنجیره یا پیوستار که با قدیمی‌ترین سنت خاورمیانه‌ای با هر روش منظم ارتباط می‌یابند ضرورت دارد (نک. مثلاً فرانکفورت ۱۹۳۹؛ پورادا ۱۹۴۸؛ کولون ۱۹۸۷)*.

اگر هنر و تاریخ هخامنشی از لحاظ گونه‌شناسی از گفتمان مربوط به سنت آشورشناسی مطالعات خاور نزدیک باستان جدا شده‌اند، همین وضعیت در جهت وارونه بر دوره‌سازی امپراتوری غلبه دارد. هنر هخامنشی و جامعه هخامنشی معمولاً پس از شکست خشایارشا در فروگشودن خاک اصلی یونان (مضمونی که کورت در ۱۹۸۷a و سانیسی وردنبورخ در ۱۹۸۷ درباره‌اش بحث کرده‌اند) هنر و جامعه‌ای دستخوش افول و انحطاط بی‌وقفه و اجتناب‌ناپذیر توصیف شده‌اند. در مورد پیکرتراشی در معماری رسمی تخت جمشید که گویا با الگوهای طراحی شده تحت حمایت داریوش و خشایارشا ساخته شده‌اند، روت (۱۹۷۹) و کالمایر (۱۹۹۰a) بحث کرده‌اند. اما این به خودی خود و ضرورتاً به معنای افول نیست - بخصوص در یک ساختار اجتماعی که در آن شاید تغییر به خاطر خود تغییر ارزشی نداشته است. (نیلاندر ۱۹۷۰، ص ۱۷ پانوش ۳۸). به علاوه از مراحل بعدی آثار ساختمانی هخامنشی

*- نیز نک. پژوهش مفصل بانو دنیز کاپتان درباره مهرهای داسکولیون در دو جلد پسین از مجموع همین مجلداتی که در دست دارید - م.

مثلاً در شوش هنوز اطلاع چندانی در دست نیست (در شوش مدارکی و سوسه‌انگیز اما اندک از طرح‌های نقاشی شده روی آجرهای لعابدار و دیوارنگاره‌هایی از کاخ‌های بعدی به دست آمده است: (لابروس و بوشارلا ۱۹۷۲). در مورد آثار هنری قابل حمل هیچ تردیدی نیست که تسلط و امنیت برقرار شده توسط شاهنشاهی موجب تسهیل مبادلات بازرگانی شده است و همین امر محرک تنوع و آزمایش و تجربه هنری در مناطق حاشیه‌ای (هم در غرب و هم در شرق) بوده است.

غالباً به منظور نشان دادن فرهنگ در حال احتضار و رو به زوال هخامنشی، این تنوع و تجربه نادیده گرفته شده است. مثلاً آفرینش‌های هیجان‌انگیز هنر "یونانی - ایرانی" را بسیاری از محققان دلیلی بر عقیم و نازابودن انبان هخامنشیان دانسته‌اند که گویا حامیان هخامنشی هنر، احساس نیاز خود به زیبایی را با بهره‌گیری از تجربه و تخصص هنرمندان یونانی ارضا می‌کرده‌اند. اما من با مشاهده این آثار محلی بیشتر به این نتیجه می‌رسم که این امر بیشتر بازتاب فعالیت فرهنگی مثبت در شاهنشاهی بوده است تا نشانه‌ای از عقیم بودن ایران. مهرهای سبک نو ایلامی قابل تاریخ‌گذاری که در "الواح بارویی تخت جمشید" مورد استفاده قرار گرفته‌اند، در حال حاضر سناریوی دیگری را غیر از آنچه تاکنون در مورد دوگانگی‌های میان سبک "شرقی" و سبک یونانی مطرح می‌کردند و همگان پذیرفته بودند، پیش می‌نهد (روت ۱۹۹۱). من در تحلیل این مسأله خودم تازه اخیراً کشف کرده‌ام که در واقع از نظریه‌ای حمایت کرده‌ام که مدت‌ها پیش راستوفتسلف (۱۹۳۵، نک بعد) به طور کلی و با روش شمی و شهودی پیشنهاد کرده بوده است. برخی از جنبه‌های هنر "یونانی - ایرانی" را باید هم‌نهادی پیچیده و خلأقه از سنت‌های بصری خاور نزدیک باستان (و بخصوص ایلام) دانست که از طریق هخامنشیان به دست هنرمندان یونانی رسیده و سپس با درآمیختن با مفاهیم مرتبط و راه‌حل‌های صوری یونانی آمیزه‌های نوبی را پدید آورده است. در بقایای موجود از آثار دوره پسین هخامنشی، جهان‌فعالی سرشار از خلأقت هنری مشاهده می‌شود، اما مضمون ظاهراً عالمانه "افول" مانع از مشاهده و تحلیل این پدیده شده است. افزون بر این که این برداشت به علائم بیماری مرتبط با تاریخ‌نویسی نیز یاری رسانده است، یعنی مضمون سقوط امپراتوری هخامنشی که به عنوان

پایانی مطلق و نوعی مرگ تاریخی تلقی شده است.

برای شاهنشاهی هخامنشی، مفهوم فروپاشی قاطع و غیرقابل جبران، یک برنامه یا ساختار تاریخ‌نگارانه‌ای است که کمترین فضایی برای تجدیدنظر علمی باقی نمی‌گذارد. در این نظریه، فروپاشی و مرگ مطلق تمدن ایران باستان بدون کمترین احساس تردید و دو دلی پذیرفته شده است. احتمالاً دلایل زیادی برای این برداشت وجود دارد. یکی از این دلایل شاید این باشد که پژوهش یونان مدرانه، حداقل به طور ناخودآگاه، فروپاشی مطلق شاهنشاهی ایران را ستزوار و حق آن می‌داند. ایرانیان گرفتار خوی تبلی و کرختی شده بودند. ایرانیان گناهکار بودند چون گرفتار زیاده‌خواهی و غرور بیش از اندازه [hybris] شده بودند. سقوط مطلق آنان اساساً تقصیر خودشان بود. دلیل دوم آن است که مرگ امپراتوری هخامنشی مقدمه‌ای شده است برای رهایی و رستگاری [تمدن بشری]! این مرگ فرصت نیکویی پدید آورد زیرا اسکندر به عنوان یک عامل یونانی مآبی از راه رسید و مسیر تمدن آسیا را تغییر داد. بنابراین پروراندن و پذیراندن مفاهیم مربوط به تغییر و تحولات انتقالی مبهم از فرمانروایی جهانی هخامنشی به یونانی مآبی [هلنیسم] جهانی، این امکان را پدید آورد تا معنایی ذاتی و جدایی‌ناپذیر برای ۲۰۰ سال حکومت ایرانیان تراشیده شود. تأکید بر دوره‌ای سازی همراه با بن‌بست در مطالعات هخامنشی‌شناسی البته حتی در عرصه متون بررسی‌گونه سبک‌تر (در تقابل با مقالات پیچیده‌تر)، عمومیت کامل ندارد. چنان‌که مثلاً س. ک. ادی (۱۹۶۱)، ریچارد نلسون فرای (۱۹۶۳) و اثر به راستی برجسته پی‌یر بریان (۱۹۸۷b) که هر یک به نحوی در قالب اصطلاحات تاریخی به موضوع تداوم و عدم تداوم یا گسیختگی فرهنگی میان سقوط شاهنشاهی هخامنشی و ظهور اسکندر و پیامدهای آن اشاره و درباره آن بحث می‌کنند. کتاب کوچک و ساده بریان درباره اسکندر که در سلسله انتشارات چه می‌دانم؟ به چاپ رسیده است، به ما نشان می‌دهد که می‌توان حتی برای مخاطبان مختلط و عادی، کتاب‌های تاریخی تجدیدنظر شده نوشت. به نظر من این کتاب کوچک را به راستی می‌توان حتی برای هدف‌های آموزشی به زبان انگلیسی ترجمه کرد.

من به علت توفیق اجباری ناشی از موضوع این کارگاه، اخیراً دوباره به کتاب‌های

استاندارد قدیمی درباره هنر هخامنشی روی آوردم تا بخصوص بینم مراجع بزرگ مختلف سال‌های آغازین این قرن درباره دوره‌ای سازی امپراتوری هخامنشی چه قضاوتی داشته‌اند. وقتی کتاب ایران در شرق باستان (۱۹۴۱) هرتسفلد را درباره خواندم سخت غافلگیر شدم. از مدت‌ها پیش از دیدگاه‌های کمابیش دوگانه و مردد او درباره ارزش زیبایی‌شناختی هنر هخامنشی در مقایسه با هنر یونانی آگاه بودم. اما تعصب تحقیرآمیز او درباره بافت هنر ایرانیان را به کلی از یاد برده بودم. هرتسفلد میان بحث‌های خود درباره هنر هخامنشی و هنر سلوکی با گفته‌های زیر پُل می‌زند:

... هنر هخامنشی پایان کامل تحولات و پیشرفت‌هایی است که در اوج دوران باستان آغاز شده بود. ما برخی کارهای دوره پسین هخامنشی، یعنی پس از اردشیر دوم، را مطالعه نکرده‌ایم که افول سریع و سقوط بی‌همتا و حیرت‌آوری را نشان می‌دهند، تا جایی که حتی تکنیک محض نیز تقریباً به کلی رخت برمی‌بندد. هنر ایران باستان در واقع پیش از آن‌که اسکندر ایران را فتح کند مرده بود و همراه با مرگ هنر، کل فرهنگ نیز از میان رفت: این تباهی کامل، علت بود، و فتح ایران معلول و پیامد آن. آتش زدن تخت جمشید به دست اسکندر تنها جلوه نمادین این واقعیت بود که شرق باستانی مرده است... طی ۵۰۰ سال تاریخ شرق باستان هیچ ایست و در واقع سکنه‌ای عمیق‌تر از فتح اسکندر بزرگ نبود، و هیچ شیء باستان شناختی پس از این دوره نیست که این مَهر و داغ را بر خود نداشته باشد (هرتسفلد ۱۹۴۱، صص ۲۷۵-۲۷۴)

این سخنان از آن رو مرا غافلگیر کرد که بیشتر کتاب او به راستی وقف بیان جنبه‌های استمرار و تداوم در ایران و بین‌النهرین همسایه آن شده بود. اسناد و مدارکی که هرتسفلد از هنر خاور نزدیک تا زمان شاهنشاهی ساسانی و فراتر از آن ارائه می‌داد پیوسته به طور ضمنی - و نه البته صریحاً - گواه درک او از اهمیت وجود تداوم از دوره هخامنشی بود. من در سال‌های اخیر به دلخواه زحمت مراجعه مجدد به نوشته‌های هرتسفلد را به خود نمی‌دادم. فقط از مجموعه فرض‌ها و داوری‌ها درباره دیدگاه‌های او به خشم می‌آمدم. این داوری‌ها بر غنای مستندات بصری و تصویری کتاب‌های او تأکید می‌ورزیدند. منتهی در این مورد جای سخنی نیست. در تأکید او بر پدیده بن‌بست تمدن هخامنشی در آستانه برآمدن اسکندر هیچ‌گونه ابهامی وجود ندارد.

شاید هرتسفلد چنان درگیر و شیفته پندار خود درباره اهمیت گسستگی فرهنگ ایران بوده که نتوانسته به تأثیر اسکندر و جانشینان او به عنوان یک سیستم ممکن و احتمالی کنش‌ها و روابط متقابل فرهنگی توجه کافی داشته باشد. شاید ایران برای هرتسفلد به یک معنا کشفی زیاده از اندازه تازه بوده است. او با ویرانه‌ها و آثار و بقایای برجسته‌ای که خود کشف کرده بوده چنان افسون شده بود که همین به پدیده بازدارنده‌ای برایش تبدیل گشته بود. اما این خاورشناس فوق‌العاده برجسته نیز، نظیر همه ما، با داستان‌های دل‌انگیز و رمانتیک اسکندر و احکام پان هلنی بزرگ شده و پرورش یافته بود. او آشکارا تداوم را در سیر فرهنگ ایران - از زمان هخامنشی تا ساسانی - مشاهده کرد. اما این سیستم را به طریقی همانند کارکرد بوم‌شناسی جداگانه‌ای دید و از این رو نتوانست همزمان با یونانی مآبی خود عمق پدیده را دریابد. یک صدای نامأنوس و غیرمتعارف در مباحثات دهه‌های آغازین سده بیستم، صدای راستوفتسف بود (مثلاً ۱۹۳۵، صص ۲۷۲-۲۶۲). در حالی که متخصصان دیگر سرگرم تعریف و تعیین هنر "یونانی - ایرانی" به عنوان یک محصول فرعی و جنبی یونان بودند، راستوفتسف از بنیاد در مسیر کاملاً متفاوتی سیر می‌کرد و اندیشه دیگری در سر داشت. او به این مفهوم باور داشت که هنر "یونانی - ایرانی" و هنر حاشیه‌های شرقی و شمالی امپراتوری هخامنشی را باید نوعی هنر هخامنشی دانست. افزون بر این، تعریف او از این آثار فرعی و حاشیه‌ای [Koinēs] سده‌های پنجم و چهارم ق. م. به عنوان جلوه‌ای از شاهنشاهی ایران، وی را قادر ساخت به بحث درباره وجود یک مرحله هنری پسین فعال، تأثیرپذیر و تأثیرگذار و با نفوذ بپردازد که در درون امپراتوری شکل گرفته و معرّف عرصه و قلمرو شاهنشاهی هخامنشی بوده است:

شکی نیست که وقتی هنرمندان "دورا" مشغول ترسیم صحنه‌های جنگ و شکار بودند در برابر چشمان خود آثار مشابهی را داشتند که از روی اصل این صحنه‌ها کشیده شده بودند، آثاری که حکاکی‌های یونانی - ایرانی و کنده‌کاری‌های هخامنشی نیز به بازآفرینی آنها می‌پرداختند. در این جا نیز باید دوباره فرض کنیم که در دوره‌های هلنیستی و اشکانی هنوز هنر دوره پسین ایران هخامنشی زنده بوده است (راستوفتسف ۱۹۳۵، صص ۲۶۷).

صدای راستوفتسف در این عرصه، بانگی در برهوت بود. خرد مقبول عام حکم

می‌کند که بنابر بررسی‌های جدی و فاضلانه اخیر، هنر دوره هلنیستی می‌توانسته چنان عمل‌کند که گویی شاهنشاهی هخامنشی اصلاً وجود نداشته است (مثلاً، نک. پولیت ۱۹۸۶). دو‌یست سال پادشاهی، آداب و رسوم و آیین‌ها و شعایر و مناسک و آفرینش‌های هنری پیچیده (نک. روت ۱۹۷۹) همچنان محکوم به سکوت است.

و این سکوت تا اندازه‌ای از آن رو امکان‌پذیر شده است که در اندیشه سنتی درباره ماهیت تأثیر فرمانروایی هخامنشی بر سرزمین‌های امپراتوری، حلقه مفقوده‌ای وجود داشته و دارد. چنان‌که پیش‌تر گفته شد، مثلاً این‌گرایش وجود داشت که اشیای هنری معروف به یونانی - هلنی را بازتاب ضعف ایران و وامداری فرهنگی آن به غرب انگارند. اگر سرانجام می‌توانیم به ناچار اثبات کنیم که پدیده یونانی - ایرانی عملاً و منطقاً یک برخورد دو سویه بوده است، راه را برای ابطال این مفهوم که امپراتوری هخامنشی یک بن‌بست بوده است هموار ساخته‌ایم. درک پالوده‌تر و پیراسته‌تر هنر یونانی - ایرانی روشن خواهد ساخت که بذره‌های برخی عناصری را که "هنر یونانی مآبی و هلنیستی" می‌خوانیم در واقع در زمین حاصلخیز چند فرهنگی اولین امپراتوری جهانی پاشیده شده است. همچنین، هنگامی که تمایل بیشتری در میان محققان برای درک وجود رقابت شدید عناصر فرهنگ ایرانی در خاک یونان در دوره کلاسیک پدید آید، آن‌گاه یک پُل تفهیمی مهم دیگری پدید خواهد آمد (نک. روت ۱۹۸۵؛ میلر ۱۹۸۵، ۱۹۸۹). این جنبه از طرح یا سناریو، مکانیسم‌های برخی از انواع "انتقال از صافی گذشته" را برای ما روشن خواهد ساخت. این‌گونه انتقال‌های از صافی گذشته احتمالاً پدیده‌های نفوذی را تشکیل داده‌اند که از قلمرو هخامنشی به درون خاک اصلی یونان (و مقدونیه) راه یافته و آن‌گاه دوباره به عقب بازگشته‌اند (به شیوه‌های نفوذ از طریق پذیرش و سازگاری یونانیان و مقدونیان) و وارد قلمروهای هلنیستی شده‌اند.

یک دلیل مهم برای گسست قاطع هنر هلنیستی از گذشته هخامنشی آن، نیاز به برخورد رودررو و مستقیم دارد. هنر هلنیستی به نظر نمی‌رسد که شباهت چندانی با هنر هخامنشی داشته باشد. اگر چنین بوده، قابل درک است که چرا هیچ تلاشی برای کشف پیوندهای ممکن میان آن‌ها انجام نگرفته است. با این حال، به خاطر

بحث‌کنونی به زحمتش می‌ارزد که به وجود دو عامل اذعان کنیم: نخست این که هنر هلنیستی، آن‌گونه که در رشته تاریخ هنر معرفی شده است، گنجینه پذیرفته شده‌ای دارد که سنت علمی بر آن مهر تأیید و تقدیس کوبیده است. این گنجینه درست به علت یونانی بودن خود از پیش برگزیده و تعریف شده است. یادمان‌ها و دست‌ساخت‌هایی که نماینده و نمایانگر ارتباطات و تداوم‌های صوری با هنر هخامنشی هستند در این گنجینه پذیرفته نشده‌اند و یا اگر هم شده‌اند، به عنوان عنصری نابه‌هنجار و غیرمعارف تلقی می‌شوند. دوم آن‌که مفهوم انتقال یا جابه‌جایی صرف و کامل در همبستگی هنری میان هنر هخامنشی و هنر هلنیستی معمولاً براساس دوگانگی‌ها یا تقسیمات دوتایی صوری بیش از اندازه ساده و بی‌دردسر تعیین و تعریف شده است. این دوگانگی‌های قابل درک ممکن است عملاً نقاب انواع گوناگون روابط مهم و معنادار را بر چهره داشته باشند.

در هنگام تحصیل هنر صورتگری سلطنتی هلنیستی، به ما آموخته شده است که با جهانی سروکار داریم که ظاهراً تا جایی که امکان دارد با پادشاهی شرقی فاصله دارد و از آن دور است. این جهان جهانی است بیشتر فردگرایانه تا جهانی سرشار از یکنواختی‌ها و همسانی‌های کاهن‌گونه و مقدس (پولیت ۱۹۸۶، ص ۷ و بعد؛ اسمیت ۱۹۸۸، ص ۱۰۹ و بعد). اسمیت می‌نویسد:

از تصور نفوذ شرقی در پادشاهی هلنیستی غالباً دفاع شده است. با این حال ردپای تمام عناصر تصویر هلنیستی را که برای مصرف‌کننده یونانی ساخته شده است به آسانی می‌توان در فرهنگ یونانی پیدا کرد، همان‌طور که مجموع تصورات درباره پادشاهی نیز در پس این تصویر نهفته است. (اسمیت ۱۹۸۸، ص ۱۱۰).

با این حال امکان دارد که برخی عناصر مفهوم صورتگری، در واقع در بیان محلی [Koinē] هنوز مبهم یونانی - ایرانی غرب شاهنشاهی هخامنشی پرورش یافته باشد. مثلاً اکنون به صورت‌های عالی نقش شده بر سکه‌های شهرهای [ساتراپ‌های] غربی می‌اندیشیم. این سکه‌های شهری به معنای محدود کلمه هنر درباری رسمی پادشاه هخامنشی، "هنر هخامنشی" محسوب نمی‌شوند؛ اما قاطع‌ترین نمونه‌های هنر امپراتوری ایران هستند. این پرتره‌های حکام اولیه را باید در درون بافت و چارچوب

مشخص محیط شاهنشاهی از نو ارزیابی کرد، و نباید فقط بی‌درنگ و نسنجیده برچسب "هنر یونانی" به آن‌ها زد. به نظر می‌رسد که این محیط آراسته و با نزاکت، تأکید خاصی بر تصویر هنری فرد و گرامیداشت او داشته‌اند. مدارکی وجود دارد که این‌گونه بازنمودها و تصاویر می‌توانسته‌اند نمایانگر روابط از پیش تعیین شده ویژه وفاداری نسبت به شاه باشند. این تصاویر و نقش‌ها بی‌گمان نشانه عصیان علیه قدرت مرکزی یا کناره‌جویی از علاقه و بستگی اجتماعی / قومی نسبت به مرکز شاهنشاهی نبوده‌اند (روت ۱۹۹۱). اندیشه هنر در خدمت فرد در خدمت یادمان‌های خصوصی در مقیاس وسیع‌تر - یکی از جنبه‌هایی است که به عنوان تحول ویژه دوره هلنیستی بارها به آن اشاره شده است. مثلاً بوردمن می‌نویسد:

این هنرهای عصر جدید بیشتر برای ارضای مردان و شاهان و برای آرایش خانه‌ها و کاخ‌های خصوصی مورد استفاده قرار می‌گرفتند تا به قصد ستایش و ثنای خدایان و حکومت. حتی هدایایی که به معابد تقدیم می‌شدند، تا اندازه‌ای برای خودنمایی و ارضای غرور شخصی بودند تا نشانه پارسایی. حداقل از این جنبه‌ها، فضای سیاسی و اجتماعی روز عمیق‌ترین تأثیر را بر هنرها می‌نهاد. و این همه تغییر به علت بینش و درخشش و زیرکی و سنگدلی و شقاوت یک مرد [اسکندر] پدید آمده بود. (بوردمن ۱۹۸۵، ص ۱۷۹).

من درباره این موضوع نظر دیگری دارم. یادمان‌هایی نظیر بنای آرامگاه هالیکارناسوس به گمان من حتماً باید مهم‌ترین پیشگام پدیده‌ای تلقی شود که معمولاً آن را ابداع دوره هلنیستی دانسته‌اند. این مقبره چه به دست سنگ‌تراشان یونانی ساخته و تزئین شده باشد یا به دست هنرمندانی دیگر، مفاهیم و اشکالی که در پس آن قرار دارند و برنامه پیکرتراشی آن را همراهی کرده‌اند، بازتابنده پیچیدگی‌های محیط سلطنتی ایران در حواشی غربی امپراتوری هستند. آن محیطی که چنین بناهای یاد بود "خصوصی" را پرورش داده است، هدف‌ها و ساختارهای جامعه‌ای را منعکس می‌کند که به هر طریق با نگرش‌های متأثر از افکار و تبلیغات جامعه درباری هخامنشی سرشار شده است. مکاتبات آرشام، شهرب ایرانی مصر در سده پنجم، توصیف‌کننده جهان و محیط اشرافی‌ای هستند که با تندیس‌ها و پیکره‌های شخصیت‌های ویژه مهمی غیر از شاه آراسته شده بوده‌اند (دراپور ۱۹۵۷، ص ۳۲). در

این جهان، نخبگان جامعه هر یک سپاه کوچکی از هنرمندان و صنعتکاران مخصوص خود را داشتند. این صنعتکاران گاه بنا به دستور کارفرمای خود به هر جای امپراتوری سفر می‌کردند تا برای او یا به خاطر او به ساختن یادمان‌ها و پیکره‌هایی بپردازند. آرشام در نامه‌های خود به تندیس‌هایی از خود به شکل سوارکار اشاره می‌کند. این نوع هنر هنوز با بقایای به دست آمده کنونی به عنوان هنر دوره هخامنشی مستند نشده است. تردیدی نیست که در حال حاضر مقدار زیادی از این هنر کشف نشده مربوط به سفارش نخبگان خصوصی را کم داریم که در صورت کشف، مفهوم تداوم از هنر شاهنشاهی هخامنشی به دوره هلنیستی را استوارتر خواهند ساخت.

جنبه دیگری نیز وجود دارد که در درک این که چرا نباید امپراتوری هخامنشی را به آسانی در بررسی‌های هنر هلنیستی کنار بگذاریم بسیار مهم است. تأثیر به عنوان یک مفهوم فقط به یک پدیده رقابت برانگیز محدود نمی‌شود (هرمرین ۱۹۷۵). تأثیر می‌تواند در عین حال هم معلول وازنش و طردی جدی باشد، هم حاصل شیوه‌های بسیارگزینه‌ی رقابت، و هم ناشی از جذب و همانندگردی‌های کاملاً نهانی و پوشیده. با این حال، گنجینه تقدیس شده هنر یونانی مآبی شرقی ممکن است از منظری به کلی متفاوت از آنچه از هنر هخامنشی می‌دانیم نگرینسته شود، زیرا هنوز نیاز داریم که در برابر درک پرنوسان‌تر ۲۰۰ سال سروری ایران و بارورسازی و بهره‌مندی متقابل فرهنگی، به ارزیابی هنر فوق‌پردازیم.

هسته‌های این اندیشه‌های گوناگون مسلماً در بررسی‌های ادبی پیدا می‌شوند. اما این هسته‌ها معمولاً در لایه‌های عمیق‌تری پوشیده شده‌اند و در جنبه‌های فراگیر و گسترده یک رویکرد به چشم نمی‌خورند. پولیت هنگام بحث درباره بنای یادبود بلثوی اظهار عقیده می‌کند که شاید آمیختگی‌های اندیشه‌ها و اشکال شرقی و یونانی در دوره هخامنشی، سرانجام به خلق این ساختار دورگه‌گون انجامیده است (پولیت ۱۹۸۶، ص ۲۹۰). ما باید درباره این‌گونه مسائل بیشتر بکاوییم.

اسمیت گویا عقیده دارد که طرد ریشه‌ای اشکال هخامنشی عاملی آگاهانه در آفرینش تصویر و چهره اسکندر در هنر صورتگری بوده است. او این پیشنهاد طرد

آگاهانه خود را به منزله نوعی تأثیر نمی‌انگارد. اما من باز نظر خود را تکرار می‌کنم: اگر اسکندر آگاهانه و روشمندانانه همه الگوهای پیشین تصویرگری سلطنتی را نفی کرده است، این خود ملاک مهمی است در تأیید این‌که پس این تصاویر بسیار بانفوذ و تأثیرگذار می‌بوده‌اند. اسمیت می‌نویسد:

اسکندر بزرگ تصویر سلطنتی کاملاً جدیدی از خود به عنوان فاتح مقدونی - یونانی و پادشاه آسیا خلق کرد. او در این تصاویر اولاً با شاهان پیشین مقدونی تفاوت دارد (و از آنان برتر است)، ثانیاً متمایز از شاه شکست خورده ایران و ثالثاً متفاوت با یونانیان ساکن شهرها است... سبک چهره اسکندر الگویی شد برای اکثر چهره‌نگاری‌های سلطنتی هلنیستی بعدی که همگی صورت جوان‌نمای دو تیغه و برق انداخته‌ای داشتند و به طور ضمنی به آنان اولوهیت بخشیده شده بود. (اسمیت ۱۹۸۸، صص ۵۹-۵۸).

این عقیده مبنی بر جدایی صوری و روشمندانانه تصویر اسکندر از تصاویر فرمانروایان قدیم نظر جالبی است. از سوی دیگر، تردید دارم که "اولوهیت بخشی ضمنی" در صورتگری‌های از اسکندر ابداع او و معلول قدرت توصیه و نفوذ او بوده باشد. مدارکی وجود دارد مبنی بر این‌که در برخی مراحل هنر بین‌النهرینی و هخامنشی، نوع ظریفی از "اولوهیت بخشی ضمنی" به پادشاهان وجود داشته است. تفاوت پیوندهای صوری و نمادین در چگونگی خدانمایی و "اولوهیت بخشی ضمنی" به تصاویر اسکندر، امری بدیهی و منطقی است. اما این تفاوت درواژگان بصری نباید ما را گیج و گمراه سازد. مفهوم چهره‌نگاری سلطنتی از اسکندر و مفهوم پادشاهی نهفته در پس آن، به رغم همه این تفاوت‌های واژگان بصری، عمیقاً از برنامه شاهوار هخامنشیان تأثیر پذیرفته است. هخامنشیان پیام‌های پیچیده‌ای مرکب از نیروی دلاورانه و پهلوانانه شاه، وحدت بخشی جامع و فراگیر، و هماهنگی کیهانی از پیش مقدر شده‌ای ابداع کردند که همگی در شخص شاه تمرکز می‌یافت (روت ۱۹۷۹؛ ۱۹۸۹؛ ۱۹۹۰b). اسکندر احتمالاً تحت تأثیر این پیام‌های استادانه طرح‌ریزی شده در مورد "اولوهیت تلویحی" شاه قرار گرفته که بر دیوارهای تخت جمشید به تصویر کشیده شده بودند. توصیف و شخصیت‌پردازی چیزهای بسیار ویژه و مستقیم تنها یک جنبه از تحلیل سنت‌های آگاهی‌دهنده در مورد آفرینش هنری و قانون سلطنتی را تشکیل

می‌دهد. هر فرمانروای جدیدی ممکن است هسته مفاهیم و پیام‌های برنامه‌ریزی شده‌ای را بپذیرد و جذب کند و درونی سازد بی‌آن‌که خود برنامه تازه‌ای را مستقیماً بیافریند و به تقلید آشکار از سبک و شمایل‌نگاری الگوی اصلی نخستین بپردازد. چنان‌که قبلاً گفتم، کنارگذاشتن و نفی دوره هخامنشی به عنوان ابزار انتقال تداوم به دوره یونانی مآبی و هلنیستی، باعث می‌شد که گنجینه مقدس هنر هلنیستی آسان‌تر تعریف و متمایز و مشخص شود. پس بر مفهوم پوسته و لعاب یونانی تأکید گذاشته شد. ما باید بیشتر توجه خود را در عرصه‌ها و جاهایی متمرکز سازیم که سنن بومی پایداری کرده و نسبتاً سالم و بکر باقی مانده‌اند. یکی از جاهای [locus] کلیدی این تداوم، قلمروهای استوار معابد در بین‌النهرین بوده است. اسمیت با تکیه بر اعتبار خود به وجود متنی اشاره می‌کند که در آن از تصویری احتمالاً به سبک بومی از پادشاه سلوکی در یک معبد بابلی یاد شده است. (اسمیت ۱۹۸۸، ص ۲۴؛ نک. مک‌یوان ۱۹۸۱). خود تصویر باقی نمانده است.

تکننگاری اخیر داوونی درباره معماری مذهبی، فهرستی است از مجموعه‌ای افسون‌کننده از یادمان‌های بدیل هنر هلنیستی مقدس شرقی (داوونی ۱۹۸۸). در این رساله، تداوم‌های صوری و نمادین معماری معابد از کهن‌ترین اعصار خاور نزدیک تا دوره سلوکی و بعد از آن مشاهده می‌شود. اما حتی در کتاب داوونی، جایگاه امپراتوری هخامنشی در درون ساختار تداوم‌ها و تغییرها و تجدید حیات‌ها، از دورترین ایام تا زمان هلنیستی و دوره‌های اشکانی کماکان مبهم و دست‌نیافتنی باقی مانده است. این تا اندازه‌ای به آن دلیل است که معماری معابد ملهم از ایران (برخلاف معماری ملهم از بین‌النهرین و ایلام) هنوز یک راز محسوب می‌شود. این مسأله نبود سبک معبدسازی ایرانی (به معنای جایی که خانه خداست و تندیس یا بُت او را در آن جا قرار می‌دهند) مسأله پیچیده‌ای است. ما باید درباره این که یک نیایشگاه ایرانی هخامنشی از لحاظ معماری چه خصوصیت فیزیکی می‌توانسته داشته باشد نرمش فکری بیشتری داشته باشیم. کلید کار در نهایت، توضیح روشن کارکردهای معماری "کاخی" هخامنشیان است. (آذرنوش ۱۹۹۴).

هنگامی که می‌خواهیم گستره تداوم در معماری معبدسازی از دوره شاهنشاهی

هخامنشی به دوره هلنیستی را اندازه بگیریم، باید به عامل دیگری نیز توجه داشته باشیم. فرمانروایی هخامنشی مدت ۲۰۰ سال تا اندازه زیادی به حفظ و پایداری سنن بومی در سرزمین‌های تابع خویش کمک کرد. به‌ویژه درمی‌یابیم که هخامنشیان در زمینه مذاهب محلی مدارای فراوانی داشتند و حتی (به عنوان یک قاعده کلی) از یک سیاست حمایت از پیش تعیین شده پیروی می‌کردند. پدیده‌ای که با چنین سیاستی، سبک معماری معبدسازی "هخامنشی" که بخواهد روشمندان و منظم جای اشکال بومی را بگیرد نمی‌توانسته در سرزمین‌های تابعه وجود داشته باشد. بنابراین، در این مورد خاص، کمبود گزارش و مدرک خود نوعی مدرک و نمایانگر تأثیر فرهنگی هخامنشی است.

من سال‌ها پیش نوشتم که «شاهنشاهی ایران به طرق فراوان معرّف اوج همه چیزهایی است که در پیش از آن وجود داشته است - مانند مرحله "بسته‌بندی نهایی" برای آیندگان و تجربه تاریخی و فرهنگی برای اقوامی که پیش از دوره هلنیستی می‌زیستند.» (روت ۱۹۷۹، صص ۴۰-۴۱).

این جنبه از تنگنای دوره‌سازی ایرانیان، حیاتی‌ترین و ظریف‌ترین تنگنا محسوب می‌شود. امپراتوری هخامنشی ابتکارهای خلاقه‌ای در هنر رسمی خود انجام داد. اما بخش اصلی این خلاقیت متکی بر استخراج و بهره‌برداری از سنت‌های پیشین بود. حاصل این فرایند به یک معنا امانت‌داری و اعتبار بخشی به سنت‌های قدیمی و نیز غالباً بازنگری و بازسازی درخشان آن‌ها بود. از این‌رو بیشتر تأثیر آفریننده و خلاقه تسلط و فرمانروایی هخامنشی ظاهراً نامرئی است و جز با یک بررسی بسیار دقیق و ظریف قابل تشخیص نیست - و این امر دقیقاً به برکت کامیابی سیاست ایشان به عنوان یک عامل ترکیب و تداوم خلاقه امکانپذیر شده است.

۲- سازوکارهای جدول‌بندی انتقال: رهیافت‌هایی برای کنار زدن پرده

با چه مکانیسم‌هایی می‌توانیم به عنوان امری مسلم فرض کنیم که سنت‌های هنری از طریق نقش محمل فرهنگی امپراتوری هخامنشی توانسته‌اند سالم بمانند، منتقل شوند و اعتباری مجدد پیدا کنند؟ من در کتاب قبلی خود بر نقش حمایتی

گزینشی هخامنشیان تأکید کرده‌ام؛ نقشی که مبتنی بوده است بر تدوین یک برنامه هنری رسمی از طریق احیاء و سازگارسازی الگوهای کهن بنا به مقاصد سیاسی. در این جا بیشتر بر سرشت پیچیده تداوم‌هایی انگشت می‌گذارم که به برکت خود سنت استادکاری - همزمان با حمایت فوق‌العاده شدید و دستوری پادشاهان - در سراسر محیط هنری خاور نزدیک اعمال شده‌اند.

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

الف) تداوم‌ها از طریق سنت استادی

درباره نیروهای کار متحرک پیشه‌وران و صنعتکاران در شاهنشاهی هخامنشی و قبل از آن بسیار شنیده‌ایم (دزاکانی ۱۹۸۳ در یک بررسی تازه). این جنبه از تولید هنری بی‌گمان برای هر گونه بحث جامع و گسترده درباره اقدام خلاقه برنامه جهان‌گستر هخامنشیان امری حیاتی است. اما در این مقاله من بخصوص مایلم بر پویایی شناختی این استادکاران آواره و مرتباً در حال جابه‌جایی تأکید بیشتری بورزم. در واقع می‌خواهم با این کار، بر عنصری از کل تصویر که معمولاً به خوبی دیده نشده و نمی‌شود نورافکنی بیندازم. همه استادکاران نسل اول، جابه‌جاشدگان اجباری یا نسل اول هنرمندان مستقل و سیار که از غرب حرکت کرده باشد نبودند. صنعتگران و استادکارانی مهم بودند که در درون نظام‌های بسته صنفی در سراسر سرزمین‌های شاهنشاهی و حتی در قلب خود ایران زندگانی نسبتاً ثابتی داشتند. این استادکاران تنها به برکت آموختن و اشتغال در کارگاه محل‌های خود، تداوم و استمرار مهارت و گنجینه هنری را حفظ کردند. متأسفانه، متون درباره پیشه‌وران و صنعتگران متحرک و غالباً در ارتباط با گزارش‌های مربوط به پیروزی‌ها صریح‌تر و در عین حال پرشورتر و نمایشی‌تر سخن گفته‌اند تا استادکارانی که در زادگاه خود اقامت داشته‌اند، و از این رو درباره دسته اول دقیق‌تر می‌توان بررسی کرد تا درباره دسته دوم که اشاراتی مبهم به آنان شده است. تفاوت تفسیرها درباره اشارات مربوط به سازمان کار در کاخ‌ها و معابد، اغلب مبهم مانده‌اند (پوستگیت ۱۹۸۷، صص ۲۶۷-۹ و متسل ۱۹۸۱ درباره آشور؛ ایر ۱۹۸۷، ص ۱۹۳ درباره مصر). چگونگی روابط متقابل و تعامل احتمالی گروه‌های نسبتاً ساکن و ثابت با کارگران و استادکاران متحرک یا جابه‌جا شده اجباری در

شاهنشاهی هخامنشی نیز نکته‌ای مبهم‌تر است. مجموعه این مسائل نیازمند توجه دقیق‌تر کارشناسان متون است. با کمال تأسف دربارہ جمعیت استادکاران سنتی در بین‌النهرین باستانی اطلاعات چندانی نداریم (نک. گلب ۱۹۷۹ درباره نام‌های خانوادگی استادکاران ویژه). این نکته بخصوص در مقایسه با منابع غنی بایگانی‌ها در چارچوب‌ها و زمینه‌های تاریخی دیگر، روشن‌تر می‌نماید (مثلاً مونتیا ۱۹۸۲). در مقایسه با مواد فراوان‌تر به دست آمده از ماری در سوریه (مثلاً ساسون ۱۹۹۰) نیز این نکته صدق می‌کند. حتی بدون پژوهش منظم و روشمندانه در منابع مکتوب موجود می‌توانیم به مدارکی در مورد ساختارهای استمرار شخصی صنایع دستی و پیشه‌های معینی در گذر زمان استناد کنیم. قراردادهای به دست آمده نشان می‌دهند که در بین‌النهرین زمان هخامنشی "اصناف" پیشه‌وری وجود داشته و تبارنامه‌های آنان نمایانگر آن است که یک خانواده یا خاندان از دیرباز و پیش از هخامنشیان به صنعت ویژه‌ای اشتغال داشته‌اند (وایسبرگ ۱۹۶۷). فهرست دبیران و کاتبان اسنادی هستند گواه بر این که این شغل در خانواده هر یک به طور موروثی از دوره‌ی پارسیان تا دوره‌ی پارتیان استمرار داشته و حفظ شده است؛ یعنی تا زمانی که سنت تحریر خط میخی هنوز وجود داشته است (لامبرت ۱۹۵۷). در مصر، زنجیره مشابهی از تداوم حرفه‌ای با وجود "ددیا"ی هنرمند در سلسله‌ی نوزدهم مثال‌زدنی است. خاندان "ددیا" در طول هفت نسل دارای شغل ریاست مسوده‌نویسان [معبد] "آمون" بوده است (ایر ۱۹۸۷، صص ۴-۱۷۳). من قادر به ارائه فرمولی برای ارزیابی کمی ارزش تداوم هنری در طی نسل‌ها در یک خاندان خاص و در پیشه‌ای ویژه (یا مجموعه‌ای از مهارت‌های مربوط به پیشه‌ای خاص) نیستم. در این جاگمان می‌کنم مطالعات قوم‌شناختی بتوانند مفید واقع شوند (مثلاً دبور [De Boer] ۱۹۹۰). به هر حال شک دارم که ارزش چنین تداومی اهمیت داشته باشد.

خود مفهوم مجمع صنفی صنعتگران، بیشتر نمایانگر وجود سازوکار یا مکانیسم مهمی در تداوم و انتقال سنت در طول زمان از لحاظ شخصی و حرفه‌ای است. در گذر نسل‌ها، پیوندهای خانوادگی در حرفه‌ها از طریق مجامع حرفه‌ای غیرفرزندی یا غیرخانوادگی تقویت شدند. توسعه "اصناف" (که واژه‌ای دو پهلو است) گاه پدیده‌ای

کنار زدن پرده‌ها: انتقال هنری... □ ۵۵

هلنیستی پنداشته شده است. ولی در واقع خاستگاه‌های این نوع سازمان چه بسا مستقیماً در همین مجامع حرفه‌ای شکل گرفته و پرورش یافته است که مدارکی در این زمینه نیز از دوره بابلیه باستان موجود است (مندلسون ۱۹۴۰ به‌ویژه پانوش ۳۸؛ وایسبرگ ۱۹۶۷ درباره برآمدن هخامنشیان).

پس در چارچوب معابد بین‌النهرینی، استادکاران غالباً در درون شبکه‌های محدود سنتی وابسته به پیوندهای خانوادگی و در ارتباط با مجامع حرفه‌ای انجام وظیفه می‌کردند. در سطح اداری نیز برخی مدارک حاکی از تداوم در شیوه کارکرد مقامات ویژه معبد هستند که بر فعالیت‌های پیشه‌وری و حرفه‌ای، اعمال سلطه و نظارت می‌کرده‌اند. "شاتامو" [shatammu] نوعی مقام اداری در معبد بوده که ظاهراً به طور مستقیم بر کارکنان فعالیت‌های مربوط به مناسک مذهبی و اسباب و آلات آن سرپرستی و نظارت داشته است. مقامات موسوم به "شاتامو" حتی در گذشته‌ای به دوری زمان سلسله سوم در شهر اور وجود داشته‌اند و اسناد مربوط به وجود آنان در شهر اوروک از اوایل دوره‌ی ایرانیان نیز در دست است (ساگس [Saggs] ۱۹۵۹). وان در اسپیک از مدارکی در مورد "شاتامو" در بابل تا زمان پارتیان نیز سخن می‌گوید (وان در اسپیک ۱۹۸۷). وظایف و نقش‌های دقیق و احتمالی شاتامو در طول زمان هر چه بوده و دستخوش هر تحولی شده، به هر روی یکی از مسؤولیت‌های آنان نظارت بر فعالیت‌های مربوط به اسباب و لوازم مذهبی بوده است. این فعالیت‌ها احتمالاً عبارت بوده‌اند از ساختن قطعات لازم، تعمیر و بازسازی برخی قطعات دیگر، و جلادادن و برق انداختن تمثال‌های خدایان و تجهیزات مربوط به آنان - و به عبارت دیگر همه کارهایی که هنرمندان و استادکاران معبد انجام می‌دادند. در این شغل یا مقام "شاتامو" نشانه‌ای از ریسمان یا رشته تداوم را در ساختار قدرت حاکم بر عرصه‌هایی از فعالیت هنری درون معابد بین‌النهرینی مشاهده می‌کنیم.

عامل دیگری نیز در استمرار فضاهای کارگاهی در مجموعه معابد خاور نزدیک سهم داشته است که به‌ویژه به تداوم سیستمی و روشمندانانه سنت انجامید. اظهار عقیده شده است که دیوان سالاری‌های خاص معبد، گروه پیشه‌وران و استادکاران هر معبد (که طی نسل‌ها برای معبد کار می‌کرده‌اند) را حفظ می‌کرده است؛ و این

گروه‌ها، به عنوان نوعی مسؤولیت مقدس، حفظ و تداوم و استمرار برنامه تصویرسازی خدایان خاص هر معبد را برعهده داشته‌اند (وایسبرگ ۱۹۶۷). این پدیده، امکان تولید رشته‌های عمودی تداوم در بافت بومی بیان بصری مراسم مذهبی را از زمان‌های پیش از هخامنشی تا دوره سلوکیان فراهم کرده است.

می‌دانیم که سنت مذهبی بین‌النهرین در خلق تصویرهای الهی جدید بر ارجاع به سوابق تثبیت شده کهن اصرار می‌ورزیده است. گفتار موجود در "استوانه کوروش" مؤید تداوم همین سنت قدیمی حتی پس از تسخیر بابل به دشت ایرانیان است (ANET: 315). ارزش قائل شدن فراوان برای صحت تصاویر در انطباق با پیشینه باستانی مستلزم وجود قابلیت سازمانی برای حفظ دسترسی به الگوهای مناسب و شیوه‌های سبک‌دار ضروری، و اعمال نظارت توأم با ارزشیابی بر اجرای کار استادکاران بوده است. مکانیسم‌های این عامل را سپس بررسی خواهیم کرد. در این جا تنها به عامل مهم هماهنگی و سازگاری عناصر در محیط معبد تأکید می‌کنیم که موجب تقویت ارزش - در واقع ضرورت - انتقال تصاویر در طی گذر زمان شده است. پیوندهای نسلی و پشته‌پشتی پیشه‌وران و سرپرستان در درون این قالب‌ها و بافت‌ها، با پیوندهای پشته‌پشتی (کاملاً دقیق) خود برنامه‌های هنری معبد تقویت شده است.

عامل دیگر در مکانیسم‌های انتقال - عاملی که در درون چارچوب‌های نسبتاً بسته‌ی قلمروی معابد قابل اجرا است - به شیوه‌های کارآموزی مربوط می‌شود. سنت حرفه‌وفن در خاور نزدیک و مصر مبتنی بود بر کارآموزی از طریق نسخه‌برداری و تقلید مستقیم از آثار قدیمی‌تر (روت ۱۹۷۹، ص ۲۶؛ ۱۹۹۰b، به‌ویژه ص ۱۳۰). چنان‌که در دوره نوزایی [رونسانس] نیز رافائل و شاگردانش آثار گذشته کلاسیک را با مطالعه و اجرای نقاشی‌های Domus Aurea نرون "یاد می‌گرفتند" (گرین‌هالش ۱۹۷۸؛ اسلومان ۱۹۶۷، ص ۲۶). گذشته (لااقل بُرش مقطعی از آن) در دسترس استادکاران خاور نزدیک باستان قرار داشت. من در یک نکته بعدی به این موضوع بیشتر اشاره خواهم کرد. اما گذشته فقط "در دسترس" نبود. این واژه "دسترس" لزوماً به معنای تعامل یا کنش دوسویه نیست. هنر گذشته بخشی از حال بود. چون فرایند کارآموزی (و نیازهای جامعه به

خدمات این فرایند) از طریق چشم‌ها و دست‌ها تدریس می‌شد. تداوم‌های کارآموزی کتابت یا دبیری نمایانگر استمرار آموزش خط میخی از طریق رونویسی و نسخه‌برداری متون کهن سومری و اکدی است. متون درسی نوشته شده توسط (شاید) یک دانشجوی یونانی زبان‌های میخی کلاسیک، ظاهراً به اواخر سده دوم یا اوایل سده یکم ق. م. تعلق دارد (مثلاً نک. سولبرگر ۱۹۶۲). و به طور کلی، استمرار استفاده از خط میخی و انتقال و توسعه شناختی که مستقیماً از سنن باستانی مذهبی، نجومی و خطابه‌ای سرچشمه می‌گرفت، ما را وامی‌دارد تا فعالیت هنری را نیز در قالب همین چارچوب بنگریم (نک. کورت و شروین وایت ۱۹۷۸b و شروین وایت ۱۹۸۳ به خاطر تفسیرهای ارزشمند او از تداوم‌های بومی در زیان و در دیوان سالاری تا دوره سلوکی).

جنبه دیگری از محیط کار / کارآموزی در خاور نزدیک باستان نیز برای درک ما از مکانیسم‌های انتقال هنری اهمیتی حیاتی دارد. مدارک مهمی از وجود طرح‌ها و الگوهای سه بُعدی در دست است که توسط هنرمندان و پیشه‌وران خاور نزدیک باستان به عنوان منابعی برای انبارکردن در خزانه و/ یا ابزارهایی برای کارآموزی مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند. وجود نقشه‌ها، طرح‌های معماری، طرح‌ها و مدل‌های هنری در مصر باستان شناخته همگان است (مثلاً دیویس ۱۹۸۹، صص ۱۱۳-۹۴؛ پک وراس ۱۹۷۸؛ برونر - تراوت ۱۹۷۵ و ۱۹۷۹؛ کاپارت ۱۹۵۷؛ رودر ۱۹۴۱). اما البته این‌گونه مدارک در مورد قلمرو بین‌النهرین/ ایران به اندازه مصر فراوان نیستند یا به فراوانی مورد اشاره قرار نگرفته‌اند.

نقشه‌ها و طرح‌های معماری بین‌النهرین باستان و ایلام را بر روی الواح گلی می‌شناسیم (میلارد ۱۹۸۷؛ کامرون ۱۹۳۶، صص ۱۲۳). طرح‌های تمرینی مدرسه‌ای از مدرسه معبد نیپور این فکر را تقویت می‌کند که آموزش هنری بیشتر همانند آموزش خطاطی و دبیری انجام می‌شده است (هیلپرشت ۱۹۰۳، صص ۸-۵۲۷). اصطلاحات فنی تدوین شده برای گنجینه گسترده‌ای از اشکال هندسی، حاکی از آن است که فهرست‌برداری و ثبت منظم واژه‌ها و اصطلاحات دیداری برای بهره‌برداری‌های هنری وجود داشته است. به موازات این مجموعه تنظیم شده زبان شناختی، طرح‌های هندسی روشنی نیز بر روی گل وجود داشت (کیلر ۱۹۹۰). همچنین طراحی‌هایی بر روی لوحه‌ها

در اختیار داریم که ظاهراً بیشتر طرح‌های اولیه و خام و ابتدایی تولیدات واقعی هنری بوده‌اند تا *disjecta membra* [= بقایای پراکنده] هندسی یا تصویری (وان بورن ۱۹۳۰).

طراحی‌های اولیه نقش برجسته‌های آشوری نشان می‌دهند که هنرمندان قبل از اقدام به کار در هر بنای یادبود طرح‌های اولیه‌ای تهیه می‌کرده‌اند (ناگل ۱۹۵۸). یک تکه بلوک طراحی هنری هخامنشی در تخت جمشید کشف شده است (روت ۱۹۷۰). به علاوه، پیکرتراشان بر روی پیکره‌های واقعی طرح‌هایی زینتی می‌کشیده‌اند تا راهنمایی باشد برای نقاشانی که قرار بوده نقشمایه‌های هندسی یا تصویری را بر روی لباس‌ها اجرا کنند (تیلیا ۱۹۷۸). البته این کار پیشینه‌ای قدیمی‌تر داشته است (مثلاً: نک. کینی ۱۹۷۱).

روی هم رفته، مدارکی از استفاده از طراحی به عنوان ابزارهای آموزش در اختیار داریم - به صورت کپی‌کردن‌های مکرر از تصویرهای سنتی به منظور کسب مهارت اساسی در یک محیط آموزشی که دارای سرپرست نیز بوده است. این امر نمایانگر مفاهیم متعددی است - از گردآوری و طراحی شکل‌های مجزا گرفته که به معنای آموزش استفاده از آن‌ها در ترکیبات گوناگون بوده است، تا ترسیم شکل‌های پیوسته و کامل. همچنین مدارکی از آموزش طراحی به صورت تمرین و تکرار دائمی در اختیار داریم تا شاگرد در کار خود برای اجرای واقعی آثار هنری به استادی دست یابد. نمونه‌ای از این شیوه، کشف طراحی‌هایی است که شاید هنرمندان در طول لشکرکشی‌های پادشاهان آشور انجام می‌داده‌اند (رید ۱۹۸۱، ص ۲۶۲). احتمالاً همین طراحی‌ها برای خلق نقش برجسته‌های تاریخی مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند. بنابراین، طراحی وسیله مهمی جهت انتقال تصویر در درون نظام آموزشی و نظام تولید هنری در خاور نزدیک باستان بوده است. یک متن نجومی سلوکی به دست آمده از اوروک، گواه ملموسی است از استمرار منابع بصری از طریق مکانیسم‌های طراحی از زمان‌های پیش از هخامنشی تا پس از هخامنشی. نمونه برجسته آن طرحی است از تصویر یک منطقه البروج که بسیار به نقشمایه‌هایی شباهت دارد که به وفور در نقش برجسته‌های Kudurrus از دوره کاسیت در بابلیه دیده می‌شود (اوتس ۱۹۸۶، شکل ۱۲۹).

یک طراحی زنده و سرشار از شور حیات از شیری که در حال حمله به یک گراز نر است (که در خانه‌ای احتمالاً مربوط به دوره کاسیت در بابل پیدا شده است)

نمایانگر قدرت و نیروی خودجوشی هنرمند و بی‌نیازی وی به طراحی قبلی است (کولدوی ۱۹۱۳، ص ۲۴۰؛ اوتس ۱۹۸۶ شکل ۷۱). به آسانی می‌توان انگاشت که از این طرح به عنوان الگویی برای هنر رسمی استفاده شده است. همچنین دیوار نگاره‌های ساسانی بر دیواری از شبستان یا حرمسرای خشایارشا در تخت جمشید نمایانگر بی‌واسطگی و اعتماد به نفس والای هنرمند است (اشمیت ۱۹۵۳، شکل ۱۹۹). این نمونه‌ها به ما می‌آموزند که چگونه در استمرار تصویرگری و سبک آن در درون سنت هنری بی‌گمان از طراحی‌های آزاد نیز استفاده می‌شده است. رشته‌ی گسترده‌ای از دیوارنگاره‌های شهر باستانی "دورا اروپوس" متعلق به دوره تسلط رومیان از همه جالب‌تر است. صحنه‌های سواران و شکارگران ایرانی نمایانگر پیوندهای نیرومند این نقش‌ها با نقش‌های حک شده روی مهرهای "یونانی - ایرانی" دوره هخامنشی است. راستوفتسف (۱۹۵۳، صص ۲۶۲-۲۷۲) این شباهت‌ها را مدرکی می‌داند بر تداوم نیرومند استادکاری هنری در بافت بومی خاور نزدیک. به نظر او این تداوم‌ها در کانون سنت‌هایی حفظ شده‌اند که در سراسر دوره‌های هلنیستی و نیز تسلط سیاسی رومیان نیز معتبر بوده‌اند.

مفهوم گردآوری منظم طرح‌ها به عنوان الگوهای برای مراجعه مکرر در یک کارگاه یا توسط یک هنرمند منفرد در مورد دوره‌های قرون وسطا و بعد از آن نیز کاملاً به اثبات رسیده است (کسلر ۱۹۸۸، ص ۱۸۳ با اشارت متعدد؛ بویر و روینستاین ۱۹۸۷؛ هارپراث و ورده ۱۹۸۹). قدیمی‌ترین نمونه‌های موجود بر روی پاپیروس، احتمالاً تکه‌هایی از طومارهایی بزرگ‌تر بوده‌اند. تاریخ این طومارها در مصر به زمان‌های بطلمیوسیان و اوایل مسیحیت باز می‌گردد (شلر ۱۹۶۳، صص ۴۵-۴۶). نمونه بطلمیوسی بخصوص از آن روی جالب است که یک کرکس را از چند زاویه دید ترسیم کرده است - که ظاهراً راهنمایی بوده برای آفرینش یک مجسمه سه بُعدی. این مدرک اهمیت دارد، و کاملاً نشان می‌دهد که ما وقتی درباره نقش گردآوری منظم و عمدی طراحی‌ها (روی کاغذ، سنگ و گل) در مجموعه مکانیسم‌های تداوم در تصویرگری هنری خاور نزدیک باستان سخن می‌گوییم، سخنی به گزاف نگفته‌ایم و نخواسته‌ایم مفاهیم بی‌ارتباط با زمان را به آن دوره تعمیم دهیم.

وجود الگوهای سه بُعدی در عصر باستان و خاور نزدیک از زمان‌های پیش از هخامنشی و هخامنشی تا زمان‌های مربوط به دوره‌های هلنیستی و رومی نیز کاملاً به اثبات رسیده است (برای بحث در مورد الگوهای مصری برای تصاویر سه بُعدی به سبک هخامنشی، بخصوص بنگرید به فرانکفورت ۱۹۵۰ و کانتور ۱۹۵۷). از کاوشگاه‌های بین‌النهرین الواح و تندیسک‌های گلی فراوانی به دست آمده است (وان‌بورن ۱۹۳۰؛ اوپی‌فی سیوس ۱۹۶۱؛ بارلت ۱۹۶۸). همه این اشیاء تقریباً بدون استثناء به‌عنوان اشیائی نمایشی یا انجام مراسم مذهبی تعبیر شده‌اند. اما از برخی از آن‌ها به روشنی پیداست که بخصوص به عنوان مدل‌هایی برای هنرمندان مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند (مثلاً مدل‌های تمام ساخت به دست آمده از آشور که مورنگات ۱۹۶۹ تصاویر ۲۸۰ و ۲۸۱ درباره‌شان بحث کرده است). اوپی‌فی سیوس عقیده دارد که کیفیت عموماً نازل این لوحه‌ها و تندیسک‌ها همراه با یافته شدن آن‌ها در خانه‌ها و معابد، فرض مدل بودن آن‌ها را قاطعانه منتفی می‌سازد (۱۹۶۱، ص ۲۴۵). من درباره این فرضیات تردید دارم. از لحاظ محل‌های کشف یا معابد یا سازه‌هایی بوده‌اند که باستان‌شناسان آن‌ها را محل‌های مسکونی تلقی می‌کنند، کاملاً منطقی است اگر این جاها را انبارهایی بدانیم برای مدل‌ها یا کارگاه‌هایی برای تولیدات هنری با استفاده از این مدل‌ها. افزون بر این، هر لوحه، تندیسک یا دست ساخت دیگری می‌توانسته هم برای نمایش بوده باشد و هم نقش ثانوی مدل را برای هنرمند ایفا کند. به علاوه، نمونه اصلی می‌توانسته نقشی ثانوی بیابد و در کار قالب‌گیری و ریخته‌گری نیز مورد استفاده قرار گیرد.

لوحه "خورشید - خدا"ی سده نهم [ق.م] به دست آمده از سیپار گواه آشکاری است از وجود مدل‌های گلی در تولید هنری معبد و نیز از نمونه اصلی سه بُعدی که برای هنرمند نقش ثانوی مدل‌های مورد استفاده برای خلق هنر نو را ایفا می‌کرده است (اوتس ۱۹۸۶، ص ۱۰۹؛ الیس ۱۹۶۸، ص ۱۰۵). در متن آمده است که یک مدل گلی از تصویر غارت‌شده "شَمَش" [خورشید] نیز کشف شده است. همان‌طور که از متن برمی‌آید، تصویر جدید مسلماً کهنه شده بوده و منطقیاً به عنوان فرمولی باستانی مورد استفاده قرار می‌گرفته است. یک قالب از نمونه اصلی تمثال، جزء نهشت مربوط به لوحه شَمَش جدیداً ساخته شده به فرمان شاه، کشف شده است.

بی‌گمان تولید این نسخه بدل‌ها به منظور استفاده هنرمند به عنوان مدل و "تصحیح" تصویرگری در قلمرو معابد بسیار زیاد بوده است، و رجوع دیداری به پیشینه قدیمی بسیار اهمیت داشته است. همچنین، وجود خلاصه‌ای از یک کتیبه سارگون اکدی که توسط یک کاتب معبد بابلیه در نیپور تهیه شده است، مدرکی است بی‌چون و چرا از این‌گونه بازسازی‌های قدیمی. (هیلپرشت ۱۹۰۳، ص ۵۱۷). مجموعه‌ای از آثار مهرهای گلی و مدل‌های گلی سگه‌ها (و یک مدال کوچک فلزی) از یک گور متعلق به دوره هخامنشی در شهر اور به دست آمده است. چنین می‌نماید که این مجموعه منظم از مدل‌ها به استادکاری تعلق داشته که همراه با جسد او دفن شده است (لوگرن ۱۹۵۱؛ پورادا ۱۹۶۰؛ داوئی ۱۹۶۳، صص ۳-۴). مدل‌ها معمولاً هم معرّف اقلام یونانی هستند و هم ایرانی. افزون بر این، در میان اقلام ایرانی تمثال‌هایی از نیم‌تنه‌های مذکر و مؤنث وجود دارد که بسیار شبیه چهره‌های منقوش بر روی سکه‌هایی هستند که در غرب امپراتوری ضرب می‌شدند. این اقلام اهمیت دارند و لازم است در جای دیگری به بحث مفصل‌تری درباره آن‌ها بپردازیم. این نکته بازمی‌گردد به سخنان قبلی من در همین مقاله در مورد این‌که مفاهیم به اصطلاح هلنیستی در مورد صورتگری، احتمالاً قبلاً در قلمرو و زمان هخامنشیان شکل گرفته و پرورده شده بوده است. معلوم شده که ساخت قالب‌های گلی سگه‌ها در دوره هلنیستی، در شهر "سلوکیه دجله" [تقریباً نزدیک بغداد کنونی] انجام می‌شده است (مک داوول ۱۹۳۵، تصویر VI). پس باید فرض کنیم که این سنت نیز در خاور نزدیک تداوم می‌داشته است. افزون بر دَفینه‌ی قالب‌های به دست آمده از دوره هخامنشی در شهر اور، مدارک زیادی از خاور نزدیک باستان در مورد ساخت و گردآوری منظم قالب‌ها برای تولیدات جدید هنری وجود دارد. یک دَفینه از قالب‌های گچی ظروف فلزی یونانی متعلق به دوره رومیان در شهر بگرام افغانستان کشف شده است که بسیار اهمیت دارد (هاکین ۱۹۵۴، صص ۱۴۶-۱۳۷؛ ریشر ۱۹۵۸). این مجموعه قالب‌های رومی نمایانگر بازسازی نمونه اصلی و اولیه در زمانی به قدمت دوره‌ی یونان کهن است. کشف آن‌ها در جایی مانند بگرام، واقعیت‌های تداوم منظم و پیوسته هنری در هر زمان و مکانی را از طریق مکانیسمی که مستقیماً از ضروریات تولید و شیوه‌های استادکاری سرچشمه می‌گرفته است به اثبات می‌رساند.

به علاوه، در خور توجه است که این قالب‌های ریخته‌گری (نظیر قالب‌های دیگری که مثلاً از ممفیس به دست آمده است) (روبنسون ۱۹۱۱؛ بورک‌هالتر ۱۹۸۴)، در درجه نخست قالب‌های عناصری مجزا از نمونه‌های اصلی ظروف فلزی (نظیر مدال‌ها) هستند. بنابراین، هنر جدید مبتنی بر این مجموعه مدل‌ها، جزء به جزء کپی و تقلید از نمونه‌های اولیه و اصلی باستانی نبوده است. از این رو، تولیدات جدید را می‌توان بافت جدیدی دانست از عناصر باستانی.

بسیاری از قالب‌های گچی که در بالا به آن‌ها اشاره کردیم دارای سوراخی هستند که احتمالاً به این ترتیب آن‌ها را به دیوارهای کارگاه نصب و آویزان می‌کرده‌اند. کل ماجرا حاکی از وجود سنت دیرپایی است که البته مابه دلیل مشکلات مربوط به مسائل باستان‌شناختی و تفسیر آن‌ها، مدارک چندان زیادی درباره‌اش نداریم. حتی در مورد زمانی به پسینی ایتالیای دوره نوزایی، تحلیل چگونگی استفاده هنرمندان از قالب‌های قدیمی هنوز آن‌چنان که باید انجام نگرفته است (بوبر و روبنستاین ۱۹۸۷، ص ۴۱ پانویس ۶؛ اُست ۱۹۷۵، صص ۳۳-۴۳ و به‌ویژه ۳۴ به علت بحث جالبی درباره قالب‌ها و مدل‌های مورد استفاده لئوناردو داوینچی). می‌دانیم که رومیان قدیم از روی مدل حکاکی گوهرهای باستانی جواهرات بدلی می‌ساخته‌اند؛ و این‌ها به نوبه خود الگویی شدند بسیار با اهمیت از نوع جواهرات واقعی باستانی برای هنرمندان دوره نوزایی که از روی آن‌ها می‌ساختند (اسلومان ۱۹۶۷، ص ۶۴ به بعد). هنرمندان دوره نوزایی نیز از آثار هنری قدیمی به عنوان مدل استفاده می‌کردند.

سولمان این نظریه را مطرح کرده است که پیکر تراشی‌های سبک رومی شرقی مآب از روی قالب‌های باقی‌مانده از یادمان‌های بین‌النهرینی ساخته شده‌اند. این قالب‌ها را گویا به نظر او زائران جهادگر صلیبی ساخته بوده‌اند (سولمان ۱۹۶۷ جاهای مختلف). عقیده او از این لحاظ جالب و گیرا است که مستندات دقیقی از مکانیسم‌های منطقی وجود نظیر چنین پیکره‌هایی در بین‌النهرین باستان ارائه می‌دهد. من با آن‌که می‌دانم این نظریه در جاهای دیگر با مقاومت روبه‌رو شده است ولی آن را معتبر می‌شمارم. مثلاً و تیکوور ظاهراً نتوانسته است این امکان را بپذیرد که صلیبیون به یادمان‌های باستانی موجود بین‌النهرین دسترسی داشته‌اند. او با وجود علاقه کلی‌اش به

پژوهش در زمینه تأثیر شرق بر غرب، ظاهراً در شکاکیت خود قاطع و مضّر است (رینولدز ۱۹۸۹: حاشیه‌نویسی‌های کتابنامه در صص ۲۲-۲۲۱).

بحث مربوط به استفاده از قالب‌های باستانی به عنوان الگو برای هنر نو، رفته رفته ما را به موضوع کلی‌تر تداوم‌های هنری می‌کشاند. تداوم‌هایی که نمایانگر پیوندهای محسوسی میان زمان‌ها و مکان‌های بسیار دور از یکدیگر هستند. من پیش از ادامه این موضوع مایلم بار دیگر بر جنبه‌ای از محیط تولید هنری معبدگرایانه تأکید کنم، و آن رابطه متقابل دربار با امور معابد است. پادشاهان خاور نزدیک در زمینه حمایت از رفاه و بهروزی معابد و قلمروهای آن‌ها وظایف پیچیده‌ای برعهده داشتند. گفتارها و خطابه‌ها در مورد بازسازی معابد و استقرار تندیس‌ها و تصاویر خدایان، از مضامین مکرر و در واقع ترجیح‌بند سخنان شاهان از زمان شاهنشاهی هخامنشی تا دوره هلنیستی بوده است. مثلاً آنتیوخوس یکم [سلوکی] در قالب فرمانروای بین‌النهرین خود را نگهبان پارسا و با تقوای از اگیلا و ازیدای بابل معرفی کرده است (وایسباخ ۱۹۱۱، ص ۱۳۲). و دارا بودن قدرت قانونی برای پاسداری از از اگیلا و ازیدای برای شاه به معنای مراقبت از حفظ و مرمت دست کم تجلیات مرئی و ملموس مذهبی (یعنی آثار هنری، معماری، پوشاکی و اجرای شعایر دینی) به شکل سنتی و بومی آن بود. احتمالاً مجسمه‌های گم شده سلطنتی و سایر تصویرها و تمثال‌هایی که سلوکیان برای صحن یا محوطه‌های معابد بین‌النهرین سفارش می‌دادند، آمیزه‌ی جالبی از فرمول‌های باستانی بومی و اشارات مهم و حیاتی به زمان معاصر بوده است. و این پدیده جدیدی در شرق باستان نبود. کافی است به یاد ستون سنگی باستانی آشور بانیپال بیفتیم که برای بزرگداشت عمل خود در بازسازی معبد بابل برپا کرده بود (اوتس ۱۹۸۶، صص ۲۳-۱۲۱ شکل ۸۲). در این‌جا پادشاه آشور در سده هفتم ق.م. خود را به کسوت ظاهری پادشاه پارسای نو سومری هزاره سوم ق.م. درآورده است. عین همین کار توسط پادشاهان هخامنشی انجام گرفت. یک نمونه آشنا، اقتباس رقابت‌جویانه داریوش است از نقش برجسته صخره‌ی "ساری‌پول" اواخر هزاره سوم برای ایجاد سنگنبشته و نقش برجسته خود در صخره بیستون [بهستون - بغستان]. نمونه‌های پیچیده‌تر و کم‌آوازه‌تر این پدیده را در سایر تصاویر و

برجسته‌کاری‌های هنر رسمی هخامنشی می‌توان یافت (روت ۱۹۷۹، جاهای مختلف). نیاز به حفظ برخی مراسم و جشن‌های سنتی مانند "آکیتو" [akitu] - جشن بسیار مهم و شاهانه "سال نو". مراسم و آیین‌هایی از این قبیل البته نیروهای عمده‌ای بودند در ارضای این درخواست ابدی برای جلوه‌فروشی‌های گشاده‌دستانه دیداری که با ساختن یادمان‌های قابل حمل انجام می‌گرفت. همچنین نیروهای مهمی بودند برای تأکید مجدد بر تصویرسازی هنری سنتی که شالوده اجتماعی گسترده‌ای داشت. این جشن‌ها فرصت‌هایی فراهم می‌ساختند که طی آن‌ها هنر والا کارکردی عمومی می‌یافت (نک. مک‌اوان ۱۹۸۱، صص ۱۸۲-۱۸۱ درباره تداوم مذاهب بین‌النهرینی در دوره ایرانیان تا عصر هلنیستی). تأثیر چنین مراسمی بر تخیل مردم (و نیز هنرمندان و حامیان ایشان) را نباید دست‌کم بگیریم که شاهد راه‌پیمایی بزرگ تندیس‌های خدایان جاودانه، کاهنان با جامه‌های پر از فلس ماهی‌گون و پادشاهان سراپا غرق در طلا بودند (کیسین ۱۹۶۸، ص ۷ و ۱۳۱-۱۲۹؛ بارلت ۱۹۷۰؛ ساسون ۱۹۹۰، ص ۲۵). خلاصه، کارکردهای اجتماعی متعدد و حیاتی از سنت هنری استادانه‌ای بهره و نیرو می‌گرفتند که خود از گذشته بهره گرفته و بارور شده بود. این موضوع‌های مربوط به تداوم از زمان چیرگی هخامنشیان تا دوره هلنیستی، در مورد مصر نیز صدق می‌کردند (مثلاً کواگیور ۱۹۷۹).

چنان‌که قبلاً دیدیم، چه در مصر و چه در بین‌النهرین، هنگامی که هنر نو نیاز داشت تا طبق پیشینه باستانی بازآفرینی شود، جستجو در بایگانی‌های معابد از سرگرفته می‌شد. وقتی به اطلاعاتی در مورد اجرای مراسم مذهبی خاص و تشریفات سلطنتی ویژه - یا چگونگی بازتاب دیداری این رویدادها در آثار هنری - نیاز پیدا می‌شد، مرجعیت متون باستانی نیز به همین اندازه ضرورت می‌یافت. یک مورد کلاسیک و آشنا در این زمینه، جستجوی عتیقه شناسانه‌ای است که به فرمان آمن‌هوتپ سوم فرعون سلسله هجدهم برای برگزاری اولین جشنواره "سِد" [Sed] توسط او انجام گرفت. (هورنونگ و اشتاهلین ۱۹۷۴؛ بررسی کتیبه‌شناختی سال ۱۹۸۰، ص ۴۳ برای متون مقبره‌ای جهت مستند کردن پژوهش‌ها). آلدرد (۱۹۸۸، صص ۲-۱۶۱) به وجود تکه‌ای از یک نقاشی مربوط به دوره قبل از تشکیل سلسله‌های فراغنه در مصر اشاره می‌کند که نمایانگر اولین و قدیمی‌ترین روایت از مراسم "سِد" بوده است. این تکه نقاشی

احتمالاً از یک خزانه معبد (در هی‌پراکونپولیس؟) پیدا شده بوده تا از آن برای مستند کردن یک جشن باستانی استفاده کنند. در پشت این نقاشی - که در واقع به منزله یک تخته شستی نقاشی بوده، تصویری از ملکه "تیه" [Tiye] همسر محبوب آمن‌هوتپ کار شده بوده است. در واقع این ملکه نقش بسیار فعالی در مراسم و جشن‌های دست و دلبازانه آمن‌هوتپ ایفا می‌کرد. با توجه به گواهی متن، کاملاً منطقی می‌نماید که ما آن را به منزله اطلاع‌گیری عتیقه‌شناسانه برای مراسم به‌خصوصی تعبیر کنیم (نک. مثلاً واریل ۱۹۶۸، صص ۷-۱۳۶).

در مورد بین‌النهرین، اسناد دوره سلوکیان مربوط به رهنمودهایی در زمینه فعالیت‌های شعایی و آیینی هستند که صراحتاً رونویسی شده از متون بسیار کهن‌تر می‌باشند (ANET: 342-5). ترجمه تقدیم‌نامه یک متن که توصیفی از قربانی‌ها برای خدایان اوروک محسوب می‌شود چنین است:

لوحه به دست شَمَشْتیر، پسر ایناکی‌بیتانو، پسر شیب‌گنتو، نوشته شده است. لوحه (حاوی) دستورالعمل‌هایی برای پرستش "آنو"؛ برای مناسک مقدس؛ یا مراسم پادشاهی، همراه با آیین‌های ایزدان معبد "رَش"، معبد ایریگل، معبد اِنّا، و (دیگر) معابد شهر اوروک است. (همچنین) مراسمی را که باید کاهنان "مشمشو"، کاهنان "گلو" آوازه‌خوانان و همه هنرمندان در پشت ... انجام دهند، همه چیزهایی که باید در مورد نوراهاها و نوراهاها روحانیت "بارو" انجام گیرد ذکر نشده است. (این لوحه رونوشت شده است) از روی لوحه‌هایی که "نبوتاپلا تئوسور"، پادشاه "سرزمین دریا"، به عنوان تاراج [= غنیمت] از شهر اوروک برداشت؛ اما اکنون "کیدیتنو" یکی از اهالی اوروک، کاهن "مشمشو"ی آنو و آنتو، نوه اِکورزکیر یک کاهن "اوریگالو"ی معبد "رَش"، این لوحه‌ها را در سرزمین ایلام دید، در زمان سلطنت شاهان سلوکوس و آنتیوخوس از آن‌ها رونوشت برداشت و (این رونوشت‌های خود) را به شهر اوروک باز آورد (ANET: 344-5).

این متن برای مقاصد ما اهمیت خاصی دارد زیرا لوحه‌هایی را توصیف می‌کند که در اواخر سده هفتم [ق.م] به عنوان غنیمت جنگی از اوروک برداشته شده و به ایلام برده شده‌اند. باید فرض کنیم که لوحه‌های غارت شده در یک بایگانی در شهر شوش (؟) در دسترس بوده‌اند و پیوسته، حتی در زمان‌های هخامنشی تا زمان

"کیدی نُو" که در دوره سلوکی می زیسته، گاه از آن‌ها رونوشت برداری می شده است. شبیه به این‌گونه دسترسی به آیین‌های کهن پیشین را مک‌کورمیک توصیف کرده که بسیار سودمند است. مک‌کورمیک بحثی دارد درباره استفاده آگاهانه از منابع باستانی توسط برنامه‌ریزان مراسم قرون وسطا (مک‌کورمیک ۱۹۸۶، صص ۲-۱۳۱). او به ما هشدار می‌دهد که استفاده از الگوهای کهن را حاصل عمل ثابتی تعبیر نکنیم که باعث می‌شده تا ماهیت تشریفات سلطنتی هیچ‌گاه تغییر نکنند. این هشدار او بسیار آموزنده است. زیرا باید بکشیم تا بفهمیم تأثیر پیشینه باستانی چگونه به صورت صوری و با انتقال از سرزمین‌هایی که از لحاظ سیاسی / فرهنگی بسیار دور بوده اند طی هزاره‌ها از سنت خاور نزدیک و مصر ادامه یافته است - ضمن این‌که اسناد و آثار هنری کمتری برای استفاده به عنوان منبع در اختیار داریم. مک‌کورمیک می‌نویسد:

پس تداوم مراسم پیروزی اوایل قرون وسطی در بیزانس و ارتباط آن با مراسم بسیار کهن امری آشکار است. اما تداوم ربطی به هویت ندارد. شاید این فکر درست‌تر باشد که سنن پایدار زندگی عمومی در امپراتوری پسین روم بخشی از نوعی خزانه تشریفات بوده‌اند که فرمانروایان بیزانس در دوره قرون وسطی می‌توانسته‌اند از میان آنچه در این خزانه دارند دست به گزینش بزنند و عناصری را برگزینند که برای تشریفات کنونی خود مناسب می‌انگارند. نظیر استفاده از Spolia [غنایم غارتی] یادمان‌های قرون وسطایی که همه عناصر سازنده‌ی آن کاملاً جدید می‌نمود. (مک‌کورمیک ۱۹۸۶، صص ۱۳۲).

باید به راه‌پیمایی‌ها و جشن‌های باستانی از نو بنگریم و آن‌ها را به نحوی سیستمی و ترکیبی، محمل‌های انتقال فرهنگی بدانیم (نک. در مورد مصر به شرح کوتاه ولی بسیار روشنگرانه بلیکر ۱۹۶۷ و مطالعات ویژه بسیار مهم رایس ۱۹۸۳؛ هورنونگ و اشتاهلین ۱۹۷۴). همچنین آن‌ها را باید با توسلی گستاخانه به کاوش‌های مشابهی در زمینه تعامل‌های اجرای هنری در حتی بافت‌ها و شرایطی که اندکی هم شبیه باشند، مورد بررسی قرار دهیم. همان‌طور که استرانگ در بررسی خود از نمایش‌های دوره نوزایی بیان می‌کند، موضوع پژوهش درباره جشن‌ها قربانی اصلی روش‌های پژوهشی امروزی از لحاظ بخش‌بندی کردن دانشگاهی پژوهش‌ها شده است: «موضوع همین‌طور بلا تکلیف روی دستم مانده بود، نه جزئی از این بخش بود نه از آن بخش، نه به تاریخ هنر مربوط می‌شد، نه به ادبیات، نه به اندیشه سیاسی و تاریخ آن.» (استرانگ ۱۹۸۴، صص ۳-۱۷۲). با

این حال، مشکل ما فقط منحصر به بخش‌بندی‌های رشته‌های دانشگاهی نیست. مثلاً حتی در کتاب پربار استرانگ درباره پدیده پادشاهی می‌توانیم مطالبی برای خواندن پیدا کنیم بدون آن‌که کمترین تفسیر گذرایی درباره مفهوم نهفته در پس آن در سنن خاور نزدیک باستان انجام شده باشد. همچنین در بررسی فاضلان و پیشگامانه پرایس درباره آیین پرستش امپراتور روم در آسیای صغیر (۱۹۸۴)، کمترین اشاره‌ای به جهان پیش از اسکندر وجود ندارد که به احتمال زیاد شالوده‌ی بسیاری از جنبه‌های آیینی روابط قدرت را تشکیل می‌داد و از آن زمان به اسکندر به ارث رسیده بوده است. درباره اندیشه‌های گسترده لورانژ (۱۹۵۳) درباره ریشه‌های تمثال‌نگاری پادشاهی کیهانی در خاور نزدیک باستان، گویا مهر سکوت کامل بر لب‌ها زده‌اند. من اخیراً به ناچار تحریک شدم تا نظر تازه‌ای به نقش دربار هخامنشی در شکل‌گیری و پرورش مفهوم آیینی پادشاهی (مبتنی بر سنت‌های کهن‌تر) بیندازم و این‌که در نهایت چه انعکاسی در سنت‌های رومی و بیزانسی یافته است (روت ۱۹۸۹؛ نیز توجه کنید به برگر ۱۹۷۰). من در این‌جا نظری درباره تداوم‌های هنری مطرح کردم که به درون محیط ذاتاً محافظه‌کارانه معبد و فعالیت‌های به‌ویژه کیش‌گونه پادشاهی مربوط می‌شد. به محیط‌های کارگاهی نیز اشاره کردم که نسبتاً بازتر و عرفی‌تر و "غیرمذهبی‌تر" بودند. کارگاه‌های کاخی محلی‌هایی بودند که در آن‌ها بیشتر نوآوری‌ها در دوره‌های زمانی فشرده و متراکم رخ می‌داد تا بتواند خواسته‌های فوری ایدئولوژی‌های سیاسی خاص و خواسته‌های ویژه مشتریان محفل درباری را برآورده سازد. این کارگاه‌ها همچنین احتمالاً تا اندازه زیادی مبتنی بر الگوهای شغلی موروثی بودند که تداوم‌های درازمدت در آن‌ها را تضمین می‌کرد. کارگاه‌های مهرسازی در خود سرزمین ایران نمایانگر توانایی‌های حرفه‌ای محیط درباری هخامنشی در استفاده از سبک‌های کهن برای آفریدن هنری نو بود (روت ۱۹۹۰b، صص ۲-۳۰؛ ۱۹۹۱، ص ۲۲). تحلیل‌های سبک‌شناختی گریسون از ترسیم نبرد پهلوانانه بر روی مهرها در "الواح بارویی تخت جمشید" نشان می‌دهند که تعداد اندکی از جای مهرها بر روی الواح به راستی جزء دسته تمثال‌شناسی کهن بوده‌اند. بیشتر آن‌ها تولیدات هنری فقط ظاهراً کهن‌گونه هستند (گریسون ۱۹۸۸). گریسون اثبات کرده است که این ارجاع فعال به

گذشته برای ساختن مهرهای جدید فرایندی بوده که با توسعه سبک درباری هخامنشی، به طور ناگهانی قطع نشده است. رجوع به سبک‌های باستانی در کارگاه‌های مهرسازی در ایران، به علت کمبود یا قلت گزینه‌های خلّاقه انجام نمی‌گرفته است؛ بلکه بیان و جلوه‌ای خلّاقه وجود داشته است (گریسون ۱۹۹۱). توانایی ساختن چنین مهرهایی نمایانگر آشنایی در باب سفارش‌دهنده و علاقه او به این‌گونه روش متکی به نفس، دسترسی استاد کار به خزانه‌ی کهن، و تداوم مهارت‌های ضروری هنرمند در روزآمد کردن مضامین باستانی است. بی‌گمان توازن ظریفی در میان این جنبه‌های گوناگون در کار بوده و عمل می‌کرده است. مهرهای "بارویی تخت جمشید" [PF] در رساله دکتری گریسون به صورت فهرستی عکس‌دار و به عنوان جزوه یکم انتشار خواهد یافت [جلد نهم همین مجموعه] که البته بخشی است از کل لوحه‌های انتشاریافته توسط ر.ت. هلوک.

در مورد شاهنشاهی هخامنشی پافشاری زیادی شده است تا وابستگی هنر دربار هخامنشی را به پیشه‌وران و صنعتگران وارداتی از یونان به اثبات برسانند (مسأله‌ای که روت ۱۹۷۹، صص ۱۵-۴ درباره آن بحث کرده است). این مفهوم چنان غالب شده است که راه هرگونه تفسیر جدی درباره مباحث مکانیسم‌های انتقال طرح‌ها و فرمول‌های بصری در سطح بین‌المللی را سد می‌کند (درباره برخی تفسیرهای آغازین بنگرید به روت ۱۹۹۰b، صص ۳۵-۱۲۷؛ نیز نک. مقالات مهم روف - در مسیری کاملاً متفاوت - در زمینه مکانیسم‌های برنامه‌ریزی و تولید هنری: روف ۱۹۸۳ و ۱۹۹۰).

یکی از شوخی‌های شگفت و بزرگ در کار محققان هنر هخامنشی، قرائت گزینشی "منشور بنای کاخ شوش" (Dsf) است که به زمان داریوش یکم نوشته شده است (کنت ۱۹۵۳، صص ۱۴۴-۱۴۲). در این سنگنبشته به تفصیل وظایف ویژه هر گروه از صنعتکاران و پیشه‌وران بیگانه شرح داده شده است؛ اما دانشمندان برای اثبات اهمیت صنعتکاران یونانی در آفرینش هنر هخامنشی، از این متن بیش از همه استفاده می‌کنند و بر آن تأکید می‌ورزند، حال آن‌که در این متن نقش هیچ یک از گروه‌های خارجی دیگر کم‌اهمیت‌تر از یونانیان نیست. این متن برای گزافه‌گویی و بزرگ کردن نقش یونانیان در دربار ایران مورد استفاده قرار گرفته است؛ اما درباره

اهمیت کار صنعتگران و کارگران بومی خاور نزدیک (مانند مصریان، بابلیان، ایلامیان و مادها) به کلی سکوت شده است. به سخن دیگر، سناریوی نمونه و اصلی تولید هنری در شاهنشاهی ایران آن بوده که چون می‌خواسته‌اند بر اهمیت بیشتر و برتر نقش ظاهراً خلافت یونان تأکید ورزند، از هر گونه اشاره به مکانیسم‌های تداوم در سنت استادکاری بومی دریغ ورزیده و پرهیز کرده‌اند.

سنت استادکاری در صحنه‌های سیال بین‌المللی و جهانی شده‌ی برنامه‌های ساختمان‌سازی شاهنشاهی عبارت بود از بارورسازی و بهره‌مندی متقابل افقی بسیار گسترده از تداوم‌های استادکاری عمودی که قبلاً در این مقاله بشیار درباره‌اش سخن گفتیم. هنگامی که افزارمندان و استادکاران (چه آزادانه یا به زور) مسافرت می‌کردند، چیزهایی می‌دیدند و چیزهایی می‌آموختند. این اطلاعات دریافتی تبدیل به بخشی از تجهیزات و آگاهی حرفه‌ای ایشان می‌شد که هر جا می‌رفتند همراهشان بود. محیط بصری و اجتماعی شاهنشاهی هخامنشی به هیچ‌وجه از گذشته قدیمی‌تر کاملاً پاک نشده بود. بیشتر آثار گذشتگان هم در معرض دید و آشنایی دقیق هنرمند مهاجر قرار داشت و هم هنرمند بومی. این محیط پس از فتوحات اسکندر نیز همین غنای بصری خود و ارتباط با گذشته خویش را حفظ کرد. در آخرین بخش به بررسی جنبه‌هایی از تداوم که با اقتدار و مرجعیت خود هنر تقویت شدند خواهیم پرداخت.

ب) هنر چونان محمل انتقال خود

شور و دل‌بستگی برخی شاهان به آثار گذشتگان معروف است. درست همان‌طور که کتابخانه‌ها برای حفظ مجموعه ادبیات گذشته وجود داشتند، گنجینه‌ها یا خزانه‌هایی نیز برای نگهداری و حفظ آثار و یادمان‌ها و دست‌ساخت‌های ارزشمند موجود بودند. رونوشت‌برداری بابلیان از متون ثبت شده بر بسیاری از تندیس‌های سلطنتی اکدی، نمایانگر پیوندهای میان حفظ اطلاعات سنتی در بایگانی‌ها و استمرار سنت‌ها در نقوش و نگاره‌های دیداری است (سولبرگر و کوپر ۱۹۷۱ درباره متون؛ روت ۱۹۷۹، صص ۱۳۵-۱۳۴ درباره تندیس‌ها). نسخه‌برداری‌های بابلی از متون روی تندیس‌ها شامل حاشیه‌نویسی‌هایی است درباره ماهیت و محل تصاویر دشمن در

پایه‌های پیکره‌ها. این آثار هنری اکّدی فقط به عنوان گروگان‌های نمادین پیروزی نگهداری نمی‌شدند، بلکه در عین حال به نحوی موضوع مشاهده گذشته نگرانه تاریخی نیز بودند.

عتیقه‌های گردآوری شده در شوش، یعنی درست در قلب امپراتوری هخامنشی، باعث شده است تا بسیاری از مشهورترین یادمان‌های بدون تکیه‌گاه بین‌النهرینی برای ما حفظ شوند (کامرون ۱۹۳۶، صص ۱۱۰ و ۱۲۹؛ هابیر و دیگران ۱۹۹۲). بنا توجه به توصیفات روشن آشور بانپال درباره دور کردن و انتقال غنایم از این شهر طی دوره محاصره، حق داریم بینگاریم که در واقع با محل شگفت‌انگیزی سروکار داریم. بازسازی دقیق این‌که چگونه براساس متون، عتیقه‌های گوناگون حفظ شده‌ای را که در کشفیات باستان شناختی به دست آمده‌اند به یکدیگر ارتباط دهیم غیرممکن است، که این مایه تأسف است. چقدر هیجان‌انگیز بود اگر با اطمینان می‌دانستیم که کدام یک از این عتیقه‌ها در اوایل دوره هخامنشی در دسترس و قابل دیدن بوده‌اند. مجموعه کشف شده در بخش شمالی بابل که ظاهراً گردآوری‌اش از زمان نبوکدنصر آغاز شده بود، در زمان پادشاهی داریوش قطعاً هنوز کاربرد داشته‌اند. رونوشتی از کتیبه داریوش در بیستون بخشی از دارایی‌های این مجموعه بوده است (کولدوی ۱۹۱۳، ص ۱۶۴؛ زایدل ۱۹۷۶).

مجموعه عتیقه‌جات شهر اور، که شاهدخت "ان - نیگالدی - مائار" دختر نبونید آن‌ها را نگهداری می‌کرده، احساس تازگی عجیبی در انسان ایجاد می‌کنند، چون بر روی برچسب یکی از این طرفه‌ها نوشته شده است:

این‌ها کی‌هایی هستند از آجرهای پیدا شده در ویرانه‌های اور، کار بورسین پادشاه اور، که حاکم اور هنگام جستجوی نقشه (معبد) آن‌ها را پیدا کرد و من دیدم و به خاطر اعجاب تماشاگران برداشتم. (وولی ۱۹۵۴، ص ۲۳۸).

سر مفرغی کنده شده از یک مجسمه فرمانروای اکّدی که در میان آوارهای شهر ویران شده نینوا در اواخر سده هفتم [ق.م.] پیدا شده است، نشان از وجود یک خزانه سلطنتی آشوری در آن‌جا دارد که بی‌گمان پر از اشیای عتیقه با معنا و اهمیت سیاسی بوده است (نیلاندر ۱۹۸۰). مجموعه‌هایی که در خزانه تخت‌جمشید نگهداری می‌شدند مشهوراند و مدرک روشن استمرار این سنت در میان هخامنشیان محسوب می‌شوند

(اشمیت ۱۹۵۷؛ کاهیل ۱۹۸۵).

سرانجام، در مورد دوره بعد از هخامنشی، به گالری پیکرتراشی‌های حیرت‌انگیز و عالی "آدَد - نَهِین - نَهَه" حاکم محلی مستقر در "گیرسو" (تَلَوَه) در دوره‌ی پارتیان اشاره می‌کنیم. این حاکم از تلی که به تصرف درآورده بود، تعداد ۸ تندیس از گودنا به دست آورد که تاریخ آن‌ها به اواخر هزاره سوم ق.م. بازمی‌گشت. او این مجسمه‌ها را، تعدادی نشسته روبه‌روی تعداد تندیس‌های ایستاده، در تالار به نمایش گذاشت. او همچنین از آجرهایی که مُهر نام گودنا را بر خود داشتند استفاده مجدد کرد و آجرهایی جدید ساخت و نام خود را (با حروف هم‌آرامی و هم‌یونانی) بر آن‌ها حک نمود - که در واقع تقلید و اقتباس دقیقی بود از آجرهای گودنا (داونی ۱۹۸۸، ص ۴۴).

مُهرها در داستان انتقال هنری از طریق مجموعه‌ها، جایگاه ویژه‌ای دارند. وجود دفینه‌های شهر به خودی خود نشانه ارزشی است که برای این اشیاء قائل بوده‌اند. دفینه‌های کشف شده از "نمرود" [داغ] که در گوری متعلق به سده دوم ق.م. دفن شده بود، شامل مجموعه‌ای از مُهرهای استوانه‌ای است که قدیمی‌ترین آن‌ها یک مُهر اکّدی است. این مُهر حدود دو هزار سال پیش از تدفین نهایی آن ساخته شده بوده است (مالوان ۱۹۶۶، جلد یکم، شکل ۲۷۶). همچنین یک جعبه چوبی در کاوش‌های نیپور کشف شده که حاوی مجموعه‌ای از مُهرهای کمابیش گرانبهای کاسیت است. احتمالاً این مهرها گردآوری شده بوده‌اند تا حدود هزار سال بعد دوباره تراش بخورند و حکاکی شوند (هیلپرشت ۱۹۰۳، صص ۳۳۵-۶). در درزهای سنگفرش معبد گارثوس در شهر اور متعلق به دوره پارتیان، چهار مُهر استوانه‌ای (از دوره سلسله‌های کهن تا دوره کاسیت) با دقت جاسازی شده بوده‌اند (الیس ۱۹۶۸، ص ۱۳۷؛ نک. کولون ۱۹۸۷، صص ۳۷-۱۳۵ درباره دفینه‌های مُهر بسیار جالب دیگر).

مُهرها همراه با دارندگانشان بسیار سفر می‌کردند. مُهری که همراه صاحب خود به این سو و آن سو می‌رفت، هر بار که به طور مثبت و خوانا حک و کوبیده می‌شد، منبعی حیاتی بود برای تأکید بر تصویرگری آن در بافت‌ها و شرایط جدید. هرگاه یک مُهر سفر کرده کهن و عتیقه بود، استفاده از آن تأکید مجددی بود بر تصویر فعال شده در پیوندهای عمودی با گذشته و نیز هم‌زمان کاربردی افقی و گسترده. کاربرد مداوم مهرهای عتیقه در

اسناد دولتی در امور بین‌المللی، ابزار مهم دیگری بود که بدان وسیله اقتدار تصاویر و شیوه‌های سبک‌دار کهن، به طور افقی در نواحی فرهنگی و به طور عمودی در طول زمان مورد تأکید مجدد قرار می‌گرفت (نک. مثلاً وایزمن ۱۹۵۸؛ کولون ۱۹۸۷، صص ۹۹-۹۷). تراش و حکاکی مجدد مهرهای قدیمی در دوره‌های بعد، پدیده مهمی در اثبات تداوم در سیر زمان محسوب می‌شود. کولون ضمن موارد جالب بسیاری که ذکر می‌کند، از جمله به مَه‌ری در اور III اشاره دارد که به منظور افزوده شدن بر یک کتیبه پارسی باستان مجدداً تراش خورده است (کولون ۱۹۸۷، صص ۲-۱۲۰ شکل ۵۱۸). یک نمونه حتی جالب دیگر، "دُزگرانیهای نبوکدنصر" است. این در واقع گذشته‌ای است که بر روی یک سنگ گرانبهای دوره نوبابلی از نو زاده شده است. (احتمالاً چشمی برای کار گذاشتن روی تندیس بوده) و نام نبوکدنصر را دارد. سپس در دوره‌ی بعد، به این صنعت نوبابلی (که تا زمان نوزایی حفظ شده بوده) چهره‌ای مردانه به سبک یونانی هلنیستی افزوده می‌شود. مُنان عقیده دارد که این شکل اسکندر است (مُنان ۱۸۸۶، صص ۱۴۸-۱۴۲) متأسفانه این شیء دیگر وجود ندارد تا مورد بررسی قرار گیرد.

دیدیم که انواع گوناگون گنجینه‌ها و دفینه‌ها، محمل مهمی بوده‌اند برای تداوم تصویرگری هنری. در خاور نزدیک باستان، مناطق بیرون شهرها خود نوعی خزانه محسوب می‌شدند. نقش برجسته‌ها و کتیبه‌های شاهان قدیم بر روی تخته سنگ‌ها بخش جدایی‌ناپذیر محیط مرئی بودند (نک. مثلاً هرتسفلد و سار ۱۹۱۰؛ بورکر - کلان ۱۹۸۲؛ روت ۱۹۹۰a). از ویرانه‌های شهرهای باستانی چیزهایی هنوز دیدنی باقی مانده است. نسل‌های پیاپی از این ویرانه‌ها دیدن کرده‌اند، درباره آن‌ها بررسی کرده‌اند، به غارت آن‌ها پرداخته‌اند و یا دوباره در آن‌ها سکونت گزیده‌اند. (روت ۱۹۷۹، ص ۲۵). با این حال، در بیشتر بحث‌های مربوط به انتقال هنری در خاور نزدیک باستان، مفهوم رویارویی مستقیم با این بقایای مرئی و غیرقابل حمل یا مغفول مانده یا عمدتاً نادیده گرفته شده است. یک نمونه خوب در این زمینه، پژوهش دقیق دانتزه درباره "ضیافت درازکش" (banquet Couché) در خاور نزدیک باستان و تأثیر آن در هنر غربی است. در این جا، احتمالی دور از برخورد مستقیم با نمونه‌های اصلی پذیرفته شده است، اما این کار انجام نگرفته چون باورکردنش مشکل انگاشته شده است (دانتزه ۱۹۸۲، ص ۵۰).

بسیاری از محققان از نظریه تأثیر هنرمندان مشهور یونانی بر پیکرتراشی‌ها و پیکره‌های بیستون و تخت جمشید دفاع کرده‌اند. اما همین گروه همزمان تأکید کرده‌اند که یونانیان تا پیش از رفتن اسکندر به تخت جمشید هرگز حتی نامی از آن‌جا نشنیده بوده‌اند؛ و رفتن به تخت جمشید برای بیگانگان ممنوع بوده چون آن‌جا مرکزی مذهبی بوده است. یک نمونه خوب، بحث بسیار جالب فون‌گروه درباره طرق ممکن است که تصویر حضار و صحنه‌های نبرد پهلوانی که بر روی سپرهای تابوت سنگی اسکندر منقوش شده، شاید اقتباس از نمونه‌های اصلی تخت جمشید بوده است (فون‌گروه ۱۹۷۰، به‌ویژه صص ۱۰۸۹). فون‌گروه اظهار عقیده می‌کند که احتمالاً هیچ هنرمند یونانی (به دلایلی که ذکر شد) تخت جمشید را ندیده بوده است. پس یگانه فرضیه‌ای که ناچار پیشنهاد می‌کند آن است که این هنرمندان فقط هنگامی که اسکندر در تخت جمشید بوده آن‌جا را دیده باشند. یک فرضیه ناگفته آن است که انهدام تخت جمشید توسط اسکندر بدین معناست که پس از حریق هیچ‌یک از نقش برجسته‌های مورد بحث سالم و قابل دیدن نمانده بوده است. به عبارت دیگر، یگانه فرصت برای دیدن تخت جمشید از زمان ساخته شدن آن به بعد برای یونانیان و تأثیرگذاری آن بر جهان یونانی همان زمستان سال ۳۳۱ ق.م. - زمان اقامت اسکندر در تخت جمشید پیش از آتش زدن آن‌جا - بوده است.

این تصویر ذهنی قابل دفاع نیست. بی‌گمان منابع کلاسیک از انهدام کامل تخت جمشید به دست سپاه مقدونی سخن می‌گویند (سانسیسی وردنبورخ ۱۹۹۱b). حتی اگر چنین بوده باشد، این محل هیچ‌گاه درخشش و زیبایی خود را از دست نداده است. مشهور است که تخت جمشید پس از تبدیل شدن به پایتخت امپراتوری پنهان و هخامنشی، منبعی از مواد ساختمانی و الهام بصری برای هنرمندان شده بوده است. پس از زُفت و رُوب و پاکسازی آوارها، بخش اعظم تخت جمشید در سراسر تاریخ پس از انهدام خود سرپا بوده است. نشانه‌های آشکار این امر وجود "دروازه همه سرزمین‌ها"، نمای شمالی نقش برجسته‌های آپادانا، شبستان یا "حرم" خشایارشا، و نقش برجسته‌های لُغاز درهای "تالار تختگاه" [تالار بارعام] است. این نکته از تصویرهایی که مسافران اروپایی اولیه از محل تهیه کرده‌اند به روشنی پیداست

(نک. سانیسی وردنبورخ ۱۹۹۱a و ۱۹۹۱b). علاقه ساسانیان به این ویرانه‌ها روشن است و همگان آن را پذیرفته‌اند. ترس آمیخته به احترام و ابهت و شکوه این ویرانه‌ها که در دل بینندگان ایجاد می‌شد از نوشته‌های نویسندگان اوایل دوره اسلامی کاملاً آشکار است (آوسلی ۱۸۲۱، صص ۳۱۶-۴۲۰، از لحاظ بررسی ارزشمند این آثار و نوشته‌ها). مثلاً مسعودی (اوایل سده دهم میلادی) جانوران سرستون‌های آپادانا و نیز نقش برجسته‌های پلکان بزرگ شمالی را توصیف می‌کند و می‌افزاید مردم این نقش‌ها را تصاویر انبیاء می‌دانند. (مسعودی ۱۹۱۴، صص ۷۶-۷۷). ویرانه‌های هنوز برپا، برای هنرمندان ایرانی مدت‌ها پیش از کاوش‌های "موسسه شرقی" منبع الهام و تداوم بوده‌اند (نک. پترسون ۱۹۷۹؛ لرنر ۱۹۸۰). بی‌گمان اسکندر و یونانیانی که پس از وی مدتی بر این بخش از خاور نزدیک فرمان راندند نیز برای این هنرمندان جاذبه داشتند.

من در این جا به خود جرأت می‌دهم که بر تأثیر تخت جمشید بر اسکندر و یاران نزدیک او تأکید کنم. دیودوروس سیسیلی (XVIII، ۲۶، ۳) در توصیف خود از سازوبرگ ارابه‌ای که جنازه اسکندر را حمل می‌کرد از جمله به تصویری از اسکندر اشاره می‌کند که بر تخت نشسته و دیوس شاهی در دست دارد، در حالی که گارد احترام مرکب از مقدونیان و ایرانیان ارابه را همراهی می‌کنند. این درست شبیه صحنه‌های نقش برجسته دروازه شمالی تالار تختگاه در تخت جمشید است (اشمیت ۱۹۵۳، تصویرهای ۱۰۱-۹۶). در آن‌جا نیز شاه ایران بر تخت نشسته، عصای سلطنت را در دست دارد و گارد احترام در زیر او قرار گرفته است. افراد گارد دو نوع لباس متمایز بر تن دارند: نیم‌تنه و شلوار سوارکاری ایرانی و بالاپوش چین‌دار. این تفاوت پوشاک به معنای وحدت دو عنصر اساسی شالوده قدرت ایران هخامنشی است: جنبه جنگی و جنبه درباری آراسته، بنا به تفسیر من (روت ۱۹۷۹، صص ۲-۲۸۱)؛ یا دو گروه فرهنگی پارسی و مادی، بنا به تفسیر مرسوم. به هر روی هریک از این دو تفسیر که درست باشد، باز به روشنی پیداست که تابلوی تشییع جنازه اسکندر مستقیماً از تصویرگری و پیام هخامنشی الهام گرفته است که بر ویرانه‌های تالار تختگاه تخت جمشید هنوز دیده می‌شود. گویی رؤیای اسکندر از یک نظم جهانی است که بر شالوده وحدت مقدونیان و ایرانیان استوار باشد، و تابلوی تشییع جنازه نمایانگر اتکا به این اندیشه از

نگرش‌های شاهنشاهی است که هخامنشیان اولیه ساخته بودند و تجلیات آن را با وضوحی مطلق در پیکره‌ها و نقش برجسته‌های تخت‌جمشید و جاهای دیگر که بخشی از برنامه شاهنشاهی بوده‌اند می‌بینیم.

تمایل ما به بخش‌بندی تاریخ این اجازه را به ما می‌دهد که "شهرهای کاملاً ویران شده" را کتاب‌هایی مطلقاً بسته بینگاریم. با این حال، در واقع، اقتدار شکوهی ویران شده اما زنده را می‌توان مکانیسم نیرومندی از تداوم تلقی کرد (نک. گرین‌هالش ۱۹۸۹ در مورد قرون وسطی). اهمیت و معنای تخت‌جمشید نیز از این حکم مستثنی نیست. تاریخ جدا کردن و کنار گذاشتن آن توسط محققان قرن بیستم، خلاصه‌کننده و مظهر استادانه یک نگرش قراردادی و سنتی اروپامدارانه برای بررسی کل شاهنشاهی است.

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

شفاهی بودن "مدیکوس لوگوس" * هرودوت

یا: دیداری دوباره با شاهنشاهی ماد

هلن سانیسی وردنبورخ - اوترخت **

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

مقاله کنونی به سراغ موضوعی می‌رود که من برای اولین بار در کارگاه سال ۱۹۸۵ لندن درباره تاریخ هخامنشی مطرح کردم: مسأله وجود شکل‌گیری دولت در دوره ماد، یا به سخن دیگر: آیا این به اصطلاح "شاهنشاهی ماد" به راستی یک شاهنشاهی یا امپراتوری بوده است؟ من در آن مقاله استدلال کردم که اگر مدارک مربوط به وجود امپراتوری ماد را با یک تعریف انسان شناختی بسنجیم، این مدارک هیچ‌یک از جنبه‌هایی را که انتظار داریم با یک الگوی انسان شناختی سازگار باشد دارا نیست. این موضع شکاکانه من با برخی انتقادها از سوی همکارانم روبه‌رو شد که به من گفتند اعتقاد دارند هر چند در زمان مادها هیچ‌گونه ساختار سیاسی که با تعریف دقیقی که من از امپراتوری دارم تطبیق نمی‌کند، اما به هر حال "نوعی امپراتوری" یا یک "امپراتوری از نوعی متفاوت" وجود داشته است. به علاوه، در بحث ما بارها به من گفته شد که در مورد مادها مدارک باستان شناختی هم وجود دارد (نک: نیز مقاله موسکارلا در همین جلد). پیش از آن‌که به آنچه گام منطقی بعدی در این بحث می‌دانم بپردازم، تحلیل تنها یک منبع که ظاهراً تصویری از امپراتوری ماد به دست می‌دهد، یعنی "تاریخچه‌ی ماد" [Medikos Logos] هرودوت، و نیز روشن کردن برخی سوءتفاهم‌ها ضرورت دارد.

*- ΜΕΔΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ: به معنای "تاریخ ماد"

البته که مادها وجود داشته‌اند. حتی اگر هیچ مدرک باستان‌شناختی هم از آن‌ها به دست نیامده بود، وجود آنان در گزارش‌های آشوری و بابلی خود دلیلی کافی است بر این که چنین مردمی در شمال غربی ایران زندگی می‌کرده‌اند. ما چه بتوانیم یک فرهنگ باستان‌شناختی مادی کشف کنیم چه نتوانیم (جنیتو ۱۹۸۶؛ موسکارلا ۱۹۸۷؛ کالمایر ۱۹۸۷a) این موضوع به بحث ما ربطی ندارد. وجود آنان به اندازه کافی با متون میخی به اثبات رسیده و مستند شده است. همچنین هیچ کس نمی‌تواند بگوید در سرزمینی که این مادها زندگی می‌کرده‌اند هیچ تحولی به سوی شکل‌گیری نوعی دولت انجام نگرفته است. مسلماً گرایش‌هایی به سوی تشدید ساختار اجتماعی که نشانه فرایندهای توسعه سیاسی هستند وجود داشته است. براون (۱۹۸۶) این نکته را به روشن‌ترین شکل ممکن بیان کرده است. مادها در خلاء زندگی نمی‌کرده‌اند و از همسایگانشان جدا و منزوی نشده بوده‌اند: تماس‌های آنان، به‌ویژه با آشور، احتمالاً موجب پیدایش فرایندهایی شده که قاعدتاً می‌بایست به تشکیل یک دولت یا یک امپراتوری بینجامد (براون ۱۹۸۶، ص ۱۱۴ این فرایندها را توصیف کرده است). اما سخن من آن بود که: تا جایی که می‌توان دید چنین نبوده است.

این مسأله چیزی فراتر از مشکل صرفاً مربوط به "تعریف" است. موضوع این است که آیا می‌توانیم وجود یک توسعه خطی افزایش لایه‌بندی سیاسی را فرض کنیم که زمانی در سده هفتم در سرزمین ماد آغاز شده و مستقیماً تا اوایل امپراتوری هخامنشی ادامه یافته است؟ آنچه من استدلال می‌کردم این بود که گرچه فرایندهای ابتدایی تشکیل دولت را در سده هفتم ق.م. مشاهده می‌کنیم (نک. براون ۱۹۸۶؛ بریان ۱۹۸۴b)، اما ظاهراً حرکت این تحول قطع شده یا وارد مرحله تمرکززدایی (یعنی ضد تمرکز و تکوین) گشته است، و در فلات ایران فقط در زمان پادشاهی کوروش بوده است که این سیر تکوینی تحرک تازه‌ای یافته است. انحراف من از عقیده رایج، یا به سخن درست‌تر فرضیه متفاوتی را که من پیشنهاد می‌کنم، مبتنی بر دو نکته روش‌شناختی است. به زحمتش می‌آورد اگر به یاد آوریم که نه پیشنهادهای من و نه مواضع پذیرفته‌تر رایج هیچ‌کدام چیزی جز یک "فرضیه" نیستند که در حال حاضر اثبات نشدنی‌اند، و در آینده نیز بالقوه "قابل ابطال"‌اند. نکات روش‌شناختی مورد اشاره

من عبارتند از (۱) وجود شکاف در گزارش‌ها را باید جدی گرفت و ارزش نهاد و به حساب آورد، و (۲) مجموعه واژگان و مفاهیم علمی سست رایج خود را باید در درون نظام‌های تفهیمی بهتر علوم اجتماعی بگنجانیم و از نوبه درستی تعریف کنیم. تا جایی که من می‌دانم تاکنون هیچ‌کس ادعا نکرده است که از سرزمین ماد برای سده ششم ق.م. اسناد فراوانی به دست آمده است. این خلاء آشکاری از لحاظ منابع باستان‌شناختی محسوب می‌شود. شاید کسی نگزشتی آرزومند داشته باشد و امیدوار باشد که روزی این اسناد پیدا خواهند شد و بنابراین در حال حاضر فرض را بر این بگذارد که این اسناد وجود دارند ولی زیر خاک‌اند و در آینده کشف خواهند شد و بنابراین باید در انتظار کاوش‌های آینده نشست. اکثر محققان هنگام بحث درباره امپراتوری ماد، این موضع را ترجیح می‌دهند. تمام تحلیل‌های مربوط به شاهنشاهی ماد که وجود یک تحول و توسعه خطی را از پیش مسلم می‌انگارند، مبتنی بر این فرض اند که این شکاف و جای خالی روزی پر خواهد شد. و از آن‌جا که فعلاً هیچ مدرک معاصری در مورد نیمه نخست سده ششم نداریم، همه گفته‌ها و گزاره‌ها درباره امپراتوری ماد یا مثنی فرض‌اند یا تعدادی فرضیه؛ و نمی‌توان آن‌ها را توصیف علمی تلقی کرد چون مدرکی وجود ندارد که کسی بخواهد آن‌ها را توصیف کند.

از لحاظ شناخت‌شناسی، راه کاملاً درست و منطقی آن است که بکشیم فعلاً این خلاء یا جای خالی را توضیح دهیم و از نظر علمی تبیین کنیم. هدف فرضیه‌ای که من در ۱۹۸۵ پیشنهاد کردم همین بود. اگر هنوز مدرکی نداریم، آیا غیر از عامل تصادف در کشف، هیچ‌گونه دلیل ذاتی و منطقی برای این فقدان داریم؟ آیا توضیحی وجود دارد که هم با مدارک موجود سازگار باشد و هم با فقدان آشکار سایر مدارک؟ اولین قاعده در هر پژوهش تاریخی، ارزیابی ماهیت و کیفیت منابع و مدارک مادی پیش از استفاده از آنهاست. چیزی که هم در مورد مدارک موجود باید صدق کند و هم درباره مدارک مفقود. نمی‌توانیم حدس بزنیم در آینده چه چیزی خواهیم یافت. پس در حال حاضر سالم‌ترین روش، پیش‌نهادن فرضیه‌های بدیلی است که تنها کاوش‌های آینده بتواند آن‌ها را تأیید یا تکذیب کند. در حال حاضر فرضیه یک امپراتوری در حال جهش سریع وجود دارد و در ادبیات تاریخی گزینه غالب و برتر محسوب

می‌شود (هر چند غالباً با چنان لحن مثبتی مطرح می‌شود که گویی فرضیه نیست و یک واقعیت تاریخی اثبات شده است)؛ یگانه چیزی که فعلاً در این جا کم است، تبیین یا فرضیه‌ای است که بتواند فقدان داده‌ها در سده ششم را توضیح دهد. روشن‌ترین و بی‌ابهام‌ترین سخنی که در این باره می‌توانیم بگوییم این است که: یک فرضیه علمی برابر با یک حکم یا گزاره علمی نیست. گزاره یک تأکید و حکم است. اما فرضیه «یک فرض احتمالی و موقتی است که برای آزمایش پیامدهای منطقی و تجربی خود پیش نهاده می‌شود» (لغت‌نامه دانشگاهی جدید و پستری). من در هیچ جای مقالات قبلی خود ادعای توصیف وضعیتی را نکرده‌ام و در این مقاله نیز نمی‌خواهم چنین کنم. فقط می‌خواهم یک فرض موقت و احتمالی را مطرح کنم تا نتایج منطقی و تجربی آن مورد آزمون قرار گیرد. این را نیز باید تأکید کنم که معمولاً در واقع چیزهایی که جز فرض یا فرضیه‌ها بیش نیستند، در اثر تکرار زیاد و بازگویی دائمی، نقاب واقعیت بر چهره‌شان می‌نشیند. افزایش و انباشت حمایت محققان از این‌گونه "واقعیت‌های قدیمی و تثبیت شده" هیچ چیزی را ثابت نمی‌کند.

نکته دوم موضوع دانش‌واژه‌ها است. مفاهیمی مانند "دولت" یا "امپراتوری" در واقع مفاهیمی بسیار سست و لغزان‌اند، اما ناچار مجموعه‌ای از معانی و دلالت‌های ضمنی را دربردارند. وقتی این واژه‌ها را به کار می‌بریم خود به خود منظورمان وجود یک مرکز اداری، نوعی دیوان‌سالاری و خلاصه یک "نظام یا دستگاه دولتی" است.^۱ اگر در مورد وضع سرزمین ماد در سده ششم از واژه‌هایی نظیر "دولت" یا "امپراتوری" استفاده می‌کنیم، حداقل باید به وجود چنین ساختاری مطمئن و معترف باشیم. گفتن این‌که احتمالاً این نوع خاصی از امپراتوری بوده که بیشتر به کنفدراسیون یا اتحادیه قبایل یا چیزی همانند آن شباهت داشته است، به هیچ‌وجه توجیه خوبی برای استفاده از واژه‌هایی نظیر دولت و امپراتوری نیست. اگر شبیه به "اتحادیه قبیله‌ای" بوده پس باید آن را به همین نام بخوانیم. میان "دولت" و "نظام‌های قبیله‌ای" تفاوتی بنیادی وجود دارد.

۱- مثلاً نمی‌توان به درستی تصور کرد که چگونه امکان دارد، چنان که دیاکونوف (۱۹۸۵، ص ۱۲۲) می‌گوید، اصلاحاتی خواه توسط خود کواکسار یا در اثر جبر زمان سلطنت او انجام شده باشد که توانسته باشد یک سپاه قبیله‌ای را به "یک ارتش منظم و تجهیز شده توسط دولت" تبدیل کند بدون آن‌که یک دستگاه دولتی گسترده و کارآمد وجود داشته باشد. حال آن‌که هیچ مدرکی در تأیید وجود چنین دولتی در دست نیست.

اولی مجموعه‌ای سیاسی است که دست کم از مقداری ثبات برخوردار است، حال آن‌که دومی بنا به تعریف خود ناپایدار و بی‌ثبات است (نک. زالینس ۱۹۶۸، ص ۴ به بعد). شاید دست برداشتن از واژگانی که به آن خو گرفته‌ایم و برایمان گرامی است دشوار باشد، اما روشن کردن مفاهیم به پیشرفت بحث‌های علمی کمک می‌کند. خلاصه این بخش از استدلال چنین است: آنچه من از آن دفاع می‌کنم این است که نظر تازه‌ای به گزارش‌های در دسترس خود بیندازیم و ببینیم چگونه می‌توانیم یک فرضیه بدلی پیدا کنیم.

من در مقاله قبلی خود استدلال کردم که ظاهراً مدارک باستان شناختی نمایانگر فقدان یک ساختار دولتی هستند (سانسی وردنبورخ ۱۹۸۸، ص ۱۹۸ به بعد)، و این که مدارک زبان شناختی (وام واژه‌های زبان مادی در زبان پارسی باستان) را نمی‌توان به عنوان دلیل بر وجود یک فرایند فزاینده و روبه رشد در توسعه سیاسی در مسیری خطی تلقی کرد (۱۹۸۸، ص ۲۰۸ به بعد). در این مقاله می‌خواهم درباره مدارک هرودوت در بخش مربوط به "تاریخچه ماد" [مدیکوس لوگوس] او سخن بگویم که در مقاله پیش خود در آخرین بند تنها اشاره‌ای فشرده به آن کرده بودم. در این جا نیز باز نکته اصلی مورد بحث من یک قاعده بنیادی روش شناختی تاریخی است، یعنی این که پیش از پذیرش داده‌های یک منبع، باید به ارزیابی ماهیت و اعتبار منبع و مدرک خود پردازیم.^۲ با آن که هرودوت به خاطر دستاوردهای خود درخور اعتبار و احترام کامل است، اما این دلیل نمی‌شود که هر چه را او گزارش داده است بدون انتقاد و سنجش بپذیریم.

"تاریخچه ماد" در هرودوت

هرودوت در فصول ۹۶ تا ۱۰۷ کتاب یکم به توصیف تحولات منطقه ماد از دوره دئیوکس [دیائوکو] که بنیادگذار امپراتوری بود، تا زمان آستیگ که نوه اش کوروش پارسی قلمروش را از او گرفت، می‌پردازد. گفته می‌شود که چگونه دیائوکو هوشمندانه

۲- روش معمول تر آن است که ارزش اسمی و ظاهری داده‌های یک منبع را می‌پذیرند و فقط هنگامی منبع خود را مورد انتقاد قرار می‌دهند که داده‌های آن با قالب و چارچوب تفسیری خودشان سازگار نباشد. لازم نیست درباره عیب این شیوه از دیدگاه روش شناختی علمی سخن بگویم.

طرح حکومت پادشاهی ثابتی را می‌ریزد و اجرا می‌کند، چگونه پسرش فرآورتنس [فرورتیش] سپس به امپراتوری آشور حمله می‌کند ولی موفق نمی‌شود، چگونه کواکسار [هوخشتره] پسر فرورتیش از سلطه سکاها [اسکیت‌ها] بر کشورش دچار رنج می‌گردد، اما سرانجام از شر سکاها بیابان‌گرد آسوده می‌شود و سپس آشوریان را شکست می‌دهد. پس از کواکسار پسرش استیایگ به پادشاهی می‌رسد که او پدربزرگ مادری کوروش است و از کوروش شکست می‌خورد.

این فصول، چنان‌که گفتم، یگانه مدرک مکتوب ما درباره نوع و چگونگی تحولاتی است که در اواخر سده هفتم و اوایل سده ششم در غرب ایران رخ داده است. اگر به کتاب‌هایی که اخیراً درباره تاریخ ایران باستان نوشته شده‌اند نظری بیندازیم، نکته‌ای را که در بالا گفتم روشن می‌شود: استفاده از واژه‌های رخدادها و توسعه و تحولات هنگام اشاره به حوادث آن دوره در منابع میخی و یا تحولات فضای سیاسی از نظر هرودوت نمایانگر همین نکته است.^۳ در منابع میخی اسامی اقوام، درگیری‌ها با آشور و نام‌های رؤسا یا شاهان ذکر شده است، اما هیچ اطلاع دقیقی درباره مجموعه یا مجموعه‌های سیاسی شرق زاگروس وجود ندارد. به دشواری می‌توان مطالبی یافت که براساس آن بتوان درباره اتحاد و یکپارچگی دولت ماد در ربع دوم سده هفتم^۴ یا اواخر آن قرن داوری کرد. قابل درک است که ترجیح دهیم چنین منبع گرانبهایی را حفظ کنیم و از آن چشم‌پوشیم، و در نتیجه تعدادی استدلال در دفاع از اعتبار و صحت گفته‌های هرودوت مطرح شده است.

۳- مثلاً داندامایف ولوکونین ۱۹۸۹، ص ۵۳؛ دیاکونوف ۱۹۸۵، ص ۱۱۵. بیاناتی نظیر "پیدایش دولت متحد ماد در اوایل سده هفتم ق.م. مورد تأیید متون آشوری قرار گرفته است" (یامانوشی ۱۹۹۰، ص ۵۱ صرفاً براساس اشاره به دیاکونوف ۱۹۸۵، ص ۱۱۰ نوشته شده) گمراه‌کننده هستند.

۴- چنان‌که کوک ۱۹۸۳، ص ۷ [ترجمه فارسی ص ۲۶] می‌نویسد: «کار متحد کردن مادها، که هرودوت آن را به دیاووکو نسبت می‌دهد، چه بسا دستاورد پسرش خشتریه [فرورتیش] در ربع دوم سده هفتم ق.م. باشد. این امر با کشفیات باستان‌شناسی تناقضی ندارد...» و این مدارک باستان‌شناختی مورد نظر او در این‌جا عبارت است از «نمونه‌های سفالگری ایرانی زبانان که برای اولین بار به فراوانی در لرستان پیدا شده است، و این مؤید سخن هرودوت است که می‌گوید فرورتیش پس از مطیع کردن پارسیان، کار غلبه بر اقوام آسیایی را ادامه داد» (همان‌جا). حتی اگر از سفالگری بتوان ردیابی در مورد آمدن گروهی از نوریسندگان استفاده کرد، نتیجه‌گیری‌های نویسنده در مورد سطح گسترش و پیشرفت سیاسی این مهاجمان بسیار فراتر از دامنه نوع مدارکی است که در اختیار دارد.

۱) نام‌هایی که هرودوت ذکر می‌کند یا توسط منابع بابلی تأیید شده‌اند، یا قطعاً ایرانی هستند و / یا منابع میخی دیگر آن‌ها را تأیید کرده‌اند. من در این جا قصد ارائه فهرستی از ادبیات تحقیقی در این باره را ندارم چون اخیراً هلم (۱۹۸۱) و براون (۱۹۸۸) با اشارات کتابشناسی کامل این کار را انجام داده‌اند.

۲) چون باید فرض می‌کردند که اساس گزارش هرودوت را یک منبع شفاهی تشکیل می‌داده است، استدلال کرده‌اند که روایات شفاهی توانسته بوده‌اند از دیرباز واقعیت‌ها و داده‌ها را به خوبی حفظ کنند، و در مورد مدارک پشتیبانی‌کننده از نواحی همسایه نیز این کار انجام شده است (براون ۱۹۸۸؛ نک هلم ۱۹۸۱) که تاریخ منشاء این روایت شفاهی را که هرودوت از آن بهره گرفته است تا اوایل سده ششم به عقب می‌برد و باور دارد که این همان تاریخ آغاز وحدت و یکپارچگی دولت ماد است).
۳) استدلال جدیدتری بر آن است که "مدیکوس لوگوس" هرودوت اساساً گزارشی است پذیرفتنی و باورکردنی از فرایند شکل‌گیری امپراتوری ماد و بنابراین در خور اعتماد است (براون ۱۹۸۸).

همه این بحث‌های جدید در این فرض اتفاق نظر دارند که منبع هرودوت منبعی شفاهی بوده است. و این به طور ضمنی بدان معناست که هیچ تاریخ مکتوبی از زمان مادها وجود نداشته است و بنابراین هرودوت نمی‌توانسته به منبع مکتوبی دسترسی داشته باشد. البته این که هرودوت چگونه به این اطلاعات اساساً شفاهی دسترسی یافته روشن نیست، هر چند در جاهای دیگر گفته شده است که گزارش او نشان می‌دهد که این اطلاعات توسط یونانیان یا ایونی‌های همسایه بازسازی شده و چارچوب تقویمی و گاه‌شناسی داستان نیز بیشتر شکل یونانی دارد تا ایرانی (مازئی ۷۲-۱۹۷۱، صص ۲۷۸ به بعد؛ میلر ۱۹۶۵، ص ۱۰۹ به بعد). به نظر من یونانی بودن این فصول نه تنها در شکل گاهشماری آن‌ها بلکه در سراپای داستان بازتاب یافته است و از همین روست که تاریخ ماد تا این اندازه معقول و باورکردنی به نظر می‌رسد. مورخان میل ندارند تاریخ‌های نامعقول و باورنکردنی بنویسند. تاریخ‌نویسان یونانی اندیشه‌هایی درباره چگونگی ساختارهای دولت و شکل‌گیری آن داشتند که چندان تفاوتی با افکار امروزی ما در این زمینه نداشت. من می‌کوشم تا توضیح دهم که "مدیکوس لوگوس" هرودوت

در درجه نخست یک دست پخت یونانی است که از عناصر شفاهی ایرانی تشکیل نشده، بلکه ماده اولیه آن (یا تقریباً مواد اولیه آن، چون مراحل دقیق تولید آن کاملاً روشن نیست) از بایگانی‌های بابل فراهم شده و سرچشمه گرفته است. با توجه به این خط استدلالی من، در درجه نخست بررسی شفاهی بودن فرضی "مدیکوس لوگوس" اهمیت دارد.

www.tabarestan.info
راه "په تیرستان"

روایات شفاهی

این فرض که منبع "تاریخ ماد" [مدیکوس لوگوس] هرودوت شفاهی بوده است به یک معنا نتیجه منطقی درست بودن برخی نام‌های موجود در آن است. نام‌ها و اعمال کواکسار [هوخشتره] و آستیگ [ایشتویگو] هر دو در گزارش‌های خط میخی تأیید شده است. فرورتیش نامی کاملاً ایرانی است که بارها در کتیبه بیستون به آن برخورد می‌کنیم (DBII، ۱۴، ۶۶، ۷۱، ۷۳، ۷۷، ۱۸). نام دیائوکو گرچه مشکل‌سازتر است، اما پیداست که حتی در این مورد نیز هرودوت خیال‌پردازی نکرده است (نک. اشمیت ۱۹۷۴، ص ۱۴۷). بنابراین هرودوت را باید منبعی معتبر دانست. از آن‌جا که پیداست مادها چیزی شبیه به تاریخ‌نگاری یا روش‌های دیگری برای ثبت وقایع تاریخی نداشته‌اند، یگانه گزینه‌ای که باقی می‌ماند آن است که هرودوت از یک روایت شفاهی تاریخی دیگری استفاده کرده باشد. وجود چنین روایت شفاهی مادی فرضی مسلماً انگاشته می‌شود که فقط باید شکاف آن را پر کرد، نه واقعیتهایی که مدرکی مستقیم یا حتی غیرمستقیم درباره آن وجود داشته باشد. این سخن من را نباید به معنای انکار وجود روایات سنتی شفاهی مادی تلقی کرد. من فقط می‌خواهم بر ماهیت فرضی این بخش از تفسیر سنتی و نیز بر استدلالی که گرفتار دور باطل شده است تأکید بگذارم.

پرسش بعدی آن است که تا چه اندازه می‌توان به روایات شفاهی اعتماد کرد. در این‌جا ناچار با پژوهش یان‌وان سینا روبه‌رو می‌شویم.^۵ متأسفانه کار او تاکنون اغلب به شیوه‌گزینشی مورد استفاده قرار گرفته است. راست آن است که وان سینا در

۵- درباره اهمیت کار یان‌وان سینا بنگرید به هنینگ ۱۹۸۲، ص ۲۱.

کتاب مهم خود درباره روایت شفاهی می‌گوید روایات شفاهی می‌توانند واقعیت‌ها را برای مدت‌های طولانی حفظ کنند و سالم نگاه دارند؛ و این مدت طولانی ظاهراً حدود ۲۰۰ سال است که طولانی‌ترین مدت برای نگهداری سالم یک روایت محسوب می‌شود. اگر این مدت را در مورد "تاریخ ماد" هرودوت در نظر بگیریم گویا آن به مرزهای پایانی خود رسیده بوده است: هرودوت پیرامون سال‌های ۴۳۰-۴۳۵ اثر خود را تألیف کرده بود که مدت حدود ۲۵۰ سال از ظهور فیضی امپراتوری ماد فاصله دارد زیرا در زمانی در آغاز سده هفتم ق.م. بوده است. با این حال نباید فراموش کرد که مورد خطاب وان سینا مورخانی هستند که در زمان چاپ اول کتاب او در ۱۹۶۱ (نقل قول‌های ما در این جا از چاپ سال ۱۹۶۵ آن در آمریکا است) هر گونه قابلیت اعتماد به منابع شفاهی را رد می‌کردند. استدلال وان سینا متوجه این دیدگاه شکاکانه بود و عقیده داشت که مورخان نباید روایات شفاهی را به کلی کنار بگذارند. او اثبات کرد که روایات شفاهی می‌توانند در بعضی شرایط و برخی مقتضیات حاوی مطالب ارزشمند تاریخی باشند.

اما وان سینا چیزهای بیشتری گفت: او بیش از هر چیز معتقد بود که روش‌های حفظ اطلاعات همه روایات شفاهی یکسان نیست، و برخی معتبرتر از بقیه هستند. در برخی محدوده‌ها تا اندازه معینی می‌شد به روایات شفاهی اعتماد کرد: «بنابراین اطلاعات تاریخی قابل کسب از روایات شفاهی همیشه سرشت محدودی دارد و از تمایل و تعصب معینی برخوردار است» (وان سینا ۱۹۶۵، ص ۱۷۲). او در هیچ جا نگفت که فرد می‌تواند با خیال راحت و ماشین‌وار فرض کند که اگر در یک روایت شفاهی درستی برخی اطلاعات آن به اثبات رسید، در مورد اطلاعات و داده‌های دیگر همان روایت به همین اندازه می‌توان اعتماد کرد. برعکس، روش کارکرد روایات شفاهی به گونه‌ای است که رعایت حداکثر احتیاط را از سوی ما ضروری می‌سازد. قابل اعتماد بودن روایات شفاهی در یک منطقه خاص کمابیش نسبت مستقیمی دارد با میزان وجود سازمان سیاسی در آن منطقه (۱۹۶۵، ص ۱۷۰): «نظام‌های بسیار پیشرفته سیاسی به گزارش‌های شفاهی خود بسیار بیشتر از جوامع تجزیه شده یا جوامع کوچک اهمیت می‌دهند که در آن‌ها روایت با بی‌دقتی و سهل‌انگاری انتقال می‌یابند»

(وان سینا ۱۹۶۵، صص ۲-۱۷۱). اما در حالی که بذل توجه بیشتر به گزارش شفاهی از لحاظ انتقال دقیق‌تر و درست‌تر آن ضمانت و دلیل خاص خود را دارد، در عین حال از مخاطره دستکاری عمدی نیز در امان نیست. کتاب وان سینا باعث شد تا تعداد زیادی پژوهش در مورد روایات شفاهی زنده‌ی آفریقا انجام گیرد، و به علاوه، همان‌طور که در مورد هر تحقیق به راستی اصیلی پیش می‌آید، نظریات و نتیجه‌گیری‌های او مورد انتقادهای شدیدی قرار گیرند. این انتقادهای بیشتر از جانب انسان‌شناسان و محققان ساختارگرا بود که کمابیش همگی معتقد بودند که همه روایات شفاهی اساساً بیاناتی درباره اکنون‌اند و بنابراین برای پژوهش در گذشته هیچ سودی ندارند (نک. میلر ۱۹۸۰، ص ۳ به بعد). برای مورخانی که می‌خواهند با دقت به بازسازی گذشته بپردازند این موضع افراطی چندان سودمند نیست. با این حال نباید نادیده گرفته شود و الهام‌بخش اندکی احتیاط برای ماست.

برای تحلیلی با هدف بازسازی گذشته کوشش‌های سودمندتری توسط میلر و دیگران انجام گرفته است تا به کالبدشناسی روایات شفاهی بپردازند (میلر ۱۹۸۰). آیا روایات شفاهی به چه چیزی شباهت دارند، چگونه می‌توان آن‌ها را از روایات مکتوب باز شناخت، چگونه ساخته و منتقل می‌شوند؟ کتاب میلر حاوی تعدادی مطالعات موردی از تحلیل روایات آفریقایی است که نویسنده در آغاز آن دیباچه‌ای نظری نیز نوشته است (۱۹۸۰، صص ۱-۵۹) و سپس باید به کتاب وان سینا اشاره کرد که بحثی بسیار عمیق درباره چگونگی عملکرد حافظه انسانی دارد (۱۹۸۰، صص ۲۷۹-۲۶۲). پیداست که دقیقاً این‌گونه تحلیل می‌تواند برای تاریخ‌نگاران باستان بسیار سودمند باشد که معمولاً، برخلاف نمونه‌های آفریقایی، فقط یک روایت در اختیار دارند و نمی‌توانند به مقایسه و سنجش آن با روایات دیگر یا روایات کاملاً مغایر بپردازند. از این لحاظ چه بسا به منظور مقایسه رجوع به آفریقا سودمندتر باشد تا رجوع به روایت هومری به عنوان یک قیاس، هر چند بی‌گمان شکل روایت هومری بهتر است و درباره آن پژوهش‌های بیشتر و دقیق‌تری انجام گرفته است. اما پژوهش در یونان باستان همان مشکلاتی را دارد که تحقیق درباره ایران کهن دارد، و آن عبارت است از نبود متنی مستقیم و دست اول که بتوان به کمک آن درباره صحت و سقم داده‌ها تحقیق کرد.

این واقعیت انکارناپذیر که روایات شفاهی می‌توانند داده‌های معتبری را حفظ کنند به خودی‌خود کافی نیست تا فرض کنیم که آن‌ها به راستی چنین کرده‌اند. وان سینا در کتاب اخیر خود روایت شفاهی چونان تاریخ (۱۹۸۵) که ظاهراً جایگزین کتاب سال ۱۹۶۱ شده است، درباره فرضیات "پیش ذهنی" (a priori) در مورد معتبر بودن روایات شفاهی بسیار صریح‌تر و بی‌پرده‌تر سخن می‌گوید. «این کار ظاهراً به نتایج اندوهبار و نومیدکننده‌ای می‌انجامد زیرا موارد نامعتبر پیوسته از پس یکدیگر سربرمی‌آورند.» (۱۹۸۵، ص ۱۹۷). البته وان سینا در نتیجه‌گیری‌های خود نکته‌های خوش‌بینانه‌تری نیز دارد و سرنخ‌ها و نشانه‌هایی به دست می‌دهد که چگونه می‌توان از روایات شفاهی اطلاعات مهمی درباره گذشته را بیرون کشید، به‌ویژه درباره دوره‌هایی از تاریخ بشریت که بدون این روایات به هیچ چیز دیگری دسترسی نداریم. او کل فرایند گردآوری این داده‌ها را "تاریخ‌شناسی" [historiography] می‌نامد و بدین ترتیب صریحاً می‌گوید که نتایج آن بنا به تعریف با آنچه خو گرفته‌ایم از "تاریخ‌نگاری" انتظار داشته باشیم فرق دارد (۱۹۸۵، ص ۱۹۶).

در مورد "تاریخچه ماد" هرودوت این بدان معناست که اگر به دلیل درست بودن برخی از نوشته‌های آن بخواهیم به کل گزارش او اعتماد کنیم، در واقع هشدارهای کسانی را نادیده گرفته‌ایم که با محتویات روایات شفاهی تاریخی زنده مبارزه کرده و مخالفت ورزیده‌اند. شاید بی‌مناسبت نباشد که بار دیگر تأکید کنم که جدیدترین کتاب وان سینا کاملاً به فرایند استخراج اطلاعات تاریخی از درون منابع شفاهی اختصاص یافته است. فرایند مورد استفاده او بسیار پیچیده‌تر از آن چیزی است که در مورد بازیابی تاریخ ماد از گزارش هرودوت فرض می‌کنیم یا تلویحاً مورد استفاده قرار می‌دهیم.

اما به نظر من می‌توانیم حتی از نتایج پژوهش در تاریخ آفریقا و از پژوهش‌های مشابه دیگر و مطالعات بهتری که درباره روایات شفاهی شده است نیز گامی فراتر بگذاریم و این پرسش مهم را مطرح کنیم: آیا "تاریخچه ماد" هرودوت اصلاً یک روایت شفاهی بوده است؟

کالبدشناسی روایات شفاهی

چنان‌که قبلاً دیدیم، فرض این‌که "تاریخچه ماد" یک روایت شفاهی است، کمابیش برابر با نتیجه منطقی پذیرش معتبر بودن اطلاعات آن است. این اطلاعات (برخی بیشتر و برخی کمتر) درست‌اند، و بنابراین باید این logos [تاریخچه] را به عنوان سندی تاریخی از مناطقی تلقی کنیم که احتمالاً این‌گونه شناخت در دسترس بوده است، و چون در این مناطق وجود تاریخ‌نویسی مکتوب تأیید نشده و احتمالاً در آن زمان نیز وجود نداشته است، پس بی‌گمان حتماً این تاریخ شفاهاً انتقال می‌یافته است. با این حال هر منبعی را باید چنان‌که سزاوار است بررسی کرد و پرسید چه جنبه‌هایی را به عنوان یک خاستگاه شفاهی در خود دارد. صرف نظر از صحیح بودن بالقوه روایت، روش درست علمی این پرسش را پیش می‌آورد: آیا "مدیکوس لوگوس" نوعی داستان، گزارش یا قصه بوده است که بتوان آن را به عنوان شفاهی و به دلیل جنبه‌هایی که دارد طبقه‌بندی کرد؟ به جای استدلال از طریق توجه به کاستی‌ها که به این فرض می‌انجامد که پس شفاهی بوده است، مهم آن است که براساس ویژگی‌های خود منبع استدلال کنیم.

من در بند بعدی نقش مخالف خوان را بازی خواهم کرد و پایه استدلال خود را بر این می‌گذارم که "مدیکوس لوگوس" اصلاً روایت شفاهی نبوده است، وجوه مشترک چندان زیادی با روایات شفاهی ندارد، و در واقع سازگاری آن با داده‌های بین‌النهرینی، استدلال نیرومندی علیه شفاهی بودن احتمالی آن است. این به نوبه خود پیامدهایی از لحاظ دیدگاه ما نسبت به امپراتوری ماد خواهد داشت که در بخش آخر مقاله خود به آن باز خواهم گشت.

البته روایت شفاهی شکل‌های فراوانی دارد، از انتقال ساده و صرف اخبار و شایعات گرفته تا روایات بسیار رسمی که سخت‌گیرانه در حفظ آن می‌کوشیده‌اند، هم روایات عمومی و مربوط به جامعه را داریم و هم روایات خانوادگی را. با آن‌که شکل خاص هر روایت از لحاظ معتبر بودن اطلاعات حفظ شده در آن اهمیت زیادی دارد، در مورد امپراتوری ماد از این نظر چیز دندان‌گیری در اختیار نداریم. وان سینا پیوسته در مورد ارتباط میان ساختار سیاسی و روایت شفاهی تأکید کرده

است (وان سینا ۱۹۶۵، ص ۱۷ به بعد)، اما وقتی در اصل وجود ساختار سیاسی - یا امپراتوری - تردید وجود دارد این امر به ما هیچ کمکی نمی‌کند. بدیهی است که در این مرحله از تاریخ ایران یک روایت شفاهی مذهبی وجود داشته است. چنان‌که می‌توان باور کرد که روایتی غیرمذهبی‌تر نیز موجود بوده و در آن از شاهان و / یا پهلوانان نام برده شده و ساختار خود را داشته است. در واقع وجود شاهنامه فردوسی و نیز قطعات گوناگون و اطلاعات پراکنده در منابع یونانی مؤید این امر است. ظاهراً همین‌گونه روایت بوده که موجب فرض تأیید "تاریخچه ماد" هرودوت شده است (نک. هلم ۱۹۸۱؛ براون ۱۹۸۶).

چنین روایتی می‌توانسته همانند روایاتی باشد که میلر در مورد آفریقا بحث کرده است. اسامی پادشاهان و بنابراین دوران پادشاهی آنان عموماً ستون فقرات روایت دانسته می‌شود. به این اسامی، کردارها و رخدادها به یاد ماندنی افزوده و وابسته می‌شوند. میلر در مقدمه خود بر مجموعه مطالعات روایات شفاهی آفریقایی‌اش که قبلاً اشاره کردیم، درباره شایستگی‌های تاریخ‌نگاران روایات شفاهی به بحث می‌پردازد. او عناصر متعدد تشکیل دهنده روایات شفاهی را از یکدیگر باز می‌شناسد: کلیشه‌ها، صحنه‌ها، و رخدادها، پیرامون این کلیشه‌ها و خاطرات شخصی فرد قصه‌گو. همه‌ی این عناصر از طریق "ساختار بندی و گزینش" باهم ارتباط می‌یابند و یک کل را تشکیل می‌دهند (میلر ۱۹۸۰، ص ۷). این عناصر در درون آنچه میلر "دوره‌ها" می‌نامد شکل می‌گیرند، گاه با علیّت "جادویی" به هم مربوط می‌شوند، ولی غالباً پیوند میان آن‌ها با جابه‌جایی‌های زمانی و تبارنامه‌ها برقرار می‌گردد و شکل‌های گوناگونی می‌گیرند. برای یک راوی صفت مهمی است که بلد باشد چگونه از حاشیه‌های ناهنجار و ناپروورده بگذرد و چشم بپوشد و در نقل داستان خود چگونه "درزهای" دیدنی یا شنیدنی را بپوشاند و نادیده بگیرد. دقیقاً همین "درزها" هستند که می‌توانند برای مورخ سرنخی باشند برای درک این که کل روایت چگونه از عناصر اولیه گوناگونی تشکیل شده است (میلر ۱۹۸۰، ص ۷). عنصر اصلی، یعنی کلیشه، را می‌توان در عین حال به منزله‌ی "تصویر هسته‌ای" یا "تصویر نمادین" توصیف کرد (وان سینا ۱۹۶۵). میلر یکی از نمونه‌های مهم این‌گونه کلیشه‌ها را آمدن

یک شکارچی بیگانه به درون جامعه و استقرار در آن به عنوان شاه ذکر می‌کند، یا به عناصری نظیر ضرب‌المثل‌ها یا نقل قول‌های قانونی یا سلطنتی اشاره می‌نماید. وان سینا (۱۹۸۵، ص ۲۱) می‌گوید در آفریقای مرکزی ازدواج غالباً نقش کلیشه را برای بیان ارتباط میان رؤسای قبایل دارد. در جامعه‌هایی که سازمان‌هایی شبه دولتی داشته یا به این امر شناخته شده‌اند، این روایت‌ها در اکثر موارد برگردد محور سلطنت شاهان شکل می‌گیرند. این بدان معناست که یک گاهشماری واقعی در پهنی داستان وجود دارد، اما باید فوق‌العاده محتاط بود: نبردهای مربوط به یک شاه ممکن است به شاه دیگری نسبت داده شوند، شاهان خوب قالبی یا بد قالبی هر یک کلیشه‌های ویژه خود را دارند. هیچ پیوند استواری میان کلیشه با دوره‌ای که حادثه یا موضوع در اصل متعلق به آن است وجود ندارد و به آسانی قابل جدا شدن از یکدیگر هستند. این امر تا اندازه‌ای معلول ارتباط منطقی ضعیف میان یک واقعه معین و دوره‌ای است که این واقعه در حافظه راوی رخ داده است (البته اگر اصولاً ارتباطی وجود داشته باشد). "به عنوان مثال معمولاً بنیادگذاران سلسله‌ها در روایات شفاهی کسب اعتبار می‌کنند ولی نه تنها به خاطر اعمال خود بلکه افزون بر آن به علت دستاوردهای برجسته جانشینانشان" (میلر ۱۹۸۰، ص ۱۶). نکته مهم در این جا آن است که گرچه هم وقایع و هم نام‌ها ممکن است در نظر نخست از لحاظ تاریخی درست باشند، اما هیچ ضمانتی برای اعتماد به هر یک یا به ارتباط میان آن‌ها وجود ندارد. در جامعه‌ای که هیچ مدرک استوار و مکتوبی از گذشته در دست نیست و هیچ تصویر روشنی از تحولات گوناگون گذشته وجود ندارد، تعیین زمان یا عقب بردن وقایع تاریخی هم سنخ تقریباً غیرممکن است. اگر مثلاً با یک حکایت مجزا از یک واقعه تاریخی برخورد کرده باشیم، معمولاً امکان دارد که آن واقعه را به شناخت خود از گذشته مرتبط سازیم. مثلاً می‌دانیم که در دوره خاصی زره خاصی مرسوم بوده، شعر خاصی سروده می‌شده است و جز آن. مثلاً خطای تاریخی در مورد تولد عیسی در نقاشی‌های قرون وسطی شاید بتواند منظور مرا روشن‌تر سازد. هر چند فلان واقعه یا فعالیت حکایت شده به گذشته‌ای دور تعلق دارد شخصیت‌های ترسیم شده، لباس‌های آنان و پس زمینه یا دورنمای نقاشی مربوط به زمان حال است.

وقتی با روایات شفاهی سروکار می‌یابیم احتمالاً همین نکته به ذهن می‌رسد: «در بسیاری از جوامع شفاهی، گذشته دور چندان اهمیتی نداشته مگر اساساً از لحاظ منافع و مقاصد کنونی برای مثلاً اثبات حق مالکیت بر زمین یا اصل و نسب و تبار افراد، و از این رو فراموش شده است. توسعه برخی ضروریات مثلاً به علت تحمیل قاعده یا سلطه‌ای غیرمستقیم، مستلزم جهت‌گیری دوباره در دیدگاه‌های خود نسبت به گذشته است، و با زیر ذره‌بین نهادن آن روابط اجتماعی و سیاسی که اکنون به سود ماست، نگاه تازه‌ای به گذشته می‌اندازیم که اکنون بر ایمان مطلوب‌تر است. البته دلایل دیگری هم برای طولانی‌تر کردن گذشته وجود دارد... طولانی‌تر کردن مصنوعی گذشته از این‌گونه تلاش‌های آگاهانه برای مشروعیت بخشیدن سرچشمه نمی‌گیرد، بلکه بیشتر حاصل دوره‌ای از بی‌تفاوتی و غفلت است» (هنیگه ۱۹۷۴، ص ۴۱)، و به علاوه: «خلاقیتی که راویان شفاهی در نقل قصه‌های خود از گذشته به کار می‌برند، بیشتر نشان می‌دهد که رنگ آمیزی جزئیات معلول ارزش‌گذاری مثبت بر آرایش فردی نسبت به کلیشه‌های تاریخی است تا عدم کامیابی در میراث بری از برخی توصیف‌های جزئی و مو به موی حوادث.» (میلر ۱۹۸۰، ص ۱۷، نیز نک. هنیگه ۱۹۸۲، ص ۸۷ به بعد). نتیجه آن که، گرچه روایات شفاهی را می‌توان نوعی معرفت تاریخی اصیل به معنایی که ما از این کلمه در نظر داریم محسوب کرد، اما هیچ تضمینی وجود ندارد که این روایات تاب آزمون نقد تاریخی را داشته باشند. محدودیت‌های فنی یادآوری گذشته در محیطی که خواندن و نوشتن وجود نداشته است، آثار مهمی دارد: «مورخان شفاهی از آن رو به کلیشه‌ها روی می‌آورند تا مدرکی به شکلی بیافرینند که یادآوری آن آسان باشد و از این رو در برابر گذشت زمان تاب بیاورد و پایدار بماند. آنان فقط رویدادهایی را برمی‌گزینند که پرشورتر و زنده‌تر از همه باشند، و خاطره گذشته فقط تا زمانی پایدار می‌ماند که قوم و مردم حافظ آن زنده باشند» (میلر ۱۹۸۰، ص ۵۱).

پژوهش در آفریقا نوعی آزمایشگاه است که در آن قابلیت اطمینان و اعتماد به روایات یکی از کانون‌های علاقه به پژوهش است. آشکارا پیداست که برای قاره آفریقا باید تاریخی تدارک دید و این کار فقط با بازسازی داده‌های شفاهی منتقل شده امکانپذیر است. در روایات شفاهی تاریخی دیگر، قابلیت اعتماد یا نیاز به

بازسازی گذشته تاریخی براساس روایت و سنت کمتر مورد بررسی قرار گرفته است، یا، همانند مورد روایت هومری، اخیراً اندکی توجه را جلب کرده است. با این حال، هم روایات حماسی آفریقایی و هم یونانی در یک جنبه بسیار مهم شریک هستند که چنان برجستگی و اهمیتی دارد که می‌توان آن را تعمیم داد: همه روایات شفاهی با رویدادها، کردارها و واقعیت‌ها یا بوده‌های مشخص [concrete] سروکار دارند. آن‌ها حوادث و حرکات را بازگو می‌کنند و به تحولات و فرایندهای مجرد و انتزاعی کاری ندارند. پیداست که وقتی کسی در برابر عده‌ای نقالی می‌کند، رویدادها و فعالیت‌های مشخص بهتر در یادها می‌مانند تا تحلیل‌های مجرد (یا حوادث مشخص توجه عموم مخاطبان را بهتر حفظ می‌کنند). در واقع وان سینا در مقابل انتزاعیات هشدار می‌دهد و معتقد است که نباید به آن‌ها اعتماد کرد.... و گفته‌هایی درباره هنجارها یا قواعد عمومی پیشین را پذیرفت.» (وان سینا، ۱۹۸۰، ص ۲۶۹). رویدادهای مشخص قلب هر روایت شفاهی هستند. این رخدادها همیشه یا معمولاً با یک نام پیوند دارند: اگر کرداری در آگاهی امروز ما بی‌ربط و بی‌معنا بنماید و از روایات ناپدید گردد، نام مربوط با آن نیز ناپدید می‌شود و "معرفت تاریخی" نیز به نحوی غیرقابل بازگشت از میان می‌رود. به همین سان، اگر برحسب مقتضیات معاصر، نیاز به ادعای گذشته‌ی طولانی‌تری پدید آید، گذشته را می‌توان به آسانی گسترش داد: نام‌ها ساخته می‌شوند و پیوسته تکرار می‌گردند و آنگاه کردارهایی را می‌توان به این نام‌ها نسبت داد. هنیگه (۱۹۷۴، صص ۳۸۶۴) فهرست بلند بالایی از ترفندها و شگردهای مورد استفاده برای اخذ نتایج مطلوب در این زمینه ارائه می‌دهد. روش وارونه‌ای نیز شناخته شده است، و آن کوتاه‌تر کردن گذشته است و به آن "تلسکوپ کردن" به معنای "درهم فروبردن" می‌گویند که به دلایلی روشن کمتر اتفاق می‌افتد (هنیگه، ۱۹۷۴، ص ۲۷). گرچه نتایج فوق درباره پژوهش آفریقا در زمینه روایات شفاهی در این جا با کوتاهی و فشرده‌گی فراوان ارائه شدند، با این حال ما نیز نشانه‌هایی در دست داریم که با آن‌ها می‌توانیم به مقایسه "مدیکوس لوگوس" پردازیم.

تاریخ ماد در هرودوت

تحلیل تاریخ ماد در کتاب هرودوت ما را به طرح کلی زیر می‌رساند:

- I، ۹۵*: مادها خود را از سلطه آشوری‌ها آزاد می‌کنند.
- I، ۹۶: دیائوکو، پسر فرورتیش از کار قضاوت دست برمی‌دارد و فرمانروایی مستبد می‌شود.
- I، ۹۷: مادها به خواسته‌های دیائوکو تن می‌دهند.
- I، ۹۸: دیائوکوشاه می‌شود و به تشکیل گارد محافظ، یک کاخ و برج و بارویی مسکونی برای خود در اکباتان می‌پردازد.
- I، ۹۹: ایجاد تشریفات سلطنتی.
- I، ۱۰۰: دیائوکو از دادگری سخن می‌گوید و نظم و قانونی استوار برپا می‌دارد.
- I، ۱۰۱: فهرست قبایل ماد.
- I، ۱۰۲: فرورتیش به پادشاهی می‌رسد. فرورتیش به پارسیان حمله می‌کند. در حمله به آشور کشته می‌شود.
- I، ۱۰۳: کواکسار [هووخشتره] به تخت می‌نشیند. ارتشی سازمان می‌دهد. [به جنگ لیدیایی‌ها می‌رود]. به تلافی مرگ پدرش نینوا را مورد تهاجم قرار می‌دهد. سکاها به کواکسار حمله‌ور می‌شوند.
- I، ۱۰۴: توصیف مهاجرت همراه با تهاجم سکاها. سکاها بر مادها غلبه می‌کنند.
- I، ۱۰۵: گریز و حاشیه هرودوت درباره سکائیان.
- I، ۱۰۶: سکاها مدت ۲۸ سال بر ماد فرمان می‌رانند. کواکسار با نیرنگ سکاها را شکست می‌دهد. مادها امپراتوری خود را باز می‌یابند (tēn archēn). دوباره به نینوا حمله می‌کنند و این بار پیروز می‌شوند. امپراتوری آشور، به استثنای بابلیه، فرمانبردار کواکسار می‌شود.
- I، ۱۰۷: آستیاگ پسر کواکسار به جای پدر بر تخت می‌نشیند.
- چارچوب فصول فوق یک چارچوب تقویمی یا گاه‌شناختی است: آشوریان مدت ۵۲۰ سال در آسیا نفوذ دارند تا آن که مادها خود را از سلطه‌ی آنان آزاد می‌سازند؛ مدت پادشاهی دیائوکو ۲۳ سال است؛ فرورتیش ۲۲ سال؛ و کواکسار ۴۰ سال سلطنت می‌کند که شامل ۲۸ سال سلطه سکاها نیز می‌شود، و مدت پادشاهی آستیاگ ۳۵ سال

*- این نشانه که مشابه آن تکرار خواهد شد، یعنی I = کتاب یکم و ۹۵ = بند ۹۵-م.

است (I، ۱۳۰).

"واقعیت‌های" تاریخچه ماد با تفسیرهایی نظیر آنچه در زیر می‌آید به هم پیوند خورده‌اند: دیائوکو باهوش بود و در آرزوی قدرت سلطنتی استبدادی به سر می‌برد (I، ۹۶)؛ فقدان عدالت معلول بی‌قانونی بود (I، ۹۷)؛ دیائوکو احساس کرد لازم است از دیگران فاصله بگیرد و خود را متفاوت با بقیه مردم نشان دهد؛ او نظم را در سرزمین خود برقرار کرد (I، ۹۹)؛ او سرزمین ماد را متحد ساخت (I، ۱۰۱)؛ فرورتیش فقط به حکومت بر ماد راضی و قانع نبود؛ آشوریان متحدی نداشتند، هر چند خود کاملاً نیرومند بودند (I، ۱۰۲)؛ کواکسار نسبت به نیاکان خود سرباز بهتری بود (I، ۱۰۳)؛ پیش از وی ارتش به طور آشفته و درهم می‌جنگید (I، ۱۰۳)؛ ویژگی حکومت سکاها خشونت و غفلت و غرور بود (I، ۱۰۶).

آنچه سپس در فصول ۱۰۷ تا ۱۳۰ درباره فراز و فرودهای سلطنت آستیاگ گفته می‌شود در درجه اول در واقع بخشی از قصه برآمدن کوروش است. در این‌جا برخلاف بندهای پیش که خلاصه کردیم، داستان جنبه‌های آشکاری از یک منبع شفاهی را در خود دارد. با این حال این بندها کانون اصلی "مدیکوس لوگوس" را تشکیل نمی‌دهند. ما در "تاریخ ماد" هرودوت منطقاً [طبق تعریف‌های پیشین] باید انتظار داستان‌ها، قالب‌ها، کلیشه‌ها، حوادث و حرکات شاهان را داشته باشیم. اما آنچه عملاً می‌یابیم عبارت است از الف) یک چارچوب تقویمی یا گاه‌شناسی. ب) یک ساختار بندی از طریق سلطنت شاهان، و ج) فقط در مورد دیائوکو با داستان مشخصی از رفتار او مواجه می‌شویم و داستانی درباره اتباعش که دست به عمل می‌زنند و گرد می‌آیند و درباره وضع به بحث می‌پردازند. با این حال لازم به ذکر است که در این‌جا نیز حوادث با اصطلاحات و واژگان انتزاعی بیان می‌شوند که با داورهای ارزشی درباره نتایج و آثار اعمال گره خورده‌اند. در سلطنت کواکسار اشاره‌گذاری به ماجرای داستان‌گونه وجود دارد و آن نیرنگی که شاه ماد بدان وسیله از شر سکاها آسوده می‌شود. اگر این بندها را با بندهای بلافاصله بعد از آنها مقایسه کنیم، وضعیت روشن‌تر نیز می‌شود. کشمکش میان آستیاگ و نوه‌اش در قالب یک داستان (یا تعدادی داستان همراه با بازیگران، کنش متقابل و واکنش‌ها)

تعریف می‌شود. قسمت‌های قبلی "مدیکوس لوگوس" [که خلاصه کردیم] در واقع بیشتر شبیه یک رویدادنامه است تا تاریخی که از یک منبع شفاهی اخذ شده باشد. فقط اشاره کوتاه به شکست سکاها و توصیف به قدرت رسیدن دیائوکو به نحوی شبیه به فعالیت‌های مشخص است. مثلاً هیچ یک از حمله‌های انجام شده به آشور به صورت قصه بیان نشده است (یا اشاره‌ای به یک قصه)، نظیر داستان فتح بابل به دست کوروش (I, 188-191)، داستان فتح همین شهر به دست داریوش (III, 159-153)، یا ماجرای فتح سارد توسط کوروش (I, 84). ذکر انقیاد پارسیان توسط فرورتیش، واقعیت خشک و مجردی است، ارزیابی صفات نظامی کواکسار قصه‌هایی از نوعی که مثلاً درباره اسمردیس [= بردیا] (III, 30) گفته شده که کمان را بهتر از برادرش [کمبوجیه] می‌کشید. همراه ندارد.

همچنین آنچه نبود آن به وضوح مشاهده می‌شود، وجود عناصر الهی است: نه رؤیاهایی، نه هشدارهای الهی، نه مشکلاتی در تفسیر شگون‌ها و تغال‌ها، نه علایمی از آسمان، که هیچ‌یک حتی در مورد دیائوکو که به هر حال داستان طولانی‌تری از او نقل می‌شود وجود ندارد. زائد به نظر می‌رسد که در این جا نمونه‌های بیشتری نقل کنیم. همان مقایسه با بندهای بعدی درباره آستیاگ و کوروش کافی است. در این بندها هم رؤیاها و خواب دیدن‌ها وجود دارند (I, 107 و 108)، هم تعبیر این خواب‌ها، هم مداخله ایزدی یا دست کم نشانه‌ای از آن (ماجرای اسپاکو در I, 122)* و غیره. به علاوه در "مدیکوس لوگوس" به هیچ درز و شکاف یا حاشیه ناهنجاری برخورد نمی‌کنیم، و بنابراین کل داستان مجموعه‌ای است یکپارچه و همبافت و منسجم و کاملاً منطقی، و از این رو - به نظر من - کاملاً مغایر با روایت‌های شفاهی.

البته ممکن است کسی استدلال کند که هرودوت زمان و فضای کافی برای شرح داستان‌هایی طولانی درباره مادها را نداشته و از این رو هر داستان و قصه‌ای را خلاصه کرده و جان کلام را بیان نموده است و از این روست که گزارش "مدیکوس لوگوس" چنین خشک و انتزاعی می‌نماید. با این همه اگر ملاحظه کنیم که چگونه در داستانی با چند کلمه اندک جان کلام و لب مطلب گفته می‌شود، مانند چگونگی

*- اسپاکو نام زن جوانی است که در نوزادی کوروش را شیر داد و در عین حال این واژه به معنای "ماده سگ" است - م.

خلاص شدن کواکسار از شرّ سکاها (I، ۱۰۶) که کلیشه‌ای است که نظایر آن وجود دارند، آنگاه این استدلال را چندان قانع‌کننده نخواهیم یافت. چگونه ممکن است داستان سرای ماهری مانند هرودوت که خود با سنت‌های روایی ایونیه بزرگ شده و پرورش یافته بود (نک. ماری ۱۹۸۷، ص ۱۰۷)، اطلاعات "جالب و جذاب" را حذف کند و گزارش خود را به یک جمع‌بندی خشک و بی‌رنگ و بی‌روح از واقعیت‌ها کاهش دهد؟ منطقی‌ترین پاسخ به این پرسش به نظر من آن است که هرودوت چیزی بیش از آنچه ارائه داده در اختیار نداشته است؛ و بنابراین منبع او یک روایت شفاهی نبوده است؛ و از این رو به یک روایت مادی دسترسی نداشته که در آن زمانی که هرودوت اطلاعات خود را جمع‌آوری می‌کرد یگانه میانجی بود که می‌توانست چنین داده‌هایی را پس از گذشت کمابیش دو قرن در اختیار او قرار دهد.

سرچشمه اطلاعات هرودوت

چنان‌که دیدیم، نظریه شفاهی بودن منبع "مدیکوس لوگوس" ظاهراً نتیجه‌ای منطقی بود که به علت معتبر بودن داده‌ها به آن رسیده بودند. با این حال، این نه یگانه نتیجه‌گیری ممکن است و نه سودمندترین فرضیه. در یک روایت شفاهی باید منتظر درهم آمیختن داده‌ها، بروز خطاها یا دست کم دستکاری در اطلاعات و مخدوش شدن آن‌ها، به هم ریختن نظم گاه شناختی و ارتباط رخدادها با نام‌های نادرست باشیم. در این جا بار دیگر لازم به تأکید است که اگر ما به راستی با یک روایت شفاهی سروکار داشتیم، این روایت می‌بایست حوادث ۱۵۰ تا ۲۰۰ سال میان وقایع دوره ماد و زمان تحریر کتاب هرودوت را نیز در برمی‌گرفت. به عقیده من، صحت اطلاعات بیشتر دلیلی است علیه شفاهی بودن منبع هرودوت نه در تأیید آن. چیزی که می‌خواهم در این جا بگویم آن است که آنچه معمولاً مدرک مستقلاً در تأیید صحت هرودوت دانسته شده است، در واقع همان منبع او بوده که مستقیماً، یا به احتمال بیشتر، غیرمستقیم از آن استفاده کرده است، به عبارت دیگر، داده‌های هرودوت به هیچ‌وجه از یک منبع مادی گرفته نشده‌اند، بلکه از اطلاعات کسب شده از یک محیط بابلی گردآوری شده‌اند. در واقع نکته بسیار مهم و برجسته آن است که

توصیف پادشاهی‌های کواکسار و آستیگ در گزارش هرودوت، تقریباً به طور کامل سازگار است با داده‌های اندکی که در "وقایع‌نامه" بابلی (موجود) حفظ شده است. در مورد وقایع و داده‌های پیشین‌تر، ما نیز نظیر هرودوت یا پیشینیان او باید جویای اسناد آشوری باشیم. به احتمال زیاد انهدام شهرهای عمده آشور موجب نابودی کامل بایگانی‌ها و گزارش‌هایی شده که نسخه‌هایی از آن‌ها در بابلیه وجود نداشته است. منطقی می‌نماید - اما پژوهش بیشتری باید انجام گیرد - که دسترسی به این روایت آشوری آسان نبوده یا پس از سقوط امپراتوری آشور به کلی دور از دسترس یونانیان کنجکاو و محقق سده‌های ششم و پنجم ق.م. قرار داشته است. حتی اگر احياناً گزارش‌های دولتی از انهدام پایتخت‌ها نیز جان سالم به در برده باشند، باید به یاد داشت که عادت آشوریان برای حفظ گزارش‌های تاریخی در نیمه دوم سده هفتم ق.م که دوره آشوب‌ها بود کاهش یافته بود.

در مورد در دسترس بودن منابع میخی برای هرودوت و پیشینیانش، پژوهشی تازه باز ثابت کرده است که در سراسر سده‌های ششم و پنجم تماس‌های فعالی میان جهان یونانی و بابلیه وجود داشته است (هلم ۱۹۸۰، صص ۲۳۷ به بعد). همچنین پیداست که در بابلیه پیوسته در روایات تاریخی بازرنگری و دستکاری می‌کرده‌اند و پس از تجدیدنظر بازنویسی می‌کرده‌اند، و دسترسی آن‌ها به اندازه کافی مقدور بوده تا بتواند به پرسش‌های یونانیان کنجکاو پاسخ گوید (کورت ۱۹۸۸a؛ هارماتا ۱۹۷۴، صص ۴۲). بایگانی‌ها در بابلیه بسته نبودند، و باستان‌شناسان سده‌های نوزدهم و بیستم توانسته‌اند بی‌تغییر و خالص به آنها دست یابند. بایگانی‌ها بخشی از فرهنگ فرهیخته‌ای را تشکیل می‌دادند که پیوسته اسناد گذشته خود را مورد بازرنگری و حک و اصلاح قرار می‌داد تا آن‌ها را با نیازهای سیاسی کنونی و درک معاصر از وقایع گذشته سازگار و برای بهره‌برداری و نتیجه‌گیری آماده سازد. (زاواتسکی ۱۹۸۸، صص ۱۴۸؛ کورت ۱۹۸۷a، صص ۱۴۸ به بعد). هر یونانی علاقه‌مند به تاریخ بین‌النهرین می‌توانست اطلاعات معتبری از منبع به دست آورد.

با آن‌که این نکته می‌تواند توضیح‌دهنده منشأ برخی از بخش‌های سازنده "مدیکوس لوگوس" باشد، اما در مورد تمام آن صدق نمی‌کند. قبلاً گفته شد که گاهشماری

"تاریخچه ماد" اساساً یک دست پخت یونانی است (مازنی ۷۲-۱۹۷۱؛ دروز ۱۹۶۹). آغاز داستان، یعنی برآمدن دایائوکو، نیز به عنوان "بخشی از رشد اندیشه استبدادی مرسوم در یونان" به درستی برچسب خورده است (هاو و ولز ۱۹۱۲: نقل به مضمون). به علاوه املائی هر دو نام دایائوکو و آستیگ به یونانی [= دئی ئوکس و آستوناگس: (اشمیت ۱۹۷۴؛ اشمیت ۱۹۶۷، ص ۱۲۴). در واقع به نظر می‌رسد که این مورد خوبی باشد [Astyages و Deiokes] ظاهراً نشانه‌هایی از جک و اصلاح محافل یونانی دارد (اشمیت ۱۹۷۴؛ اشمیت ۱۹۶۷، ص ۱۲۴). بدین ترتیب توضیح این نکته امکانپذیر می‌شود که چرا روایت هرودوت در مورد پیدایش امپراتوری ماد تا این اندازه معقول و منطقی است.

"تاریخچه ماد" به منزله محصولی یونانی

اگر فرضیه خود را از این‌جا آغاز کنیم که "مدیکوس لوگوس" توضیحی است یونانی برای مراحل پیش از ظهور شاهنشاهی ایران، می‌توانیم طرح کلی زیر را ترسیم کنیم: رویدادنامه‌های بابلی در دوره تسلط ایران مورد بازنگری و تجدیدنظر قرار گرفته‌اند، یعنی یادداشت‌های روزانه نجومی به منظور استخراج داده‌های تاریخی مورد استفاده قرار گرفته‌اند (کورت ۱۹۸۷a، ص ۱۴۹)، و رویدادنامه‌ها از نو نوشته شده‌اند (زاواتسکی ۱۹۸۸، ص ۱۳۲). نام‌های آستیگ [= ایشتوویگو] و کواکسار [= هووخستره] از این منابع گرفته شده‌اند. ارتباط میان کوروش و آستیگ به پیدایش قصه‌ای انجامیده که یک روایت آن را هرودوت در کتاب یکم فصل‌های ۱۰۷ تا ۱۲۹ حکایت کرده است و روایت بدیل دیگری را کتزیاس. باور کردن یا نکردن ما در مورد ارتباط کوروش با شاه ماد از طریق زناشویی، بستگی به این دارد که تا چه اندازه آمادگی اعتماد به یک روایت شفاهی را داشته باشیم (نک. عقیده‌ی وان سینا که قبلاً نقل کردیم). دلیل قاطع برای هیچ‌یک از این دو وجود ندارد، اما مقایسه با سنت‌ها و روایات شفاهی دیگر روشن می‌سازد که گنجاندن یک نقشمایه ازدواج همواره بهترین شیوه برای مشروعیت بخشیدن به یک خاندان شاهی جدید از لحاظ نسبت خانوادگی داشتن با خاندان شاهی پیشین بوده است - که هنیگه (۱۹۷۴، ص ۵۵) به آن "انگل‌وارگی تبارنامه‌ای

[genealogical Parasitism] می‌گوید.^۶ به محض آن که این رابطه میان کوروش پارسی و پادشاه ماد از طریق ازدواج در سطح روایی ساخته یا جعل شد، درک این که چرا در همان سطح، در نبرد بعدی کوروش سرسپرده مهاجم است آسان‌تر می‌شود. البته داستان هرودوت وارونه رویدادنامه نبونید است و مهاجم یا آغازگر جنگ در داستان او "ایشتومگو" (یعنی آستیگ) است.

در رویدادنامه نبوپولصر، مراحل گوناگون حملات به آشور به خوبی مستند شده است (گریسون ۱۹۷۵a، ص ۹۰ به بعد). نام پادشاه فرمانده نیروهای ماد نیز مورد تأیید قرار گرفته است (همان ج ۲، صص ۲۹، ۳۰، ۴۰، ۴۷). در این جا باید به یاد داشت که رابطه میان آستیگ و کواکسار فقط در کتاب هرودوت وجود دارد. تردید کردن درباره واقعیت تاریخی پیوندهای خانوادگی میان شاهان ماد گزاف و مبالغه نیست و چه بسا روا باشد، زیرا فرد شورشی کتیبه‌ی بیستون ادعا می‌کند نواده کواکسار است نه نواده آستیگ.^۷ البته ممکن است کسی در این جا استدلال کند که آستیگ در ماد نسبت به کواکسار پادشاهی ناموفق‌تر و منفورتر بوده و بنابراین کواکسار با نیک‌نامی خود نامزد بهتری برای آن که نامش شعار یک شورشی قرارگیرد بوده است. با این حال، اگر خط استدلال قبلی را دنبال کنیم، استدلال اخیر شالوده استواری ندارد. تصویر آستیگ به عنوان مستبدی حریص و فرمانروایی بی‌رحم احتمالاً دست پخت بعدی یونانیان برای درست از آب درآمدن تاریخ‌نگاری‌شان بوده است. شخصیت ساخته

۶- تفسیر بعدی او این است: «تبارنامه‌ها به ابزارهای چند منظوره‌ای تبدیل می‌شوند و برای مقاصد اجتماعی و سیاسی جای همه مکانیسم‌های دور از دسترس را می‌گیرند. به معنای دقیق کلمه، آن‌ها دیگر انتزاعیات ثابت و غیرقابل تغییر نیستند، بلکه ابزارهای عملی و سودمندی برای بهره‌برداری در مواقع ضروری و مقتضیات مداوم هستند» (۱۹۷۴، ص ۵۵). این تفسیر را باید در مورد کسانی به یاد آورد که می‌کوشند سواى تبارنامه‌های گوناگون هخامنشی، برای ایران دوران کهن یا پیش از تاریخ، تاریخ‌تراشی کنند. تحت فشار نیازهای سیاسی محتمل‌ترین شیوه همین تاریخ‌تراشی یا دستکاری در تاریخ است. خطاست اگر بینگاریم که حافظه جمعی می‌تواند حدی برای ساختن خیالی یا جعل تبارشناسی باشد. حتی در زمان خود ما، به یاد آوردن نیاکان قدیمی‌تر از پدربزرگ‌ها و مادربزرگ‌هایمان دشوار است. لازم است توجه داشته باشیم که جامعه‌های آن روزگار به عمل "جعل و دستکاری" در این زمینه چگونه می‌نگریسته‌اند.

۷- بنگرید به یانگ ۱۹۸۸ ص ۱۷: «غیر از هرودوت هیچ مدرک مستقل دیگری نداریم که حاکی از موروثی بودن پادشاهی در ماد آن زمان باشد.» [درست است که مدرکی در مورد ماد در این باره وجود ندارد، اما چون اعتقاد به دو عامل نژاد و بنابراین موروثی بودن از عناصر بسیار کهن و ریشه‌دار در فرهنگ ایرانی است که به اسلام ایرانی نیز سرایت کرده است، بعید نیست که برداشت هرودوت درست تر باشد - م].

شده آستیاگ کاملاً با نظام تفسیری یونانی سازگار است که هر فتحی فاتح را فاسد می‌سازد و سرانجام به سقوط او می‌انجامد. داعیه شورش موسوم به فرورتیش در سنگنبشته بیستون (DBII, 15) درباره مشروعیت است: من از این خاندانم و بنابراین حق شورش و حاکمیت دارم. منش شخصی آخرین شاه مشروع [یعنی آستیاگ] هرچه بوده است، به هر حال منطقاً کسی که داعیه جانشینی دارد باید از او نام ببرد نه از کواکسار. البته من تأکید بیشتری بر این نکته نمی‌کنم، چون در هر دو حالت مدرکی وجود ندارد. ما باید پیش از هرگونه بازسازی بیشتر، فقط به وضع امور در امپراتوری ماد براساس این پیوندهای تبارشناسی که تنها منابع یونانی تأیید کرده‌اند توجه کنیم و به آن‌ها با نظری نقادانه بنگریم.

نکات و ملاحظات مربوط به استعدادهای کواکسار به عنوان یک رهبر نظامی، بخش‌هایی هستند که بیشتر محققان با تکیه بر آن‌ها زمان تشکیل واقعی امپراتوری را آن دوره فرض می‌کنند.^۸ هرودوت فقط می‌گوید کواکسار بسیار نیرومندتر (یا جنگاورتر *alkimotos*) از نیاکان خود بود و ارتشی مرکب از هنگ‌ها تشکیل داد و سپاه خود را به سواران، کمانگیران و نیزه‌اندازان تقسیم کرد.^۹ از دیدگاه شکاک‌کی که من در این جا گرفته‌ام، هیچ‌یک از این ملاحظات توضیح مشکل و مهمی نیستند وقتی می‌دانیم که کواکسار موفق شده است حملات به خاک آشور را پیروزمندانه به ثمر برساند. این واقعیت به خودی خود آشکارا نشانه آن است که او سرداری خوب یا رهبری شایسته برای سربازانش بوده است. اگر انسان بتواند فرض کند که او قابلیت‌های نظامی داشته است، و این را نیز بداند که ایرانیان و پارسیان با سپاه‌یانی منظم و سازمان‌یافته می‌جنگیده‌اند، و فرض کند (یا "بداند") که روزگاری مادها به صورت گله‌وار مرکب از جنگاورانی درهم و برهم نبرد می‌کرده‌اند، قراردادن سازماندهی مجدد ارتش در زمان کواکسار کار چندان دشواری نیست. ارتباطی که هرودوت در این جا تشخیص داده بسیار کمتر تصنعی و مبالغه‌آمیز است تا مورخان

۸- مثلاً، یانگ ۱۹۸۸، ص ۲۱. «کواکسار تقریباً بی‌گمان پادشاه یک ماد متحد و یکپارچه یا اتحادیه‌ای بود، چون نیروی مهبی را علیه باروهای نینوا رهبری کرد».

۹- این گفته بسیار ضعیف‌تر از نتیجه‌گیری‌هایی است که دیاکونوف کرده است: «ارتشی منظم که کاملاً توسط دولت تجهیز شده بود» (۱۹۸۵، ص ۱۲۲).

امروزی که از همین چند کلمه هرودوت درباره سازماندهی نظامی به نتیجه‌گیری درباره شکل‌گیری دولت می‌پردازند.

مزاحمت‌ها و دردسر آفرینی‌های سکاها در رویدادنامه‌های آشوری نیز تأیید شده است و داستان‌های مربوط به پرسه‌زدن‌ها و تاخت و تازهای سکاها در آن حوالی در آسیای صغیر نیز سرزبان‌ها بوده است. گرچه دو فصل مربوط به مهاجرت سکاها به نظر می‌رسد از منبع دیگری گرفته شده باشد، اما روایتی که به دست هرودوت رسیده و در "مدیکوس لوگوس" بازتاب یافته است بی‌گمان حاوی عنصر تسلط سکاها بوده است. پروتوتوتی‌یس هرودوت (با نام "بارتاتونا") به خوبی در زمان سلطنت آسرخدون تأیید شده است (کلوبر ۱۹۱۳: پانوش ۱۶؛ کنوتسون ۱۸۹۳ پانوش ۲۹). به نظر من در این جا نمی‌توانیم مطلب بیشتری به دست آوریم مگر آن که پژوهش بیشتری در چگونگی انطباق اصطلاحاتی نظیر "گی‌میرو" [Gimirru] و "اومان - ماندا" [Ummān-Manda] با اقوام گوناگون انجام گیرد.

چقدر جوهر مصرف شده تا پیوندی میان فرائورتس [= فرورتیش] هرودوت با رهبر مانایی "کش تریتی" [Kaštari] "که نامش در متون نیایشی آسرخدون ذکر شده برقرار گردد (نک. هلم ۱۹۸۱، ص ۸۶؛ براون ۱۹۸۸، ص ۷۶ برای مآخذ). این ارتباط از طریق "فرورتیش" [Fravartiš] کتیبه بیستون برقرار شده که ادعا گشته همان "خشثریته" [kxshathrita] خاندان کواکسار است.^{۱۰} آیا اگر کسی می‌خواست زمانی در سده پنجم ق.م. و نه در قرن بیستم میلادی - به تحقیق بپردازد و آن‌گاه درمی‌یافت که یک شورش ادعا کرده نواده کواکسار است ضمن آن که اجداد کواکسار را نیز نمی‌شناخت، آیا براساس اصل نام‌گیری از پدر منطقی نبود که فرض کند پدر کواکسار یک فرائورتس [فرورتیش] نامی بوده است؟ پس همین اصل را می‌توان در موزد پدر دیائوکو نیز نتیجه گرفت.

درباره منشأ نام دیائوکو در گزارش هرودوت، من هیچ توضیحی ندارم. شکل خود نام [دئی‌ئوکس] تا اندازه‌ای نمایانگر دستکاری یونانی است (اشمیت ۱۹۷۴، ص ۱۴۱). قصه به قدرت رسیدن دیائوکو از مدت‌ها پیش توصیف خاص چگونگی به قدرت رسیدن

۱۰- برای دیدگاهی شکاک‌تر بنگرید به یانگ ۱۹۸۸، ص ۱۸.

یک جبّار یونانی معمولی بوده است (هاو و ولز ۱۹۱۲: نقل به مضمون)، هر چند عنصر موجود در آن بازتاب "رسم دریاری - دیوانی" دربار هخامنشی در سده پنجم است (بریان ۱۹۸۴b). هم آزادی مادها از انقیاد آشور و هم تسلط ایشان بر سرزمین پارس، عناصری هستند که این‌گونه داستان‌ها به آن نیاز دارند و می‌توان انگاشت که در بهترین جای مناسب گنجانده شده‌اند. این بدان معنا نیست که من لزوماً واقعیت تاریخی این رویدادها را انکار می‌کنم صرفاً به خاطر این که شکاکیت نسبت به گاهشماری پذیرفته‌شده‌ی این حوادث را سودمند می‌دانم.

نتیجه‌گیری

به عنوان نتیجه‌گیری اعتقاد دارم که صرفه‌جویی در استدلال چنین حکم می‌کند که فرض کنیم "تاریخچه ماد" هرودوت اساساً یک دست پخت یونانی و از نوعی است که آنان ترجیح می‌داده‌اند. این گزارشی نیست که بتوان آن را معاصر با آنچه توصیف می‌کند دانست یا مورد استفاده قرار داد. حتی اگر منبع آن شفاهی بوده باشد، واقعیت آن بعیدتر می‌شود، زیرا روایات شفاهی وقتی اطلاعاتی معتبر را حفظ می‌کنند، معمولاً آن‌ها را با الهام از متقضیات کنونی (یعنی زمان حکایت کردن) منعکس می‌سازند. بار دیگر مایلم این پرسش را تکرار کنم که آیا اصلاً یک امپراتوری ماد وجود داشته است؟ و اگر در سده هفتم و اوایل ششم ق.م. چنین امپراتوری وجود نداشته است، چه کسی آن را به عنوان یک روایت تاریخی ساخته است؟ هرودوت یا یونانیان قبل از او؟ یا، چنان که متسلر (۱۹۷۷) اظهارنظر کرده، خود ایرانیان ساخته‌اند که به مشروعیت بخشیدن به شهرت و اعتبار ایرانی شاهنشاهی نیاکان خود نیاز داشته‌اند، و از این رو - همان‌گونه که در تاریخ بسیار اتفاق افتاده است - اطلاعات پراکنده‌ای را که همسایگان و اتباعشان داشته‌اند گرد آورده‌اند و طرحی کلی از گذشته‌ای در خور احترام ساخته‌اند.

گوناگونی مطالب مربوط به ماد

اوسکار وایت موسکارلا* - نیویورک

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

در مقاله سال ۱۹۸۷ من با عنوان "هنر ماد و دانش مادشناسی" گفته شده بود که تاکنون در هیچ گزارش باستان‌شناختی نمونه‌ای از هنر ماد و دست‌ساخت‌های آن دیده نشده است. من در مقاله کنونی قصد هیچ‌گونه تجدیدنظر یا برگشت از نظریات قبلی خود را ندارم، تنها تفسیر برخی موضوع‌ها نیاز به توضیح بیشتری دارد و به داوری‌هایی که در آن‌جا کرده‌ام ارتباط می‌یابد. این برداشت‌ها یا تفسیرهای کنونی واکنشی هستند در برابر کارهای علمی که اخیراً درباره هنر و تاریخ ماد انتشار یافته‌اند و به بحث بیشتری نیاز دارند.

جغرافیای ماد

شناخت مرزهای جغرافیایی دولت ماد (و به میزانی کم‌اهمیت‌تر، نواحی زیر سلطه ماد) بی‌گمان عنصر سازنده لازم برای هرگونه بحث درباره هنر و دست‌ساخت‌های ماد است، زیرا شناخت امروزی از تولید سبک هنری و مصنوعات هر قوم/جامعه یا واحد سیاسی، تا اندازه زیادی مبتنی است بر شناسایی منطقه جغرافیایی آن قوم یا واحد سیاسی. اگر باستان‌شناسان از محل - یا محل‌های - مربوط به ماد در زمانی معین آگاهی دقیق، یا حتی کلی، نداشته باشند، چگونه و با چه معیاری می‌توان

تشخیص داد که نسبت دادن هر شیء کشف شده در جایی از ایران به مادها درست است یا نه؟ (موسکارلاً ۱۹۸۷ صص ۱۱۲، ۱۲۵). اما ناچاریم بحث خود را با ذکر این نکته آغاز کنیم که باستان‌شناسان هنوز همانند گذشته از گستره جغرافیایی ماد (حال نواحی زیر سلطه ماد به کنار، نک بعد) از سده‌های نهم تا اواخر هفتم ق.م. اطلاع ندارند؛ یعنی حتی به طور کلی - حال دقیقاً به کنار - نمی‌دانیم اگر همدان / اکباتان را مرکز تصور کنیم (نک. بعد) واحد سیاسی (یا قبیله‌ای) ماد در هر سو تا کجا پیش رفته و گسترش یافته است. یکی از مشکلات مهم در این زمینه، شناخت محل کوه‌بیکنی [Bikni] است که همیشه هنگام اشاره به مادها در کتیبه‌های شاهان آشور تیگلت پیلصر سوم، سارگون دوم و آسرخدون (که این آخری به نام کوه‌سنگ لاجورد نیز به آن اشاره کرده) از آن نام‌برده شده است. شماری از محققان کوه‌بیکنی را برابر با کوه دماوند در نزدیکی تهران کنونی دانسته‌اند (یانگ ۱۹۶۷؛ رید ۱۹۷۸؛ نگهبان ۱۹۸۳)؛ استروناک (۱۹۶۹)؛ بارنت (۱۹۶۷)؛ کوک (۱۹۸۳)؛ و اخیراً گیرشمن (۱۹۷۷، ص ۵۴)؛ دیاکونوف (۱۹۸۵، صص ۶۴ به بعد، ۸۴ و ۱۰۵)؛ و داندامایف ولوکونین (۱۹۸۹، ص ۴۷) که این دو محقق اخیر اشاره‌ای به عقیده مخالف نیز نکرده‌اند). در سال ۱۹۷۴، لوین (ص ۱۱۸، به بعد و پانوشتهای ۱۶۷ و ۱۶۸) به پیروی از کونینگ (۱۹۳۸، ص ۲۸ به بعد) استدلال‌های متقاعدکننده‌ای را مطرح کرد که کوه‌بیکنی همان کوه الوند در غرب همدان است که به نظر او سلسله جبال آن سد استواری در برابر پیشروی آشور به سمت شرق بوده است (نک. نیز براون ۱۹۸۶، ص ۱۱۶). سپس دیگران نظیر جنیتو (۱۹۸۶، ص ۶۳)، فرای (۱۹۸۴، ص ۶۷)، براون (۱۹۸۴، ص ۸۴) و موسکارلاً (۱۹۸۷، ص ۱۰۹ پانوشت ۳: ۱۹۸۸، ص ۱۰۶ پانوشت ۴) نیز این نظر را پذیرفتند. بریان (۱۹۸۴a، ص ۱۴ به بعد) بحث مربوط به شناسایی کوه را باز گذاشته، اما رخنه آشوریان تا دریای مازندران [کاسپی] را نمی‌پذیرد؛ و داندامایف و گرانوفسکی (۱۹۸۷) در آغاز ظاهراً یکی بودن بیکنی و الوند را می‌پذیرند (ص ۸۰۸) اما سپس (ص ۸۱۱) گویا به تردید می‌افتند. در ۱۹۸۷ والا (صص ۶۰ و ۶۲) درباره مرزهای جغرافیایی ماد به استدلال پرداخت و با استواری هر چه تمام‌تر اظهار عقیده کرد که کوه‌بیکنی فقط می‌تواند کوه‌های بدخشان در افغانستان باشد زیرا اولاً آسرخدون به سنگ لاجورد اشاره کرده است (چنین اشاره‌ای قبلاً نشده بود) و ثانیاً سخن از "مادهای دور" گفته است. او بدون هیچ دشواری پذیرفته

بود که سپاهیان آشور تا افغانستان نیز پیش رفته‌اند - مگر نه این‌که تا مصر رفته بودند. با این حال به نظر من تفسیر "حداقل‌گرا" که صراحتاً ناحیه جنوب دریای مازندران به عنوان بخشی از ماد بزرگ و جزئی از سرزمین "مادهای دور" وارد می‌کند، با مدارک متنی آشوری سازگارتر است. البته این پیشنهاد با مشکلی برخورد می‌کند و آن گفته داریوش در سنگنبشته بیستون (DB 32) در سال ۵۲۲ ق.م. است که "راگس" * [=ری] در نزدیکی تهران را جزء سرزمین ماد نام برده است. شاید منظور او اشاره به سرزمینی متحد ماد بوده یا از لحاظ سیاسی در آن زمان زیر سلطه ماد قرار داشته است. به هر حال این بدان معناست که ماد به عنوان یک دولت در جهت شرق بسیار گسترده شده بوده است (نک. فرای ۱۹۸۴، ص ۸۰؛ بریان ۱۹۸۴ا، صص ۲۱، ۳۷ و ۳۹؛ ۱۹۸۴ب، ص ۸۸).
موضع "حداقل‌گرا".

موضع "حداقل‌گرا" با موضع مثلث همدان، گودین تپه و تپه‌نوشی جان (که به خطا محل یک "دژ" دانسته شده: فرای ۱۹۸۴، ص ۷۶؛ سانیسی وردنبورخ ۱۹۸۸، ص ۲۰۳) که آن را محققان جدید قلب ماد تلقی می‌کنند نیز همخوانی دارد (و این محل‌ها تاکنون یگانه کاوشگاه‌های ممکن و شناخته شده ماد برای باستان‌شناسی بوده است: موسکارلا ۱۹۸۸، ص ۲۰۸ پانوش ۴) ضمن آن‌که با مدارک متنی آشوری نیز مغایرت ندارد. بدین‌گونه، پژوهش - تاریخی و باستان‌شناختی - درباره مرزهای ماد باید از همین مثلث آغاز شود. به نظر من هیچ مدرک باستان‌شناختی (یا جغرافیایی) مبنی بر این‌که کاوشگاه "باباجان" جزء ماد بوده است وجود ندارد (موسکارلا ۱۹۸۷، ص ۱۱۲ پانوش ۱۲؛ ۱۹۸۸، ص ۱۴۰ پانوش ۱ و ص ۲۰۸؛ جنینو ۱۹۸۶، ص ۵۹)^۱ و از لحاظ استدلال باستان

*- در ترجمه فارسی رالف نارمن شارپ (ستون ۲ بند ۱۳) و نیز در ترجمه انگلیسی معروف کنت ص ۱۲۴ و نیز در آوانویسی پارسی باستان آن در ص ۱۲۲، همه‌جا "راگا" آمده است و من نمی‌دانم چرا نویسنده Rhages نوشته است - م.
۱- مثلاً بنگرید به بحث میدودسکایا (۱۹۸۲) که برخوردی غیرتقارنه با گزارش‌های حفاری‌های "باباجان" دارد. خانم میدودسکایا ظاهراً نخست ارتباط معماری میان "حسنلوی IV" و "باباجان" (ص ۸۲) را می‌پذیرد و به غلط ادعا می‌کند که دایسون نیز چنین ارتباطی را پذیرفته است، اما سیس (ص ۹) ظاهراً (به درستی!) علیه نظر قبلی استدلال می‌کند یعنی ارتباط حسنلو با "محل مادی باباجان" وارد می‌کند. ولی باز در صفحه بعد (ص ۱۰) بر «پیوند [روشن]... میان معماری حسنلو، باباجان تپه، گودین تپه و نوشی‌جان تپه» تأکید می‌ورزد. واقعیت آن است که هیچ ارتباط معماری مهم و اثبات‌شده‌ای میان باباجان و سه کاوشگاه دیگر وجود ندارد - که از طریق تالاری ستون‌دار و تجهیزات آن ارتباط دارند، و از معماری تپه باباجان نمی‌توان برای اثبات یک ارتباط مادگونه استفاده کرد (در مورد معماری بنگرید به موسکارلا ۱۹۸۸، ص ۲۰۸ پانوش ۳).

شناختی تپه سیلک - کاوشگاهی غیرعادی و خلاف قاعده - را به ماد نسبت دادن کار نادرستی است (چنان که از جمله یانگ ۱۹۶۷، ص ۳۱؛ گیرشمن ۱۹۷۷، ص ۵۴؛ جنیتو ۱۹۸۶، ص ۳۴، ۶۱؛ دیاکونوف ۱۹۸۵، ص ۵۷ و ۱۴۰؛ کالمایر ۱۹۸۷a، ص ۵۶۶ با قید "شاید"، ادعا کرده‌اند): هیچ‌کس نمی‌داند در آن زمان (دوره A یا B) در سیلک به چه زبانی سخن می‌گفته‌اند، یا آن‌جا معرف چه جامعه یا واحد سیاسی بوده است.

افزون بر این، حتی با در نظر گرفتن کار مهم - اما البته ابتدایی - لوین در سال ۱۹۷۴ درباره جغرافیای باستانی رشته‌کوه‌های زاگروس، هنوز از محل‌های دقیق بیشتر جوامع شناخته شده دیگر در غرب ایران اطلاع نداریم (نک. داندامایف و گرانوفسکی ۱۹۸۷، ص ۸۰۷ در مورد پذیرش نادرین واقعیت). مثلاً من در مورد محل نقشه آلیبی و محل پارسوا به این دوری در جنوب، با او مشکل دارم (نک. فرای ۱۹۸۴، ص ۶۶؛ داندامایف و گرانوفسکی ۱۹۸۷، ص ۸۰۸ آن را در نزدیکی سنندج قرار می‌دهند که ظاهراً بسیار نزدیک‌تر از آن‌جایی است که لوین قرار داده است). من همچنین با برخی از محل‌هایی که او برای ارومیه تعیین کرده است موافق نیستم، گرچه در این‌جا نیز هر دوی ما تفسیر حداقل‌گرایانه در مورد پیشروی آشوری را قبول داریم (موسکارلا ۱۹۸۶). پس نتیجه می‌شود که اگر موضع حداقل‌گرایانه بازتاب واقعیت باشد، آن جغرافیای تاریخی که یانگ (۱۹۶۷، ص ۱۸ شکل ۱)، والا (۱۹۸۷) و دیاکونوف (۱۹۸۵؛ نک. نقشه او در ص ۹۸)^۲ ارائه می‌کنند، و نیز تأکیدات جسورانه آنان درباره محل‌های باستانی سراسر زاگروس از جنوب منطقه ارومیه و مشرق دریای مازندران (که البته با یکدیگر توافق هم ندارند) نادرست است.^۳

خط ماد

به نظر من تأکید بر بود یا نبود خط و سواد در ماد، مگر به معنایی محدود و مشروط، کار بیهوده‌ای است. بنابراین عقیده دارم که واکنش منفی جنیتو (۱۹۸۶، ص ۳۳) در برابر

۲- بنگرید به انتقاد کورت (۱۹۸۹b) از دیاکونوف (۱۹۸۵) در *CHI II*.

۳- البته من می‌دانم که نتیجه‌گیری‌های من نیز برداشت‌هایی شخصی هستند و ممکن است نادرست باشند. این را از آن‌رو با تأکید می‌گویم چون فکر می‌کنم تحلیل لوین از فواصل طی شده توسط آشوریان، توضیح درست و دقیق نتیجه‌گیری‌های متون است.

کسانی که می‌گویند در ماد احتمالاً خط وجود داشته است، یا "فرضیه" سانسسی وردنبورخ (۱۹۸۸، ص ۱۹۹) که "طی دوره ماد هیچ نوشته‌ای با هیچ‌گونه خطی وجود نداشته است"، کار موجهی نبوده است، زیرا آنان بیش از آنچه از نظر علمی مجاز بوده‌اند سخن گفته‌اند و می‌گویند.^۴ این واقعیت که تاکنون هیچ مدرکی از یک سیستم خط و نوشتن در ماد به دست نیامده است، لزوماً بدان معنا نیست که در آنجا نوشتن وجود نداشته یا نمی‌توانسته وجود داشته باشد (نک. دیاکونوف ۱۹۸۵، صص ۱۱۴ و ۱۳۹؛ موسکارلا ۱۹۸۷، ص ۱۱۱ پانویس ۱۱). موضع بی‌طرفانه و بی‌غرضانه باستان‌شناختی و تاریخی حکم می‌کند که فقط به گزارش اکتفا شود و مسأله بازنگشوده بماند.

دیاکونوف (۱۹۸۵، ص ۱۳۹) به وجود یک قطعه نقره‌ای که در تپه نوشی‌جان کشف شده اشاره می‌کند که بر روی آن چند علامت خط میخی شکسته دیده می‌شود و این را خط مادی می‌داند، اما این ادعا نیز مبهم و غیرموجه و غیرمجاز است: نشانه‌ها شکسته‌تر از آن‌اند که قابل خواندن باشند و نمی‌توان آن‌ها را معرّف یک سیستم خطی میخی دانست. دیاکونوف (۱۹۸۵، ص ۱۱۵) همچنین ادعا می‌کند که «لابد خواندن و نوشتن در میان ماژایی‌ها وجود داشته است» که این نیز - به همان دلیلی که در مورد خط مادی ذکر شد - یک فرض غیرمجاز است؛ اما به عنوان مدرک به طور ضمنی و غیرمستقیم به یک تأکید قدیمی و نادرست از گیرشمن (۱۹۵۰، ص ۱۸۸) درباره وجود نوشته در "زیویه" اشاره دارد، که در این مورد بنگرید به گودار ۱۹۵۱، ص ۲۴۴ و موسکارلا ۱۹۷۷a، صص ۲۰۰ و ۲۰۲.

خلاصه آن‌که ما نمی‌دانیم مادها نوعی خط (به زبان خود یا به زبانی میانجی) داشته‌اند یا نه، و هرگونه تأکید قاطع در این زمینه، چه در تأیید یا تکذیب وجود خط، نمی‌تواند استدلال‌های کافی برای پذیرش خودگرد آورد. مسأله خط در ماد مسأله‌ای جدا اما مشابه مسأله وجود هنر در ماد است.

دولت و امپراتوری

موضوع وجود خط با این پرسش که آیا مادها توانسته بوده‌اند دولتی متحد و

یکپارچه تشکیل دهند یا نه بی‌ارتباط نیست. اما درباره این ارتباط نیازی به تأکید و پافشاری نداریم. در تپه حسنلو ۱۷B تعدادی از سازه‌های تاریخی با عظمت در اندازه‌های بزرگ به دست آمده و تجهیزات و خرده‌ریزها و آوارهای آن‌ها هزاران اشیای دست ساخت در اختیار ما نهاده‌اند. بسیاری از اشیای کشف شده آشکارا تجملی و بسیاری نیز وارداتی از خارج بوده‌اند. مجموع این عناصر حکایت از آن دارند که حسنلو مرکز یک جامعه یا واحد سیاسی مهم و نیرومند بوده است؛ اما هیچ نشانه‌ای از خط محلی به دست نیامده است.

احتمالاً همه محققان بر این عقیده‌اند که از سده نهم تا سده هفتم ق.م گزارش‌های آشوری نشان می‌دهند که مادها دولتی متحد و یکپارچه نداشته‌اند؛ حتی در زمان سلطنت اسرحدون هنوز از رؤسای مادی که در نزاع با یکدیگر بوده‌اند نام برده می‌شود (هلم ۱۹۸۱، ص ۸۶). ولی از نظر من (و دیگران)، رویدادنامه‌های بابلی نشان می‌دهند که از سال ۶۱۵ ق.م ناحیه ماد وضعیت متحدتر و یکپارچه‌تری را داشته است. اکنون در حالی که سانیسی وردنبورخ (۱۹۸۸، ص ۲۰۱) بر مفاهیم متفاوتی درباره یک دولت و یک امپراتوری پای می‌فشارد، قرائت من از مقاله او آن است که در این تفکیک هیچ‌گونه دقتی قابل فهم نیست. او می‌گوید نه یک دولت ماد (با قلمرو خاص) وجود داشته است و نه یک امپراتوری، اما ضمن این‌که وجود شاهان ماد را می‌پذیرد، از این جنبه برای انکار وجود امپراتوری استفاده می‌کند. او در همین بحث، برای تعریف دولت از برخی معیارهای انسان‌شناختی بهره می‌گیرد، معیارهایی که از روی گزارش‌های موجود همیشه قابل آزمون نیستند. او به رغم موضع خود علیه وجود دولت یا شاهنشاهی ماد، می‌پذیرد که یک شاه، یک ارتش و مدارکی مبنی بر وجود سلسله مراتب اجتماعی وجود داشته است - تفسیری از یک مجموعه معماری کشف شده در کاوشگاه‌های گودین II و نوشی جان (که مورد تأکید براون ۱۹۸۶، ص ۱۱۵ نیز قرار گرفته است). سانیسی وردنبورخ همچنین فرض می‌کند (۱۹۸۸، صص ۲۰۴ و ۲۰۷) - بی‌آن‌که مدرکی ارائه دهد - که ماد در اواخر سده هفتم و در سده ششم ق.م. نه تنها تجارت و قدرت بیشتری کسب نکرده بلکه آن‌ها را از دست

داده است.^۵ او همچنین از فقدان منابع تاریخی (که می‌گوید فقط "سکوت" وجود دارد) برای انکار وجود "یک دولت شکوفا و پررونق و ثروتمند ماد" بهره می‌گیرد. با این حال از فقدان منابع، یا به سخن درست‌تر از محدودیت منابع - که درباره آن هیچ توضیحی نداریم - نمی‌توان علیه منابع موجود و در دسترس (رویدادنامه‌های بابلی، کتیبه بیستون، و هرودوت) استفاده کرد، زیرا این منابع - با حمایت دریافت و درک امروزی - نشان می‌دهند که دست کم بین سال‌های ۶۱۵ تا ۵۵۰ ق.م. یک دولت ماد وجود داشته است (از جمله افراد فراوانی که این امر را پذیرفته‌اند فقط به فرای ۱۹۸۴، ص ۷۴؛ براون ۱۹۸۶، ص ۱۰۷ و ۱۱۱؛ داندامایف و گراتوفسکی ۱۹۸۷، ص ۸۱۴؛ لوین ۱۹۸۲، ص ۲۳۲ اشاره می‌کنیم).

براون نیز (۱۹۸۶، ص ۱۱۴ به بعد) با تکیه بر داده‌های انسان‌شناختی، نظریه دومی را درباره شکل‌گیری دولت ارائه می‌دهد: ماد از آن رو ناچار شد دولت تشکیل دهد تا بتواند خواسته‌های خراج‌خواهی آشور را برآورده سازد. و این درست عکس داده‌های انسان‌شناختی سانسیمی وردنبورخ (۱۹۸۸، صص ۲۰۵، ۲۰۷) است که طبعاً به نتایج متفاوتی نیز رسیده است. البته نظریه بالا به عنوان یک نظریه خوب است و چه بسا بخشی از واقعیت را نیز منعکس می‌سازد. با این حال - مگر آن‌که من اندیشه‌های او را درست نفهمیده باشم - وقتی او بار دیگر از لحاظ انسان‌شناختی استدلال می‌کند که همدان دقیقاً از آن رو به عنوان مرکز اقتدار دولت ماد توسعه یافت که در خارج و در شرق مرزهای رخنه و فشار آشوریان قرار داشت (۱۹۸۶، ص ۱۱۶)، در واقع آشکارا علیه همین نظریه خود استدلال کرده است. بدین‌قرار به نظر من دو مفهوم بیان شده است. به هر روی، براون واقعیت وجود دولت سازمان‌یافته ماد را پذیرفته است.

سانسیمی وردنبورخ ضمن استدلال علیه وجود امپراتوری ماد، متذکر می‌شود (۱۹۸۸، ص ۲۰۲) که مادها پس از شکست دادن آشوریان شهر آشور را اشغال نکردند. این به نظر او نشانه آن است که تشکیل امپراتوری جزء برنامه و استراتژی آن‌ها

۵- او در صفحه ۲۰۴ از رویدادنامه بابلی (3:27.45) نقل قول می‌کند، حال آن‌که مطالب آن هیچ ربطی به موضوع از دست دادن یا به دست آوردن منافع بازرگانی ندارند. او همچنین می‌گوید که مادها بنا به دلایل اقتصادی به آشوریان حمله کرده‌اند تا جبران منافع تجارتنی را که از دست داده بودند کرده باشند، اما برای این نظر هیچ دلیلی ارائه نمی‌دهد. و چرا باید ماد بخواهد مشتری اصلی خود - به قول خود سانسیمی وردنبورخ - را نابود کند؟ به علاوه پس از ۶۱۲ ق.م. ماد هنوز می‌توانست با بابلیه تجارت داشته باشد.

نبوده، بلکه آنان در واقع "آشکارا در خدمت بابلیان بوده‌اند". اما این برداشت ظاهراً موشکافانه، منافع و روابط بابلیه با ماد از لحاظ مرزها، اشغال حرّان توسط ماد، و جنگ ماد با لیدی [لودیه] و تعیین رودخانه هالیس [قزل ایرماق کنونی] به عنوان مرز میان ماد با نواحی تحت سلطه لیدی در ۵۸۵ ق.م را نادیده می‌گیرد. آیا این نشانه آشکار آن نیست که یک امپراتوری ماد - گرچه در ناحیه‌ای محدود - وجود داشته است، گیریم که ربطی به منافع بین‌النهرین نداشته است؟ و توجه داشته باشیم که خانم سانسسی وردنبورخ (۱۹۸۸، ص ۲۰۷) علایق و منافع ماد در شرق را قبول دارد. بریان (۱۹۸۴ا، صص ۲۱ و ۳۹؛ ۱۹۸۴ب، ص ۸۸) ماد را از لحاظ سیاسی در شرق فعال و درگیر می‌داند که نقش مهمی در تجارت سنگ لاجورد با ناحیه افغانستان کنونی داشته است. این نکته همراه با واقعیت اشاره کتیبه داریوش در بیستون به شهر "راگا" [=ری] به عنوان بخشی از سرزمین ماد، و تفسیر تاریخی آن، بریان را به این نتیجه می‌رساند که مادها به هر حال خواه از طریق استقرار پادگان‌ها یا از طریق انعقاد عهدنامه‌ها - هر چند نه از طریق لشکرکشی - بر مناطق شرقی خود تسلط داشته‌اند. اما به نظر من وارد کردن سنگ لاجورد توسط مادها دلیل کافی برای تسلط آنان بر شرق نیست. شاید ماد فقط از کاروان‌هایی که ناچار در حال حرکت به سوی غرب در محل‌های متفاوت در خاک آن توقف می‌کرده‌اند فقط عوارض عبور می‌گرفته است؛ و ماد تنها تأمین‌کننده سنگ لاجورد برای آشوریان نبوده است.^۶ اما نظریات بریان در مورد سلطه مادها بر شرق (و امپراتوری احتمالی) درخور پژوهش بیشتری است.

در این چارچوب، وقتی براون (۱۹۸۶، ص ۱۰۷ و پانوش ۴) با اشاره به توسعه‌طلبی ماد آن را "دولت متجاوز" می‌نامد، اما از به کار بردن واژه "امپراتوری" پرهیز می‌کند درست معلوم نیست چه منظوری دارد؛ چنان‌که وقتی سانسسی وردنبورخ (۱۹۸۸، ص ۱۹۷) و جینتو (۱۹۸۶، ص ۲۹ پانوش ۳۹) هر دو معتقدند که (از زبان خانم سانسسی وردنبورخ) «امپراتوری ماد بسیار کمتر از آنچه معمولاً همه می‌پندارند امپراتوری بود، انسان در فهم منظورشان درمی‌ماند. آیا آن‌ها به دور مفهوم

۶- بریان (۱۹۸۴ا، ص ۲۱) می‌گوید تیگلات پیلصر سوم بر سنگ لاجورد وارده از ماد خراج بست؛ اما مأخذی که ارائه می‌دهد [ARAB I:768] فقط به اخذ غنیمت از آرازی اشاره می‌کند. نیز بنگرید به داندامایف و گرانوفسکی ۱۹۸۷، ص ۸۰۹.

امپراتوری حصارکشی کرده‌اند و تنها راه را برای پرسش اندازه امپراتوری باز گذاشته‌اند؟ آیا (از اساس) وجود امپراتوری ماد را قبول ندارند، اما به "بسیار کمتر آن" در مقایسه با اندازه امپراتوری‌های آشور و هخامنشی رضایت می‌دهند؟ به نظر من پاسخ به این پرسش مثبت است؛ اشکالی ندارد اگر وجود امپراتوری ماد را به معنای یک دولت مهاجم و متجاوز توسعه طلب که می‌خواهد بر فراتر از مرزهای سرزمین خود تسلط داشته باشد قبول کنیم، اما به صورتی یک امپراتوری با اندازه کوچک‌تر و نسبتاً محدود، و آن‌گاه اگر با نظر بریان درباره تسلط ماد بر نواحی شرقی ایران موافق باشیم و این را نیز بدانیم که ماد پیش از انعقاد عهدنامه با لیدی در ۵۸۵ ق.م. بر نواحی غربی و شمال غربی ایران تسلط داشته است، در آن صورت این "اندازه نسبتاً محدود" تعدیل‌کننده، معنای خود را تا اندازه زیادی از دست خواهد داد. در مورد مائابایی‌ها نمی‌دانیم که آیا در ۶۱۶ ق.م. هنوز مستقل بوده‌اند یا نه، اما می‌دانیم که "پارسوا" از مدتی پیش از سال ۵۵۰ ق.م. زیر سلطه ماد قرار داشته است. سخن کوتاه، من معتقدم مدارک تاریخی آشکارا به مورخان این اجازه را می‌دهند که نتیجه بگیرند در اواخر سده هفتم مادها به صورت یک دولت تحت فرمانروایی یک شاه سازمان یافته بوده‌اند - وضعی که تا سال ۵۵۰ ق.م. [زمان شکست از کوروش] ادامه یافت. و اگر وجود یک ایدئولوژی مهاجم را بپذیریم که به ایجاد یک "امپراتوری" انجامیده، یعنی از طریق فتوحات موفق شده است واحدهای سیاسی فراسوی میهن اصلی ماد را به زیر سلطه خود درآورد، در آن صورت از مدارک سوءاستفاده نکرده‌ایم. اما پذیرش امکان وجود یک امپراتوری هنوز راه را برای نسبت دادن اشیای کشف شده در ایران (چه در غرب و چه در شرق و متعلق به سده هفتم ق.م.) به ماد یا یک "ماد بزرگ‌تر" هموار نمی‌سازد.

هنر ماد

جینتو (۱۹۸۶) و موسکارلاً (۱۹۸۷) - که مقالات آنان همزمان و مستقل از یکدیگر انتشار یافت - در این زمینه به نتایج همسانی رسیده‌اند، و آن این است که: به‌رغم تأکیدات مطلق و آشکار تعدادی از محققان، تاکنون حتی یک قطعه از "هنر" ماد یا

یک دست ساخت به راستی مادی، چه در درون سرزمین (مثلاً قبلاً اشاره شده) ماد و چه خارج از آن، برای باستان شناسان قابل شناسایی و پذیرش نبوده است. از هنر ماد مطلقاً در گزارش‌های باستان‌شناسی اثری نیست. با این حال، تفاوت در تأکید بر این واقعیت در دو مقاله، تا اندازه‌ای از لحاظ بحث‌های مربوط به تاریخ ماد اهمیت دارد. جنیتو ظاهراً به کلی وجود هنر ماد را انکار می‌کند، حال آنکه من فقط از لحاظ معرفت باستان‌شناختی منکر آن هستم. جنیتو (۱۹۸۶، ص ۲۸ به بعد) با آن‌که از برقراری معادله "دولت = تولید هنری" یا "نبودن هنر به معنای نبودن دولت است" اکراه دارد و پرهیز می‌کند، اما حرکت او به سوی این نتیجه‌گیری است که با توجه به فقدان هنر «به دشواری می‌توان ادعا کرد که یک نظام همگن و همبافت اجتماعی و فرهنگی (یعنی: دولت) در مورد مادها وجود داشته است.» و سانسسی وردنورخ (۱۹۸۸، ص ۲۰۶) نیز درست از همین استدلال استفاده می‌کند که: "فقدان مدرک در مورد هنر پادشاهی ماد" بدان معناست که ماد تا سطح شکل‌گیری دولت پیش نرفته بوده است.

البته جنیتو (۱۹۸۶، ص ۴۹ به بعد) از وجود معماری ماد در گودین II و نوشی جان آگاه است، اما در بحث مربوط به هنر آن را کم اهمیت جلوه می‌دهد. از سوی دیگر، کالمایر (۱۹۷۸a، ص ۵۶۵) تأکید می‌کند که "... ما نباید هنر را از معماری جدا کنیم..." این دیدگاه درستی است، و در نتیجه باید فهمید که هنگام اشاره به فقدان هنر ماد، ما در واقع معماری را هنر تلقی نمی‌کنیم (موسکارلا ۱۹۸۷، ص ۱۱۲). وقتی سخن از "فقدان" هنر می‌گوییم، به ویژه قدرت هنر را در آثار قابل حمل، مصنوعات ساده و معمولی و آثاری می‌انگاریم که از سبک و ویژگی خاصی برخوردار باشند با "شکلی دقیقاً مستقل... و متمایز از" سایر فرهنگ‌ها که از لحاظ باستان‌شناختی پذیرفته شده و قابل قبول باشد (نک. جنیتو ۱۹۸۶، ص ۱۱ پانوش ۲ و ص ۲۸ به بعد).

پرسشی که باید در این جا دنبال کرد و دیگران نیز باید در پی پاسخ به آن باشند، ارزش تاریخی معادله: نبود هنر ماد = نبود دولت ماد؛ یا به عبارت دیگر، فقدان هنر ماد این ادراک را تقویت می‌کند که دولت ماد نیز وجود نداشته است. پس به نظر من، چون وجود یک دولت ماد و یک توسعه‌طلبی مهاجم واقعیت دارد، و وجود یک معماری مهم و پیچیده نیز آشکار است، بهتر و عاقلانه و محتاطانه‌تر آن است که از

منظر باستان‌شناختی پرسش واقعیت و وجود نوع دیگری از هنر ماد را باز بگذاریم. شاید مشکل واقعی در محدودیت‌های موجود هم در کشفیات باستان‌شناختی و هم در قابلیت‌های امروزی شناخت و پذیرش هنر ماد باشد، نه در "وجود نداشتن" هنر ماد.^۷ پژوهش آینده در این مسأله ما را وادار می‌سازد تا به این واقعیت توجه داشته باشیم که هیچ دانشمند محقق‌ی قادر به تشخیص هویت یک اثر هنری از قلمرو مائایی‌ها هم نیست، چنان‌که بتواند از نگرستن درگویی بلورین جادویی و توسل به حدس و گمان‌های نویسندگان زیاده از حد فراوان دست بردارد (موسکارلا ۱۹۸۷، صص ۱۶۱ و ۱۱۹ پانویشت ۳۸)؛ چنان‌که آنچه گفته شد در مورد یک کار هنری از پارسوا یا پارسواش (فارس) از پیش از دوره هخامنشی (بریان ۱۹۸۴b، ص ۷۹)، یا در واقع در مورد بیشتر جوامع و واحدهای سیاسی دیگر غرب ایران نیز صدق می‌کند.^۸ به علت کمبود حفاری در ایران و نیز به علت فقدان اطلاعات که به ما اجازه نمی‌دهد هویت و تعلق یک محل به یک واحد سیاسی باستانی را شناسایی کنیم، در اکثر موارد با این فقدان آثار هنری مواجه هستیم. و ارزشش را دارد اگر به مشکل آشکار مربوط به عدم قدرت شناخت مدرن از هنر هورّیان نیز بیندیشیم (موسکارلا ۱۹۸۷، ص ۱۲۷ پانویشت ۷۳).

با این حال وقتی که با رفتار محققان در ارتباط با مجموعه مصنوعات و دست‌ساخت‌های ایرانی (یا آن‌هایی که "می‌گویند از ایران به دست آمده‌اند") که آماده بررسی هستند روبه‌رو می‌شویم، خودداری از نو میدی کار دشواری است. هم جنیتو و هم من با مدارک فراوان دریافته‌ایم که چگونه محققانی که جویای یافتن هنر ماد بوده‌اند، آن را در سوئیس، پاریس، لندن، نیویورک، تهران و سایر جاهای مدرنی که اشیای غارت شده از محل‌های باستانی و اکنون ناشناخته در آن جاها گرد آمده‌اند

۷- شاید در واقع هنر ماد در حال حاضر حتی در گزارش باستان‌شناختی نیز وجود دارد، اما چشم‌های مدرن ما قادر به دیدن آن نیست. منظور من اشیای حفاری شده و انبوه عظیم اشیای غارت شده از ایران است که برای ما هیچ‌گونه برجسب خاص قومی یا سیاسی نخورده است.

۸- و رواست اگر در انتظار حفاری‌ها و کشفیات تازه باشیم. مثلاً در کشف مهمی از یک گور در ارجان در خوزستان (علی‌زاده ۱۹۸۵) دو شیء مهم با شکل و سبکی که تاکنون برای ما ناشناخته بوده کشف شده است. چنان‌که بومر متذکر شده (۱۹۸۹، ص ۱۴۳) در این جا نکته مهم آن است که این اشیاء احتمالاً به سده هفتم ق.م. تعلق دارند و تاریخ‌گذاری شده‌اند. آیا این اشیاء، که یکی از آن‌ها به دوره نوایلامی منتسب شده است از لحاظ فرهنگی نوایلامی نیستند یا به یک واحد سیاسی مجاور آن تعلق ندارند؟

"یافته‌اند". هر دو نقل کرده‌ایم که چگونه شاهد بوده‌ایم در همین "بازارها"، جاعلان جدید (البته هنر هخامنشی!) چند نمونه نیز از هنر "مادی" کشف کرده بودند.^۹ اما داستان پایانی ندارد و پیوسته داستان سرایان بیشتری آن را نقل می‌کنند و مؤسسات انتشاراتی معتبری نیز آن‌ها را انتشار می‌دهند. من قبلاً بحثی داشته‌ام (۱۹۷۷، ص ۲۰۵ به بعد؛ ۱۹۸۷، ص ۱۲۰ به بعد) که چگونه یک مجموعه بزرگ اشیایی که در بازار عتیقه فروشان فروخته شده بودند و محققان آن را به محلی موسوم به "زیویه" نسبت می‌دادند در حالی که اصلاً زیرخاکی نبودند، هنر مادی و متعلق به یک شاهزاده انگاشته شده بوده‌اند. اکنون می‌توانیم به فهرست محققانی که بر چیزی تأکید می‌کنند که هرگز قابل اثبات نیست، نام لوکونین (۱۹۸۶ب، ص ۲۳ به بعد) و داندامایف و لوکونین (۱۹۸۰، ص ۸۰ به بعد) را نیز بیفزاییم. لوکونین (۱۹۸۶، ص ۳۵) نادانسته و ناخواسته به خوانندگان خود اطلاع می‌دهد (می‌آموزد؟) که ما ناچاریم برای یافتن هنر ماد به بازار عتیقه‌فروشان برویم، چون باستان‌شناسان ما را ناکام گذاشته‌اند؛ و (۱۹۸۶، ص ۳۲) این که مجموعه "زیویه" به پادشاهی از یک نظام دولتی - که ماد بوده است (۱۹۸۶، ص ۳۳) تعلق دارد. بدین قرار، یافتن اشیایی هنری که نه محل حفاری‌شان روشن است و نه از لحاظ فرهنگی شناسایی شده‌اند در بازار عتیقه‌فروشان به ما اجازه می‌دهد که به وجود یک دولت ماد استناد کنیم؛ روی هم رفته هنر به معنای وجود یک دولت است، و بازار برابر با کاوشگاهی باستان شناختی.

هر دو کتابی که در این جا نام برده شدند چند دوست قدیمی - یعنی همان آثار جعلی - را به محققان معرفی می‌کنند که همگی از بازار "عتیقه‌فروشان" خریداری شده‌اند، یعنی از بازاری که دارای آثار هنر ماد است - و در انتشارات قبلی ارائه شده بوده‌اند (موسکارلا ۱۹۸۷، ص ۱۲۳ به بعد). و در هر دو کتاب به عنوان تحلیل تاریخی ادعا شده بود که مادهایی که این اشیاء را ساخته‌اند مهارت‌های خود را از مائایی‌ها آموخته بوده‌اند! اشتیاق به کشف هنر مادی، نیاز به رعایت هرگونه قوانین و مقررات

۹- افسوس که خود جنیتو نیز در این فعالیت شرکت دارد: او گرچه درستکارانه از استناد به برخی اشیای پراکنده به هنر مادی خودداری می‌ورزد، اما در میان این گروه به چند اثر جعلی نیز اشاره می‌کند - اما به تعدادی نیز اشاره دارد که باستانی هستند و از کاوشگاه‌های باستانی به دست آمده‌اند مثلاً از همدان (صص: ۲۰، ۲۳، پانوش ۳۴، ۳۶، ۳۰، و اشکال ۵ و ۱۰).

باستان‌شناختی را از بین برده بود. آثار جعلی امروزی را با یک حکم و فرمان به هنر مادی تبدیل می‌کنند. لابد این کار برای جاعلان امروزی (که کمترین شناختی از مادها و مانایی‌ها ندارند) و همکاران دلال آنان بسیار خوشایند و لذت‌بخش است! پژوهش اصیل در تاریخ ماد و ماهیت هنر و معماری آن فقط می‌تواند در درون محدوده گزارش‌های حفاری باستان‌شناختی و اسناد تاریخی کار کند و لاغیر. اگر احیاناً این‌گونه گزارش‌ها به اندازه‌ای که ما می‌خواهیم و آرزو داریم کامل نباشند، دست‌کم باید کافی باشند. واقعیت آن است که این گزارش‌ها هنوز می‌توانند اطلاعات ارزشمندی در اختیار ما بگذارند، چنان‌که به تعدادی از آثار پژوهشی مستند در این مقاله اشاره کردم.

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

پلی بر شکاف میان ایلامیان و پارسیان در جنوب خاوری خوزستان

الیزابت کارتر* - لس آنجلس

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

توالی باستان شناختی آبریز رود گَر میان ۹۰۰ تا ۶۰۰ پیش از میلاد

حفاری‌ها و پژوهش‌های باستان شناختی انجام شده در حوضه رود گَر (شکل ۱) و کاوشگاه آنشان (مالیان) در اوایل دهه ۱۹۷۰ اثبات کرده‌اند که این محل یک پاسگاه دیده‌بانی شاهنشاهی در شرقی‌ترین مرز جهان ایلامی در دوره از حدود ۱۳۰۰ تا ۱۰۰۰ ق.م. بوده است. این جا، برخلاف آنچه ممکن است از لقب سلطنتی "شاهان ایلامی میانه" - شاهان آنشان و شوش - استنباط و فرض شود، یک پایتخت توأم ایلامی واقع در ارتفاعات نبوده است، بلکه یک مرکز جدا و منزوی فرهنگی در ارتفاعات بوده که احتمالاً در تجارت فلز درگیر بوده است (کارتر بی.تا؛ استالپر ۱۹۸۴b). سامنر (۱۹۸۸، ص ۳۱۸) و یاکویس (۱۹۸۰، صص ۶۳-۸۳) متذکر شده‌اند که آنشان پس از میانه هزاره دوم ق.م. از یک شهر ۳۰-۲۰ هزار نفری در دوره کفتری (حدود ۲۰۰۰ تا ۱۶۰۰ ق.م.) به یک شهرک ۴ تا ۸ هزار نفری در دوره ایلامی میانه (قلعه) (حدود ۱۶۰۰ تا ۱۰۰۰ ق.م.) تبدیل شده و کاهش یافته است. این کاهش در کانون استقرار، در بقیه آبریز رود گَر نیز انعکاس یافته و شمار و اندازه کاوشگاه‌ها نیز به شدت کاهش یافته‌اند. از پایان سده‌های آغازین هزاره یکم، مدرکی در منطقه از اسکان دائمی بزرگ مقیاس در دست نیست (میروسجی [Miroshedji] ۱۹۸۵؛ سامنر ۱۹۸۶).

مدارک حفاری از بخش EDD در "مالیان" مؤید افول شهر پیرامون سال ۱۰۰۰ ق.م است و احتمالاً بازتاب تغییرات منطقه‌ای است، که از بررسی‌های باستان‌شناختی معلوم شده است. "بنای ایلامی میانه" یادمانی (EDD IV) (شکل ۲) که در بلندترین نقطه تل مالیان مورد کاوش قرار گرفته، در حدود سال ۱۰۰۰ ق.م. در اثر آتش‌سوزی ویران شده بوده است. کمی بعد پنج کوره سفالگری (سطح III B) در کنار دیوارهای ایوان ورودی سازه اولیه ساخته شده‌اند (سطح IV A) و در سطح III A این کوره‌ها که هم سطح برخی از دیوارهای بنای قدیمی سطح IV بودند، شالوده‌ای برای بنای جدیدی را فراهم ساختند. دیوارهای جدید ساخته شد و برخی از دیوارهای هنوز سرپای (IV A) برای بنای کمتر رسمی‌تری (III A) مورد استفاده قرار گرفتند.

بنای سطح III A در مالیان، با سایشی سطحی در EE39 پوشیده شده است. در نواحی دیگر حفاری شده، فرایندهای سایش و فرسایش طبیعی تنها آثاری منفرد و اندک درست در زیر رویه تل از خود به جا گذاشته‌اند.^۲ تاریخ‌گذاری‌ها با روش کربن ۱۴ (C-14) مبهم هستند، اما با مدارک کتیبه‌ای و باستان‌شناختی که نمایانگر تاریخ نهایی سطح III A، یعنی حدود ۱۱۴۰ تا ۱۰۳۰ ق.م هستند انطباق دارند، گرچه تاریخ کمی بعدتر حوالی ۹۵۰ تا ۸۵۰ ق.م. را نیز نمی‌توان منتفی دانست. یگانه محل حفاری شده معاصر در منطقه، یعنی "دروازه تپه"، نیز در حدود همان زمان یا کمی بعدتر متروکه شده است (سامنر ۱۹۸۴، ص ۴).

از ویژگی‌های مابعد III A، به مهم‌ترین آن‌ها اگر بخواهیم اشاره کنیم گور ۴۷ در DD43 است (شکل‌های ۲ و ۳) که شاید تاریخ آن مربوط به نیمه اول هزاره یکم ق.م. باشد. ته‌گودال گور درست در زیر رأس ساییده شده دیوار ۵۰ (سطح IV A) قرار گرفته است؛ سطحی که در آن گور حفر شده بوده، حفظ نشده است. اسکلت درون گور حالت خمیده‌ای دارد و رو به شمال است. بر دست اسکلت پنج انگوی ساده مسی / برنجی و

۱- سنت ظرف نقاشی شده "قلعه" پسین که در سطح III B در مالیان تأیید شده، شاید با گروه ظرف‌های معروف به "تیموران" در ضلع شرقی دره ارتباط داشته است.

۲- خرده سفال‌های پر شده در روی لایه فرسوده مختلط بودند، اما تعداد سفالینه‌های ساسانی از همه بیشتر بود، و تنها چند خرده سفال از دوره هخامنشی قابل شناسایی بود که تاریخ آن‌ها به سده پنجم ق.م. مربوط می‌شد و در سطح EDD پیدا شدند.

برگردن او گردن‌بندی مرکب از شش مهره استوانه‌ای بدل چینی با فاصله از یکدیگر، و نیز یک مهر بدل چینی در گور قرار دارد. فرد متوفی احتمالاً با کفنی پوشیده شده بود. (یا لباسی) که در قسمت گردن با چهار سنجاق ته گرد، دو بلند و دو کوتاه، محکم می‌شده است. یک ظرف بزرگ در کنار پیشانی و یک ظرف کوچک معمولی با یک ظرف بزرگ‌تر در میان دست‌ها و زانوهای او و یک کوزه دومی نیز در زیر پایش قرار داشت.

سفالینه‌ها دست ساخت‌اند و شکل‌های نامنظمی دارند. یک کوزه نقاشی رنگ باخته‌ای روی شانهاش داشت. این سفالینه‌ها همانند نزدیکی ندارند، مگر گروهی از ظروف که به طور آشفته و نامنظم در گور دیگری (۶۷) در DD41 پیدا شده‌اند. در گور اخیر تکه‌های پراکنده استخوان متوفی درست در زیر سطح گور پیدا شده‌اند. در این جا نیز اشکال فوق‌العاده ساده هستند و تنها یک جام دسته‌دار از گور DD41 شباهت مبهمی با انواع ظروف نوع اوایل عصر آهن دارد. این سفالینه‌ها نه کمترین ارتباط و شباهتی با سفالگری "نویلامی I" دارند و نه با "نویلامی II" که از شوش به دست آمده‌اند؛ به ظروف سفالی ساخته شده با چرخ سفالگری موسوم به "ظروف تیموران" که در بخش جنوب شرقی آبریز رود گُز کشف شده‌اند نیز شباهتی ندارند. همچنین فاقد کمترین ارتباطی با اشکال هخامنشی بعدی هستند.

تاریخ‌گذاری مهر که در بالا اشاره شد دشوار است و احتمالاً یک ارثیه اجدادی بوده است. جنس بدل چینی، چارچوب یا طراحی کلی صحنه، و مضمون یا نقشمایه طرح، که مردی است که افسار اسبی را به دست دارد، ظاهراً با سنت‌های ایلامی آغازین ارتباط دارد. در کنده‌کاری ایلامی و بین‌النهرینی از نقش "خوشه پروین" یا "هفت خواهران" نیز استفاده می‌کردند. در طرح یاد شده بالا، مرد در دست آزاد خود یک سلاح یا یک آذرخش (؟) چند شاخ گرفته است. تناسب‌های میان مرد با شمشیر (؟) او را شاید بتوان با تندیسک‌های فلزی کشف شده در تپه مارلیک مقایسه کرد (نگهبان ۱۹۷۹، ص ۱۶۸). گردن هلالی اسب، اجرای یال و دست‌های اسب احتمالاً تقلید خامی هستند از سبک‌های قراردادی مورد استفاده در نقوش اسب‌های روی ظروف فلزی کشف شده در مارلیک (نگهبان ۱۹۸۳، صص ۱۶-۱۷) یا روی مهرهای اوایل هزاره یکم (پورادا ۱۹۶۵، شکل ۳۰). جواهرات و سنجاق‌ها شبیه به

آن‌هایی هستند که در تخت جمشید کشف شده‌اند (اشمیت ۱۹۵۷، تصویر ۴۶ ص ۱۱). گورهای منفرد کشف شده در تپه مالیان شاید مدرک غیرمستقیمی باشند از وجود مردمانی بیشتر چادرنشین و کوچ‌رو که در نیمه اول هزاره از این منطقه استفاده می‌کرده‌اند. سفالینه‌های کشف شده در گورهای مالیان را نمی‌توان با استفاده از اشیای مشابه تاریخ‌گذاری کرد. مهر و موضع اشکبازتزیک گورها نمایانگر تاریخی از اوایل هزاره یکم ق.م. است.

یگانه بقایای دیگر در فارس غالباً (مثلاً میروسجی ۱۹۸۵) به سده‌های آغازین هزاره یکم ق.م. نسبت داده شده‌اند، و آنچه از آبریز رود کُر قابل شناسایی است عبارتند از نقش برجسته‌ای روی تخته‌سنگ‌ها در نقش رستم در نزدیکی تخت جمشید و در کورانگون در دره فهلیان در ۹۰ کیلومتری شمال غربی آنشان. با این حال، ارزیابی مجدد اخیر (زایدل ۱۹۸۶b) از هر دو مجموعه حکاکی‌ها، نشان می‌دهد که شاید این‌ها را نیز باید به عنوان مدارکی از حضور ایلامیان دشت‌نشین در فارس در اوایل هزاره یکم ق.م. حذف کرد.

فقدان اسکان دائمی در حوضه رود کُر در پایان هزاره یکم را می‌توان مقایسه کرد با وضعیتی که در پایان هزاره سوم میان دوره‌های "بانش" [Banesh] (پیش از ایلامی) و "کفتری" [Kaftari] وجودی مسلط داشته است (سامنر ۱۹۸۹). بهره‌برداری کامل کشاورزی در دره احتمالاً به فنون وارداتی از جلگه‌ها و دشت‌ها بستگی داشته است. این فنون، که تا اندازه بسیار زیاد متکی به وجود جمعیت فراوان ساکن و یکجانشین بوده است، احتمالاً با گذر قرن‌ها در منطقه بیگانه‌ای که کشت و برز و دامداری و زندگی شبانی به یک اندازه می‌توانسته‌اند موفقیت‌آمیز باشند، پایدار نمانده است. روابط سیاسی درونی و بیرونی، بی‌گمان حفظ اتحادها و پیوندهای سیاسی و فرهنگی درازمدت با اراضی پست و جلگه‌ای را دشوار می‌ساخته است. مردمان و اقوام جدید وقتی از دیگر مناطق ایران وارد این ناحیه می‌شدند نیز احتمالاً بر پیوندهای با اراضی پست شمال غربی تأثیر می‌گذاشتند، که نمونه آن اشغال و استقرار در محل‌های سُغا- تیموران در جنوب شرقی آبریز رود کُر در اواسط هزاره دوم است.

میروسجی (۱۹۸۵، صص ۲۹۶-۳۰۳) ویژگی‌های قابل مشاهده به عنوان سنن ایلامی

پلی بر شکاف میان ایلامیان و پارسیان... □ ۱۲۱

را که در ساختار فرهنگی اوایل هخامنشی وارد شده‌اند به ترتیب زیر خلاصه کرده است: استفاده کوروش از لقب "شاه آ نشان" ردای ایلامی را که کمبوجیه به تن می‌کند و در روی نقش مشهور پریان بالدار در پاسارگاد نیز دیده می‌شوند؛ برخی سبک‌های کنده‌کاری، و استفاده از زبان ایلامی به عنوان اولین زبان رسمی شاهنشاهی هخامنشی؛ پایداری مذهب ایلامی نزد کارکنان دربار که از سوی شاه نیز پشتیبانی می‌شده است. جامه و القاب سلطنتی، سنت‌های دبیری و نوشتاری، و مقام‌های احتمالی روحانی در اراضی پست ایلام هنگام ادامه دائمی زندگی شهری وجود داشتند حال آن‌که احتمالاً در ارتفاعات فارس که زندگی شهری در سده‌های آخر هزاره دوم ق.م. رو به افول نهاده بود، وجود نداشتند. اگر پس از قرن‌ها همزیستی در فارس، نوعی همجواری میان ایلامیان نیمه کوچ‌رو و قبایل کوچ روی ایرانی پدید آمده است (میروسجی ۱۹۸۵، صص ۲۹۴-۲۹۳)، در آن صورت این آداب و رسوم فرهنگی پیچیده‌تر ایلامی در چه زمانی، در کجا و چگونه برای اولین بار به پارسیان انتقال یافته است؟

جنوب شرقی خوزستان در اواخر هزاره دوم و اوایل هزاره یکم ق.م.

نیمه دوم این مقاله به بررسی داده‌هایی اختصاص دارد که از مطالعات و حفاری‌ها در دشت رامهرمز (شکل‌های ۱ و ۴) به دست آمده‌اند، زیرا رامهرمز مرکز جمعیت اسکان‌یافته‌ای بود که در آن‌جا سنت‌های ایرانی با سنن شهری ایلامی طی سده‌های آغازین هزاره یکم ق.م. در تماس با یکدیگر قرار گرفتند. دره‌ی رامهرمز در فاصله حدود ۱۵۰ کیلومتری جنوب شرقی سوسیانا [= شوش = خوزستان] و کمتر از ۵۰ کیلومتری اهواز در دامنه‌کوه‌های بختیاری واقع شده است. دو جاده مهم که یکی در شوشتر از روی رود کارون می‌گذرد و دیگری در اهواز، منطقه را به دشت‌های میانی خوزستان مرکزی متصل می‌سازند (شکل ۱). این دشت در امتداد جاده طبیعی سنتی واقع شده که فارس را به سوسیانا می‌پیوندد و معروف است که در زمان هخامنشیان از همین جاده استفاده می‌شده است (بریان، ۱۹۸۲ شکل ۵) و احتمالاً در دوره ایلامیان نیز چنین بوده است (کارتر ۱۹۸۴، صص ۴۲-۴۱ ص ۱۰۵ شکل ۴).

یک شاهراه یا شریان مهم که فلات ایران را درمی‌نوردد جاده‌ای است که از اصفهان به دره‌های "مال امیر" (ایذه کنونی)، قلعه تول و باغ ملک می‌رسد و مسیر خود را به سوی جنوب غربی تا رامهرمز ادامه می‌دهد. از این جا پیوستن به جاده خوزستان - فارس یا حرکت به سوی جنوب و عبور از دره‌های بهبهان و هندیجان و رسیدن به خلیج فارس آسان است (کارت ۱۹۷۱، ص ۲۵۴؛ لیارد ۱۸۹۴، [تجدید چاپ ۱۹۷۱] ص ۲۰۰-۱۹۹). دشت رامهرمز گرچه تقریباً در نیمه راه به فارس واقع شده است، اما فاصله آن تا جنوب بین‌النهرین بیشتر از شوش نیست.

این منطقه (شکل ۴) از آخرین سده‌های هزاره دوم تا نیمه نخست هزاره یکم ق.م. یکی از مهم‌ترین مراکز جمعیتی ایلام باستانی بوده است: دوره‌های "ایلامی میانه پسین" (حدود ۱۳۵۰ تا ۱۰۰۰ ق.م)، نو ایلامی I (حدود ۱۰۰۰ تا ۷۲۵/۷۰۰ ق.م) و نو ایلامی II (حدود ۷۲۵/۷۰۰ تا ۵۲۰ ق.م). امکان و استقرار در "بورمی" و "غازیر" هنگامی رونق گرفت که استقرار دائمی در آبریز رود کُر و ایذه (بیانی ۱۹۷۹؛ ساجدی و رایت ۱۹۷۹) ناشناخته بود و شهرهای سوسیانا [= خوزستان] دیگر به بزرگی (میروسجی ۱۹۸۱c؛ ۱۹۸۵) دوره "ایلامی میانه" نبودند. رامهرمز اولین بار توسط دانلد مک‌کاون مورد پژوهش قرار گرفت. او از این دشت و نواحی اطراف اهواز، بهبهان و هندیجان نقشه‌برداری کرد و به بررسی آن‌ها پرداخت. او در ۴۹-۱۹۴۸ کانال‌ها یا تراشه‌هایی در تل‌ها یا تپه‌های کوچکی که کاوشگاه معروف به "تل غازی" در حاشیه غربی دشت را تشکیل دادند حفر کرد - اولین بار که او آن‌جا را دید به عنوان "شوش کوچک" توصیف نمود.

در بهار ۱۹۶۹، هنری رایت و من به بررسی ناحیه دشت غربی رود آلا پرداختیم. حدود ۳۵۰ کیلومتر مربع یا اندکی کمتر از ۸۰ درصد دشت دقیقاً نقشه‌برداری شد (شکل ۱؛ رایت ۱۹۸۷، جدول ۲۶). ۳ مجموعاً آثار ۴۰ کاوشگاه گردآوری شد که ۷ تای آن‌ها متعلق به هزاره دوم بودند. چهار محل از این هفت کاوشگاه پیوسته در دوره‌های "ایلامی میانه پسین" (حدود ۱۳۵۰ تا ۱۰۰۰ ق.م) "نو ایلامی" (حدود ۱۰۰۰ تا ۵۶۰) و هخامنشی محل سکونت و استقرار بوده‌اند (کارت ۱۹۷۱، صص ۲۴۸-۲۴۹، جدول ۲۸).

۳- رایت (۱۹۸۷، جدول ۲۶) مساحت کل ناحیه دشت را ۴۴۵ کیلومتر مربع ذکر می‌کند: ۳۲۵ کیلومتر مربع = زمین مرتفع خشک، ۲۷ = زمین پست و مرطوب، ۹۳ = زمین سنگی شیب‌دار.

دو تا از این کاوشگاه‌ها، یعنی "تل غازیر" (۷/۵ هکتار) و "تپه بورمی" (۱۸ هکتار) از هر نظر بزرگ‌ترین کاوشگاه‌های پیش از هخامنشی در منطقه بودند و در منتهی‌الیه دره‌ای قرار داشتند که در امتداد جاده منتهی به جنوب شرق و فارس از شوش واقع شده بود. تأسیس و رشد محل "تپه بورمی" در نیمه آخر هزاره دوم ق.م. نمایانگر نقطه عطفی در تاریخ منطقه بود (کارتر ۱۹۷۱، صص ۲۸۷-۲۷۷). یافته‌های سطح "تپه بورمی" که شامل دشت ایلامی میانه و نوایلامی می‌شد عبارت بودند از سفالینه‌های نقاشی شده، یک آجر کتیبه‌دار از "اونشش - نپیریش" [Untash-Napirisha] (حدود ۱۳۰۰ ق.م) و یک تکه لوحه (کارتر ۱۹۷۱، صص ۲۷۷-۲۷۹ و شکل‌های ۱۰ تا ۱۰ ص ۵۶). آخری کوچک‌تر از آن است که قابل خواندن باشد، اما براساس شکل‌های علامت ممکن است آن را به دوره نوایلامی نسبت داد (م. استالپر، مکاتبات شخصی). کاوش‌های پ. دو میروسجی و ه. رایت در ۱۹۷۸ به کشف آجر پخته کتیبه‌دار دیگری در "تپه بورمی" انجامید. در این کتیبه بخشی از متن "شیلهاک - اینشوشیناک یکم" [Shilhak-InshushinakI] حفظ شده است که گمان می‌رود رونوشتی نوایلامی از متنی قدیمی‌تر باشد (والا ۱۹۸۱، صص ۱۹۴-۱۹۳).

معیارهای سفالینه‌ای مورد استفاده برای تاریخ‌گذاری اسکان‌های ایلامی میانه، نوایلامی و هخامنشی در زمان بررسی رامهرمز، مبتنی بودند بر مشاهدات انجام شده در محل‌های شوش، و مقایسه با "روستای I" هخامنشی (گیرشمن ۱۹۵۴a). از آن زمان کارپ. میروسجی در مورد شوش (۱۹۸۱a؛ ۱۹۸۱b) از طریق بررسی توالی چینه‌شناختی بسیار مستند، دوره‌های از حدود ۱۳۰۰ تا ۵۲۰ ق.م. را شناسایی کرد و به اثبات رسانید. حفاری‌های خود من (کارتر بی.تا) در بخش EDD در آنشان، تل مالیان در فارس و حفاری‌های ساجدی و رایت (۱۹۷۹، صص ۱۰۶ تا ۱۱۳) در لایه‌های ایلامی در ایزه واقع در شمال شرقی خوزستان، مواد لازم و قابل تطبیقی را فراهم ساختند که به ما امکان و اجازه می‌دهد به تاریخ‌گذاری این توالی‌ها در قیاس با توالی‌های شناخته شده مرکز خوزستان پردازیم. و سرانجام در بایگانی "موسسه شرقی" نیز مدارک تازه‌ای کشف شده که به گسترش شناخت پیشین ما از کاوش‌های مک‌کاون در

"غازیر" یاری می‌رساند.^۴

کاوشگاه "تل غازییر" (شکل ۵) مساحتی حدود ۲۵ هکتار را در برمی‌گیرد. این کاوشگاه مرکب است از دو گروه تل یا تپه کوچک که حدود ۲۵۰ متر باهم فاصله دارند. در کنار هر مجموعه یک چشمه بزرگ طبیعی وجود دارد. این منابع آب بدون شک سهم فراوانی در مسکونی بودن تقریباً همیشگی این جا از واپسین مراحل پیش از تاریخ تا امروز داشته‌اند. در بخش جنوب شرقی این کاوشگاه سه تل عمده وجود دارد (تل A، تل B، یک تل نامگذاری نشده، و تعدادی تل کوچک از ویرانه‌های خانه‌های دوره پسین). تل A که درست یک هکتار مساحت و ۱۹ متر بلندی دارد، مرکز اسکان اولیه در این جا بوده است و تاریخ آن به هزاره پنجم ق.م. بازمی‌گردد. کانال‌ها یا ترانشه‌های مک‌کاون بر روی این محل به قصد کشف اسکان‌های هزاره‌های چهارم و سوم ق.م. آغاز به حفاری شد، اما او در ترانشه‌های I و II به کشف «بقایای ایلامی هزاره دوم ق.م. نائل آمد که در اطراف آن‌ها حصارهای استحکاماتی احداث کرده بودند» (کالدول ۱۹۶۸، ص ۳۴۸). از این ترانشه‌ها اشیای بسیار کمی به دست آمد، اما مشاهده محل و رویه مجموعه‌ها حاکی از آن است که این استحکامات احتمالاً تاریخشان مربوط به نیمه آخر هزاره دوم ق.م. یا بعد از آن است. در ترانشه I روی تل A، استقرار و اسکان آغاز هزاره دوم ق.م. نیز شناسایی شد.

مک‌کاون مدت سه روز در تل B کارکرد و پس از حفر یک ترانشه (۱۳×۵ متر) آن را به دو قطعه بالایی و پایینی تقسیم نمود. او سه سطح تشخیص داد که آن‌ها را از بالا به پایین شماره‌گذاری کرد، و بدون آن‌که به حفاری بیشتری پردازد، در گوشه جنوب غربی ترانشه خود به گور ساخته شده‌ای برخورد. سه ظرف، B ۹، ۱۱ و ۱۲ (شکل ۶ شماره‌های ۵ تا ۷) در سطح III در زیر سطح دیوارها پیدا شدند. در سطح II شش

۴- در این جا از ویلیام سامنر مدیر مؤسسه شرقی که اجازه استفاده از مدارک آن جا را به من داد و نیز از ج. لارسون بایگان آن مؤسسه به خاطر زحمات "کاوشگرانه‌اش" سپاسگزاری می‌کنم. این بررسی البته هنوز در مراحل مقدماتی است، چون من نتوانستم به شیکاگو سفر کنم و شخصاً به جستجوی بیشتر اسناد مفقود یا بررسی مدارک انبارشده موجود پردازم. از تیموتی سیمور به خاطر کمک‌هایش در آماده کردن تصویر سفالینه‌ها نیز سپاسگزارم. نقشه‌ها و طرح‌های دیگر محصول کار و پاتریک فینرتی هستند. طرح‌های اولیه غازییر توسط مک‌کاون و احتمالاً همسر ایشان یا سایر اعضای گروه او تهیه شده‌اند.

ظرف (B-2، B-6 و B-10 در شکل ۶ شماره‌های ۱ تا ۴) به ثبت رسیدند. از سطح I فقط یک ظرف و ازگوری در سطح II دو ظرف (B-7 و B-8) به دست آمد. سفالینه‌های معمولی سطوح BII و BIII شباهت فراوانی به سفالینه‌های شوش، شهر سلطنتی II سطوح ۸ تا ۱۱، و سطوح IV و III مالیان EDD دارند. از این حفاری‌ها خرده سفال‌هایی نیز به دست آمدند اما بازسازی جاهای کشف آن‌ها مقدور نشد. طرح آن‌ها را در شکل ۷ نشان داده‌ایم که نمایانگر ظرف‌های معمولی نوع "ایلامی میانه پسین" (خمره‌ها، و کوزه‌هایی با نوارهای باریکی در دور آن‌ها) و ظرف‌های نقاشی شده‌ی "قلعه" هستند. کشف تکه‌های متعددی از تندیسک‌های نره‌گاو و گوژپشت (نک. کارتر ۱۹۸۴، شکل ۱۱) نیز مؤید آن است که تاریخ تل B به حدود ۱۱۰۰ تا ۹۰۰ ق.م. تعلق دارد.

انواع محلی ظرف "قلعه" [Qaleh]، در این کاوشگاه و در کاوشگاه‌های معاصر آن در دره نسبتاً زیاد بود (کارتر ۱۹۷۱، صص ۲۹۱-۲۸۹). در بررسی‌ها یا حفاری‌های خوزستان مرکزی فقط شمار اندکی خرده سفال از این‌گونه سفالینه‌ها به دست آمده بود، اما در شمال ناحیه ایزه تعداد بیشتری از آن‌ها کشف شدند (ساجدی و رایت ۱۹۷۹، صص ۱۱۳-۱۰۶). این سفالینه‌های نقاشی شده را که نقش‌ها دقیقاً الگوهایی هندسی دارند، می‌توان به سنت نقاشی "کفتری قدیم" جنوب شرقی فارس پیوند داد (کارتری.تا). وجود این سبک سفالگری در ناحیه رامهرمز شاید نشانه‌ای باشد از کوهستانی بودن دره در اواخر هزاره دوم ق.م.

مجتمع شمال غربی موسوم به "تل غازیر" از ۳ تل عمده تشکیل شده است: تل دژ یا "تل قلعه" (یک هکتار)، تل شرقی (۳/۲ هکتار) و تل غربی (یک هکتار). "تل‌های خانه‌ای" کوچک متشکل از ویرانه‌خانه‌ها، مربوط به اوایل دوره اسلامی هستند. گمانه‌زنی مک‌کاون در "تل قلعه" فقط یک هفته طول کشید. او کانال یا ترانشه‌ای به طول ۲۸ و عرض ۵ متر در ضلع غربی تل حفر کرد و آن را به ۳ قطعه بالایی، مرکزی و پایینی تقسیم نمود. او همچنین یک دیوار بزرگ از دوره اسلامی کشف کرد و آن را زیباله‌دانی یا "زاغه ایلامی" نامید. برش مقطعی یا تقسیم‌بندی او نشان می‌دهد که به دیوار اسلامی دست نزده و آن را رها کرده و در عوض به حفاری در ضلع دیگر آن پرداخته است. او همچنین موضع ناهموار و پست و بلندگورهای واقع در خارج از

دیواره غربی ترانشه را به اثبات رسانید. مک‌کاون متذکر می‌شود که این گورها هیچ معماری مشخصی ندارند و این ناحیه احتمالاً گورستان بوده است.

او بعداً خرده سفال‌های زاغه را به اسلامی، نوبابلی، هخامنشی و ایلامی تفکیک کرد.^۵ حفاری در درون لایه به اصطلاح زاغه به کشف تعدادی گور انجامید که گزارش پنج عدد آن‌ها با توضیحات کافی در این جا آمده است. قدیمی‌ترین گور از لحاظ اشیاء و مواد و نیز موضع چینه‌شناسی آن "K" نامیده شده است (شکل ۸)؛ این گور شاید به دوره "نویلامی I" تعلق داشته باشد. گورهای E و F در قطعه بالایی کشف شدند که کمابیش در روی یکدیگر قرار دارند. این‌ها یا مربوط به دوره "نویلامی I" هستند یا "نویلامی II". گورهای L و M نیز در روی یکدیگر اما در قطعه "پایینی" کشف شدند. این مدفن‌ها را می‌توان با گورهای کشف شده در "شهر سلطنتی II" و ترانشه VR-AP با شماره حفاری ۵۲۴۴ در شوش مقایسه کرد (میروسیجی ۱۹۸۱a؛ ۱۹۸۱b). این‌گونه گورها را می‌توان براساس مُهرها، جای مُهرها و یافته‌های کوچک درون آن‌ها به مرحله "نویلامی II" (یعنی از ۷۲۵/۷۰۰ تا ۵۲۰ ق.م) نسبت داد. برخی از سفالینه‌های گورهای غازیبر نیز به سفالینه‌های نوع "روستای I هخامنشی" در شوش شباهت دارند.^۶

محتویات مدفن‌های غازیبر که در شکل‌های ۸ تا ۱۲ نشان داده شده‌اند براساس طرح کلی مک‌کاون از قدیمی‌ترین گور و نظم چینه‌شناسی مرتب شده‌اند. همه اجساد به نحوی قرار داده شده‌اند که سرهایشان به سوی جنوب است. تنها یک گور (شکل ۱۰، گور L) شکل ساخته شده‌ای داشته است. روی این گور را سرپوشی از یک بلوک گلی نهاده بودند. یک ضلع آن با آجر (به ابعاد $۹/۵ \times ۳۹-۴۰ \times ۳۹-۴۰$ سانتیمتر) ساخته شده بود و روی دیوارهای گور را با گچ سبز - خاکستری پوشانده بودند. آجرها قابل مقایسه هستند با آجرهای مورد استفاده در ساخت گورهای ۷۶۳ و ۶۳۹ در "شهر سلطنتی II" سطح 7B (میروسیجی ۱۹۸۱a، ص ۴۱). نزدیک پای راست جسد،

۵- شاید بتوان با بررسی مجدد خرده‌سفال‌ها، چنان‌که من قبلاً اسناد اولیه آن‌ها را دیده‌ام، تفسیر دومی درباره‌شان انجام داد و درک بهتری پیدا کرد. به هر روی مک‌کاون آگاهی دست اولی از مواد مشابه آن‌ها که از نیور و فارس به دست آمده‌اند دارد.

۶- ارجاعات دقیق را در صفحات روبه‌روی شکل‌ها (طرح‌های گورها و سفالینه‌ها) خواهید یافت.

کاسه سر یک کودک و استخوان‌های جانوری در آن سوی ظرف‌های سفالی کنار پا قرار داشتند.

فقط در یک گور (شکل ۱۲ گور M) زینت‌های شخصی - النگوی آهنی روی مچ‌ها و گردن‌بندی از مهره‌های بدل‌چینی بر گردن - وجود داشت. در این گور دو ظرف سفالی لعابدار نیز بود. استخوان‌های جانوری بی‌گمان از قربانی‌ها و نذورات تدفینی بوده‌اند. این غنی‌ترین گوری بود که کشف شد. اندازه‌ها و شکل‌های گورهای دیگر گزارش نشده‌اند و فقط حاوی ظروف سفالی بوده‌اند. این خاکسپاری‌های نسبتاً فقیرانه ظاهراً معاصر با یکدیگر بوده‌اند، و سفالینه‌های پیدا شده در آن‌ها کمابیش مشابه سفالینه‌های گورهای "شهر سلطنتی 7B" شوش و "شهر سلطنتی آپادانا" ترانشه شماره ۵۲۴۴ هستند.

با آن‌که مک‌کاون تعدادی از ظروف و خرده‌سفال‌های به دست آمده از "تل قلعه" را شماره‌گذاری کرده است، اما من هنوز نتوانسته‌ام محل دقیق کشف آن‌ها را تشخیص دهم. متأسفانه خود خرده‌سفال‌ها نیز ناپدید شده‌اند. شکل ۱۳ نشان‌دهنده مواد و اشیای "نویلامی I و II" است که در ترانشه "تل قلعه" کشف شده‌اند. ظرف سفالی لعابدار با دسته‌های سوراخ‌دار عمودی (شکل ۱۳ شماره ۹) و ظروف سفالی لوله‌دار [شبهه قوری] (شکل ۱۳ شماره ۵ و ۸) احتمالاً به دوره "نویلامی I" تعلق دارند. پایه یک آمفورا [= کوزه دو دسته‌دار] (شکل ۱۳ شماره ۶)، یک بطری (شکل ۱۳ شماره ۳) و پایه یک جام شیاردار (شکل ۱۳ شماره ۴) شبیه به انواع "نویلامی II" در شوش هستند. شکل ۱۴ خرده‌سفال‌هایی را نشان می‌دهد که با مشابه نوبابلی و هخامنشی آن‌ها آشنا هستیم. شباهت نزدیک آن‌ها با انواع نیپور و نوبابلی که نسبتاً به خوبی تاریخ‌گذاری شده‌اند در خور توجه و جالب است.

تا وقتی پیشرفت بیشتری در درک معنای دقیق یادداشت‌های مک‌کاون انجام نگیرد، سخن بیشتری درباره روابط چینه‌شناختی میان خرده‌سفال‌های گوناگون نمی‌توان گفت. با این حال، وجود توالی کمابیش پیوسته و مستمر از نیمه آخر هزاره دوم و نیمه اول هزاره یکم ق.م. در "تل غازیر" بسیار محتمل است. مواد "نویلامی I" به خوبی نماینده‌اند و تشخیص آن‌ها از سفالینه‌های "ایلامی میانه پسین" دشوار است. ظروف

سفالی "نویلامی II" بهتر مانده‌اند و همانندی‌هایی با سفالینه‌های لرستان و بابلیه دارند، اما رابطه نزدیکی با سفالینه‌های معاصر بقیه فلات ایران ندارند (لوین ۱۹۸۷، ص ۲۴۲). با این همه، وضع تاریخ سفالینه‌های نویلامی II در شوش هنوز کاملاً روشن نیست.

خوزستان شرقی طی آخر هزاره دوم و آغاز هزاره یکم ق.م.

به نظر می‌رسد که منطقه رامهرمز نه تنها در اواخر هزاره دوم و نیمه اول هزاره یکم ق.م. خود را حفظ کرده بلکه در واقع رشد نیز کرده است. مجموعه سفالینه‌های رامهرمز از دوره "ایلامی میانه پسین" همانندی‌هایی در "ایذه" واقع در رشته کوه‌هایی که از شمال تا جنوب شرقی فارس کشیده شده‌اند دارد. کندوکاوهای در منطقه ایذه در ۸۰ کیلومتری شمال رامهرمز به کشف چیزی که چه مربوط به دوره "نویلامی II" (حدود ۱۰۰۰ تا ۷۲۵/۷۰۰ ق.م) یا "نویلامی II" (حدود ۷۲۵/۷۰۰ تا ۵۲۰ ق.م) باشد منجر نشد (نک. بیانی ۱۹۷۹). کتیبه‌های کنار نقش برجسته‌های سنگی در "شِکَفَتِ سلمان" واقع در ۳ کیلومتری جنوب ایذه و در "کولِ فرح" واقع در ۷ کیلومتری شمال شرقی، ظاهراً نمایانگر آن است که این منطقه بخشی از دولتی موسوم به "اعاپیر" [Aapir] تحت حکومت "هائی" [Hanni] و معاصر با "شوتور - ناهونته" (حدود ۷۱۶ تا ۶۹۹ ق.م) بوده است. اما همان‌طور که استالپر (۱۹۸۴، صص ۴۵ و ۹۳، پانوش ۳۶۶) اظهار نظر کرده است، این کتیبه‌ها و تاریخ‌گذاری‌های آن‌ها را باید از نو پژوهید.

به داده‌های به دست آمده از ایذه، بخت کشف یک گور فوق‌العاده غنی در نزدیکی آرجان واقع در ۱۰ کیلومتری شمال بهبهان و ۱۰۰ کیلومتری جنوب شرقی غازیر در امتداد جاده فارس افزوده شده است (علیزاده ۱۹۸۵). وجود گور و ماهیت محتویات آن به ویژه نذورات پیدا شده در آن، مؤید این نظر است که شهرهای جنوب شرقی خوزستان در حال گذار از سنت‌های فرهنگی ایلام کم‌ارتفاع به سنن فلات ایران بوده‌اند. بررسی نیسن در منطقه (۱۹۷۶، ص ۲۷۶ و مکاتبه شخصی با من) و در جنوب رودخانه مارون برای یافتن اثری از اواخر هزاره دوم و اوایل هزاره یکم ق.م. به هیچ نتیجه‌ای نینجامید. سفالینه‌های به دست آمده از کاوشگاه آرجان (۸۰۰×۱۲۰۰ متر) که به عنوان یک استقرارگاه مهم ساسانی شناخته شده است، و کاوشگاه‌های دیگر آن

دره، باید در پرتو افزایش شناخت ما از توالی سفالگری، مورد بررسی قرار گیرند. گور آرجان، برخلاف گورهای شوش یا رامهرمز، به صورت مقبره‌ای سنگی در زیرزمین ساخته شده و خارج از قسمت مسکونی قرار دارد و دارای سبک ساخت ارتفاعات ایران است، اما دیوارهای مقبره، نظیر یک گور ایلامی دارای پوششی از گچ هستند (علیزاده، ۱۹۸۵، ص ۶۷). این مقبره دارای یک تابوت برنجی به شکل U از نوع مورد استفاده در بین‌النهرین (مثلاً اور) و ایران (مثلاً زیویه) است؛ اشیایی فلزی و ظروفی در درون و بیرون تابوت پیدا شده‌اند. اشیای درون تابوت عبارتند از یک حلقه انگشتر طلا با کتیبه، تعداد ۹۸ قرص طلای گرد که در اصل به لباس متوفی دوخته شده بوده‌اند، یک خنجر، تکه‌هایی پارچه و یک میله یا عصای نقره. در بیرون تابوت و در کف زمین مقبره، یک جایگاه برنجی آراسته، چراغ، کوزه نقره‌ای، کوزه برنجی، جام برنجی و ده ظرف استوانه‌ای قرار داشته است. گزارش شده که یک کاسه فنیقی زیبا نیز از آن جا به دست آمده است.^۷

ظروف برنجی گور آرجان شباهت زیادی به ظروف لرستان و ظروف گور ۶۹۳ شوش در شهر سلطنتی 7B دارند (نک. علیزاده، ۱۹۸۵، شکل ۵، C و میروسجی ۱۹۸۱a، شکل ۴۰، ۱۳). در گور آخری که گوری است مشترک و احتمالاً در دوره‌ای بالنسبه طولانی مورد استفاده قرار گرفته است، ظروف سفالی از نوع "نویلامی II" (حدود ۷۰۰ تا ۵۲۵ ق.م) پیدا شده است. بررسی قرابت‌های سبکی (با بابلی، آشوری، ایرانی، ایلامی و سوری) بقیه اشیاء نمایانگر تاریخ اواخر سده هشتم ق.م. است. والا (۱۹۸۴) براساس تحلیل کتیبه، تاریخ میان ۶۴۰ تا حدود ۵۲۵ ق.م. را پیشنهاد می‌کند. سبک و حالت تحقیرآمیز شیرها بر روی حلقه انگشتر طلا شبیه به جای مهرهای لوحه‌های نویلامی (MDP IX) است (نک. آمیه، ۱۹۷۳، شماره‌های ۱۲-۱۱) و بیشتر مؤید تاریخ سده هفتم برای این شیء است تا سده هشتم ق.م.

با توجه به شرایط کشف، نظیر رشته گسترده همانندی‌ها و مدارک کتیبه‌ای بسیار محدود، وقتی تخمینی بسیار تقریبی و ابتدایی در مورد تاریخ امکانپذیر است، و با در نظر گرفتن اختلاط سبک‌های ایرانی، آشوری - بابلی، سوری و ایلامی قابل

۷- علیزاده، مکاتبات شخصی.

تشخیص در آثار هنری این گور، تولید و نهادن این اقلام مهم در این گور احتمالاً در دوره‌ای انجام شده که تماس میان این اقوام براساس منابع مکتوب بسیار زیاد بوده و این دوره سده هفتم ق.م. بوده است.^۸

بررسی‌های انجام شده در خوزستان مرکزی نشان می‌دهند که افول مهمی در تعداد و اندازه محل‌ها در پایان دوره نوایلامی رخ داده است. بیش از نیمی از محل‌های شناسایی شده "نوایلامی I" در این بررسی‌ها، نوینیاد بوده و اکثراً در کنار رود دز و درست در شرق آن قرار داشته‌اند (میروسجی ۱۹۸۱c، صص ۱۷۱-۱۷۲). طی دوره "نوایلامی II" تنها چهار محل از شش محل شناخته شده "نوایلامی I" در دوره "نوایلامی II" هنوز مسکونی بوده‌اند.

در شوش، به رغم استدلال‌های میروسجی در مورد تداوم میان دوره‌های نوایلامی I و II (میروسجی ۱۹۸۱a، صص ۳۶-۴۰)، هم تغییراتی در سفالینه‌ها می‌بینیم^۹، هم انقطاعی در چینه‌شناسی "شهر سلطنتی" و نیز تأسیس یک محله مسکونی مهم در شوش در خارج از تل اصلی روستای هخامنشی مربوط به "شهر پیشه‌وران" (گیرشمن ۱۹۵۴a) که همگی حاکی از انتقالی نرم‌تر از آن چیزی هستند که میروسجی انگاشته است.

در خوزستان مرکزی، همه جاهای "نوایلامی II"، به استثنای KS-369 که حدود ۱۲ هکتار مساحت دارد، کوچک بودند. ظاهراً این شهرک فقط در یک دوره قرارگاه استحکاماتی یا پاسگاهی بوده که بر بخش شرقی دشت‌های میانی خوزستان مرکزی و احتمالاً جاده رامهرمز تسلط و اشراف داشته است. شوش و دشت‌های میانی خوزستان مرکزی، دیگر همانند هزاره دوم ق.م.، مراکز جمعیتی مهمی نبوده‌اند. این الگو برخلاف آن چیزی است که در مورد دشت رامهرمز توصیف کرده‌اند. ظروف سفالی پیدا شده در تل B و تل قلعه در غازیر حکایت از آن دارد که این سکونتگاه از دوره‌های "ایلامی میانی" تا سراسر دوره هخامنشی به حیات خود ادامه داده است،

۸- یافته‌های باستان‌شناختی و گوری در دره "گندمکار" در ارتفاعات زاگروس، اما در کنار جاده میان خوزستان و فلات مرکزی، همانندی‌های بسیار زیادی با لرستان دارند. بنابراین، این دره مرتفع کوچک از لحاظ فرهنگی با فرهنگ‌های ماد در شمال غرب پیوند دارد نه با فرهنگ ایلامی در جنوب شرق (زاگارل ۱۹۸۲a، ص ۴۹). یک ظرف به دست آمده از "تل قلعه" (شکل ۱۴ شماره ۱۲) همانندی فراوانی با این اشیاء دارد.

۹- "ساغر ایلامی" کهنسال و خمره و کوزه دارای نوار دور خود دیگر دیده نمی‌شوند.

گرچه ممکن است مرکز آن از بخش جنوب شرقی به شمال غربی آن جا انتقال یافته باشد، بورمی نیز براساس یافته‌های رویه‌ای ظاهراً تاریخ اشغال و اسکان مشابهی داشته است، اما شهرکی بزرگ‌تر، متراکم‌تر و احتمالاً مهم‌تر بوده است.

الگوهای اسکان و گزارش تاریخی

دشت رامهرمز و احتمالاً منطقه بهبهان در جنوب در اوایل هزاره یکم ق.م. مراکز جمعیتی بوده‌اند.^{۱۰} هر دو دره در میان رشته تپه‌های درونی و بیرونی قرار دارند که به موازات رشته کوه‌ها پیش می‌روند و دشت خوزستان را تقسیم می‌کنند (کارت ۱۹۸۴، شکل ۱). با آن‌که ارتفاع این تپه‌ها نسبتاً اندک است، اما به نظر مسافر چنین می‌رسد که با کوه‌هایی احاطه شده است. افزون بر این، هر دو دره به آسانی به کوه‌ها دسترسی دارند و شهرهای سنتی تجاری هستند و برای گروه‌های عشایری نیمه چادرنشین که در کوه‌های بختیاری در شمال زندگی می‌کنند مراکز اداری محسوب می‌شوند (زاگارل ۱۹۸۲b، صص ۹۷-۱۲۵؛ لیارد ۱۸۹۴، [تجدیدچاپ ۱۹۷۱] صص ۲۱۳-۹۲). از این دو شهر هم از راه‌های زمینی و هم دریایی می‌توان به بین‌النهرین و فارس رسید، و نیز هر دو از اراضی کشاورزی کافی برای حمایت از اسکان در اندازه گسترده برخوردارند.

منابع آشوری در مورد سده هفتم [ق.م.] حاکی از آن‌اند که: در ایلام، همانند بابلیه، پایه‌های مقاومت در برابر آشور دیگر مراکز شهری قدیمی نبودند، بلکه استحکاماتی بودند که در کناره‌ها و حواشی جغرافیایی بنا می‌شدند. شوش، همانند بابل، کماکان پایتخت اداری و فرهنگی باقی ماند و به منزله پایگاهی سیاسی یا نظامی مورد استفاده قرار می‌گرفت (استالپر ۱۹۸۴a، ص ۴۷).

گزارش‌های آشوری نیز حاکی از آن است که این استحکامات مرزی و حاشیه‌ای محل‌هایی برای پناهندگی و روابط متقابل میان رؤسای متخاصم شهرها و قبایل بوده‌اند. یکی از نکات بسیار پر اهمیت برای تفسیر گزارش باستان‌شناختی شرق

۱۰- نبود اسکان در این دوره در بهبهان کماکان یک مشکل محسوب می‌شود، اما با پژوهش‌های آینده در منطقه این مشکل حل خواهد شد. دوره رشد و رونق و رفاه در لرستان از حدود ۱۰۰۰ تا ۷۵۰ ق.م. از لحاظ باستان‌شناختی از رشد صنایع دستی برنجی [مفرغی] معلوم می‌شود.

خوزستان، شناسایی محل "هیدالو"ی باستانی است (هیتس ۱۹۶۰، صص ۲۵۰-۲۵۱) و این‌که آیا "هیدالو" همان بهبهان بوده است یا نه. دوشن (۱۹۸۶) "هوهنور" را برابر با "أرجان" کنونی واقع در ۱۰ کیلومتری شمال بهبهان می‌داند و متذکر می‌شود که این‌جا در گزارش‌های مکتوب با "هیدالو" و "بشیمه" ارتباط داشته است. او "بشیمه" را تقریباً همان "هندیجان" کنونی در کنار خلیج فارس می‌داند و در مورد محل "هیدالو" در ناحیه گه‌کیلویه واقع در شرق و شمال دشت بهبهان از هانسن (۱۹۷۲، ص ۱۱۸) نقل قول می‌کند. هر دو مؤلف اعتقاد دارند که ممکن است "هیدالو" دست‌کم شامل بخشی از دشت بهبهان نیز بوده باشد. برای بررسی ما، محل دقیق این شهرها به اندازه موضع تقریبی آن‌ها در خوزستان شرقی اهمیت ندارد. این واقعیت جغرافیایی که میان بهبهان و فارس فقط دره‌های مرتفع باریکی قرار گرفته‌اند، برخلاف آنچه تاکنون گفته شده بعید است که مراکز عمده شهری یا ارتباطی نزدیکی با شوش، آنشان و خلیج فارس وجود می‌داشته است.

متون آشوری در زمان "سناخریب" هنگامی که "کودور-ناهونته" در ۶۹۲ ق.م به ایلام لشکر کشید و از هیدالو به عنوان موضعی برای عقب‌نشینی استفاده کرد، برای اولین بار از هیدالو نام می‌برند و آن‌جا را "قرب شاده روقوتی [qereb šadê rūqūti]" به معنای "در میان کوه‌های دور" توصیف می‌کنند. در بحث کنونی، موضوع مناسب‌تر برگزاری جلسات و ملاقات‌هایی توسط ایلامیان، آشوریان و پارسیان در هیدالو است که منابع آشوری گزارش داده‌اند. "هوبان-نیکاش" دوم و پسرش که روزگاری به آشور وفادار بودند، سرانجام پس از شکست از آشور بانیپال در نزدیکی "در" [Der]، برای جلب حمایت به "هیدالو" روی آوردند (کامرون ۱۹۳۶، صص ۱۹۳-۱۹۰). آنان در حدود سال ۶۵۱ با مردمان سرزمین "پارسوماش"، و نیز با نمایندگان سرزمین "پوقودو" [Puqudu] و "راشی" و سفیر "شَمَش - شوم - اوکین" که او نیز جویای حمایت بود ملاقات کردند. چند سال بعد هنگامی که "هوبان - هالتاش" سوم موضع خود در کنار رود "ایدیده" در "دوراوتاش" (چغآزنبیل) را از دست داد، به "هیدالو" گریخت. پس از شکست ایلام، در نزدیکی هیدالو بود که فرمانروای مرعوب شده

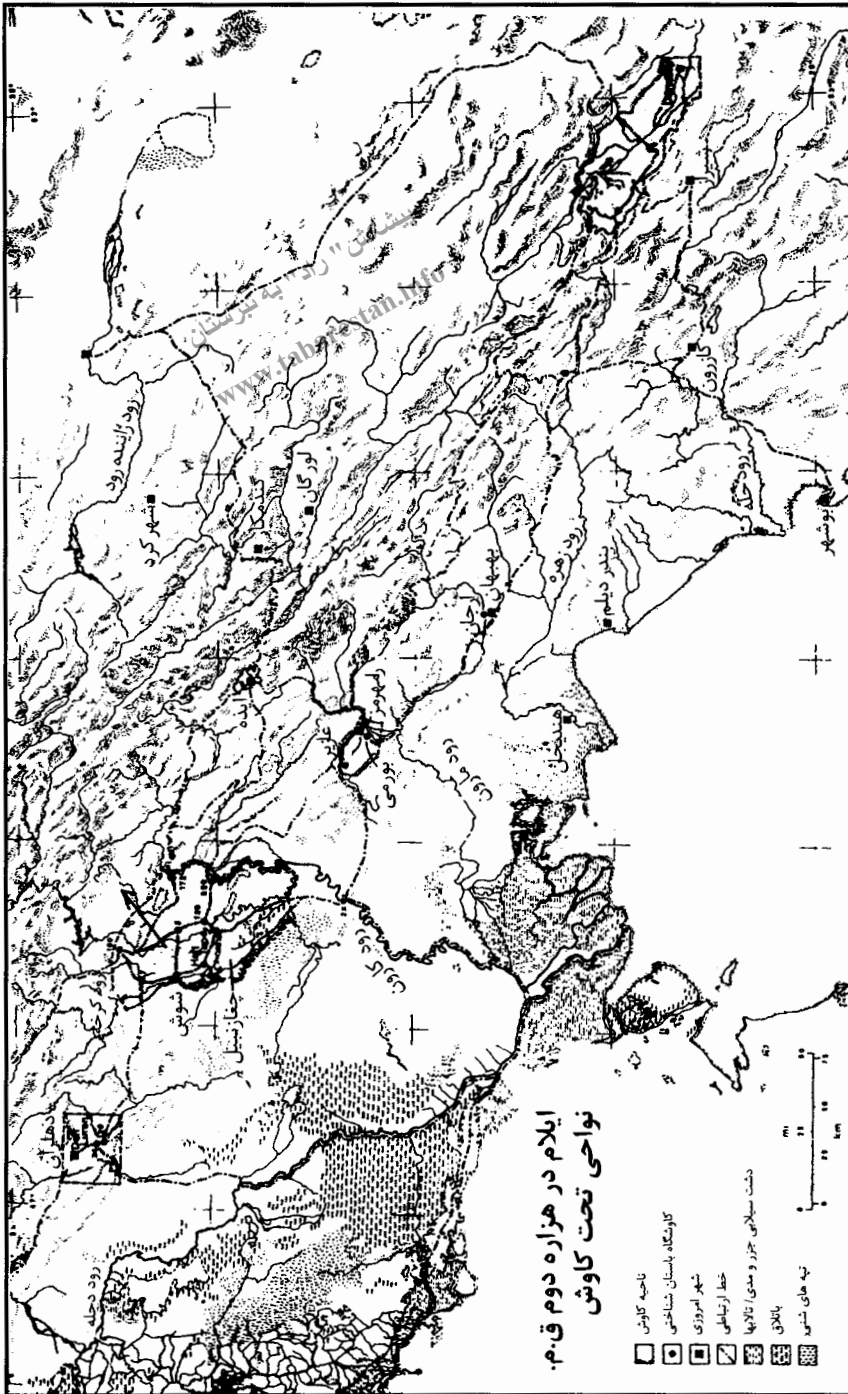
"پارسوماش"، پسر "تئیس پس" موسوم به کورَش یا کوروس [کوروش]^{۱۱}، با آشوریان ملاقات کرد و بزرگ‌ترین پسر خود موسوم به "آروکو" را به عنوان گروگان در اختیار ایشان نهاد. پادشاه یک دولت‌شهر دیگر در همان نزدیکی موسوم به "پیزلومه‌ی هوری میری" نیز هدایای خود را برای فرمانروای آشور فرستاد (کامرون ۱۹۳۶، ص ۲۰۴).

متون اداری نوایلامی به دست آمده از شوش متعلق به اواخر سده هفتم و نیمه نخست سده ششم نیز بارها از "هیدالو" به عنوان حاکم‌نشین تابع شاه یاد می‌کنند. در یکی از متون شوش، یک پارسی به نام "ایشپوکارتا" از قبیله "زام پنیر" در آن‌جا لباسی دریافت کرده است (هیتس ۱۹۶۰، ص ۲۵۰؛ لوحه شوش شماره ۲۳۸)؛ در متنی دیگر (همان؛ لوحه شوش شماره ۶۵) بنا به درخواست دربار حاکم [هیدالو] معادل ۸۰ شِکِل [= سکه نقره] ردای ارغوانی به هیدالو ارسال می‌شود. نخستین متنی که نمایانگر حضور ایرانیان در آن‌جا در اوایل سده ششم یا اواخر سده هفتم است، وجود یک کارگاه دولتی در همین دوره است.

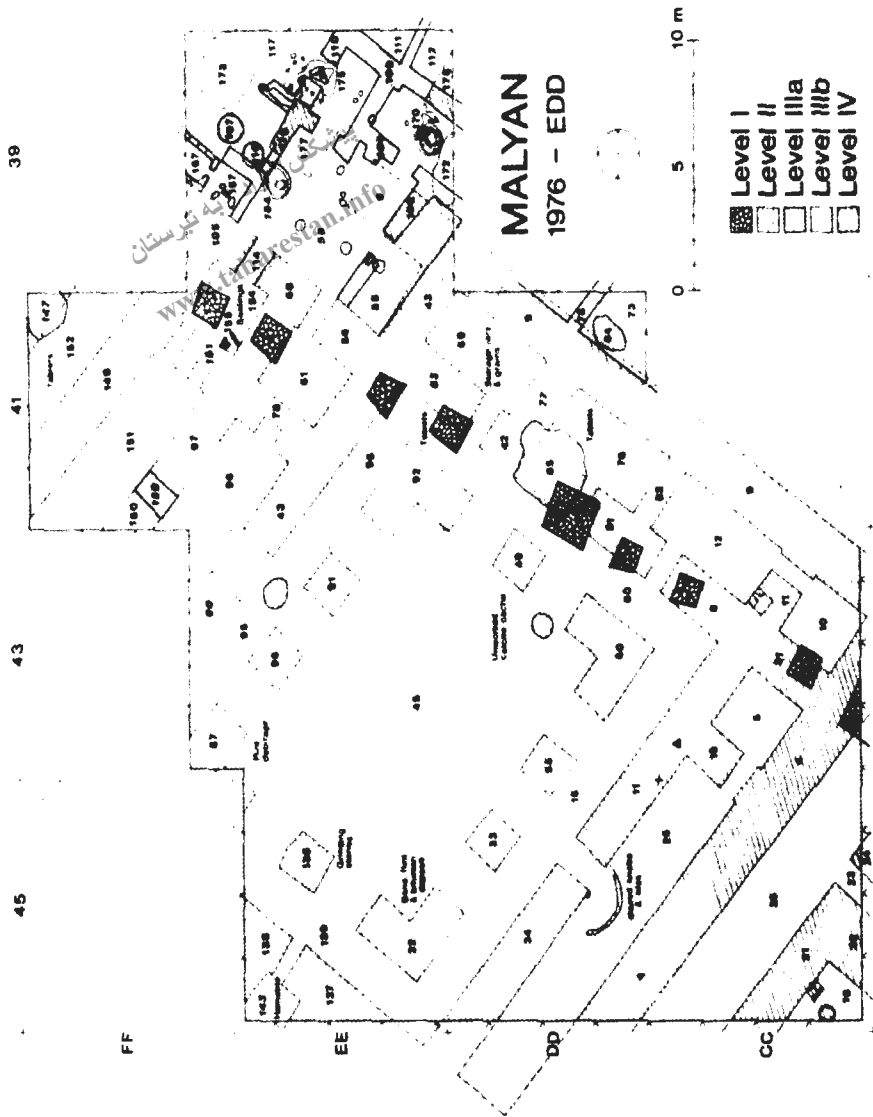
هیتس (۱۹۶۰، ص ۲۵۱) با استفاده از روزهای گزارش شده مسافرت در متون "بارویی تخت جمشید" [PF]، متذکر می‌شود که فاصله شوش تا اهواز (برابر با "دَشیر" [Dasher] هخامنشی) ۱۲۱ کیلومتر و از اهواز تا بهبهان ۲۴۳ کیلومتر برابر با هفت روز سفر در اراضی پست شرق خوزستان بوده است. هلوک (۱۹۸۵، صص ۷-۵۹۶) نیز می‌گوید "هیدالو" حداقل در فاصله هفت روز سفر در جنوب شرقی شوش در کنار جاده تخت جمشید قرار داشته است. در متون "بارویی تخت جمشید" نیز این محل مرکز مهمی برای مسافرانی بوده که بین شوش و تخت جمشید، کرمان و هند مسافرت می‌کرده‌اند. مُهرهای مسئولان تدارکاتی متعددی که در شوش نیز فعال بوده‌اند، ظاهراً به مقامات فعال در هیدالو نیز مربوط می‌شود.^{۱۲}

۱۱- در مورد هویت دقیق هم نام محل و هم نام فرد اختلاف نظر وجود دارد. نک. میروسجی (۱۹۸۵، صص ۲۷۲-۶).
۱۲- هلوک در جایی دیگر (۱۹۷۸، ص ۱۰۹) شهر هیدالو را در منطقه‌ای شرقی‌تر واقع در ارتفاعات کوه‌های بختیاری می‌داند. او هیدالو را جزء ناحیه III خود (فهلپان) قرار می‌دهد و "دَشیر" را آخرین یا نهمین ایستگاه آن منطقه می‌داند. او می‌گوید "دَشیر" تقریباً در نیمه راه میان شوش و تخت جمشید قرار داشته است. در این چارچوب، ایستگاه هفتم یعنی "بسیتمه" [Bessitme] به نظر وی همان "باشت" امروزی است، و "هیدالو" در ایستگاه سوم در ناحیه "فهلپان" قرار داشته که طبق نقشه او تقریباً نزدیک بهبهان بوده است.

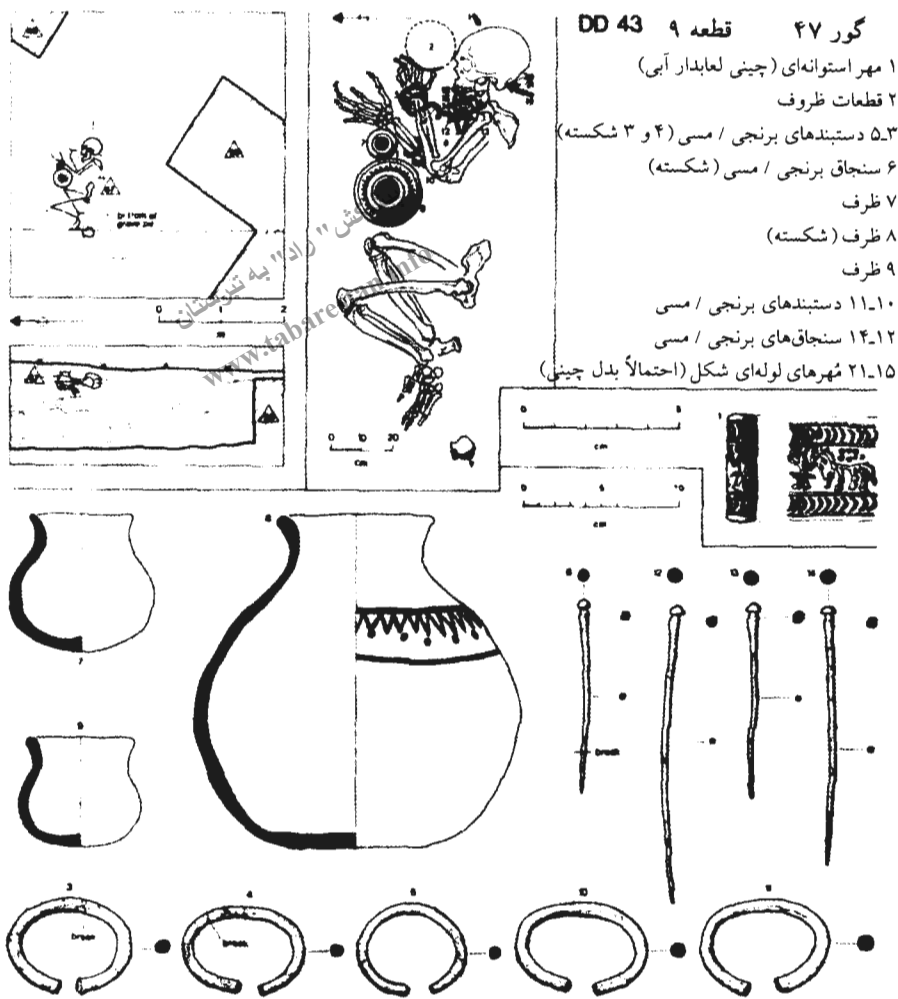
صرف نظر از محل دقیق هیدالو، دشت رامهرمز را بی‌گمان باید از سده‌های واپسین هزاره دوم تا نیمه اول هزاره یکم ق.م. یک هسته جمعیتی عمده محسوب کرد. اگر همراه با استروناک (۱۹۷۴a) فرض کنیم که پارسیان از طریق کوه‌های بختیاری از فارس به درون خوزستان راه یافته‌اند، در آن صورت شهر بزرگ "نویلامی میانه" در "بورمی" و استقرار همزمان با آن در "غازیر"، چه بسا محل‌های مناسبی بوده‌اند برای اولین برخوردهای ایرانیان با سنت‌های شهری ایلامیان دشت‌نشین و معاصران بین‌النهرینی ایشان. منطقه بهبهان، به اندازه یک روز سفر به سمت جنوب شرقی (لیارد ۱۸۹۴، ص ۲۰۰) چه بسا در این دوره دارای شهر عمده‌ای بوده است. گورآرجان، با آمیزه‌ی التقاطی سنت‌های سبکی خود (بابلی، آشوری، ایرانی، ایلامی و سوری) احتمالاً منعکس‌کننده سرشت پیچیده‌ی تعامل فرهنگی است که در سده‌های آغازین هزاره یکم ق.م. در مرزهای جنوب شرقی خوزستان در دامنه‌های زاگروس رخ داده است.

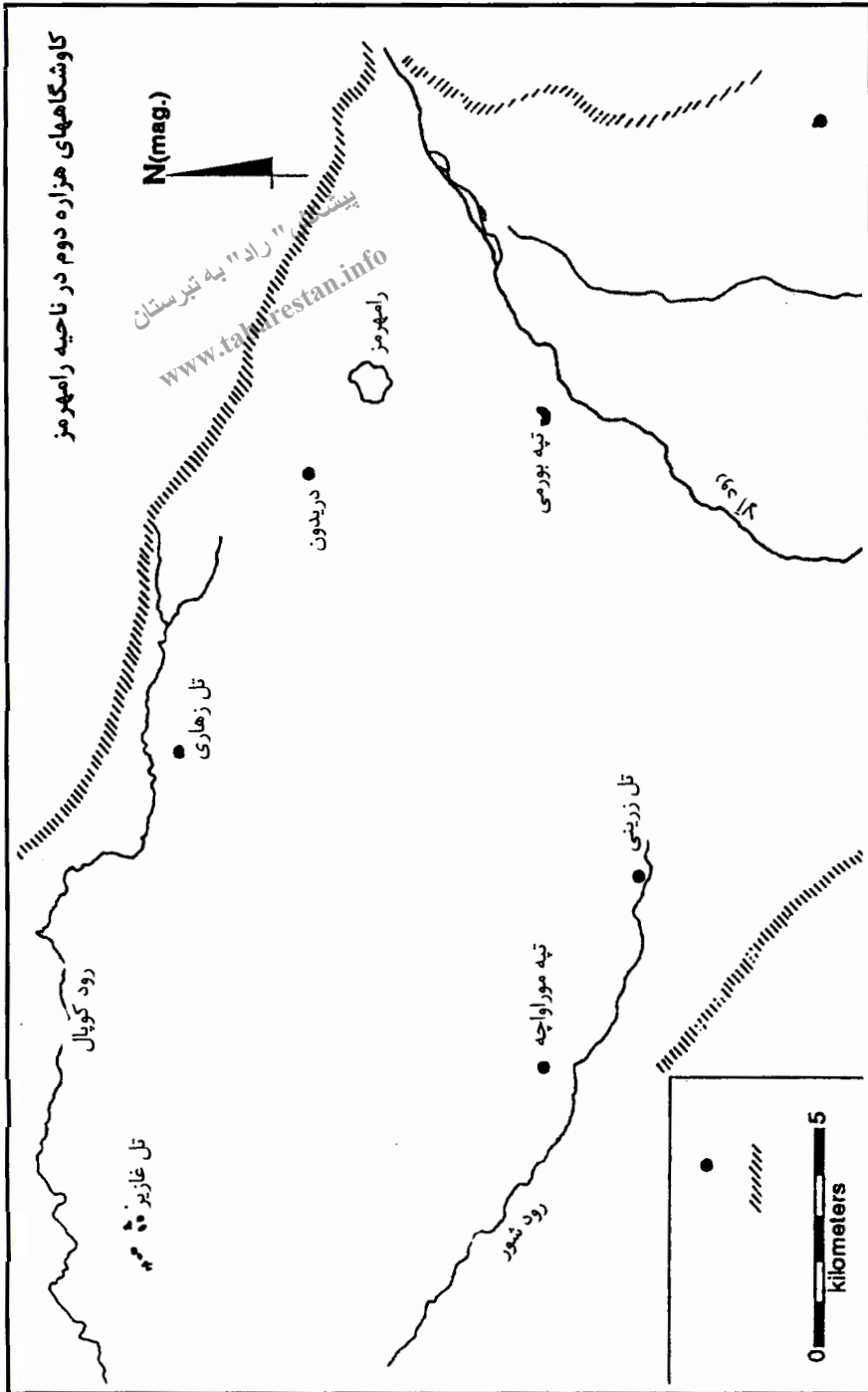
شکل ۱: نقشه منطقه ای کاوشگاههای ذکر شده در متن

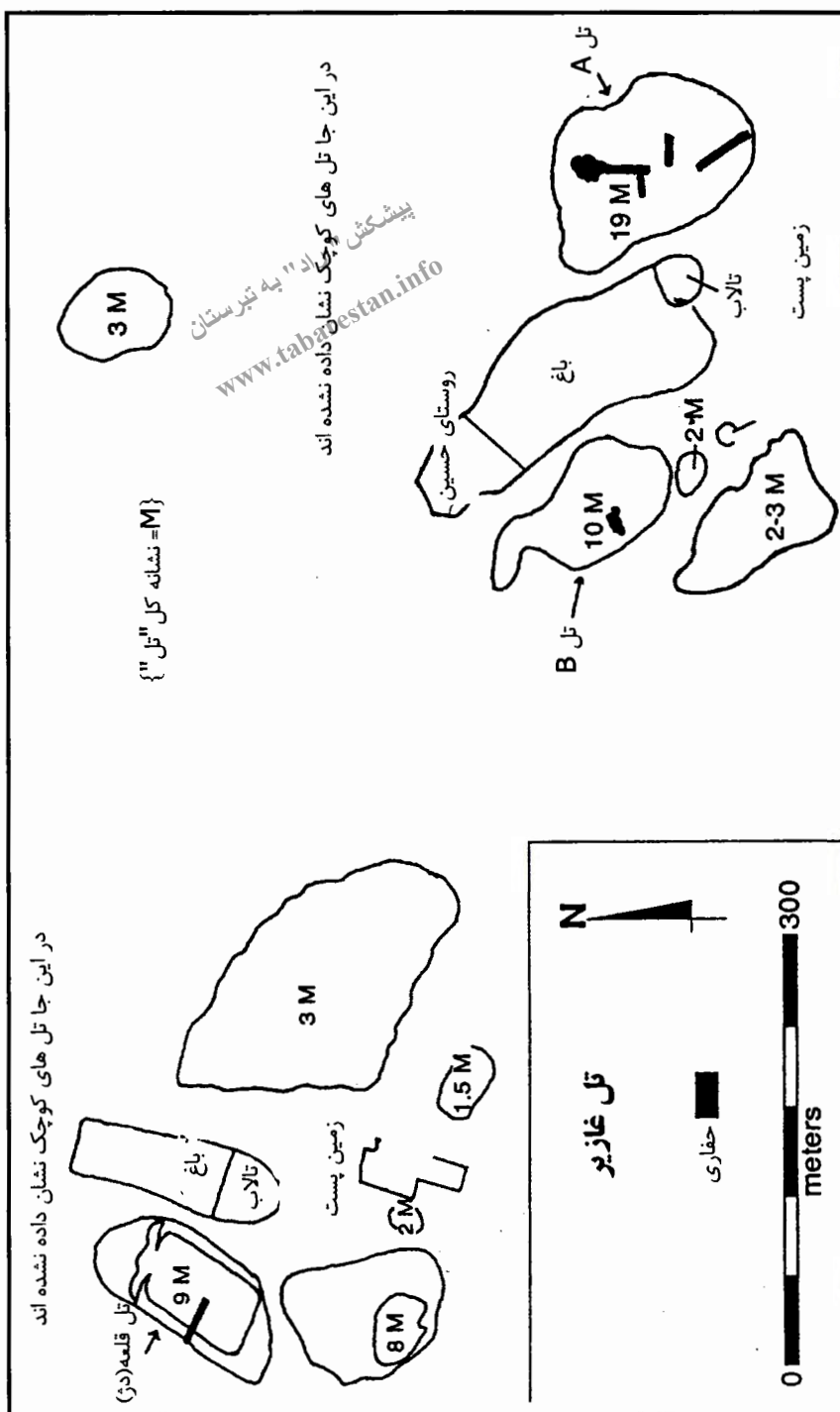
شکل ۲- مایان - نقشه کلی EDD

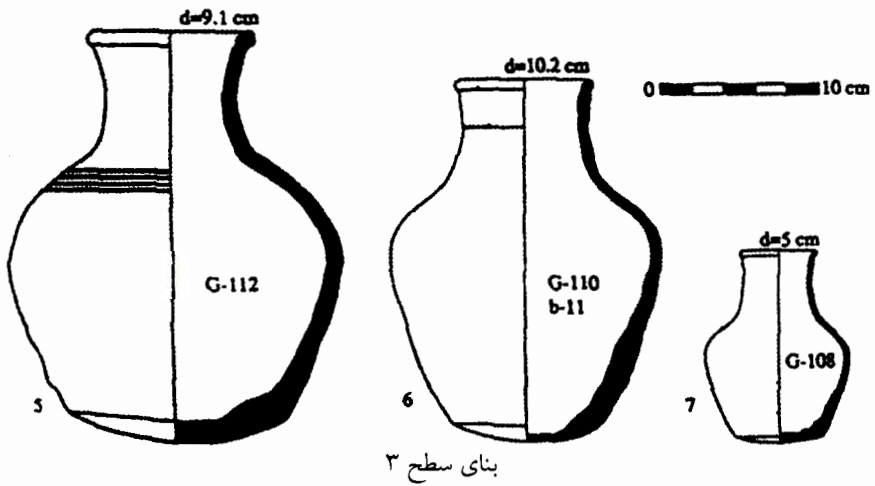
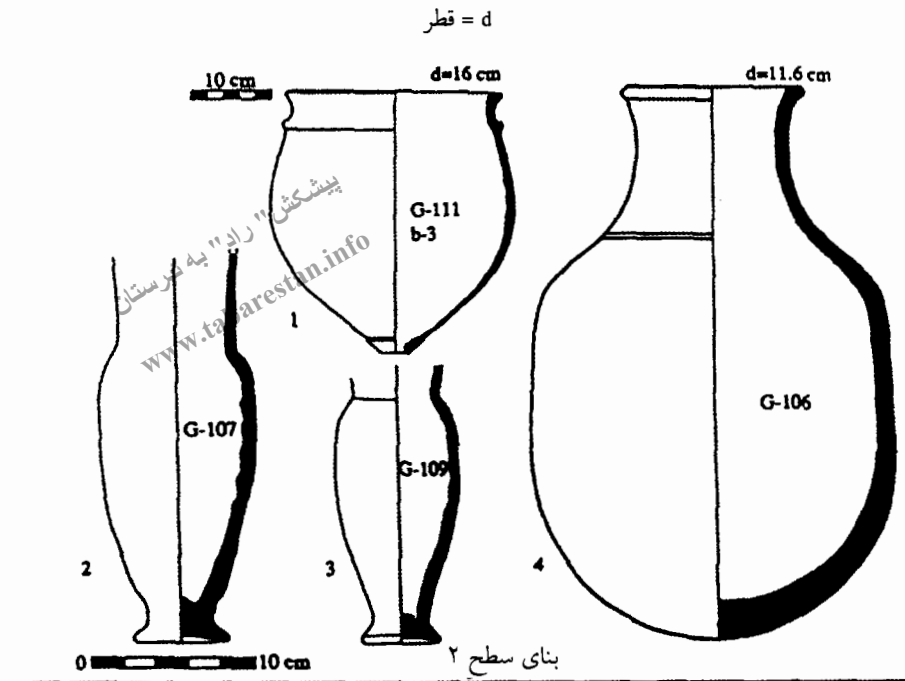
شکل ۳- گور "پسا ایلامی میانه" از EDD. مالیان

شکل ۴: نقشه کاشگاههای دشت رامهرمز از هزاره دوم ق. م. (برگرفته از کارتر ۱۹۷۱)

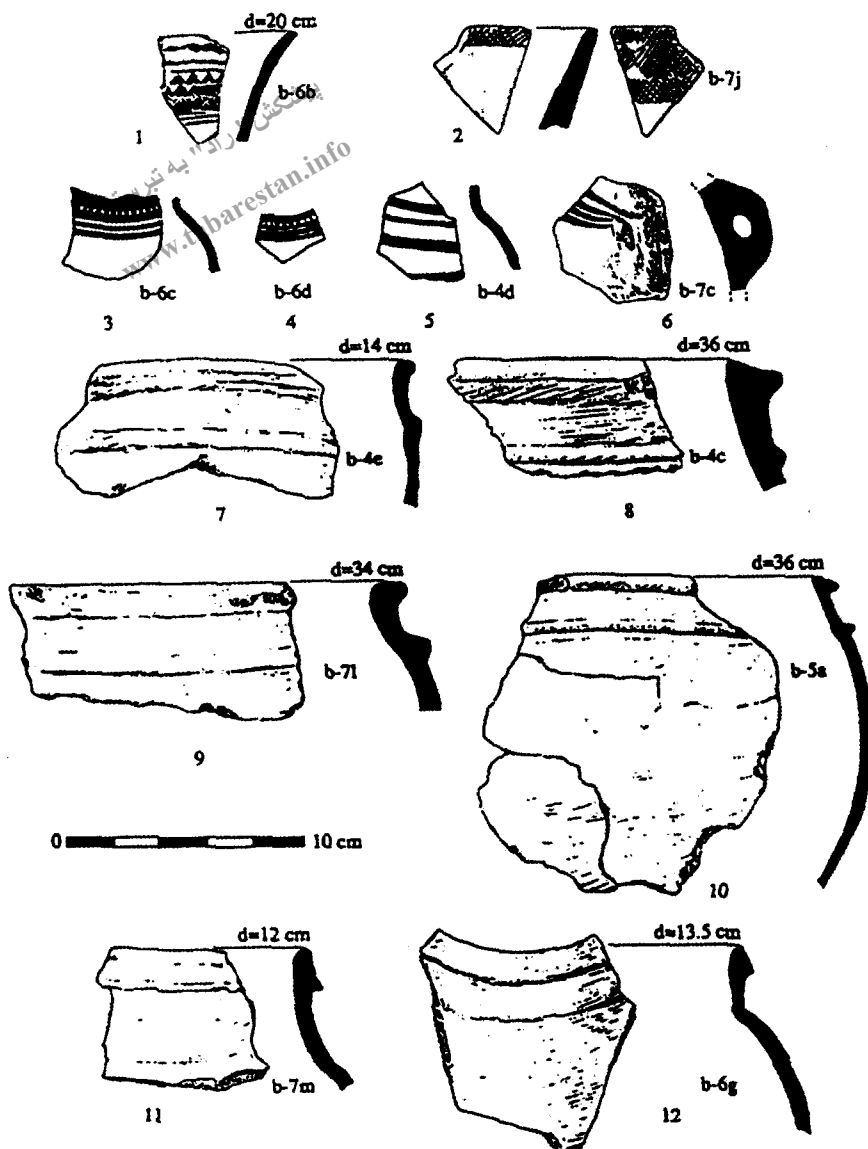
شکل ۵: نقشه تل غازیو (بر گرفته از یادداشتهای میدانی مک کاوون)

شکل ۶- ظروف بدست آمده از تل B مربوط به "ایلامی میانه II" و "نوایلامی I"

شماره کشف	قطعه و سطح	توصیف	ماخذها
۱	G-III(B-3)	خمزه قیفی، رنگ خرمایی روشن زیبا، باز پخت شدید گیاهی، صیقل کاری مرطوب	کارتز ۱۹۷۱ شکل 55:13، مالیان، کارتز، بی تا، شکل ۴۰ ص ۱۰، EDD III B
۲	G-107(B-6)	سماغر ایلامی، رنگ زرد - خرمایی روشن زیبا، باز پخت متوسط گیاهی، صیقل کاری مرطوب	شوش، میروسجی، ۱۹۸۱ا، شکل VR II ۱۰-۱۱، 12:g
۳	G-109(B-10)	سماغر ایلامی، رنگ زرد - خرمایی روشن زیبا، باز پخت شدید گیاهی، لعاب براق بیرونی.	
۴	G-106(B-4)	کوزه، رنگ زرد - قهوه‌ای روشن زیبا، باز پخت متوسط گیاهی، صیقل کاری مرطوب	شوش، میروسجی ۱۹۸۱ا، شکل VR II g 25:17
۵	G-112	ظرف، رنگ خرمایی زیبا، باز پخت شدید گیاهی، صیقل کاری مرطوب	مالیان، کارتز بی تا، شکل 23:2، پایه و بدنه، شکل لبه متفاوت IV A
۶	G-110 (B-11)	ظرف، رنگ زرد - قهوه‌ای روشن زیبا، باز پخت شدید گیاهی، صیقل کاری مرطوب	شوش، میروسجی 1981b، شکل AP-VR ص ۲۸-۲۶ و 49:8
۷	G-108 (B-g)	ظرف، رنگ زرد - قهوه‌ای روشن زیبا، باز پخت شدید گیاهی، صیقل کاری مرطوب	شوش، میروسجی ۱۹۸۱ا، شکل 23:6 VR II 9 شکل 29:10 VR II 73 گور ۷۳۵ با لبه مشابه

جدول شکل ۶- ظرف‌های تل B

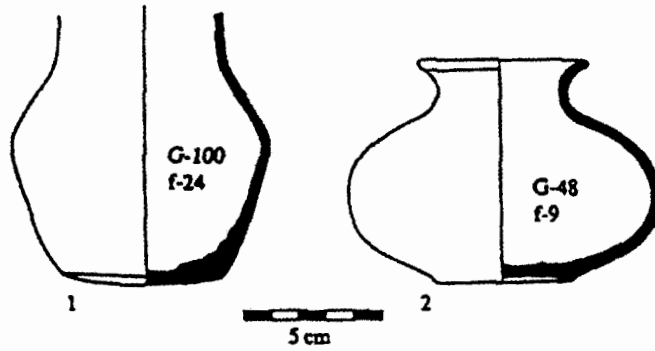
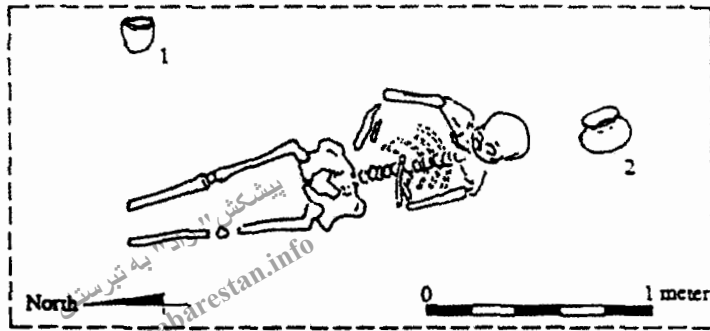

شکل ۷- تل B، خرده‌سفال‌های دوره ایلامی میانه II

پلی بر شکاف میان ایلامیان و پارسیان... □ ۱۴۳

شماره کشف	قطعه و سطح	توصیف	مآخذها
۱	B6 b	کاسه لبه دار، براق، نقاشی حکاکای قهوه‌ای روشن	
۲	B7 J	کاسه لبه دار، رنگ زرد - قهوه‌ای روشن، نقاشی تیره	B3-3.7
۳	B6 c	شانه کوزه، خرمایی روشن، بازپخت متوسط گیاهی، لعاب براق بیرونی، نقاشی سرخ روشن	مالیان، کارتر، بی.تا. شکل 27:9 تصویر IV B 8:15
۴	B6 d	شانه کوزه، خرمایی روشن، لعاب براق بیرونی، نقاشی سرخ	مالیان، کارتر، بی.تا. شکل 27:9 تصویر IV B 8:15
۵	B4 d	شانه کوزه، رنگ نخودی، لعاب براق، رنگ پریده، نقاشی زرد - قهوه‌ای	مالیان، کارتر، بی.تا. شکل 27:10 IV B
۶	B7 c	دسته کوزه، خرمایی روشن، لعاب براق بیرونی، نقاشی قهوه‌ای	
۷	B4 e	خمره، خرمایی روشن، باز پخت متوسط گیاهی، لعاب براق بیرونی	
۸	B4 c	خمره، رنگ زرد - قهوه‌ای روشن، بازپخت متوسط گیاهی	مالیان، کارتر، بی.تا. شکل 24:3 IV A شوش، میروسجی ۱۹۸۱a شکل VR II 7B 37:6
۹	B 71	لبه خمره، رنگ زرد - قهوه‌ای روشن، بازپخت سنگین گیاهی، صیقل مرطوب	مالیان، کارتر، بی.تا. شکل 40:10 III B
۱۰	B5 e	لبه خمره و بدنه با رنگ نخودی کسم‌رنگ، اکسیدگی ناکامل، بازپخت عالی گیاهی مرطوب	شوش، میروسجی 1981a، شکل VR II 11، 15:17
۱۱	B6 g	نوار لبه خمره، زرد - قهوه‌ای روشن بازپخت شدید گیاهی، لعاب براق	مالیان، کارتر، بی.تا. شکل 23:9 IV A شوش، میروسجی 1981a شکل VR II 10، 13:12
۱۲	B7 m	نوار لبه خمره، رنگ نخودی، لعاب براق بیرونی، بازپخت شدید گیاهی	مالیان، کارتر، بی.تا. شکل 23:9 IV A شوش، میروسجی 1981a شکل VR II 10 13:12

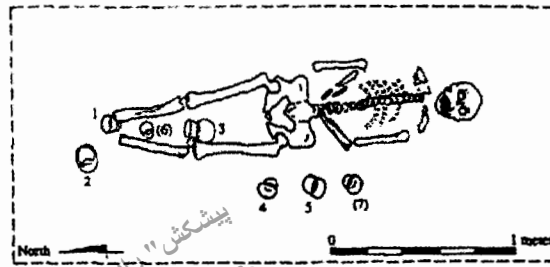
جدول شکل ۷- خرده سفال‌های تل B

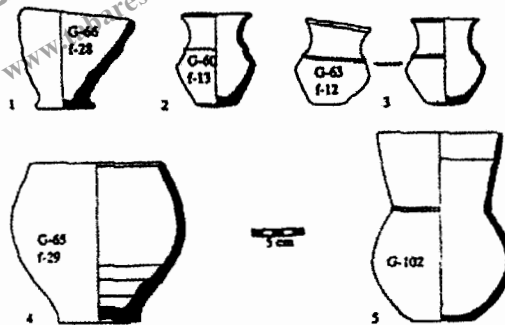
شکل ۸- تل قلعه، گور K

شماره کشف	شماره کشف	قطعه و سطح	توصیف	مآخذها
1	G-100(F-24)	C, -.60	ظرف نخودی روشن عالی، بازپخت شدید گیاهی، صیقل مرطوب	شوش، میروسجی 1981a, fig. 23:6, VR II, 9; fig. 29:8 VR II, گور 734, 78; 1981b, fig. 49:8, عگمانه زنی، ص ۲۴-۲۸
2	G-48(F-9)	C, -.90	ظرف نارنجی - سرخ عالی، صیقل مرطوب	

جدول شکل ۸- تل قلعه، گور K

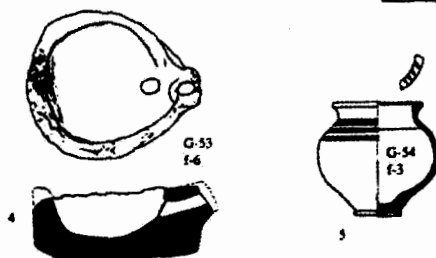
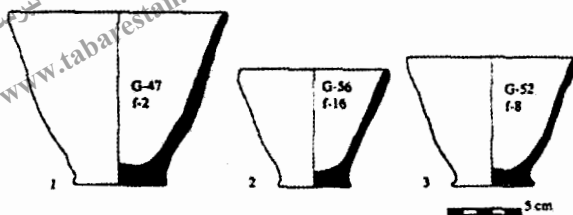
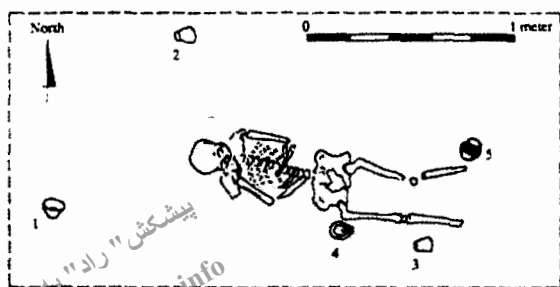
پیشکش "راد" به تبرستان
www.tbrstan.info

شکل ۹- تل قلعه، گور E

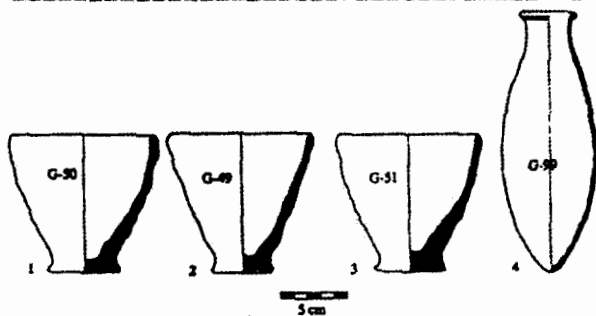
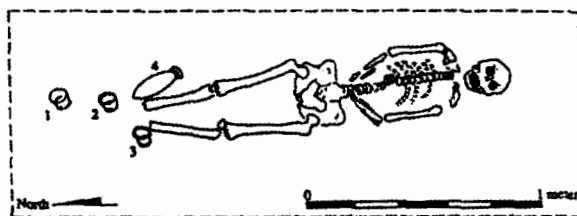
شماره کشف	قطعه و سطح	توصیف	مآخذها
۱	G-66 (F-28) بالا؛ -1.70	جام مخروطی، شیاردار، رنگ نخودی روشن، بازپخت گیاهی	شوش، میروسجی ۱۹۸۱ب، شکل 51:2 VR-AP tf. 5224, 7B
۲	G-60 (F-13) بالا -2.60	ظروف باگودی در گردن، نخودی روشن بازپخت شدید گیاهی	شوش، میروسجی ۱۹۸۱ا، شکل 22.11 VR II 8
۳	G-63 (F-12) بالا -2.60	ظرف گردن گشاد، نخودی روشن، بازپخت گیاهی نادر	مالیان، سامنر ۱۹۷۴، شکل EE41:B:E، قطعه ۲۳، رویه
۴	G-65 (F-29) بالا -1.70	کاسه بادانه - حفره عمیق، رنگ زرد قهوه‌ای روشن، بازپخت گیاهی شدید	
۵	G102 (F-27) بالا -1.70	ظرف گردن دار، گودی در شانه؛ رنگ زرد - قهوه‌ای روشن، بازپخت شدید گیاهی	مالیان، انتشار یافته، ابتدای ترین نمونه DD-41.Lot 14, mf.11 88 III A

جدول شکل ۹- تل قلعه گور E

(Burial at 240)

شکل ۱۰- تل قلعه، گور F

(Base upper burial)

شکل ۱۱- تل قلعه، گور L

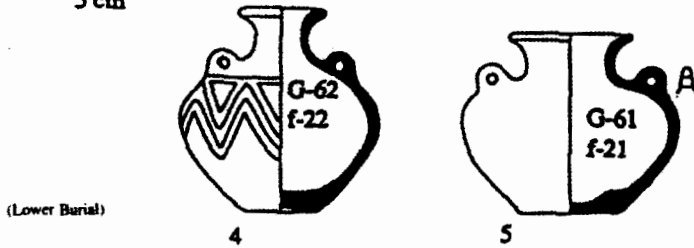
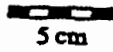
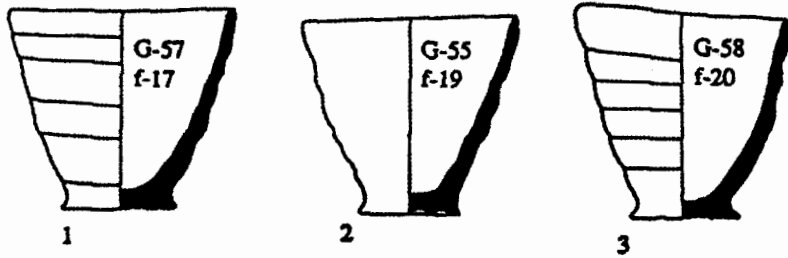
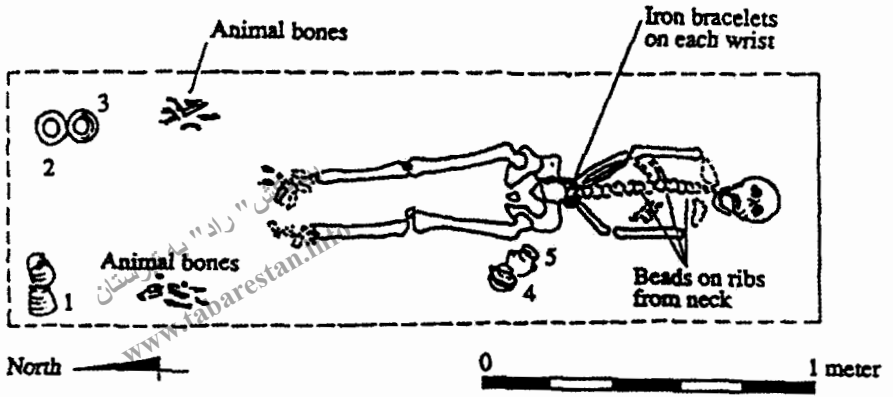
پلی بر شکاف میان ایلامیان و پارسیان... □ ۱۴۷

شماره کشف	قطعه و سطح	توصیف	مآخذها
۱	G-47 (F-2) بالا؛ -2.50	کاسه مخروطی، رنگ زرد - قهوه‌ای روشن، بازپخت متوسط گیاهی	شوش، میروسجی ۱۹۸۱ب، شکل 7B 5244 VR-AP 51:3 ترانسه
۲	G-55 F(16) بالا -2.50	کاسه مخروطی، رنگ زرد - قهوه‌ای روشن بازپخت گیاهی، صیقل مرطوب	شوش، میروسجی ۱۹۸۱ا، شکل 33:2 VR II، گور 7B 693 VR-AP 7B، شکل 1981b 49:1
۳	G-52 (F-8) بالا -2.40	کاسه مخروطی، رنگ زرد - قهوه‌ای روشن، بازپخت سنگین گیاهی	شوش، میروسجی ۱۹۸۱ب، شکل 7B 5244 VR-AP 51:2 ترانسه
۴	G-53 (F-6) بالا -2.40	چراغ، رنگ قهوه‌ای روشن، بازپخت سنگین گیاهی، نشانه‌های سوختن	
۵	G-54 (F-3) بالا -2.40	ظرف، رنگ نارنجی، نخودی روشن، صیقل مرطوب، احتمالاً لعاب زرد - قهوه‌ای روشن، نقاشی سرخ روشن	کارت، ۱۹۷۱، شکل 6:2 5

جدول شکل ۱۰- تل قلعه، گور F

شماره کشف	قطعه و سطح	توصیف	مآخذها
۱	G-50 (F-10) پایه -30	جام مخروطی، رنگ زرد - قهوه‌ای روشن، بازپخت گیاهی نادر، صیقل مرطوب	شوش، میروسجی ۱۹۸۱ب، شکل 7B 5244 VR-AP 51:4 ترانسه
۲	G-49 (F-5) پایه -30	جام مخروطی، رنگ زرد - قهوه‌ای روشن	شوش، میروسجی ۱۹۸۱ب، شکل 7B 5244 VR-AP 51:5 ترانسه
۳	G-5 (F-4) پایه -30	باز پخت گیاهی متوسط، صیقل مرطوب	
۴	G-gg (F-1) پایه -0.5	کوزه پایه تیز، رنگ نخودی روشن، بازپخت گیاهی متوسط	شوش، میروسجی ۱۹۸۱ا، شکل 7B,693 VR II 35:3/15 گور، شکل ۱۹۸۱ب VR-AP 53:1، ترانسه 7B 5244

جدول شکل ۱۱- تل قلعه، گور L

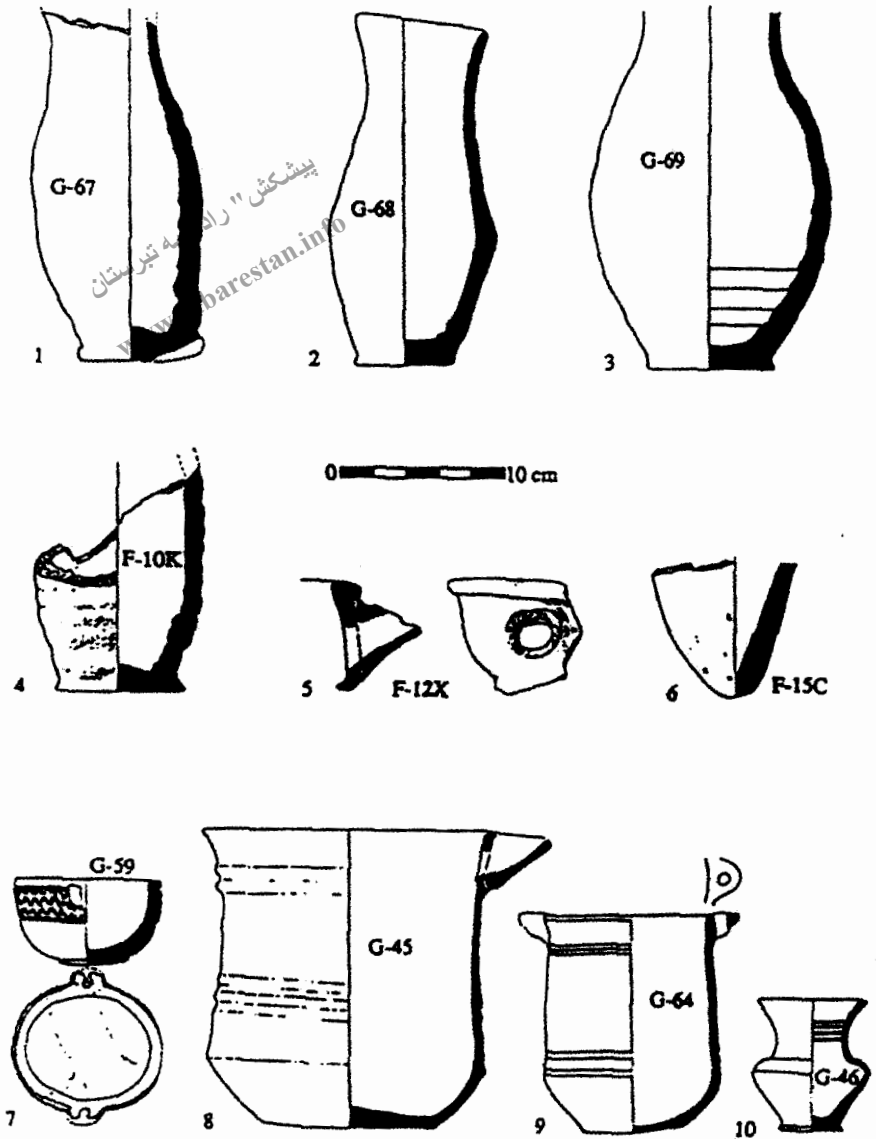

شکل ۱۲- تل قلعه، گور M

پُلّی بر شکاف میان ایلامیان و پارسیان... □ ۱۴۹

شماره کشف	قطعه و سطح	توصیف	مأخذها
۱	G-57 (F-17)	پایه -70	جام مخروطی شیاردار، قرص پایه با سیم بریده شده؛ بازپخت گیاهی، زیبا، رنگ زرد- قهوه‌ای روشن
۲	G-55 (F-19)	پایه -70	جام مخروطی شیاردار، قرص پایه با سیم بریده شده؛ بازپخت گیاهی، زیبا، رنگ زرد - قهوه‌ای روشن.
۳	G-58 (F-20)	پایه -70	جام مخروطی شیاردار، قرص پایه با سیم بریده شده؛ بازپخت گیاهی، زیبا، رنگ نخودی روشن
۴	G-61 (F-21)	پایه -70	ظرف دارای دسته سوراخ‌دار مخصوص حمل، زرد روشن، در داخل و خارج نشانه‌هایی از لعاب سبز کم‌رنگ.
۵	G-62 (F-22)	پایه -70	ظرف دسته سوراخ‌دار مخصوص حمل، لعاب سفید روی سفید، دارای حباب هوای زیاد، پوسته پوسته شده.

جدول شکل ۱۲- تل قلعه، گور M

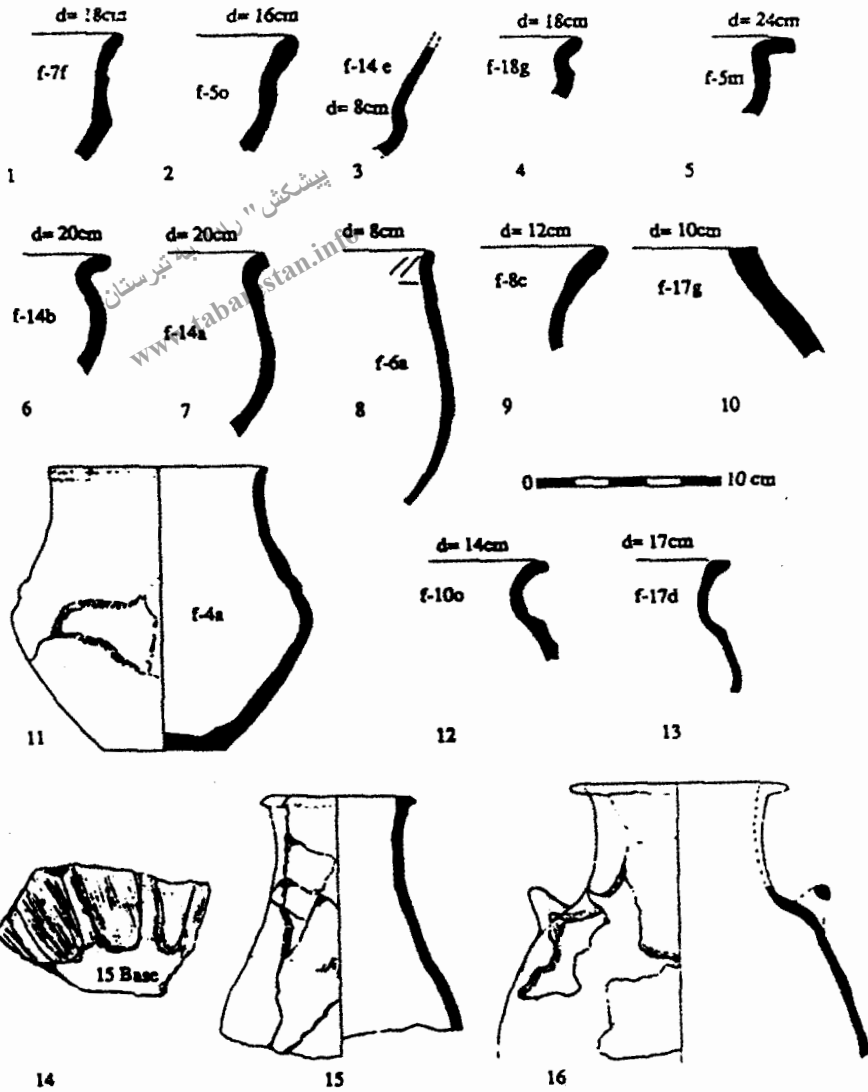

شکل ۱۳- سفالینه‌های نوایلامی I و II از تل قلعه

پلی بر شکاف میان ایلامیان و پارسیان... □ ۱۵۱

شماره کشف	قطعه و سطح	توصیف	مآخذها
۱	G 67 (F-30)	C-90 کوزه استوانه‌ای، رنگ نخودی عالی، بازپخت گیاهی قابل توجه، ساخت بد، صیقل مرطوب	
۲	G 68 (F-26)	بالا -65 بطری، زرد - قهوه‌ای عالی - بازپخت گیاهی شدید، تقریباً خوش ساخت، صیقل مرطوب	
۳	G 68 (F-25)	بالا -1.10 بطری، براق زیبا، بازپخت گیاهی متوسط، بدساخت، صیقل مرطوب	
۴	F-10K	رنگ نخودی، بازپخت گیاهی قابل توجه در بیرون و درون دارای شیار.	شوش، میروسجی، ۱۹۸۱ا، شکل 17B 33:12، گور 639
۵	بالا 1-1.5		میروسجی ۱۹۸۱c، شکل 58:5
۶	C,-1.45 F-15e	پسایه آمفورا، زرد - قهوه‌ای روشن، بازپخت گیاهی متوسط	شوش، میروسجی ۱۹۸۱a، شکل 7B,35: g-11، گور 639
۷	G-59		
۸	G-45 (F پایه)	پایین	شوش، میروسجی ۱۹۸۱a، شکل 36:7 نوع لوله‌ای [قوری شکل]؛ شکل 21:11 شکل بدنه
۹	G-64 (F-15)	بالا -1.60 ظرف زرد - قهوه‌ای عالی، لعاب سبز کم‌رنگ، سوراخ عمودی در دسته(های) افقی	
۱۰	G-46	بالا -2.60 ظرف نخودی روشن، لعاب براق، چربی و لکه کثیف در لبه‌ها	

جدول شکل ۱۳- سفالینه‌های نوایلامی I و II از تل قلعہ

شکل ۱۴- سفالینه‌های نوبابلی و هخامنشی از تل قلعه

پلی بر شکاف میان ایلامیان و پارسیان... □ ۱۵۳

شماره کشف	توصیف	مآخذها
۱	سیاه، بازیخت گیاهی زیاد؛ رویه خاکستری روشن؛ صیقل یافته در درون و در بیرون	نیپور، آرمسترانگ ۱۹۸۹، شکل 72:2، تیپ ۲۲
۲	رنگ خرمایی روشن، بازیخت گیاهی ناچیز، لعاب براق	نیپور، آرمسترانگ ۱۹۸۹، شکل 72:6، تیپ ۲۲؛ شوش، میروسجی ۱۹۸۷، VR II 5
۳	رنگ خرمایی روشن عالی، لعاب براق	نیپور، آرمسترانگ ۱۹۸۹، شکل 73:g، تیپ ۲۲؛ شوش، میروسجی ۱۹۸۷، VR II 5
۴	خرمایی روشن، مغزه سیاه؛ لعاب سرخ در داخل و خارج، صیقل یافته؛ لعاب براق در زیر لبه	شوش، میروسجی ۱۹۸۷، VR II 5 شکل 5:11
۵	خرمایی روشن، لعاب براق	نیپور، آرمسترانگ ۱۹۸۹، شکل 73-14، تیپ ۲۸؛ شوش، میروسجی ۱۹۸۷، VR II 5
۶	ظرف لعابدار، بازیخت گیاهی متوسط؛ صیقل مرطوب	
۷	خرمایی روشن، بازیخت گیاهی ناچیز؛ در داخل قهوه‌ای، در خارج لعاب براق	
۸	رنگ نخودی [پژ]، بازیخت گیاهی عالی، لعاب خارجی سرخ - قهوه‌ای درست در زیر لبه داخلی؛ نشانه‌های پرداخت و صیقل عمودی	نیپور، آرمسترانگ ۱۹۸۹، شکل 70:12، تیپ ۱۸؛ شوش، میروسجی ۱۹۸۷، VR II 5
۹	رنگ نخودی با مغزه سیاه، بازیخت گیاهی عالی، لعاب صیقلی و پرداخت شده سرخ - قهوه‌ای در داخل و خارج	
۱۰	رنگ نخودی، بازیخت گیاهی قابل توجه، صیقل مرطوب	
۱۱	رنگ زرد - قهوه‌ای روشن، بازیخت گیاهی، لعاب سرخ - قهوه‌ای روی گردن، پرداخت و صیقل عمودی بیرونی در روی برآمدگی‌ها	
۱۲	رنگ سیاه نرم، نشانه‌های قهوه‌ای سیاه از صیقل و پرداخت در درون و بیرون گردن ظرف.	گندمکار، زاگارل ۱۹۸۲a، شکل 5:3
۱۳	زرد روشن، لعاب سبز کم‌رنگ در درون و بیرون.	

شماره کشف	توصیف	مآخذها
۱۴	ظرف قهوه‌ای با مغزه سیاه، بازپخت گیاهی قابل توجه، لماب از قهوه‌ای روشن تا سرخ، نشانه‌های پرداخت و صیقل، شیارهای عمودی	شوش، استو و دیگران ۱۹۸۳، شهر سلطنتی IX، گودال ۱۰۰، شکل 1:4، لمابدان براق
۱۵	رنگ نخودی، بازپخت گیاهی زیاد، صیقل مرطوب	نیپور، آرمسترانگ ۱۹۸۹، شکل 77:4، تیپ ۳۷؛ شوش، میروسجی ۱۹۸۱a، VR II، 7B، شکل 35:3
۱۶	رنگ زرد روشن، بازپخت گیاهی، سبز رنگ پریده در داخل	

جدول شکل ۱۴- سفالینه‌های نوبایی و هخامنشی از تل قلعه

معیارهای باستان‌شناختی تداوم فرهنگی و آمدن پارسیان به فارس

ویلیام م. سامنر* - شیکاگو

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

اخیراً میروسجی (۱۹۸۵) مدارک تاریخی مربوط به ورود پارسیان به فارس را در مقاله‌ای به تفصیل و با دقت بررسی و خلاصه کرده است (نیز نک. یانگ ۱۹۸۸). موضوع مورد بحث ما در این‌جا دو مرحله آغازینی است که میروسجی به عنوان الگو برای انتقال از حکومت ایلامی به فرمانروایی هخامنشی پیشنهاد کرده است. ویژگی مرحله یکم، دوره حکومت ایلام بر جمعیت ایلامی است که اما جماعتی از پارسیان که به تازگی در اوایل سال ۱۰۰۰ ق.م. در آن‌جا پدیدار شده‌اند نیز بر آن‌ها افزوده می‌شوند. ولی مرحله دوم که زمانی پس از ۶۴۶ ق.م. آغاز می‌شود، دوره‌ای است که یک واحد سیاسی یا جامعه سیاسی [Polity] پارسی مستقل در فارس شکل گرفته است. در این زمان یک جمعیت چند قومیتی ایلامی و پارسی وارد فرایند آمیزش یا ملغمه‌سازی گشته است. مراحل سوم و چهارم یعنی به ترتیب دوره‌های کوروش دوم [کوروش بزرگ] و داریوش یکم به بحث ما در این‌جا مربوط نمی‌شوند.

آخرین پادشاه ایلامی که داعیه حکومت بر آنشان را داشت "آد-همیتی-این شوشی نک" (حدود ۶۵۰ ق.م) بود، اما مدارک تاریخی نشان می‌دهند که خاندان هخامنشی نیز کمتر از یک نسل بعد همین ادعا را داشته‌اند (میروسجی ۱۹۸۵، صص ۲۸۱-۲۸۸). این ادعاهای متناقض بدان معناست که در اوایل هزاره یکم ق.م. و شاید حتی قبل از آن،

فارس مرکزی مورد منازعه بوده است. هدف مقاله ما پژوهش در مدارک باستان‌شناسی محل از نظر تداوم یا عدم تداوم فرهنگی در مرودشت در فاصله میان پایان دوره "کفتری" [Kaftari] (حدود ۱۶۰۰ ق.م) و پیدایش اولین مدارک باستان‌شناختی صریح و بی‌ابهام در مورد پارسیان است. در این زمینه سه نوشته مدرک مرتبط با یکدیگر وجود دارد: (۱) گروه‌های سفالینه‌های تعریف‌شده و دقیقاً معین از لحاظ سبک، (۲) معیارهای رادیو کربن و دیگر روش‌های تاریخ‌گذاری برای گروه سفالینه‌ها، و (۳) الگوی توزیع گروه‌های سفالینه‌ها در زیستگاه‌ها و سایر محل‌ها یا کاوشگاه‌ها. خط سیر تاریخی محلی، استوارانه متکی به مرحله "کفتری" [حدود ۲۰۰۰ تا ۱۶۰۰ ق.م] است، یعنی زمانی که مالیان، آنشان، مرکز شهری سرزمینی بوده که فراتر از "آبریز رودگُر" (که از این پس گاه با نشانه KRB مشخص خواهد شد) قرار داشته و سیستم اسکان در آن مرکب بوده است از شهرهای کوچک یا شهرک‌ها، روستاهای بزرگ و روستاهای کوچک (سامنر ۱۹۸۹). میزان جمعیت محل در سده نهم ق.م. به حداکثر خود رسیده است یعنی هنگامی که جمعیت مالیان بیش از ۲۰ هزار نفر برآورد می‌شود و کل جمعیت منطقه "آبریز رودگُر" حداقل ۴۵ هزار نفر بوده است. این جمعیت پس از سال ۱۹۰۰ ق.م. رو به کاهش نهاد، و وحدت فرهنگی منطقه، با اتکا به یکپارچگی و یکدستی سفالینه‌های دوره کفتری در کلیه محل‌های مسکونی، با ظهور سفالینه‌های "قلعه - ایلامی میانه" در غرب و سفالینه‌های "شُغا - تیموران" در منتهی‌الیه شرقی دره، رفته‌رفته رو به تغییر نهاد.

این جغرافیای پیچیده فرهنگی، که توزیع مکانی پنج سبک سفالگری کاملاً متمایز آن را مشخص می‌سازد، در آغاز زیر فشار قرار گرفته است، و سپس با رخنه بیشتر نورسیدگان به درون منطقه، شاهد عقب‌نشینی نفوذ ایلامی هستیم. اما این نورسیدگان در چه زمانی از راه رسیدند؟ آیا اینان فقط پیشگامان گذرا و موقتی مردمانی بودند که بعدها در تاریخ به پارسیان هخامنشی شهرت یافتند، یا در واقع خود ایشان بودند؟ با آن‌که پاسخ به این پرسش‌ها فقط براساس مدارک باستان‌شناختی امکان ندارد، اما الگوی باستان‌شناختی "آبریز رودگُر" بسیار پرمعنا است. مدل آزمایشی باستان‌شناختی زیر، که از بسیاری لحاظ با مدل عمده‌تأاریخی پیشنهادی

معیارهای باستان‌شناختی تداوم فرهنگی... □ ۱۵۷

■ قلعه + عناصر سازنده "شُغا - تیموران"

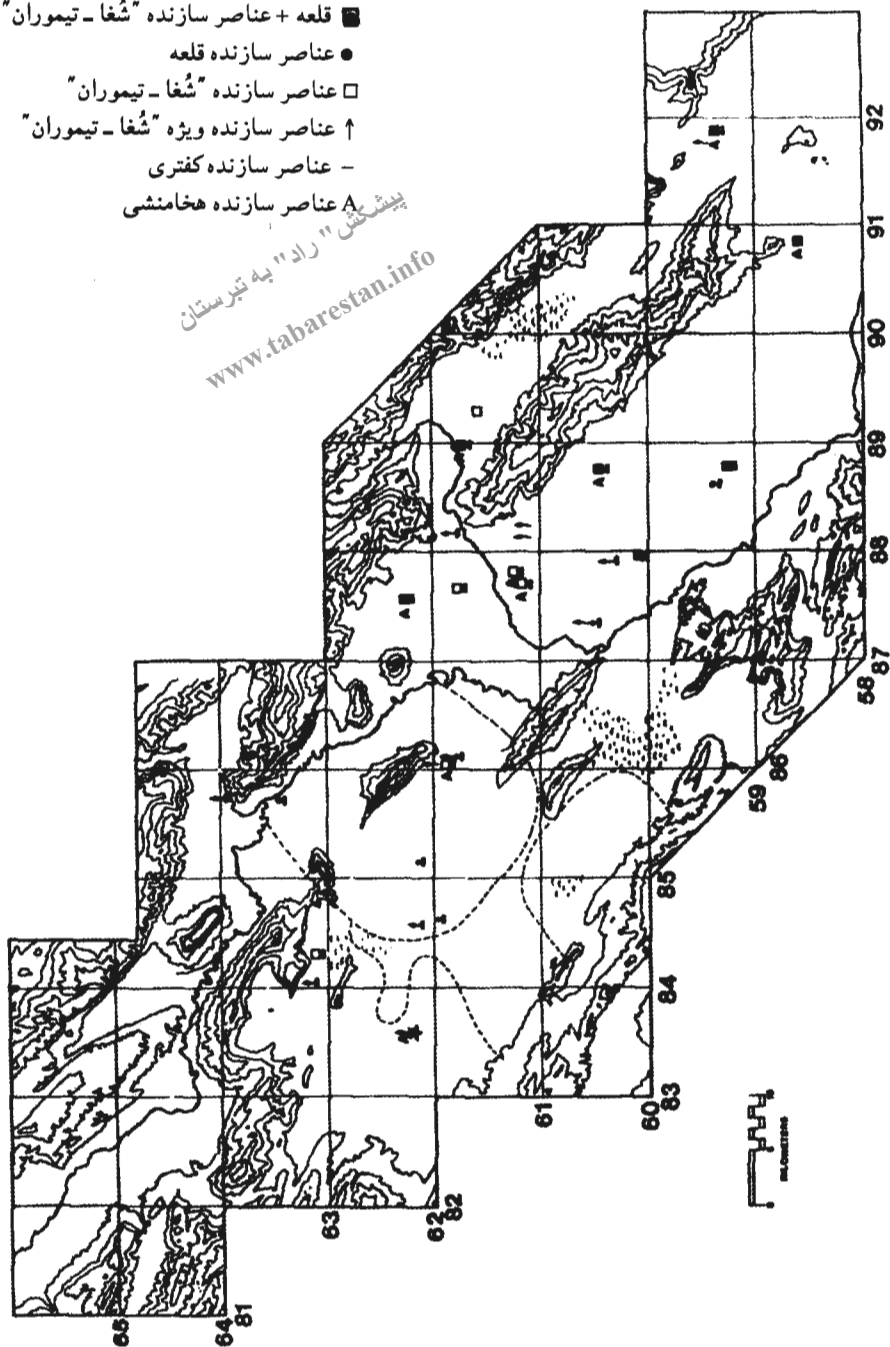
● عناصر سازنده قلعه

□ عناصر سازنده "شُغا - تیموران"

↑ عناصر سازنده ویژه "شُغا - تیموران"

- عناصر سازنده کفتری

A عناصر سازنده هخامنشی

شکل ۱

میروسیجی قابل مقایسه است، یگانه فرض فرهنگی اساسی و مجموعه‌ای است از استدلال‌های روش شناختی درباره ماهیت اشیای باستان‌شناختی که تاکنون گردآوری شده است. فرض فرهنگی ما آن است که همزمان بودن تنوع سبک در درون یک منطقه جغرافیایی محدود، نماینده و معرّف معتبری است از گوناگونی و تنوع قومی. استدلال روشن شناختی ما مبتنی بر انتظار فراوانی عناصر سازنده بعدی در کاوشگاه‌های بلافاصله قبلی‌تر است، بدین معنا که انتظار دارد شرایط تداوم یا انقطاع اسکان را از طریق مرزهای زمانی تعریف شده و مشخص الیحاظ سبک دریابد.

ظرف‌های سفالی و گاهشماری

پنج گروه سفالینه عبارتند از: ظرف قلعه، ظرف ایلامی میانه، ظرف شُغا، ظرف تیموران، و ظرف هخامنشی محلی. ظرف "قلعه" ظرف نقاشی شده متمایزی است که اولین بار توسط واندن برکه (۱۹۵۴، صص ۴۰۳ و ۴۰۴) توصیف شده است. سفالینه "ایلامی میانه" به دست آمده از مالیان، بیشتر یک ظرف ساده و معمولی نخودی رنگ است با شکل‌های محدود که همانندهای دقیق آن را در کاوشگاه‌های معاصر در خوزستان نیز می‌یابیم (کارتز ۱۹۸۴، صص ۱۶۴ و ۱۷۴ شکل ۱۱). این ظرف در مجموعه‌های سطحی "آبریز رود گُر" مشاهده نشده است. "ظرف شُغا" ظرف دست ساختی است که هر دو نوع ساده و نقش‌دار آن وجود دارد (واندن برکه ۱۹۵۹، صص ۴۲-۴۴؛ یا کوپس ۱۹۸۰، صص ۶۳-۷۱). "ظرف تیموران" که واندن برکه (۱۹۵۹، صص ۴۴) آن را "تیموران A" نامیده است، هم انواع ساده دارد و هم نقش‌دار و به آسانی از "ظرف شُغا" قابل تشخیص است (یا کوپس ۱۹۸۰، صص ۷۹-۸۳). سبک هخامنشی محلی تنها در مجموعه‌های سطحی مشاهده شده و معرّف آن ظرف معمولی ساده‌ای است با شکل‌های مشخص و متمایز که به آسانی از ظرف‌های دیگری که در این‌جا اشاره کردیم قابل تشخیص و تفکیک است (سامنر ۱۹۸۶).

پایان دوره کفتری، یعنی حدود سال ۱۶۰۰ ق.م، هم از طریق چینه‌شناسی، هم با روش تاریخ‌گذاری رادیوکربن، و هم با تحلیل سبک شناختی به خوبی مشخص شده است. در آن زمان، "ظرف قلعه" به عنوان بخشی از مجموعه سفالگری محلی قبلاً

شناسایی شده بود، و فرض می‌شد که سطوح بعدی - و نه هنوز حفاری شده - قاعدتاً باید متعلق به دوره‌ی میان ۱۶۰۰ تا ۱۳۰۰ ق.م. باشند، یعنی هنگامی که "ظرف قلعه" سفالینه غالب و مسلط در مالیان بوده است. روشن نیست که "ظرف ایلامی میانه" در چه زمانی برای اولین بار در محل پدیدار شده است، اما در سطوح متعددی از بنای بزرگ "ایلامی میانه"، به طور فوق‌العاده‌ای در کنار "ظرف قلعه" قرارداداشت (در عملیات EDD) با توجه به این که زمان این بنا دوره‌ی ۱۳۰۰ تا ۱۰۰۰ ق.م. را دربرمی‌گیرد (کارتز ۱۹۸۴، صص ۷۳-۱۷۲). مدارک در مورد وجود "ایلامی پسین" در دره اندک است: یک مدفن "نویلامی" احتمالی در مالیان، و یک نقش برجسته تاریخ‌گذاری نشده بر روی سنگ در "نقش رستم" (کارتز، همین جلد).

"ظرف شُغا" و "ظرف تیموران" در مالیان در زمینه و شرایط چینه‌شناختی به دست نیامده‌اند بلکه به صورت چند خرده سفال در سطوح رویی شناخته شده‌اند. واندن برکه (۱۹۵۹، ص ۴۳) چینه‌بندی شُغا در روی قلعه را در سه محل و در زیر تیموران را در "تل تیموران" گزارش می‌دهد. قلعه، شُغا و تیموران همگی در شرایط چینه‌شناختی در "دروازه تپه" (۵۸۶۱ تا ۹۰۸۲) پیدا شده‌اند، که حفاری آن توسط نیکول (۱۹۶۹، ۱۹۷۰a، ۱۹۷۱) و تحلیل اطلاعات نیز توسط یاکوپس (۱۹۸۰) انجام گرفته است. چینه‌شناسی دروازه تپه در اصل به ۸ مرحله تقسیم شده بود که یاکوپس (۱۹۸۰، صص ۲۶-۲۲، ۹۴-۱۲۴) آن‌ها را در سه مرحله باهم ترکیب کرد. تعداد ۱۳ خرده سفال "تشخیصی" [diagnostic] "قلعه" به دست آمده از حفاری‌ها، در ۵ مرحله از ۸ مرحله اولیه پراکنده بودند، و دوتای آن‌ها در سه مرحله‌ی ترکیبی قرار داشتند؛ در هر دو سیستم، قدیمی‌ترین سطوح نیستند که "قلعه" را تشکیل می‌دهند. از نظر محدود بودن بسیار زیاد ناحیه حفاری در خاک بکر، امکان این‌که منشأ این خرده سفال‌ها، عناصر سازنده‌ی یک قلعه آغازین کشف نشده باشد، متفی نیست. افزون بر این، برداشت پیشنهادی یاکوپس (۱۹۸۴، ص ۱۲۴) که ممکن است سبک "دروازه" پیش از شکل‌گیری سبک "قلعه" پدید آمده باشد، صراحتاً قابل رد نیست، بلکه نتیجه‌گیری او (۱۹۸۰، ص ۶۲) مبنی بر این‌که این خرده سفال‌ها از یک زیستگاه معاصر با قلعه به این محل آورده شده‌اند، محتمل‌ترین توضیح به نظر می‌رسد.

یا کوپس داده‌هایی منتشر نکرده که روشن کند فراوانی نسبی شُغا در بقایای تیموران در طی سه مرحله "دروازه" ثابت مانده‌اند یا نه. با این همه، نسبت گزارش شده شُغا در تیموران، در همه واحدهای حفاری شده در "دروازه"، حدود ۱۳ به ۱ بوده است. تناسب نسبی "شُغا" به "تیموران" در همه کاوشگاه‌های مورد بررسی یا کوپس به شکل زیر بوده است؛ کمین = $\frac{۱۳}{۱}$ ، قلعه = $\frac{۷}{۳}$ ، شُغا = $\frac{۵}{۱}$ ، روبای = $\frac{۴}{۱}$ ، تیموران^۲ (یا کوپس ۱۹۸۰، صص ۱۶-۲۱۴). درباره این داده‌ها دست کم دو تفسیر می‌توان کرد: یا یک تفاوت کارکردی شُغا در ارتباط با تیموران موجب این توزیع نابرابر در میان این پنج محل شده است، یا این محل‌ها در زمان‌هایی کمی متفاوت در مرحله شُغا - تیموران اسکانی شده‌اند و "ظرف تیموران" در اواخر دوره از محبوبیت عمومی بیشتری برخوردار بوده است.

شاید کارکردهای مفید و عملی این دو ظرف مشابه بوده‌اند، چون بیشتر آن‌ها شکل‌های کارکردی مشابهی دارند، مانند دارابودن لوله کوتاهی در دهانه [برای ریختن مانند قوری] یا پیمانه‌هایی اضافی که نمایانگر کارکردهای گوناگون ظرف شُغا است. تفاوت‌های غیرمفید به معنای غیرعملی، نظیر کارکردهای حیثیت‌ساز، تدفینی یا مذهبی، امکانات جذاب‌تری دارند. واندن برکه (۱۹۵۲، ۱۹۵۴) در گمانه‌زنی‌های گوناگون به ظرف‌های قلعه، شُغا و تیموران برخورد کرده که جزء نذورات تدفینی بوده‌اند. او در "تل شُغا" (از شماره ۶۰۴۴ تا ۸۸۷۴) با حداقل دو گمانه‌زنی به گورهایی برخورد که دارای ظرف "تیموران A" بودند.

سه ظرف شُغا بیست سانتیمتر در زیر سطح خاک در "تل باکون A" پیدا شده‌اند (لنگستورف و مک‌کاون ۱۹۴۲، صص ۵ و ۳۲ تصویر ۱۹). لنگستورف اظهار نظر کرده که آن‌ها مربوط به یک اسکان بعدی هستند، اما وجود خرده سفال‌های شُغا در مجموعه‌های سطحی که ممکن است معرف اسکان آخری تلقی شوند، این احتمال را بیشتر می‌کند که ظرف‌های کشف شده مربوط به گوری بوده‌اند. درباره یکی دو خرده سفال تشخیصی شُغا که در قسمت سطحی ۱۲ کاوشگاه دیگر پیدا شده‌اند که شاید در شش تای آن‌ها شُغا مربوط به اسکان نهایی بوده است، این تفسیر نیز ممکن است که شاید مربوط به گورها، اردوگاه‌ها یا موارد دیگری در این محل‌ها بوده‌اند که شدت مصرف

بسیار کمتری داشته‌اند. بنابراین، ظاهراً نه ظرف‌های سطحی شُغا و نه تیموران مخصوص استفاده در گور نبوده‌اند، چون هر دو ظرف بارها هم در گورها پیدا شده‌اند و هم در آثار بازمانده‌ی مسکونی در "دروازه". روی هم رفته، بیشترین احتمال آن است که ظرف‌های تیموران و شُغا به طور کلی همزمان با یکدیگر بوده‌اند، اما در پایان دوره ظرف تیموران رواج و محبوبیت بیشتری یافته است.

تعداد ۳۲ تعیین تاریخ با روش رادیو کربن در "دروازه تپه" انجام گرفته که همگی با شیوه "ژئوکرون" [= زمان - زمین‌شناسی] بوده‌اند (یاکوپس، ۱۹۸۰، صص ۴۸۵۲ و ۱۱۹-۱۱۵). اگر چهار نابه‌هنجاری مربوط به هزاره چهارم یا قدیم‌تر را حذف کنیم، ۲۸ تاریخ باقی‌مانده میان سال‌های ۲۱۴۰ تا ۵۰۰-۶۴۰ ق.م. قرار می‌گیرند. تفسیر این داده‌ها و تاریخ‌ها توسط یاکوپس مبتنی بر اسکانی بودن "دروازه" از حدود ۱۸۰۰ تا ۹۰۰ ق.م. است؛ ۲۵ تا از تاریخ‌ها بیرون از استاندارد این حدود قرار می‌گیرند. به طور کلی تاریخ‌ها با سه مرحله گاه‌شناسی پیشنهادی یاکوپس (۱۹۸۰، صص ۱۱۹-۱۱۵) به خوبی مطابقت دارند، گرچه نابه‌هنجاری‌هایی نیز وجود دارد و برخی تاریخ‌ها را نمی‌توان با مرحله خاص تعیین شده سازگار کرد. این تاریخ‌ها این امکان را مطرح می‌سازند که شاید مرحله "شُغا- تیموران" از ۱۸۰۰ تا ۸۰۰ ق.م. به درازا کشیده است. با این حال، مدارک دیگر فاصله کوتاه‌تری را نشان می‌دهند. عناصر سازنده اصلی دوره "کفتری" در مجموعه‌های سطحی به دست آمده از کاوشگاه‌های شهرک "شُغا- تیموران"، به احتمال بیشتر معرف اسکان‌هایی قدیمی‌تر از آن هستند که معاصر یکدیگر باشند، و این بدان معناست که "شُغا" پس از حدود ۱۶۰۰ ق.م. آغاز شده است. به علاوه، وجود عناصر سازنده دوره پایانی کوتاه "شُغا- تیموران" در هفت محل مسکونی "کفتری" که گورها یا اردوگاه‌های "شُغا- تیموران" را بهتر معرفی می‌کنند نیز بدان معناست که "شُغا- تیموران" به دوره‌ای بعدتر از "کفتری" تعلق دارد. منطقی‌ترین نتیجه‌گیری آن است که "شُغا" زمانی پس از ۱۶۰۰ اما پیش از ۱۳۰۰ ق.م. آغاز شده و حداقل تا ۹۰۰ ق.م. و بعد از آن طول کشیده است.

تنها نکته تا اندازه‌ای مشکل‌ساز و درخور بررسی، تکه‌های پراکنده و معمایی مدارک گاه‌شناختی در مورد اواخر هزاره دوم یا اوایل هزاره یکم ق.م. است: نوک پهن [؟]

فرهنگ "جلاباد" که واندن برکه اشاره کرده (۱۹۵۹، ص ۴۴ و تصویر ۶۱a)؛ ظرف لوله دار B تیموران که از گوری در "تل تیموران" به دست آمده (واندن برکه ۱۹۵۹، ص ۴۴ و تصویر ۶۰f)؛ ساغر دودسته دار دوره پسین مالیان، و ظرف لوله دار برآمده که در سطح مالیان کشف شده است. ساده‌ترین تفسیر این یافته‌ها آن است که این‌ها اشیایی متعلق به خارج از منطقه بوده‌اند که احتمالاً در اواخر هزاره دوم یا اوایل هزاره یکم ق.م. از طریق مسافرت یا تجارت به آن‌جا راه یافته بوده‌اند.

خلاصه آن‌که، به راستی با توجه به فقدان تاریخ‌هایی دقیق، احتمال دارد که مراحل "قلعه - ایلامی میانه"، "شغا - تیموران" و هخامنشی معرّف سه نظام اسکان متمایز اما در ارتباط با یکدیگر بوده باشند. ترکیب دو سبک سفالگری متفاوت در سطوح "قلعه - ایلامی میانه" در مالیان و وجود دائمی سفالینه‌های سبک شغا و تیموران در کنار هم در محل‌های مسکونی، حاکی از امکان وجود یک تنوع پیچیده قومی در هر دو منطقه شرقی و غربی دره است.

الگوهای اسکان و تداوم

تعداد ۲۸ کاوشگاه در فهرست کنونی "آبریزگاه رودکّر" وجود دارد که به طور مثبت عناصر سازنده "شغا" تیموران" یا "قلعه" دانسته شده‌اند. تعداد کاوشگاه‌ها با عناصر سازنده هخامنشی، شغا-تیموران، قلعه، و کفتری در جدول ۱ فهرست شده است. هیچ‌یک از عناصر سازنده "شغا - تیموران" یا "قلعه" در سایر ۵۱ کاوشگاه کفتری یا ۲۹ کاوشگاه هخامنشی - که فرض بر آن است که در دوره مورد بررسی مسکونی نبوده‌اند - کشف نشده‌اند. مسأله تداوم میان اسکان‌های پیش از هخامنشی و هخامنشی را می‌توان با توجه به توصیف فرضیه‌ای زیر از آمدن اولین پارسیان به آبریز رودکّر مورد بررسی قرار داد:

...وقتی پارسیان به دره آمدند آن‌جا کاملاً خالی از جمعیت بود؛ و هیچ نقطه مسکونی وجود نداشت. آنان ۲۱ زیستگاه بر تل‌های متروکه و ۲۱ زیستگاه در دشت صاف بنا نهادند.

اگر هویت این "پارسیان" را برابر بدانیم با سفالینه‌های مشهور به "تخت جمشید/ پاسارگاد"، سراسرترین معنای تلویحی این بیان آن است که باید انتظار داشته

معیارهای باستان‌شناختی تداوم فرهنگی... □ ۱۶۳

باشیم در روی تل‌های متروکه در دوره‌های متفاوت، عناصر سازنده هخامنشی را کمابیش به نسبت تعداد هر نوع کاوشگاه یا محل در دسترس پیدا کنیم. با این همه، چنان که در جدول ۱ دیده می‌شود، آنچه می‌یابیم تعداد بی‌تناسب محل‌های هخامنشی با عناصر سازنده "قلعه" یا "شغا - تیموران" یا هر دو است.

جدول ۱- محل عناصر سازنده هخامنشی در کاوشگاه‌هایی با عناصر سازنده قدیمی‌تر

POS-%	POS-N	EXP-%	EXP-N	OBS-%	OBS-N	
۲/۴	۷	۲/۴	۰/۵	۲۳/۸	۵	هخا / قلعه+شغاتیموران
۲	۶	۲	۰/۴	۱۴/۳	۳	هخا / شغاتیموران
۲	۶	۲	۰/۴	۴/۸	۱	هخا / قلعه
۲۰/۳	۶۰	۲۰/۳	۴/۳	۱۴/۳	۳	هخا / کفتری
۷۳/۳	۲۱۷	۷۳/۳	۱۵/۴	۴۲/۹	۹	هخا / کهن‌تر
۱۰۰	۲۹۶	۱۰۰	۲۱	۱۰۰/۱	۲۱	جمع فرعی
					۲۱	هخامنشی در دشت
					۴۲	جمع کاوشگاه‌ها

یادداشت:

OBS = موارد مشاهده شده.

EXP = موارد مورد انتظار در صورتی که تأسیسات جدید هخامنشی به طور تصادفی در روی تل‌های قدیمی‌تر باشند.

N = تعداد

POS = موارد ممکن، یعنی، تعداد کاوشگاه‌ها با عناصر سازنده قدیمی‌تر گوناگون که بر روی آن‌ها محل‌های هخامنشی ممکن است ساخته شده باشند.

با آن‌که این الگو در خور تفسیرهای متعدد است، اما محتمل‌ترین توضیح آن است که شکلی از تداوم فرهنگی ویژه انتقال از سبک‌های قلعه - شغاتیموران به

سبک سفالگری بعدی که معیارهای شناسایی عناصر سازنده هخامنشی در این محل‌ها را شکل می‌دهد وجود داشته است. ماهیت این فرایند انتقالی البته بحث‌انگیز است. بی‌تردید برای من لازم نیست بگویم که بحث زیر درباره امکانات گوناگون کاملاً نظری است.

یک امکان آن است که زیستگاه‌های "قلعه / شغا- تیموران"، که زمانی در هزاره دوم تأسیس شده بوده‌اند، هنوز در زمانی که پارسیان از راه رسیدند توسط مردم محلی - احتمالاً ایلامیان - مورد سکونت قرار داشته‌اند. برخی از پارسیان نورسیده که سفالینه‌های سبک تخت‌جمشید/ پاسارگاد را مصرف می‌کرده‌اند، تصمیم گرفته‌اند در این روستاها اقامت کنند، و احتمالاً وسیله تماسی شده‌اند میان روستاییان بومی و انبوه پارسیانی که در آن حوالی به زندگی شبانی و کوچ‌رو خود ادامه می‌داده‌اند. البته این توضیح دلیلی موجه برای تفاوت سبک میان سفالینه‌های قلعه و شغا- تیموران محسوب نمی‌شود.

امکان دوم آن است که زیستگاه‌های "قلعه" معرّف جلوه‌ی نهایی جمعیت ایلامی آنشان هستند که در اواخر هزاره دوم با کاهش سلطه مؤثر ایلام نخست حضورشان به اقامت در مالیان (سبک ایلامی میانه) محدود شده و سپس به اراضی پست شوش عقب نشسته‌اند. در سناریوی دوم، علت عقب‌نشینی ایلامیان می‌تواند آمدن مردمان تازه‌ای به جنوب زاگروس، از جمله شبانان چادرنشین کوچ‌رو (تیموران؟) و نیز شبانانی باشد که به زندگی یکجانشینی بیشتر خو گرفته بوده‌اند (شغا؟). اگر تفسیر اخیر درست باشد، بدان معناست که پارسیان پیش از به کارگیری سفالینه سبک هخامنشی در دره زندگی می‌کرده‌اند و سفالینه‌های سبک "شغا- تیموران" نیز به آنان تعلق دارد. این امکان در گزارش اولیه حفاری‌های نیکول (۱۹۷۰a، ۱۹۷۱) از "دروازه تپه"، به طور آزمایشی و موقتاً مطرح شده است.

سبک سفالگری هخامنشی، که از حفاری‌های تخت‌جمشید و پاسارگاد شناخته شده است، شالوده شناسایی مجموعه اشیاء نزدیک‌تر به سطح زمین را به عنوان "سبک هخامنشی" تشکیل می‌دهد. مشکل همیشگی که در این مورد پیش می‌آید آن است که اشمیت (۱۹۳۵، ص ۸۵؛ ۱۹۵۷ ص ۹۶) و استروناک (۱۹۷۸، صص ۴-۱۸۳) مجموعه

سفالینه‌های هر دو محل را به عنوان هخامنشی "پسین" یا "متأخر" طبقه‌بندی کرده‌اند. من قبلاً اظهار نظر کرده‌ام که تاریخ مجموعه سفالینه‌های هخامنشی را باید به اواخر سده ششم ق.م. عقب برد، اما این پیشنهاد فقط با مدارک و شواهد غیرمستقیم مورد تأیید قرار گرفت. پس باقی می‌ماند مدارک معماری بناهای هخامنشی در مرودشت که دست کم مربوط به ۵۳۰ ق.م هستند و نیز استدلال‌های مشروح و تاریخی در این باره که هخامنشیان بسیار زودتر از تاریخ این بناها به این محل رسیده بوده‌اند (سامنر ۱۹۸۶، ص ۴). با این حال، اگر این برداشت را بپذیریم که سبک سفالینه‌های شناخته شده از حفاری‌های تخت جمشید و پاسارگاد در واقع یک تحول و توسعه بعدی بوده است و اولین پارسیان مرودشت را باید همان دارندگان سبک سفالگری "شفا- تیموران" دانست، در آن صورت مشکل گاه‌شناختی هر چند کاملاً حل نمی‌شود اما از هراسناکی آن کاسته خواهد شد. اما حتی این راه‌حل محتاطانه نیز مستلزم پذیرش تاریخ‌های نسبتاً پسین‌تری برای پایان سبک "شفا- تیموران" (یعنی حدود ۸۰۰ تا ۷۰۰ ق.م) و تاریخ‌های قدیمی‌تری برای سبک سفالگری هخامنشی تخت جمشید است. مدارک موجود اجازه حل این مشکل باقی‌مانده را به ما نمی‌دهد. من در بقیه این مقاله به بررسی الگوی زیست و اسکان "شفا- تیموران" و رابطه آن با زیستگاه‌های هخامنشی در پرتو این اندیشه خواهم پرداخت، که شاید تیر واقع‌بینانه‌تری در تاریکی باشد.

فرض بر این است که زیستگاه‌های نشان داده شده در شکل ۱، معرّف مراحل متعددی در تکوین اسکان از پایان مرحله کفتری (حدود ۱۶۰۰ ق.م) تا دوره‌ای هستند که سفالینه‌های سبک تخت جمشید / پاسارگاد رواج یافته و الگوی زیست و اسکان هخامنشی به مرکزیت تخت جمشید کاملاً تثبیت و استوار شده است. همه ۱۳ عنصر سازنده "قلعه" - غیر از "دروازه" - قبلاً در زیستگاه‌های کفتری مستقر شده بودند و بی‌تردید معرّف اشغال دائمی این مکان‌ها پس از جایگزینی ظرف قلعه به جای ظرف کفتری هستند. این تراکم اندک جمعیت و پراکندگی گسترده‌ی آن نشان می‌دهد که دیگر نظام بسیار پیشرفته آبیاری رودخانه دوره کفتری (سامنر ۱۹۸۹) مورد استفاده نبوده و این زیستگاه‌ها بیشتر متکی به کشت دیمی با

مقداری کشت آبی در بهار و تولید محصولات ناشی از زندگی شبانی بوده‌اند. این الگو احتمالاً در دوره کاهش قدرت ایلام وجود داشته و شاید تا پایان هزاره دوم ادامه یافته است.

زمانی در میانه هزاره دوم، مردم "شغا- تیموران"، یعنی پارسیان فرضی اولیه ما، شروع به آمدن به دره و اقامت در روستاهای "قلعه" و "نخست" در منتهی‌الیه جنوب شرقی دره، کرده‌اند. در این باره، مسأله پویایی و تحرک مشکل‌سازتر می‌شود، اما احتمال دارد که ستیزه‌های قومی موجب شده تا مردم "قلعه" رفته‌رفته به سمت شمال غربی عقب بنشینند و در حوالی مالیان که بقایای قدرت ایلام هنوز وجود داشته جویای حمایت شوند. ظهور عناصر سازنده "شغا- تیموران" در کاوشگاه‌ها و محل‌هایی که در مرکز دره و حتی در شمال غرب فاقد عناصر سازنده "قلعه" هستند، نمایانگر توسعه اسکان "شغا- تیموران" به زیان جمعیت "قلعه" است. با این حال چون خرده سفال‌های قلعه در مجموعه‌های سطحی نسبتاً نادرترند، این امکان نیز وجود دارد که "قلعه" در برخی جاها هنوز حضور داشته است، یعنی جاهایی که هم عناصر سازنده کفتری را دارند و هم "شغا- تیموران" را ولی فاقد عناصر "قلعه" هستند.

محل زیستگاه‌های عمده "شغا- تیموران" در منتهی‌الیه جنوب شرقی دره که میزان بارندگی سالانه بسیار کمتر از منتهی‌الیه شمال غربی بوده است، مستلزم حداقل دسترسی به اراضی قابل کشت بوده است. این نکته تقویت‌کننده این برداشت است که مردم "شغا- تیموران" شبانان کوچ‌رو بوده‌اند. محل‌های "شغا- تیموران" که در شکل 1 با پیکان عمودی رو به بالا [↑] مشخص شده‌اند، محل‌هایی هستند که در آن‌ها عناصر سازنده "شغا- تیموران" یا فقط از خرده سفال‌هایی اندک تشکیل شده‌اند، یا در مورد "باکون" A و B که همه ظرف‌هایشان حفاری شده، تقریباً به طور مسلم از گورها به دست آمده‌اند. "شغا- تیموران" متأخرترین یا نزدیک به متأخرترین عنصر سازنده در این محل‌ها است. وجود مجموعه‌های بسیار کوچک خرده سفال در این محل‌ها که برای گردآوری آن‌ها زحمت بسیاری کشیده شده است، نشان می‌دهد که در دوره "شغا- تیموران" این محل‌ها یا مدت بسیار کوتاهی وضعیت اردوگاهی [مانند چادرزدن موقت کوچ‌روها] داشته‌اند یا گورستان بوده‌اند و به هر حال محل

سکونت طولانی نبوده‌اند.

شمار فراوان این‌گونه عناصر "شغا- تیموران" و تمرکز آن‌ها در مرکز و در منتهی‌الیه شمال‌غربی دره، که در برخی موارد فاصله زیادی با زیستگاه‌های دائمی "شغا- تیموران" دارد، نشان بیشتری است مبنی بر این‌که اکثریت جمعیت "شغا- تیموران" چادرنشینان کوچ‌رو و دامدار بوده‌اند و احتمالاً از لحاظ عددی بر جمعیت یکجانشین برتری داشته‌اند. وجود کوره‌های سفالگری در "دروازه تپه" همراه با نشانه‌های این‌که هم ظرف‌ها و هم تندیسک‌های "شغا" تولید کارگاهی بوده‌اند، می‌تواند نمایانگر آن باشد که جمعیت یکجانشین برای مصرف‌کنندگان چادرنشین کوچ‌رو صنایع دستی تولید می‌کرده است. فراوانی بسیار زیاد ظرف "شغا" نسبت به ظرف "تیموران" در چارچوب روستاهای یکجانشین می‌تواند به معنای آن باشد که مردم "تیموران" اکثراً کوچ‌رو بوده‌اند و آخر از همه یکجانشین شده‌اند.

خلاصه آن‌که مدارک در مورد تداوم اسکان از پایان دوره کفتری تا استقرار نظام اسکان هخامنشی، کاملاً قوی است. این نکته به طور کلی با روش گاه‌شناسی مشهور رادیو کربن استوارانه به اثبات رسیده است، اما مستلزم آمدن جمعیت پارسی بسیار زودتر از آن زمانی است که قبلاً انگاشته می‌شد. این مدارک نمایانگر وجود تنوع قومی در میان قدیمی‌ترین پارسیان است و نیز نشان می‌دهد که آنان از شمال و خاور آمده‌اند نه از خوزستان. این مدل همچنین دارای سازگاری کلی با مراحل انتقالی است که می‌روسجی پیشنهاد کرده است.

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

برداشت‌های هنری هخامنشیان از فرهنگ اورارتویی

اورزولا زایدل* - برلین

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

در سده نهم پیش از میلاد، در مناطق شمال و شرق دریاچه وان پادشاهی اورارتو تأسیس شد. این پادشاهی در اوج گستردگی اش در سده‌های هشتم و هفتم ق.م. منطقه‌ای را دربرمی‌گرفت که مرزهایش در غرب به پیچ فوقانی رود فرات، در شرق به شهر سراب در ایران کنونی، در شمال به شهر لنیناکان [که امروز دوباره "گومری" نامیده می‌شود] در ارمنستان، و در جنوب به رواندوز در کردستان کنونی عراق می‌رسید. درباره تاریخ دقیق سقوط یا فروپاشی این پادشاهی که در اواخر سده هفتم یا در سده ششم ق.م. رخ داد، اتفاق نظر وجود ندارد.

کشف دوباره اورارتو (که تا آن زمان تنها از طریق کتیبه‌های آشوری، سنگنبشته‌های بیستون و در قالب واژه "آرارات" در متن عهد عتیق شناخته شده بود) به واپسین سال‌های قرن گذشته و به حفاری‌های انجام شده در "توپره قلعه" [Toprakkale] در منطقه وان (نتایج حفاری‌های قدیمی تره. رسام هنوز انتشار نیافته بود) و سفرهای اکتشافی در نواحی اطراف دریاچه وان بازمی‌گردد. از آن زمان تاکنون نقاط زیاد دیگری در پی حفاری‌ها، و نقشه‌برداری‌های بسیار در ترکیه، در ارمنستان و در ایران کشف و معرفی شده است. افزون بر این، اشیای مفرغی [برنزی = برنجی] که به شکل غیرقانونی حفاری شده و به بازار عتیقه‌فروشان سرازیر شده‌اند نیز اطلاعات گرانبهایی به دست داده‌اند.

ریشه‌خط^۱ و هنرهای تجسمی^۲ این تمدن به خط و هنر آشوری می‌رسد و معماری آن به معماری سنگی رایج در آسیای صغیر/ شمال سوریه، پیوند خورده است (وانلون ۱۹۶۶، ص ۱۷۱؛ کلایس ۱۹۸۸). مجموعه شکل‌ها و قالب‌های ساختمانی، نقشمایه‌های تصویری و جمله‌بندی‌ها و فرمول‌های نوشتاری مورد استفاده در کتیبه‌ها که همگی در سده نهم آفریده شده‌اند، در طول فرمانروایی حدوداً ۲۰۰ ساله این پادشاهی بدون تغییر و دگرگونی بزرگی بارها نسخه‌برداری و تکثیر شده و در مناطق زیر سلطه پادشاهان اورارتویی، که در طول این زمان پیوسته با فتوحات و استعمار مناطق مختلف در حال گسترش بود، توزیع گشته و رواج یافته‌اند. چنین می‌نماید که این هنر، نخستین هنر حکومتی آگاهانه از نوع سلطنتی بوده است.

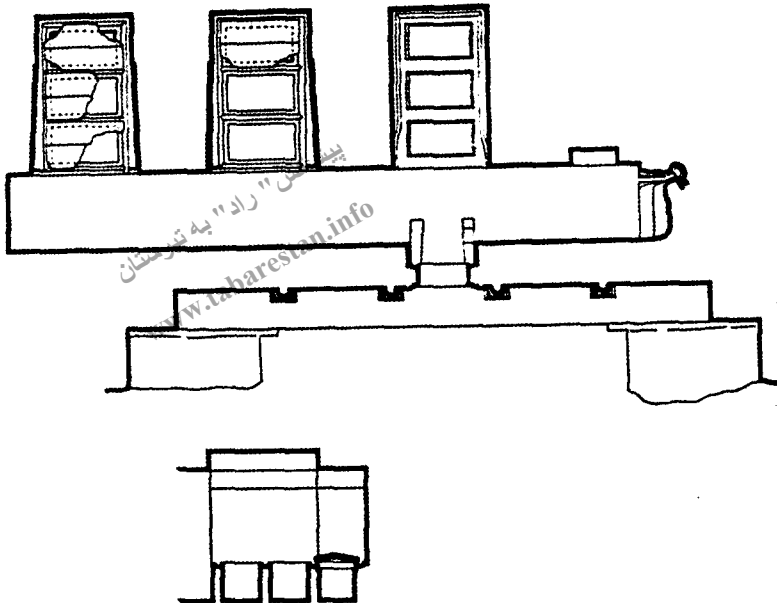
از زمان کشف و معرفی فرهنگ اورارتویی، بارها به تأثیر آن بر فرهنگ هخامنشی اشاره شده است. این تأثیر نخستین بار از سوی ا. هرتسفلد مطرح شد که در آن زمان آن را به نحوی کاملاً عام و به شکل زیر پیشنهاد کرد (هرتسفلد ۱۹۲۱، ص ۱۵۶):

”امپراتوری ماد در عرصه هنر جانشین پادشاهی اورارتو شده و هنر هخامنشی نیز به نوبه خود در این فرهنگ ریشه دارد. بدین ترتیب هنر اورارتویی در تحولات و روند تکاملی بزرگی که از آسیای صغیر به ایران و خاور دور رسیده است، مکان ویژه خود را متجلی ساخته است.” او بعدها نظر خود را دقیق‌تر بیان کرد و افزود که دو عبارت مورد استفاده در سنگنبشته‌های [ایرانی] یعنی ”شاه... گوید” و ”به لطف خدا” (هرتسفلد ۱۹۳۰، ص ۱۲۰)، نحوه ترسیم نره‌گاو (در لمان - هاویت ۱۹۳۱، ص ۷۴۳ به بعد) و موجودات دورگه و دو سر سرستون‌های تخت جمشید و رنگارنگی معماری پاسارگاد (هرتسفلد ۱۹۴۱، صص ۲۴۸ و ۲۳۸) احتمالاً ریشه در هنر اورارتویی دارند.

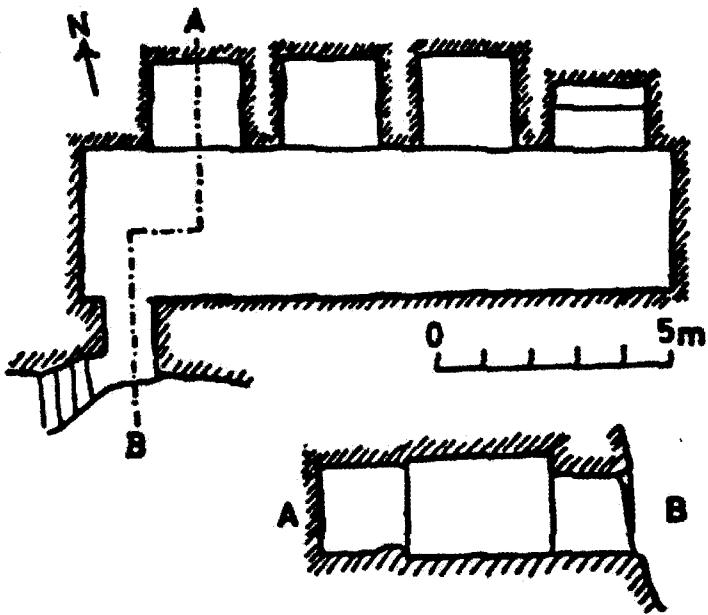
۱- گ. ویلهلم (۱۹۸۶) نشان داده است که قدیمی‌ترین کتیبه میخی یک شاه اورارتویی (که هنوز به زبان آشوری نوشته می‌شده) توسط یک نام‌نویس آشوری نوشته شده که به سبک دوره سلطنت آشور نصیرپال دوم (۸۸۳ تا ۸۹۵ ق.م.) کار می‌کرده است.

۲- م. ن. وانلون ۱۹۶۶، ص ۱۷ و جاهای دیگر؛ ب. کالمایر و او. زایدل ۱۹۸۳، ص ۱۰۳ به بعد؛ دو صحنه مختلف، یعنی صحنه جنگ میان اورارتویی‌ها و دشمنانشان، با سبک کاملاً آشوری سده نهم، و تصویر یک خدایگان در مرکز صفحه، که به سبک اورارتویی اما زیر تأثیر شدید سبک آشوری اجرا شده است، مشترکاً روی یک صفحه برنجی به تصویر کشیده شده‌اند.

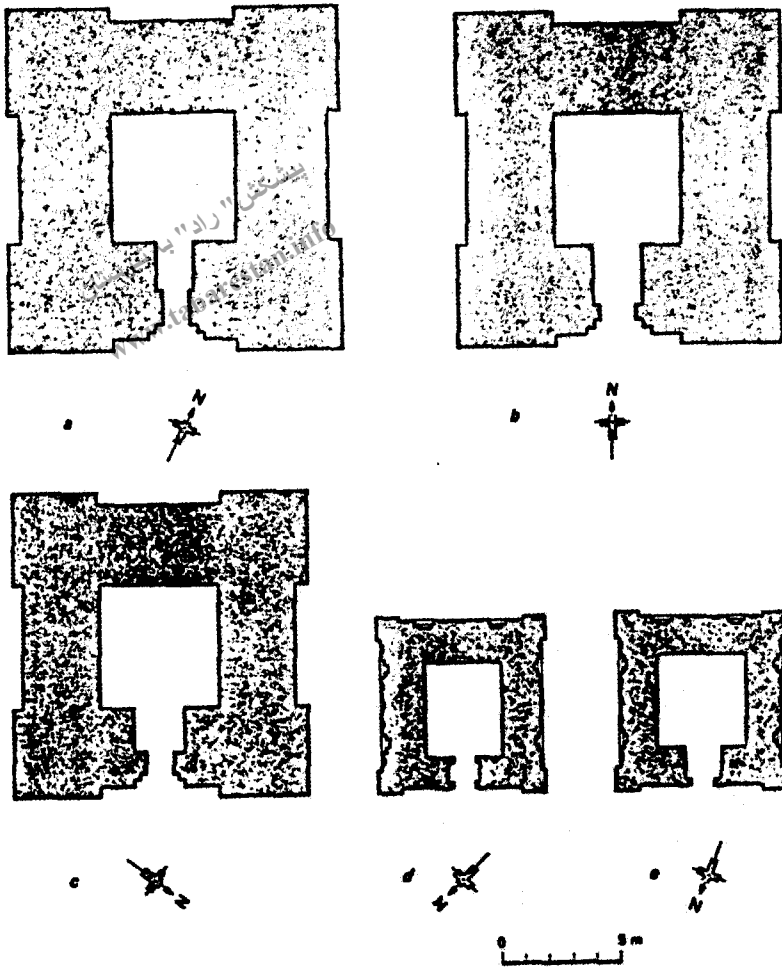
برداشت‌های هنری هخامنشیان از فرهنگ اورارتویی □ ۱۷۱

شکل ۱- گور داریوش یکم (برگرفته از: اشمیت ۱۹۷۰ شکل ۳)

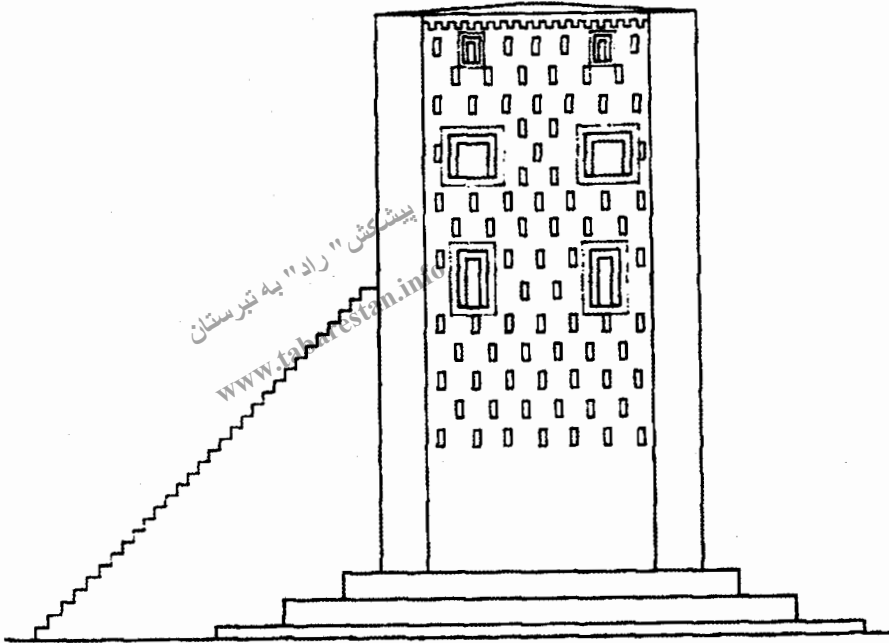

شکل ۲- غار کوچک هرهر در منطقه وان
(برگرفته از: ب.ب. پیوتروفسکی در Ilregno di Van, ژم ۱۹۶۶ شکل ۵۹)

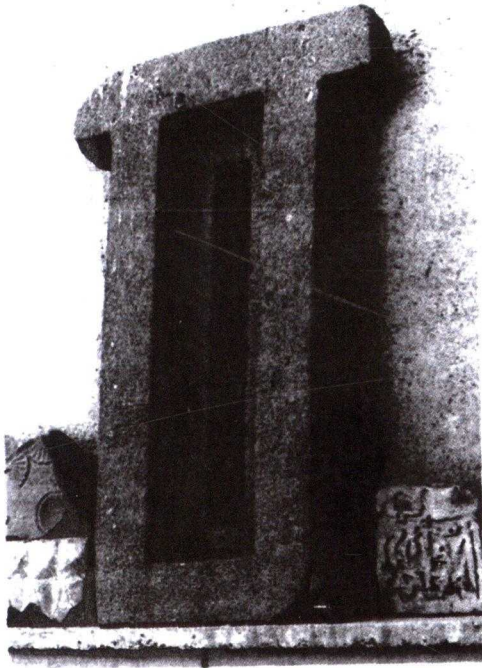
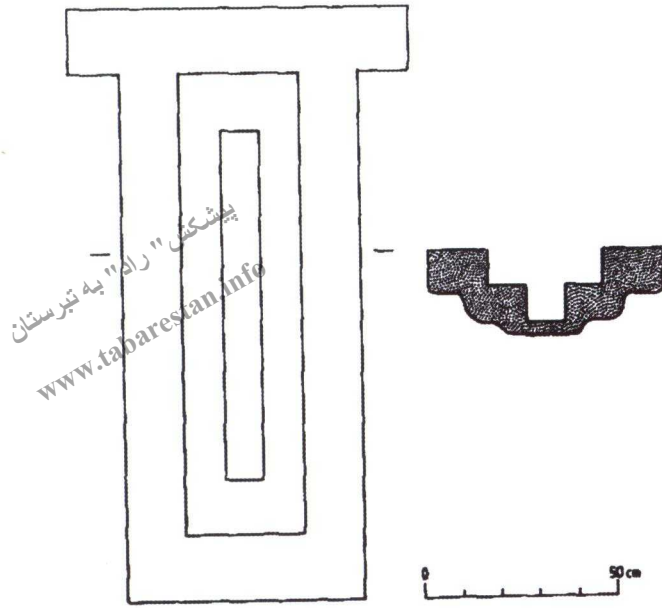
شکل ۳. نقشه‌های تکمیلی معابد اورارتویی و برج‌های هخامنشی
(d = پاسارگاد؛ e = نقش رستم) (برگرفته از استروناک ۱۹۷۸، ص ۱۱۳ شکل ۶۸)

رومان گیرشمن (۱۹۶۲) فهرستی از وامگیری‌ها و برداشت‌های هنری تهیه کرد؛ به عقیده او این اقتباس‌ها در عرصه معماری، افزون بر تنوع رنگ، که هرتسفلد نیز به آن اشاره کرده، عبارتند از صُفه‌های سنگی با سنگفرش‌های دارای رویه زیر، بناهای چند طبقه به عنوان الگو برای ساخت کعبه زرتشت (او هنوز نمونه معبد‌های اورارتویی را که د. استروناک بعدها برای مقایسه مطرح کرد نمی‌شناخت) و گورهای

شکل ۴- کعبه زرتشت در نقش رستم (برگرفته از اشعیت ۱۹۷۰، شکل ۳۳)

سنگی حفر شده در صخره‌ها. به نظر او وامگیری‌های هنری در عرصه کتیبه‌نویسی عبارتند از: دوزبانه بودن سنگنبشته‌های سلطنتی، عبارت آغازین متن کتیبه‌ها یعنی: "شاه KN چنین گوید"، و ذکر این مطلب سنتی در کتیبه‌ها که شاه پادشاهی خود را با کمک میرآخور و اسب خود به دست آورده است. ریچارد نلسون فرای (۱۹۴۴، ص ۳۷) الگوی اورارتویی استفاده از عبارت "شاه شاهان" را یادآور شده، د. استروناک (۱۹۶۷) به وابستگی و شباهت ظاهری زندان سلیمان و کعبه زرتشت به معابد ویژه اورارتویی اشاره کرده، و و. کلایس (۱۹۷۱) به تراش پلکانی تخته‌سنگ‌های کوه رحمت اشاره نموده که با تراش‌های پلکانی اورارتویی که برای پی‌ریزی دیوارها و صفاها انجام گرفته است مطابقت دارد. هوانسیان (۱۹۷۳، ص ۶۲) خویشاوندی میان غار کوچک هُر هُر در صخره‌های منطقه وان و گورهای سنگی نقش رستم را یادآور شده است. پ. کالمایر (۱۹۷۵a) مستقل از هوانسیان این اندیشه را دنبال کرده و گسترش داده است. او همچنین به استفاده مشترک [دو فرهنگ هخامنشی و اورارتویی]

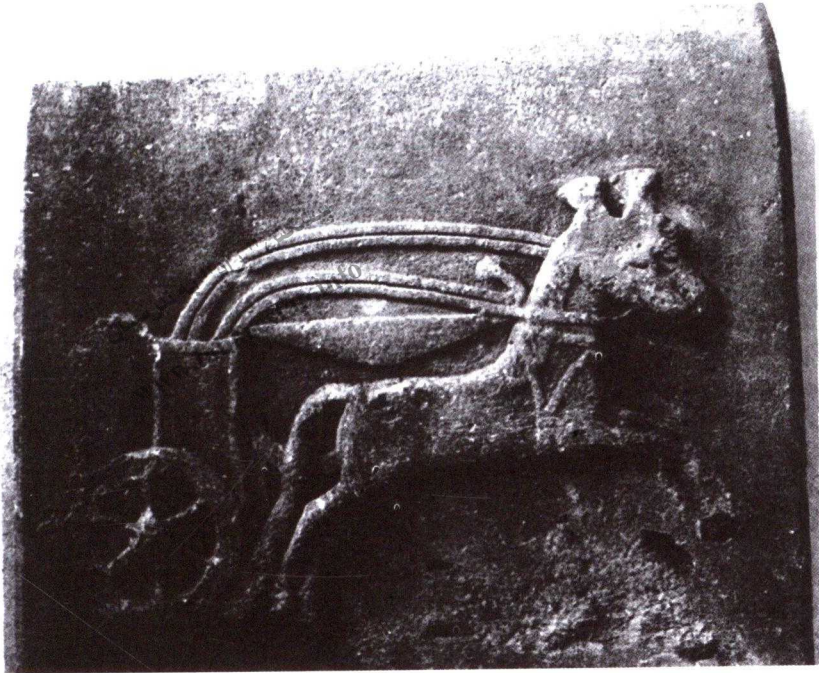
شکل ۵- پنجره کاذب متعلق به "چاوش تپه" در موزهی وان
(عکس از کالمایر، نقشه از مؤلف مقاله)

شکل ۶- سکه متعلق به یک فره‌تره کا (برگرفته از لوی ۱۸۶۷، شکل ۱۶)

از گیاه برشم (کالمایر ۱۹۷۵b) و استفاده از یک ارابه خالی و ویژه‌ی بزرگ‌ترین خدا یا خدای امپراتوری (همان ۱۹۷۴)، به ویژگی‌های شاخص اورارتویی در نقش خورشید بالدار مزین به پیکره انسان در نقش برجسته سنگی بیستون (کالمایر ۱۹۷۹a، ص ۳۶۲) و به انطباق عبارت پایانی در کتیبه‌هایی که حاوی گزارش امور انجام شده است (کالمایر ۱۹۷۵a، ص ۱۰۵) اشاره کرده است. ا. تسه‌میرنی [Szemerényi] (۱۹۷۵) پیشنهاد کرده که عبارت "و شنا هورامزداهه" [پارسی باستان] همانند با عبارت اورارتویی "ini/šmašini/ U šgini" Haldi alsuiš^۴ (به خاطر / از طریق عظمت / قدرت GN'S) ترجمه و تفسیر شود. اشمیت (۱۹۷۷a) اعتقاد دارد که سنت "حک کردن متن بیانیه‌ها بر دیواره‌های سنگی" از فرهنگ اورارتویی اقتباس شده است. و. کلایس (۱۹۸۸، ص ۱۸۵ به بعد) تالارهای ستون‌دار اورارتویی را مرحله‌ای از یک روند تکاملی می‌داند که از معماری هیتی به معماری اورارتویی و مادی رسیده و سپس در معماری هخامنشی به اوج رسیده است. دانشمندان درباره مسیر تأثیرگذاری و اقتباس اختلاف نظر دارند و آرای متفاوتی را مطرح کرده‌اند:

- ۱- تأثیرگذاری به میانجی مادها (هرتسفلد ۱۹۲۱؛ فرای ۱۹۶۴ و ۱۹۷۲؛ کلایس ۱۹۸۸).
- ۲- اقتباس از طریق پارسیان پیش از هخامنشی در مسیر مهاجرت آنان و هنگام اقامت فرضی ایشان در "پارسوا" [یا "پارشوا"] در شمال کوه‌های زاگرس (گیرشمن ۱۹۶۲؛ روت ۱۹۷۹، ص ۳۲).

شکل ۷- نقش برجسته عمودی در موزه وان (عکس از کالمایر)

۳- اقتباس در زمان فرمانروایی کوروش (استروناک ۱۹۶۷ [زندان سلیمان]) یا هنگام حکومت داریوش (کلیس ۱۹۷۱ [تراش پلکانی صخره‌ها]; کالمایر ۱۹۷۵a [گورهای سنگی]; ۱۹۷۹ [خورشید بالدار]);

۴- مشترکات فرهنگی ایرانی - اورارتویی (کالمایر ۱۹۷۴ [ارابه خالی]; ۱۹۷۵b [استفاده از گیاه برشم]).

در زیر درباره پیشنهاد‌های بالا بحث مختصری خواهم کرد و پیشنهادی جدید (درفش) نیز ارائه می‌دهم.

الف) کتیبه‌ها

اغلب کتیبه‌های سلطنتی اورارتویی با عبارت "اوشگینی / اوشماشینی / هالدی نینی آسوشینی" که معمولاً به "قدرت هالدی / به برکت عظمت" ترجمه می‌شود. ا. تسه‌مرنی

(۱۹۷۵، ص ۳۲۵) این عبارت را با عبارت "وَشْنَا اهورامزداهه" در سنگنبشته‌های شاهنشاهی هخامنشی برابر یا همانند می‌داند. هدف اصلی آن مقاله، تفسیر واژه "وَشْنَا" [Vašnā] است که نویسنده بنا به قیاس با کتیبه‌های اورارتویی (ولی البته با استدلال‌های زبان‌شناختی) آن را "عظمت/ قدرت" ترجمه می‌کند. نه "مشیت/ عنایت/ رحمت" که ترجمه مرسوم و رایج آن است. در حالی که واژه اورارتویی - *alsui* با استناد به برخی نوشتارهای نمایشی/ تجسمی با قاطعیت و اطمینان "بزرگ" ترجمه شده، برابر نهاده "قدرت" برای واژه - *Ušmaše*، همان‌طور که م. سالوینی اخیراً خاطر نشان ساخته است (۱۹۸۴، ص ۷۴ و پانوش ۵)، یک ترجمه کاملاً عادی و متعارف است. نام‌برده از آگوتس نقل قول کرده که عبارت آشوری *ina tukulti* به معنای "در پناه..." را وجه این قیاس دانسته است. سالوینی به نوبه خود و افزون بر این، به معادل بابلی عبارت "وَشْنَا اهورامزداهه" در کتیبه بیستون اشاره کرده که *ina šilli (GIŠ.MI)* به معنای "سایه/ پناه" است.

ف.و. کونیش (König) سال ۱۹۵۵، ص ۲۰۸) واژه *Ušgini* را به "مرحمت" ترجمه کرده است؛ برابر آشوری این واژه در کتیبه دو زبانه *Klišin*، متأسفانه چنان تخریب شده که نمی‌تواند در این مورد به ما کمک کند. روی هم رفته به نظر من، دو واژه *Ušmaši-* و *Ušgi-* مصداق کورهایی هستند که قرار است عصاکش کور دیگر، یعنی واژه *vašna*، شوند. اما به هر حال، آنچه که بزرگ‌ترین خدا قرار است به شاه عطا کند هر چه که هست، عبارت آغازین مربوط به آن در کتیبه‌های سلطنتی اورارتویی و هخامنشی یکسان است؛ ر. اشمیت (۱۹۷۷a، ص ۳۸۹) که با ترجمه پیشنهادی ا. تسه‌مرنی مخالفت کرده نیز همین نظر را می‌پذیرد.

عبارت *KN-še ale* به معنای "KN چنین گوید" که همیشه در پی اولین جمله کتیبه‌ها و قبل از گزارش کارهای انجام شده و ذکر نفرین‌ها مطرح می‌شود، خیلی زود به عنوان الگوی عبارت معادل آن در کتیبه‌های هخامنشی شناخته و پذیرفته شد (هرتسفلد ۱۹۳۰). گ. ویلهلم (۱۹۸۶) به نحوی قانع‌کننده توضیح داده که راه یافتن عبارت فوق‌الذکر به بیانیه‌های رسمی اورارتویی بدین ترتیب بوده که: نخستین سنگنبشته یک شاه اورارتویی، که هنوز به زبان آشوری نوشته می‌شد، یک تقلید صرف از

کتیبه‌های سلطنتی آشوری نبود، بلکه فقط عناصری از عبارت‌پردازی‌های شاخص نامه‌های آشوری را اقتباس کرده بود. سپس سرکتیبه‌ی "KN چنین گوید" از این‌جا به کتیبه‌های سلطنتی که به زبان خالص اورارتویی نوشته شده‌اند راه یافت. در این صورت، یعنی اگر این تحلیل درست باشد، شاخص‌ترین ویژگی سبکی در کتیبه‌های سلطنتی هخامنشی و اورارتویی، احتمالاً آرث بازمانده از یک کاتب آشوری است که به فرمان سلطان آشور "سردور یکم" [Sardur I] مأمور نوشتن کتیبه‌های رسمی شده بود.

عبارتی که در کتیبه‌های اورارتویی برای جمع‌بندی کارنامه یک ساله در پایان سال به کار رفته یعنی جمله "در آن‌جا این کارها را در یک سال انجام دادم" (فریدریش ۱۹۳۶، ص ۷۸) نیز احتمالاً از سوی کاتب کتیبه بیستون به عنوان الگو مورد استفاده قرار گرفته است (کالمیر ۱۹۷۵a): "... این‌ها را در طی یک سال و در همان سال به انجام رساندم". روند بررسی و تحلیل کتیبه‌های اورارتویی تازه در آغاز راه است و بنابراین دور از انتظار نیست که همانندی‌ها و مشترکات بیشتری یافته شود.

گ. ویلهلم (۱۹۸۶، ص ۱۰۶ به بعد) عناوین سلطنتی اورارتویی را در مقایسه با القاب پادشاهی نوآشوری مورد بررسی قرار داده و نتایج را همراه با عناوین شاهنشاهی ایران باستان در یک جدول - همراه با تفسیر - گردآوری کرده است. او نشان داده است که در کنار القابی چون "شاه بزرگ" و "شاه سرزمین GN" که در هر سه تمدن نام‌برده وجود داشته است، دو عنوان "شاه شاهان" و "شاه سرزمین‌ها" از نیمه دوم قرن نهم به بعد تنها در کتیبه‌های رسمی و سلطنتی اورارتویی و پارسی باستان به کار رفته است: در آشور برای آخرین بار "آشور نصیرپال دوم" (از ۸۸۳ تا ۸۵۹) خود را "شاه شاهان" نامید، و عنوان "شاه سرزمین‌ها" نیز از دوره حکومت "سارگون دوم" (از ۷۲۱ تا ۷۰۵) به بعد - یعنی یک نسل پس از مطرح شدن این لقب در اورارتو - تنها در نامه‌ها مورد استفاده قرار گرفت. افزون بر عنوان "شاه شاهان" که ریشه اورارتویی آن از سال‌ها پیش اثبات شده محسوب می‌شود (تسه مرنی ۱۹۷۵، ص ۳۱۳؛ اشمیت ۱۹۷۷a، ص ۳۸۷)، در مورد لقب "شاه سرزمین‌ها" نیز پس از انتشار نظریات علمی گ. ویلهلم می‌توان با خیال آسوده همیشه ریشه و خاستگاه را مفروض دانست و پذیرفت. هر دو پاینام برای

برداشت‌های هنری هخامنشیان از فرهنگ اورارتویی □ ۱۷۹

نخستین بار مشترکاً در کتیبه‌های داریوش به کار رفته‌اند. ر. اشمیت (۱۹۷۷ا، ص ۳۸۷ به بعد) عقیده دارد که این هر دو عنوان حاصل یک ترجمه اقتراحی است و ترتیب قرارگیری واژه‌ها در این دو ترکیب، با زبان پارسی باستان بیگانه است. بیشتر ایران‌شناسان بر این باورند که پاینام "شاه شاهان" گرچه در خود سرزمین ماد هرگز مورد استفاده قرار نگرفته است، اما از طریق مادها به هخامنشیان رسیده است (اشمیت ۱۹۷۷ا، ص ۳۸۹؛ ب. فرای ۱۹۶۴). من در جمع‌بندی مقاله‌ام بار دیگر به این موضوع خواهم پرداخت.

ب) معماری

مثال‌های مطرح شده در عرصه معماری از نظر وزن و ارزش متفاوت‌اند: در یک سو قالب‌ها و فرم‌های ساختمانی کاملاً شاخصی قرار دارند که فقط در محدوده فرهنگ اورارتویی و هخامنشی دیده می‌شوند (۱- گورسنگی داریوش - غار کوچک هُرُهر؛ ۲- زندان سلیمان - معابد اورارتویی)، و در سوی دیگر تکنیک‌ها و قالب‌های ساختمانی نه چندان شاخص مطرح‌اند که محدوده رواج آن‌ها وسیع‌تر است. موارد زیر جزء گروه دوم‌اند:

- تالار ستون‌دار (کلیس ۱۹۸۸) که دارای انواع مختلفی است و در آسیای صغیر، شمال سوریه و شمال غرب ایران دارای سنتی قدیمی است؛ (ناومان ۱۹۷۱، ص ۱۳۱ به بعد)؛
- صُفّه‌های سنگفرش شده با سنگ‌های مربعی شکل زبر و خشن (گیرشمن ۱۹۶۲) که ساختن آن‌ها در آسیای صغیر از دوران امپراتوری هیتی رواج داشته است (ناومان ۱۹۷۱، ص ۷۳ به بعد، تصویر ۵۷)؛

- تراش پلکانی تخته‌سنگ‌های بزرگ (کلیس ۱۹۷۱) که از همان زمان در آسیای صغیر رایج بوده است (ناومان ۱۹۷۱، ص ۵۵ به بعد).

در مورد سه عنصر معماری اخیرالذکر، اثبات چگونگی و مسیر تأثیرگذاری (احتمالی) با توجه به سطح کنونی دانش ما مقدور نیست، بنابراین من از این موارد می‌گذرم و به بحث درباره فرم‌های مشخص و قطعی، یعنی دو مورد نام‌برده در بالا بسنده می‌کنم.

۱- گورهای سنگی

داریوش اول مبدع و مروج این نوع ساختمان، یعنی گور سنگی از نوع هخامنشی است (تصویر ۱) که پس از او نیز ساخت آن‌ها توسط شاهان بعدی پیگیری شد. س. هوانسیان نخستین کارشناسی بود که به شباهت شیگفت‌انگیز نقشه‌ی این ساختمان و نقشه غار کوچک هُرهر در صخره‌های منطقه وان (تصویر ۲) پی برد. او از این شباهت نتیجه گرفت که غار هُرهر را هخامنشیان در صخره‌های منطقه وان ساخته‌اند. پ. کالمیر غار هُرهر را با حجره‌های سنگی‌ای که در همان صخره‌ها و در صخره‌های سایر مناطق اورارتو حفر شده‌اند و دارای مشخصه‌های کاملاً بارز اورارتویی هستند و به دلیل مشترکات و شباهت‌های فراوان، یک نوع یا گونه مستقل را تشکیل می‌دهند، در یک ردیف طبقه‌بندی کرده و به این نتیجه رسیده است که شکل خاص غار کوچک هُرهر الگوی ساخت مقبره داریوش بوده است. وی این نظریه، یعنی این‌که گورسنگی شاه هخامنشی با استفاده از یک الگوی اورارتویی ساخته شده است را با استناد به شواهد کتبی یونانی استوار کرده است. غار هُرهر محقرانه در زیر غار بزرگ متعلق به "آرگیشتی" [Argišti] قرار دارد، بنابراین بسیار غیرمحمتمل است که داریوش فرمان ساخت چنین غاری را صادر کرده باشد. اما حتی اگر هم چنین بوده است، باز هم این مجموعه را که توسط سنگتراشان و افزارمندان بومی ساخته شده می‌توان از دیدگاه دانش گونه‌شناسی (Typology)، الگوی نقش رستم دانست.

البته معماری و تزئینات نمای خارجی گورهای سنگی هخامنشی به نقشه و برنامه‌ای برمی‌گردد که در زمان حکومت داریوش تهیه و تنظیم شد؛ اما غارهای اورارتویی هم بعضاً دارای نوعی تزئینات معماری هستند. به عنوان مثال در حجره سنگی "قلعه قویو" در نزدیکی "مزگیرت" [Mazgirt]، در نمای بیرونی و در نخستین فضای مفید، به موازات نعل درگاه، ابزار تزئینی نقش برجسته‌ای دیده می‌شود که به شکل زنجیره‌ای از سر تیرهای درگاه اجرا شده است (اوگون، ۱۹۷۸، ص ۶۴۱ به بعد).

۲- معابد برج مانند

د - استروناک (۱۹۶۷) نشان داده که نقشه سطح مقطع دو بنای زندان سلیمان و کعبه

زردشت در محاذات فضای مفید آن‌ها، با نقشه زیربنای معابد معمولی (استاندارد) اورارتویی شباهت بسیار دارد (تصویر ۳): فضای مربعی شکل بدون ستون با گوشه‌های تقویت شده و بیرون نشسته، دیوارهای بسیار ضخیم و یک ورودی در وسط یکی از اضلاع. وی همچنین به استفاده هر دو نوع بنا از پنجره‌های کاذب طاقچه مانند از جنس سنگ تیره در دیوارهایی با پوشش روشن اشاره کرده است (تصویر ۴). تصویر ۵ یک تکسنگ تیره‌رنگ طاقچه دار و دارای تیر بر در را نشان می‌دهد که در موزه وان نگهداری می‌شود و متعلق به چاووش تپه [Çauustepe]، یعنی مکانی است که تعداد زیادی از تکسنگ‌های مشابه در پای خرابه‌های دیواری از سنگ‌های روشن پراکنده افتاده‌اند (ارزن ۱۹۸۸ ص ۱۰ شکل IX). ضمناً این‌که همین نوع پنجره کاذب در "توپره قلعه" [Toprakkale] (بارنت ۱۹۵۴، ص ۳ شکل ۱) و در "ارگیشتی حینلی" (تیرازجان ۱۹۷۸) نیز پیدا شده است. با آنکه حتی یک نمونه از معابد اورارتویی (این معابد دارای پی سنگی و دیوارهایی از خشت خام بودند) که حداقل تا ارتفاع فضای مفید آن سالم مانده باشد، یافت نشده، بسیاری از باستان‌شناسان با استناد به دلایل محکم معتقدند که این خرابه‌ها در حقیقت بناهای برج مانندی بوده‌اند (آخرین مورد: کلایس ۱۹۸۸، ص ۱۸۷ به بعد). م. سالوینی (۱۹۷۹) با استناد به استدلالات زبان شناختی این احتمال را که معابد اورارتویی برج مانند بوده‌اند، تقویت نموده است. بنابراین دلایل زیادی برای این فرض وجود دارد که شکل ظاهری معابد اورارتویی و دو برج هخامنشی فوق‌الذکر تقریباً یکسان بوده است. اما تقسیم‌بندی فضاها داخلی و کاربرد آن‌ها قطعاً یکسان نبوده است.

فضای داخلی معابد اورارتویی - در این میان ۱۱ معبد اورارتویی حفاری یا بازسازی شده است - که دسترسی به آن از طریق چند پله (اکثراً سه پله) میسر می‌شود، برای پرستش ایزدان مختلف در نظر گرفته شده بود (ایزدان شناخته شده: Irmušini و Iuarša, Haldi). در مورد کاربرد دو برج هخامنشی نام‌برده و فضای مفید و مرتفع آن‌ها پیشنهاد‌های مختلفی ارائه شده: آتشکده، مقبره و حجره ویژه نگهداری نشان‌ها و زیورهای سلطنتی و اشیاء آئینی (برای بحث مفصل در این مورد همراه با ارائه مراجع: نک. اشمیت ۱۹۷۰، ص ۴۱ به بعد). فرض استفاده از این بنا به عنوان آتشکده را می‌توان به

سادگی و با استناد به فقدان وجود دودکش مردود دانست (کرفت ۱۹۶۸، ص ۱۱۳)؛ قبول فرض این‌که این بنا، در حالی که دو نوع مقبره یعنی گورکورش و گور سنگی داریوش وجود داشته، یک مقبره نوع سوم بوده است نیز بسیار دشوار است. به همین دلیل است که د. استروناک (۱۹۷۸، ص ۱۳۲ به بعد)، کتیبه "کرتیر" را که در پای کعبه زردشت قرار دارد و در آن از یک بُن‌خانک [bun-xānak] (بُن‌خانه = انبار، خزانه) سخن به میان آمده، جدی گرفته و پیشنهادی را که اشمیت مطرح کرده، اما بعداً آن را رها نمود و مردود دانست، یعنی کاربُرد بنا به عنوان "انبار یا خزانه‌ای برای تجهیزات شاهی یا سازوبرگ مذهبی، نمادها و مظاهر ایزدی و نظایر آن..." را دوباره مطرح نموده و معتقد است که اگر این بنا یک گور یا آتشکده می‌بود، ساسانیان بدون شک آن را به همان شکل و با همان کاربُرد حفظ می‌کردند و در مورد استفاده آن تغییری به وجود نمی‌آوردند (نک: سانسسی وردنبورخ ۱۹۸۲).

بنائی که روی سکه‌های فرمانروایان قدیمی‌تر فارس [Persis]، یعنی "فره‌تره‌که"ها (آغاز حکومت به روایت نیوتل ۱۹۳۸، ص ۱۵۹؛ استروناک ۱۹۷۸، ص ۱۵۵ و ۱۹۸؛ هاوتن ۱۹۸۰، ص ۱۴؛ کوخ ۱۹۸۸، ص ۹۴؛ اوایل سده سوم قبل از میلاد و به روایت آرام ۱۹۸۶، ص ۱۶۲ اوایل قرن دوم قبل از میلاد) حک شده، غالباً تصویر کعبه زردشت تلقی شده است (از جمله: اردمان ۱۹۴۱، ص ۳۲؛ اشمیت ۱۹۷۰؛ اما در مخالفت با این نظریه: استروناک ۱۹۷۸، ص ۱۳۴) و بدین ترتیب این دو نوع بنا، [بنای روی سکه و کعبه زردشت] هر یک برای دیگری به عنوان شاهد مورد استفاده قرار گرفته و هر یک به عنوان مدرک آتشکده بودن آن دیگری به طرفداران این نظریه خدمت کرده‌اند؛ در حالی که بنای واقعی فاقد دودکش است و از بنای حک شده بر سکه‌ها هم شعله‌ای بر نمی‌خیزد.

در پشت سکه‌های قدیمی‌تر متعلق به "بی‌داد" [Baydad] تا "وَهبرز" [Vahbarz] (آرام ۱۹۸۶، شماره‌های ۵۱۵-۵۳۲) در قسمت وسط، یک بنای بلند روی صفه‌ای به ارتفاع دو پله دیده می‌شود که نمای پیشین آن با یک خط عمودی و چندین خط افقی به قسمت‌های مختلف تقسیم شده است و در میان دو بیرون نشستگی تقویت شده‌ی جانبی قرار دارد. بام بنا، پوششی است ضخیم و دندانه‌دار و مسلح به سه زائده تیز و نیزه‌مانند. در یک سوی این بنا نقش فرمانروای مسلح به کمان، در حالی که دست

راست خود را بالا گرفته، و در سوی دیگر آن تصویر یک درفش دیده می‌شود. در دوره حکومت "وَدفرداد" یکم [Vadfradad I.] (آرام ۱۹۸۶، شماره‌های ۵۴۳-۵۳۳) افزون بر آنچه گفته شد، تصویر خورشید بالدار همراه با پیکره انسان (تصویر ۶) نیز دیده می‌شود. در بعضی از سکه‌های ضرب شده‌ی این فرمانروا به جای بنای بزرگ، ساختاری دیده می‌شود که به یکی از سه زائده روی بام شباهت دارد (آرام ۱۹۸۶، شماره ۵۴۴)، همراه با تصویر ایزدی در حال گذاشتن تاج بر سر حاکم؛ ۵۴۵). آنچه توصیف شد، شکل و فرم سکه‌ها تا زمان فرمانروایی "وَدفرداد سوم" [Vadfradad III] است (آرام ۱۹۸۶، شماره‌های ۵۴۶-۵۴۳) بر روی درفش‌های حک شده بر این نوع سکه‌ها غالباً نقش پرنده‌ای دیده می‌شود. گروه بعدی که به شدت تحت تأثیر فرهنگ آرشکی است، سکه‌های مربوط به دوره حکومت "دارو" دوم [Dārō II] تا "وهشیر" [Vāhšīr] (آرام ۱۹۸۶، ص ۱۶۳ شماره‌های ۵۶۴-۵۸۶) است که در پشت آن‌ها، همانطور که آرام (۱۹۸۶، ص ۱۶۳) متذکر شده، "یک تصویر روی سکه، از نوع جدید (الگوی تصویر پشت سکه‌های ساسانی) نقش بسته است؛" این تصویر عبارت است از نقش کاملاً واضح یک مهراب (پاسنگ‌های پلکانی - ستون - صفحه‌ای با پلکان وارونه - آتش) و یک راهب با عصا (یعنی دیگر نه نقش فرمانروای مسلح به کمان دیده می‌شود، نه نقش درفش و نه خورشید بالدار). یکی دانستن این آتشگاه با آن بنای مرتفع و مستطیل شکل و بدون آتش - برخلاف آنچه پ. ناستر (۱۹۷۰) معتقد است - درست نیست. پس از آشنایی محافل علمی با درفش سلطنتی هخامنشی، که بر روی نقش برجسته تالار بارعام تخت جمشید اجرا شده، (نک: پایین)، دانشمندان از این پس بدون شک برای تصویر درفش‌های حک شده بر روی این سکه‌ها اهمیت بیشتری قائل خواهند شد. بنابراین، از آن‌جا که بنای مصور بر روی سکه‌ها در محاصره فرمانروا، درفش او و پیکره او قرار دارد (نک: پایین)، به خوبی می‌توان پذیرفت که این نقش، تصویر مکانی است که نشان‌ها، و زیورهای سلطنتی در آن نگهداری می‌شد. اما از طرف دیگر اگر بپذیریم که این تصویر بنای کعبه زردشت را نشان می‌دهد - و می‌دانیم که کعبه زردشت در دوران ساسانیان هم از ارج و احترام فراوانی برخوردار بوده -، در این صورت باید بپذیریم که در گذشته، روی بام کعبه زردشت هم‌چنین ساختارهای دوشاخه‌ای که در گذشته معمولاً به آن‌ها آتشگاه گفته می‌شد، وجود داشته است.

و واقعاً هم قسمت انتهایی فوقانی بام کعبه زردشت تا حدی ناتمام و نیمه کاره به نظر می‌رسد: قسمت دندانه‌دار کنگره در بالای دیوار میانی فقط به یک تیغه باریک متصل است و در بالای ستون‌های چهارگوش، اصلاً دیوار دندانه‌داری مشاهده نمی‌شود. البته من نمی‌دانم که بام کعبه زردشت در گذشته از نظر فنی چگونه ساختاری داشته است، اما به خوبی می‌توانم تصور کنم و بپذیرم که روی این بام دیوار کنگره‌داری - از آن نوع که گ. تیلیا در گوشه جنوب غربی صهفی تخت جمشید کشف و بازسازی کرده (تیلیا ۱۹۷۲)، وجود داشته است. بام معابد برج مانند اورارتویی هم به احتمال زیاد مزین به کنگره بوده است.

ما در مجموع می‌توانیم تحلیل د. استروناک را بپذیریم که معتقد است: یکی از شاهان هخامنشی شکل ظاهری و به یادماندنی یکی از انواع بناهای اورارتویی را مورد اقتباس قرارداد و بر این اساس، ضریحی برای نگهداری نشان‌ها و زیورآلات سلطنتی طراحی کرد. و حتی می‌توانیم از این هم فراتر رویم و بپذیریم که فرمانروایان هلنیستی پارس (سده‌های ۳/۲ قبل از میلاد) این بنا را با کاربردی مشابه و با عزت و احترام مورد استفاده قرار دادند و حتی شاپور یکم و کرتیر (سده سوم میلادی) هم این بنا را مکانی شایسته و مناسب برای اعلام و انتشار بیانیه‌های خود دانستند.

ج) تصاویر و اشیاء

۱- شاخه برشم

بر روی بسیاری از اشیاء برنجی اورارتویی، تصویر دسته‌جات و مراسمی نقش بسته که ارابه‌های جنگی و سواران (اکثراً) یا افراد پیاده‌ای را نشان می‌دهند. پ. کالمایر (۱۹۷۵b) چوب‌هایی را که در دست افراد پیاده دیده می‌شود با شاخه‌های برشم در مراسم مذهبی ایرانی مقایسه کرده است.

۲- ارابه خالی

پ. کالمایر (۱۹۷۴) در یک رساله مفصل ثابت کرده است که رسم و سنت همراه بردن یک ارابه خالی، که در متون یونانی آن را ارابه ویژه متعلق به برترین خدا در

برداشت‌های هنری هخامنشیان از فرهنگ اورارتویی □ ۱۸۵

فرهنگ هخامنشی دانسته‌اند، قدیمی‌تر از هخامنشیان است و پیش از آن‌ها هم وجود داشته است.

چشمگیرترین مثال در این رساله، یک نقش برجسته اورارتویی بر روی یک لوحه‌ی قائم است: این نقش برجسته، ارابه خالی‌ای را نشان می‌دهد که به وسیله دو اسب بر روی اجساد دشمنان کشیده می‌شود (اجساد کشته‌شدگان را بعد از ساختِ نقش برجسته تراشیده و حکاکی کرده‌اند). این تصویر نقش برجسته گویی نمایشی و تجسمی است از متن ترجمه‌ی مورد شک و دعوای ف. کونیش (۱۹۵۵، جاهای مختلف) از عبارتِ آغازین گزارش‌های جنگی اورارتویی، یعنی جمله‌ی "ارابه متعلق به *Haldi* به راه افتاد (*GIŠšuri*)" (تصویر ۷).

در مورد هر دو شیء آئینی فوق‌الذکر [شاخه برشم و ارابه خالی] یافتن نحوه یا مسیر تأثیرگذاری و اقتباس، دشوار است. پ. کالمایر بیشتر به پذیرش فرض وجود مشترکات مذهبی - آئینی میان اقوام ایرانی - آناتولی شرقی در دوران پیش از هخامنشیان تمایل دارد.

۳- خورشید بالدار

خورشید بالدار متشکل از یک قرص (خورشید) مرکزی همراه با هاله و دو بالِ بازِ شکاری در اواخر هزاره سوم [قبل از میلاد] در مصر و به عنوان "نوعی تجسم تبدیل شده به نماد، برای نمایش پادشاهی خداداده و خدا خواسته" [ویلدونگ در *LdÄ* نک. فلوگل سونه] خلق شد. این نقشمایه در آغاز هزاره دوم در سوریه ظاهر گردید و در طول نیمه دوم هزاره دوم در شمال بین‌النهرین و در آناتولی منتشر شد و رواج یافت. نقش خورشید بالدار در امپراتوری هیتی‌ها هم نشانه و نماد خدای خورشید است و هم یکی از هیروگلیف‌های نشان‌دهنده عناوین پادشاه و به مفهوم "خورشید من" است. این نقشمایه در آشور، نماد خدای خورشید است؛ اما رابطه و نسبت آن با تخت و تاج پادشاهی، به علت فقدان آثار باستانی باقی‌مانده از مرحله میانی تاریخ آشور ناشناس مانده است. نقش خورشید بالدار در بابل هرگز به تصویر

کشیده نشد؛ در بابل؛ نقش قرص شعله‌وری که از هزاره سوم شناخته شده بود، همچنان تنها نماد خدای خورشید باقی ماند.

در هنر تصویرگری آشوری سده نهم در دوره سلطنت [توکولتی - نینورتا^۱ی دوم] [Tukulti-Ninurta II] (۸۹۰ تا ۸۸۴) آفریده‌ی هنری دیگری پدیدار گردید (آندرا ۱۹۲۳): بالاتنه مردانه‌ای که دامن چین‌داری به کمر بسته اما پا ندارد؛ با قرص شعله‌ور خورشید تلفیق شد؛ در دو سوی این نیم‌تنه، پارچه‌های چین‌دار به صورت افقی گسترده است (این نوع پارچه، که در هزاره اول از مُد افتاد، پارچه‌ستنی قبای خدایان محسوب می‌شد)؛ در کتیبه نقش برجسته کاخ آشورنصریال دوم ایزدی دیده می‌شود که قبایی از جنس این پارچه به تن دارد (لیارد ۱۸۴۹، ص ۷). در دوره سلطنت جانشین آشورنصریال دوم (۸۸۳ تا ۸۵۹؛ تصویر ۸) عناصر جانبی و بیرونی این نقشمایه به قرص خورشید متصل شدند. این نقشمایه که متعلق به قرن نهم است، غالباً در فاصله بسیار نزدیک به شاه در پرواز است و با او ارتباط تنگاتنگ دارد. در دوره‌های بعد، این تصویر از نظر صوری با نقشمایه آشنای خورشید بالدار مطابقت داده شد و هماهنگ گردید: عناصر جانبی دو طرف به بال پرنده و دامن چین‌دار به دُم پرنده تبدیل گردیدند (خورشیدهای بالدار هزاره دوم فاقد دُم بودند).

اورارتویی‌ها در سده نهم این نقش و نشان آشوری را اقتباس کردند و در آن تغییراتی پدید آوردند؛ اینک در مرکز نقشمایه نه یک صفحه‌ی مدور، بلکه یک حلقه قرار داشت که یک دُم به آن متصل بود - آن هم صرف‌نظر از این‌که یک پیکره‌ی کامل یا یک نیم‌تنه به صورت ترکیبی با این تصویر تلفیق شده بود (تصویر ۹). در اورارتوهم، مثل آشور، در سده‌ی هشتم و هفتم عناصر بیرونی تصویر متحول شدند و به بال و دُم پرنده تبدیل گردیدند (تصویر ۱۰).

حال، موضوع شگفت‌انگیز این است که قدیمی‌ترین تصویر یک پیکره انسانی به صورت تلفیق شده با خورشید بالدار متعلق به هخامنشیان، یعنی تصویر موجود در بیستون، دارای همان فرم و شکل اورارتویی مربوط به سده نهم است (مقایسه شود: تصویر ۱۱ با تصویر ۹): یک حلقه دارای تزئینات که طاقه‌های موج‌دار مستطیل شکل سه طبقه

تصویر ۸- ایزدی در میان یک قرص بالدار بر روی یک کتیبه‌ی قائم شمال غربی در نمرود
(عکس از موزه بریتانیا، با سپاس از اجازه‌ی چاپ عکس)

تصویر ۹- ایزدی در میان یک حلقه بال‌دار بر روی یک صفحه برنجی اورارتویی
(عکس از موزه دولتی آثار پیش از تاریخ در مونیخ)

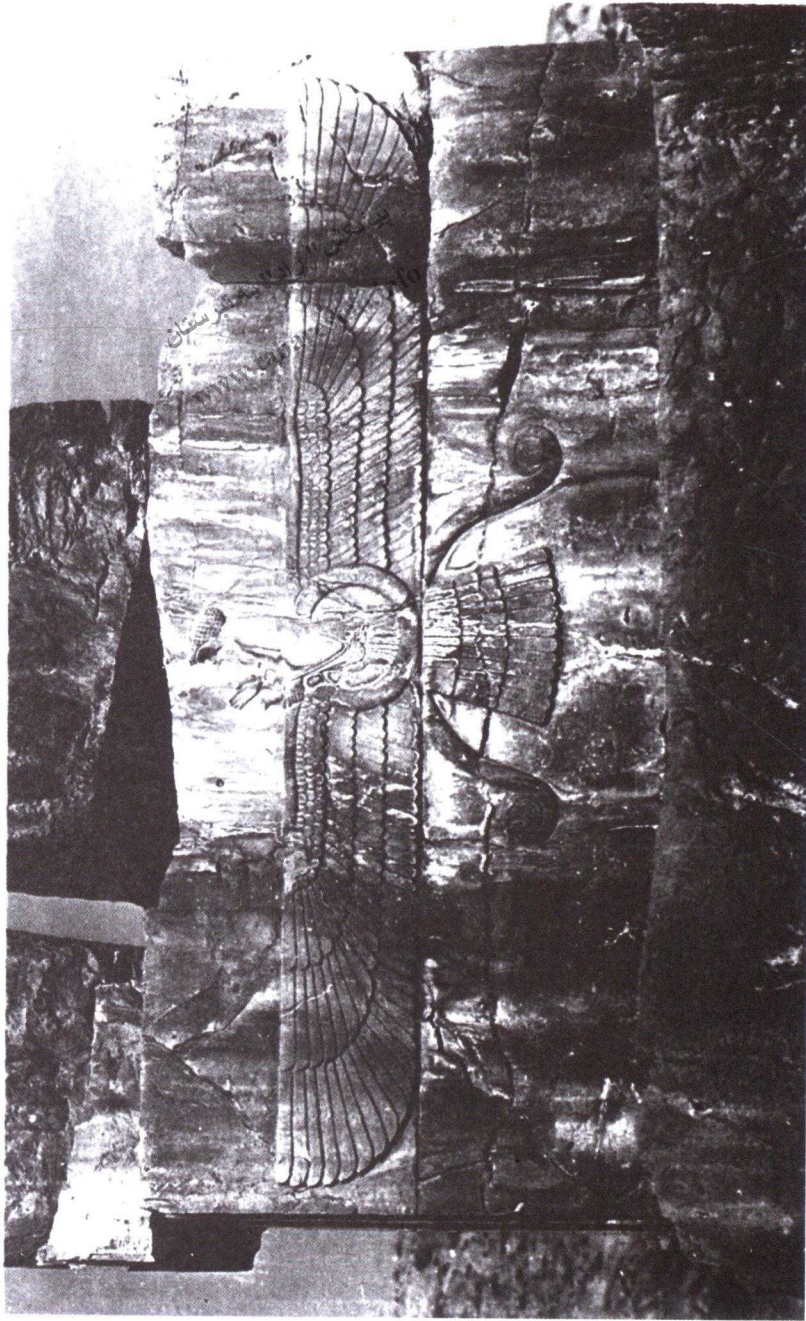

تصویر ۱۰- ایزدی در یک لوحه بال‌دار بر روی یک کمربند اورارتویی در کارلسروهه آلمان
(عکس از موزه ایالت بادن - کارلسروهه)

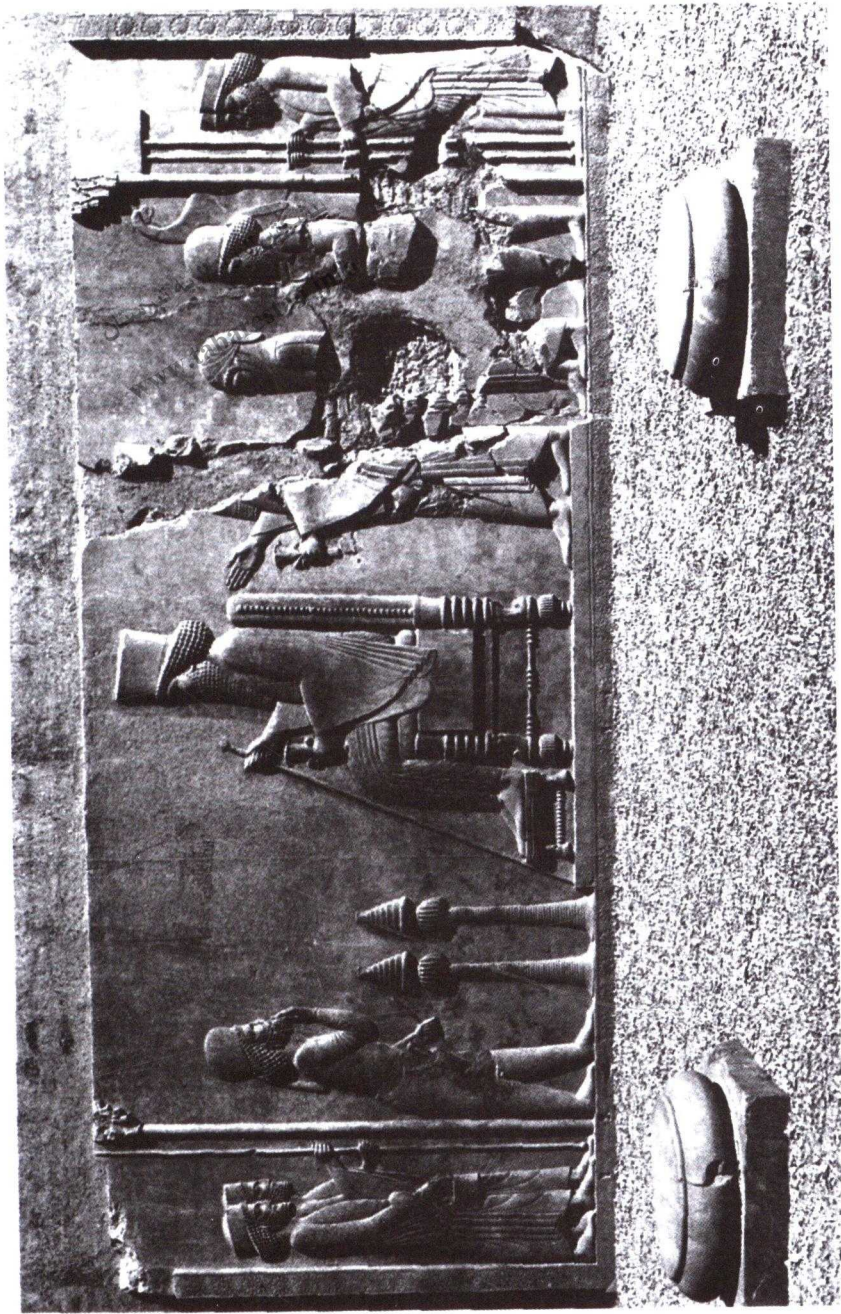

تصویر ۱۱- بخشی از نقش برجسته‌ی بیستون (عکس از H.Lushey)

به صورت افقی و طاقه‌های موج‌دار دوزنقه‌ای شکل دو طبقه به صورت عمودی به آن متصلند. از سه گوش بین بال و دم، پرتوهایی ساطع است. پیکره‌ی نیم‌تنه، پیراهن مزین به نقش ستاره به تن دارد، دست راست خود را به نشانه درود بالا گرفته و حلقه‌ای در دست چپ دارد. احتمالاً بسیاری از مشخصات این پیکره‌ی بالدار در بیستون، مستقیماً به یک الگوی آشوری برمی‌گردد، اما جزئیاتی چون حلقه‌ی آذین‌دار مرکزی و ردای مزین به ستاره مؤید وجود یک الگوی اورارتویی است.

تصویر ۱۲- تخت جمشید، تالار صد ستون، دروازه شرقی در دیوار جنوبی (عکس از B.Grunewald)

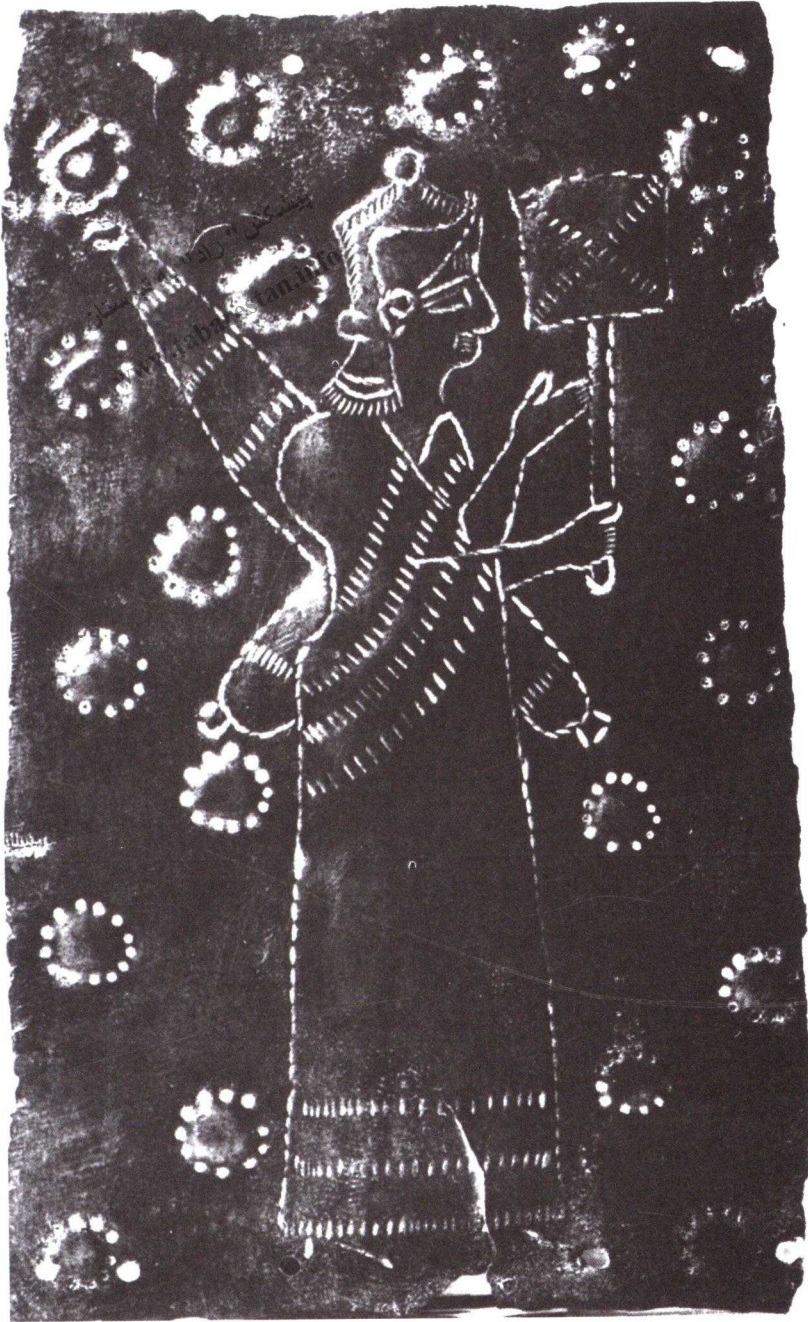

تصویر ۱۳- نقش برجسته بارعام در پلکان شرقی کاخ آپادانا در تخت جمشید (عکس از B.Grunewald)

تصویر ۱۴- لوحه برنجی اورارتویی در موزه وان

شکل و فرم مورد استفاده‌ی داریوش در بیستون، سپس با تغییراتی، آن هم فقط در نوع پوشش سر (کالمایر ۱۹۷۹ا) در نمای خارجی گورهای سنگی تکرار می‌شود. نقش خورشید بالدار در صفه‌ی تخت جمشید - چه با و چه بدون پیکره‌ی نیمتنه‌ی انسان - همان روند تغییر و تحولی را طی می‌کند که در سده‌های قبل در آشور و اورارتو نیز طی شده بود: عناصر بیرونی در این جا هم به [اعضای بدن] پرنده تغییر شکل پیدا می‌کنند (تصویر ۱۲).

تصویر ۱۵- لوحه‌ی اورارتویی برنجی در بازار آزاد اشیای عتیقه هنری (عکس از B.Grunewald)

برداشت‌های هنری هخامنشیان از فرهنگ اورارتویی □ ۱۹۵

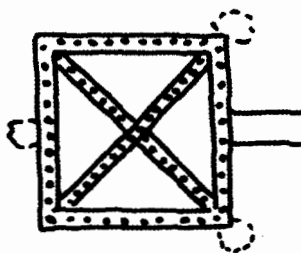
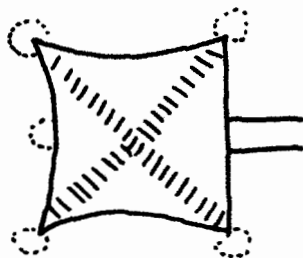
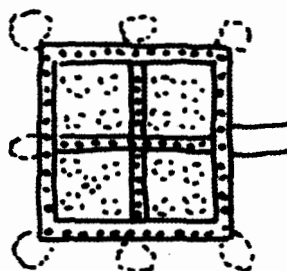
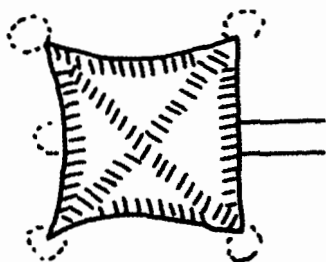
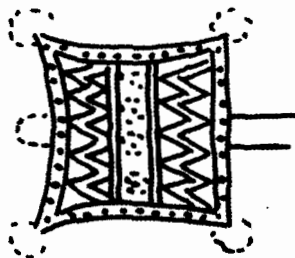
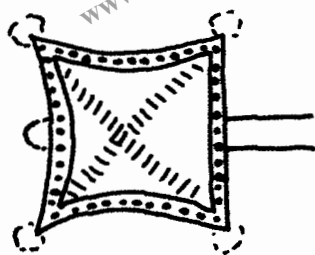
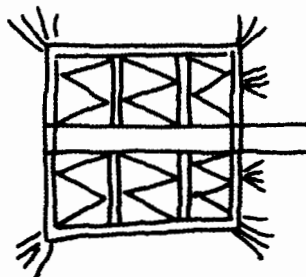
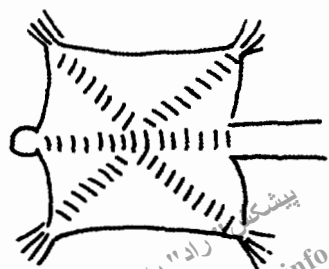
[به عبارت دیگر] داریوش از تصویری که در زمان حکومت وی رایج بود، اقتباس نکرد، بلکه یک تصویر بسیار قدیمی - مربوط به سیصد سال پیش - متعلق به منطقه دریاچه وان را - که از راه دور با آن آشنا شده بود - برگزید و رواج داد.

۴- درفش‌های سلطنتی

ک. اردمان (۱۹۵۶، ص ۶۲ به بعد) نخستین کارشناسی بود که درفش‌های سلطنتی را در نقش برجسته‌ی تالار بارعام تخت جمشید تشخیص داد (تصویر ۱۳). یحیی ذکاء (۱۹۶۴) مستقل از کارشناس نام‌برده مجموعه‌ای از تصاویر این‌گونه درفش‌ها جمع‌آوری کرد و به عنوان پیشنهاد در مورد تصویری که احتمالاً روی این درفش‌ها نقش بسته بوده، به یک صفحه‌ی مربعی شکل مزین به نقش عقاب در تخت جمشید اشاره نمود. مفصل‌ترین تحقیق در مورد درفش‌های هخامنشی را ک. نیلاندر (۱۹۸۳) با حرکت از تصاویر روی موزاییک موسوم به موزاییک اسکندر تهیه و ارائه کرده است. هر سه مؤلف فوق به میراث فرهنگی = هنری هخامنشیان در آثار به جا مانده از فرمانروایان هلنی پارس (تصویر ۶) استناد کرده‌اند. در حالی که از نقوش و تصاویر روی درفش‌های پیدا شده در تخت جمشید متأسفانه هیچ‌گونه اثری باقی‌نمانده، درفش حک شده بر روی سکه‌های فره‌تره‌که‌ها، با نوارهای ضربداری و قطری، نقطه‌ها و منگوله‌های آویخته به پرچم آرایش یافته است. این درفش و تزئینات آن به توصیف فردوسی از درفش کاویان شباهت تام دارد.^۳ چنین به نظر می‌رسد که برای این شکل متأخر از درفش‌ها [ی هخامنشی] الگوهای

۳- ابوالقاسم فردوسی (شاهنامه چاپ مسکو ۱۹۶۶، ج ۱، صص ۶۵-۶۴).

از آن چرم کاهنگران پشت پای	بسپوشند هنگام زخمِ دَرای
همان کاوه آن بر سر نیزه کرد	همانگه زبازار برخاست گرد
.....
چو آن پوست بر نیزه بردید کی	به نیکی یکی اختر افکند پی
بسیاراست آن را به دیبای روم	ز گوهر برو پیکر از زَر بوم
بزد بر سر خویش چون گرد ماه	یکی فالِ فَرخ پی افکند شاه
فروهشت از اوسرخ و زرد و بنفش	همی خواندش کاویانی درفش

تصویر ۱۶- طرح‌های درفش‌های مختلف بر روی لوحه‌های برنجی اورارتویی (طرح‌ها از مؤلف مقاله)

اورارتویی وجود داشته است (تصاویر ۱۴ و ۱۵). در "گیوملی" [Giymlı] در شرق ترکیه به صورت تصادفی صفحات کوچک برنجی پیدا شده است. موضوع اصلی تصاویر روی این صفحات برنجی، که به "صفحات نذری" موسوم شده‌اند، پرستش یک ایزد فاقد ریش است که دو تیردان را به صورت ضربدری حمل می‌کند و روی [لاشه] یک شیر ایستاده است (بسیاری از این تصاویر، خشن و ابتدایی یا ناقص و معیوب هستند). براساس معیارهای آشوری، این ایزد را باید ایشتار [Ištar] انگاشت. اما با آنکه او را اورارتوشناسان مرتباً انواع مختلفی از ایزدان نامگذاری می‌کنند، تاکنون به طور علمی و مستدل تشخیص هویت این ایزدان میسر نشده است.

از آن‌جا که مردان اورارتویی، حتی شاهان این قوم، همیشه با ریش تراشیده به تصویر کشیده شده‌اند، حتی جنسیت ایزدان منقوش بر "صفحات نذری" هم [به طور قطع و یقین] مشخص نیست. نیایش‌کنندگان همیشه زنان‌اند. هم ایزدان و هم زنان نیایش‌کننده غالباً درفش‌هایی در دست دارند. این درفش‌ها یک پایه یا چوب پرچم دارند که صفحه‌ی مربعی شکلی شبیه به سپر به آن متصل است. ضلع فوقانی و اضلاع جانبی این صفحه غالباً خمیده است، یعنی که به احتمال زیاد جنس صفحه از پارچه یا چرم بوده است (تصویر ۱۶). چهار گوشه این درفش مزین به منگوله یا شَرابه است و روی آن با نوارهای قطری ضربدری، خطوط افقی - عمودی، خطوط زیگزاک و نقطه آرایش یافته است. از آن‌جا که دانش ما درباره مراسم آئینی اورارتویی اندک است، نمی‌توانیم در این مورد که آیا درفش‌ها فقط در این‌جا مورد استفاده قرار گرفته‌اند یا در مناسبت‌های دیگر نیز کاربرد داشته‌اند، اظهار نظر کنیم. شباهت درفش‌های منقوش بر سکه‌های فره‌تره که با درفش‌های اورارتویی و غیبت این‌گونه درفش‌ها در سایر مناطق شرق باستان، [یعنی مناطقی] که دقیق‌تر و همه‌جانبه‌تر مورد تحقیق و بررسی قرار گرفته‌اند، این فرضیه را محتمل می‌سازد که درفش اورارتویی برای تهیه درفش شاهنشاهی هخامنشی، که ما تزئینات و تصاویر روی آن را نمی‌شناسیم، به عنوان الگو مورد استفاده قرار گرفته است.

جمع‌بندی

تمام برداشت‌ها و اقتباسات هخامنشیان از [فرهنگ و هنر] اورارتویی به تشریفات و

تزئینات سلطنتی مربوط است: عناوین شاهنشاهی (الف)، "خوارنا" [یافر] شاهنشاهی (ج ۳؛ برای تفسیر این مقوله مراجعه شود به کالمایر ۱۹۷۹a) = مقبره سلطنتی (ب ۱) بنای ویژه نگهداری نشان‌ها و زیورهای سلطنتی (ب ۲) و شکل و فرم کتیبه‌های سلطنتی (الف). سبک و شیوه‌ی موارد مورد اقتباس، آن‌چنان اورارتویی است که طی کردن یک مسیر طولانی برداشت و اقتباس به میانجی مادیها یا پارسی‌های قبل از هخامنشیان غیرممکن می‌نماید. ما به واسطه یک کتیبه متعلق به خشایارشا در صخره‌های منطقه وان، می‌دانیم که داریوش هم به این منطقه، که مرکز اورارتو بوده، سفر کرده بود، البته در آن زمان امپراتوری اورارتو منقرض شده بود، اما از قرار معلوم میراث فرهنگی - هنری این قوم چنان چشمگیر بوده که هخامنشیان این میراث را برای تجسم و نمایش قدرت خود مناسب و شایسته تشخیص داده بودند. می‌دانیم که اتفاقاً سلسله‌های نوپا بسیار دوست دارند تا به گذشته‌های پرافتخار، اما دور و باستانی متمسک شوند. برای نمونه کافی است به تزئینات لباس ویژه‌ی تاجگذاری ناپلئون و استفاده او از جامه کوتاه و بی‌آستین [تونیک] رومی و تاج برگ غار رومی و نیز نقش زنبور که یادگار "شیلدریک" * "Childerich" است اشاره کنیم.

*- شیلدریک اول - شاه نامدار فرانک‌ها (ص ۴۵۶ تا ۴۸۲) که طی جنگ‌های بزرگ و پیروزمند علیه رومی‌ها، گت‌های غربی و ساکن‌ها، مقدمات تشکیل امپراتوری بزرگی را توسط پسرش کلوتویس [کلودویک] یکم [Chlodwig I.] فراهم آورد.

عناصر بابلی و آشوری در هنر هخامنشی

پتر کالمایر - برلین

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

۱- خصلت آمیختگی هنر هخامنشی بارها و همیشه در مواردی مورد تأکید قرار گرفته که از دیدگاه شناخت موجود از دوره‌های پیشین شرق باستان، درباره هنر هخامنشی داوری شده است؛ و تقریباً همیشه، همزمان و همراه با این قضاوت، به نقش این هنر به عنوان مرحله‌ی واپسین و نقطه پایان تحول و تکامل شرق باستان اشاره و تأکید شده است (پورادا ۱۹۷۹، ص ۹۴؛ آمیه ۱۹۷۴ب، ص ۱۶۳). این داوری، تندتر و صریح‌تر از همه توسط ای. هرتسفلد E.Herzfeld بیان شده است: "تداوم هنر ملل باستانی زیاده از حد ساده‌انگارانه است... هنر هخامنشی پایان کامل تحولات و پیشرفت‌هایی است که در اوج دوران باستان آغاز شده بود... آتش زدن تخت جمشید به دست اسکندر تنها جلوه نمادین این واقعیت بود که شرق باستانی مرده است" (۱۹۴۱، ص ۲۷۴). اما ه. لوشی [H.Luschey] (۱۹۶۷، ص ۲۹۵) به درستی و به حق، نظر مثبت‌تری در این مورد اظهار داشته است: "... در این‌جا با یک روند امتزاج و درهم آمیختگی ویژه و بی‌مانند روبرویم که مجموعه‌ای از بیانات هنری ویژه هر یک از ملت‌ها را به یک سبک واحد و جدید رهنمون شده و موجب گردیده که شکل و فرم هر یک از آثار هنری هخامنشی، چه کتیبه و نقش برجسته، چه ظرف نقره یا شیء برنجی، به نحوی بی‌بدیل و اشتباه‌ناپذیر، قابل تمیز و تشخیص باشد. و ما با همین

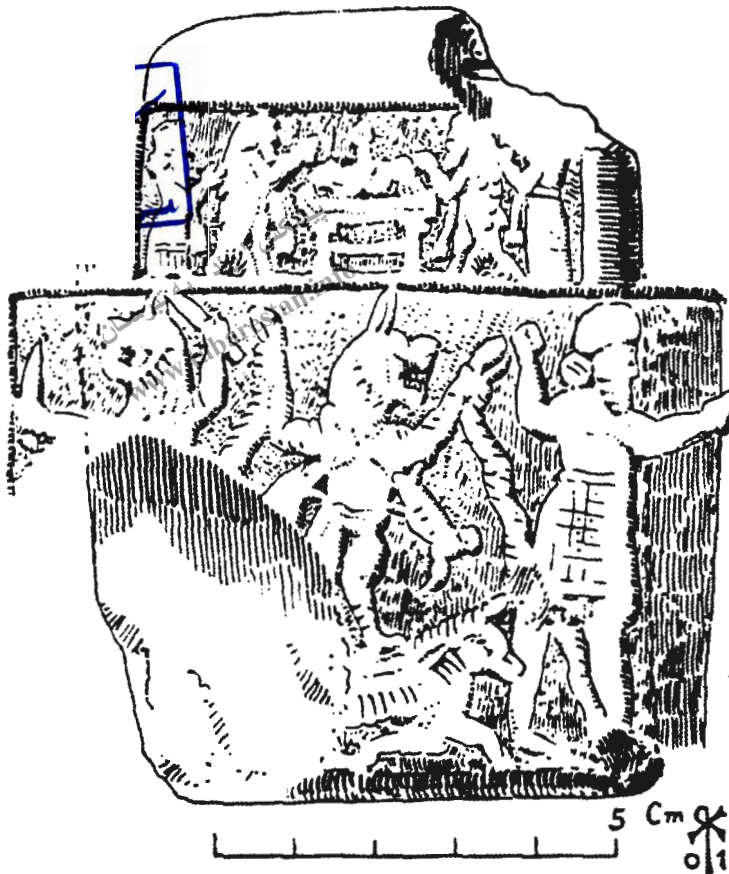
مقوله‌ی قابلیت تشخیص دقیق، به یک عنصر برجسته‌ی سبک شناختی دست می‌یابیم که نظراتی را که در هنر هخامنشی فقط التقاط و آمیختگی می‌بینند، باطل می‌سازد.^۱

ولی ما با مجموعه میراثی که در دوران هخامنشی مورد بهره‌برداری قرار گرفت سروکار نداریم و بحث ما صرفاً به میراث هنری بین‌النهرینی مربوط است؛ و در این محدوده هم، تا آن‌جا که امکان‌پذیر است، می‌کوشیم جلوه‌های تأثیرگذاری نوع بابلی را از تأثیرات آشوری تشخیص دهیم و تفکیک کنیم. بنابراین نه تنها تأثیر تمدن‌های مصر، سوریه، آناتولی و اورارتو مورد بحث قرار نخواهد گرفت، بلکه اکثر شاخص‌های بسیار قدیمی و عام آسیای نزدیک نیز مسکوت می‌مانند؛ به عنوان مثال از ساخت‌وساز با خشت خام، صدف‌های کنگره‌دار پلکانی، توانایی خلق تندیس‌های گرد و آزاد^۲، نقشمایه نبرد شیر و نره‌گاو، نبرد میان پهلوانان نیم‌ایزد و غول‌ها، نقوش و تصاویر هیولاهای دورگه و مختلط و اغلب ابزارهای تزئینی سخن نخواهیم گفت.

۲-۱- نحوه توزیع منابع موجود درباره‌ی دانش مربوط به هنر بین‌النهرینی کاملاً نابرابر است. کاخ‌ها و معابر نوبابلی کیش، بورسیپا و اوروک مدتی دراز در هوای آزاد زیر آسمان مانده و به ویرانه تبدیل شده‌اند، و افزون بر این، به طور کامل مورد غارت و چپاول نیز قرار گرفته‌اند؛ فقط خود شهر بابل - که تقریباً به طور دائم و بدون وقفه پایتخت بود - مشمول این سعادت شد که در زیر آوار و خاک‌های باقی‌مانده از آخرین و جدیدترین طبقه از بناهایش، آثاری از طبقه‌ی ماقبل آخر نسبتاً سالم باقی ماند؛ به‌ویژه نقش برجسته آجری مشهور آن، مقداری از نقاشی‌ها و تعدادی وسایل متفرقه و کوچک. افزون بر این، چندین کتیبه‌ی سنگی و چند نقش برجسته‌ی روی لوحه‌های سنگی عمودی از مناطق حاشیه امپراتوری، یعنی از سوریه و تیما نیز باقی مانده است.

۱- حتی گیرشمن (۱۹۷۷، ص ۷۷) که مدت‌های مدید بر سنت‌های ملی - ایرانی، حتی در هنر هخامنشی، تأکید داشت نیز نهایتاً این سنت‌ها را استثناهای تحت تأثیر غرب ارزیابی کرد.

۲- قوامی (۱۹۸۶)، بدون شک به حق و به درستی بر خصوصیات یونانی مجسمه‌های سنگ تأکید کرده است. این ارزیابی با مطالعه دقیق‌تر تندیس ناتمام سگی که در موزه تخت جمشید (همان‌جا - شکل ۳) نگهداری می‌شود، تأیید می‌گردد؛ قالب سنگی نیمه‌تراش خورده‌ی این تندیس به وضوح نشان می‌دهد که مجسمه‌ساز از همه سو روی سنگ کار کرده است. اما در مورد [نقوش] نره‌گاو و بُز، من براساس عکس‌های موجود نمی‌توانم چیزی جز چند نقش برجسته جانوری مشاهده کنم که از قرار معلوم عمدتاً خصلت بین‌النهرینی دارند.

تصویر ۱- لوحه سنگی مزین به نقش برجسته و تصویر اجرای مراسم دفع شرّ Lamaštu کشف شده در "تپه قصر". برگرفته از: F.H. Weissbach, Bady Ionische Miszellen (Leipzig 1903), 42.

اما برعکس، شاهان آشوری علاقه داشتند پایتخت‌های نو تأسیس کنند و در عوض، پایتخت‌های اسلاف خود را رها نمایند. از این هم خوشحال‌کننده‌تر برای ما [باستان‌شناسان] علاقه این شاهان به الواح سنگی قائم* مزین به نقش برجسته‌ای است که این شاهان بسیاری از فضاهای اقامتگاهشان را با آن‌ها می‌آراستند، به طوری که ما یک سلسله آثار تاریخی مربوط به اواسط سده نهم تا آخر سده هفتم در اختیار داریم

*- Orthostaten: سنگ‌های عمودی و مرتفعی به شکل مکعب مستطیل یا تخته‌سنگ‌های تراش داده و ضخیمی که ویژه معماری باستانی آسیای صغیر، شمال سوریه و بین‌النهرین است.

که از نظر پیوستگی زمانی، به ندرت وقفه‌ای در آن‌ها دیده می‌شود و محتوای آن‌ها بسیار گویا و پُر از جزئیات قابل لمس و واقعی است. افزون بر این، سنگ‌نوشته‌ها و کتیبه‌های سنگی قائمی نیز [از تمدن آشور] در دست است که تعداد آن‌ها طبیعتاً بیشتر از آنی است که بابلی‌ها به ارث گذاشته‌اند. نحوه توزیع اشیاء برنجی باقی‌مانده از این دو تمدن، از این هم نابرابرتر و غیرمتعادل‌تر است (براون - هولتسینگر ۱۹۸۸).

فقط نحوه توزیع مُهرهای استوانه‌ای عادلانه‌تر است. در نتیجه جغرافیاتی که تحت کنترل و نظارت علمی در نمرود و نینوا و آشور از یک سو و در بابل، نیپور و اوروک از سوی دیگر انجام گرفته، مُهرها و استوانه‌هایی به دست آمده که مشخصات برخی از آن‌ها انتشار نیز یافته است (مورتگات ۱۹۴۲، ۱۹۴۴؛ پارکر ۱۹۶۲). اما ما در این جا با مشکل دومی روبه‌رو هستیم: تفاوت سبک بابلی و سبک آشوری در اجرای تصاویر روی مُهرها تقریباً به هیچ‌وجه بازشناختنی نیست و تفاوت این دو در برنامه‌ی شمایل‌نگاری روی مُهرها به ندرت قابل تشخیص است (پورادا ۱۹۴۷)؛ امری که در مورد اشیاء برنجی نیز به همین نحو صدق می‌کند (براون - هولتسینگر ۱۹۸۸؛ کرتیس ۱۹۸۸).

۲-۲- پرسش دیگری که ارتباط نزدیکی با موضوع منابع دارد این است که هخامنشیان اصولاً تا چه حد و اندازه‌ای - با یا بدون واسطه - امکان و فرصت آشنایی با هنر آشوری و شناخت آن را داشته بوده‌اند؟ می‌دانیم که حداکثر در سال ۶۱۲ ق.م. شهرهای آشوری تسخیر و اقامتگاه‌های شاهان آن به طور کامل تخریب شدند: به‌ویژه شکستن و تراشیدن چهره‌ی تندیس‌های شاهان در نقش برجسته‌های پُر پیکره‌ی خُرس‌آباد و نینوا و یا مثلاً شکستن "عهدنامه‌های سرسپردگی" مادی در تالار تاجگذاری معبد نبوت [Nabut] در نمرود از یک نابودی و تخریب تمام و کمال و همه‌جانبه خبر می‌دهد.^۳

دو قرن بعد، در کنار دجله، دژهای متروکه، *(erēmē)* لاریسا و مسپیلارا، که از قرار معلوم همان نمرود و نینوا هستند، به گزنفون (آناباسیس III ۴، ۱۳-۷) به عنوان شهرهایی معرفی کردند که [گویا] محل سکونت مادها بوده و پارس‌ها آن‌ها را به نحوی معجزه‌وار [از دست مادها] بیرون کشیده بودند. اما نام نینوس، بدون شبهه و دست‌کم

۳- نیلاندر (۱۹۸۰، ص ۳۳۱) به این نکته اشاره کرده که مادها به مدت سه هفته و بابلی‌ها بیشتر از این [به قصد غارت و تخریب] در نینوا به سر برده بودند.

از زمان لوکان [Lucan]^۴ منحصرأً به بامبوکه / هی‌یراپولیس اطلاق شده است. بنابراین اگر هم هخامنشیان، مثلاً در دوره سلطنت اردشیر دوم، به برخی الگوهای آشوری اقتدا کرده بودند، خود آنان [هخامنشیان] قطعاً این الگوها را "مادی" می‌پنداشتند. و شاید هم اتفاقاً به همین دلیل آن‌ها را شایسته تقلید می‌دانستند (نک: پائین - تصویر ۹).

اگر این پرسش را مطرح کنیم که پارسی‌ها مشخصاً به چه موارد و به چه چیزهایی چشم [تقلید] داشته‌اند، باید بپذیریم که بسیار بعید است این چیزها و موارد، کاخ‌های مخروبه و متروکه آشوری بوده باشد. و منطقی‌تر است اگر بپذیریم چنین مواردی بیش از هر چیز نقش برجسته‌های سنگی، مثلاً در خود ایران، از قبیل شکافتِ گُل‌گُل یا سنگ‌نوشته‌هایی مانند کتیبه‌های نجف‌آباد یا از آن نوعی بوده است که سارگون دوم روی باروی یکی از دژهای ایرانی به یادگار گذاشته؛ از دیگر موارد [مورد علاقه پارسی‌ها] قطعاً مُهرهای استوانه‌ای شکلی بوده (نک: تصویر ۸) که به عنوان گردن‌آویز حتی در میان ملت‌هایی که با هنر نوشتن آشنا نبودند نیز رایج بود؛ و نیز طلسم‌های لوحه مانند (تصویر ۱) که قدرت جادویی آن‌ها طبیعتاً با گذشت زمان افزایش - و نه کاهش - می‌یابد. فلزات به احتمال زیاد کمتر مورد توجه بودند، چون فلزات خیلی زود و پس از هر تاراجی ذوب می‌شدند و موارد استفاده دیگری می‌یافتند (همان کاری که اسکندر نیز بعداً به آن دست یازید). عاج نیز از قرار معلوم مورد توجه نبوده، چون حتی هنوز هم مقدار زیادی از آن‌ها در خرابه‌های آشوری تلنبار شده است - یعنی کالایی ارزشمند و شایسته غارت به حساب نمی‌آمده.

اما در عوض، هخامنشیان به طور قطع و یقین شهر بابل را خوب می‌شناختند: آنان در این شهر حکومت کردند، بایگانی‌های ضبط اسناد ایجاد نمودند، [رونوشتی از] کتیبه و نقش برجسته بیستون در آن‌جا مستقر کردند (زایدل ۱۹۷۶) و، در دوره حکومت داریوش، قلعه جنوبی^۵ را در این شهر ساختند و افزون بر این، بناها و دیوارنگاره‌هایی از جنس کاشی لعابدار به "کاخ تابستانی" آن افزودند (کولوی ۱۹۱۳، ص ۱۲۵ و ۷۶ و ۱۲۶ به بعد).

۴- برای شواهد و مراجع نک: Calmeyer 1982: 17gni;226-230.

۵- اتاکی که در این نقطه [به کاخ] اضافه شده، توسط حفاران (کولوی ۱۹۱۳، ص ۱۲۶) و براساس الگوی آبادانای تخت جمشید بازسازی شده است؛ لذا از این شباهت نمی‌توان به عنوان دلیل و مدرک استفاده کرد (کاری که مثلاً هرینک ۱۹۷۲ انجام داده است).

تصویر ۲- لوحه قائم و نقش برجسته H₂ متعلق به نیونید، کشف شده در حرّان؛
(موزه اورفه عکس از مؤلف مقاله)

۳-۱. در معماری کوروش بزرگ در پاسارگاد، طبق نظر و داوری عمومی و مورد قبول همگان (به‌ویژه: نیلاندر ۱۹۷۰)، عنصر بین‌النهرینی‌ای مشاهده نمی‌شود؛ این معماری از سنت‌های بومی و معدود فرم‌های یونانی تشکیل شده است. این نظر همچنان درست است و باید مورد پذیرش باقی بماند؛ البته منشاء و سرچشمه سردیس‌های دوگانه‌ای که به عنوان سرستون به کار رفته‌اند، همچنان ناشناس مانده است. هر چند که از نظر مضمون هنری، در میان "اشیاء برنجی لرستان" شباهت‌هایی با این سردیس‌ها مشاهده می‌شود. اما رد یا سرنخ بابلی‌ای که در این مورد از سوی برخی کارشناسان مطرح شده [چندان محکم نیست و] تنها به شرطی قابل اثبات است که نتیجه‌ی از پیش تعیین شده‌ای را به عنوان دلیل و مدرک برای اثبات وجود همان نتیجه مورد استفاده قرار دهیم:

"بر روی یک سرستون ضربه دیده و تخریب شده" که از زیر آوار به خرابه‌های قلعه جنوبی منتقل شده "یک تکیه‌گاه مدور جای استقرار ستون و دو حجم کاملاً برجسته مشاهده می‌شود که آن‌ها را باید باقی مانده‌ی دو سرِ گاو، از آن نوعی که روی سرستون‌های پرسپولیس دیده می‌شود، به حساب آورد." (کولدوی، ۱۹۱۳، ص ۸۹؛ کولدوی و وتسل ۱۹۳۲، ج ۱ ص ۳۴. این توصیف متأسفانه فقط به صورت روایت [بدون تصویر] بازگو شده)؛ اما از کجا معلوم؟ شاید این سرستون نه یک نمونه بابلی، بلکه تقلیدی از سرستون‌های دوره پارسی یا هلنی بوده است.

یک طوماری سرستون به عرض ۳۰ سانتی‌متر از جنس سنگ سیاه (نیلاندر ۱۹۷۰، ص ۱۲۰ شکل ۴۰) قطعاً کوچک‌تر از آن است که بخشی از معماری یک بنا به حساب آید (استروناک ۱۹۷۸، ص ۶۶ شکل ۳۳ تصویر ۶۷) این قطعه احتمالاً قسمتی از یک کلون سنگی یا بخشی از لوازم و اثاث بوده و شکل آن بیشتر طوماری سرستون‌های تالار تاج‌گذاری در بابل (کولدوی ۱۹۱۳، شکل ۶۴/۶۵) و شوش (دومینگ ۱۹۴۷، ص ۷۵ شکل ۴۳ و ۱۲) را به یاد می‌آورد تا سرستون‌های "آیولیایی" را.

۳-۲. نقش برجسته‌های دوران کوروش بزرگ بارها و با موفقیت بسیار مورد تحلیل قرار گرفته‌اند: به عنوان مثال ت. قوامی (۱۹۷۲) خاستگاه تصاویر موجودات دورگه و بالاگردان روی درهای تالار S ("تالار بارعام") را به نحوی محکم و قانع‌کننده به کاخ

سناخریب رسانده است که در آن زمان هنوز هم شاید کم‌وبیش مسکونی بوده است (قوامی ۱۹۷۲، ص ۱۴۸ پانوش ۳۶a)؛ البته در بابل هم چنین موجودات مختلط نیمه ماهی - نیمه‌انسان (تصویر ۱) و نیمه‌گاو - نیمه‌انسان (کولدوی ۱۹۱۳، صص ۲۰۳ و ۲۰۶ و تصویر ۱۲۸) مشاهده شده، اما نه با قدوقواره بزرگ و به صورت درشت اندام؛ پیکره اخیرالذکر مربوط به خشتی است که در یک در به کار رفته، یعنی که این نمونه هم به عنوان طلسم بلاگردان کاربرد داشته است. تفسیر یافتن منشأ پیکره مشهور و چهارباله منقوش بر دروازه‌ی R هنوز هم مشکل‌آفرین است. م. دیولافوا [M. Dieulafoy] قبل از دیگران قبای نو ایلامی شاه، و ر.آ. پارکر تاج *hmhm* را تشخیص داد و ر.د. بارنت (۱۹۶۹) نوع تلفیق و ترکیب این دو یافته با پیکره‌ی دارای چهارباله را از نوع سوری دانست که احتمالاً به واسطه اشیاء هنری از جنس عاج به کورش رسیده بود (استروناک ۱۹۷۸، ص ۴۸ پانوش ۳۴ و ص ۵۱). بنابراین حداکثر این‌که شاید فقط شکل بال‌ها آشوری باشد، ولی مارگات روت (۱۹۷۹، ص ۳۰۲) نشان داده که در این مورد خاص هم فقط شکل بال‌های مربوط به قرن نهم ممکن است به عنوان الگو مورد استفاده قرار گرفته باشد؛ و نیز این‌که سبک اجرای پیکره کمتر به سبک مراحل پسین تندیس‌های آشوری و بیشتر به تندیس‌های بابلی شباهت دارد (استروناک ۱۹۷۸، ص ۵۲ تصویر ۱۸۹b).

ما در بررسی کتیبه بیستون دوباره به این موضوع خواهیم پرداخت.

بنابراین بناهای R و S در پاسارگاد، رفتاری متفاوت از خود نشان می‌دهند - ضمن این‌که چنین تفاوتی در سرستون‌های این دو بنا نیز مشهود است (کالمیر ۱۹۸۱). تمامی شکل و فرم پیکره‌های روی در بنای S از مجموعه فرم‌های بین‌النهرینی، و به احتمال قریب به یقین از فرم‌های کاخ سناخریب، نشأت گرفته است. اما برعکس، در برج دروازه

۶- دیولافوا ۱۸۹۰. اما نظر بارنت که این پیکره را یک ایزد می‌داند (۱۹۶۹)، مورد قبول هیچ یک از باستان‌شناسان جدید قرار نگرفته است؛ مالووان (۱۹۷۲، ص ۲؛ روت ۱۹۷۹، ص ۳۰۱) این موجود را با هیولائی که کورش در خواب دیده بود (هروودت I بند ۲۰۹) مقایسه کرده است، اما هیولای رؤیای کورش خصمانه و تهدیدآمیز است و به صراحت دوبال دارد؛ به علاوه چنین پیک رویایی بی‌نظیری با آنچه در پاسارگاد مفروض است، یعنی وجود دو در با چهار پیکره این چینی، که همه آن‌ها رو به داخل دارند، سازگار نیست، چون معنای چنین نحوه استقرار این است که پیکره‌ها محافظ کسی هستند، که این فرد، قابل قیاس با پیکره‌های ساخته شده از عاج، کسی جز صاحب خانه و ائاث نیست. بنابراین در این‌جا ایجاد هرگونه ارتباط شخصیتی پیکره با شاهنشاه غیرمحمول است.

بنای R، از قرار معلوم آگاهانه و عمدتاً، از سبک مختلط و آمیخته استفاده شده که حداقل یکی از منابع، یعنی سوریه، خودالگوهایی از این‌گونه سبک‌های مختلط به دست داده است.^۷

۱-۴- نتایج نخستین مرحله از فعالیت داریوش یکم، یعنی سه سال اول فرمانروایی‌اش، روی صخره‌های بیستون برای مقابله با رزیت است (لوشی ۱۹۶۸). در این‌جا عنصر بابلی در قالب سنگ‌نوشته‌های اردیف دوم، به معنای واقعی کلمه حضوری چشمگیر دارد، این‌که کتیبه به زبان آشوری نوشته نشده، امری قابل درک است: مدارس کاتبان شاهان آشوری مدت‌ها قبل از حکومت داریوش منحل شده و از بین رفته بودند، مضافاً بر این‌که شاهان آشوری بیانات و اعلامیه‌های خویش را نیز به زبان بابلی می‌نوشتند. اما این‌که دبیران داریوش یکم تا این اندازه و در سطوح مختلف به خوانندگان بابلی توجه داشته‌اند به هر حال امری بدیهی و طبیعی محسوب نمی‌شود (اشمیت ۱۹۸۰). این عنصر [یعنی استفاده از خط بابلی و توجه همه جانبه به خوانندگان بابلی] در تمام کتیبه‌های چند زبانه باقی مانده و مشاهده می‌شود: حتی در کتیبه گور شماره VI نیز، همانند کتیبه بیستون (به زبان‌های ایلامی و پارسی)، سکاها هنوز هم به زبان باستانی/ بابلی Gimirrai نامیده شده‌اند.

در این‌جا، در مقایسه با پاسارگاد، در عرصه هنر تقریباً همه چیز تغییر یافته است - همه چیز به جز ریش کوتاه و گرد پیکره‌ها، که در بیستون یکبار دیگر در قالب ریش ندیم و پیشکار داریوش خودنمایی می‌کند و ظاهراً با لباسی که مورد استفاده نسل قدیمی‌تر است، هماهنگ می‌باشد. سایر پیکره‌ها، چه فرمانروا و چه حکمرانان دست دوم، همگی ریش‌های بلند (اما متفاوتی) دارند که با تصویر رسمی شاهان در فرهنگ عمومی آسیای پیشین سازگار است.

و تصادفاً هرتسفلد (زازه و هرتسفلد ۱۹۲۰، ص ۲۳) و لوشی (۱۹۶۸، ص ۸۴) هم با استعانت از این‌گونه تصاویر مربوط به ریش و آرایش مو و صورت است که

۷- بررسی و مقایسه اخیر استروناک (۱۹۷۸، ص ۵۰) بانوشت ۳۶ از یک سکه استاتر stater کشف شده در شوش که روی آن تصویر شاهی دیده می‌شود که با قبای پارسی و تاج مصری (psent) بر تخت سلطنت نشسته است نیز مؤید این نظریه است. این سکه متعلق به "ترسوس" است و تصویر روی آن نه اردشیر دوم، بلکه به استناد متن ضمیمه Báaltarz را نشان می‌دهد که معمولاً با همین ژست نشسته بر تخت سلطنت، اما بدون تاج به تصویر کشیده می‌شود.

سبک‌ها را مقایسه کرده و استفاده هخامنشیان از سبک آشوری و بابلی را مورد تحلیل و بررسی قرار داده‌اند؛ بررسی‌های هر دو کارشناس به این نتیجه منجر شده که آثار آشور نصیرپال دوم (نیمه اول سده نهم) به نقش برجسته بیستون از همه نزدیک‌ترند و [برعکس]، رابطه نقش برجسته‌های سده‌های هشتم و هفتم با بیستون دور و اندک است. این نتیجه‌گیری تا حدی نامعقول است، چون مسأله در این جا به الگوها - که ممکن است بسیار قدیمی باشند - مربوط نیست، بلکه بحث بر سر سبک کار سنگتراشان و مجسمه‌سازانی است که نمی‌توان پذیرفت به مدت ۳۰۰ سال به خواب زمستانی فرو رفته یا در غار اصحاب کهف به سر برده بودند. بنابراین ما به رهنمود استروناک اقتدا می‌کنیم که نوشته است حجم آفرینی و انعطاف پیکره‌ها در پاسارگاد، نقش برجسته‌ها و سنگ‌نوشته‌های قائم نبونید را در ذهنش زنده می‌کند. ضمن این‌که لازم به یادآوری است که سنگ‌نوشته‌های قائم حرّان (گاد ۱۹۵۸) حتی بیشتر از سنگ‌نوشته‌های مصور در نوشتار استروناک، که در موزه بریتانیا نگهداری می‌شوند، برای این مقایسه مناسب‌اند: اندام‌های لاغر و باریکی که نظر هرتسفلد را نیز جلب کرده بودند (۱۹۲۰، ص ۲۳)، آن اعتماد و اعتقادِ راسخ به ستبری و حجمی که از یکسانی و همسطحی (آشوری مآب) پیکره‌ها با سطوح جلوگیری می‌کند، علاقه مفرط به استفاده از نیمرخ کامل^۸ که در پاسارگاد هم نظر استروناک را جلب کرده بود (۱۹۷۸، ص ۵۲) و خطوط کناره‌ساز نرم و سیال؛ تمام این خصوصیات در حرّان به ویژه چشمگیر و واضح‌اند (تصویر ۲). بنابراین برای توضیح و اثبات دلایل تغییر سبک، از سبک آشور نصیرپال به سبک بیستون، نیازی به فرض وجود یک استادکار ایونی تبار نیست (لوشی ۱۹۶۸، ص ۸۸ به بعد)؛^۹ یا نقش برجسته‌های مشابهی از امپراتوری که تازه

۸- به تصویر کشیدن هر دو شانه، دقیقاً از زاویه‌ی پهلو، در شرق باستان از هزاره سوم به بعد مکرراً، اما نه مستمر و پیگیر، مشاهده شده است. در نمایش شاهان آشوری، نحوه نمایش، به نقش بازوها [در تصویر] و نوع گردش بدن به چپ یا راست بستگی دارد (زایدل ۱۹۸۶، ص ۳۲۶)؛ در تصاویر بابلی این قاعده رعایت نمی‌شود (مثلاً تصویر ۲).

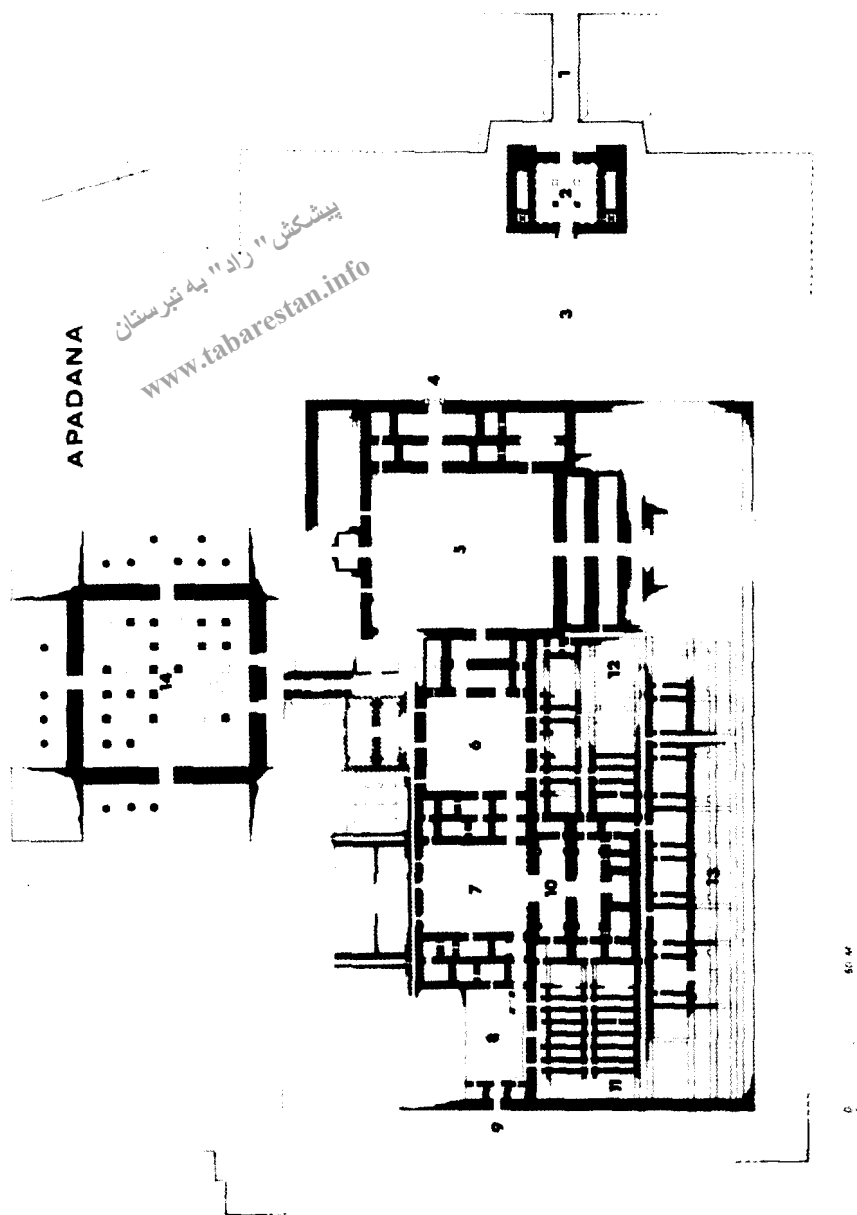
۹- فارکاش ۱۹۸۵، ص ۸۲ و حتی ریشتر ۱۹۵۷، شکل ۳۸۲ این نظریه را دنبال کرده‌اند. هرتسفلد (۱۹۲۰، ص ۲۲) از یونانی‌ها هیچ ذکری به میان نیاورده، اما در این جا هم - مثل موارد و فرصت‌های دیگر - معتقد است که این تغییر سبک به میانجی هنر مادی انجام گرفته است - فرضیه‌ای که مدارک آن تا به امروز هم یافت نشده و قابل اثبات نیست. بررسی چنین قباها موضوعی است که در ارتباط نزدیک با این مسأله است - که البته این بررسی به موضوع مورد بحث ما ارتباطی

چند سال پیش مغلوب شده بود به عنوان الگوی سبکی مورد استفاده قرار گرفته بودند و یا از توانایی کارگاه‌های مجسمه‌سازی نوبابلی بهره‌برداری شده بود.

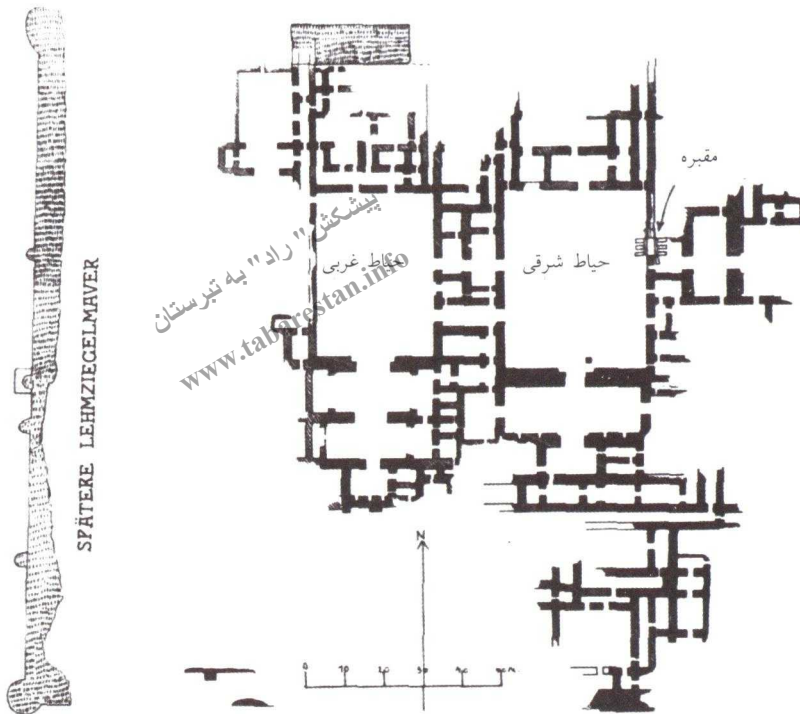
دلایل تکمیلی دیگری برای هر دو احتمال یاد شده وجود دارد. صورت پیکره‌ها در نقش برجسته‌های حزان عمداً تراشیده و محو شده‌اند - احتمالاً به خاطر آخرین کاربرد آن‌ها به عنوان پلکان یک مسجد (گاد ۱۹۸۵، ص ۳۶)؛ اما در یکی از آن‌ها تغییر شکل قدیمی و قابل توجهی مشاهده می‌شود که به تخریب‌های اخیر مربوط نیست: کلاه معمولی بلند و نوک‌تیز نیونید به یک فرم صاف و کم ارتفاع تبدیل شده است. آیا این فرم، *Kitaris* یا *Keter* پارسی یک کاهن سوری است؟ به هر حال این نقش برجسته با کتیبه‌ای که خوب و خوانا باقی مانده، در دوره پسانوبابلی به مثابه یک اثر باقی مانده از دوره‌های پیشین مورد استفاده قرار گرفته بود. از سوی دیگر، ادامه حیات کارگاه‌های مجسمه‌سازی و سنگتراشی در شهر بابل، به واسطه کشف قطعاتی از خیابان شمالی مخصوص اجرای مراسم، که در آن‌ها تصاویر و متون کم و بیش قابل قرائتی یافت می‌شود و شباهت و تطابق انکارناپذیر آن‌ها با بیستون، به اثبات رسیده است (زایدل ۱۹۷۶، ص ۱۲۶ به بعد). یکی از این قطعه‌ها، که مزین به نقش برجسته است، اظهارنظر درباره سبک اجرای آن را امکان‌پذیر کرده است: تا حدی لطیف‌تر، شکیل‌تر، و در نمایش دست‌ها، واقع‌گرایانه‌تر.

وابستگی واقعی این طرح به تصاویر قدیمی‌تر، از قبیل تصویر "آنوبانی" [Annubani] (هرتسفلد ۱۹۲۰، ص ۲۱) بلا تردید است و به علاوه یکی از اندیشه‌های اصلی و هدایت‌کننده در کتاب هرتسفلد محسوب می‌شود. تعداد دشمنان به تصویر کشیده شده، یعنی ۹ نفر، این احتمال را تقویت می‌کند که در اجرای نقش برجسته سرپل ذهاب، دقیقاً همین تصویر به عنوان الگو مورد استفاده قرار گرفته بود و نه یک نقش برجسته ناشناس و گم‌شده. "آنوبانی"، این فرمانروای "لولوبیایی" نیز در اوایل دوره کهن بابلی، به نوبه خود از الگوهای قدیمی‌تر در همان مکان استفاده کرده بود

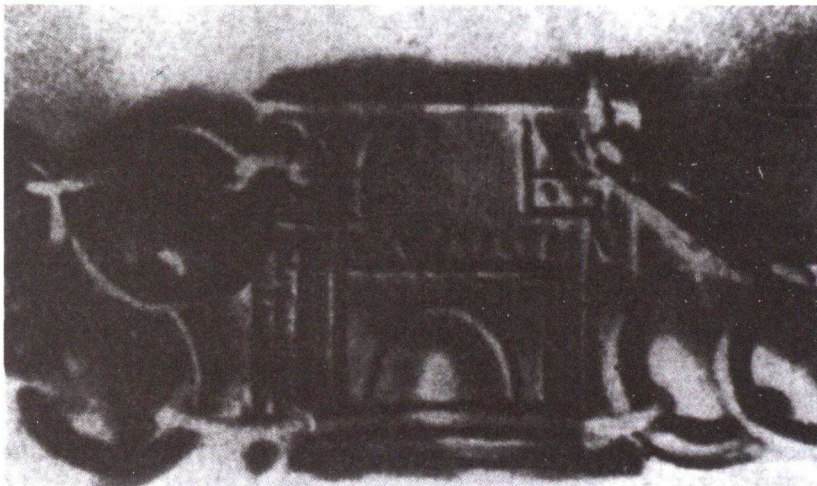
→ ندارد و در چهارچوب روابط ایران و یونان باید مورد بحث قرار گیرد. اما تجربه‌اندوزی‌ها و آزمایش‌هایی که با چین قباها انجام گرفته نشان می‌دهد که "سبک اجرای چین‌ها" همراه با کارگاه مجری آثار به بیستون منتقل نشده، بلکه این سبک به فرمان صاحب کار - و ابتدا در مورد مهم‌ترین پیکره‌ها - مورد آزمایش قرار گرفته بود (نکته: به زودی کالمیر ۱۹۸۸).

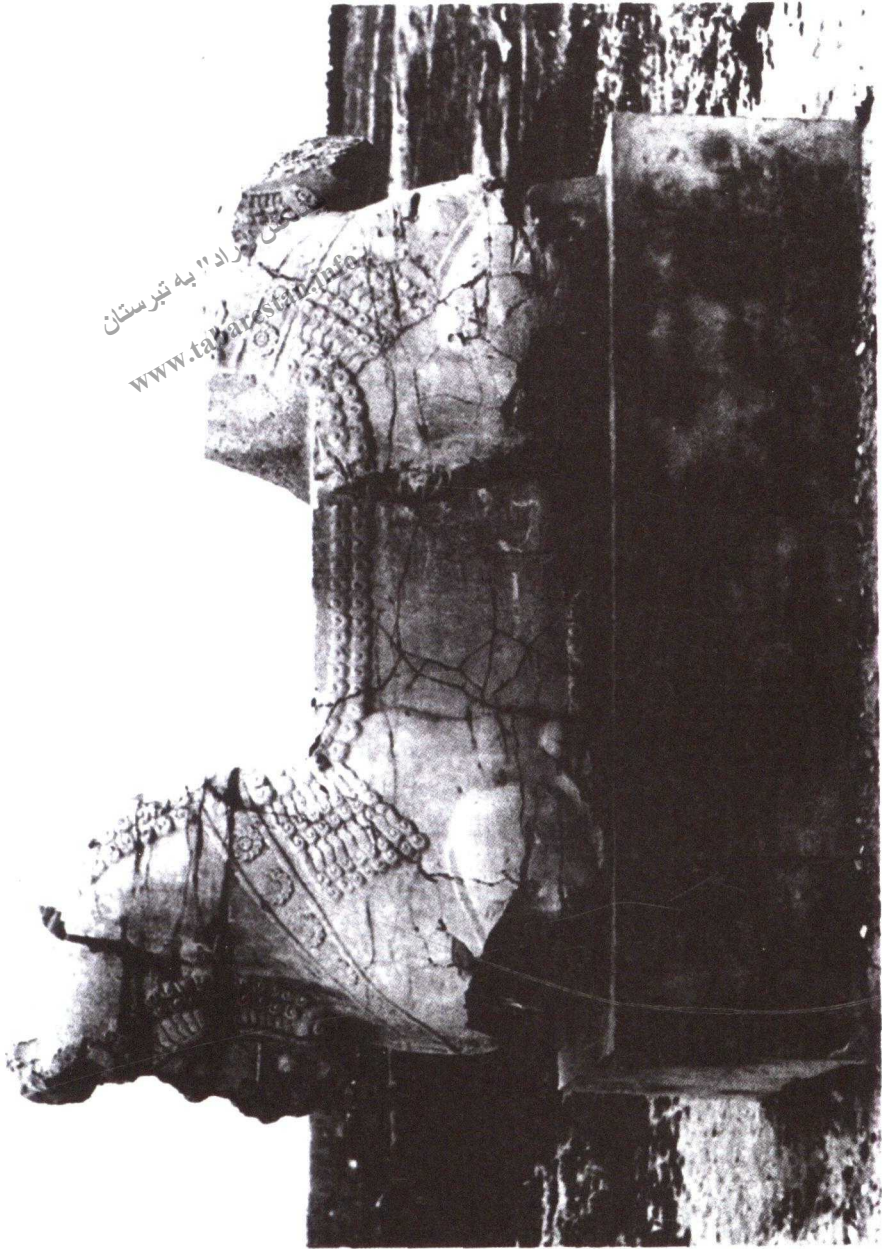
تصویر ۳- کاخ داریوش یکم در شوش. برگرفته از Taf. 36: Perrot 1981

تصویر ۴- "کاخ تابستانی" نیوکدنصر در تپه بابل، همراه با گوری که در زمان اشکانیان به آن افزوده شده. برگرفته از Koldewey/ wetzel 1932: Taf.32

تصویر ۵- زنجیر آراسته به لوحک زرین، مکشوف در تابوتی در دژ جنوبی کاخ نیوپولاسر

تصویر ۶- بخش فوقانی یکی از سرستون‌های آپادانای شوش (عکس از مؤلف مقاله)

(همان، ص ۶ تصویر ۲) که آخرین مورد آن استفاده از یک الگوی نوسومری از Šusin است.^{۱۰} از این مسیر پریپیچ و خم - و نه از طریق آشوری‌ها، که تصویر مراسم نمایش اسیرانشان طرحی کاملاً متفاوت دارد^{۱۱} - است که بار دیگر یک نمونه‌ی بارز "بابلی" به نحوی بسیار مؤثر و چشمگیر پدیدار می‌شود. احتمالاً خود داریوش هم، به استناد کتیبه‌ای که حتی امروز هم بعضاً قابل خواندن است، این نمونه را نه به عنوان یک نمونه ایلامی (به تعبیر روت ۱۹۷۹، ص ۲۰۱ نوشت ۵۴)، بلکه به عنوان یک نمونه‌ی بابلی پذیرفته بود.

اما در مورد نقشمایه‌ی عمومی متفاوت بودن ملل مختلف، که بعداً به مهم‌ترین نقشمایه‌ی هنر درباری هخامنشیان تبدیل گردید، اوضاع به گونه‌ای دیگر است. "آئوبانی" در این مورد به عنوان الگو هیچ نقشی ندارد: [چون] در هزاره سوم اسرای ملل مغلوب را عریان می‌کردند؛ یعنی این امکان وجود نداشت که لباس ویژه ملل مختلف به موضوع نمایش صحنه‌ی پیروزی تبدیل شود، آئوبانی این [تفاوت میان ملل] را فقط از طریق نشان دادن آرایش بیگانه‌وش موه‌های سر یکی از اسرا به طور ضمنی نمایش داده است. برای نقشمایه مورد بحث در واقع هم می‌توان تصویر ملل بیگانه منقوش بر نقش برجسته‌های آشوری را به عنوان الگو، به ویژه در رابطه با البسه

۱۰- اتسارت ۱۹۶۰، ص ۱؛ کراس ۱۹۶۳، ص ۱۵۳؛ در همین جا هم مشاهده می‌شود که ایده‌های دولت‌شهرهای مختلف، به نحوی مصنوعی در یک صحنه گردآوری شده‌اند؛ نک: کالمیر ۱۹۷۶b، ص ۱۶۸؛ "ترکیب شده از نقشمایه‌های ناهمگن" روت، ۱۹۷۹، ص ۱۹۹ این عبارت را به غلط نوعی "تداوم بی‌وقفه" برداشت نموده که گویا در بیستون "به اوج خود" رسیده بود ("culminates") - تحلیلی که به واقع نادرست است و مؤلف نام‌برده هم قصد اظهار آن را نداشته. اما به هر حال من هنوز هم تأثیر هنر آشوری را بسیار ناچیز می‌بینم (نک: پاتین) و ادعای "اقتضای متن" (همان ۲۲۳) را بسیار غیرمحمول می‌دانم؛ این که متن کتیبه در زمان طراحی نقش برجسته حاضر و آماده و تصنیف شده بوده، ادعایی است که هیچ دلیلی برای اثبات آن وجود ندارد؛ افزون بر این، ستون IV کتیبه به نحوی تعیین‌کننده با [بقیه] نقش برجسته تفاوت دارد؛ در این ستون از هر هفت یاور نام‌برده می‌شود و به علاوه ترتیب شورشیان نیز متفاوت است.

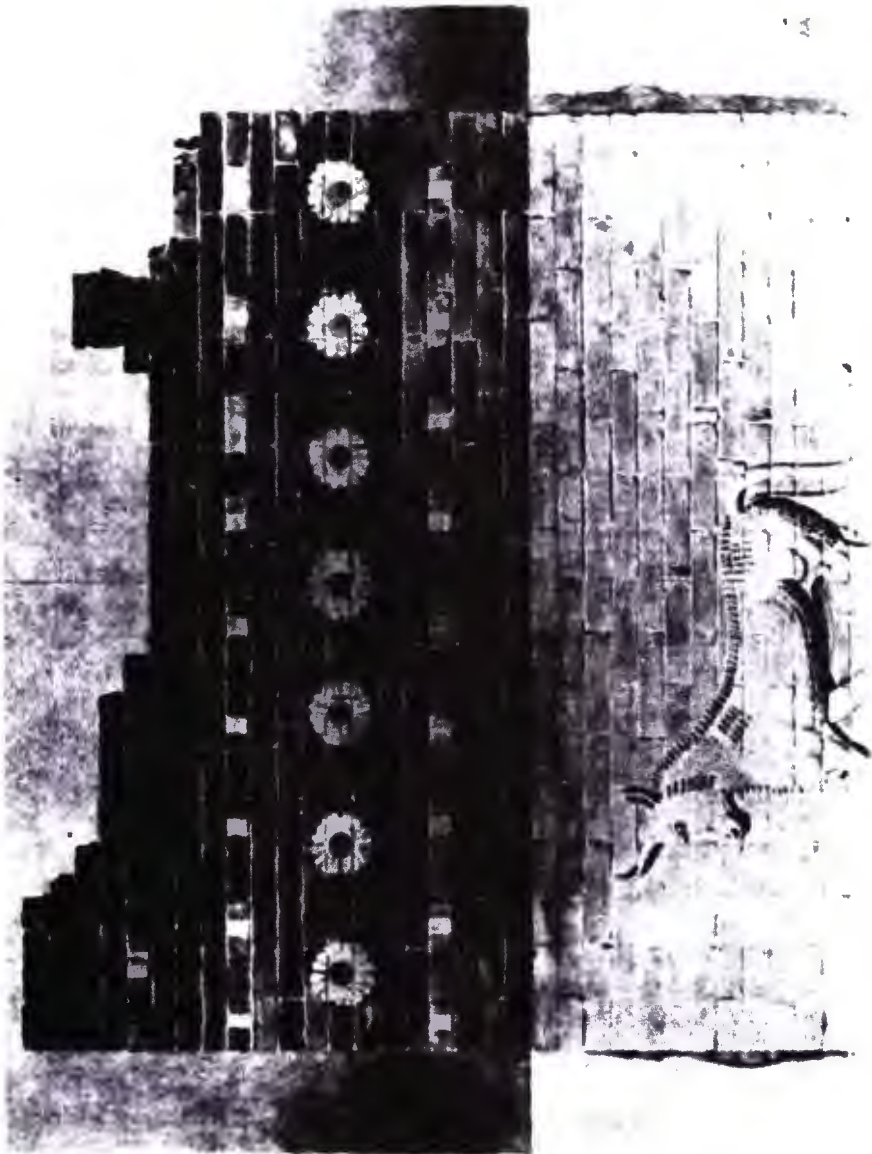
۱۱- روت ۱۹۷۹، ص ۲۰۲، سنگ نوشته‌های عمودی و نقش برجسته‌های کاخ را مقایسه کرده است. علی‌رغم تفاوت‌های بسیار میان این آثار، همه آن‌ها در یک وجه مشترکند: موضوع همه این آثار، تاریخی است، یعنی موضوع و مطلبی را آن‌طور "بیان" می‌کنند که حقیقتاً رخ داده بود یا احتمال می‌رود که به این نحو رخ داده باشد؛ شاه آشور، در هر مورد، فقط تعداد اندکی از دشمنان را مجازات می‌کند و یا فقط یک هیأت نمایندگی باج‌گزار را به حضور می‌پذیرد. این خصلت روایتی نقش برجسته‌ها در فاصله سده نهم تا سده هفتم حتی شدیدتر هم می‌شود. (همان، ص ۲۰۷). خصلت غیرواقعی نقش برجسته‌های بیستون (که نخستین بار توسط هرتسفلد 1920:206 مطرح شد، مورد قبول روت هم قرارگرفت (۱۹۷۹، ص ۱۸۷). اما نام‌برده این نظر را بعداً کم‌اهمیت جلوه داد و تعدیل کرد (همان، ص ۲۰۸).

پیکره‌ها، مطرح کرد. این احتمال دور از ذهن نیست که سنت بسیار قدیمی‌تر مصری، یعنی مشخصاً نمایش‌گونه‌های مختلف انسانی (در هر صحنه چهار نفر) که از نظر نژادی و مردم‌شناسی متفاوتند، به میانجی عاجکاری‌های سوری به تمدن آشور و سپس به هنر هخامنشی راه یافته باشد.

داریوش در کتیبه‌اش برای نخستین بار - اما نه برای آخرین بار - تأکید کرده که سلطنتش را صرفاً مدیون اهورامزداست. در متن استوانه کورش^{۲۲}، مردوک [Marduk] این نقش را به عهده دارد و در نقش برجسته‌های نبونید در حران، سین [Sin] ایزد ماه عهده‌دار این نقش است (گاد ۱۹۵۸)، اما در بابل این نقش را مردوک بر عهده دارد (لامبر ۱۹۶۵، ص ۱ به بعد؛ فونزودن ۱۹۸۳، ص ۶۳) این، احتمالاً یک تحول ویژه‌ی نوبابلی است، چون حتی آسرحدون هم در مسائل مربوط به جانشینی سلطنتش، تمام خدایان مهم را به کارگرفت و درگیر کرد: او در "منشور نینوا A" در توصیف حقوق و مسؤولیت‌ها و مشکلات خود از این خدایان: آسور [Assur]، سین [Sin]، شمش [Šamaš]، نبو [Nabu]، مردوک [Marduk] و ایشتار [Ištar] آریلا و نینوا و در ارتباط با پیشگویی‌ها، مجدداً از شمش و آدد [Adad] یاری می‌جوید. تعداد خدایانی که این فرمانروا در "عهدنامه‌های سرسپردگی"، در ارتباط با موضوع جانشینی پسرش به آنان متوسل می‌شود، از این هم بیشتر است. بنابراین باید پذیرفت که زمینه یا اندیشه پذیرش صلاحیت تنها یک خدای "امپراتوری"، به هر حال در بابل وجود داشته - ولی البته این امر در مورد اورارتو هم صادق است.

۲-۴- کاخ شوش، که مربوط به مرحله کمی جدیدتری از دوره فرمانروایی داریوش است، از یک آپادانای ایرانی و یک مجموعه بنای متشکل از چندین حیاط تشکیل شده که نوع ساختمان آن‌ها بین‌النهرینی است، امری که تازه هنگامی به خوبی مشخص و قابل درک گردید که پرو و لادیره (۱۹۷۲) دریافتند رشته فضاهای پیاپی و مرتبط به همی که قبلاً به غلط تصور می‌شد راهرو باشند، در حقیقت فضاهای بسته و مستقلی هستند (تصویر ۱۰، ص ۳). این مجموعه، یک مجتمع شاخص از نوع بابلی، یعنی مجتمعی با فضاهای عریض (از جمله به تعبیرا. هاینریش ۱۹۸۲) از آن نوعی است که

۱۲- که متن آن مبتنی بر متنی است که آشور بانپال در بابل به کار برده بود: هارماتا ۱۹۷۱a.

تصویر ۷- بخشی از دیوار دروازه ایشتار در بابل، آراسته به نقش نره گاو که با لعاب رنگ آمیزی شده است و نقش برجسته های قدیمی تر و رنگ آمیزی نشده.

در مورد تمام کاخ‌های نبوکدنصر (تصویر ۴) شاخص و صادق است (آمیة ۱۹۷۴a). در ساخت دیوارهای این کاخ، که از آجرهای لعابدار مزین به نقش برجسته تشکیل شده نیز بیش از هر چیز به الگوهای بابلی اقتدا شده است؛ البته [برای این نوع دیوار] الگوهای قدیمی‌تری از دوران ایلام میانه هم وجود دارد، اما چنین به نظر می‌رسد که سنت این‌گونه معماری در دوره‌ی ایلامی فقط به شکل تصاویر بسیار ابتدایی روی آجر، و بدون نقش برجسته، ادامه یافته بود (آمیة ۱۹۶۶، ص ۵۰۸. شکل‌های ۳۹۳-۳۸۳، ۳۹۵). بنابراین می‌توان حدس زد که هخامنشیان [با توجه به انحطاط معماری ایلامی] از الگوهای بین‌النهرینی الهام گرفته‌اند: این الگوها یا دیوار نگاره‌های خشتی از آن نوعی بودند که تا اواسط قرن ۱۹ هنوز در خُرس‌آباد در معرض دید قرار داشتند و یا به احتمال بیشتر از بابل یعنی از مکانی الگو گرفته بودند که نمونه‌هایی از آن به صورت اجرای تصاویر روی آجر، با سه تکنیک متفاوت، آن هم در ردیف‌های بلافاصله و چسبیده به هم وجود دارد و قابل رؤیت است: آجرهای مزین به نقش برجسته‌های رنگ نشده؛ آجرهای لعابدار صاف و نهایتاً آجرهای لعابدار مزین به نقش برجسته (تصویر ۷). به این تحول پُرجوش و خروش در تکنیک‌های نوبابلی، نهایتاً - در خود شهر بابل و در شوش - ابتکار و اختراع دیگری نیز افزوده شد: رشته‌هایی از شیشه با نقطه ذوب بالاتر [از لعاب]، قسمت‌های مختلفی را که دارای رنگ‌های متفاوت هستند از یکدیگر جدا می‌کنند و بدین ترتیب مانع از مخلوط شدن رنگ‌ها می‌شوند (کولدوی ۱۹۱۳، ص ۱۲۷).

طرح‌ها و آرایه‌های نقش برجسته‌های روی آجرها نیز به وضوح تحت تأثیر [هنر] بابلی قرار دارند: لباس برخی از سربازان گاردهای مشهور شوش از پارچه‌ای است که تصاویری از قلعه و دژ در تار و پود آن‌ها بافته شده؛ چنین پرچم‌های اختصاری‌ای که ظاهراً نشانگر شهرهای مقدس است، پیش از این حتی در پارچه قبا‌های شاهان آشور هم مشاهده شده است (تیگلات پیلصر سوم؛ سارگون دوم، آسرحدون، آشوربانیپال)؛ لوحه کوچک زرینی که این آرایه بر آن نیز نقش بسته است، احتمالاً به مقبره‌ی نبوپولاسر تعلق داشته است (تصویر ۵). نقش‌پردازی شیرها و نره‌گاوها [در شوش و بابل] (تصاویر ۶ و ۷) هم به خوبی قابل مقایسه است.

آمیختگی فرم‌ها امری آگاهانه و بخشی از برنامه فعالیت‌های ساختمانی شاهنشاه بوده است. ما این واقعیت را در "اعلامیه" شوش (به صورت‌های مختلف در کتیبه‌های داریوش در شوش Dsf, Dsz, Dsaa) به صورت برشمردن و اعلام نام سرزمین‌ها/ ملل، مصالح ساختمانی متعلق به آن‌ها، وسایل حمل و نقل و صنعتگران [ملل مختلف] مشاهده می‌کنیم. در کتیبه‌های ساختمانی‌ای که از پیش و پس از [ساخت کاخ‌های شوش] در دست است، تنها یک مورد می‌شناسیم که از نظر ترکیب‌بندی متن، با این کتیبه مشابه و قابل مقایسه است. نبود کدنصر دوم در مفصل‌ترین کتیبه ساختمانی خود، یعنی کتیبه مربوط به ترمیم و تعمیر زیگوراتِ اتمنانکی [Etemenanki] چنین نوشته است:

جماعت کثیر ملت‌هایی که سرورم مردوک [سرنوشت] آنان را در بر قدرت من قرار داده، و شمش پهلوان کلاه آنان را به من سپرده، از تمام سرزمین‌ها؛ جمیع ملت‌ها، از دریای بالادست تا دریای پایین دست، سرزمین‌های دور، مردم بسیاری از ملت‌ها، شاهان کوهستان‌های دوردست و جلگه‌های پست در مرکز دریای بالادست و دریای پایین دست، که سرورم مردوک زنجیر رُقیّت و بندگی آنان را - که از آن اوست - به من سپرده، من همه را بسیج کردم تا به عنوان (?) دست‌ورزان و کارگران شمش و مردوک، اتمنانکی را بسازند و به آنان امر کردم تا خشت و گِل بکشند.... سرزمین Pukudu، سرزمین Bit... سرزمین Bit-Ammukani، سرزمین Bit... سرزمین Arrapcha، سرزمین Hatti [ru... Lahi، سراسر سرزمین Ag... و ... شاهانی که ... والی‌ها ... سرزمین Hatti از دریای بالادست تا دریای پایین دست، شاهان سرزمین‌های دور در میانه‌ی دریای پایین دست، Šakkanakkî‌ها در سرزمین Hatti در آن سوی فرات به طرف باختر، که فرمانروایی‌شان به امر سرورم مردوک به دست من بود؛ آنان درختان عظیم سدر از کوه‌های لبنان به شهر من بابل آوردند. تمام مردم ملت‌های پرشماری را که سرورم مردوک آنان را به من سپرده، وادار کردم در ساخت اتمنانکی خدمت کنند و زنبیل خشت‌کشی را به دستشان دادم. برای پی و شالوده [این بنا حفره‌ای عمیق کندم و آن را با] صفا‌ی به ارتفاع ۳۰ ذراع آکندم؛ الوارهای ستبر و ضخیم چوب سدر، تنه درختان بزرگ Magan را با پوششی از [فلز] برنج پوشاندم.... (لنگدون ۱۹۱۲، صص ۳۲ و ۱۴۵ به بعد و نیز ۱۴۷).

تصویر ۸- تکه‌ای از یک مُهر سلطنتی با نقش ایزد از خزانه تخت جمشید (برگرفته از: ا. اشمیت، تخت جمشید ج ۲، ۱۹۵۷، ص ۶۳ شکل ۷)

منشور گلی دیگری از کاخ شهری بابل در دست است که متن آن تا اندازه‌ای همانند متن بالا است: نبوکدنصر دوم در این متن کارمندان دربار، استان‌ها و شهرهایی را برمی‌شمرد که برای ساختن کاخ بسیج شده بودند؛

برای ساختن کاخ

"قصر معجزه‌آسای بشری"

که اقامتگاه من اعلیٰ حضرت است،

یوغ برگردنشان افکندم،

زنیل خشت کشی به دستشان دادم. (اونگر ۱۹۳۱، صص ۳۵ و ۲۸۲) ۱۳

فهرست [این] کارمندان نه به ترتیب مناطق جغرافیایی، بلکه براساس طبقه‌بندی قشر کارمندان تنظیم شده است. تفاوت میان نبوکدنصر و داریوش حائز اهمیت بسیار است: هیچ شاه بابلی یا آشوری ای هرگز به مخیله‌اش هم راه نمی‌داد که رعایای مغلوب خود را، در هیچ مورد و در هیچ کار و فعالیت، مددکار و یاور بنامد. ۳-۴. به احتمال زیاد داریوش در گام بعدی بجای گورسنگی را آغاز کرد (روت ۱۹۷۹، ص ۷۵۶). به فرمان وی برای این منظور ترکیب هنری ای طراحی و اجرا شد که به ماندگارترین ترکیب هنری در آثار هخامنشیان تبدیل گردید و هنوز هم کامل‌ترین بازتاب و شکل ظهور این هنر محسوب می‌شود: "شاه برفراز" (روت ۱۹۷۹، ص ۱۱۳ به بعد). ما با اسلاف و الگوهای این ترکیب هنری به خوبی آشناییم. زمینه اولیه نمایش سنت حمل فرمانروایان، در آثار دو تن از فرمانروایان دوره ایلام میانه یا دوره ایلامی، در مال امیر/ ایزده مشهود است: این دو فرمانروا را رعایایشان بر روی یک تخت بر شانه حمل می‌کنند. اما برعکس، برای نگهداشتن اسباب و اثاث، فقط در آشور از "ستون پهلوان پیکر*" و "ستون زن‌پیکر**" استفاده شده: تیکلات پیلصر سوم نیز [برای حمل خود] از رعایایش استفاده کرده، در صورتی که سارگون دوم و سنخاریب به نیروی حفاظت‌کننده و سحرآمیز ایزدان دون‌پایه اعتماد کرده‌اند. در مورد این نقشمایه به زحمت می‌توان بابل را به عنوان الگو پذیرفت: معدود وسایلی از آثار آنها بجا مانده، ترکیب و ساختمان متفاوتی دارند (کیریلایس ۱۹۶۹، ص ۶ تصویر ۲) و در ترکیب آنها فقط "ستون زن‌پیکر" مورد استفاده قرار گرفته است (تصویر ۸)، و در هیچ موردی ستون پهلوان پیکر که با دست، صفحه فوقانی را نگهداشته باشند، مشاهده نشده است (نک: تصویر ۹).

روند تغییر محتوا در نقش برجسته‌های حمال هم مشابه با همان روندی است که در بالا در مورد کتیبه‌های ساختمانی بیان شد: [یعنی] تغییر از نمایش نمایندگان ملت خودی (و پیکره‌های مربوطه) به نمایش ملت‌های پرشمار امپراتوری.

۴-۴- و بالاخره این‌که در کاخ تچره داریوش یکم هم یک موضوع ملهم از هنر آشور

*- atlante: ستون باربر در معماری به شکل پیکره پهلوان.

**- caryatid [به آلمانی Karyatid]: ستون باربر در معماری به شکل پیکره زن.

دیده می‌شود: جنگ شاه پهلوان با شیر. از قرار معلوم در این صحنه پهلوانان شش گیسویی نقش برجسته‌های کاخ [شاهان آشور] (به ویژه و با وضوح کامل: در خُرس‌آباد) تنها برای تعیین موقعیت و نوع استقرار شیرها به عنوان الگو مورد استفاده قرار گرفته‌اند؛ اما الگوی موضوع و محتوای این صحنه‌ها بدون شک مُهرهای سلطنتی شاهان آشور بوده (زاكس ۱۹۵۳، صص ۱۶۷-۱۶۸؛ پارکر، ۱۹۶۲، ص ۳۸؛ میلارد ۱۹۶۵، ص ۱۶-۱۲) که قالب آن‌ها [احتمالاً] به سادگی به دست شاه‌بزرگ افتاده بود.

۵- آن‌طور که از کتیبه مربوطه برمی‌آید، خشایار شاه نخستین شاه هخامنشی بود که فرمان داد (در آپادانا) افزیز نقش برجسته‌ای از گروه‌هایی از ملل مختلف در حال حمل و تقدیم هدایا بسازند و نصب کنند. فکر هدایت‌کننده در این‌جا دوباره همان اندیشه شرکت مردم یاور [و نه بندگان] در ساخت و ساز بناها و پیکره‌های حمال است؛ اما تفاوت این تصاویر با الگوهای آشوری (روت ۱۹۷۹، ص ۲۲۷) به احتمال بیشتر همان است که ما در بالا به مناسبت توصیف کتیبه‌های بیستون توضیح دادیم: آشوری‌ها پس از پیروزی در هر جنگ به همه ملل [مغلوب] اطراف خود فرمان می‌دادند باج و غنایم را به دربار بیاورند؛ اما شاه [هخامنشی] نمایندگان هر ملتی را جداگانه به حضور می‌پذیرفت. طراح کاخ آپادانا با الهام از این [واقعیت تاریخی] یک ترکیب هنری بزرگ و یک سازه شکوهمند آفرید: تمام ملل (مجازاً و براساس یک تفکر آرمانی) برای شاه‌بزرگ (مجازاً و براساس یک اندیشه آرمانی) داوطلبانه هدایایی می‌آورند که هر کدام ویژه یکی از ملت‌هاست.

خشایار شاه نخستین شاهی نبود که فرمان داد نقش برجسته نره‌گاوهای عظیم‌الجثه بالدار و تندیس موجودات نیمه انسان و نیمه جانور را بر درگاه و دروازه‌ی کاخش نصب کنند. قطعه‌ها و تکه‌پاره‌های باقی‌مانده‌ای که هر تسفلد مشاهده کرده بود، گواهی می‌دهند که در دروازه R در پاسارگاد هم مجسمه‌های مشابهی مستقر بوده است. اما به لحاظ شکل و فرم، ما فقط می‌توانیم درباره نقش برجسته‌های خشایارشا قضاوت کنیم. و این نقش برجسته‌ها به لحاظ تعداد پا، لاغری جثه و نوع ساختمان صورت، کاملاً به Lamassuهای سنخاریب، چه آن‌ها که در کاخ سنخاریب قرار دارند و چه آن‌ها که در Chinnis در کردستان مستقرند، اقتدا نموده‌اند.

تصویر ۹- بالاتنه یک پیکره حمال در لباس مادی، متعلق به گور شماره VI (اردشیر سوم ؟)
(عکس از: گرونه والت)

این شباهت به بهترین نحو با مشاهدات قوامی (رک: بالا، ۲-۳) مطابقت دارد. البته باید یادآور شد تکه سفالی که از معبد نی‌نیب [Ninib] در بابل به دست آمده نیز ظاهراً از نظر نوع، به همین خانواده تعلق دارد.

۶- طبیعتاً هیأت‌های نمایندگی بابلی‌ها و آشوری‌ها (شماره‌های ۷ و VIII در آپادانا؛ و نیز بابلی‌ها در نمای اردشیر یکم و آشوری‌ها در پلکان اردشیر سوم) از طریق مشخصه‌های ویژه بابلی و آشوری مشخص شده‌اند. تقریباً تمام این مشخصه‌ها، قدیمی و دیرآشنا هستند: پوشش سر، قباها، چکمه‌ها و شایدا هم بعضی از هدایا؛ اما همه‌ی آن‌ها چنان متفاوت با نقش برجسته‌های آشوری^{۱۴} نقش‌پردازی شده‌اند که باید نتیجه‌گرفت این عناصر نه از آثار هنری بین‌النهرینی بلکه از مشاهدات جدید و معاصر، یعنی از واقعیات زنده‌ی روز در ایالات مختلف اقتباس شده‌اند. در این میان قابل توجه خاص، تیزبینی ویژه‌ای است که در نمایش نحوه‌ی ادای احترام از سوی نخستین پیکره‌ی هر یک از این دو هیأت نمایندگی [بابلی و آشوری]، یعنی رهبران این دو گروه، در آپادانا به عمل آمده است: این دو نفر دست خود را دراز کرده و ساعد دست را با زاویه‌ای تنگ بالا گرفته‌اند. دست در این‌جا، برخلاف دست فرمانروا و خدا در نقش برجسته‌های نمای مقابر، حالتی افقی دارد و کف آن رو به پایین است. جز این مورد، دست هیچ‌کس دیگری در تخت جمشید چنین حالتی را نشان نمی‌دهد. این حرکت و حالت - از نظر محتوا و نه از نظر سبک اجرا - دقیقاً با حالت، مثلاً، الهه‌ی آگاهی‌دهنده در بین‌النهرین باستان مطابقت دارد، یعنی برداشتی است که از مشاهده‌ی مردم بین‌النهرین حاصل شده و نه از آثار هنری آن سامان.

خود پارس‌ها نیز، همان‌طور که روت مفصلاً توضیح داده است، چند ژست و حرکت را از فرهنگ بین‌النهرین اقتباس و برداشت کردند که به ویژه باید به حالت روی هم قراردادن دست‌ها که در مورد چند تن از درباریان مشاهده می‌شود، اشاره کرد (1979:272ff).

۷- به عنوان نکته آخر در این‌جا به تغییر سبکی اشاره می‌کنیم که پس از سالیان دراز تقلید از هنر همیشه یکسان و تکراری درباری، به شکل عام در گور شماره VI

۱۴- در مورد تغییرات در البسه آشوریان نک: کالمایر ۱۹۹۰b.

در تخت جمشید قابل مشاهده است. این گور شاید مقبره اردشیر سوم باشد؛ در هر حال در این جا هم یکبار دیگر سلاح‌ها، لباس‌ها و کتیبه‌های گور داریوش، حتی دقیق‌تر از موارد قبل، رونوشت‌وار تکرار و تقلید شده‌اند. اما در این جا یک مورد جزئی دیده می‌شود که آن را نمی‌توان به تقلید از گور داریوش نسبت داد: این مورد عبارت است از گرایش به نمایش اغراق‌آمیز عضله در پاها، بالاتنه و دست‌ها (تصویر ۹)، آن هم در حد و اندازه‌ای بسیار بیشتر از آنچه در تمام دوران هخامنشیان رسم و سنت بوده است. این ماهیچه‌ها طبیعت‌گرایانه و واقع‌گرایانه نیستند و بنابراین به هیچ‌وجه نمی‌توان آن‌ها را پیش آگهی یا طلایه‌دار هلنیسم به حساب آورد. اگر فرض کنیم که این مورد خاص هم اقتباس و برداشت از الگویی قدیمی‌تر است، در این صورت چنین الگوی قدیمی‌تری یا مستقیماً نمونه‌هایی از سبک آشوری بوده است و یا سبک به کار رفته در تندیس موجود دورگه‌ی کاخ پاسارگاد که آن هم به طور غیرمستقیم آشوری است.

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

ایرانیان و تداوم فرهنگ مصر

جانت ه. جانسون* - شیکاگو

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

مصر را معمولاً دارای فرهنگی محافظه کار دانسته‌اند که در گذشته می‌زیسته و کمترین تمایل را به تغییر داشته است، چه انگیزه چنین تغییری از درون جامعه بوده باشد یا از بیرون آن سرچشمه گرفته باشد. با آن که این نظر درباره مصر هنگامی که به نهادها و فرهنگ مادی آن در گسترده‌ترین و کلی‌ترین سطح نگریسته شود نادرست نیست، و در این حالت با "مصریتی" بنیادین روبه‌رو می‌شویم که از دیرباز و کهن‌ترین روزگار پیش از سلسله‌ها و روزگاران "پادشاهی کهن" تا دست کم دوره بطلمیوسیان ادامه داشته است^۱، اما مطالعه دقیق‌تر این نهادها و فرهنگ مادی نشان می‌دهد که در

*- Janet H. Johnson

۱- مثلاً بنگرید به لوید (۱۹۸۳، صص ۴۸-۳۴۷). او هنگام مرور تغییرات در فناوری و نهادهای مصری در "دوره پسین مصر" (از سائیت تا اسکندر بزرگ)، به این نتیجه می‌رسد که "با این حال مبالغه کردن در تأثیرات این‌گونه تحولات کار نادرستی است. هر قدر هم این تحولات و تغییرات متعدد به نظر برسند، باز نمی‌توان آن‌ها را آفریننده دگرگونی‌های بنیادی در ساختار نهادینه شده کشور دانست. بلکه احساس کلی، وجود تداوم در آداب و رسوم باستانی و عدم کاهش اعتماد به ارتباط و برگشت‌پذیری و سودمندی ادامه راه نیاکان در انجام امور است. البته در برخی زمینه‌ها، فرایند زیبا و ظریف استفاده از فرصت‌ها برای رویارویی با چالش موجود، یا تشدید مفهوم مصری هویت ملی در برابر فشارهای نفوذ فرهنگی بیگانه، تا اندازه‌ای بر تداوم فوق اثر گذاشته و آن را تغییر داده است، اما در این مورد هیچ سخنی درباره هیچ بازسازی ریشه‌ای در نهادهای مصری نباید گفت." نویسنده در استدلال خود تا آنجا پیش می‌رود که می‌گوید یک تغییر حیاتی در ایدئولوژی مصری پیدایش این اندیشه بوده که شاهان نیز می‌توانند بد و خبیث باشند و علیه اراده خدایان عمل کنند، و این اندیشه میان دو دوره از سلطه ایرانیان (به اصطلاح مصری سلسله‌های ۲۷ [از ۵۲۵ تا ۴۰۴ ق.م] و ۳۱ [از ۳۴۱ تا

سراسر تاریخ مصر این نهادها و فرهنگ دستخوش تغییر و دگرگونی و تحول شده‌اند. یکی از دوره‌های به راستی آشکار از لحاظ بروز تغییر در درون تداوم، سلسله بیست و ششم یا "سائیت" (۶۶۴ تا ۵۲۵ ق.م) است. این سلسله پس از رفتن آشوریان در پی شکست از سلسله‌ی ۲۵ اتیوبی آغاز شد و با تسخیر مصر توسط کمبوجیه در ۵۲۵ ق.م. پایان گرفت. کهن‌گرایی آگاهانه در هنر و کتیبه‌های دوره‌ی سائیت، محققان امروزی را به این اندیشه سوق داده که گویا تمام مردم مصر و کل کشور در این دوره می‌کوشیده‌اند تا در گذشته زندگی کنند. گرچه در این دوره هم سیاست خارجی مصر و هم تجارت بین‌المللی آن به نحوی اداره می‌شد که نقش (نسبتاً کوچکی) در صحنه بزرگ جهانی داشت. گاه ادعا شده است که سائیت‌ها، و به طور کلی مصر در زمان حکومت این دودمان، می‌کوشیدند تا به شکوه و افتخارات دوره‌های پیشین (پادشاهی کهن، پادشاهی میانه، و پادشاهی نو) یعنی زمانی که مصر در اوج قدرت نظامی و انرژی فرهنگی خود بوده است بازگردند.

اما مصر دوره سائیت در عین حال دوره تحولات مهم فرهنگی و تغییراتی بود که نخست در اواخر دوره سائیت پدیدار شدند^۲ و سپس در دوره شاهنشاهی ایران این تحولات و تغییرات استواری و استحکام بیشتری یافتند. بدین قرار، مصری را که اسکندر بزرگ فتح کرد می‌توان مصری دانست که گرچه از لحاظ نظامی ضعیف‌تر شده بود اما صورتی از لحاظ فرهنگی نیرومندتر از مصری بود که در دوره سائیت تحول یافته بود. با آن‌که فرمانروایان مصری سلسله‌های ۲۸ تا ۳۰ طی دوره‌ی ۶۰ ساله (از ۴۰۴ تا ۳۴۱ ق.م) رهایی مصر از قید سلطه ایران را می‌توان فرمانروایانی دانست که آگاهانه و عمداً از سلاطین سائیت تقلید می‌کردند، اما آنچه تداوم فرهنگی مصر را تأمین کرد و امکان تحولات را در دوره چیرگی سیاسی و نظامی ایران فراهم ساخت، در واقع و اساساً نگرش آزادمنشانه و مداراگرانه ایرانیان نسبت به فرهنگ سرزمین‌های تسخیر شده بود.

→ ۳۲۳ ق.م] پدیدار شده است. با این حال باید توجه داشت که نظریه پادشاهی مطرح شده در متون مصری دوره بطلمیوسی، آشکارا مبتنی است بر مفاهیم کهن پادشاهی مصری (نک. جانسون ۱۹۸۳، صص ۷۲-۶۱).
 ۲- در زمان حکومت آماسیس (۵۷۰ تا ۵۲۶)، آخرین فرمانروای مقتدر و دیرپای مصر پیش از فتح این کشور توسط کمبوجیه در ۵۲۵ ق.م.، تعداد این تغییرات به‌ویژه زیاد بود.

من در این مقاله طبعاً قادر به بررسی همه نهادهای عمده مصری یا جنبه‌هایی از فرهنگ مادی آن کشور نیستم. هیچ‌کس نمی‌تواند تصور کند که هیچ فاتحی توانسته یا خواسته باشد که در چنین جنبه‌های بنیادی حیات مصر نظیر شالوده کشاورزی و روستایی تمدن مصر^۳ یا سرشت سلسله مراتبی دیوان سالاری گسترده حاکم بر آن کشور تغییری ایجاد کند.^۴ بلکه در مورد اخیر، ایرانیان فقط لایه‌ای از مقامات امپراتوری را به لایه فوقانی مقامات مصری با مسئولیتی فراگیر در سطح کشور افزودند؛ ظاهراً ادارات محلی و روابط میان سازمان اداری محلی و "ملی" همچنان بدون تغییری اساسی باقی ماند.^۵ سنت دسترسی فرودست‌ترین عرض حال دهندگان به بالاترین مقامات (البته پس از عبور از مجاری خاص یا اقناع و راضی کردن فردی که ارتباطات مستقیمی با مقام یا موردی ویژه داشت) حفظ شد^۶،

۳- یا ماهیت اقتصادی که اساساً مبتنی بر توزیع مجدد بود، یعنی سیستم ذخیره‌سازی و توزیع مجدد از طریق مجاری کاخ، معابد و مقامات بلند پایه. لوید (۱۹۸۳، ص ۳۳۱) به این نتیجه رسیده که: "بی تردید [اشغال مصر توسط ایران] هیچ تغییر مهمی در ساختار اقتصادی داخلی کشور ایجاد نکرد." با این حال، همان‌گونه که هریسون (بی. تا. ص ۱۴) متذکر شده است، مدارک باستان‌شناختی حاکی از آن‌اند که "ایرانیان نه تنها کوشیدند تا بساط فعالیت تجارتي یونانیان در دلتا را برچینند، بلکه در عین حال تلاش کردند شبکه‌ای به ابتکار خود را جایگزین آن سازند تا بدین ترتیب جریان حرکت تولیدات مصری را در مسیری که خود می‌دانستند تسهیل کنند." هریسون به این نتیجه می‌رسد که ایرانیان توانستند "این تغییر مسیر را بدون این‌که ناچار باشند تغییر مهمی در ساختار اساسی شالوده اقتصادی کشور بدهند تحقق بخشند" و "ضمن آن‌که هیچ‌گونه دستکاری جدی در نهادهای دیرپای اجتماعی و فرهنگی مصر ایجاد نکردند، اما توانستند سود فراوانی از ثروت اقتصادی کشور را نصیب خود کنند و ساختار قدرت سیاسی را چنان سازماندهی جدیدی بدهند که برای دستیابی به این ثروت کافی باشد" (هریسون: بی. تا. صفحه ۱۹).

۴- لوید (۱۹۸۳، ص ۳۳۴) باز متذکر می‌شود: "در اصل همانندی‌های زیادی میان نظام‌های اداری ایرانی و مصری وجود داشت."

۵- فشرده‌ای درباره این مطلب را بنگرید در مثلاً پ. بریان (۱۹۸۸، صص ۱۶۶-۱۶۰). با این حال توجه داشته باشید که جایگاه آمون به عنوان "زن خدا" که سلسله‌های پیشین از آن به عنوان وسیله‌ای برای تسلط بر تیس استفاده می‌کردند، اکنون دیگر وجود نداشت، گرچه شهر تیس همچنان در رأس جنوبی‌ترین بخش مصر (شامل آسوان و جنوب آن) قرار داشت. در مورد این استدلال که مصریانی را که به ایرانیان در بالاترین مقامات خدمت می‌کردند نباید "همدستان [دشمن]" - به مفهوم امروزی - نامید، و اکثر آنان از آن رو خدمت به ایرانیان را برگزیده بودند که نگرش مذهبی محافظه کارانه‌ای داشتند، نک. هولم - راسموسن (۱۹۸۸، ص ۲۹-۳۸).

۶- مکاتبات میان "فره‌ن‌دات" شهرب ایرانی مصر و کاهنان معبد خنوم در شهر الفاتین درباره انتصاب رئیس اداری معبد (که اشیگلیرک [۱۹۲۸] انتشار داده است) نشان می‌دهد که پادشاه هنوز حق چنین انتصاباتی را داشته است. عرض حال‌های مصریان الفاتین به مقام ایرانی مسؤول آن شهر علیه معبد یهودیان در الفاتین، و عرض حال‌های بعدی

چنان‌که گرایش به حفظ مقامات (مهم) در درون محافل خاندان‌های کوچک نیز همچنان باقی ماند.^۷

از میان موضوع‌های گسترده‌ای که خاص مصر هستند و در مورد آن‌ها اطلاعات کافی داریم، من فقط به گزیده‌ای کوچک نظری خواهم انداخت تا آغازی باشد برای برخی نتیجه‌گیری‌ها. محتویات این گزیده عبارتند از نقش معابد و توسعه پرستش جانوران، سنت‌های پیکرتراشی از همه سوی یک تندیس، و تحول و توسعه سنن قانونی (هم اسناد مربوط به "مالکیت" و هم اسناد مربوط به اصطلاح "ازدواج") و زبان قانونی. برخی از آن‌ها نمایانگر دخالت فعالانه شاه (یا لاقبل وانمود کردن دخالت فعالانه او) هستند، و بقیه جنبه‌هایی از زندگانی عمومی (سواد و احتمالاً ثروت) شهروندان را نشان می‌دهند. در همه این موارد شاهد تحولاتی هستیم که در زمان سائیت‌ها (سلسله ۲۶) رخ داده یا تقویت شده‌اند و در دوره ایرانیان (سلسله ۲۸) و مصریان سلسله‌های مصری ۳۰-۲۸ ادامه یافته‌اند بی‌آن‌که ایرانیان تغییر مهمی در آن‌ها ایجاد کنند.^۸

→ یهودیان به مقام ایرانی بالاتر از ایرانی اول برای درخواست مجوز جهت بازسازی معبد خویش (نک. مثلاً بران ۱۹۸۸، صص ۱۴۷-۱۴۴ و پور ۱۹۶۸) نمونه خوب دیگری است از سودها و زیان‌های نظام اداری سلسله مراتبی، اما بسیار شخصی، در مصر که از هزاره سوم ق.م. خاص آن کشور بوده است. نمونه عرض حال "پتی‌سه" (PRyl.g) که در سال ۱۹۰۹ توسط گریفیت به چاپ رسید، که عرض‌حالی است مبنی بر درخواست این کاهن جهت ابقا در مقام اداری و مالی معبدی نسبتاً بی‌اهمیت که گویا نسل‌ها به خاندان او تعلق داشته اما افراد رذل به کمک مقامات رشوه‌خوار سطوح میانی آن مقام را از ایشان "دزدیده" بوده‌اند، نمونه‌ای است که از پایان دوره سائیت تا آغاز دوره ایران در مصر رواج داشته است. این نمونه‌ای است عالی از سلسله مراتب اداری (و روابط میان سلسله مراتب روحانی معبد با آنچه مایلم آن را سلسله مراتب غیرمذهبی دولتی بنامیم) و امکان شکایت در درون سلسله مراتب، و سوء مدیریت و بی‌عدالتی مقامات در درون سلسله مراتب اداری. این یادآور داستان ادبی "کشاورز شیویان" در دوره "مصر میانه" است (نک. مثلاً لیشتایم ۱۹۷۵، صص ۱۸۴-۱۶۹) که به یک مقام منطقه‌ای در مورد بی‌عدالتی شکایت می‌کند و به زندان می‌افتد و ناچار می‌شود به مقامات بالاتر شکایت کند چون دارای چنان زبان شیوایی بوده که مقامات از شنیدن سخنان او لذت می‌برده‌اند.

۷- خانواده و خویشاوندی احتمالاً در همه سطوح جامعه اهمیت داشته است اما اطلاعات ما از سطوح بالایی جامعه که مدارک بیشتری از آن‌ها باقی مانده بیشتر است. به خوبی می‌توان دید که نه تنها مقام در درون خانواده‌ها موروثی بوده است بلکه تسلط خاندان‌ها بر مجموعه‌ای مهم از مقامات مذهبی و غیرمذهبی گسترش یافته است (این الگو قبلاً در "پادشاهی کهن" آشکارا تثبیت شده و در همه دوره‌هایی که از آن‌ها مدارک کافی داریم تکرار گشته است).

۸- مثلاً بوتمر (۱۹۶۰، ص XXXII) می‌نویسد: "زیرا تغییر سلسله‌ها، وقوع جنگ‌ها و تهاجمات چندان تأثیری بر

ویژگی و خصلت سیاسی و اقتصادی معابد و روحانیت آن‌ها در دوره پسین، عیناً شبیه به هم‌های دوره‌های پیشین مصر بوده است، چون روابط میان شاه و معابد در مصر همیشه در حال نوسان و افت و خیز بوده و بازتاب تنش بنیادی میان شاه به عنوان مالک (نظری) سراسر سرزمین مصر و کاهن ارشد (نظری) هر معبد در کشور و معابد و کاهنان آن‌ها به منزله گروه‌های نیرومند سیاسی بوده که می‌خواستند مقام خود را حفظ کنند.^۹ بخت و بهروزی معابد و کاهنان آن‌ها تا اندازه زیادی به سیاست

→ حیات فرهنگی بومی نگذاشت. یکی از نوآوری‌های ایرانیان، استفاده از معیار «ارتبه» [artaba] به عنوان پیمان‌ه و وسیله اندازه‌گیری میزان غله بود. (نک. ولیمینگ ۱۹۸۱b).

یک نوآوری بعدی دیگر به فرهنگ مصری که وارد کردن آن بارها به ایرانیان نسبت داده شده، علم اخترینی یا طالع‌بینی است. منشاء اخترینی یا علم احکام نجوم سنت دیرپای بابلی بوده است - متن مربوط به خسوف و کسوف به زبان «دموتیک» که توسط پارکر (۱۹۵۹) انتشار یافته است، اساساً روایت «مصری شده» متون بابلی است. پارکر محاسبه کرده که متن در اصل بین سال‌های ۶۲۵ تا ۴۸۲ ق.م. و شاید در زمان پادشاهی داریوش یکم تألیف شده است (نک. صص ۲۸۳۴). آن‌گاه نویسنده متذکر می‌شود که اخترینی احتمالاً توسط اوجاهور سنت وارد مصر شده بوده است (ص ۲۱، پانوش دربارۀ متن A سطر ۱۰). با این حال خود متن رومی و احتمالاً رونوشتی است از متنی قدیمی‌تر. هیچ مدرک معاصر سائیت، ایرانی یا اوایل بطلمیوسی درباره وجود اخترینی در مصر وجود ندارد. نک. نیز درشن ۱۹۶۶.

۹- در همه دوره‌ها میان شاه و مقامات بلندپایه کشور نیز تنش مشابهی وجود داشت. شاهان می‌توانستند برای مجازات مقامی که از نظر افتاده بود املاک او را مصادره کنند و به عنوان پاداش به مقامی ببخشند که از شاه حمایت کرده بود و چنین نیز می‌کردند (چنین مصادره‌ها و توزیع‌های مجدد معمولاً به‌ویژه در آغاز حکومت سلسله جدید انجام می‌گرفت، هر چند فرمانروایان تازه معمولاً و در صورت امکان ترجیح می‌دادند به حامیان خود با املاک تازه‌ای پاداش دهند و با مصادره املاک خانواده قدرتمند دیگری، آن خانواده را با خود دشمن نسانند). در عین حال گرایش معکوسی هم در میان مقامات (یا نظامیانی که به علت خوش‌خدمتی زمین می‌گرفتند) رشد کرد و آن عبارت بود از تبدیل اموالی که به خاطر شغل خود دریافت کرده بودند به اموال شخصی و موروثی. (مثلاً بنگرید به هیوز ۱۹۵۲، ص ۱؛ لوید ۱۹۸۳، ص ۳۰۲؛ میکس ۱۹۷۹). یک تغییر قابل تشخیص دیگر از مصر دورۀ پیش از ایران تا پس از ایران، آن بود که ستون‌های سنگی اهدایی نصب شده در دلتا توسط افراد خصوصی که در روی آن‌ها اراضی اهدایی به معبد گزارش می‌شد تا احترام نذورات تدفینی افراد محفوظ بماند، در زمان ایرانیان این رسم ممنوع شد و در زمان سلسله سی‌ام و دورۀ بطلمیوسی‌ان جای خود را به مشارکت خصوصی در نمازخانه‌سازی برای معابد داد (نک. میکس ۱۹۷۹، ص ۶۳۵). نمونه‌ای دیگر از استمرار ساختار اقتصادی و اداری از دورۀ سائیت که سپس در دورۀ ایرانیان و بطلمیوسی‌ان نیز ادامه یافت، انباشت ثروت فردی به شکل درآمد از معبد بود که آن را (از طریق فروش، اجاره یا «وصیت‌نامه») به همان فرد واگذار و منتقل می‌کردند. (در مورد مآخذ مربوط به مدارک دورۀ ایران، نک. شور ۱۹۸۸، ص ۲۰۰ و پانوش ۷؛ در مورد دورۀ بطلمیوسی نک. جانسون ۱۹۸۶).

مسأله دیگری که در همه دوره‌ها وجود داشت موضوع ساخت معابدی بود که یا شاه هزینه ساخت آن‌ها را واقعاً تقبل کرده بود یا معبد به نام شاه (و با اجازه او) چنین کرده بود و معلوم نبود میزان هر یک به چه نسبت بوده است. معبدسازی‌های وسیعی به نام شاهان سلسله‌های ۲۸ تا ۳۰ که سلطنت‌های طولانی‌تری داشتند وجود داشت (برخی بناها سنتی بودند، برخی جدید، و از جمله اولین «ماتمیسی» [mammisi = خانه‌های زادگاهی] که فرعون نکتانو از سلسله

روز بستگی داشت - وقتی سلسله و دودمان جدیدی ظهور می‌کرد، خدای اصلی، معبد و کاهنان شهر آن دودمان، به هزینه پیشینیان از نظر افتاده، به قدرت و ثروت می‌رسیدند. به اوج رسیدن مقام ایزد بانوی "ثیت" از شهر سائیس (واقع در غرب دلتا)، معبد آن و کاهنان آن در زمان حکومت دودمان سائیت‌ها، نمونه روشنی از این پدیده است، همان‌گونه که خساراتی که این معبد در دوره تهاجم ایران متحمل شد نیز نمونه همین پدیده محسوب می‌شود.^{۱۰} کاستن درآمد (خارجی) بیشتر معابد، که گویا به فرمان کمبوجیه انجام گرفت^{۱۱}، عملی بود که مشابه آن را بارها در تاریخ مصر شاهد بوده‌ایم. ایرانیان هوادار خدایان و معابد شهر ممفیس بودند^{۱۲} که آن‌جا را پایتخت خود ساختند، و شهر تبس^{۱۳}، پایتخت سیاسی و مذهبی جنوب که اکنون دور از فعالیت سیاسی دلتا قرار داشت، توسط سائیت‌ها به نمادی تبدیل شده بود.^{۱۴}

→ سی‌ام ساخت). این فعالیت ساختمان‌سازی شاید مؤید همان نظری باشد (نک. قبل پانوش).^۳ که ایرانیان به اقتصاد مصر مسیر تازه‌ای دادند و در پس خود اقتصاد نیرومندی برجا گذاشتند که در آن شالوده‌های قدرت محلی وسیع‌تر از زمان شاهان سلسله‌های ۲۸ تا ۳۰ بود؛ فقدان این‌گونه بناها به نام شاهان ایرانی پس از داریوش را نباید کاملاً سیاسی تلقی کرد.

۱۰- بنگرید به ستون سنگی اوچاهورسنت (منتشره توسط پوزنه ۱۹۳۶؛ و جدیدترین پژوهش توسط لوید ۱۹۸۲b)، مردی که در مقام دریاسالاری به آماسیس و جانشین و پسر کوتاه عمر او خدمت کرد و سپس با مقام بسیار بالایی به خدمت کمبوجیه و داریوش درآمد و گزارش شده که کمبوجیه به توصیه او بوده که "خارجیانی" را که در معبد ثیت خانه ساخته بودند از آن‌جا بیرون راند و به نوسازی معبد پرداخت.

۱۱- هر چند ظاهراً بدون آن‌که به ثروت (گاه عظیم) آنان در اموال واقعی و منقول تجاوز شود. بنگرید به ستون d در پشت به اصطلاح "رویدادنامه دموتیک" (که اشیپگلبرگ در ۱۹۱۴ منتشر کرده است).

۱۲- بنا به نوشته متن کوتاهی که در پانوش ۱۱ اشاره کردیم، یکی از سه معبدی که جان سالم به در بردند، معبد ممفیس بود. قدیمی‌ترین اشاره به استفاده از معمار نقره در سراسر کشور بر پایه "نقره خزانه پته" (در شهر ممفیس) مربوط به زمان داریوش یکم است؛ نک. پستمن ۱۹۶۱، ص ۳۸ پانوش ۲ و ص ۱۰۲ پانوش ۵.

۱۳- که ایزدان آن اولین ایزدانی بودند که در معبد "هی‌یس" واقع در واحه‌الخارجه گرامی داشته شدند و توسط داریوش یکم تزئین گشتند. فهرست طولانی "جغرافیایی" ایزدان در معبد اصولاً شامل ایزدان مصر علیا است؛ ایزدبانوی "ثیت"، که در زمان سائیت‌ها بسیار اهمیت یافته بود، حتی مورد اشاره هم قرار نگرفته است؛ نک. کروز - اورب ۱۹۸۸، ص ۱۹۷-۱۹۸ و پانوش‌های او در مورد تفسیرهای متفاوت.

۱۴- و بخصوص با ادامه شورش رؤسا و سرکرده‌های منطقه دلتا که خواهان قدرت بودند و از دسترسی خود به جهان مدیران‌های برای رسیدن به هدف‌های خود استفاده می‌کردند. شورش‌های علیه سپاهیان بیگانه (مانند زمان حکومت آپریس فرعون دودمان سائیت) یا فرمانروایان بیگانه را باید بیشتر معلول عوامل اقتصادی - اجتماعی داخلی و جاه‌طلبی‌های نخبگان "برون‌گروه" دانست تا ناشی از احساسات نژادی یا ضد بیگانه. پی‌ریر بریان (۱۹۸۸a)، صص

از زمان "پادشاهی نو" برخی خدایان و معابد از لحاظ نفوذ و تأثیر خود (عمدتاً در ارتباط با شاه و پادشاهی) تقریباً اهمیتی "ملی" یافتند، اما خدایان و معابدی که با قابلیت‌های سیاسی و نظامی شاه مرتبط بودند، در "دوره پسین" تا اندازه زیادی جای خود را به خدایان جدید محبوب عموم مردم نظیر ایزد بانوی "ایزیس" دادند. از دوره سائیت جانورپرستی کهن تا اندازه زیادی دوباره در میان مردم مرسوم و محبوب شد و شاهان خود را (یا کاهنان آنان را) حامی و ولی نعمت این مذاهب نشان می‌دادند، به معبدسازی (یا بازسازی) برای آنان می‌پرداختند و سپس از مرگ جانوران مقدس مراسم تدفین بزرگی بر ایشان ترتیب می‌دادند (در مورد جانورپرستی دوره پسین، نک، کسلر ۱۹۸۹). اظهار عقیده شده است که رشد محبوبیت این پرستش جانوران از آن رو بوده که مصریان باور می‌داشته‌اند که پرستش آن‌ها کشور را از تهاجم بیگانگان و فاتحان مصون نگاه می‌دارد.^{۱۵} این نکته چه درست باشد یا نباشد، کمبوجیه و

→ (۱۴۳-۱۳۹) در همین مسیر استدلال کرده است که شورش‌های مصریان علیه شهرب‌های ایرانی، آریاو آرشام، شورش‌هایی علیه سوء اداره بودند نه علیه ایرانیان به معنای دقیق کلمه. بی‌گمان در سراسر تاریخ مصر شورش‌هایی علیه فراتر خود مصر نیز انجام شده و آن هنگامی بوده که آن شاه حکومتی سنگدلانه و بی‌رحمانه داشته، یا علیه گروه‌های نیرومند عمل می‌کرده، یا رهبر بالقوه نیرومندی برای به دست گرفتن قدرت آمادگی داشته است؛ چنان‌که بی‌درنگ به یاد شورش تتوس فرعون سلسله ۲۹ می‌افتیم (حدود ۳۶۰ ق.م) که گویا به اقدامات شدیدی متوسل شده و فلزات گرانبهای معابد را برای اجیر کردن سپاه مصادر کرده بود (نک. مثلاً جانسون ۱۹۷۴، صص ۱۳-۱۲ با مآخذ).

۱۵- از مکاتبات خصوصی من با رابرت ک. ریت نر. نمونه‌هایی از احساسات ضد بیگانه از آغاز تاریخ مصر وجود داشته که بارزترین تجلی آن به‌ویژه احساس برتری مصریان نسبت به خارجیان بوده است. اما به طور کلی اگر بیگانه (حتی فرمانروای بیگانه) همانند یک مصری عمل می‌کرد یا مصری می‌شد، مورد پذیرش قرار می‌گرفت. چنان‌که این پدیده را در مورد لیبیایی‌ها می‌بینیم که در اواخر هزاره دوم مصر را تسخیر کردند و از آغاز هزاره یکم بر آن فرمان راندند؛ این نکته احتمالاً در مورد هیکسوس در میانه هزاره دوم نیز صدق می‌کند. اتیوپیایی‌های سلسله ۲۵ خود را بیشتر مصری می‌دانستند تا حبشه‌ای. اما ایرانیان فقط بیگانه نبودند، بلکه بیگانگانی بودند که مرکز قدرت و توجه آنان در خارج از مصر قرار داشت. گرچه دو نمونه از ایرانیانی سراغ داریم که مدتی طولانی در مصر زندگی کرده و به نوعی "مصری مآب" شده بودند (مثلاً برادران "آتیاواهی" و "آریاوراتا" که حکام شهر کوتیوس [= فقط] بودند و از آن‌ها یک رشته دیوارنگاره در "وادی حمامه" باقی مانده که پوزنه ۱۹۳۶، صص ۱۲۹-۱۱۷) آن‌ها را منتشر کرده است). فرهنگ و نگرش‌های مصری نتوانست تأثیر چندانی بر بیشتر ایرانیان بگذارد. بنابراین به آسانی قابل درک است که چرا پس از بیرون رانده شدن ایرانیان از مصر، مصریان نسبت به ایشان - دست‌کم چنان‌که برخی مؤلفان یونانی نوشته‌اند - ابراز بی‌زاری کرده‌اند. با آن که نگرش ضدایرانی در مصر دوره بطلمیوسی که در متونی نظیر به اصطلاح "رویدادنامه دموتیک" منعکس شده (چاپ اشپیکلبرگ ۱۹۱۴) احتمالاً نادرست نیست و بازتاب دست‌کم نگرش طبقات بالای جامعه مصر می‌تواند باشد، اما تردیدی نیست که بطلمیوسی‌ان و اتباع یونانی زبان آنان به این احساس و نگرش دامن زده‌اند. برخی عناصر جامعه مصری در

داریوش یکم (دست‌کم) به عنوان نمونه در گزارش‌های مربوط به پرستش‌گاو آپیس و "مادران آپیس"^{۱۶} خود را شاهانی وظیفه‌شناس نشان داده‌اند که نه تنها اجازه ادامه این پرستش و مراسم مربوط به آن را داده‌اند بلکه خود در آیین‌ها و نیز مراسم مقدس تدفین‌گاو شرکت کرده‌اند. گزارش شده که جانشینان آنان در سلسله‌های ۲۸-۳۰ معبد تازه‌ای برای پرستش این حیوان ساخته‌اند و جانورپرستی در دوره‌ی بطلمیوسیان به بخش خاص و جدایی‌ناپذیر "فرهنگ مصری" تبدیل شده بوده است.

یکی دیگر از ویژگی‌های مصر بطلمیوسی نظام حقوقی مصر بود که هم بز اسناد (گزارش‌های مربوط به وجود قراردادهای مبتنی بر توافق شفاهی)^{۱۷} و هم بر گواهی شخصی از جمله شامل سوگند تکیه داشت. این اسناد به زبان و با اصطلاحات و فرمول‌های رایج و استاندارد زبان دموتیک [= یونانی عامیانه و محلی] نوشته می‌شدند. تغییرات اساسی در چگونگی تکثیر و شکل قانونی اسناد از دوره سائیت آغاز شد و مسیر مستقیم این تحول در دوره ایران و زمان سلسله‌های ۲۸-۳۰ ادامه یافت. به نظر منو (۱۹۸۸، ص ۱۶۴) این تغییر در شکل اسناد بازتاب تفهمی شدن آگاهانه روابط حقوقی و شناسایی رویه‌های قضایی متفاوت در ارتباط با توافق میان طرفین است. شاید قابل شناسایی‌ترین تغییر رویگردانی از "خط نابهنجار هی‌یروگلیف" و روی آوردن به خط و زبان دموتیک بوده است. این چرخش از زمان سلطنت پسامتیک یکم (۶۶۴، تا ۶۱۰) اولین فرعون سلسله‌ی سائیت آغاز شد که از زمان او قدیمی‌ترین اسناد دموتیک باقی‌مانده است.^{۱۸} تغییر جهت و رویگردانی از

→ دوره حکومت بطلمیوسیان را محققان واکنش‌هایی در برابر سلطه بیگانه دانسته‌اند. بوتمر (۱۹۶۰، ص XXXIII) محبوبیت عظیم تدیس‌های معبد (خصوصی) دوره سلسله‌ی بیست و پنجم اتیویایی در دوره بطلمیوسی را تجلی آشکار و نیرومند نه تنها ایمان و پایداری سنت بلکه جلوه‌ای از غرور در فرهنگ مصری می‌داند؛ لوید ۱۹۸۲a به بحث درباره "تبلیغات" ادبی می‌پردازد که هدفشان کمک به مصریان برای رویارویی با فاتحان بیگانه بوده‌اند.

۱۶- قدیمی‌ترین مأخذ ما مربوط به سال ۳۷ پادشاهی آماسیس است و در پی آن مدارک بسیار بیشتری از زمان داریوش یکم داریم. ظاهراً دولوح سنگی شکسته گزارش فعالیت‌های خشایارشا و اردشیر هستند؛ نک. اسمیت ۱۹۷۲، صص ۱۷۶-۱۷۹.

۱۷- نک. کروز-اوریه ۱۹۸۵، ص ۸۷ برای بحث در این زمینه. گرچه بیشتر اسناد قانونی مصری از لحاظ شکل یک جانبه هستند (یعنی فقط از یک طرف نوشته و شاید امضا شده‌اند)، اسناد دو طرفه نیز وجود داشتند چون طرف دوم حق داشت آن سند را بپذیرد یا رد کند.

۱۸- گریفیث ۱۹۰۹، صص ۱۵-۳۲ فهرستی از قدیمی‌ترین اسناد دموتیک ارائه می‌دهد. درباره توسعه زبان اولیه دموتیک بنگرید به؛ ولیمینگ ۱۹۸۱a.

"هی‌یروگلیف ناهنجار" به سوی دموتیک، در ناحیه شهر تپس که زادگاه "هی‌یروگلیف ناهنجار" بود انجام نگرفت^{۱۹} تا زمان سلطنت آماسیس که آخرین فرعون این سلسله بود. با تغییر خط و قسمت‌هایی از زبان، تغییراتی در اصطلاحات^{۲۰} و فرمول‌های قانونی^{۲۱} رخ داد که مسیر آن به سوی الگوهای بود که در دوره بطلمیوسی به معیار تبدیل شدند. این چرخش و کلیه تغییرات ضروری ملازم با آن (لوید ۱۹۸۳، ص ۳۱۳ [مبتنی بر کار زایدل به‌ویژه کتاب سال ۱۹۵۶]) به عنوان ویژگی اصلی و پیشرفت عمده در تفکر حقوقی دانسته شده است: در جایی که قانون قبلاً بر یک فرایند مکانیکی دوجانبگی تأکید می‌کرد (من در برابر گرفتن γ از تو، X را به تو داده‌ام) اکنون موضوع "اراده / قصد و نیت" (بنا به "رضایت قلبی") اهمیت یافته بود. قراردادهای اجاره و به اصطلاح عقد ازدواج نمونه‌های خوبی هستند از تحولات دوره سائیت.

قدیمی‌ترین اجاره‌نامه‌های ارضی مصری (منتشره توسط هیوز در ۱۹۵۲) به زبان و خط دموتیک نوشته شده و مربوط به زمان سلطنت آماسیس در پایان دوره سائیت هستند. این اجاره‌نامه‌ها صور نسبتاً ساده‌ای (از معاملات توافقی و نه پیشنهاد [هیوز ۱۹۵۲ ص ۱۷۵]) هستند که از یکدستی بنیادینی از لحاظ کلمات و فرمول‌های کلیشه‌ای برخوردارند که آن را تا دوره رومیان نیز حفظ کرده‌اند. هیوز (۱۹۵۲، صص ۳-۵) تفاوت‌های اندک میان اجاره‌نامه‌های دوره سائیت یا ایران با دوره بطلمیوسی را ذکر می‌کند (مثلاً در اجاره‌نامه‌های بطلمیوسی غالباً مساحت یا اندازه قطعه زمین اجاره داده شده و مرزهای آن مشخص و ذکر شده است، حال آن‌که در اجاره‌نامه‌های سائیت / ایرانی ذکر نشده است؛ اجاره‌نامه‌های دوره سائیت / ایرانی معمولاً به صورت سهم در محصول بود، اما در اجاره‌نامه‌های بطلمیوسی معمولاً اجاره‌بهای ثابتی ذکر می‌شد؛ در اجاره‌نامه‌های سائیت / ایرانی پرداختی به معبد صاحب زمین ذکر می‌شد، حال

۱۹- و منبع درصد بزرگی از اسناد حفظ شده از دوره‌های سائیت و ایرانی.

۲۰- مثلاً فعل به کار رفته در متون "هی‌یروگلیف ناهنجار" به معنای "روشن کردن عنوان قانونی" علامت n به معنای "آسان و نرم کردن" پالودن^{۲۱} در متون دموتیک تبدیل به فعل w^b به معنای "تمیزکردن، پاک کردن / پالودن" شد.

۲۱- نمونه‌های فرمول‌های تشخیصی از اسناد دوره سلسله‌های ۲۵ و ۲۶ در پیوست شماره ۲ منو ۱۹۸۸، صص ۱۸۱-۱۷۳ ارائه شده است.

آنکه در دوره بطلمیوسی تنها باید مالیاتی به دولت پرداخت می‌شد). کروز - اوربیه (۱۹۸۵، صص ۷۷-۸) نیز متذکر می‌شود که اجاره‌نامه‌های قدیمی (سائیت و ایرانی) بندهای مربوط به مجازات نداشتند حال آنکه اجاره‌نامه‌های بطلمیوسی داشتند.^{۲۲} اما در این تفاوت، همانند تفاوت‌های دیگر، یگانه تغییر عمده‌ای که در گذر زمان رخ داده بود وجود توضیح مشروح همان شرایط و جزئیاتی بود که به طور ضمنی در اسناد سائیت و ایرانی نیز ملحوظ می‌شد ولی مانند دوره بطلمیوسی نوشته نمی‌شد (هیوز ۱۹۵۲، ص ۷).^{۲۳}

تغییرات در شکل قراردادهای به اصطلاح زناشویی نیز در زمان حکومت آماسیس، در پایان دوره سائیت، باب شدند و در دوره ایران بانوع جدیدی به حیات خود ادامه دادند و با همان شکل در دوره‌ی بطلمیوسی نیز مورد استفاده قرار می‌گرفتند. در برخی موارد به نظر می‌رسد که تغییرات بازتاب دگرگونی‌هایی در خود نظام حقوقی یا اجتماعی بوده‌اند. با این حال نمی‌توان گفت که آیا این تغییرات در دوره سائیت آغاز شده‌اند یا آنکه یک نظام حقوقی/ اسنادی محافظه‌کارانه فقط به تدریج بازتابنده نظام اجتماعی‌ای بوده که قبلاً تغییر کرده بوده است. این نکته بخصوص حقیقت دارد، چون اسناد دوره "پادشاهی جدید" و قبل از آن، آشکارا منعکس‌کننده یک نظام کلی از "قانون خانواده" هستند که به اسناد دوره سائیت و ایرانی بسیار شباهت دارد (نک. پستمن ۱۹۶۱، ص ۱۱۷، و در مورد شباهت‌های میان دوره سائیت/ ایرانی و دوره "پادشاهی نو" در سایر جنبه‌های قانون خانواده و مالکیت، نیز بنگرید به همان، صص ۱۳۲ و ۱۳۸-۳۹). در همه موارد، این به اصطلاح عقدنامه‌های زناشویی عملاً اسناد اقتصادی هستند نه اسناد مستقیماً اجتماعی.

۲۲- کروز - اوربیه (۱۹۸۵) همچنین متذکر می‌شود که در اسناد فروش قدیمی یا بندی مربوط به جزای پولی وجود داشت یا جزای "آیین‌نامه‌ای" (بندی که طبق آن فروشنده به خریدار قول می‌داد اگر طرف سوم مدعی مالکیت شود عنوان مالکیت خود را حذف خواهد کرد)، اما تقریباً همه اسناد دوره بطلمیوسی دارای بندهای جزایی آیین‌نامه‌ای هستند که احتمالاً اتکای بیشتری به احکام دادگاهی داشته‌اند.

۲۳- همچنین در دوره بطلمیوسی برای دو جنبه از فروش دو سند جداگانه مورد استفاده قرار می‌گرفت (یک "سند مربوط به پول" که پرداخت خریدار و رضایت فروشنده از پرداخت، و انتقال فیزیکی مال را ذکر می‌کرد، و یک "سند واگذاری" که در آن عمل انتقال مالکیت مال ذکر می‌شد، حال آنکه در دوره‌ی ایران، هر دو جنبه در یک سند گنجانده می‌شد).

دو شکل اساسی از چنین "عقدنامه‌های ازدواج" وجود داشته (پستمن ۱۹۶۱) که کمابیش با یکدیگر همزمان بوده‌اند. در قدیمی‌ترین اسناد (از سده نهم تا میانه ششم ق.م)، تازه داماد همانند معامله‌گری با پدر عروس سروکار داشته و به او، به عنوان نماینده عروس، یک "هدیه به / برای یک زن" (šp n šhm.t) و بدین ترتیب مال خود را به عنوان گرویی یا وثیقه در اختیار پدرزن (آینده) خود می‌نهاده است. اما از سال ۵۳۷ ق.م.^{۲۴} (باز در زمان پادشاهی آماسیس) این‌گونه "عقدنامه‌ها" به خط و زبان دموتیک تنظیم می‌شدند که در آن تازه داماد نه با پدر عروس بلکه مستقیماً با خود عروس سروکار داشت و می‌بایست معامله می‌کرد. از آن زمان تمام عقدنامه‌های ازدواج (باقی‌مانده) به هر شکل خطاب به عروس هستند نه پدر او.^{۲۵} اظهار عقیده شده که این چرخش از پدر به دختر نتیجه نفوذ قانون آرامی بوده است (که مثلاً در مهاجرنشین یهودی‌الفانتین وجود داشته است)، اما هیچ مدرک روشنی مبنی بر نفوذ آرامی وجود ندارد و چنین چرخشی با جایگاه والای قانونی زنان در سراسر تاریخ مصر سازگاری دارد.^{۲۶}

در شکل دوم "عقدنامه زناشویی"، تازه داماد هدیه‌ای نمی‌دهد بلکه پول می‌گیرد. در یک "نوعی فرعی"^{۲۷} پول عنوان ویژه‌ای می‌یابد و "پول درخور همسر [zn] (Hdn e'r hm.t)" نامیده می‌شود. در صورت مطالبه [عروس] (مثلاً به علت طلاق) داماد/ شوهر باید این پول را برگرداند یا پس بدهد و مال او در این جا به عنوان وثیقه یا ضمانت عمل می‌کند. نوع فرعی دومی نیز وجود داشت که آن را "سند هدیه وقفی" یا "قرارداد مستمری سالانه" (Sh n s'nh) یا به طور ادبی "سند زندگی‌ساز" می‌نامیدند؛ در آن، پول داده شده به داماد را بخصوص به منظور "خرجی یا نفقه‌ی"

۲۴- در مورد این فرض که بازخوانی و بازسازی سند به درستی انجام گرفته است، نک. لودکنس ۱۹۶۰، ص ۱۷ و پانوش ۱۷۸.
تاریخ عقدنامه باقی‌مانده بعدی مربوط به سال پنجم پادشاهی داریوش، سال ۵۱۷ ق.م. است.
۲۵- یگانه استثناء سند ۲۱۹۸ در "کتابخانه‌ی ملی پاریس" است که در زیر دربارش بحث خواهیم کرد.
۲۶- نک. پستمن ۱۹۶۱، ص ۱۸۵؛ در مورد نفوذ فرضی قانون آرامی یا میخی بر طلاقنامه‌ها، نک. همان، ص ۶۴. در مورد نفوذ مصر بر قراردادهای آرامی نک. ص ۶۶ پانوش ۲.
۲۷- تاریخ قدیمی‌ترین آن‌ها سال ۵۱۷ ق.م. است؛ بقیه نمونه‌های باقی‌مانده همگی بظلمیوسی هستند.

زن بیان می‌کردند. در این جا نیز پول نقش وثیقه یا ضمانت را داشت؛ به علاوه، در بیشتر این گونه اسناد به ویژه اسناد دوره بطلمیوسی بندهایی افزوده می‌شد مبنی بر این که کودکانی که زن (از این شوهر) خواهد یافت وارث او محسوب خواهند شد. "قرارداد مستمری سالانه" مرسوم ترین شکل "عقدنامه ازدواج" در دوره بطلمیوسی بود. قدیمی ترین نمونه موجود مربوط به سال ۳۶۳ ق.م. است. اما گمان می‌رود (پستمن ۱۹۶۱، ص ۳۸ و ۱۰۵) که آغاز مرسوم شدن این گونه اسناد دوره‌ی ایران بوده است، چون درباره پول داده شده به تازه داماد بارها گفته شده که از "خزانه پته" بوده که منظور معیار نقره‌ای است که گویا در زمان ایرانیان باب شده بود.^{۲۹}

دو سند وجود دارد^{۳۰} که توسط پسرعموها نوشته شده و تاریخ آن‌ها سال هشتم پادشاهی کمبوجیه است که در آن‌ها از دو "سند مستمری سالانه" یاد می‌شود که در سال هفتم پادشاهی آماسیس، یعنی تقریباً چهل سال پیش تر تنظیم شده بوده‌اند. بررسی مجدد^{۳۱} نشان داده است که این اسناد را باید قدیمی ترین نمونه‌هایی از نوع بطلمیوسی "عقدنامه زناشویی" دانست (به رغم نظر یلین کووا - ریموند ۱۹۵۳، و پستمن ۱۹۶۱، ص ۴۷). مهم آن است که در یکی از آن‌ها گفته شده که این مستمری نه به عروس بلکه به پدر او به نمایندگی از او داده می‌شود.^{۳۲} این وضعیت اجتماعی - قانونی ظاهراً قدیمی (یعنی قبل از ایرانیان) که در آن "عقدنامه ازدواج" با پدر عروس منعقد می‌شد نه با خود او، در سند دیگری نیز بازتاب یافته که به "مجموعه قانونی دموتیک غرب هرموپولیس" شهرت دارد.^{۳۳} در این سند، ۱/۵ ستون مربوط به "قانون مستمری

۲۸- به "q-hbs" به معنای "خوراک و پوشاک" نیز اشاره شده است.

۲۹- در برخی اسناد "هی‌یروگلیفی ناهنجار" شهر تبس از دوره‌ی سائیت به یک معیار نقره از "خزانه آمون" اشاره شده است. نیز نگاه کنید به پانوش ۱۲ قبل‌ما.

30- P. Cairo 50059 (published by Spiegelberg 1923: 39-42 and pl. 17; see lü ddeckens 1982: 512. 7c for references to published studies of this papyrus and P.BM 10792 (published by Shore 1988).

31- By the author. Annuity Contracts and Marriage in: *For His Ka, Essays Offered in Memory of Klaus Baer*. ed. David P. Silverman. (SAOC 55). Chicago 1994, 113-132.

۳۲- یگانه سند حفظ شده دیگر از Sh n s'nh که توسط مردی برای دیگری نوشته شده در "کتابخانه ملی پاریس" به شماره ۲۱۹a و تاریخ آن سال هشتم سلطنت "فیلیپ آرهدیایوس" است. (نک. لودکنس ۱۹۶۰: سند 2D). در آن نیز گفته شده که به نیابت از دختر مرد دومی تنظیم شده است.

۳۳- این یک پاپیروس ۱۰ ستونی متعلق به اوایل دوره بطلمیوسی و مبتنی است بر گردآوری و تألیف "رویه قضایی" و

سالانه^{۳۴} (hpn s'nh) است و مدلی است که طبق آن (ستون ۴ سطر ۶) مردی برای دومی به نیابت از یک زن سند تنظیم کرده است.^{۳۵} این یگانه عنصر "کهن" در این متن نیست^{۳۶} و پستمن (۱۹۸۳، صص ۱۷-۲۱) عقیده دارد که متن باقی مانده رونوشتی است که در اوایل دوره بطلمیوسی از سندی که شاید در زمان بوکخوریس (یگانه شاه سلسله ۲۴ مانتو در پایان سده هشتم ق.م) نوشته شده برداشته شده است.^{۳۷} اما در یک متن مصری^{۳۸} گزارش شده است که داریوش در سال چهارم پادشاهی به شهرب خود فرمان داد تا سربازان، کاهنان و کاتبان مصری را اجضار کند تا به گردآوری و تدوین کلیه قوانین مصر تا سال ۴۴ سلطنت آماسیس بپردازند^{۳۹}، و آن‌گاه این گردآوری شده‌ها در سال ۱۹ پادشاهی داریوش به خط و زبان دموتیک تنظیم و مکتوب شدند.^{۴۰} این مجموعه احتمالاً برای استفاده مقامات شاهنشاهی در مصر

→ الگوهایی برای اسناد قانونی؛ تقریباً ۸۰ درصد متن مربوط به اموال واقعی و ۲۰ درصد مربوط به اموال موروثی است. این سند را ماتا و هیوز در ۱۹۷۵ انتشار داده‌اند.

۳۴- بیشتر بحث‌هایی که در این پایروس شده مربوط به وضعیت‌های گوناگونی است که مرد در پرداخت نطقه یا مستمری زن دیرکرد داشته و اهما کرده است.

۳۵- نوشته به گونه‌ای است که Shnit به معنای "زن" را می‌توان t3y(y) šr.t یعنی "دخترم" نیز قرائت کرد. این گونه قرائت مؤید رابطه میان مرد دوم و زنی است که در اسناد کنونی مطرح است، اما بدین ترتیب واژه‌ها ممکن است به درستی درک نشوند.

۳۶- استفاده از P3y به جای P3 در عبارت P3y'wy nty'hry توسط پستمن تذکر داده شده است (۱۹۸۳، ص ۱۷). همچنین تحریر کلماتی نظیر nb در ۳۰/۲۰ [یعنی ستون ۳ سطر ۲۰] و iff در ۱/۱۲ و rml (نک. فهرست واژه‌های دشوار ص ۱۳۹) و شکل ۵ در ۱/۳۰ همگی کهن هستند. مدل‌های انواع گوناگون اسناد فقط به سال و ماه اشاره می‌کنند و به روز اشاره‌ای ندارند و نوشتن روز در زمان سلطنت بطلمیوس دوم مرسوم شد. نکته جالب‌تر آن که متن پیوسته به باز پرداخت بدهی‌های مربوط به غله در پایان ماه سوم طقیان [نیل] اشاره دارد، که در اوایل دوره بطلمیوسیان ماه‌های مه و ژوئن بوده است. اگر، چنان‌که انتظار می‌رود، بدهی‌های غله می‌بایستی در پایان درو یا برداشت محصول پرداخت می‌شده‌اند (هیوز ۱۹۵۲، ص ۷۴ پانویس ۲ متذکر شده که در اجاره‌نامه‌های بطلمیوسی ماه خاصی [یا یک دوره دو ماه] مهلت داده و تعیین می‌شد و این ماه‌ها همیشه بسیار بعد از برداشت محصول بودند؛ او عقیده دارد که این مهلت بدان منظور بوده تا دولت بتواند پیش از پرداخت اجاره‌ها [توسط کشاورزان] مالیات‌های دولتی خود را اخذ کند) و این ماه‌ها مارس - آوریل بوده‌اند، و بنابراین پایروس عملاً گزارش زمان درو را طبق دو سه قرن پیش نوشته است (درباره تقویم‌های مصری و عقب افتادن روزها و ماه‌های آن بنگرید به پارکر ۱۹۵۰).

۳۷- دیودوروس سیسیلی (I, ۹۴، ۵) در این باره می‌نویسد: "او... قوانین مربوط به قراردادهای را دقت بخشید" (به نقل از پستمن ۱۹۸۳، ص ۲۱).

۳۸- ستون C سطور ۱۶-۶ در پشت "رویدادنامه دموتیک" (انتشار اشیگلبرگ ۱۹۱۴).

۳۹- یعنی سال پایان سلطنت آماسیس.

۴۰- رونوشت‌ها با خط و زبان آرامی و میخی (سطر ۱۴) نیز انجام می‌شدند.

تهیه شده بود چون در غیر آن صورت از قوانین مصر که باید اعمال می‌کردند ناآگاه می‌ماندند. با آن‌که تاریخ‌ها دقیقاً انطباق ندارند، اما احتمال دارد که "مجموعه قانونی هرموپولیس" رونوشتی بوده است از بخشی از تألیف قانونی بزرگی که به فرمان داریوش و پس از اعمال تغییراتی بسیار مهم در متن زمان سلطنت آماسیس، انجام شده بوده است. به هر روی، یکی از مهم‌ترین سهم‌های ایران در تاریخ و فرهنگ مصر، همین نقش گردآورنده/ حفظ‌کننده‌ی قانون و جامعه مصری بوده است.

سهم دیگر شاید کاملاً متفاوت ایران، نقش غیرمستقیم آن در تحول و تکامل یک پدیده فوق‌العاده ویژه مصری یعنی پیکرتراشی است. بخصوص مجسمه‌سازی سه بُعدی که دورتادور تندیس از هر سو تراش می‌خورد و ساخته می‌شد.^{۴۱} از مدت‌ها پیش معلوم شده است که کهن‌گرایی موجود در هنر و زبان یادمان‌ها و بناهای دوره سائیت، تقلید کورکورانه یادمان‌ها و حتی سبک‌های قدیمی‌تر نبوده، بلکه اقتباس و سپس بازآفرینی نو و تازه‌ای از بهترین و موفق‌ترین عناصر زمان‌های پیشین بوده است. مصریان از دوران ماقبل تاریخ دستکاری در سنگ و سنگتراشی را به نحوی زیبا آموخته بودند و پیکرتراشی‌های سلطنتی و خصوصی و نقش برجسته‌ها در همه دوره‌های مهم فراوانند. با این حال در همه دوره‌ها "نمونه‌های آرمانی" بسیار اندکی از تندیس انسانی وجود داشت که پیکره آدمی از همه جهات تراشیده و به خوبی نمایانده شود. اما از اواخر دوره سائیت و/ یا دوره ایران بود (نک. بوتمر ۱۹۶۰، ص XXXVIII) که مجسمه‌سازی سه بُعدی یعنی دورتادور تندیس، چه در مورد تندیس‌های سلطنتی چه فردی، باب شد و برخی از پیکرتراشان شروع به ساختن تندیس‌هایی کردند که دیگر صرفاً "تیپ" - گرچه بسیار خوب - نبودند بلکه چهره‌هایی واقعی بودند (بوتمر ۱۹۶۰، ص XXXII). این‌گونه چهره‌سازی‌ها، و در واقع تندیس‌های سه

۴۱- اگر به تکامل و توسعه ادبیات مصری نیز بنگریم با تصویر مشابهی روبه‌رو می‌شویم. زمانی که حداقل از دوره سائیت آغاز می‌شود و تا اوایل دوره بطلمیوسی ادامه می‌یابد، دوره شکوفایی بزرگ سنت ادبی بومی مصر بود. گونه‌ها [= ژانر] و مضامین مصری در این دوره دستخوش تحول شدند و توسعه یافتند، و با آن‌که ادبیات مصری در این دوره با سنن ادبی دیگری (بخصوص آرامی و سپس یونانی) تماس پیدا کرد، اما آنچه از آن باقی می‌ماند اساساً فرآورده‌ی فرهنگی مصر بود. به عنوان نمونه از رونق و شکوفایی بسیاری از سنت‌های ادبی این دوره، می‌توانیم به متون ادبی گسترده‌ی به زبان‌های متعدد اشاره کنیم که در حفاری‌های شمال سقّره کشف شده‌اند (نک. سیگل ۱۹۸۳؛ اسمیت و تیت ۱۹۸۳).

بعدهی، به‌ویژه در دوره بطلمیوسی، چنان محبوب شدند و برخی از آن‌ها چنان خوب کار شده‌اند که بوتمر با تحلیل‌های خود توانست اندیشه قدیمی مربوط به انحطاط فرهنگ مصری در دوره بطلمیوسی را براساس کیفیت و کمیت این تندیس‌ها به کلی متزلزل سازد (بوتمر ۱۹۶۰، صص XXXIII، XXXVII و XXXIX و فهرست ۶۱).

احتمالاً شهرت پیکرتراشان مصری باعث شده تا ایرانیان این مردان^{۴۲} را به تخت جمشید ببرند و داریوش فرمان دهد که تندیس مشهور او را گویا از سنگ مصری ولی بی‌گمان پیکرتراشان مصری بسازند (نک. مثلاً استروناک ۱۹۷۴b و تریشه و پوپه ۱۹۷۴). در چند مورد نشانه‌هایی از حضور پارسیان و ایرانیان در تندیس‌های مصری دوره ایران دیده شده است (مثلاً چند مردی که "طوق ایرانی" به گردن دارند [نک. کونی ۱۹۵۳، صص ۱۱-۱۳] یا دست‌های خود را به سبک ایرانیان به هم داده‌اند [بوتمر ۱۹۶۰: فهرست #۶۸])^{۴۳}. اما این‌گونه عناصر زودگذر بودند، حال آن‌که یونانیان و رومیان از تحول و تکامل چهره‌تراشی و تندیس‌سازی مصریان بهره گرفتند و این هنر را پیش بردند (بوتمر ۱۹۶۰، صص XXXIII و فهرست # ۶۵، ۶۷، ۷۷). چنان‌که دیگران نیز اشاره کرده‌اند (بوتمر ۱۹۶۰: فهرست # ۶۴؛ بیانکی ۱۹۸۲، صص ۹۴۷)، انگیزه خاص پیکرتراشی و چهره‌سازی مصریان هرچه بوده باشد^{۴۴}، در این واقعیت تردیدی نیست که ایرانیان مصریان را آزاد گذاشتند تا فرهنگ خود را تکامل بخشند و پیش ببرند بی‌آن‌که بکوشند هیچ عنصر ایرانی را بر آن تحمیل کنند.

۴۲- در تخت‌جمشید به وجود پزشکان مصری نیز اشاره شده است.

۴۳- با این حال باید توجه داشت که آنچه در تندیس‌های متعدد افراد بلندپایه مصری تاکنون جامه‌ی ایرانی انگاشته می‌شد در واقع باید به دوره سائیت نسبت داده شود، چون در تندیس‌هایی که گمان می‌رود مربوط به اواخر دوره سائیت باشد، مشابه چنین جامه‌ای دیده می‌شود. (نک. برشانی ۱۹۶۷، صص ۲۸۰-۲۷۳). ارمان دومولنار از مدت‌ها پیش عقیده داشت که این جامه را نباید (در مقایسه با سائیت) شاخصی مربوط به دوره ایرانیان دانست (نک. بوتمر ۱۹۶۰: فهرست # ۶۳).

۴۴- پیداست که این انگیزه از درون سنت مصری سرچشمه می‌گرفت، چون همان‌طور که بوتمر (۱۹۶۰: فهرست # ۸۳) متذکر شده است: "برای آفرینش چنین تصویرها و تندیس‌هایی به هیچ نفوذ هخامنشی یا یونانی نیاز نبود؛ این تندیس صرفاً مصری و یادآور تصویرهای بزرگ دوره پادشاهی‌های کهن، میانه و جدید است." [یادداشت مترجم فارسی: خواننده گرامی باید به یاد داشته باشد، از آن‌جا که در دوران باستان شالوده اصلی فرهنگ هر جامعه‌ای را دین و باورهای دینی آن تشکیل می‌داد، بنابراین هیچ جای شگفتی نبود که تندیس‌سازی در جامعه‌های بُت‌پرست (مانند یونان و مصر و روم و هند و...) بسیار پیشرفت کند و در جامعه ایرانی که چنین باوری نداشت (از جمله نک. هرودوت آ، ۱۳۱) پیشرفت نکند. چنان‌که در مورد عناصر دیگر فرهنگی مانند موسیقی یا مومیایی کردن اجساد یا جز آن نیز چنین بود].

پس این چند موضوع اندک پیش درآمدی بود برای این نظریه که جامعه مصر توانست تغییر کند و در عین حال اساساً مصری باقی بماند. این عناصر بر قدرت فرهنگ "مصر دوره پسین" تکیه کردند که توانست به اوج برسد، یعنی ضمن آن که بر نکات والای دوره‌های پسین تأکید ورزیدند ولی آن‌ها را رشد دادند و با شرایط جهان جدید به شکلی کاملاً مصری سازگار نمودند. بحث‌های ما در عین حال یکی از قدرت‌های ایرانی را روشن ساختند، و آن چیزی نبود جز استعداد و قابلیت ایرانیان در مجاز دانستن و تشویق ملل مغلوب برای تکامل بخشیدن به فرهنگ خاص خودشان.

داریوش، پادشاهِ Kapelos [کاسبکار]

ر.دکا* - بردو

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

اگر عرصه‌ای وجود داشته باشد که امر "تداوم" در آن، چه قبل و چه بعد از دوره هخامنشیان، از همه آشکارتر باشد، همانا امور مالی سلطنتی است. پس از شکست ایران، فاتحان مقدونی می‌خواهند از پیروزی خود بهره‌مند شوند و از این رو برخی از سنت‌های هخامنشی را که سودمند و کارآمد تشخیص می‌دهند می‌پذیرند و ادامه می‌دهند. در نتیجه، نظام خراج‌گیری حتی در مناطق یونانی مآب مانند غرب آسیای صغیر به الگوی حاکم روابط اجتماعی [!؟] تبدیل می‌شود (اشری ۱۹۸۳، ص ۴۸). اگر مسأله را از آن سوی تقویمی‌اش بنگریم، درمی‌یابیم که خود هخامنشیان نیز نظام خراج‌ستانی را ابداع نکرده بودند، بلکه آن را از دولت‌های بین‌النهرین و همسایگان خود (لیدیایی‌ها، هندیان و غیره - دژاکانی ۱۹۸۹) به ارث برده و فقط تغییرات مناسبی در آن داده بودند.

اما این تداوم به ظاهر یکپارچه و یکدست در پس خود تنوعات پیچیده‌تری دارد. این تداوم هیچ‌گاه فراورده فرایندی یکتا و یگانه نبوده، بلکه در پی یک رشته تماس‌ها و دادوستدهایی ایجاد شده که خود تابع برخی روندها و آهنگ‌هایی بوده‌اند (که در این‌جا شاید تاریخ اقتصادی سخنی برای گفتن داشته باشد) که به تناوب مراحل اقتباس و وام‌گیری و سپس مراحل تحول جداگانه‌ای را پشت سر گذاشته‌اند. قصد

من در این مقاله روشن کردن همین روابط از طریق بررسی یک مثال محدود است: چرا هرودوت (III، ۸۹) می‌نویسد: "به علت تحمیل خراج و اقدامات دیگری از این‌گونه، پارسیان به داریوش لقب "کاپلوس" [Kapēlos] یعنی "قاچاقچی" داده‌اند*؟

۱- عبارت در نظام نوشتاری هرودوت به نحوی است که به آن akoē گفته می‌شود یعنی نظری که براساس شایعه رواج دارد (در این‌جا: "پارسیان می‌گویند").^۱ یعنی مثلاً مورخ خود موضع‌گیری نکرده است. پس آیا باید درجا موضع او را بپذیریم و فرض را بر این بگذاریم که او اطلاعات خود را از یک منبع پارسی گرفته است؟ این احتمال اندکی دارد، مگر آن‌که فکر کنیم Kapēlos لقبی محترمانه و درخور شأن شاهان است (اومستد ۱۹۴۸، ص ۱۸۵)، اما در این‌باره هیچ دلیل و مدرکی در دست نداریم. پس محتمل‌تر آن است که او از همان منبع اطلاعاتی که فهرست خراج‌ها را در اختیارش نهاده استفاده کرده و بنابراین این سخن نیز بخشی از آن اطلاعات است، و منبع اطلاعاتی اصلی او نیز مقیم غرب آسیای صغیر بوده است و از این‌رو بدون آن‌که بتواند درباره صحّت و سقم مطالب تحقیق کند، مانند جاهای دیگر (مثلاً I، ۹۴ [درباره خلیقات و ابداعات لیدیایی‌ها] نک. بعد). به نقل آن‌ها پرداخته است.

وانگهی پاینام یا لقب "کاپلوس" بخشی از یک حکایت سه بخشی است، چون در همان بند، کورش لقب "پدر" دارد و کمبوجیه نیز دارای لقب "مستبد" است. من در این‌جا نمی‌خواهم به معنا و اهمیت تاریخی احتمالی این اصطلاحات بپردازم که مسلماً برای شنوندگان آن روزی هرودوت (بدون شک درست مانند خود واژه "کاپلوس") کاملاً روشن بوده‌اند، بلکه مایلم تأکید کنم که این توالی القاب در این‌جا

*- نویسنده فرانسوی در این‌جا از واژه trafiquant استفاده می‌کند که در زبان فرانسه به معنای مطلق "قاچاقچی" است که طبعاً هم ترجمه‌ای است غیرمنطقی و نامعقول و هم بسیار بعید. در جدیدترین ترجمه هرودوت به زبان فرانسه (ترجمه آندره بارگه سال ۱۹۶۴ [تجدید چاپ ۱۹۸۵]) مترجم فرانسوی از واژه marchand یعنی "فروشنده" یا "بازرگان" استفاده کرده است که به واقعیت نزدیک‌تر است. در واقع Kapēlos [کاپلوس] در زبان یونانی کهن به معنای "کاسبکار" یعنی "فروشنده جزء" است و نیز با همان معنایی که در فارسی در نظر داریم؛ در زبان یونانی جدید نیز Καππλεω به معنای می‌کند و شراب‌فروش و نیز "شراب‌فروشی" است. به علاوه به گفته خود هرودوت پارسیان از مالیات معاف بوده‌اند (I، ۹۷). با این حال منتظر می‌مانم تا داوری نهایی نویسنده را ببینیم - م.

۱- در این‌باره داربو - پشانسکی (۱۹۸۷، صص ۸۸-۸۴) سرانجام نتیجه می‌گیرد که شایعه یا عقیده عمومی از نظر هرودوت حقیقت مسلم بوده است.

تا چه اندازه شگفتانه یادآور بخش‌های متفاوت قدرت اداره و تدبیر منزل [oikonomique = اکونومیک] به نظر ارسطو (سیست، I، ۱۲۵۳ ب)* است. نهاد Oikos [= خانه، خانواده] سلول یا یاخته‌ی اصلی تشکیل‌دهنده "شهر" [= جامعه] است "زیرا هر شهری از خانواده‌ها فراهم می‌آید"؛ اداره‌خانه یا "تدبیر منزل" (oikonomia) مستلزم وجود سه قدرت اصلی است: قدرت پدین خانواده، قدرت ارباب بر بردگان خویش و نیز توانایی با فن تحصیل مال (Chrēmatistique) که از لحاظ فن استفاده و بهره‌برداری از اموال "خانه" (oikos) نیز بسیار اساسی است (ناتالی ۱۹۹۰) یا kapēlikē یعنی عمل kapelos بودن، تجلی یکی از اشکال chrēmatitigue یعنی کسب ثروت پولی و مرتبط با سکه و پول است. اگر این تکه از نوشته هرودوت به متنی از سده چهارم ق.م. تعلق داشت، هیچ‌کس در تأکید بر نفوذ ارسطو (یا شاگردان او) بر آن تردید نمی‌کرد، اما هرودوت این را یک قرن قبل از آن نوشته است. با این حال منتفی نیست که این نوشته با آغاز اندیشه oikonomique که تاریخ آن مسلماً مربوط به نیمه دوم قرن پنجم است (و در واقع دوره پریکلِس است که پلوتارک [پریکلِس ۱۶]) وی را مدیر بسیار قابل‌معرفی می‌کند [فورابوسکی ۱۹۸۴، ص ۷۷؛ دکا ۱۹۸۸ ص ۱۰۷] ارتباطی داشته باشد. این‌گونه آثار که درباره چگونگی سازماندهی و اداره نیکوی "خانه" [oikos] بحث می‌کنند، با تصویر آرمانی کوروش ارتباط دارند؛ در فهرست آثار آنتیستنس**، که یکی از نخستین نویسندگان این‌گونه آثار است، Peri nikēs oikonomikos بر آثار مربوط به کوروش تقدم دارد.

بنابراین به گمان من امکان دارد روایتی، جدا از سه فرمانروای نخست هخامنشی به عنوان موجودیتی خاص، شکل گرفته باشد که احتمالاً قصه‌ای بوده است درباره چگونگی تأسیس یک امپراتوری (که شاید ریشه‌هایش را بتوان در تبلیغات رسمی داریوش پیدا کرد) که بافتی یونانی داشته و این حکایت سه بخشی چه بسا نقش خاصی در اندیشه oikos ایفا کرده است، زیرا شاهنشاهی ایران به منزله یک قلمرو

*- ارسطو در اداره‌خانه و خانواده از ۴ رابطه نام می‌برد: رابطه ارباب و بنده، رابطه همسری، رابطه پدری و بالاخره "فن به دست آوردن مال" یا Chrēmatistique - م.

**- Antisthenes (احتمالاً ۴۴۴ تا پس از ۳۷۱ ق.م): فیلسوف آتی و شاگرد سقراط و بنیان‌گذار اصلی (قبل از دیوگنس) مکتب کلیون.

بزرگ شخصی انگاشته می‌شد. در این چارچوب، داریوش مدیر و معامله‌گری است که بر منابع مالی [کشور/خانه] می‌افزاید. پس چرا او Kapēlos نامیده شده که معنای مرسوم آن در زبان یونانی یعنی "قاچاقچی" یا "کاسب خرده‌پا" جنبه‌ای تحقیرآمیز دارد؟ در این جا نکته عجیبی وجود دارد. والین‌خا اخیراً در مقاله‌ای (۱۹۸۴، صص ۴۱۱-۴۱۰) اظهارنظر کرده که این لقب را از آن رو به داریوش داده بودند که هنگام تعیین خراج، برای زمین مبلغ ثابتی معین کرد و این کار را با چانه‌زدن یا اتباع خود، درست مانند قاچاقچی که با نیرنگ و فریب معامله می‌کند، انجام داد. کاملاً احتمال دارد که، همان‌طور که هرودوت می‌گوید، در این جا ارتباطی با خراج وجود می‌داشته، اما این ارتباط در واقع چه بوده است؟ باید کوشید تا در پرتو آنچه می‌توان به راستی درباره معنای "کاپلوس" گفت، این ارتباط را دقیقاً روشن کرد.^۲

۲- ما در واقع یک نمونه روشن از نفوذهای گوناگون در برابر خود داریم: یک واقعیت ایرانی (داریوش) وجود دارد و یک واقعیت یونانی (کلمه "کاپلوس"). در این جا باید منطقاً یک واقعیت لیدیایی را نیز بیفزاییم که خود هرودوت در آن فصل مشهور خود (I, ۹۴) یادآور می‌شود: "تا جایی که ما می‌دانیم (لیدیایی‌ها) اولین کسانی بودند که سکه طلا و نقره ضرب کردند و آن‌ها را به جریان انداختند، همچنین نخستین کسانی بودند که به تجارت خرده‌فروشی (Kapēloi) پرداختند" (نک. لومباردو ۱۹۷۴، صص ۶۹۱-۲). نحوه بیان در این جا فرق دارد، یعنی آنچه هرودوت در این جا می‌گوید بر اساس *historiè* یعنی تحقیق شخصی است نه شایعه. این تأکید مورخ به طور کلی از *opsis* یا "شهادت عینی" سرچشمه می‌گیرد: هرودوت خود سکه‌های قدیمی طلا و نقره لیدیایی‌ها را دیده بود (که در زمان او به آن‌ها "استاتر" یا *Kroiseioi stateres* می‌گفتند، چنان‌که در یک کتیبه [IGI³ 458/29] متعلق به سال ۴۳۹/۸ نیز آمده است) و این بدون شک از نظر او تأییدی بود که به واقعیت "کاپلوس" بودن نیز تسری می‌یافت، حال آن که در عبارت بعدی در مورد این‌که لیدیایی‌ها مبدع بازی‌ها و مسابقات بوده‌اند احتیاط به خرج می‌دهد و از تأکید می‌پرهیزد (از همان اصطلاح همیشگی خود "می‌گویند"

۲- پژوهش بسیار جالب ن. اسمیت (۱۹۸۹) واژه "کاپلوس" را به "صراف" که نوعی بانکدار ابتدایی بوده ربط می‌دهد، و لومباردو (۱۹۸۹، ص ۱۹۸) نیز به همین مضمون می‌پردازد.

استفاده می‌کند). تأکید بر "ابداع" بازرگانی خرده‌فروشی [Kapēleia] دیگر "شایعه" [akoē] نیست. مقامی که سکه‌های زر و سیم را ضرب کرده است نیز بدین ترتیب اولین "کاپلوس" است.

واژه Kapeloō منشاء یونانی روشنی ندارد؛ برخی کوشیده‌اند خاستگاه آن را لیدیایی بدانند، ولی ما چیزی نمی‌دانیم. تنها چیزی که می‌توان گفت گواهی قدیمی‌ترین نویسندگان آسیای صغیر، یعنی هیپوناکس (ماتون ۱۹۶۲، تکه‌های ۷۹، ۱۸) و هرودوت، است. اندیشه اقتباس احتمالی در پژوهش معنای واژه‌ای که بی‌ابهام نیست جذاب می‌نماید. مطالعه‌ای که م. ا. فیئلی در یکی از اولین مقالاتش (فینکلستاین ۱۹۳۵) انجام داده به نتیجه‌گیری مهمی انجامیده است، و آن این‌که: معانی متفاوت نافی یک واقعیت دقیق نیست. در کاربرد رایج دوره کلاسیک، "کاپلوس" به معنای فروشنده "سربازار" [agora] است که بخصوص مواد غذایی می‌فروشد؛ این معنایی است که در تکه مربوط به هیپوناکس وجود دارد (که شاید منشاء تعریف‌های فرهنگ‌نویسانی مانند هسوخوس بوده است). هیپوناکس در این تکه از محلی سخن می‌گوید که شیادی می‌ایستاده و ضمن فروختن شراب، از خریداران کلاهبرداری می‌کرده است. در این زمینه افزودن به مآخذ بی‌فایده است زیرا پیداست که این یگانه معنای Kapēlos نیست و نه در مورد داریوش قابل تطبیق است و نه پادشاهان لیدی. به علاوه هیچ دلیلی وجود ندارد که آن را معنای اصلی واژه بدانیم. در واقع "کاپلوس" بارها به معنای "تاجر بزرگ" [emporos] به کار رفته و ارسطو در سیاست آن را به معنای "بازرگانی برای کسب سود" یا "بازرگانی حرفه‌ای" به کار می‌برد.

من تصور نمی‌کنم که بتوان فقط گفت "کاربرد یونانی همیشه منسجم نبوده است زیرا می‌بینیم در میان کلمات متفاوتی که معنای "بازرگان" یا "فروشنده" می‌دهند این کلمه انتخاب شده است" (فیئلی ۱۹۸۴، ص ۲۸۰). در واقع باید قبول کنیم که در پس این واژه یک واقعیت "نه‌ادین" وجود دارد که ما باید روشمندان جویای آن باشیم؛ در این‌جا منظور "تاجر و فروشنده" است، حال آن‌که می‌بینیم در زبان یونانی گاه برای اشاره به یک فروشنده یا تاجر واحد هم از واژه emporos استفاده شده و هم از Kapēlos. این بدان معناست که این "واژه دوگانه" [از لحاظ زبان‌شناسی] اساساً یک

گونه‌شناسی نهادی شده را بیان نمی‌کند، اما نهاد یگانه‌ای در پس هر دو جنبه متفاوت آن مشاهده می‌شود. تفاوت - البته موجود - میان *emporos* و *Kapēlos* نمی‌تواند منشاء آن چیزی باشد که تاجر بزرگ را از تاجر کوچک جدا می‌سازد، زیرا آن‌قدر که *Kapēlos* به معنای "تاجر کوچک" است، *emporos* به معنای "تاجر بزرگ" نیست.

emporos کسی است که در یک *Poros* [= گذرگاه = به فرانسسه *Passage* و به انگلیسی = *سَفَر*] و یک مسیر قرار دارد (و از همین رو در زبان فرانسه در قدیم به مسافر روی کشتی *Passager* می‌گفتند [و در انگلیسی نیز *Passenger* به معنای "مسافر" است]) تا برود و کسی یا چیزی را بجوید؛ در گردش یا آمدوشد کالاها در دوران باستان، این هر دو جنبه ارتباط نزدیکی باهم داشته‌اند، زیرا فروشنده/خریدار در آن دوران به قصد کسب چیزی مسافرت می‌کرده که از طریق روابط دوستی و مهمان‌نوازانه میان اشخاص پدید می‌آمده است (دکا ۱۹۸۶، صص ۲۸۰-۸۲). بنابراین در ارزش واژه *emporos* اندیشه کسب سود که معمولاً در دادوستد به دست می‌آید وجود نداشته است زیرا در اصل، این واژه دارای ارتباطی با "تجارت حرفه‌ای" نبوده است. ولی واژه *Kapēlos* معنای "سود" را نیز افاده می‌کند. مثلاً در آغاز رساله برای نیکوکلس اثر ایسوکراتس می‌خوانیم:

ای نیکوکلس، آنانی که عادت دارند برای شمایی که بر آنان حکومت می‌کنید، چیزهایی مانند لباس، مفرغ، طلای خوب کار شده و از این قبیل چیزها هدیه بیاورند... همیشه به نظر من آشکارا همانند کسانی نموده‌اند که برای شما هدیه نمی‌آورند بلکه این اشیاء را با تردستی کسانی که خود اقرار به قاچاق دارند در واقع به شما می‌فروشند.

کسانی که چنین شیء گرانمایی به شاه می‌دهند در واقع هدیه‌ای نمی‌دهند بلکه معامله (*emporion*) می‌کنند، چون در برابر آنچه می‌دهند خواهان چیز دیگری هستند، و بدین‌گونه به شیوه‌ای فریبکارانه‌تر (*technikoteron*) از کسانی که می‌خواهند پول در بیاورند (*Kapēleuein*) می‌کنند. همان *emporion* است و تنها تفاوت آن این است که دادوستدی است به قصد کسب سود. "کاپلوس" کسی است که می‌خواهد از دادوستد سود ببرد. از آن‌جا که در سده ششم (ق.م) فعالیت کاسبکاران یا خرده‌فروشان سربازارها (*agora*) در شهرهای یونانی افزایش یافته و شمار آنان بسیار افزون شده بود، دادوستد به قصد کسب سود می‌تواند کاملاً منطقی به نظر برسد. خود هرودوت

از این کاربرد مرسوم [واژه] نمی‌تواند بگریزد و کمی بعد (I, ۱۵۵) خاطر نشان می‌سازد که لیدیایی‌ها به معنای مرسوم در مورد بازرگانان، "کاپلوس" نبوده‌اند.* این مؤید آن اندیشه است که اولین "کاپلوس" که مشخصاً لیدیایی بوده، مانند دیگران "تاجر" نبوده تا بخواهد کسب سود کند.

یک نکته دیگر را نیز باید بیفزاییم. برای آن که "کاپلوس" کاملاً مانند فروشنده سر بازار می‌بود، لازم بود تا محل ثابت خاصی هم می‌داشت تا در آن جا به کسب سود می‌پرداخت (اندیشه‌ای که با موضوع مسافرت و حرکت که خاص *emporos* بوده تفاوت داشته است). بدین ترتیب با وجود دو نکته "کسب سود" و "محل ثابت"، واژه "کاپلوس" ساختار ویژه خود را می‌یابد. پس پرسشی که اکنون باید پیش نهاد آن است که وقتی دریافتیم معنای اصلی "کاپلوس" فروشنده جزء یا خرده‌فروش است، منشاء این خرده‌فروشی کجا بوده است؟ پاسخ، پیوند آن با "شرق" است، یعنی نخست لیدی و سپس ایران.**

۳- حال به سخن هرودوت بازگردیم (I, ۹۴). نخستین بخش گفته او یادآوری سیاست پولی کروزوس است؛ یعنی نخستین بار در لیدی بوده که سکه‌های جداگانه طلا و نقره ضرب شده است. در بقیه متن، اندیشه ساده‌تر آن است که آن مقامی "کاپلوس" است که به ضرب سکه پرداخته است. منظور این واقعیت است که اولین سکه‌ها در آسیای صغیر ضرب شده‌اند و بنابراین واژه "کاپلوس" به آن جا مربوط می‌شود. در آغاز ضرب سکه برخلاف کاربرد بعدی آن، به قصد خدمت به عموم [یعنی جامعه] انجام نگرفته، بلکه وسیله‌ای بوده در خدمت دولت تا منابع مالی خود

*- منظور نویسنده جایی است که کروزوس برای نجات سارد از ویرانی به کوروش توصیه می‌کند لیدیایی‌ها را از حمل اسلحه ممنوع سازد و در عوض آن‌ها را به خوشی و پوشیدن لباس راحت و ساز و آواز و بخصوص "کسب و تجارت" تشویق کند تا مردان مردانگی را از یاد ببرند و زن صفت شوند. اما کمی قبل از آن این سخن کوروش - البته از زبان هرودوت - به نمایندگان اسپارت نیز معنی‌دار است که می‌گوید (I, ۱۵۳): "من هرگز از مردمانی که در وسط شهر خود جایی برای گردآمدن دارند [منظور میدان و بازار یا "آگورا" است] که در آن‌جا با سوگند سر یکدیگر کلاه می‌گذارند باکی ندارم". و جالب‌تر تفسیر خود هرودوت است که چند سطر بعد می‌نویسد: در واقع کوروش با این سخن به همه یونانیان اهانت کرد چون آن‌ها بازار دارند و خرید و فروش می‌کنند اما ایرانیان اصلاً از این‌گونه بازارها ندارند. م.

**- جالب است که نویسنده به رغم سخن خود و نیز گواهی خود هرودوت از زبان کروزوس و زبان کوروش، منشاء چنین پدیده‌ای را "شرق" یعنی لیدی و ایران می‌داند - م.

را افزایش دهد و سود اضافی ببرد.^۳ شاه لیدی ناشر پول نیست بلکه "فروشنده" فلز و به ویژه "طلا فروش" است. هرودوت (I, ۶۹) می‌نویسد که اسپارتیان به سارد می‌رفتند تا طلا بخرند. نمی‌دانیم معامله چگونه و در کجا انجام می‌شده است، اما احتمالاً در محلی معین و شاید جایی مشابه با یک معبد انجام می‌گرفته است (چنان‌که ایزدبانو "کوبل" [سیل] حامی ضرابخانه سارد بود؛ هانفمان ۱۹۸۳، ص ۷۲) و ممکن بوده یک "کاپلیون" [محل اجتماع کسبه]، یک میدان/بازار (آگورا)، یک قربانگاه یا یک میکده باشد (در قطعه اشاره شده از هیوناکس، "کاپلوس" کسی است که شراب خارجی می‌فروشد) و به هر حال این موضوع را فقط از طریق روایت سنتی لیدیایی شاید بتوان دقیقاً روشن کرد.^۴ به هر روی طلا در این‌گونه محل‌ها، و از آن پس به شکل سکه، به فروش می‌رفته است.

این پدیده با دقت در خصوصیات "سکه‌های کروزوسی" [Crésideis] لیدیایی قابل مشاهده است. پ. ناسته (۱۹۶۵) و به پیروی از او کارآدیچه (۱۹۸۷) با بررسی این سکه‌ها نکته عجیبی را روشن کرده‌اند که تاکنون به آن اشاره‌ای نشده بود: سکه طلای کروزوسی سنگین (۱۰/۸۰ گرمی) و سبک (۸/۱۰ گرمی) در مرحله آغازین، کمابیش همزمان باهم ضرب شده‌اند (سکه‌های سنگین کمی زودتر) و در یک دوره مورد استعمال داشته‌اند. باری، این دو نوع سکه در برابر نقره ارزش واحدی نداشته‌اند، زیرا سکه کروزوسی سنگین در یک رابطه $\frac{1}{13}$ با نقره قابل مبادله بوده است، حال آن‌که این رابطه در مورد سکه سبک $\frac{1}{13}$ بوده است (و از این رو از یک پدیده دو فلزی حقیقی نمی‌توان و نباید سخن گفت). به گمان من یک توضیح ممکن در این مورد شاید ضرورت‌های مربوط به محاسبه و مبادله بوده است. لازم می‌بوده تا سکه جدید بتواند به آسانی با سکه قدیمی الکتروم مبادله شود؛ یا سکه "استاتر" ۱۰/۸۰ گرمی از لحاظ نرخ مبادله با استاتر الکترومی ۱۴ گرمی (یعنی سکه قدیم لیدیایی) یا ۱۳

۳- من در مقاله‌ای که در AIN چاپ خواهد شد این نکته را گسترش خواهم داد.

4- Cf. l'Hermaion - Thyessou (Nicol. Damas. *FGrH* 90 F45,9) associé à Steph. Byz. *Thyessos polis Lydias. apo Thyessou kapèlou et la ville de Hermokapeleia en Lydie. au NO d'Appolonis.*

استاتر نقره با همان وزن، برابر و قابل مبادله بوده است. همه کسانی که سکه الکتروم داشته‌اند می‌خواستند آن را با طلای حقیقی عوض کنند و بنابراین مشکل تبدیل نداشته‌اند. برعکس، در مورد کسانی که می‌خواستند با نقره به طلا دست یابند، وضع کاملاً فرق می‌کرده است. در یک رابطه $\frac{1}{13}$ ، مبادله فقط با ۱۳ استاتر یا مضربی از عدد ۱۳ مقدور بوده که البته در اکثر مطلق موارد چنین چیزی امکان نداشته است. و بنابراین به این دلیل بوده که دولت لیدی سکه کروزوسی سبک را که با نقره قابل تبدیل بوده به جریان می‌اندازد: ۱۰ استاتر نقره = یک استاتر طلای $\frac{1}{10}$ گرمی، ۵ استاتر نقره = $\frac{1}{5}$ استاتر طلا و غیره. نتیجه این کار به آسانی روشن است و آن این‌که قیمت طلا بالا می‌رود یعنی طلا را گران‌تر می‌خرند، و خارج‌جانی که به سارد می‌آیند تا طلا بخرند، بخصوص قربانیان این سودهای "کاپلوس" هستند که با ضرب دو نوع سکه به آسانی توانسته است آنچه را دارد گران‌تر بفروشد. پس قابل درک است که تمایل به سوی تسلط سکه سبک کروزوسی افزایش یابد، و این همان تصمیمی بود که داریوش، پس از دستکاری احتمالی مالی به سود خود، گرفت (دکا ۱۹۸۹، ص ۲۶).

تصمیم کروزوس همراه بود با انحصار دولتی ضرب مسکوکات و تعیین مرزهای دقیق که این مسکوکات در درون آن جریان می‌یافتند. می‌دانیم که کروزوس ستون‌هایی سنگی برای تعیین مرزهای رسمی لیدی نصب کرد (هرودوت VII، ۳۰)، ضمن آن‌که سرزمین پیوسته پهناورتری را در آسیای صغیر (تا رودخانه هالیس [قزل‌ایرماق کنونی]) زیر فرمان خود داشت (هرودوت I، ۲۸). همچنین هرودوت یادآوری می‌کند (I، ۶) که او نخستین کسی بود که به مناسبت تقسیمات کشوری و ادغام برخی شهرها، خراجی (= phoros) بر شهرهای یونانی تحمیل کرد. بنابراین اصلاحات داریوش یکم بر زمینه آسان‌تری انجام شد.

در نتیجه، از نظر یونانیان "کاپلوس" به معنای همین سود برنده از مبادلات پولی بود، نه در اصل یک تاجر کوچک یا فروشنده خرده‌پا. پس کروزوس با استفاده از شرایط احتمالاً مساعد جهت افزایش تقاضا برای فلزات گرانبها (کری ۱۹۵۶، صص ۴-۶۳؛ در مورد جریان‌های مبادله بنگرید به تامسون ۱۹۷۹) به فروش طلا پرداخت و داریوش نیز راه او را

ادامه داد. در حقیقت امر، سودی که آنان در این کار می‌بردند چندان تفاوتی با آنچه دولت‌های یونانی (به طور کلی اندکی بعد) انجام دادند نداشت: از زمانی که این دولت‌شهرها به ضرب سکه پرداختند، دیگر از این کار دست برنداشتند، و در حدّ امکانات خود سود کلانی بردند.^۵

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

شبکه جاده شاهی ایران

دیوید ف. گراف* - میامی

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

یکی از با عظمت‌ترین جنبه‌های دستگاه اداری هخامنشی، سیستم پستی یا چاپار سلطنتی بود که با پیک‌های سوار تندرو و احداث ایستگاه‌های امدادی در فواصل منظم در سراسر شاهراه‌های شاهنشاهی گسترده شده بود و عمل می‌کرد. بیشتر اطلاعات در مورد این شبکه ارتباطی فرآورده‌ی گزارش هرودوت از جاده شاهی است که سارد را به شوش متصل می‌ساخته است (۷، ۵۳-۵۲). در گزارش او فواصل نقاط مهم و تعداد ایستگاه‌ها (Stathmoi) در طول جاده ذکر شده است. به علاوه، به نگهبانان یا "پاسداران ایستگاه‌ها" (Phylakteria)، "مهمانسراها" (Katagogai) و "کاروانسراها" (Kataluseis) در هر ایستگاه برای آسایش و امنیت مسافران اشاره شده است. ادعا شده که مسافرت با سرعت معمول برای طی فاصله تقریبی ۲۴۰۰ کیلومتر از دریای اژه تا پایتخت ایران [شوش] ۹۰ روز طول می‌کشیده است، اما پیک‌های تندروی سوار می‌توانسته‌اند این فاصله را طی یک یا دو هفته طی کنند، چون در ایستگاه‌های امدادی که به فاصله یک روز سفر از یکدیگر قرار داشته‌اند، پیک‌ها اسب‌های خود را عوض می‌کرده‌اند. ادعا شده است که نه هوای نامساعد و نه تاریکی شب نمی‌توانسته چاپارها و پیک‌ها را از تحویل سریع پیام‌های خود بازدارد، و در آن روزگار این سریع‌ترین طی فاصله زمینی در جهان بوده است (هرودوت VIII، ۹۸؛ گزنفون، کوروشنامه VIII، ۶، ۱۸-۱۷).

خدمت پیک‌های سوار سلطنتی، و در واقع missus dominicus [= سفیران شاهی] "شاه بزرگ" که پیام‌ها و فرمان‌های شاه را به ایالات گوناگون می‌رساندند به افسانه‌ای تبدیل شده (کتاب ایستر، باب‌های ۳ و ۸، آیه‌های ۱۳ و ۱۴-۹: "چاپاران با اسبان تازی که مختص خدمت پادشاه بود") و مظهر عظمت و کارایی حکومت هخامنشی بودند. با آن‌که این توصیف شاید یادآور اسب‌های کوچک تندروی آمریکایی باشد که در قرن نوزدهم برای ارسال نامه و پیام مورد استفاده قرار می‌گرفتند، اما نه عمر شبکه پیام‌رسانی شاهی و نه دامنه عملیات آن‌ها به کوتاهی و محدودیت همتایان قرن نوزدهمی خود بود. پیک‌سوار سلطنتی ایران عملاً نمادی از توانایی خود دولت ایران محسوب می‌شد. هم شاهان (هرودوت III، ۸۸) و هم شهرب‌ها (درباور ۱۹۶۵/۱۹۵۷ شماره ۹) در تندیس‌ها و نقش برجسته‌ها به سواری خود بالیده‌اند و نقش‌هایی از خود سوار بر اسب برجا نهاده‌اند. مهارت در "سواری" در کنار تیراندازی و راستگویی جزئی از اخلاق ملی بود که به جوانان آموخته می‌شد (هرودوت I، ۱۳۶)، و این‌ها فضایی بودند که داریوش یکم نیز بر کتیبه سنگ قبر خود [در نقش رستم] به آن‌ها بالیده است که "سوار خوبی است و هم کمان‌کش و نیزه‌انداز توانایی (DNb، ۴۵-۴۰)". هم اردشیر دوم (پلوتارک، اسکندر II، ۸=C۳۴۰) و هم داریوش سوم (پلوتارک، اسکندر، ۱۸، ۷) پیش از به سلطنت رسیدن مقام "پیک شاهی" (astandēs) داشتند که شاید در این‌جا به معنای فرمانده کل پیک‌های سلطنتی بوده است (بفلوم ۱۹۴۰، ص ۱۹۷). زیرا در خاور نزدیک باستان، سفیران و پیک‌های سلطنتی معمولاً از خاندان شاهی بودند و مقامات ارشد اداری داشتند. از این‌رو، این پیک‌ها با چنین منزلتی تنها انتقال‌دهنده پیام‌ها نبودند، بلکه از قدرت و اختیار مذاکره با دریافت‌کننده پیام و نتیجه‌گیری درباره محتویات آن نیز برخوردار بودند. تندیسک‌های گلی از "سوار" و نیز مهرهایی که در کاوشگاه‌های پادگانی ایران در سراسر بین‌النهرین، سواحل شرقی مدیترانه و مصر کشف شده‌اند (فارکاس ۱۹۶۹؛ اما نک. توپلین ۱۹۸۷a، ص ۲۰۷)، نشان‌دهنده اهمیت و گستردگی نقش‌مایه مردان سوار در میان نظامیان بوده است.

افزون بر آن، خود ایستگاه‌های پستی سلطنتی نیز به عنوان یک سیستم ارتباطی عمل می‌کردند و با "علایم آتش" حتی سریع‌تر از پیک‌های سوار در سراسر قلمرو

پهناور هخامنشی پیام می‌فرستادند. ظاهراً این امر برای شاه بزرگ اطلاع از اخبار مهم آسیا حتی در دورترین نواحی امپراتوری خود را ظرف یک روز امکانپذیر می‌ساخت (ارسطوی دروغین، درباره کیهان ۶ [۳۹۸a]). هی‌یرونوموس کاردیایی حتی این قصه‌ی باورنکردنی درباره نگهبانان مستقر در کوه‌های ایران را حکایت می‌کند که گویا تعداد ۱۰ هزار کماندار در کوه‌ها وجود می‌داشته‌اند و می‌توانسته‌اند با پرتاب تیر حامل پیام از فراز دره‌ها به ایستگاه‌های کوه‌های مجاوز خود، ظرف یک روز چنان عمل کنند که حتی مناطقی که تا ۳۰ روز سفر فاصله داشتند بتوانند نیروهای نظامی خود را بسیج کنند (به نقل از دیودوروس سیسیلی XIX، ۱۷). اظهار عقیده شده که این داستان ناممکن و عجیب شاید تنها در کوه‌های ایران امکان داشته و به آن‌جا محدود می‌شده است (آشوف ۱۹۷۷a و ۱۹۷۷b)، اما این یادآور روایت سنتی یهودیان است که می‌گویند زمان رؤیت هلال ماه یا "روز اول ماه" ظرف یک شب و توسط پنج پیک سوار و پنج ایستگاه امدادی از اورشلیم به بابل خبر داده می‌شده است (B.T. روش هاشانه ۲۲b). ارتباط از طریق هم‌علایم دیداری (آتش یا دود) و هم شنیداری (شیپور و فریاد) از ایستگاه‌های معین در جاهای دیگر خاور نزدیک باستان نیز مرسوم و مشهور بوده (دوسن ۱۹۳۸؛ کراون ۱۹۷۴) و بنابراین واقعیت داشته‌اند و یونانیان تنها درباره آن اغراق کرده‌اند.

از این‌رو، شاهراه‌های چشمگیر قلمرو هخامنشی نیز به همین‌گونه توسط یونانیان شکل افسانه‌ای پیدا کردند. احداث جاده‌های ایران به چهره‌های افسانه‌ای مانند سمیرامیس، الهه‌ی جنگ در سوریه، نسبت داده شد که گویا هم بنیادگذار شهر بابل بوده و هم بزرگراه از بابل تا اکباتان که از کوه‌های زاگرس می‌گذشته را نیز ساخته بوده است (کتزیاس به نقل از دیودوروس II، ۱۳، ۵) و دیگر "جاده‌های پرهزینه" سراسر ایران و بقیه آسیا نیز کار او بوده است. روایتی دیگر، ساخت "بزرگراه عمومی" را (دیودوروس II، ۲۲، ۳-۴) - که شاید اشاره‌ای است رمزی به جاده شاهی میان سارد و شوش (فورشاو ۱۹۷۷) - به "ممنون" پادشاه افسانه‌ای اتیوپیا و فاتح کل سرزمین‌های میان شوش و ترویا (پانوسانیاس X، ۳۱، ۷) نسبت می‌دهد. می‌توان فرض کرد که جاده‌های شاهنشاهی ایران از نظر اندازه چنان بزرگ و از لحاظ تعداد چنان زیاد

بوده‌اند و با چنان کارایی چشمگیری عمل می‌کرده‌اند که موجب پیدایش چنین افسانه‌هایی در میان یونانیان شده‌اند. مسأله رویاروی ما گردآوری و خوشه‌چینی گسترده و نسبت‌های شبکه جاده‌های شاهی ایران از میان اطلاعات پراکنده و اندکی است که در اختیار داریم.

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

I- روش‌شناسی و منابع

راهبرد و روش‌های بنیادی ما برای بازسازی و بازشناسی سیستم جاده‌های شاهی ایران به قرار زیر است:

۱- مهم‌ترین منبع ما نوشته‌های معروف به "متون سهمیه مسافران" است که مجموعه نسبتاً بزرگی از "الواح بارویی تخت جمشید"* را تشکیل می‌دهند (هلوک PF و PFa) و در واقع بازتابنده ماهیت مستند دستگاه اداری ایران هستند. این رسیده‌های بایگانی سلطنتی گزارشگر سهمیه‌های روزانه‌ای هستند که برای مسافران رسمی در بزرگراه‌های شاهنشاهی در نظر گرفته می‌شد (PF ۱۲۸۵ تا ۱۵۷۹، ۲۰۴۹ تا ۲۰۵۷؛ PFa از ۱۲ تا ۲۳؛ نک ۳۰). مسافران رسمی و بلندپایه یا کمابیش بلندپایه از پایتخت ایران معمولاً با عده‌ای پاسدار سلطنتی اسکورت می‌شدند و اسناد مجوزهای عبور از سرزمین‌های ایالات مختلف را به همراه داشتند (نک. نحباب ۲ آیه ۷). این مسافران در بین راه در ایستگاه‌های مختلف آذوقه و سایر ملزومات سفر دریافت می‌کردند. با آن‌که اسناد تخت جمشید بیشتر مربوط به داخل سرزمین ایران هستند، اما پاپيروس‌های آرامی (دراپور ۱۹۶۵/۱۹۷۵: شماره ۶) و خرده‌سفال‌ها (ناوه ۱۹۸۱) تأیید می‌کنند که در مناطق دیگر شاهنشاهی نیز سیستم مشابهی به عنوان مجوز عبور و نیز تهیه آذوقه و ملزومات برای مسافران رسمی در شاهراه‌های شاهی وجود داشته است. در این اسناد از شهرهای مقصد و ایستگاه‌های میان راه اغلب نام برده شده است و همین می‌تواند نقطه اتکای اصلی ما در ترسیم نقشه راه‌های شاهنشاهی باشد.

۲- محل سربازخانه‌ها و پادگان‌ها و نیز مراکز اداری ایران، چارچوب اساسی

*- PF= Perspolis Fortification Tablets.

شبکه ارتباطی و حمل و نقل امپراتوری ایران را در اختیار ما می‌گذارند (توپلین ۱۹۸۷a، ۱۹۸۷b؛ نک. کوی ۱۹۸۵، صص ۷۷-۲۷۶). گزنفون می‌نویسد که مأموران "گشتی" ایران - ولیعهد، برادر شاه، و فرد موسوم به "چشم شاه" - هر سال از شهرهای [ایالات] و شهرها [ساتراپ‌ها] و دژهای پادگانی ایالات که در سراسر سرزمین پهناور امپراتوری پراکنده بودند بازدید می‌کردند (کوروشنامه VIII، ۶، ۱۶؛ و آناکسیس [بازگشت ده هزار تن] I، ۵، ۹). مدارک باستان‌شناختی و ادبی درباره محل این مراکز اداری و نظامی اطلاعات گرانمایی در مورد چارچوب سیستم حمل و نقل در اختیار ما قرار می‌دهند. بی‌گمان بسیاری از این راه‌ها فرعی و متصل به شاهراه‌های اصلی بودند، اما عنصر مهمی در چگونگی کارکرد شاهنشاهی محسوب می‌شدند. در مورد این جاده‌های محلی البته جزئیات فراوانی در دسترس است که می‌توان در این جا به بحث درباره‌شان پرداخت، اما در هر گونه ارزیابی کلی آن‌ها را نیز باید جزئی از شبکه و سیستم بزرگراه‌های شاهنشاهی فرض کرد.

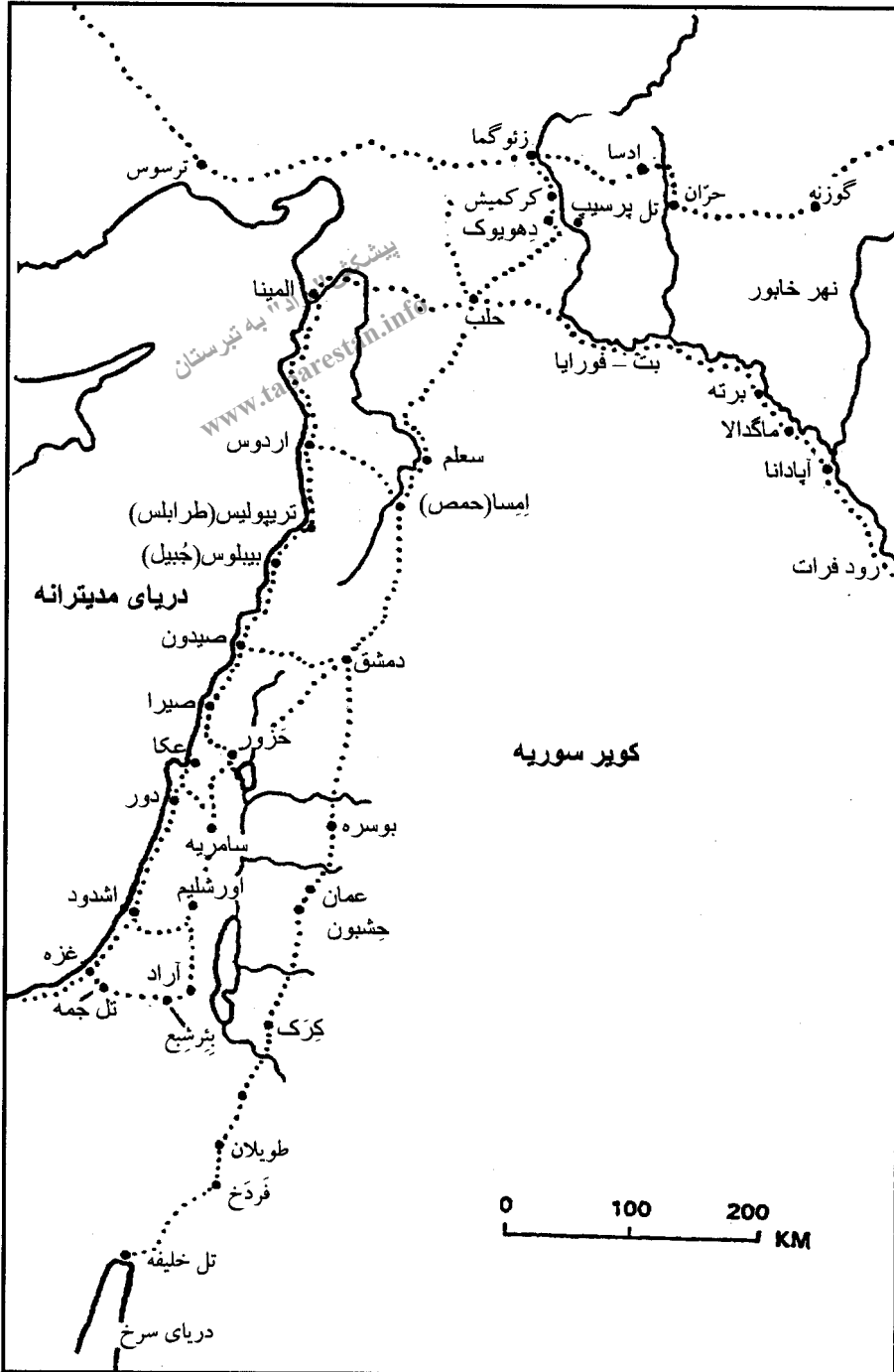
۳- سیستم راه‌های پیش از هخامنشی که در خاور نزدیک وجود داشته است تا اندازه‌ای روشنگر جاده‌های اصلی است که توسط نظام‌های امپراتوری پیشین احداث شده بودند، اما در مورد "مسیر" این راه‌ها متون زیادی در اختیار نداریم (اتسارت [Edzard] ۱۹۸۰) با توجه به این‌که قبلاً هیچ امپراتوری از لحاظ وسعت به پهناوری قلمرو هخامنشیان نرسیده بود. با این حال در سراسر خاور نزدیک شبکه متقاطع و درهمی از راه‌های بازرگانی و ایستگاه‌های گوناگون وجود داشت که طبعاً سپس جزئی از شبکه‌های حمل و نقل منطقه‌ای امپراتوری هخامنشی شدند. و بنابراین می‌توان فرض کرد که ایران از این راه‌های اصلی ارتباطی استفاده کرده است.

۴- فرض عموم محققان بر آن است که لشکرکشی بزرگ اسکندر بزرگ غالباً از همین شاهراه‌های سلطنتی امپراتوری هخامنشی انجام گرفته است. در نتیجه، از مسیر حرکت سپاهیان اسکندر در خاور نزدیک نیز می‌توان به عنوان پایه‌ای برای نظریه‌پردازی در مورد مسیر جاده‌های شاهی استفاده کرد. به علاوه، عده‌ای از کارشناسان نقشه‌برداری و مکان‌نگاری سپاهیان اسکندر را همراهی می‌کردند. نام رسمی اینان *hematistae* به معنای "پیش‌تاز" بود و درجه اول وظیفه داشتند فواصل و

مکان‌هایی را که ارتش می‌بایست عبور کند مشخص سازند و گزارش دهند. در نسل خود اسکندر هیچ ردپا و نشانه‌ای از این گزارش‌ها در منابع ادبی وجود ندارد، اما اشارات بعدی در کتاب‌ها به عنوان "مراحل لشکرکشی اسکندر" و "منزلگاه‌های آسیا" حاکی از وجود همین گزارش‌ها است (یاکوبی، FG_r H صص ۱۱۹-۱۲۳). در این روش، بخصوص در مورد شرق شوش که اطلاعات قطعی درباره شبکه راه‌های شاهی نداریم، رعایت احتیاط ضروری است (بادیان ۱۹۸۵، صص ۴۴۰).

۵. شبکه راه‌های زمان اسکندر و جانشینان او نیز ممکن است بر همان مسیرهای پیشین جاده‌های شاهی دوره هخامنشیان استوار بوده باشند. ایسیدوروس خاراکی در رساله ایستگاه‌های پارتی که معاصر با دوره امپراتور اوگوستن است به توصیف ایستگاه‌های یک جاده کاروان‌روی قدیمی می‌پردازد. سیستم راه‌های رومی در شرق که از این‌گونه مدارک به نام "مسیر آنتونین" مشهور شده‌اند و "نقشه پوی‌تینگر" آلمانی تا اندازه‌ای از سیستم شاهنشاهی هخامنشی گرت‌برداری کرده‌اند. سنگ‌های فرسنگ شماری که در کنار راه‌های سنگفرش شده و دژها در کشفیات باستان‌شناختی به دست آمده‌اند تأیید مسلم و بی‌چونی هستند از نقاط و مسیرهای عمده همین جاده‌ها. کتاب‌هایی نظیر پُست و مسیر راه‌های شرق اثر آ. اشپرنگر (لایبیک، ۱۸۶۴) و چاپاراسبی در امپراتوری مملوک‌ها اثر ژ. سوواژه (پاریس ۱۹۴۱) نیز الگوهای ترابری دوره‌های بعد را نشان می‌دهند و بررسی‌شان می‌تواند سودمند باشد. حتی اگر سیستم‌های بعدی در شبکه راه‌های باستانی هخامنشی تغییری ایجاد کرده باشند، باز طبیعت جغرافیایی خاور نزدیک در اصل همان شبکه باستانی را تحمیل می‌کند. پس با خیال آسوده می‌توان حدس زد که راه‌های زمان هخامنشی عمدتاً در زیر شبکه راه‌های امپراتوری‌های بعدی و حتی بزرگراه‌های امروزی قرار گرفته‌اند.

با این حال، هیچ‌یک از رویکردها را نمی‌توان با سند و مدرک و اطمینان خاطر اثبات کرد. حتی گزارش‌های موجود درباره شبکه راه‌های هخامنشی ارزش محدودی دارند چون عمدتاً محدود به توصیف راه‌های میان پایتخت‌های سلطنتی ایران هستند. پس در عرصه تعیین مسیر دقیق راه‌های شاهنشاهی هخامنشی ما هنوز درگیر حدسیات و نظریه‌پردازی‌های محض هستیم. حتی مشهورترین مسیر جاده

شکل ۱: نقشه ایالت ابیرناری (آبزنهر = ماوراءالنهر)

شاهی از سارد به شوش که توسط هرودوت توصیف شده مسأله پردردسر و مشکل آفرینی است که درباره آن اختلاف نظر وجود دارد. به علاوه، پهناوری بسیار زیاد سرزمین‌های شاهنشاهی هخامنشی، محدودیت‌های شخصی برای هر محققى ایجاد می‌کند. حداکثر کاری که می‌توان انجام داد کوشش برای ارائه پیشنهادهایی در مورد گستره و ماهیت سیستم راه‌های هخامنشی است که طبعاً هم در برابر انتقاد آسیب‌پذیر است و هم می‌تواند توسط کارشناسان دیگر مورد تجدیدنظر قرار گیرد.

II - پیشینه امپراتوری نوآشوری

با فتوحات نوآشوری از سده نهم تا هفتم ق. م، یک سیستم ارتباطی برای تسلط و نظارت بر ایالات و سرزمین‌های الحاقی جدید ایجاد شد (کینی-ویلسون، ۱۹۷۲، صص ۵۷-۶۰؛ افل، ۱۹۸۳، صص ۱۰۴-۱۰۱). در بایگانی‌های کاخ‌های آشور در نینوا و نمرود، مکاتبات رسمی حاکی از وجود یک رشته "ایستگاه‌های پستی (Kalliju, Kalliu)" و "ایستگاه‌های بین راهی" (bit mardīate) است که در راه‌ها یا شریان‌های اصلی که پایتخت‌های آشور را به مراکز ایالتی سرزمین‌های اطراف متصل می‌کرده‌اند وجود داشته‌اند (ABL, 414, 1021). در این جاده‌ها مقامات حکومتی از جمله "پیک‌های سلطنتی" (apil shipri mār shipri)، "پیک‌های نظامی" (Kallāpu shipirti)، "پیک‌های تندرو" (Kallū یا daiālu)، و "سواران اسکورت" (raksūti) خدمت می‌کرده‌اند. این اصطلاحات گوناگون نشان می‌دهد که کارمندان پستی حرفه‌ای و متخصصی وجود داشته‌اند. ملزومات و آذوقه مورد نیاز این پیک‌های سلطنتی که از اراضی ایالتی عبور می‌کرده‌اند توسط "پادگان‌های روستایی" (halsu یا birtu) تأمین می‌شده است. نشانه‌هایی از چند "جاده سلطنتی" (harrān šarri) مهم آشوری، در بین‌النهرین علیا (کسلر، ۱۹۸۰) در شرق از منطقه "زاب‌پایین" تا کوه‌های زاگروس به درون کردستان ایران (له‌وین، ۱۹۸۹) و در نواحی ایالتی غربی سوریه و فلسطین پیدا شده است (آلت، ۱۹۴۵-۱۹۴۴؛ اودد، ۱۹۷۰، صص ۱۸۳-۱۸۲). احتمالاً این سیستم جاده‌های رسمی آشوری که از قبل وجود داشته‌اند، به منزله ستون فقرات سیستم ارتباطی هخامنشی در غرب عمل کرده‌اند.

وجود این شریان‌های ارتباطی برای لشکرکشی‌ها و عملیات نظامی نیز اساسی و حیاتی بوده است. حمل و نقل اربابه‌ها، گاری‌ها، ابزارهای محاصره، اسب‌ها و گله‌های دام‌های متعلق به زرادخانه عظیم نظامی (ekal māšarti) از پایتخت آشور به نواحی جنگی و مناطق عملیات نظامی، به جاده‌هایی صاف و هموار نیاز داشته است. به علاوه، این شریان‌های عمده امکان گردآوری و تحویل خراج را نیز آسان‌تر می‌کردند (پوستگیت ۱۹۷۴، صص ۱۲۸-۱۲۱). نمایندگان ایالات (Şerani) و حکام شهرها منظم‌اً در سر سال و هنگام برگزاری "عید سال نو" در بهار هر سال این خراج را در اربابه‌ها و گاری‌های تشریفاتی به پایتخت حمل می‌کردند (ABL، صص ۲۴۲ و ۹۴۸). نامه‌ای که از نمرود به دست آمده است حاوی دستور رسمی صادره برای آماده کردن جاده‌های (کالسکه‌رو) برای روز اول ماه نیرسان جهت تسهیل عبور والیان ایالات به پایتخت برای جشن "سال نو" است (زاگس ۱۹۵۹b، شماره LXIII). در پیام‌های دیگر به دست آمده از بایگانی، به انتظار مقامات برای رسیدن اسب‌ها پیش از آغاز حرکت (زاگس ۱۹۵۶، شماره XXV) و حتی به تعمیر کالسکه‌های سلطنتی (تختخواب‌دار) برای تهیه مقدمات سفر شاهانه اشاره شده است (زاگس ۱۹۵۶، شماره XXVII). این‌گونه منابع نوآشوری می‌توانند نشان‌دهنده الگویی باشند که سیستم جاده‌ای و ارتباطی امپراتوری جانشین آنان یعنی شاهنشاهی هخامنشی طبق آن عمل می‌کرده است.

نفوذ آشور حتی در واژه یونانی مورد استفاده هرودوت برای اشاره به سیستم پستی ایران (aggarēion) قابل کشف است، زیرا ظاهراً این یک واژه قرصی از ریشه اکدی egirtu (= نامه) است که احتمالاً از طریق کلمه آرامی igerah به زبان یونانی راه یافته است (کاوفمن ۱۹۷۴ ص ۴۸). در زبان اکدی به پیک‌های تندرو (CAD K, 84) Kall یا daiālû (زاگس ۱۹۵۶ شماره XXIX) می‌گفتند که در متون پارسی به جای آن‌ها واژه Pirradazish آمده است (هلوک ۱۹۶۹a: ۷۴۴) نه aggaros [یونانی اکدی‌تبار]. اما در منابع زبان دموتیک عصر هلنیستی در مصر، هنوز به "پیک‌های سوار" aggaros می‌گفتند (مثلاً پ. رابیل III، صص ۳۲۱ و ۴۲۱، پ. برلین ۱۵۶۹۷ سرود ۱۳: پ. لیل ۵۹)، و مؤلفان روم شرقی (نیکولاس دمشقی FGrh go F4) نیز از همین واژه استفاده می‌کردند. این کلمه در نهاد angaria، به معنای خدمات اجباری مرتبط با پست سلطنتی در دوره‌های بطلمیوسی

(راستوفتسوف ۱۹۰۶) و رومی (ایساک ۱۹۹۰، ص ۲۹۷-۲۹۱) نیز بازتاب یافته است. در پس این عمل، شاید خدمت ilku در زبان آشوری به معنای درخواست دولت برای در اختیار گرفتن مردان و حیوانات (پوستگیت ۱۹۷۴، ص ۸۳) وجود داشته، و شاید توسط رژیم هخامنشی به ارث رسیده و انتقال یافته باشد (ضمن ادای احترام به پفلوم ۱۹۴۰، ص ۲۰۳). پس امکان دارد که ایرانیان واژه آرامی igerah را از امپراتوری نوآشوری برای اشاره به پیک‌های سیستم پستی خود و نهادهای وابسته به آن اخذ کرده باشند.

III - راه‌های شاهنشاهی هخامنشی

در شرایطی مشابه، اداره سرزمین پهناور قلمرو هخامنشی مستلزم سیستم ارتباطی کارآمدی میان دربار سلطنتی مرکزی و مقامات ایالتی بود. این شریان‌های اداری در عین حال Viae militares [جاده‌های نظامی] هم بودند و حرکت سپاهیان برای حفظ نظم را تسهیل می‌کردند. رفت و آمد کاروان‌ها در سراسر امپراتوری نیز مستلزم وجود و حرکت نگهبانان و اسکورت نظامی برای تضمین امنیت و سلامت رسیدن به مقصدها بود (فریره هوفر ۱۹۸۲؛ بریان ۱۹۹۱b). بیشتر این جاده‌ها، صرفاً راه‌های مالروی سنگفرش نشده ولی همواری بودند که برای عبور اسب، ارابه و یا پای پیاده مناسب بودند. سنگفرش کردن راه‌ها در خاور نزدیک معمولاً فقط برای ورودی‌ها و خیابان‌های مهم پایتخت‌ها انجام می‌گرفت (مثلاً نک. ARAB II بندهای ۴۷۴-۴۷۶)، اما در خود ایران جاده‌هایی که پایتخت‌های سلطنتی را به یکدیگر متصل می‌کردند سنگفرش بودند. به این راه‌های سنگفرش شده در زبان کهن ایرانی "رایتا" raytha، می‌گفتند که مشتق از واژه ratha به معنای "گردونه" یا "ارابه" بود، اما به استثنای قرون جدیدتر، این راه‌ها استثنایی بودند. به نظر دیوید استروناک (در نامه شخصی به من)، سازنده مهم جاده‌های سنگفرش شده در ایران شاه عباس صفوی در سده شانزدهم میلادی بود که در زمان پادشاهی او بسیاری از جاده‌ها، بخصوص آن‌هایی که از نواحی خطرناک دشت کویر عبور می‌کردند یا راه‌های باریک نواحی جنگلی نزدیک گوشه جنوب شرقی دریای مازندران، را سنگفرش کردند. حتی در منابع یونانی تأکید شده است که جاده‌های ایران "راه‌های گاری‌رو"ی سنگفرش نشده‌ای بوده‌اند که برای

عبور وسایل نقلیه چهارچرخه و سپاهیان پیاده‌نظام و سواره نظام مناسب باشند (گزنفون، آناباسیس، I، ۱، ۲۱؛ آریان III، ۱۸، ۱). سنگفرش کردن بزرگراه‌های مهم در خاور نزدیک فقط در زمان حکومت رومیان انجام گرفت.

الف) پایتخت‌های شاهی ایران

شاه بزرگ در درون سرزمین ایران سالی یک بار میان کاخ‌های سلطنتی خود در بابل، اکباتان، شوش، تخت جمشید و پاسارگاد مسافرت می‌کرد (آماندزی ۱۹۸۷). همراه وی شمار زیادی از مقامات، سربازان، و ملازمان دربار سلطنتی به حرکت درمی‌آمدند. به نظر یونانیان این مسافرت‌های جمعی سالانه به علت شرایط و نوسانات اقلیمی و گرمی و خشکی هوا انجام می‌گرفت (گزنفون، کوروشنامه VIII، ۶، ۲۲؛ نک. نیز استرابو XVI، ۱، ۱۶)، اما این سفرها جنبه‌ی سیاسی و نمادین قدرت‌نمایی شاهانه نیز داشتند که در آن شاه بزرگ قدرت نظامی و ثروت دربار خود را به نمایش می‌گذاشت، درست همان‌گونه که پادشاهان فرانسه در سده‌های میانه و اوایل عصر جدید چنین می‌کردند (بریان ۱۹۸۸b). این مسافرت‌های سالانه شاه به بابلستان [= بابلیه]، ماد و فارس، روشی بود برای نشان دادن چیرگی شاه بر اتباع خود و تحکیم حمایت ایشان و کاهش هرگونه تهدید شورش. شاه بزرگ در گردونه سلطنتی، که یک سروگردن از اطرافیان او بلندتر بود (Q.C. III,3,15-25) یادآور تصویر شاهان نوآشوری در لشکرکشی‌های خویش بود (ARAB II بند ۴۴). این بازدیدها و گشت‌های منظم سالانه مستلزم آماده نگه داشتن و پاکسازی جاده رسمی بود که در آن شبکه‌ای از پادگان‌ها و انباری‌های بزرگ ساخته شده بودند تا حرکت دربار متحرک شاه را آسان سازند. به علاوه، دیدارهای شهربها و مقامات درباری نیز مستلزم ایجاد شرایط امن و مناسب برای مسافرت در سراسر امپراتوری بود.

متون "سه‌میه سفر" بایگانی تخت جمشید تا اندازه‌ای روشنگر نحوه کارکرد این سیستم ارتباطی است. مقامات موسوم به "راهنمایان نخبه" (barrishdama) وظیفه همراهی یا اسکورت و حفاظت و حمایت از بازدیدکنندگان خارجی از کاخ‌های سلطنتی چه در سارد (PF 1409) در غرب و چه در اسکودریا (PF1363) در شرقی‌ترین ناحیه

امپراتوری در هند (PF1572) را برعهده داشتند؛ "کاراباتیش" [Karabattish] یا "کارگزاران" به کسانی می‌گفتند که می‌بایست پیشاپیش به مناطقی که قرار بود مورد بازدید قرار گیرند سفر می‌کردند و ترتیبات لازم برای آذوقه و مسکن را فراهم می‌ساختند (PF 1340 -41; 1375)؛ "شائولو" [shaulo] یا "سفریاران" به کسانی می‌گفتند که به مهمانان در سفر به پایتخت‌های سلطنتی کمک می‌کردند. در متون دیگر به مقاماتی موسوم به "داتی‌مارا" [dattimara] که شاید به معنای "محاسب یا آمارگر جاده"، و "شیرک" [shirak] به معنای "نیزه‌داران" که شاید منظور "ارزیابان راه" بوده اشاره می‌شود، و در این‌جا منظور از "نیزه" یا وسیله اندازه‌گیری آنان است یا ابزار نشانه‌گذاری آنان (PFa:115). این سنت ارزیابی یا نقشه‌برداری و مساحی احتمالاً در سنگ دندانه‌داری بازتاب یافته که در پاسارگاد کشف شده است و در روی آن نام محل در یک متن یونانی - آرامی متعلق به اوایل دوره هلنیستی ذکر شده و برخی از محققان آن را سنگ فرسنگ شمار یا "علامت‌گذار فاصله" تعبیر کرده‌اند (دم. لویس در استروناک ۱۹۸۷، صص ۱۶۰-۱۶۲). "نیزه‌داران" نیز اغلب همراه با "جاده‌شماران" یا "ارزیابان جاده" ذکر شده‌اند و کار اصلی‌شان نظارت بر کارگران "سنگ پاک‌کن" بوده است. این کارگران راه‌سازی و راهداری گروه همیشگی افرادی بوده‌اند که در لشکرکشی‌های ایران با سپاه حرکت می‌کرده‌اند (گزنفون، کوروشنامه، VI، ۲، ۳۶)، همان‌گونه که قبلاً در سپاهیان آشوری چنین بوده (ARABI بند ۲۲۱ و II بند ۱۴۲) و بعدها در سپاهیان اسکندر (آریان، آنابسیس I، ۲۶، ۱) و رومیان (مثلاً یوسفوس، JWIII، ۲، ۶؛ ۷، ۳؛ ۷، ۲، ۱) همین وظیفه را برعهده داشته‌اند.

محققان دیگر افراد ملقب به "داتی‌مارا" (آمارگر جاده) و "شیرک" (نیزه‌دار) را اشاره می‌دانند به نیروی "پلیس" و "مأموران گشت و دیده‌وری" در جاده‌ها (نُخ ۱۹۸۶، صص ۱۳۵؛ توپلین ۱۹۸۷، صص ۲۱۱)، بیشتر شبیه به پاسداران قدیمی جاده‌های سلطنتی قلمرو هیتی (گوتسه ۱۹۵۷). مراقبت از مسافران جاده‌های شاهی ایران با اطمینان مورد تأیید قرار گرفته است (هرودوت، VII، ۳۵؛ ۲۳۹؛ دیودوروس XI، ۵۶، ۶؛ پلوتارک، تیسستوکس، ۲۶)، اما اصطلاحات دیگر موجود در متون ایرانی مربوط می‌شوند به "پلیس‌راه" (داتوباتیش PF1250,1487,1902: da'ubattish) و "افسران پاسدار قانون" (داتی بارا dattibara: PF1272) در

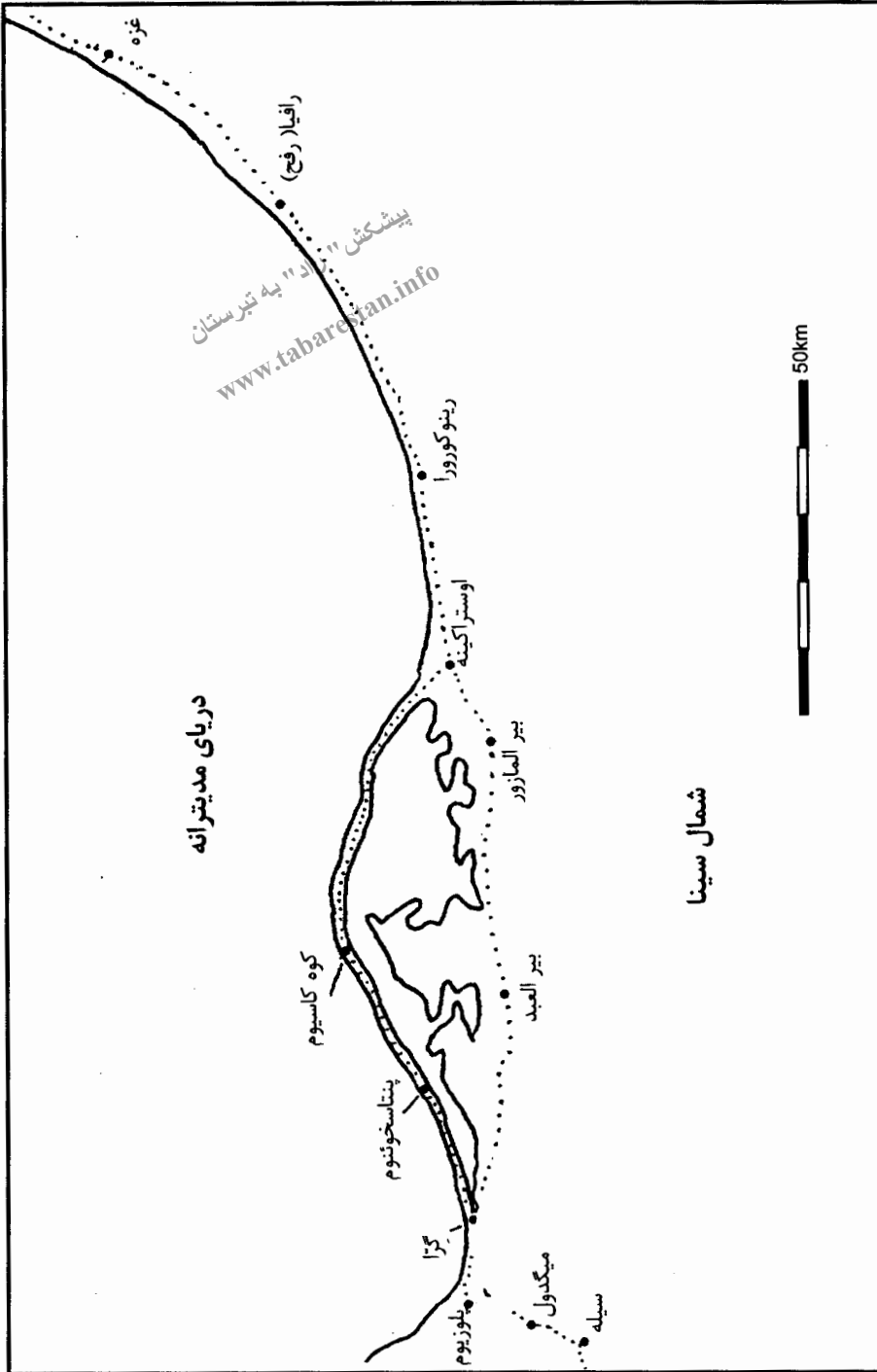
شاهراه‌ها. وجود این همه اصطلاحات گوناگون نمایانگر تخصصی شدن وظایف است، اما وظایف این افراد تغییر هم می‌کرده است؛ توجه کنید به واژه یونانی hodopoi (= جاده‌سازان) که به معنای "بیک‌ها" یا "نام‌رسانان" نیز به کار رفته است (P.Oxy. 1656.1). به هر حال هر چه بوده، در این نکته تردیدی نیست که شبکه راه‌های شاهی ایران هم دارای سازمان اطلاعاتی و خبرگیری بوده است و هم نیروی کار برای احداث و نگهداری از راه‌ها.

افزون بر این، در متون تخت جمشید از ایستگاه‌های راهداری متعدد یاد شده که حدود بیست ایستگاه در طول ۶۰۰ کیلومتر جاده شاهی میان پایتخت‌های تخت جمشید و شوش مستقر بوده‌اند. این بدان معناست که هر ایستگاه حدود ۳۰ کیلومتر با ایستگاه‌های پیش و پس خود فاصله داشته است، اما در مورد ارتباط آن‌ها با مدارک باستان‌شناختی هنوز اختلاف نظر وجود دارد. پیشنهادهای گوناگونی برای شناسایی نام‌های جغرافیایی ذکر شده در متون "سهمیه سفر" در ارتباط با کاوشگاه‌های باستان‌شناختی و نام‌های امروزی آن‌ها مطرح شده است (مصطفوی ۱۹۶۴؛ هانسن ۱۹۷۲، صص ۱۱۷-۱۲۲؛ کلایس ۱۹۸۱، ص ۴۵؛ گنج ۱۹۸۶، صص ۱۷-۲۸). نقشه دو جاده از تخت جمشید به شوش ترسیم شده است. جاده نخست به شمال غربی در امتداد کرانه‌های شرقی رودخانه کُر می‌رسد و از "کوه قلّه" و "کوه استخر" می‌گذرد، و پیش از عبور از رودخانه در "برده‌بوری ده‌دوم" وارد دشت اردکان می‌شود و به شوش می‌رسد (سامنر ۱۹۸۶، ص ۱۷). چند ایستگاه راهداری در امتداد ۷۵ کیلومتر اول این جاده شناسایی شده (کلایس ۱۹۸۱) که در کنار آن‌ها راهی با حدود ۷-۵ متر عرض که با قلوه‌سنگ، سنگ فرش شده در نزدیکی کوه قله (سامنر ۱۹۸۶، ص ۱۷) و کوه شهرک (نیکول ۱۹۷۰، صص ۲۷۸-۲۸۱) وجود دارد. در میان آن‌ها، راه از یک گذرگاه تراشیده شده از تخته‌سنگی از کوه با حدود ۵ متر عرض در بالای کرانه‌های رود کُر واقع در حدود ۳۰ کیلومتری شمال غربی تخت جمشید وجود دارد (کلایس ۱۹۸۱؛ سامنر ۱۹۸۶، ص ۱۱) که شبیه به جاده تراشیده شده در تخت سنگ نزدیک پاسارگاد است (استروناک ۱۹۷۸، صص ۱۶۶-۱۶۷). پیداست که این جاده هخامنشی قدیمی و استواری از تخت جمشید به شوش بوده است. جاده سنتی‌تر از تخت جمشید به سمت غرب پیش می‌رود و از شول و تل‌مالیان

(انسان) می‌گذرد و سپس از طریق فهلیان و بهبهان رهسپار شمال غربی می‌شود و در مسیر شوش قرارگیرد (نک. هانسن ۱۹۷۲؛ کلایس ۱۹۸۱؛ کُخ ۱۹۸۶؛ نک. استروناک ۱۹۷۸، ص ۲). ویرانه‌های یک "کوشک هخامنشی" با تهستون‌های سنگ آهک سیاه مزین به گل‌های لوتوس [نیلوفر آبی] در جین جین واقع در ۶ کیلومتری شمال غربی فهلیان (نک. بعد)، یک پل هخامنشی و یک گور احتمالی در "دایه دختر" و بقایای سطح یک راه سنگفرش در بهبهان (گیرشمن ۱۹۵۴b، صص ۱۴۶-۱۴۵؛ نک. کوک ۱۹۸۵، ص ۲۴۳) همگی تأییدهایی هستند باستان شناختی در مورد وجود این جاده. در واقع، به نظر سرآورل استاین (۱۹۴۰، صص ۲۷-۱۸) در نزدیکی بهبهان بوده که اسکندر تصمیم می‌گیرد راه کوهستانی مستقیم‌تر به سوی تخت جمشید را درپیش گیرد و از این رو "راه کالسکه روی" آسان‌تر را به سپاهیان سنگین سلاح پارمنیو و قطار باروبنه وامی‌گذارد (آریان III، ۱۸، ۲). در این مورد، جاده اسکندر احتمالاً راه کوهستانی بالای فلات اردکان و پایین رود کُر به سمت تخت جمشید بوده (نک. دیودوروس XVII، ۶۷، ۴؛ کوئیتوس کورتیوس VII، ۴، ۱۷)، حال آن‌که پارمنیو راه آسان‌تر ولی کمی دورتر و غیرمستقیم‌تر از طریق فهلیان و شول را در پیش می‌گیرد (نیکول ۱۹۷۰b، ص ۲۸۱). هیچ‌کس با برداشت استاین قانع نشده است (بادیان ۱۹۸۵، ص ۴۴۲ پانوش ۱)، اما بقایای جاده شوش مسلم به نظر می‌رسد. از شوش، جاده شاهی به راه خود به سمت شمال ادامه می‌دهد و راه بزرگ خراسان را که از غرب به بابل و از شرق به اکباتان منتهی می‌شده و یکی از شریان‌های اصلی سیستم راه‌های سلطنتی هخامنشی بوده است قطع می‌کند. (نک. دیودوروس XIX، ۱۹، ۲).

ب) جاده سارد - شوش

به نوشته هرودوت جاده‌ی شاهی میان سارد و شوش دارای ۱۱۱ ایستگاه بوده و بیش از ۴۵۰ پاراسنگ [فرسنگ] یا ۱۳۵۰۰ فورلنگ که معادل با ۹۰ روز مسافت بوده مسافت داشته است (VII، ۵۲-۵۳؛ VIII، ۹۸؛ گزنفون، کوروشنامه VIII، ۶، ۱۸-۱۷). او این مسیر را از پایتخت ایالتی که شهر سارد بوده به ترتیب از لیدی، فریگیه، یک نقطه استحکاماتی [یا دژ] در کنار رود هالیس [قرل ایرماق]، کاپادوکیه، کیلیکیه، کناره‌های رود فرات، ارمنستان و کیسیا و به سوی پایین تا دشت شرقی دجله دنبال می‌کند و سپس از شرق

کوه‌های زاگروس به شوش می‌رساند. متون سهمیه‌ای تخت جمشید اسنادی در مورد مسافرت در طول این جاده در اختیار ما قرار می‌دهد (مثلاً PF 1404, PF1321, Q 901)، از جمله این‌که فردی موسوم به "داتیا" در سال ۴۹۴ ق.م - احتمالاً همان داتیس مادی فرمانده بعدی ارتش ایران در ماراتون - که از سارد به قصد باریابی به حضور شاه بزرگ در تخت جمشید به صورت پیک تندرو حرکت کرده بوده (PFT Q:1809 در دلوئیس ۱۹۸۰)، و شاید گزارش وضعیت منطقه دریای اژه پس از نبردهای مربوط به شورش ایونیه را با خود داشته است. با آن‌که این جاده بسیار مشهور است اما درباره مسیر دقیق آن اختلاف نظر وجود دارد. بیشترین بخش پرسش برانگیز آن ایالت آناطولی است که در آن جا گذر از رود هالیس با گذر از دروازه‌های کیلیکیه درهم آمیخته است. دو تفسیر عمده برای توضیح این جاده پیچاپیچ وجود دارد.

(۱) فرضیه شمالی. هرودوت تصریح می‌کند که این جاده از سارد به سوی شرق با گذر از رودخانه هالیس به پتريا (بُغازکوی کنونی)، پایتخت باستانی هیتی که پیش از شکست کرزوس از کوروش توسط وی تسخیر شد (I, ۷۹-۷۳) می‌رسد، و سپس در ایالت کیلیکیه از رود فرات عبور می‌کند. در گوردیوم، قطعه‌ای از این جاده به صورت سنگفرش وجود دارد که در میان گورپشته‌ها و تل‌های فریگیه پیچ می‌خورد و ظاهراً به سوی شرق و سمت آنکورا [آنکارا] می‌رود. این تکه جاده کشف شده که ۶/۲۵ متر عرض دارد، در حاشیه و کناره‌های خود بالبه جدول سنگ صاف مرزبندی شده و در وسط حالت برآمدگی و پشته دارد که جاده را به دو قسمت تقسیم می‌کند. آزمون گمانه‌زنی این قطعه جاده نشان می‌دهد که خرده سفال‌های اواخر سده ششم ق.م درست در زیر سنگفرش قرار دارد و این پایه‌ای است برای آن‌که آن را بخشی از جاده شاهی ایران در زمان هخامنشی بدانیم (یانگ ۱۹۶۳، ص ۳۴۸ و پانوش ۶) گرچه در نظر نخست این جاده رومی انگاشته می‌شده است (نک. استار ۱۹۶۳، ص ۱۶۹). به علاوه، ظاهراً در ترکیه هیچ مدرکی در جایی دیگر از جاده‌های سنگفرش پیش از دوره رومیان به دست نیامده است (فرنج ۱۹۸۰، ص ۷۰۴). البته بقایای جاده باستانی شاهی ایران احتمالاً در امتداد همین جاده اخیر قرار داشته چون به روشنی پیداست که این جاده از سارد و از طریق دره هرموس و "لئونتون کفالای (= سرشیر) به

گوردیوم می‌رسیده و همان مسیر سفیران یونانی، سپاهیان و مسافران یونانی از فلات آناتولی به آنکورا و فراتر از آن بوده است^۱ (گزنفون هلنیکا، I، ۱۰۴؛ نک. پلوتارک، تیمستوکلس ۳۰ و آلکییادس ۳۷-۳۹؛ و دیودوروس XIV، ۱۱؛ بریان ۱۹۹۰).

با این حال، این جاده پس از گذشتن از آنکورا مسائل چندی را پدید می‌آورد چون از این شهر حداقل سه جاده مهم به سمت شرق و فرات می‌رفته است: یا مستقیم از طریق راه سباستیا - سیواس به ارزنجان (وین‌فیلد ۱۹۷۷)، یا به سمت جنوب شرقی از طریق قیصریه - مازاجا به ملطیه و ساموسته (آندرسون ۱۸۹۷؛ نک. گوتسه ۱۹۵۷ و مگی ۱۹۵۰، صص ۷۸۸-۷۸۹)، یا مستقیماً به سوی جنوب از طریق دروازه‌های کیلیکیه در زئوگما به فرات می‌رسد و از آن عبور می‌کند (فرنچ ۱۹۸۱)؛ این هر سه جاده در دوره رومیان سنگفرش بوده و اردوگاه‌های سربازان لژیونر رومی در کنار فرات از آن‌ها محافظت می‌کرده‌اند؛ و پس از آن هیچ جاده جدیدی احداث نشده است (فرنچ ۱۹۸۰، ص ۷۱۱). جاده اول بخشی از جاده تجارتی پیش از امپراتوری ایران بوده که از اورارتو از طریق آلتین تپه، بُغازکوی و گوردیوم به دریای اژه می‌رسیده است (بیرمینگام ۱۹۶۱). قبلاً هیتی‌ها در قطعه میان یوزگات و سیواس ایستگاه‌های دیده‌بانی مستقر کرده بودند که این ایستگاه‌ها بعدها به اردوگاه‌های نظامی رومی تبدیل شدند (گارستانگ ۱۹۴۳، ص ۵۵). به علاوه، یک گردنه باریک در نزدیکی "الماداغ" درست در غرب گذرگاه از رود هالیس وجود دارد که معلوم شده همان "دروازه‌هایی" است که هرودوت به آن‌ها اشاره کرده است (استار ۱۹۶۳، صص ۱۶۶-۱۶۳). دیگران جاده دوم را ترجیح می‌دهند که از ملطیه به قیصریه کشیده شده بود و با فاصله‌ای (۱۱۹^۱ پاراسنگ) که هرودوت میان هالیس و فرات ذکر می‌کند بهتر مطابقت دارد و در نقشه پوی تینگر نیز فهرست شده و همان جاده نظامی سنتی زمان امپراتوری بیزانس بوده است (آندرسون ۱۸۹۷؛ برایس ۱۹۸۲). جاده غیرمستقیم و پیچاپیچ سوم که روزگاری مورد پذیرش رمزی بود ولی سپس خود او آن را رد کرد، چندان هواداری نیافته است.

(۲) فرضیه جنوبی. رمزی (۱۹۲۰) پس از رد کامل "فرضیه شمالی" ترجیح داد جاده‌ای را که هرودوت می‌گوید از رود هالیس عبور می‌کند صرفاً یک "تلنگر تزئینی" از سوی هرودوت بدانند که باعث ابهام در این واقعیت شده که مسیر جاده شاهی عملاً

از سارد به سوی جنوب می‌رفته یعنی از طریق لائودیکیه و پسیدیا به دروازه‌های کیلیکیه می‌رسیده و در منطقه زئوگما از فرات عبور می‌کرده است، یعنی درست در جایی که مسیر ایسیدورِ خاراکسی شروع شده بوده است. او بعداً استدلال کرد که فاصله این جاده مطابقت بهتری با ارقام هرودوت در مورد فاصله سارد تا فرات دارد، تا جاده شمالی که از رود هالیس عبور می‌کند (کالدر ۱۹۲۵). این جاده جنوبی در سال ۴۰۱ ق.م. مورد استفاده کوروش کوچک نیز واقع شده است (گزنفون، آناباس، I، ۲، ۲۰)، و چه بسا قبلاً نریگلیسر پادشاه نوبابلی در لشکرکشی به آناتولی از طریق "دروازه‌های کیلیکیه" تا مرزهای لیدی در سال ۵۵۷/۶ ق.م. نیز از همین جاده استفاده کرده باشد (کاونیایک ۱۹۵۶ درباره B.M.25124). این مسیر بعداً به یک جاده مهم رومی تبدیل شده است چون مستقیم‌ترین راه شرقی - غربی از طریق آناتولی بوده است، اما گزارش‌های اولیه (نک، گزنفون، آناباس I، ۲، ۲۱-۲۲؛ I، ۵، ۷۸؛ IV، ۱، ۱۰؛ V، ۱، ۱۵-۱۳ و ۲، ۶) بر مشکلات اولیه این جاده برای مسافرت تأکید کرده‌اند.

افزون بر این، هر دوی این دیدگاه‌ها مستلزم نفی عنصری از گزارش هرودوت در مورد "جاده شاهی" هستند. در مورد فرضیه شمالی، "مرزهای کیلیکیه" مشکل سازند؛ در مورد فرضیه جنوبی، "رودخانه هالیس" را باید نادیده گرفت، حال آن‌که این رود در لشکرکشی کوروش علیه کرزوس (I، ۲۸ و ۷۲) و در عبور ارتش خشایارشا در لشکرکشی علیه یونان نقشی حیاتی داشته است (VII، ۲۶). در نتیجه، لندله (۱۹۸۷) اخیراً پیشنهاد کرده که "جاده شاهی" نه تنها از رود هالیس عبور می‌کرده، بلکه از طریق قیصریه و دروازه‌های کیلیکیه در امتداد مسیر جاده قدیمی تجارتی پیش از ایران، از پتريا (بُغازکوی) نیز می‌گذشته است. این جاده پیچاپیچ مستلزم آن است که فواصل ذکر شده توسط هرودوت در کیلیکیه از ۳ ایستگاه و ۱۵/۵ پاراسنگ به ترتیب به ۱۳ ایستگاه و ۵۰/۵ پاراسنگ افزایش یابند تا فاصله لازم ۱۲۰۵ کیلومتری از سارد تا فرات درست از آب دربیاید. برخی اصلاحات و جرح و تعدیلات در ارقام لازم است، چون اگر جزئیات ارقام و ذکر مورد به مورد هرودوت را جمع بزنیم به ۸۱ ایستگاه و ۳۱۳ پاراسنگ می‌رسد که کمتر از جمع کلی خود او یعنی ۱۱۱ ایستگاه و ۴۵۰ پاراسنگ است. با افزایش ارقام ماتینه به ۲۴ ایستگاه و ۱۰۲ پاراسنگ، به جمع

بالاتری نزدیک می‌شویم و در عین حال عنصر مهم گزارش هرودوت نیز حفظ می‌شود، ولو این‌که برخی اصلاحات ما دل‌بخواه و خودکامانه بوده باشد.

به علاوه، پیشنهاد لندله استدلال بسیار مهم لوئیس دیلمان (۱۹۶۲، صص ۱۶۲-۱۴۷) در مورد فرضیه "شمالی" سنتی را نادیده می‌گیرد. دیلمان براساس "جدول پوی‌تینگر"، استدلال می‌کند که جاده‌شاهی از سارد در نقطه ملطیه به فرات می‌رسیده و از آن عبور می‌کرده (نک. برای ۱۹۸۲، ص ۲۲) و سپس از طریق نیستی‌بیس (نصبین) راهی شرق می‌شده و در آریلا (ارییل) از دجله می‌گذشته و رهسپار شوش می‌شده است. ایستگاه اول که آد آرس (AD ARAS) نام داشته با "تومسیا" در گذرگاه فرات درست در شرق ملطیه برابر انگاشته شده و همان جایی است که لوکولوس به قربانگاه آرتیمیس ایران قربانی تقدیم کرد (پلوتارک، لوکولوس، ۲۴؛ نک. تاکیتوس [تاسیت]، سالنامه‌ها XV ۲۷-۲۶). از آن پس، شش ایستگاه از مجموع پانزده ایستگاه فهرست شده در بین‌النهرین علیا نام‌های ایرانی دارند: بارا [Bara]، آراکیاپیس [Araciapis]، سَرده [Sardeba]، آپادنا [Apadna]، دائوسارون [DauSaron] و سَرینه [Sarbane]. از میان این‌ها، ایستگاه آراکامو [Aracamo]* در نزدیکی دجله با دژ یا ارگ‌رومی "آپادنا" [Apadna] یکی دانسته شده که مشتق از واژه پارسی "آپادنا" است و نشان می‌دهد که در سابق اقامتگاه شهرب ایرانی در کنار "جاده شاهی" بوده است. در مجموع، جاده شمالی دیلمان بیش از هر جاده‌ای با مسیرها و محل‌های معمایی "پانزده ایستگاه ارمنی" هرودوت سازگاری دارد (نک. هیوسن ۱۹۸۳، صص ۱۳۹-۱۳۸). این جاده بین‌النهرین بالا در آریلا (ارییل) به پایان می‌رسد، یعنی جایی که بدون هیچ تردید یک ایستگاه اصلی و مهم "جاده‌شاهی"، محل انبارها و یکی از خزانه‌های ایران در زمان داریوش سوم بوده (دیودوروس XVII ۳، ۶۴؛ کوئینتوس کورتیوس ۷، ۱، ۱۰) و نقشه‌برداران اسکندر طی لشکرکشی او در آن‌جا علامت‌گذاری کرده‌اند (آریان III، ۱۵، ۵؛ VI، ۱۱، ۵). بنا به این دلایل، "فرضیه شمالی" قانع‌کننده‌تر از "فرضیه جنوبی" یا پیشنهاد تلفیقی اخیر لندله است.

هرودوت متذکر می‌شود که "جاده شاهی" در فاصله میان آریلا (ارییل) و شوش دامنه‌های زاگروس در شرق دجله را دور می‌زند و از رودخانه‌های "زاب‌بالا"، "زاب

*- آیا ارتباطی میان این واژه با "آرگ" فارسی وجود ندارد؟ - م

پایین" و "دیاله" بالنج عبور می‌کند. نامه آرشام، شهرب ایرانی مصر، به زبان آرامی نام‌های ایستگاه‌های عمده‌ی امتداد این جاده را در اختیار ما قرار می‌دهد (درايور ۱۹۶۵/۱۹۵۷، شماره ۶). در متن این نامه که شبیه به "متون سهمیه سفر" است، آرشام به فرمانداران و حکام نواحی مختلف بین‌النهرین و سوریه دستور می‌دهد تا برای بازگشت مقام زیردست خودش به نام "نحتی حور" [Nehtihur] مسکن و آذوقه فراهم سازند. ایستگاه‌های نام‌برده شده در این جاده عبارتند از "لعبیر" [La'ir] (لَهبِرو، واقع در مرز ایلام) "آرزوحین" [Arzuḥin] ("درست در جنوب زاب سفلی)، اربیل (آربلا، میان زاب علیا و زاب سفلی)، خلا [زا] [خزه، در جنوب شرقی نینوا؛ نک. ABL 916 و استرابو XVI، ۱، ۱ ترجمه شازن ص ۷۳۶)، مآتبش [Mātlabash] (اوباسیه در ۲۰ کیلومتری شمال آشور)، سعلم [Sa'lam] (ناشناخته) و دمشق. ایستگاه‌های اولیه همگی مراکز ایالتی سابق نوآشوری هستند که بر سر راه کهنی قرار داشتند که در امتداد دجله میان دره دیاله در بابلستان و زاب بالا در شمال آشور کشیده شده بود: لَهبِرو (ABL 543)، آرزوهینا/اورزوهینا (ABL 43؛ نک. کسلر ۱۹۸۰، ص ۹۴)، و آربلا (ABL 179). در این نقطه، جاده شاهی ایران پیش از آن‌که به سوی جنوب بپیچد تا به شوش برسد، به راه بزرگ خراسان می‌پیوست که بابل را از طریق کوه‌های زاگروس به اکباتان متصل می‌کرد (نک. گزنفون، آنابسیس، III، ۵، ۱۵). در دشت دهلران، تقریباً در ۱۲۰ کیلومتری شمال شوش، تمرکزی از کاوشگاه‌های هخامنشی در خطی از شمال غربی به جنوب شرقی قرار دارند (نیلی ۱۹۷۰، ص ۲۰۳) که در آن‌ها مدارکی در مورد آخرین مرحله "جاده شاهی" بین سارد و شوش به دست آمده است.

مدارک مربوط به وجود جاده‌های دیگر هخامنشی در آناتولی غربی در مکاتبات مربوط به "فروش" اراضی سلطنتی توسط آنتیوخوس دوم به همسر مطلقه‌اش لائودیکه در سال ۲۵۳ ق.م. مشاهده می‌شود. این املاک سلطنتی در مرز سرزمین‌های مجاور زلیا و کوزیکوس، روستاهای شمال غربی آناتولی و "جاده قدیمی" ای (tei hodōi tēs archaiai) قرار گرفته بود که از نزدیکی روستای پائو کومه می‌گذشت (ولز ۱۹۳۴: شماره ۱۸). زارعان محلی به دستور فرماندار [= هوپارخ] محل، جاده قدیمی را شخم زده بودند تا مسیر جاده برای ساکنان محل روشن شود. گزارش رسمی فرماندار حاکی از آن

است که "جاده سلطنتی قدیم" (hodos basilikē hē archaia) "از طریق اتویانه‌سه به رودخانه آیسپوس" به "پائوکومه" منتهی می‌شده است. این راه به احتمال بسیار همان جاده قدیمی هخامنشی بوده که از لامپساکوس در امتداد سواحل جنوبی پروپونتیس [= دریای مرمره] به سمت غرب می‌رفته و با گذر از کوزیکوس به مرکز شهری [ساتراپی] در داسکولیون می‌رسیده است که در آن‌جا بیش از ۳۰۰ مَهر مکتوب کشف شده (بالکان ۱۹۵۹) که از مکاتبات سلطنتی زمان هخامنشی به (واز) این منطقه دوردست امپراتوری ایران باقی مانده بودند. احتمالاً جاده‌هایی فرعی نیز از کوزیکوس و داسکولیون (مگی ۱۹۵۰، ص ۴۱) به سوی جنوب می‌رفته و به جاده شاهی سارد - شوش می‌پیوسته‌اند. شاخه دیگری نیز بی‌گمان از سارد به مرکز شهری کاریا می‌رفته که احتمالاً ادامه جاده فرعی سارد - افه‌سوس بوده است (هرودوت ۷، ۵۲)، زیرا اشاره به "بزرگراه شاهی" در ارتباط با فرماندار [هوپارخ] کوندالوس وجود دارد که این فرد در خدمت مائوسولوس شهرب کاریا بوده است (ارسطوی دروغین، Oec. II، ۲، ۱۴ [۱۳۴۸a ۲۵]). این اشاره‌های تصادفی به جاده‌های فرعی "جاده شاهی" که به شهرهای آسیای غربی می‌پیوسته‌اند، مؤید پیچیدگی نظام و شبکه ارتباطی شاهنشاهی ایران بوده است.

ج) بابل و "آن سوی رودخانه" [آبرنهر]

جاده اصلی میان ایران و شهرهای غربی سوریه - فلسطین احتمالاً همان جاده سنتی و قدیمی منطقه بین‌النهرین علیا بوده است، چه از مسیر بابلستان باستانی (گوتسه ۱۹۵۳، ۱۹۶۴) چه جاده کاروان روی آشور (بایتسل ۱۹۹۰) که از شمال آشور از کنار رود خابور علیا به شهر اورفه (ادِسیا) و حرّان می‌رسیده است. جاده اخیر به سوی شمال غربی ادامه می‌یافته، در سَم‌سَت یا در زئوگما از فرات عبور می‌کرده تا به کانیش برسد (بایتسل ۱۹۹۰). جاده دیگری از عصر مفرغ، سواحل غربی فرات را از ماری تا اَمَر [Emar] طی می‌کرده است (هالو ۱۹۶۴؛ بایتسل ۱۹۷۸؛ فینه ۱۹۸۵)، اما در دوره نوآشوری، شهر کرکمیش جای شهر "اَمَر" را به عنوان انبار مرکزی در غرب گرفت (اوپنهایم ۱۹۶۷). در منطقه فرات فقط دو جاده سلطنتی مهم نو آشوری وجود داشت (کسلر ۱۹۸۰، صص ۲۳۰-۱۸۳). یکی از نیسی‌بیس [نصبیین] به غرب می‌رفت و از طریق

گوزان و حرّان به آرپد در شمال سوریه می‌رسید. این شهرها مراکز اداری ایالات آشوری "گوزانا" و "حرّانو" بودند. جاده مهم دیگر در بین‌النهرین علیا از نیسی بیس در امتداد رودهای خابور و فرات به سوی جنوب می‌رفت و به بابل می‌رسید. این‌که جاده اخیر جزئی از شبکه راه‌های سلطنتی ایران شده بود از مسیر لشکرکشی کوروش کوچک به بین‌النهرین در ۴۰۱ ق.م. معلوم می‌شود. جاده میان کرکمیش و بابل در امتداد رود فرات نیز شاخه اولیه همان جاده‌ای است که ایسودور خاراکسی درباره "ایستگاه‌های پارتی" آن سخن می‌گوید و این جاده اهمیت بنیادی خود را در دوره امپراتوری روم نیز حفظ کرد (گاولیکوفسکی ۱۹۸۸). مدارک در مورد جاده شاهی هخامنشی مشابه، شاید در اسناد یونانی و سُرّیانی که اخیراً در منطقه فرات میانی کشف شده‌اند وجود داشته باشد (فیصل و گاسکو ۱۹۸۹). نشانه‌های سیستم اداری و ارتباطی امپراتوری باستانی ایران چه بسا در شبکه روستاهایی که در اطراف شهرک آپادانا واقع در کنار رود خابور علیا قرار داشته و همگی نام ایرانی دارند بازتاب یافته باشد؛ ماگدالا، روستای اسفوراکنه؛ برث فورایا [Berth phouraia] (گراف ۱۹۹۳، ص ۱۵۳). اصطلاحات و واژگان و روابط این شهرک‌ها با آپادانا نشان می‌دهد که جاده شاهی ایران در امتداد کرانه غربی فرات میانی، مراکز شهربی سوریه و بابل را به یکدیگر متصل می‌کرده‌اند.

از کرکمیش، جاده شاهی هخامنشی دیگری به سوی جنوب به طرف دمشق و ماورای اردن وجود داشته است. وجود این جاده در همان مسیر "نحتی حور" در نامه آرشام شهرت مصر انعکاس یافته است (دراپور ۱۹۶۵/۱۹۵۷: شماره ۶). جاده مسیر این مرد ظاهراً پس از شهر آرپلا (ارپیل) در سمت غرب از رود دجله به طرف غرب منحرف می‌شده و از طریق توقفگاه‌هایی در "ماتلاباش" و "سَعلم" به دمشق می‌رسیده است. ماتلاباش را همان "اوباسیه" آشوری (تَلِ هووایش امروزی) دانسته‌اند که در آن نشانه‌هایی از یک جاده باستانی به سمت شمال غربی به "تَلِ عَفَر" با نشانه‌های احتمالی از وجود ایستگاه‌هایی در هر ۴ کیلومتر امتداد جاده وجود دارد (اوتس ۱۹۶۸، ص ۵۹ پانوش ۵). این نشان می‌دهد که "نحتی حور" در امتداد جاده قدیمی نو آشوری حرکت کرده که از طریق نصیبین در آن سوی رود خابور به حرّان

به سوی غرب می‌رفته است. (واژه حرّان به زبان آکدی به معنای "جاده" یا "ایستگاه کاروان" است). سَعلم هنوز شناخته‌نشده است (نک. کاوشگاه ناشناخته سَلَمَه در ABL 726 r.11)، اما بی‌گمان جایی در امتداد جاده سَنّتی منتهی به حرّان قرار دارد، پس جاده به سوی جنوب و از طریق حلب و حمص به دمشق می‌رسیده است. نقطه عبور از فرات احتمالاً در نزدیکی پادگان‌های هخامنشی مستقر در "دَوَه هویوک" "تیل بارسپ"، درست در جنوب کرکمیش، قرار داشته است (موری ۱۹۷۵، ص ۲۱۵). دمشق، مرکز مهم اداری و نظامی هخامنشی برای ناحیه سواحل شرقی مدیترانه، همان جایی است که داریوش سوم پیش از نبرد در ایسوس، خانواده‌های افسران و صاحب‌منصبان ایرانی خود را به آنجا فرستاد (کوئینتوس کورتیوس III، ۸، ۱۲؛ ۱۳، ۱۴-۱۰) دمشق در عین حال پیوندگاه راه‌های مهم منطقه محسوب می‌شد.

در سوی غرب، فنیقیه قرارداد داشت که سرزمین آن در دوره هخامنشی از سوی شمال به "موریاندروس" در کیلیکیه (هرودوت IV، ۳۸؛ گزنفون، آنابلیس، I، ۴، ۶) و از سوی جنوب تا عشقلون [اشکلون] توسعه یافت (هرودوت I، ۱۰۵). بعدها یک جاده رومی شهرهای فنیقیه را در امتداد ساحل میان آنتیوک [انطاکیه] و "آکو" [عکا] به یکدیگر متصل کرد، اما گویا این امر مربوط به دوره پسین رومیان باشد (گودچایلد ۱۹۴۹-۱۹۴۸، صص ۱۰۶، ۱۱۲). پیش از آن، مدخل شمالی از فرات دشوار و پیچاپیچ بود (ANET 307: f. Jos. (A.I XIV 15.8 [144]) از عکا به سوی جنوب، مسیر جاده از راه پرشیب کوهستانی "اسکالا توریوروم" به معنای "پلکان‌های صور" می‌گذرد (یوسفوس، II، B.I، ۱۰، ۲ [۱۸۸]). جاده داخلی به صورتی از طریق گالیه [جلیله] علیا آسان‌تر بود. پادگان‌های ایرانی در بیبلوس [جُبیل] و بانیاس پاسدار مدخل‌های شمالی و جنوبی این جاده ساحلی بودند (الای ۱۹۸۰، ص ۲۶). دسترسی آسان‌تر به شهرهای فنیقی از طریق تعدادی از راه‌های طبیعی انجام می‌گرفت که مناطق غیرساحلی را به درون سوریه متصل می‌کردند (الای ۱۹۸۲). از دمشق جاده مهمی به سوی غرب می‌رفت و پس از گذشتن از دره بقاع به صیدون [صیدا] پایتخت شَهْرَبی پنجم ایران می‌رسید. در قسمت شمالی‌تر، جاده دیگری در امتداد رود اورونتس [نهرالعاصی] به سمت شرق می‌رفت و به حلب و [مِسا حُمص] می‌رسید. این جاده‌ها برای سیستم ارتباطی ایران در سوریه جنبه حیاتی داشتند.

در جنوب دمشق، یک راه باستانی سراسر فلات ماورای اردن را می‌پیمود و به [بندر] عقبه می‌رسید. در طول این جاده، حضور هخامنشیان در شهرهای عمان، جِشِبون، دیون، کِرک، بوزره [بوسره یا بوسیره ؟]، طویلان و تل خلیفه [نک. شکل ۱] مورد تأیید قرار گرفته است (دالی ۱۹۸۴، زایدین ۱۹۸۵؛ گراف ۱۹۹۰؛ ناوف ۱۹۹۰). در زمان حکومت نوآشوری، احتمالاً زنجیره‌ای از پادگان‌های آشوری از ناحیه زوبه [Zobah] در شمال گرفته تا اِدوم در جنوب وجود داشته‌اند (آلت ۴۵-۴۴، اودد ۱۹۷۰، صص ۱۸۶-۱۸۲). این راه به "شاهراه" معروف بود، هر چند که در کتاب مقدس (سفر اعداباب‌های ۲۰ و ۲۱ و ۳۳ به ترتیب آیه‌های ۱۷، ۲۲ و ۴۹-۴۱) به وجود جاده‌ای از قادش در غرب فلسطین تا اِدوم در ماورای اردن اشاره می‌شود [که به آن نیز "شاهراه" می‌گویند] (بارتلت ۱۹۸۹، ص ۳۸). با این حال، چنین می‌نماید که این جاده در دوران کهن در واقع معرف تلفیقی بوده است از روایات گوناگون پسین و همبستگی‌های مشکوکی (میلر ۱۹۸۹) که احتمالاً نام "قادش" را با "پترا" درآمیخته است (Cf. Targum Ongeles and IQ GEN AP XXI. 11)، هر چند این نکته کاملاً روشن نیست (Cf. Eus. Onom. 112.8-12, Klostermann ed.). با این همه، قلمروهای شاهی آمون، موآب و اِدوم قبلاً دارای "جاده‌های شاهی" خود بوده‌اند، و این نکته از کتیبه‌ی "موآبیت مشا" متعلق به سده نهم (ق.م) پیداست که سخن از تعمیرات در جاده‌ای می‌گوید که از رود ارنون (مُجیب) در ماورای اردن عبور می‌کرده است (KAI no.181.26) احتمالاً آشوریان این‌گونه جاده‌های فرعی را به یک شریان شمالی - جنوبی عمده در ماورای اردن تبدیل کرده‌اند، میراثی که البته دستگاه اداری هخامنشی نیز به ارث برد. در واقع جاده بعدی رومی [Via Nova Traiana = جاده‌ی ترایانای جدید] که از بُصره در جنوب سوریه به "عقبه در کنار دریای سرخ" - a finibus syriae usque ad mare rubrum کشیده شد، اساساً همان مسیر شاهراه شاهنشاهی پیشین را دنبال کرد (تامسن ۱۹۱۷). اعرابی که در "متون مسافرتی تخت جمشید" از آنان نام برده می‌شود (PFa 17, PF 1477, 1507, 1534) چه بسا برای آمدن به شوش و تخت جمشید از همین راه استفاده کرده باشند.

ورود از دمشق به فلسطین از طریق "دره رود اردن" از جاده‌ای انجام می‌گرفت که به حازور [خزور] واقع در شمال غربی دریای گاليله (جليله) منتهی می‌شد و آن‌گاه یا

از طریق دره‌ی جزریل به شهر ساحلی "عَکُو" (عکّا) می‌رسید یا به مراکز اداری در سامریه و اورشلیم می‌رفت. از عکّا به سمت جنوب، راه ساحلی سنتی به مصر می‌رفت، که به خطا آن را "جاده ماریس" (Via maris) نامیده‌اند (میشل ۱۹۷۳؛ بایتسل ۱۹۹۱) و این به احتمال زیاد همان راهی است که "نحتی حور" برای رفتن به ممفیس طی کرده است. پادگان‌های هخامنشی در شهرهای ساحلی عکّا، دور، اشدود و غزه در عین حال به منزله ایستگاه‌های بازرسی و خدماتی برای مقامات رسمی‌ای بودند که از این راه مسافرت می‌کرده‌اند. بعدها شهر ساحلی عکّا تبدیل به پایگاه نظامی اولیه ایران برای حمله به مصر شد (دیودوروس X، ۴۱، ۳؛ استرابو XVI، ۲، ۲۵) و تعدادی از پادگان‌های صحرائی نَقَب [Negev] در فاصله میان غزه و منتهی‌الیه جنوبی بحرالمیت، طی دوره استقلال موقتی مصر در قرن چهارم (ق.م) نقش حفاظت از مرز جنوبی مصر را ایفا می‌کردند. خرده‌سفال‌های به دست آمده از "آراد" - که یکی از همین پادگان‌های دیده‌بانی کویری بود - حاکی از آذوقه و ملزوماتی است که در اختیار سواران، خرکچی‌ها و شتربانان قرار می‌داده‌اند (ناوه ۱۹۸۱، شماره ۷-۱۸) و این افراد در این ناحیه دورافتاده ایالت (mdynh) به عنوان نیروی شبه‌نظامی یا میلشیای (degelin) محلی ایران عمل می‌کرده‌اند. عنصر اصلی این خرده‌سفال‌های مکتوب همان "متون سهمیه مسافرتی" تخت جمشید است و نشان می‌دهد که اسناد اداری و دیوان‌سالاری به ارث رسیده از مرکز اداری شاهنشاهی در این نقطه دورافتاده مرزی نیز کاربرد داشته است.

د) مصر و آفریقای شمالی

دروازه سنتی آسیا به مصر از غزه به ممفیس و در امتداد جاده معروف به "راه هوروس" بود که جاده سلطنتی فراغنه "پادشاهی جدید" محسوب می‌شد و آنان برای حمله به سوریه - فلسطین از این جاده استفاده می‌کردند (گاردینر ۱۹۲۰). ایرانیان این جاده را با توسعه و تکمیل یک راه فرعی ساحلی میان پلوسیوم و العریش آباد و مساعد کردند و این راه به عنوان پل زمینی باریکی میان دریای مدیترانه و دریاچه سیربونیس (برداویل) مورد استفاده قرار داشت. به نوشته هرودوت (III، ۵)، یونانیان، اعراب و دیگر خارجی‌ان تعدادی شهرهای بندری یا لنگرگاهی در این بخش تأسیس

کردند که انعکاس آن را در نام‌های ایستگاه‌های این جاده در "جدول پوی تینگر" مشاهده می‌کنیم: واژه‌های پلوسیوم، اوستراکینه و رینوکورورا یونانی هستند؛ جرّه [جره کنونی در کنار کویت] احتمالاً مشتق از بازارگاه عربی است که برای گندر یا عود جرّه در دوره ایرانیان تأسیس شده بود (P. Alex. 1.3) با فیصل ۱۹۸۴ ص ۵۶۰). بین جرّه و اوستراکینه ایستگاه دیگری بود موسوم به "پنتاسخونوم" (P. Pyl. 633). با آن‌که هرودوت متذکر می‌شود که "اسخوینوس" [Schoinos]* واژه‌ای مصری است (II, ۶)، اما در جایی دیگر معادل با پاراسنگ [فرسنگ] ایرانی دانسته شده است (پلینی، تاریخ طبیعی VI، ۱۲۴؛ XII، ۵۳) و تنها در درون مرزهای قلمرو هخامنشی یعنی هند، ایران، ارمنستان، ترکیه و مصر کاربرد داشته است (میچل ۱۹۷۶، صص ۲-۱۲۱). پس نام "پنتا سخونوم" (به معنای "پنج ساعت پیاده‌روی") معادل یونانی پاراسنگ ایرانی است. ظرف سفالی ایران و مهرهای استوانه‌ای ایرانی که در این کاوشگاه‌های ساحلی شمال صحرای سینا کشف شده‌اند (اورن ۱۹۸۳-۱۹۸۲، ص ۲۴) بیشتر مؤید آن هستند که این جاده در دوره هخامنشیان احداث شده بوده است (گراف ۱۹۹۳، صص ۱۶۵-۱۶۱).

ارتباط میان جاده ساحلی با رود نیل با زنجیره‌ای از قلعه‌ها و دژها در زمان سلسله سائیت تأمین می‌شد. هنگام تهاجم کمبوجیه به مصر در سال ۵۲۵ ق.م، دژهای واقع در میگدول (تل‌الحیر) و دافنه ویران شدند (اورن ۱۹۸۴، ص ۳۴)، اما بعداً دوباره ساخته شدند چون یک واحد نظامی ایران، کاروان‌ها را از میگدول تا سین (فیتس مایر ۱۹۷۹، صص ۲۲۶-۲۱۹؛ پورتن ۱۹۶۸، ص ۴۲) یعنی از مدخل مصر تا ایستگاه مرزی واقع در مرز جنوبی، اسکورت می‌کرد. ایستگاه‌های نظامی دیگری در فاصله میان میگدول تا ممفیس به منزله ایستگاه‌های بازرسی و امدادی برای مسافرانی بودند که به پایتخت نیل سفر می‌کردند (اورن ۱۹۸۴)، نظیر ایستگاه‌هایی که در مسیر آنتونین میان پلوسیوم و شهر بندری کلو سما در سوئز وجود داشتند. در سده پنجم (ق.م)، اعرابِ قدریت در هرون پولیس (تل مسخوته) مستقر شدند تا احتمالاً رفت‌وآمد از طریق وادی تومیلت، مدخل عمده ممفیس از سوی منطقه سوئز و نزدیک به خروجی کانال داریوش در سوئز را تسهیل کنند. در واقع یک سیستم کشتی - قایق‌رانی

*- یا Schène به فرانسه معادل با "آرنیت" واحد مسافت برابر با ۱۰ کیلومتر و ۶۵۶ متر.

و آبیاری ای وجود داشت که در اواخر سده ششم و اوایل سده پنجم ق.م برزخ سوئز را از طریق پلوسیوم (تل فرامه) به مدیترانه متصل می ساخت (اورن ۱۹۸۴، ص ۹)، و این راه دسترسی دیگری به نیل بود.

در درون دره نیل مسافرت میان مصر بالا و پایین از طریق رودخانه و نیز حمل و نقل از این طریق از شهرت کافی برخوردار است، اما جاده‌های زمینی نیز در امتداد نیل وجود داشت. در دوره ایران اشارات متعدد به "خیابان شاه" (wswq mlk] که در عبری به سوق‌الملک تبدیل شده) در شهر الفانتین (کرایلینگ ۱۹۵۳، ۳/۸، ۱۰، ۴/۱۰؛ ۱۲/۱۹) مشابه است با نام‌گذاری‌های مشابه برای دیگر شهرهای کنار نیل در پاپیروس‌های دوره‌های هلنیستی و رومی: تیس (P. Louvne 2430)، پاتیریس (p. Adler 1.2.5, 12.6, 13.1.3, 14, 20, 16.7; P. London 7) هراکلیئوپولیس (BGU 14, 2377)، تبتونیس (P. Mich. 5; P. S.I., 8.917)، اوکسورونخوس (P. Oxy. 6)، و آرسینوئه (P. Pet. 3P. 65). بیشتر این اسامی خیابان‌ها متعلق به "قیوم" هستند و احتمالاً فقط نام خیابان‌های مهم شهرک‌ها و روستاهای منطقه بوده‌اند، اما یک شبکه جاده‌ای از پایتخت ایران در ممفیس که در کنار رود نیل رو به پایین تا سی‌ین می‌رفته است از تکه‌های پاپیروس یک دفتر ایستگاه پست سلطنتی متعلق به دوره‌ی بطلمیوسیان (حدود ۲۵۵ ق.م.) کشف شده است. در این دفتر گزارش دریافت و ارسال اسناد رسمی میان شاه در اسکندریه و مقامات او در جاهای دیگر مصر وجود دارد (P. Hibeh I, 110 verso) که با روش پیک‌های سوار تندروی امدادی مشابه با سیستم زمان ایران انجام می‌شده است (پرایسک ۱۹۰۷).

یک نشانه دیگر از پذیرش این سیستم ایرانی، استفاده از واژه hgr برای پیک‌های سوار در پاپیروس‌های زبان دموتیک دوره هلنیستی است. این واژه در واقع برگرفته از همان کلمه یونانی سنتی aggaros است که در مورد پیک‌های ایرانی به کار می‌رفت. در پاپیروس‌های یونانی دیگر هلنیستی از یک Pysouros یعنی "نگهبانی که با آتش علامت می‌دهد" سخن گفته می‌شود (P. Gurob 22; P. Edfou 8)، که نشانه‌ای است احتمالی از بقای سیستم ارتباطی افسانه‌ای ایران در مصر (وانت‌داک ۱۹۶۲). به علاوه، هم از "مسیر آنتونین" و هم از "جدول پوی تینگر" معلوم می‌شود که در امتداد نیل در دوره رومیان جاده‌های رسمی وجود داشته که ممفیس را به سی‌ین متصل می‌کرده

است. سنگ‌های فرسنگ شمار رومی میان سقره و فیوم (هیرشفلت ۱۹۰۷، ص ۱۶۶) شاید معرف اولین مراحل این مسیر هستند. چون فاصله هر یک از آن‌ها با یکدیگر یک "اسخوینوس" [Schoinos] است که علامت‌های کوچک‌تری در هر $\frac{1}{13}$ این فواصل وجود دارد، بعید نیست که آن‌ها مسیر جاده قدیمی‌تر هخامنشی را نشان می‌دهند. توسعه و گسترش نظام پستی ایران در مناطق تابعه پوت یا کوش مورد تردید است. پس از لشکرکشی کمبوجیه به اتیوپی (هرودوت III، ۲۶-۱۷)، نام کوش جزء اقوام تابعه کتیبه‌های سلطنتی فهرست شده و مربوط به قبل از لشکرکشی خشایارشا است (VIII، ۷۰)، اما کوش هیچ‌گاه یک شهری رسمی ایران نشد (III، ۹۷). سپاهیان ایران همراه با ارابه‌ها و پیک‌ها و سفیران در سال‌های ۵۱۴ و ۴۸۲ ق.م. توسط شهرهای مصر به لیبی اعزام شدند (هرودوت IV، ۱۶۷، ۲۰۵ - ۲۰۰؛ نک. پولیانوس، VII Strat، ۲۸، ۱)، اما هیچ‌یک از این عملیات نظامی زودگذر به اشغال دائمی منطقه توسط ایران نینجامید. در شرق نیل ظاهراً حضور ایران در "وادی حمامه" محدود به کنکاش فعال بوده است (پوزنه ۱۹۳۶، شماره‌های ۲۴-۳۰)، چنان‌که تاریخ توسعه جاده بازرگانی میان کویتوس [قفط] در کنار نیل و بندر "لثوکوس لیمن" در کنار دریای سرخ مربوط به عصر بطلمیوسی - رومی است. معبد داریوش در "هی بیس" در واحه‌الخارجه حدود ۱۵۰ کیلومتری غرب نیل در مصر بالا [مصر شمالی نزدیک سودان] در نزدیکی پادگان رومی در "دوش" قرار دارد، اما هیچ مدرکی مبنی بر این‌که ایرانیان قبلاً این پایگاه مرزی را در اشغال داشته‌اند وجود ندارد. شورش‌های متعدد مصر و استقلال منطقه بین سال‌های ۴۰۴ تا ۳۴۳ ق.م. بیشتر حاکی از آن است که سیستم ارتباطی ایران در مصر به دره نیل و منطقه دلتا محدود می‌شده است.

ه) شهری‌های شرقی

جاده عمده سراسری ایران همان جاده مشهور خراسان بود که از بابل شروع می‌شد، کوه‌های زاگروس را تا اکباتان درمی‌نوردید و سپس از طریق "دروازه‌های کاسپی‌ین" [دروازه‌های قزوین؟] به بلخ [باکتریا] و کوه‌های هندوکش می‌رسید (لوین ۱۹۷۳، صص ۳-۴؛ ۱۹۷۴، صص ۱۰۱-۱۰۰؛ کلایس ۱۹۷۷). در کتاب گم شده کتزیاس گویا

توصیفی از جاده‌ای وجود داشته که از افه‌سوس تا باکتريا و هند کشیده شده بوده و در آن به فاصله‌های مناسب ایستگاه قرار داشته است (FGrH 688 F33). ایسیدور خاراکسی در کتاب خود ایستگاه‌های پارتیان که به عصر اوگوستن تعلق دارد احتمالاً برخی از این اطلاعات را گنجانده بوده است، چون از توقفگاه‌های مهم بین زئوگما در کنار فرات و سراسر بین‌النهرین تا بابلستان و سپس سراسر فلات ایران از طریق "دروازه‌های کاسپی‌ین" یاد می‌کند (استدیش ۱۹۷۰؛ هانسن ۱۹۹۰) که این داده مهمی برای تعیین فواصل در امپراتوری ایران از طریق مؤلفان کلاسیک بعدی محسوب می‌شود (استرابو، XI، ۹، ۱؛ XV، ۲، ۸؛ پلینی، تاریخ طبیعی VI، ۱۷، ۴۳). بیشتر این جاده بعداً در دوره امپراتوری پسین رومیان به بخشی از جاده بلندآوازه ابریشم تبدیل شد.

متأسفانه مسیر ایسیدور خاراکسی در این جاده در هرات، به جای این‌که مستقیماً به راه خود به سوی شرق به باکتريا و بلخ ادامه دهد، در هرات ناگهان به سوی جنوب و به سمت الکساندروپولیس (قندهار) در آراخوزیا می‌پیچد. این چرخش را روزگاری نشانه رخنه کوشان‌ها در باکتريا می‌انگاشتند. اما اکنون پذیرفته شده است که این کار پس از زمان ایسیدور انجام گرفته است. کلویین (۱۹۷۷) اخیراً اظهار نظر کرده که این چرخش ناگهانی مشکل‌ساز در واقع در یک جاده فرعی محلی بوده و شاید علت آن دست‌اندازی‌ها و حملات سکائیان در منطقه در دوره پارتیان بوده است (والسر ۱۹۸۵). از آن‌جا که ایالت آراخوزیا سابقاً شهر ب‌نشین هخامنشی بوده که تسلط آن در شرق تا قبایل هندی ساکن میان قندهار و رود سندگسترش داشته است (کوئیتوس کورتیوس IX، ۷، ۱۴)، شاید جاده پیچ‌پیچ ایسیدور معرّف وجود شاهراه هخامنشی قدیمی‌تری بوده که از سمت شرق به تاکسیلا و هند منتهی می‌شده است (فوشه ۱۹۴۷، صص ۲۰۸-۱۹۰). برجستگی و اهمیت آراخوزیا از نظر فراوانی اشاره در هم متون مسافرتی تخت جمشید و هم متون مقدس آرامی، در عین حال نمایانگر اهمیت این ایالت در قلمرو هخامنشی است (وُخل سانگ ۱۹۸۵). این اشارات، امکان وجود سه "دژ" در منطقه را مطرح می‌سازد (توپلین ۱۹۸۷، ص ۱۴۰). بنابراین مراحل پایانی مسیر ایسیدور شاید بازتاب وجود یکی از "جاده‌های نظامی" هخامنشی برای پاسداری از منطقه باشد. تأسیس شهرهایی توسط اسکندر به نام خویش در هرات و قندهار در واقع

برای حفظ این سازمان اداری بود.

اهمیت همیشگی و مداوم راه‌ها در کشفیات کتیبه‌های آرامی که آشوکا در سده سوم ق.م. در قندهار و لغمان برجا گذاشته است بازتاب یافته است. این کتیبه‌ها نه تنها مرز غربی امپراتوری مائوری هند را نشان می‌دهد، بلکه توقفگاه‌های سنتی در طول شریان‌های مهم ارتباطی و حمل و نقل از طریق آراخوزیا به هند را نیز به نمایش می‌گذارد (آلشین و نورمن ۱۹۸۵، ص ۴۶). در چندی از متون آشوکایی که میان کابل و تاکسیلا در دره‌ی لغمان به دست آمده حتی فاصله‌ها نیز ذکر شده است (مک‌داول و تاد ۱۹۷۸، صص ۱۹۳-۱۹۲). مؤید این برداشت را می‌توان در سخن مگاستنس یافت که می‌گوید چاندرراگوتپا، بینادگذار سلسله مائوری، قبلاً جاده‌هایی ساخت و در فاصله هر ده استادیا ستون‌هایی برای نشان دادن جاده‌های فرعی و فواصل نصب کرد (به نقل از استرابو XV، I، ۵۰). در واقع همان مؤلف متذکر می‌شود که یک "جاده سلطنتی" از رود سند تا پایتخت چاندرراگوتپا در پالی‌بوترا (به زبان سانسکریت = پاتالی پوترا و همان "پاتنا"ی امروزی) وجود داشته که مسافت آن را به "اسخوینوس" ذکر می‌کند و می‌گوید برابر با ۱۰ هزار استادیا بوده است (XV، I، ۱۱) بعید نیست که نفوذ هخامنشی در روایات هندی بوده است که توسط مگاستنس حفظ و بیان شده است. راه مستقیم‌تری نیز میان تخت جمشید و هندوستان از جنوب وجود داشت که از مناطق "کرمانیا" [کرمان] و "گِدروزیا" [بلوچستان] می‌گذشت (اراتوستنس به نقل از استرابو II، I، ۲۷-۲۵). در متون سهمیه‌ای تخت جمشید به فعالیت‌های کارگران در ناحیه شرقی "ناره زَش" (Narezzash = نیریز امروزی)، حدود ۱۵۰ کیلومتری جنوب شرقی پایتخت ایران اشاره شده است (PFT:737). این محل بی‌گمان یکی از منزلگاه‌ها یا ایستگاه‌های سرراهی بوده که از طریق مراکز شهری در کارمانیا به مناطق شرقی‌تر می‌رفته است، یعنی مراکزی چون تپه یحیی در کرمان و پورا (در منطقه بمپور - ایرانشهر) در گدروزیا [بلوچستان] بر سر راه تا رود سند. وجود این جاده شاید توضیحی باشد بر این که چرا هندیان (PF 1552)، آراخوزی‌های قندهار (PF 1398-99) آریاها با هر موزی‌ها (PF 1540) و کارمانیایی‌ها [کرمانی‌ها] (PF 1398-99) همگی از طریق تخت جمشید به شوش می‌رفته‌اند. شهرب‌های پورا (PF 681) و مگش (PF 679-680) باید از همان جاده به تخت جمشید

می‌رفتند. یک جاده فرعی از طریق مرکز شهر بی در زرنکا - درانگیانا (شاید در "دهانه غلامان") سرانجام به قندهار و سند ختم می‌شد (کوک ۱۹۸۳، صص ۱۸۷-۱۸۶). آسان بودن این راه جنوبی توضیحی است برای این که چرا مسافرت میان شوش و کرمان از طریق تخت جمشید تا این اندازه با استواری "در متون با رویی تخت جمشید" (PF) تأیید شده است (PF شماره‌های ۱۲۹۸، ۱۳۳۰، ۱۳۳۲، ۱۳۴۸، ۱۳۷۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۳۶، ۱۴۳۹، ۱۴۶۶ و PFα). بی‌گمان این راه جاده "آسانی" بوده که کنارتروس سرفزار اسکندر مقدونی در سال ۳۲۴ ق.م. هنگام بازگشت از لشکرکشی به هند همراه با کهنه سربازان اسکندر آن را انتخاب کرده است (آریان، آناباسیس، VI، ۱۷، ۳؛ نک: ۱۵، ۵؛ و بادیان ۱۹۸۵، صص ۴۷۵). بازگشت خود اسکندر در امتداد ساحل گدروزیا بسیار دشوارتر و طاقت‌فرساتر بود و نیرویی را پیشاپیش می‌فرستاد تا توقفگاه‌هایی تدارک ببینند و چاه‌هایی حفر کنند تا بقیه سپاه خسته و بیمار او از پای درنیابند (آریان، آناباسیس VI، ۲۴-۲۳؛ استرابو XV، ۲، ۳). این جاده جنوبی میان تخت جمشید و رود سند از طریق گدروزیا [بلوچستان امروزی] در "جدول پوی‌تینگر" همراه با پیوندهایی با جاده‌های عمده دیگر در منطقه فهرست شده است، هر چند طرح کلی آشفته و نام‌های منخدوش، تفسیر آن را دشوار کرده است (رونکا ۱۹۷۱). از این مسیرها، شاخه فرعی شمال شرقی به سوی باکتريا می‌رود که در واقع ادامه همان راه بزرگ خراسان است که از "دروازه‌های کاسپی‌ین" عبور می‌کرده است (استرابو XVI، ۲، ۸). این راه قبلاً برای استحکامات و دژهای هخامنشی که در امتداد رود اوکسوس [= جیحون = آمودریا] در باکتريا و سُغدیانای ایجاد کرده بودند جنبه شاه‌رگ حیاتی داشت (توپلین ۱۹۸۷a، صص ۲۰۱ پانوش ۱۲۰ با نقشه شماره ۶). بعدها جاده‌ی مشهور ابریشم از همین منطقه می‌گذشت که نمایانگر ادامه اهمیت این جاده به عنوان یک شاه‌راه اصلی است. این تعلیقات گرانبها به کتاب ایستگاه‌های پارتیان ایسیدور کمترین سودی که دارد آن است که به ما نشان می‌دهد که مراکز قدیمی هخامنشی در شرق ایران و فراسوی آن چگونه جزئی از شبکه بزرگ راه‌های امپراتوری ایران بوده‌اند.

IV- چکیده سخن

شبکه راه‌های شاهی ایران ابزار کارآمدی بود که شاهنشاهی هخامنشی به وسیله

آن تسط خود بر یک امپراتوری پهناور را حفظ و در واقع به خوبی آن را اراده می‌کرد. تاکنون دلمشغولی انحصاری محققان به شاهراه مورد اشاره هرودوت یعنی جاده سارد - شوش باعث شده است تا شبکه گسترده ارتباطی و ترابری که در سراسر قلمرو شاهنشاهی ایران وجود داشته است در پرده‌ای از ابهام باقی بماند و به درستی بررسی نشود. در واقع به برکت "متون سهمیه مسافرتی" بایگانی تخت جمشید، اکنون معلوم شده است که جاده میان شوش و تخت جمشید در قلب سرزمین ایران تا چه اندازه کارآمد و پررفت و آمد بوده است. همچنین منابع دیگر به ما اجازه می‌دهند تا گستردگی شاهراه‌های شاهی ایران در بقیه فلات ایران را بهتر بشناسیم: باکتریا و هند در شرق؛ و بین‌النهرین، آسیای صغیر، سوریه - فلسطین و مصر در غرب. با این افزوده‌ها معلوم می‌شود که جمع مسافت بزرگراه‌های شاهنشاهی بالغ بر حدود ۸۰۰۰ مایل بوده است. البته همه این شریان‌ها در یک زمان وجود نداشته و به یکسان اداره نمی‌شده‌اند. مثلاً تردید داریم که سرویس پستی سریع‌السیر ایران می‌توانسته در سراسر این سرزمین پهناور با یک "امپراتوری غیرمتمرکز" مانند شاهنشاهی هخامنشی به یکسان و با همان سرعت عمل کند، زیرا در آن صورت برای انجام وظیفه درست به کارمندان و اسب‌های نسبتاً زیادی نیاز می‌داشته است (پفلوم ۱۹۴۰، ص ۲۰۴). اما در عین حال ذکر این نکته لازم است که در امتداد این شاهراه‌ها آذوقه و ملزومات مسافران و پیک‌ها فقط از ایستگاه‌های بین‌راهی تأمین نمی‌شد، بلکه از روستاهای مجاور جاده فراهم می‌آمده است (PF 1573, 2057؛ درایور ۱۹۶۵/۱۹۷۵، شماره ۶). قرارگاه‌ها و مراکز اداری "هوپارخ‌ها" [فرمانداران] و قلعه‌های پادگان‌ها بی‌گمان در فراهم کردن تسهیلات لازم ارتباطی برای اداره و حکومت بر این سرزمین پهناور و بی‌در و پیکر نقشی اساسی می‌داشته‌اند. سیستم‌های ارتباطی بعدی با پیک‌های سوارتندرو نیز با همین شیوه و در همین سرزمین با همین مساحت به سبک پست سلطنتی هخامنشی عمل کرده‌اند (پوپر ۱۹۵۵، صص ۴۵-۵۴) و موفق هم بوده‌اند و همین می‌تواند هرگونه شکاکیت امروزی را بزداید.

اگر ارقام بالا در مورد هخامنشی را بپذیریم، مشاهده می‌کنیم که به خوبی با شبکه‌های راهداری و ارتباطی امپراتوری در سایر مناطق جهان تا پیش از عصر

مدرن قابل مقایسه هستند. جمع طول شاهراه‌های امپراتوری چین در پایان حکومت سلسله "هان" در سده سوم میلادی بین ۲۰ تا ۲۵ هزار مایل برای کشوری با حدود ۱/۵۳۲/۰۰۰ مایل مربع برآورده شده است (نیدم ۱۹۷۱، ص ۲۷). شبکه راه‌های امپراتوری روم در اوج قدرت و پهناوری آن در زمان حکومت امپراتور تریانوس [تراژان] در سده دوم میلادی حدود ۴۸۵۰۰ مایل (براساس "مسیر آنتونین" و "نقشه‌پوی تینگر") در سرزمینی به مساحت تقریبی ۱/۷۶۳/۰۰۰ مایل مربع بوده است. نمونه دیگر از دوره پیش از عصر جدید شبکه راه‌های امپراتوری اینکا است که حدود ۳۵۰۰ کیلومتر در غرب آمریکای جنوبی از اکوادور تا پرو، بولیوی و شیلی تا آرژانتین را دربر می‌گرفته است. برآورد تازه‌ای جمع کل این راه‌ها را بالغ بر ۲۵ هزار کیلومتر در سرزمینی بسیار صعب‌العبور می‌انگارد (هیسلوب ۱۹۸۴، صص ۲۲۳-۲۱۵). در مورد امپراتوری هخامنشی، اگر راه‌های فرعی را به شاهراه‌های اصلی بیفزاییم، در آن صورت شبکه راه‌های سلطنتی ایران در آن عصر کهن کاملاً قابل مقایسه خواهد بود با این شبکه‌های جدید بعدی.

گندم، روغن و شراب...*

(یادداشت‌هایی درباره دادوستدهای بازرگانی در مدیترانه خاوری

حدود میانه هزاره یکم ق.م.)

ژان فرانسوا سال - لیون

پیشین "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

تاکستان و شراب

من در این جا نه می‌خواهم تصویری از موکاری در مدیترانه شرقی در اواسط هزاره یکم ق.م. ترسیم کنم و نه حتی طرح کلی از تاریخ تولید و تجارت شراب در کشورهای ساحلی ارائه دهم: فقط فهرست کتاب‌های مرجع در این باره می‌تواند چیزی به اندازه مقاله حاضر از آب درآید.^۱ اما با توجه به این‌که در این زمینه در مورد فلسطین^۲، فنیقیه یا قبرس هنوز به هیچ نتیجه قطعی دست نیافته‌ایم، یادآوری چند واقعیت شناخته شده کلی و دقیق‌تر شدن در مسائل مربوط به کشفیات باستان‌شناسی اخیر بی‌سود نیست.

مصر باستان از لحاظ تاکستان‌ها و تولید شراب منطقه ثروتمندی بود. چگونگی

*- دو قسمت اول این پژوهش سه بخشی هنگام اجلاس سال ۱۹۸۸ خرونینگن ارائه شده و با یک عنوان در جلد ششم همین مجموعه حاضر صص ۲۳۶-۲۰۷ به چاپ رسیده‌اند. در مورد محدودیت‌های نگارنده بنگرید به قسمت نتیجه‌گیری‌های همین مقاله.

۱- حتی اگر فقط به محدوده مدیترانه شرقی قناعت کنیم و بنابراین به پژوهش‌های بی‌شمار درباره انگور و شراب در غرب باستان (مثلاً چرنیا ۱۹۸۴) توجهی نداشته باشیم، درباره آمفوراها [کوزه‌های دودسته‌دار] یونانی ارجاع خواهیم داد به آتار ویرجینیا گریس (۱۹۶۱ و غیره) و پژوهش‌های اخیر ژ. آمبرور و ی. گارلان (۱۹۸۶، ۱۹۸۷). درباره موکاری در یونان بنگرید به یادداشت‌های اخیر م. آمورتی ۱۹۸۸، البته پس از مقاله اساسی ف. سالویا ۱۹۸۶.

۲- رساله داوید ایتمام درباره شراب و موکاری در اسرائیل (۱۹۸۸) فقط به زبان عبری است.

احداث تاکستان‌ها و کاشتن مو و انگور چینی، که از آغاز هزاره سوم (ق.م) در دره نیل و آبادی‌های بیابانی (واحه‌ها) مرسوم شده بود، غالباً روی دیوارنگاره‌های مقبره‌ها نقش شده و جزئیات کشت مو، انگور چینی، تولید و نگهداری شراب و غیره در آن‌ها به چشم می‌خورد. کتیبه‌ها و نقش‌ها و تصاویر روی آمفوراهاى مصری انواع گوناگون چگونگی تولید و نوع تاکستان‌ها را نشان می‌دهند که هیچ کمتر از شراب‌های کشورهای همسایه نیستند: آتناوس* از شهرت شراب سفید "مارئوتیک" یاد می‌کند که انگور آن در نزدیکی دریاچه "مارئا" (ماریوت امروزی) در دلتا به عمل می‌آمد، و از شراب "آنتولا" در نزدیکی اسکندریه نام می‌برد که عایدات (فرمانداران؟ بلند پایگان؟ ملاکین بزرگ) ایرانی ناشی از فروش آن هنگام دوره تسلط هخامنشیان، فقط صرف پول توجیبی همسران ایشان می‌شد (Deip. I33).

مصریان به رغم بازدهی بالای تاکستان‌های خصوصی یا سلطنتی خود، باز از واردکنندگان عمده‌ی شراب‌های خارجی بودند. می‌دانیم که مثلاً در دوره "امپراتوری جدید" شراب فلسطین را به مصر صادر می‌کردند (آمی‌تو ۱۹۷۸)، اما گویا مصرف‌کنندگان مصری به زودی شراب‌های فنیقی یا سوری را ترجیح دادند: شراب لبنان یا بنا به نوشته عهد عتیق شراب هلبون، اشاره هرودوت مبنی بر این‌که "از سراسر یونان و فنیقیه در تمام سال خمره‌های پر از شراب به مصر فرستاده می‌شود" (III ۶)، و بخصوص تعداد بسیار زیاد آمفوراهاى [کوزه‌های دودسته‌دار] سواحل شرقی مدیترانه که در مصر کشف شده‌اند؛ "خمره کاناهاى" که در روی دیوارنگاره‌های مصری از قرن پانزدهم ق.م. دیده می‌شود همان‌گونه که هزار سال بعد تصویر خمره‌های فنیقی را در کنار آمفوراهاى یونانی می‌بینیم (گریس ۱۹۶۱ شکل ۴ مربوط به سده چهارم ق.م). برخلاف آنچه هرودوت گفته است^۳، در کشفیات باستان شناختی تعداد بسیار زیادی خمره‌های خارجی، به صورت سالم یا شکسته، در مصر پیدا شده است که برخی از آن‌ها دارای تصاویر یا مهرهای فنیقی یا عبری هستند (در الفانتین، سقره و غیره؛ نک. زمر ۱۹۷۷ در مورد طبقه‌بندی آمفوراها، لومر ۱۹۷۷ در مورد خرده سفال‌ها)؛ آمفوراهاى فنیقی دوره

*- نویسنده و محقق یونانی تبار مصری (سده سوم میلادی). در آثار او نقل‌قول‌هایی از ۱۵۰۰ اثر گم‌شده انجام گرفته است.

۳- من سپس به کوتاهی به این اشاره هرودوت بازخواهم گشت که می‌گوید خمره‌های خالی را به مبدأ برمی‌گردانند.

نوبابلی و ایران متعلق به سده‌های هفتم تا پنجم ق.م. اخیراً در "وادی تومیلات" کشف شده‌اند یعنی جایی که از طریق یک آبراهه [کانال] میان رود نیل و دریای سرخ ارتباط وجود داشته است (به نقل از لومر ۱۹۸۹، ص ۵۹). و سرانجام این‌که، مصر مسلماً از نخستین کشورهای شرقی بوده که از یونان یا آسیای صغیر به مقدار بسیار زیاد شراب وارد می‌کرده است: نزدیک به صدهزار آمفورا^۴ی مهر خورده فقط به شهر اسکندریه وارد شده که اکثر آن‌ها مربوط به دوره‌های هلنیستی یا رومی بوده‌اند، و برخی از آن‌ها متعلق به آغاز سده چهارم ق.م. هستند. می‌دانیم که آمفوراها^۴ی مهر خورده فقط بخشی از آمفوراها^۴ی وارداتی بوده‌اند (آمبرور ۱۹۸۲)، و به علاوه باید در نظر داشت که کوزه‌های ساخت محل نیز وجود داشته‌اند.^۴ پیش از شراب‌های جزیره رودس، شراب‌های جزایر تاسوس، ساموس یا حتی سینوپه به وفور به سوی دره نیل روان بوده‌اند. حال آن‌که برعکس به نظر می‌رسد مصر شراب‌های تولیدی خود را صادر نمی‌کرده است.

در این جا باید مسأله مهمی را یادآور شوم که برای درک سازوکارهای مبادله در مدیترانه شرقی بسیار اهمیت دارد و در مورد مناطق دیگر ساحلی مدیترانه نیز صدق می‌کند، و آن: مسأله فرضیه تناسب میان تولید و مصرف است. به رغم شواهد بسیار فراوان در مورد استفاده‌های گوناگون و متعدد از شراب در کشورهای یونانی و غیر یونانی: مصارف مذهبی، پزشکی، و البته ضیافت‌ها و مهمانی‌ها و/یا مجالس عیش و نوش، ارزیابی مصرف کل شراب در منطقه‌ای معین، حتی به صورت تقریبی، ناممکن است. به علاوه می‌دانیم که یونانیان شراب را با آب مخلوط می‌کردند و می‌نوشیدند: "تنها بدین ترتیب بود که مردان یاد گرفتند بنوشند و باز سرپا بمانند [...] حال آن‌که قبلاً شراب خالص آنان را کله پا می‌کرد."^۵ اشاره‌های مشابهی در مورد ضرورت درآمیختن شراب با آب در متون عهد عتیق نیز وجود دارد (زمر ۱۹۷۷، صص ۹۸-۱۰۸)، و نوع سفالی که در ساختن "قدح" به کار می‌رفت. از هزاره دوم ق.م. در تولیدات

4- Voir, par exemple, les contributions de J.Y. Empereur & M. Picon (p. 103-126) et de W.D.E. Coulson. N.C. Wilkie & J.W. Rehard (535-550), dans *AmphGr*.

۵- از سخنان فیلوخوروس [مورخ آتنی سده سوم ق.م.] به نقل از ویلار ۱۹۸۸، ص ۲۵ (از ر. دکا سیاست‌گذارم که این مرجع را به من معرفی کرد) و از نظر یونانیان، نوشیدن شراب ناب مظهر وحشی‌گری و شراب مخلوط با آب نشانه‌ی تمدن بود.

مناطق ساحلی شرق مدیترانه ثابت بود. به هر روی گذشته از تفسیر رفتار فردی، مسأله اقتصادی آن است که بکشیم تا بدانیم آیا کشورهای تولیدکننده، مانند مصر، قادر به تأمین نیازهای داخلی خود بوده‌اند؟ پاسخ خام دست‌نیافتنی است، ولی با این حال محتمل به نظر می‌رسد که مقادیر انبوه شراب‌های وارداتی در کشورهای ساحلی شرق مدیترانه برای پاسخ به نیازهای یک مصرف‌کورو وحشی نبوده، بلکه بیشتر به منظور پاسخگویی به سلیقه‌های گوناگون مشتریان بوده است؛ هر یک از این شراب‌ها شهرت خاص داشتند - آتائوس بیش از ۸۵ نوع شراب را برمی‌شمارد و با دقت توصیف می‌کند -، و از آن‌جا که من در مقاله قبلی خود (جلد ششم ص ۲۱۵) متذکر شده‌ام که دادوستد فلان کالا میان کشورهای که آن را دارند و "کشورهایی که آن را ندارند"، چه یونانی چه شرقی، انجام نمی‌گیرد، پس ما با یک نظام رقابت بازرگانی سروکار داریم. در این جهان، کشاورز - مالک دارنده‌ی مازاد محصول^۶ یا شیاد - فروشنده‌ی اجناس بُنجُل (نک بعد) دیگر جایی ندارند، و وجود گزینش در تولید و/ یا عرضه به بازار مستلزم داشتن یک استراتژی واقعی است: "با کمی تاکستان است که می‌توان امید کسب سود سریع داشت، با مقداری - حتی متوسط - زمین کشاورزی می‌توان به خوبی سود برد" (آمورتی ۱۹۸۸، ص ۷۵). از این مرحله است که به رغم بغرنج و حتی معمایی بودن سازمان دادوستد - و رقابت؟ - بخصوص در مناطق یونانی که شواهد مکتوب درباره آن‌ها فراوان‌تر است، باید به بررسی دقیق ساختارهای تجاری کمابیش پیشرفته و پیچیده پرداخت.

در کتاب مقدس بیش از ۱۴۰ بار از شراب و تاکستان و موکاری نام برده شده است و می‌دانیم که شراب در حیات مذهبی فلسطین چه جایگاه مهمی داشته است. در بیشتر کاوشگاه‌های باستان‌شناختی فلسطینی، دستگاه‌های فشار انگور برای

۶- بنگرید به نظریات ب. براوو درباره "زایش" بازرگانی بزرگ در یونان باستان که من در مقاله قبلی خود (جلد ششم صص ۲۱۴-۲۱۳) درباره گندم به آن اشاره کرده‌ام.

۷- نویسنده بر فقدان "بزرگ معمولی" و "شرایط الزامی اقلیمی" در موکاری عهدباستان تأکید می‌ورزد (آمورتی ۱۹۸۸، ص ۱۴) که البته مسلماً در مورد گندم‌کاری و به طور کلی غلات و در مورد زیتون‌کاری چنین نیست: در موکاری همه چیز به "هدفی که باید به آن رسید" بستگی دارد: تولید شراب فراوانی که به برکت عشق به نوشخواری و مستی سودآور است و بازدهی بسیار دارد، شراب نابی که میزان الکل بالا و گیرایی فراوان داشته و به خوبی هم نگهداری شده باشد" (همان ص ۶).

آبگیری و تولید شراب، تجهیزات تاکستانی و انگورکاری نظیر برج‌هایی که در میان تاکستان‌ها برای پاسداری و مراقبت از محصول برپا می‌کردند کشف شده است که به شناخت ما از جغرافیای خاص تاکستان‌ها یاری می‌رسانند^۸، و گاه نیز سرداب‌های بزرگی کشف شده‌اند که حاوی صدها خمره آمفورا بوده‌اند (ژیبون)^۹. از متون مذهبی و کتاب مقدس پیداست که در پایان "عصر مفرغ پسین" فلسطین به مصر شراب صادر می‌کرده است، و نیز در زمان پادشاهی سلیمان طبق قراردادی تجارتي که با "حیرام" سلطان صور بسته شده بوده به فنیقیه نیز شراب صادر می‌شده است. ژ. ناوه (۱۹۸۷) تصور می‌کند که در سده چهارم (ق.م) شراب غزه نیز به قبرس صادر می‌شده است. اما فلسطین شراب‌های دیگری از قبرس (ناوه ۱۹۸۷، ص ۳۰) و از فنیقیه، بخصوص از اواخر قرن چهارم ق.م. از رودس وارد می‌کرد که در عهد عتیق بارها به آن اشاره شده است؛ با آن‌که فهرست کاملی از دسته‌های مَهرخورده آمفوراها یعنی خمره‌های حمل در مورد فلسطین وجود دارد، به نظر می‌رسد که واردات شراب یونانی فقط در پایان سده چهارم شروع شده و بیشتر نیز از جزیره رودس بوده چنان‌که چندان جایی برای انواع شراب‌های جاهای دیگر یونان باقی نگذاشته است (هلپرن - زیلیرشتاین ۱۹۸۰)

انواع متعدد شراب در فلسطین شناخته شده‌اند: شراب‌های قرمز، سفید، روشن، "تازه"، کهنه، ملایم، تلخ و حتی "جوشیده" (براون ۱۹۶۹؛ پُل ۱۹۷۵) و چند تاکستان نیز از آوازه‌ی بلندی برخوردار بوده‌اند: کوه کرمل، شارون، غزه و غیره. سازمان سلطنتی مهم‌ترین تاکستان‌ها از متون کتاب مقدس و نیز از نشانه‌ها و تصویرهای متعدد روی آمفوراها، خرده‌سفال‌های سامریه یا آراد^{۱۰} و غیره معلوم

۸- بهترین اثر در این زمینه همان کتاب عبری د. ایتم [Eitam] است که قبلاً اشاره کردیم. نیز نگاه کنید به بوروفسکی ۱۹۸۷، صص ۱۱۴-۱۰۲ با اشارات دقیق به نقل قول‌های کتاب مقدس و روش‌های کشت مو، که گرچه شتابزده است اما در مورد یافته‌های باستان‌شناختی مفید است. زمر (۱۹۷۷، صص ۹۸-۱۰۸) نیز پژوهشی کلی انجام داده که درباره کوزه‌ها و خمره‌های آمفورای شراب بسیار مستند است.

۹- مَهرهای روی دسته‌های خمره‌های این کاوشگاه ظاهراً نشانه تعلق آن‌ها به کشتزارهای "محصور" خاصی است. به هر حال تاکستان‌ها را با دیوارک‌هایی از سنگ خالی محصور می‌کردند، چنان‌که بارها در کتاب مقدس اشاره شده است (Bull. Ép. Sé m. 1972: no. 76).

۱۰- درباره خرده‌سفال‌های به دست آمده از "آراد"، همچنین بنگرید به کتابنامه ذکر شده در بخش یکم این مقاله در جلد

شده است (لومر ۱۹۷۷، صص ۶۷۸۴ و ۱۵۵-۲۲۲). خمره‌های سلطنتی کشف شده در لاکیش و کاوشگاه‌های دیگر با مهرهای L-mlk شهر یهودا موجب بحث‌های فراوان و انتشار مقالات بی‌شماری شده‌اند.^{۱۱} کارکرد این خمره‌ها به عنوان ظرف‌های انبار کردن شراب ظاهراً به علت وجود نشانه‌ی têt مورد تأیید قرار گرفته و باعث تفسیرهای گوناگونی شده است، و بسیاری اظهار نظر کرده‌اند که این احتمالاً نوعی جَعَل سلطنتی بوده است (Bull. Ép. Sém. 1970: no.10) و انگهی گمان می‌رود نام‌هایی که معمولاً با واژه L-mlk و نماد سلطنت همراه هستند، اسامی مناطق موکاری و تولید شراب بوده‌اند) که مخففی بوده به معنای مزرعه "بسته" یا "محصور" - بدون شک به عنوان تأیید محتوای ظرف (Bull.Ép.Sém. 1975: n:79) و مشخص کردن شراب‌های "خوب" یا شراب‌های معمولی (همان، سال ۱۹۷۶، شماره ۱۰۸)، یا شکلی منشعب از نشانه‌ای مصری برای "سلطنت" (همان شماره ۱۰۹). گذشته از این اختلاف نظرهای کتیبه‌ای، کمترین شکی نیست که بسیاری از این ظرف‌ها به منظور نگهداری شراب در سرداب‌های سلطنتی بوده‌اند: و بنابراین فرض استفاده بازرگانی منتفی است چون در آن صورت از ظرف‌های کم حجم‌تر مخصوص حمل و نقل استفاده می‌کردند.

انواع بسیار گوناگون خمره‌های آمفورای معرفی شده توسط زمر (۱۹۷۷، صص ۱۲-۳۶) که اکثراً از ویرانه‌ها و کاوشگاه‌های سواحل مدیترانه به دست آمده‌اند، در واقع کانتینرها یا ظروف مخصوص حمل و نقل شراب بوده‌اند که ظاهراً در همه‌جا نیز شکلی مسلط و خصوصیتی مشترک دارند: پوشش داخلی خمره‌ها با آهک و نشانه‌هایی از قیر برای محکم کردن و مهر و موم کردن درپوش‌های آن‌ها، از جمله عناصری هستند که امکان بازشناسی کاربرد اختصاصی ظرف را به ما می‌دهند. فهرست‌های پیشنهادی مؤلف از کاوشگاه‌های فوق‌الذکر شامل قبرس، فنیقیه، فلسطین و مصر است، هر چند که تشخیص این‌که کدام ساخت کدام منطقه هستند آسان نیست^{۱۲}؛ احساس

→ ششم. در سامریه، واژه مورد استفاده برای مشخص کردن تحویل شراب کلمه فنیقی yn در محیطی بوده که کاملاً زبان عبری حاکم بوده است.

۱۱- آخرین نفر لومر (۱۹۸۹) بود که بر همه پژوهش‌های جاری برتری داشت.

۱۲- تمام این خمره‌های آمفورا به تعداد زیاد و گوناگون در تمام کاوشگاه‌های ساحلی درون مثلث مصر - سوریه ساحلی

حاکم آن است که ساخت آن‌ها استانداردهای عامی به گونه‌های متعدد داشته است. ظاهراً یک داده‌ی گاه‌شناختی مهم و روشن وجود دارد و آن این است که قدیمی‌ترین خمره‌های آمفورای نوع جدید که جایگزین "خمره‌های باستانی کانانه‌ای" شده‌اند به سده‌های نهم و هشتم ق.م. تعلق دارند (انواع ۵ و ۱۰-۹ زمر)؛ همه‌ی این گونه‌ها تقریباً به طور کامل در حوالی پایان سده چهارم ق.م. یعنی زمانی که آمفوراها نوع یونانی به فراوانی پدیدار می‌شوند، ناپدید می‌گردند (مثلاً نوع ۲۹ زمر). همان‌گونه که من درباره ظروف حمل و نقل غلات و روغن متذکر شده‌ام (نک. جلد ششم)، اوج رونق و شکوفایی تولید این ظروف بین سده‌های هفتم تا پنجم ق.م. است که البته مناطق تولید آن‌ها دقیقاً روشن نیست.

گویا فنیقیه در دوران باستان به خاطر صادرات شراب بیشتر شهرت داشته است تا تولیدات دیگر خود، و شراب بیبلوس [جیبیل کنونی در لبنان] از حُسن شهرت چندانی برخوردار نبوده است. با این حال شرایط طبیعی کوه لبنان برای کشت انگور مساعد بوده است^{۱۳}، و بنابراین دلیلی نداریم تا وجود مناطق تولید در آن‌جا را منتفی بدانیم؛ در قسمت شمالی‌تر تاکستان‌های غنی‌تری وجود داشته و استرابون (XVI، ۲، ۹) یادآور می‌شود که "در" لائودیکه" (لاذقیه کنونی [در خاک سوریه]) تاکستان‌های فراوانی وجود دارد و بیشترین شرابی که در اسکندریه مصرف می‌شود از این‌جا به دست می‌آید. "قبلاً دیدیم که شراب‌های فنیقی در مصر خواستاران زیادی داشتند، و بیشتر مورخان فرضیه رخنه شراب‌های ناب فنیقی در غرب را تأیید می‌کنند.^{۱۴} با این حال همه متون درباره تنوع و کیفیت این شراب‌ها محتاط و خاموش‌اند، و از این رو بی‌آن‌که بخواهیم نتیجه قطعی بگیریم بهتر است به پرسش درباره اصالت

→ قبرس وجود دارند؛ مطالعه فوری آن‌ها مستلزم بررسی کلیه اسناد ارائه شده توسط زمر و نیز اسنادی است که پس از چاپ کتاب او در سال ۱۹۷۷ گرد آمده‌اند. البته برنامه‌های منظمی برای تجزیه و تحلیل فیزیکی - شیمیایی این ظروف نیز ضرورت دارد.

۱۳- اگر امروزه بهترین شراب‌ها حاصل دره بقاع هستند، این امر معلول علل تاریخی‌ای است که ربطی به شرایط و امتیازات طبیعی و اقلیمی ندارد: اکنون تاکستان‌های بسیار خوب در میانه کوه‌های لبنان فراوان است.

14- F. Benoit, *Recherches sur l'hellenisation du midi de la Gaule*, cité par Elayi 1988: 97, n. 69. Gras, Rouillard & Teixidor 1989: 105, sont plus prudents sur point.

تولیدات فنیقی پیردازیم: آیا به راستی این شراب‌ها تولید خود فنیقیه بوده‌اند یا فقط از آن‌جا صادر می‌شده‌اند؟ به عبارت دیگر، آیا این شراب‌های "فنیقی" شراب‌های "شرقی" به معنای عام کلمه (قبرس، فلسطین، سوریه) نبوده‌اند که در خمره‌های "فنیقی" حمل و صادر می‌شده‌اند؟

شاید یکی از عوامل گمراه‌کننده همان سخن هرودوت باشد که می‌گوید خمره‌های خالی شده شراب در مصر را به مناطق مبدأ آن‌ها، به سبوریه، برمی‌گرداندند؛ در زمان ما به این کار پس دادن گروبی می‌گویند. اما متن هرودوت به اندازه کافی روشن است و می‌گوید تمام خمره‌های شراب خالی شده را جمع می‌کنند و به ممفیس می‌فرستند و مردم ممفیس نیز موظف‌اند آن‌ها را پر از آب کرده و به بخش شمالی صحرای سینا ارسال کنند. چند سطر قبل از آن نیز درباره صحرای سینا می‌گوید "بیابان وحشتناک خشکی است که عبور از آن کمتر از سه روز امکان ندارد" (III ۵). "کمبوجیه هنگام حمله به مصر، وقتی از این بیابان عبور می‌کرد فرمان داد مشک‌هایی پر از آب همراه سپاه باشد" (III ۹)، و اگر سخن هرودوت را باور کنیم، در آن صورت جانشینان کمبوجیه برای عبور از این صحرا از همان خمره‌های فنیقی پر آب شده در مصر استفاده می‌کرده‌اند.^{۱۵} در تأیید فرضیه تخصص فنیقی‌ها در تولید این خمره‌ها، استدلال‌های باستان‌شناختی جدی‌تر به نظر می‌رسند. باستان‌شناسان در بحثی کوتاه در مخالفت با خهوا (Geva) (۱۹۸۲) و بیکای (۱۹۸۵) درباره منشاء واقعی - صوری یا اسرائیلی - انواع متعدد خمره‌ها، معمولاً با استدلالی نسبتاً استوار آن‌ها را فنیقی می‌دانند: این خمره‌های مخصوص حمل و نقل (کانتینر) (که مؤلفان بالا به ترتیب آن‌ها را "خمره‌های نگهداری سوسیس" و "خمره‌های خشک ذخیره‌سازی" می‌نامند و برابر است با نوع‌های ۱۵-۱۲ و ۲۹ زمر ۱۹۷۷، که من نیز (۱۹۸۸) آن‌ها را "خمره‌های لبه برگشته" یا "خمره-اژدر" نامیده‌ام) مسلماً منشاء فنیقی دارند: شهر صور برای "خمره‌های خشک ذخیره‌سازی"، احتمالاً دشت عَکُو [عکّا] برای خمره‌های لبه برگشته ساخته شده از خاک رُس زردمایه، و شهر سارپتا برای انواع دیگر. برخی خصوصیات فنی

۱۵- در مورد چگونگی استفاده مجدد از این خمره‌ها، از جمله نک. گارلان ۱۹۸۳ ص ۴۰. و هرودوت فقط ادعا می‌کند که "این خمره‌های خالی در مصر پر از آب می‌شدند و با همین آب آن‌ها را به فنیقیه برمی‌گرداندند" (الای ۱۹۸۸، ص ۷۵).

نظیر وزن سبک، دسته‌های خاص برای نصب و نگهداری خمره‌ها در انبار کشتی، حجم کمابیش ثابت و غیره نشان می‌دهند که این ظرف‌ها به‌ویژه برای حمل صادرات ساخته شده بوده‌اند و نه البته صرفاً شراب، بلکه در صورت خالی شدن برای حمل هر نوع محصول دیگر. در این جا شاید ذکر نکته‌ای بی‌فایده نباشد. می‌دانیم که خمره‌های آمفورای یونانی تقریباً همگی انگ و نشان خاص خود را داشته‌اند (نام سازنده ظرف، نام صاحب منصب یا ناظر عملیات و غیره - نک. پیشنهادهای کارلان ۱۹۸۶، ص ۲۷۱)، ولی محتوای ظرف نیازی به هیچ تأکیدی نداشته چون همیشه شراب بوده است - گرچه از نقش‌ونگارهای متعدد روی ظروف پیداست که منظور تاکستان‌های دلوس در دوره هلنیستی است. خرده‌سفال‌های مکتوب به زبان‌های عبری، فنیقی یا آرامی که در مصر و سواحل شرقی مدیترانه به دست آمده‌اند غالباً اسم خاص (مالک؟ گیرنده کالا؟) و چیستی محتوای ظرف بر آن‌ها نوشته شده است، چنان‌که گویی شکل ظرف خود گواهی بر محتوا نیست؛ پس با خمره‌ها یا کوزه‌هایی سروکار داریم که برخلاف خمره‌های آمفورای یونانی که فقط شراب یونانی حمل می‌کردند، نه همیشه محتوایشان یکی بوده است و نه اصلاً برای محتوا و مظرّف خاصی ساخته شده بوده‌اند. از سوی دیگر، فراوانی بسیار زیاد اشاعه این خمره‌های آمفورا در تمام کاوشگاه‌های قبرس و کرانه‌های خاوری مدیترانه این فرض را پیش می‌آورد که شاید این ظروف نه تنها به عنوان حمل‌کننده کالاهایی تجارّتی به آن محل‌ها رسیده بوده‌اند، بلکه در عین حال بسیاری نیز خمره‌هایی خالی و به منظور استفاده بعدی برای حمل محصولات محلی به آن جا وارد شده بوده‌اند؛ به سخن دیگر، فنیقی‌ها خمره‌های خالی خود را می‌فروخته‌اند تا هرکس بنا به نیاز خود آن‌ها را پر کند. یک مثال شاید بتواند آمفورایی باشد که در کیتیون پیدا شده است (Kition III: D7,135-136)، و آن را تاکنون به طور سنتی خمره شراب انگاشته‌اند (گونه ۱۹ زمر ۱۹۷۷)؛ اما کتیبه روی آن اشاره به روغن زیتون دارد، گویی می‌خواسته‌اند توجه را به محتوای "غیرمعمول" ظرف جلب کنند. اگر این فرض درست باشد، دیگر نمی‌توانیم مطمئن باشیم که خمره‌های فنیقی شراب فنیقی حمل می‌کرده‌اند، بلکه شراب‌های قبرسی، فلسطینی سوری یا هر جای دیگری می‌توانسته مظرّف آن‌ها بوده باشد. البته این امر لزوماً به معنای

کمی مبادله شراب در مدیترانه شرقی نیست زیرا این نکته را هم متون تأیید می‌کنند و هم اشاعه خمره‌های فنیقی، قبرسی و فلسطینی و غیره.^{۱۶}

بررسی فرهنگ موکاری در قبرس و شراب قبرسی در دوران باستان ضرورت دارد، ضمن آن‌که، تا جایی که می‌دانم، شرایط مساعد طبیعی و تاریخ معاصر جزیره همگی گواه بر اهمیت نقش کشت انگور در آن جزیره است.^{۱۷} استرابون یادآور می‌شود که جزیره "شراب خوب" دارد (XIV، ۶، ۵) و در متون تلمودی شراب قبرسی ستوده شده است (ناوه ۱۹۸۷، ص ۳۰). اما تفکیک اسناد باستان‌شناختی و کتیبه‌ای آسان نیست، در یک گور از شهر وونی بر روی خمره‌های بزرگی که بی‌گمان از نذورات تدفینی بوده‌اند با حروف هجایی قبرسی کلمات "شراب سفید" و "شراب خرما" نوشته شده است (ICS شماره‌های ۲۰۷ و ۲۰۸ به نقل از ماسون ۱۹۶۷، ص ۱۳۳)؛ در روی تکه سفال مکتوب و منقوشی که در ۱۸۹۶ در گوری در سالامین پیدا شده، در قسمت A نقش یک خمره [شراب؟] به عنوان نوبر و در قسمت B آن نقش شراب‌افشانی ترسیم شده و نوشته "یک خمره شراب برای هر روز آینده تا یک سال تمام."^{۱۸} با این حال چندان محتمل نمی‌نماید که شراب در دوره‌های "قبرس کهن" و "قبرس کلاسیک" فقط کارکرد تدفینی و/یا مذهبی می‌داشته است. در همان دوره بوده که خمره‌های آمفوریایی فنیقی به حد وفور وارد قبرس می‌شده‌اند^{۱۹}؛ بسیاری از این خمره‌ها با انواع شرقی

۱۶- از موضوع‌های دیگری که بررسی فوری آن ضرورت دارد، جایگزینی گواهی‌های مکتوب درباره صدور شراب‌های یونانی به فنیقیه توسط فهرستی از دسته‌های مُهر خورده خمره‌ها و نیز دسته‌های مُهر نخورده در کاوشگاه‌های لبنان و سوریه است.

۱۷- گواهی مسافران قدیمی مؤید کیفیت خوب شراب قبرسی از سده ۱۴ میلادی است. از آغاز نیز تصور بر این بود که کشت مو به صورت اهلی نسبتاً دیر در جزیره شروع شده است زیرا بذرهایی که در شهر سالامین پیدا شده‌اند همگی نزدیک به مو وحشی هستند (Hjelmqvist 1973:238) و معلوم شده که از هزاره سوم ق.م. از همین انگور وحشی استفاده می‌کرده‌اند (همان ۱۹۷۹، صص ۱۱۱-۱۱۰)، ولی فرضیه اهلی شدن آن به مرور زمان برحسب مناطق مختلف قبرس چندان متقاعدکننده نیست.

۱۸- همان، صص ۱۴۲-۱۳۹. مؤلف به وقف کوزه‌های شراب توسط یک مؤمن "به عنوان نوبرهای تولید ملک خود" اشاره می‌کند (۱۳۹ پانوش ۴).

۱۹- درباره خمره‌های آمفوریایی کیتیون-کاتاری، یعنی کاوشگاه اصلی فنیقی در قبرس، هنوز چیزی انتشار نیافته است: جانسون (۱۹۸۱) در بررسی خود درباره واردات خمره‌ها به ارجاع به من (ژانفرانسوا سال ۱۹۸۰) قناعت می‌کند که کافی

که به طور کلی "خمره‌های شراب" دانسته شده‌اند مطابقت دارند (زمر ۱۹۷۷) و بسیاری از نقش‌ها و نوشته‌های روی آن‌ها به خط فنیقی به نام مالک یا سازنده خمره (۹) اشاره می‌کنند ولی هرگز به شراب محتوای آن اشاره‌ای ندارند.^{۲۰} اما با توجه به ملاحظات قبلی در مورد گردش خمره‌های خالی در مدیترانه شرقی، اجازه نداریم همه این واردات را شراب‌های فنیقی یا فلسطینی بدانیم، ولو این‌که چند کتیبه‌گاه به منشاء شرق مدیترانه‌ای آن‌ها اشاره کرده باشند.^{۲۱} کاوش‌های قبرسی‌ها نمایانگر فراوانی تولید خمره‌های آمفوریایی محلی در هزاره یکم ق.م. است؛ آمفوراها از آغاز سده چهارم و شاید قبل از آن خصوصیات ساخت پافوس، کورزیون یا کیتیون را دارند که به مصر، به فنیقیه یا به فلسطین صادر می‌شده‌اند (گریس ۱۹۷۹؛ کالوه ۱۹۸۶): بعدها در پاپیروس‌های زنون ویژگی تاکستان‌های آن‌ها ذکر شده است. خاک رُس این خمره‌ها، بخصوص در مورد شهر کیتیون، به آسانی قابل شناسایی است، و مهرهای روی دسته‌ها با اشکال خود یا با علائم هجایی خویش امکان شناسایی دقیق‌تر را فراهم می‌سازند (کالوه ۱۹۸۶؛ کیتیون - بامبولای IV). ی. کالوه در یک نتیجه‌گیری مقدماتی درباره این نوع آمفوراها یادآور می‌شود که آن‌ها فقط گواهبخش بسیار ناچیزی از تجارت قبرس هستند، و بنابراین باید درباره مواد باقیمانده که هنوز خوب شناسایی نشده‌اند پژوهش بیشتری انجام گیرد (کالوه ۱۹۸۶، صص ۵۱۴-۵۱۳). همچنین از آغاز قرن چهارم (ق.م) بوده که شراب‌ها و آمفوراها یونانی از جزایر تاسوس، ساموس و کوس به سوی قبرس سرازیر می‌شوند تا آن‌که در سده سوم (ق.م) واردات از جزیره رودس بر همگی غلبه می‌کند.^{۲۲}

افزون بر این‌ها، مسأله واردات گندم و روغن زیتون است، چون شراب به هر حال

→ نیست. پ.م. بیکای نیز در تحلیل خود درباره واردات فنیقی (۱۹۸۱) به خمره‌های آمفوریایی نمی‌پردازد، ضمن آن‌که در سال ۱۹۸۷ نیز چندان توجهی به این موضوع نکرده بود.
۲۰- در نوشته‌های روی خمره‌ها فقط از روغن یاد شده است. نک.

Masson et Szyner 1972; Amadasi, Kition III; Zemer 1977.

۲۱- نک. ناوه ۱۹۸۷ که از کشفیات در لارناکا، ایدالیون و آلاسا متعلق به سده‌های چهارم و سوم ق.م. نام می‌برد؛ نشانه "A" مسلماً نشانه‌ی شراب عالی است، اما به محتوای خمره عمداً اشاره‌ای نشده است.

22- Travaux d'Y. Calvet à Salamine et Kition (en dernier, Kition-Bamboula IV), de Z. Sztetyllo à Paphos.

بیشتر یک بار فرهنگی به معنای گسترده داشته است نه آنکه مانند دو محصول قبلی یک محصول ضروری فوری باشد. گمان می‌رود که تجارت شراب قبرسی - شرق مدیترانه‌ای در داخل مناطق ساحلی مدیترانه شرقی، چه از لحاظ تولیدی و چه از نظر واردات/صادرات، بسیار فعال و پیچیده بوده است. اگر در این باره براساس گردش آموغراها، شتابزده و احتمالاً به نحوی سطحی، قضاوت کنیم، اوج شدت این دادوستدها میان سده‌های ششم و چهارم ق.م بوده است، یعنی قبل از این که شراب‌های منطقه اژه بازار شرق را فتح کنند. آیا سازمان دقیق گردش توزیعی شراب‌های شرقی در میان این کاوشگاه‌های بی‌شمار که وجود آن‌ها را باستان‌شناسی تأیید کرده، چگونه بوده است؟ بررسی جدی این موضوع دشوار و حتی غیرممکن است، اما در این جا بیش از هر جای دیگری با یک حرکت براونی بسیار فراتر از حرکت‌های تک بُعدی روبه‌رو هستیم (نک. جلد ششم ص ۲۱۳): در مراکز بزرگ مدیترانه شرقی می‌توانستند هر شراب شرقی را که بخواهند بنوشند و مصرف کنند، و بی‌تردید اغراق نیست اگر تصور کنیم که گردش تجارتي آن شراب‌ها به اندازه شراب "بوژوله" امروزی پیچیده و پرسود بوده است. به چه دلایلی از آغاز سده چهارم ق.م. شراب‌های شرقی دیگر نتوانستند رقابت شراب‌های تولید یونانیان را تاب بیاورند، و آینده واقعی آن‌ها پس از دوره هلنیستی چه می‌شود؟ با وجود ادبیات فراوانی که در این زمینه در دسترس است - که البته نابرابرانه به تولیدات یونان و تولیدات خاور نزدیک توجه کرده‌اند - مسائل حل نشده هنوز بسیارند، و شاید تفسیر بهتر خمره‌های حمل‌ونقل بتواند عناصری از پاسخ را برایمان فراهم سازد.

ما در صفحات پیشین و مقاله قبلی خود (جلد ۶)، برای محصولات مدیترانه‌ای واقعی و تمام و کمال یعنی گندم، روغن و شراب اولویت قائل شدیم؛ گذشته از آن که ارزیابی انواع کالاهایی که انبارهای کشتی‌های در حال رفت‌وآمد به مدیترانه شرقی را می‌انباشند بسیار دشوار به نظر می‌رسد چون اشاره‌های به آن‌ها نیز بسیار متعدد است. فرآورده‌های خوراکی دیگر در حال گردش در منطقه که به آسانی و به تصادف از این جا و آن جای عهد عتیق و نیز کتاب آنتائوس (Deip. I 28) خوشه چین شده‌اند عبارتند از عسل یهودا، خرماي فنیقیه - که مسلماً اصل آن سواحل لبنان نبوده بلکه شاید

دره اردن بوده است، خشکبار و جز آن. مصر فروشنده ماهی بود؛ در حفاری‌های انجام شده در کیتون - بامبولا، بقایای نوعی ماهی بزرگ آب‌های شیرین متعلق به رود نیل در زیاله‌های آشپزخانه یک مسافرخانه سده سوم ق.م. پیدا شده است (کیتون - بامبولا IV). این یادآور زمانی است که "ون - آمون" مصری ۳۰ سبد بزرگ ماهی خشک برای امیر بیبلوس [جیبیل در لبنان] فرستاد، اما احتمالاً مصر یگانه تاجر این محصول نبوده است.^{۲۳} در این مسابقه احشام و دام‌ها نیز عقب نبودند: بزها و قوچ‌ها و بزهای نری که اعراب قدری به صور می‌فرستادند تا اهالی صور به نوبه خود آن‌ها را سپس به سوی مصر و دیگر مناطق همسایه صادر کنند؛ یا اسب‌هایی که فلسطینیان ظاهراً از فنیقیان می‌خریدند، و اینان به نوبه خود آن‌ها را از کاپادوکیه یا سیسیل از راه دریا وارد می‌کردند (الات ۱۹۷۹، صص ۵۴۱-۵۴۰)؛ اما بی‌گمان دادوستدهای دیگری نیز وجود داشتند که حتی تصور آن‌ها برای ما دشوار است.^{۲۴} گردش تجارتنی نمک دریایی را می‌توان حدس زد: بهره‌برداری "دریاچه نمک" نزدیک شهر کیتون [در قبرس] توجیه‌کننده حضور یک کارشناس متخصص کارخانه نمک در آن جاست که ستونی سنگی به افتخار وی برپا شده است (Bull.Ép. Sém.; 488-489؛ یان، در دست انتشار).

تجارت فنیقیه، چه با دوردست و چه نزدیک، نیز از نظر فلزات شهرت داشت و استرابون (XIV، ۶، ۵) به وجود معادن غنی مس و نیز سولفات مس و زنگ مس در قبرس اشاره می‌کند؛ و ما نیز به نقشه‌ای که گرا، رویار و تکسیدور در این زمینه تهیه کرده و پیشنهادهایی که درباره توسعه داده‌اند (۱۹۸۹، صص ۱۰۲-۹۷) باز خواهیم گشت. شهرت باستانی چوب فنیقیه از دوره هخامنشی باقی مانده است، چون در زمان آنان بود که چوب سدر لبنان را برای بازسازی معبد اورشلیم و نیز برای ساختن سقف معابد آپولو در اوتیک و هراکلس در کادیکس مورد استفاده قرار دادند (همان، صص ۱۰۴). سرو قبرس و جنگ‌های جزیره نیز معروف بوده‌اند و از چوب آن‌ها برای ساختن کشتی

۲۳- تا جایی که من می‌دانم، تجزیه و تحلیل بقایای ماهی در خمره‌های حمل و نقل تجارتنی خاور نزدیک، برخلاف غرب، به نتیجه‌ای نرسیده است.

۲۴- چه کسی در سال ۱۹۹۱ باور می‌کرد یا می‌توانست ثابت کند که بخش اعظم گاوهایی که در بیابان‌های ریگزار عربستان سعودی، کویت یا امارات متحد عربی در حال چراندن هستند، با پای پیاده از ترکیه آورده شده‌اند؟ مصرف گوشت گوسفند در تمام نواحی یاد شده تقریباً به طور کامل توسط استرالیا تأمین می‌شود.

استفاده می شده است. از تحویل چوب قبرس به مصر در زمان نامه‌های الامارنه خبر داریم، و استرابون نیز یادآور می شود که از جنگل‌های قبرس برای ساختن کشتی استفاده می کردند ولی باز چون نتوانستند از تجدید رشد جنگل‌ها جلوگیری کنند قطع جنگل مجاز شد تا اشخاص بتوانند به کشاورزی در آن‌ها پردازند (XIV، ۶، ۵؛ نک. نیز پلینی XVI ۲۰۳). حمل و نقل و خرید و فروش سنگ نیز وجود داشت: فهرست اخیر اشیای سودمند سنگی که در حفاری‌های باستان‌شناختی در سطوح پیش از فنیقی کیتیون - کاتاری پیدا شده است نشان می دهد که منشاء این سنگ‌ها خود جزیره نبوده است (کیتیون ۷، پیوست ۷)؛ نظیر چنین شناسایی‌هایی را می توان در اکثر کاوشگاه‌های خاور نزدیک انجام داد و آن‌گاه خواهیم توانست تابلوی بسیار رنگارنگی از چگونگی گردش مواد سنگی تهیه کنیم. می دانیم که ارغوان فنیقی کالای تجملی و لوکسی بوده که در سراسر مدیترانه باستانی توزیع می شده است، اما گویا در خاور نزدیک منابع دیگری غیر از فنیقیه برای ارغوان وجود می داشته‌اند: در قبرس به یک "صیاد مورکس" یا "رنگرز ارغوان" برخورد می کنیم (ماسون ۱۹۸۵، ص ۸۷) حزقیال نیز به نوبه خود یادآور می شود که شهر صور از [دوم "بهرمان" = یاقوت سرخ] و ارغوان و پارچه‌های قلابدوزی و کتان نازک و مرجان و لعل^{۲۵} دریافت می کرده است (حزقیال نبی باب ۲۷ آیه ۱۶)، و این‌ها کالاهایی هستند که از سواحل دریای سرخ و شاید سواحل "خلیج فارس - عربی" * توسط کاروان‌های تجارتی عرب به قلمرو اسرائیل حمل می شده‌اند. در این جا می توان به فهرست محصولات کمیاب و "بیگانه" که توسط کاروان‌های عرب از منطقه دوردست یمن یا بنادر دریای سرخ^{۲۵} و شهرهای بازرگانی عربستان شرقی^{۲۶} به فنیقیه حمل می شد افزود: ادویه، کندر، سنگ‌های گرانبها، و

*- این آقای ژان فرانسوا سال فرانسوی ظاهراً تنها کسی است که از میان بیش از ۵۰ محقق جهانی که در ۸ جلد تاریخ هخامنشی دانشگاه خرونینگن همکاری داشته‌اند اصرار دارد به جای واژه درست "خلیج فارس" از "خلیج فارس - عربی" استفاده کند - م.

۲۵- لومر ۱۹۸۷، که با جدیدترین کشفیات باستان‌شناختی باید در برخی از نتیجه‌گیری‌های خود تجدیدنظر کند. کتاب پُل فور به نام عطریات و خوشبوکنندگان دوران باستان (انتشارات فایار ۱۹۸۷) به رغم خصلت "احساساتی و مهیج" خود، مطالب غالباً درستی دارد.

26- Récemment. Salles 1987 pour la période hellénistique; Salles 1989 pour la première moitié du 1er millénaire avant J.-C.

همچنین بوزینه یا دیگر جانوران عجیب، که همگی کالاهای تجملی بودند که به آوازه فنیقیان در جهان یونانی می‌افزودند.

غالباً نویسندگان از شکوه‌ها و ناله‌های حزقیال درباره صور (باب‌های ۲۶ و ۲۷) نقل قول کرده‌اند تا بدین وسیله ثروت بازرگانی پایتخت فنیقیه را به اثبات برسانند؛ اما این نوشته‌ها و اشارات حزقیال در واقع تصویر تکه پاره‌ای هستند از مبادلات منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای که بسیار متعددتر و پیچیده‌تر از آن بوده که بتوان با این اشارات به ارزیابی دقیق آن پرداخت. کشتی‌ها این کالاها را در انبارهای خود اغلب به طور درهم و برهم و همچنین در ظرف‌های سفالی حمل می‌کردند: خمره‌های آمفوریایی فنیقی نیز بی‌گمان در کنار ظروف و آمفوراها یونانی، سفالینه‌های قبرسی، خمره‌های فلسطینی یا مصری حمل می‌شده‌اند که البته گواهی است بر غنای این فعالیت.

شاخص‌های مصرف

چنان‌که در پژوهش‌های پیشین به کوتاهی یادآور شده‌ام، مشکل تشخیص مقدار و "کمی کردن" این مبادلات تجارتي لاینحل به نظر می‌رسد. چگونه می‌توان از سویی، به ارزیابی افت‌وخیزهای فصلی گردش کالاهای پوسیدنی در درون منطقه‌ای تنگ پرداخت که امر تولید اغلب اوقات در معرض پیشامدها و رویدادهای مختلف قرار می‌گرفته است: از برداشت خوب یا بد گرفته تا رویدادهای سیاسی - نظامی با بُرد محلی که خارج از دانش و دریافت ما قرار دارد؟ از سوی دیگر، چگونه می‌توان تغییرات میان مدت یا بلندمدت و "تنوعات ادواری" مربوط به دسترسی به مواد اولیه و نیز محصولات فاسدشدنی را به درستی درک کرد؟^{۲۷} و سرانجام این‌که پژوهش در تغییرات گذرا و غیرگذرا یعنی قطعی در گردش‌های کالایی میان منطقه‌ای نیز ضرورت دارد. در تمام این عرصه‌ها، کمک متون تقریباً هیچ است، به جز در مورد مراحل دقیق تاریخ یونان که ربطی به خاور نزدیک ندارد. در درون این منطقه، غالباً خطر استفاده غلط از متونی که بُرد واقعی اقتصادی ندارند (مثل کتاب مقدس) یا خود اقرار دارند که اهدافشان ربطی به امور بازرگانی ندارد، گوشزد شده است. به

۲۷- برای یادآوری، از جمله به تهیه گندم در آتن عهد دموستنس از دریای سیاه اشاره می‌کنیم.

عنوان نمونه می‌توان از فهرست‌های خراجهای پرداختی به سلاطین نواشوری و نوبابلی و پادشاهان هخامنشی یاد کرد که بهره‌گیری از آن‌ها برای ترسیم "نقشه" مبادلات تجاری در خاورمیانه کار نادرستی است؛ اما البته اطلاعات مربوط به این خراج‌ها گاه شاخص‌هایی از حرکات کالاها هستند که نباید نادیده گرفته و کم‌بها داده شوند.^{۲۸} همچنین تکرار دائمی نامگذاری‌های قدیمی درباره برخی فرآورده‌ها خالی از خطر نیست. امروزه دیگر نمی‌توان بدون مخاطره از اصطلاحاتی نظیر "چوب سدر لبنان"، "اشیای دمشقی"، "چای سیلان" در مورد گردش کالاهای تجارتی استفاده کرد که فقط نمونه‌های بسیار اندکی محسوب می‌شده‌اند: متون کلاسیک پر از این‌گونه اصطلاحات هستند که غالباً می‌توانند برای ما گمراه‌کننده باشند.

پس لازم است محتاطانه به سوی اسناد باستان شناختی برگردیم و "چون راه بهتری نداریم"^{۲۹} به سفالینه‌ها توجه کنیم - اشیای دیگر متعدد باستان‌شناختی می‌توانند گواهی باشند بر مبادلات بازرگانی، اما در این زمینه پیشنهاد من به خرده سفالینه‌ها محدود می‌شود. در این جا از فرصت استفاده می‌کنم و بی‌آن‌که امید بحث کامل داشته باشم بی‌فایده نمی‌دانم که برخی توضیح واضح‌تر را یادآور شوم. اولی مثالی است باستان شناختی به نقل از هوپر (۱۹۷۹، ص ۱۷ همراه با کتابنامه): مجموع کل صادرات شهر کورینت در دوره باستان در تمام کاوشگاه‌های مدیترانه مربوط به زمانی حدود دو قرن، از لحاظ حجم فقط مجموع بار چند کشتی را تشکیل می‌دهد، و این واقعیت، نقش کورینت در این دوره را به نقش یک شهر کوچک بدون بلندپروازی‌های بازرگانی کاهش می‌دهد: می‌بینیم که اندازه‌گیری حجم مبادلات و نوسانات آن فقط با محاسبه و نتیجه‌گیری در مورد خرده سفالینه‌ها تا چه اندازه

۲۸- یک مورد جالب از این تغییرات در خاور نزدیک، فراتر از تغییراتی که بر منابع تدارکاتی فلزات اثر گذاشته‌اند، تغییرات مربوط به عاج در هزاره‌های دوم و یکم ق.م است. در این باره بنگرید به آثار اوینتر یا مقاله د. کولون ("عاج"، عراق ۱۹۷۷، ۲۲-۲۱۹. کتابنامه‌های تازه در: ژ. گاشه "اشیای ساخته شده از استخوان و از عاج"، و آ. کوبه و ف. پویلن، "اشیای ساخته شده از مواد سخت جانوری. مطالعه مواد"، رأس شهر - اوگارت III، مرکز شهر، زیر نظارت م. یون، پاریس، ERC، ۱۹۸۷، صص ۳۰۶-۲۴۹. انتخاب میان عاج اسب آبی و عاج فیل بستگی داشته است به باقی ماندن نسل جانور اول در خاور نزدیک باستان، و در مورد دومی به دسترسی به عاج فیل در آفریقای شرقی و هندوستان.

۲۹- این اصطلاح از من نیست بلکه از هوپر است (۱۹۷۹، ص ۲۳) که عیناً به زبان فرانسه نوشته است.

گندم، روغن و شراب... □ ۳۰۱

نادرست و تخیلی خواهد شد.^{۳۰} مثال دوم مربوط می‌شود به دوره‌های قرون وسطای اروپا و به نقل از گیل (۱۹۸۸، ص ۱۷۸). در فهرست‌های مالیاتی دریافت شده در بندرهای ساوث همپتون و بریستول در سده‌های ۱۴ و ۱۵ میلادی اثری از محموله‌های ظروف و اشیای سفالی مشاهده نمی‌شود؛ در حالی‌که هنوز این سفال‌ها پایه شناخت باستان‌شناسی از این شهرها را تشکیل می‌دهد که براساس بایگانی‌های موجود و سفالینه‌های دریافت‌شده، این شهرها در قرون وسطا بندرهای مهم و بزرگ واردکننده انگلستان محسوب نمی‌شدند: چنان‌که می‌بینیم همین دلیل روشنی است از وجود کژی و انحراف میان واقعیت تاریخی و بازتاب باستان‌شناختی آن که باید هنگام تفسیر داده‌های باستانی به یاد داشته باشیم.

ظروف سفالی به عنوان کالا

غالباً فرض بر این بوده است که ظروف سفالی به خودی خود شیء مورد مبادله بوده‌اند، یعنی به عنوان ظرف یا کوزه گلی - و نه چیزی دیگر - فروخته و خریداری می‌شده‌اند؛ با در نظر گرفتن سودمندی و کاربرد عمومی این ظروف، این امر درست است و چیزی است فراتر از احتمال. از این جاست که آن را شیء انحصاری و اساسی در مبادلات جاری بازرگانی دانسته‌اند که البته گامی است که برداشتنش دشوار بوده ولی معمولاً مورد پذیرش قرار گرفته است. سخنان زیر از گیل یادآور برخی از تأکیدات آغاز قرن [بیستم] است: "به خوبی می‌توانیم تصور کنیم که این استادان دریانوردی [یونانی] جوایای گندم، با چه دقتی چند قطعه ظرف سفالی را بسته‌بندی و حمل کرده‌اند تا بتوانند گندم‌فروشان جنوب روسیه را اغوا کنند." (۱۹۸۸، ص ۱۷۵)، و این لحن کاملاً سازگاری دارد با دیدگاه سنتی فروشنده اجناس بُنجل در تاریخ استعماری اروپای قرن نوزدهم؛ این نوع استدلال هنوز از بین نرفته است و حتی در سال ۱۹۸۸ نیز تجارت "مثلی" فنیقیان، در مقام صادرکنندگان مجدد سفالینه‌های آتیک به اسپانیا یا اتیوپی، بدین‌گونه توصیف می‌شود (ایلای ۱۹۸۸، ص ۶۸). در پس این

۳۰- با این حال این کار در مورد فنیقیه انجام گرفته است (ایلای ۱۹۸۸)؛ طبیعی است که استدلالی مبتنی بر چنین مقدماتی ضعیف تنها می‌تواند به نتیجه‌گیری نادرست بینجامد. من در این مورد نظر خود را در: ژان فرانسوا سال ۱۹۹۱ بیان کرده‌ام.

خیال‌پردازی‌ها دو واقعیت وجود دارد: یکی این‌که سفالینه‌هایی که می‌دانیم در کجا ساخته شده‌اند در نقطه‌ای بسیار دورتر از مبدأ بازیافته می‌شوند؛ اما همان‌طور که کارتلج یادآور شده، این‌جابه‌جایی فقط نشانه مبادله است نه محرک آن: "زیرا اگر یک چیز درباره اهمیت اقتصادی سفالینه‌های یونانی روشن باشد، آن این است که ظروف سفالی پرنقش و نگار به خودی خود قیمتی برابر با حجم عظیم واردات گندم نداشته‌اند" (۱۹۸۳، ص ۱۲).

جابه‌جایی سفالینه‌ها در مدیترانه شرقی در دوره پیش از هخامنشی امری رایج بوده است. تولیدات قبرسی دوره کهن در کاوشگاه‌های متعدد سوریه و فلسطین وجود دارند و کشف شده‌اند: باستان‌شناسان قدیمی سوئدی فهرستی از کاوش‌های خود انتشار داده‌اند که ما این‌ها را در آن‌ها می‌یابیم (SCE IV, 2)، و پژوهش‌های اخیر نیز این اشاعه را تأیید می‌کنند بخصوص در فلسطین و جنوب فنیقیه (تل‌کیسان، تل‌قیری و غیره)؛ که البته باید بر سرشت نسبتاً محدود این توزیع تأکید کرد. سفالینه‌های فنیقی در قبرس فراوان است (کالوه ۱۹۸۴؛ بیکای ۱۹۸۷). اما در عین حال در تمام سواحل شرقی مدیترانه نیز وجود دارد و در گردش بوده است (برامه ۱۹۸۶)؛ از مدت‌ها پیش گردش‌های "ظروف سامریه" مورد بررسی قرار گرفته است، و این لقب کلی دسته‌ای از ظروف سفالی با نقش‌های زینتی ظریف است که اصل آن احتمالاً از فلسطین شمالی بوده است (امیران ۱۹۶۹، صص ۲۱۵-۲۱۳؛ بیکای همان؛ شامبون ۱۹۸۰، صص ۱۷۱-۱۷۰). سفالینه‌های فنیقی یا قبرسی را در مصر نیز یافته‌اند، اما البته به تعداد بسیار کمتر؛ حال آن‌که سفالینه‌های، حتی ظریف و عالی، مصری گردش تجارتي نداشته‌اند. علاوه بر این مبادلات داخلی میان قبرس، سوریه، فنیقیه، فلسطین و مصر (نک بخش یکم)، پخش و اشاعه سفالینه‌های اژه‌ای و ایونیه‌ای در خاور نزدیک نیز بارها مورد مطالعه قرار گرفته است، و نتیجه این پژوهش‌ها آن بوده که از قرن نهم ق.م اشاعه آن‌ها متعدد و متنوع بوده^{۳۱} تا آن‌که از پایان سده ششم رفته‌رفته واردات از آتیک در کنار آن‌ها قرار می‌گیرد و جایشان را قبضه می‌کند (پرو ۱۹۸۶؛ در مورد پژوهشی تازه‌تر درباره فلسطین بنگرید به وینگ ۱۹۹۰).

ذکر چند نکته درباره این سفالینه‌های تجاری ضرورت دارد. اکثر ظرف‌های مورد

۳۱- چکیده‌ای بسیار قابل استفاده با کتابنامه‌ای مشروح توسط آ.م. کولومبیه ۱۹۸۷.

بحث در این جا ظروف مخصوص حمل و نقل نیستند (نک. بعد)؛ بلکه کاسه، بشقاب، جام، کوزه‌های کوچک و همانند این‌ها هستند که همراه با مواد فاسدشدنی نبوده‌اند و بنابراین توزیع و احیاناً فروش آن‌ها به خاطر خودشان بوده است. تعداد آن‌ها نسبتاً زیاد است و تنوع آن‌ها چنان است که نمی‌توان فرض کرد که به عنوان "یادگاری" همراه فروشندگان، بازرگانان، مسافران، سربازان و غیره بوده‌اند؛ و بدین ترتیب در اکثر موارد این‌گونه گردش چیزی فراتر از ابتکار ساده فردی به نظر می‌رسد و در واقع انعکاسی است از گردش‌های واقعی کالایی. از سوی دیگر، ناچیزی جمع کل این مبادلات سفالینه‌ای در قیاس با تولیدات محلی و "بومی" هر محل، و بی‌اطلاعی ما از ارزش - بهای انفرادی این اشیاء، ظاهراً نافی آن است که این ظروف در رابطه‌ی مبادله‌ای قرار می‌داشته‌اند، یعنی که مثلاً بشقاب‌های سامره‌ای در برابر مس قبرسی، یا جام‌های سفالی "سپید نقش" قبرسی در مقابل کُندر و عود عربی به طور پایاپای تاخت زده شده باشند: در این جا خود را در طرحی مشاهده می‌کنیم که شبیه به آن چیزی است که در بالا درباره تجارت و فروش اجناس بُنجل گفته شد، که در مدیترانه شرقی با توجه به سازمان استوار مبادلاتی که بارها قبلاً یادآور شده‌ایم، بسیار نامحتمل بوده است.

بنابراین، تفسیر دقیق اشاعه این سفالینه‌ها همچنان دشوار است. آیا این‌ها ظروفی بوده‌اند که، مانند عطردان‌های کورینتی یا وافورهای تریاک قبرسی عهد "مفرغ جدید"، کاربرد خاصی داشته‌اند؟ (مریلز ۱۹۶، ص ۱۷۹). در تقریباً همه موارد، تعیین اشکال دقیق این ظروف ظاهراً پیش‌پا افتاده و کاربرد دقیق آن‌ها امکان‌پذیر نیست. آیا این ظروف عادات مربوط به غم غربت را ارضا می‌کرده‌اند؟ این‌که منظم‌اً گروه‌های سفالینه‌های وارداتی را دلیلی بدانیم بر وجود یک مهاجرنشین سامری، یا قبرسی، یا یونانی و غیره در جاهایی که این سفالینه‌ها کشف شده‌اند، کار مطلوب و درستی نیست: بحث درباره حضور یک مهاجرنشین باستانی یونانی در بندر سوری "المینا" در این زمینه می‌تواند یک نمونه باشد - و البته نمونه‌ای بیهوده. با این حال، منطقی است که گروهی بازرگان، نظامی، پیشه‌ور، کارمند و غیره، هر یک به دلیلی و برای مدتی کوتاه یا بلند از زادگاه خود دورافتاده باشند - و دوره هخامنشی پر است

از این‌گونه "غربت زده‌های" دورافتاده از وطن - و آن‌گاه این افراد به آرزوی زنده نگهداشتن یاد و خاطره وطن اصرار می‌داشته‌اند که در زندگی روزمره خود از همان اشیاء و فرآورده‌های میهنی خود استفاده کنند: این شاید یکی از دلایل این گردش‌ها و در واقع جابه‌جایی‌های سفالینه‌ها باشد، اما بدون شک در میزان دامنه و بُرد این استدلال نباید مبالغه کرد. یک استدلال محتمل دیگر، موضوع شهرت گذرا یا پایدار نوع خاصی سفالینه است که علت یا علل آن را نمی‌دانیم و نمی‌توانیم بدانیم: سودمندی؟ استحکام؟ کیفیت؟ زیبایی؟ یا از آن ساده‌تر، قدرت اقتناع‌نیک فروشنده خوب چرب زبان، یعنی آن چیزی که امروزه به آن "بازاریابی" می‌گوییم؛ مسأله در این‌جا آن نیست که بخواهیم جهل خود را در پس پدیده‌هایی که اثباتشان ممکن نیست پنهان کنیم، بلکه فقط می‌خواهیم یادآور شویم که چه بسا این‌گونه انگیزه‌ها نیز در اشاعه این‌گونه محصولات معمولی مورداستفاده در زندگی روزمره نقشی می‌داشته‌اند. در واقع، گمان نمی‌رود هیچ‌یک از توجیهاات یاد شده یگانه موتور محرک تجارت ظروف سفالی می‌بوده‌اند و باید بدون شک در جستجوی توضیحات متعددی باشیم: با این حال بسیار بعید می‌نماید که می‌توانسته‌اند گندم‌های سواحل دریای سیاه را با ظروف ساخت آتیک، یا فلزات اسپانیایی را با سفالینه‌های فنیقی خریداری کنند.

اگر بخواهیم به سنجش سهم دوره هخامنشی در ایجاد تغییر در دادوستدهای "سفالینه به عنوان کالا" در مدیترانه شرقی بپردازیم، ناچاریم بپذیریم که قبل و بعد از داریوش استمرار و تداوم کاملی وجود داشته است. تمام آثار و پژوهش‌هایی که تاکنون به آن‌ها اشاره کردیم مؤید آن‌اند که از اواسط سده ششم ق.م. به علت رقابت فعال سفالینه‌های ساخت آتیک [به مرکزیت آتن]، افول سریعی در واردات از ایونیه و در گردش سفالینه‌های منطقه‌ای (قبرسی، فنیقی و فلسطینی) رخ داده است. در این‌جا کافی است که فقط به نتیجه‌گیری‌های پرو (۱۹۸۶، ص ۱۷۱) درباره پیشرفت و رشد واردات آتیک به خاور نزدیک اشاره کنیم: «سال‌های ۶۰۰ تا ۵۳۰: افزایش تدریجی در سوریه شمالی و در قبرس، و از آن سریع‌تر در مصر؛ سال‌های ۵۳۰ تا ۴۷۰/۴۸۰: افزایش شدید در تمام مناطق به استثنای مصر که رشد ثابت خود را حفظ می‌کند؛ سال‌های ۴۷۰/۴۸۰ تا ۴۴۰/۴۵۰: کاهش در سوریه شمالی، در قبرس و

شاید در فلسطین و با وضوح کمتری در مصر؛ سال‌های ۴۵۰ تا ۴۴۰ ق.م: پیشرفت و افزایش و جهش دوباره در سراسر خاور نزدیک». تازه‌ترین کاوش‌ها در قبرس یا در فلسطین، طرح کلی فوق را تأیید می‌کنند. پس مهم‌ترین تغییر پیش از فتح مدیترانه شرقی توسط ایران رخ داده است و آن نیز معلول شرایط خاص یونان کهن بوده و ارتباط آشکاری با وضعیت منطقه‌ای خاور نزدیک نداشته است که در آن‌جا از پایان سده هشتم یا آغاز سده هفتم ق.م. ثباتی نسبی بر حوضه شرقی مدیترانه حاکم شده بوده است؛ بنابراین افول گردش سفالینه‌های منطقه‌ای و ایونیه‌ای ظاهراً ربطی به هیچ پدیده سیاسی مشخصی نداشته، بلکه مربوط به سیاست‌های سوداگران‌های بوده که از مدت‌ها پیش در آن‌جا وجود داشته است. استقرار تسلط هخامنشیان بر فنیقیه، قبرس و فلسطین نتوانست آنچه را که از اواسط سده ششم پدیدار شده بود تغییر دهد، و بسیار معنی‌دار است که فتح سواحل شرقی مدیترانه [توسط ایران]، تنش‌ها و کشمکش‌های پدید آمده در آسیای صغیر، تدارک و آغاز اولین جنگ مدیک، هیچ‌یک، دست‌کم با سنجیدار باستان‌شناختی، کمترین تأثیری بر مبادلات "سفالینه - کالا"های ساخت آتیک نگذاشتند. افت و خیزهای ناچیز سده‌های پنجم و چهارم بُرد و دامنه معنی‌داری ندارند، و علل آن‌ها را باید در تاریخ خود یونان جستجو کرد نه در تاریخ خاور نزدیک: در واقع درست در همین زمان، خمره‌های حامل کالا کماکان با شدتی یکسان به گردش خود در منطقه ادامه می‌داده‌اند (نک. بعد). چنان‌که خواهیم دید، وقفه واقعی در پایان سده چهارم (ق.م) و بخصوص آشکارا برای خمره‌های سفالی حامل کالا رخ می‌دهد، اما در مورد سفالینه‌های نوع آتیک که از آن پس در کارگاه‌های منطقه‌ای و دور از مراکز یونانی ساخته می‌شوند نیز چنین است: ۳۲ حال اگر علل این تغییر عمده دیگر در تحولات خاور نزدیک را می‌خواهیم یونانی مآب شدن و/یا ظهور اسکندر بدانیم، مطلب دیگری است که از موضوع و محدوده بحث ما خارج است. از لحاظ کمیات و مقادیر خرده‌سفال‌های وارداتی در کاوشگاه‌های سواحل شرقی مدیترانه و قبرس، مرحله تسلط هخامنشیان اثری برجا نگذاشته است.

سفالینه‌های تجملی

با آن‌که "سفالینه تجملی" هیچ تأثیر مستقیمی بر مضمون و موضوع تداوم نداشته است، اما لازم است کمی بر این مفهوم درنگ کنیم که در ادبیات تاریخی و باستان‌شناختی گذشته بسیار رایج بوده است، و امروزه نیز گاه هنوز وجود دارد و سماجت نشان می‌دهد. من به عنوان مقدمه از یک داده منطقه‌ای ساده آغاز می‌کنم: تا پیش از سال ۶۰۰ ق.م.، در هر تاریخی که بخواهید، ساکنان کرانه‌های شرقی مدیترانه مصرف‌کنندگان سفالینه‌های رایج و "معمولی" بودند، چه محصولاتی که در کارگاه‌های خودشان در قبرس، فنیقیه یا سامریه به عنوان فرآورده‌هایی مرغوب و اعلا می‌ساختند، چه آن‌هایی را که از منطقه دریای اژه و آسیای صغیر وارد می‌کردند، یعنی سفالینه‌هایی که همگان کیفیت خوب آن‌ها را قبول دارند بی‌آن‌که بخواهند برچسب "تجملی" به آن‌ها بچسبانند. ناگهان از سال‌های ۵۰۰ تا ۵۵۰ ق.م. همین مصرف‌کنندگان خریدهای مرسوم خود را رها می‌کنند و منحصرأ به خرید سفالینه‌های تجملی ساخت آتیک می‌پردازند؛ و آن‌گاه است که کارگاه‌های محلی "روبه نابودی" می‌گذارند. آیا ساختارهای جوامع خاور نزدیکی تا این اندازه تغییر کرده بود که محصولات تجملی وارداتی بتوانند بساط محصولات مرسوم "ملی" را به کلی برچینند؟ آیا این جامعه‌ها آن‌قدر ثروتمند شده بودند که همگان بتوانند کالاهای تجملی مصرف کنند؟ آیا می‌توان انگاشت که ناگهان فردا یک کشور غیراروپایی تولیدات محلی خود را رها کند و فقط به واردات از "سور" * یا از "وچ‌وور" پردازد؟ البته این پرسش‌ها افراطی هستند، اما اندکی چهارچوب معنایی واژه "سفالینه تجملی" را روشن می‌سازند.

این مفهوم را شاید بتوان با کمیابی آن کالا تعیین کرد. اما این در مورد خاور نزدیک صدق نمی‌کند، چون سفالینه‌های آتیک در اکثر کاوشگاه‌های سواحل شرقی مدیترانه از سده پنجم ق.م. بیشترین تعداد را در میان سفالینه‌های غیرمحلی داشته‌اند، یعنی بر همه‌گونه واردات غلبه داشته و نسبت به سایر تولیدات کیمیا و

*Sèvre: شهر کوچکی در شمال غربی فرانسه و مهم‌ترین مرکز سفالگری و چینی‌سازی آن کشور - م.

نادر نبوده‌اند.^{۳۳} همچنین در این جا "لوکس" یا "تجملی" برابر با زیبایی هم نیست، چون در بافت جامعه آن روزی خاور نزدیک، سنجش ارزش هنری نسبت داده شده به این ظرف‌ها از سوی خریداران آن‌ها به هیچ وجه امکان ندارد، و تصور یک "الگوی فرهنگی"، حتی در محتمل‌ترین موارد مانند قلمروهای یونانی دوست شهرهای سیدون، سالامین یا ماریون نیز، به دشواری قابل دفاع است؛ به هر روی چنین برداشت یونان‌مدارانه آن هم از اواسط سده ششم ق.م. و قبل از بروز تعارض میان ایران و یونان در قبرس یا در سواحل شرقی مدیترانه و سپس ظهور قدرت آتن، به هیچ وجه تبیین‌کننده محبوبیت ناگهانی این سفالینه‌ها نمی‌تواند باشد. شاید راحتی استفاده از این ظروف به علت وجود روغن جلای سیاه یکی از علل مردم‌پسندی یا محبوبیت این سفالینه‌ها در شرق بوده باشد (مثلاً نک. کورین ۱۹۸۲، ص ۲۰۴)، اما این لزوماً هیچ ربطی به تصور "تجملی بودن" یک محصول ندارد. سرانجام این‌که، مفهوم یک شیء تجملی را شاید بتوان از قیمت بالای آن دریافت، و این چیزی است که در خاور نزدیک آن روزگار ما مطلقاً از آن اطلاعی نداریم. مطالعات اخیر ظاهراً ثابت می‌کنند که برعکس، ظروف ساخت آتیک در یونان بسیار هم ارزان بوده‌اند^{۳۴}، و از این رو نمی‌توان پیشداوری کرد و گفت که پس بهای آن‌ها در بازارهای دورگران‌تر بوده است. مورل در مورد دوره رومیان می‌نویسد: «سفالینه‌ها را به آن دلیل که "زیبا" بودند صادر نمی‌کردند بلکه به علت بهای بخصوص پایین آن‌ها که می‌توانستند در بازارهای دوردست با تولیدات محلی رقابت کنند به صدور آن‌ها می‌پرداختند... و غالباً درست به دلیل ارزانی ظروف سفالی بود که تجارت آن‌ها سود داشت.» (۱۹۸۳، ص ۶۷). البته بی‌تردید این داوری را نمی‌توان عیناً و بدون تغییراتی جزئی در مورد دوره یونان و برای بازارهای خاور نزدیک در سده‌های ششم تا چهارم ق.م. صادق دانست، اما تقریباً مسلّم می‌نماید که رواج فراوان سفالینه‌های آتیک در این منطقه در صورت

۳۳- این ظروف یک سوم ظروف کشف شده در فاضلاب‌های شهر باستانی کیتیون را تشکیل می‌دهاند (کیتیون - بامبولای II).
۳۴- گیل (۱۹۸۸، ص ۱۷۶) با نقل قول از پژوهش‌های ویکرز و جانستون. آیا مفهوم کلاً پذیرفته شده "سفالینه تجملی" = قیمت بالا از برداشت در مورد "رابطه مبادله‌ای" سرچشمه نمی‌گیرد؟ وقتی می‌بنداریم که این سفالینه‌ها با محصولات به گرانی گندم یا فلز تاخت زده می‌شدند یا فروخته می‌شدند، لزوماً بدان معناست که بهای بسیار گرانی داشته و بنابراین تجملی بوده‌اند. در این جا خود را در یک استدلال دَوْرانی یا دور باطل گرفتار می‌کنیم.

گزارف بودن بهای آن‌ها قابل توضیح نبود.

برعکس اگر کالایی بسیار موردپسند قرار می‌گرفت بی‌درنگ سفالگران محلی از ساخت آن "تقلید" می‌کردند و به تولید سریع سفالینه‌های شبیه می‌پرداختند؛ و مگر جز این است که ما امروزه اسم این کار را "جعل و تقلب و بدل‌سازی" می‌گذاریم که در واقع اصطلاحاتی هستند برای رقابت شدید برای فروش یک محصول ظریف و مورد پسند عموم و پرمشتری؟^{۳۵} بدل‌سازی از روی محصولات وارداتی، در واقع هم عطش بازار را تسکین می‌دهد و هم کالایی را با هزینه تمام‌شده کمتر ولی با قیمت کالای اصلی به فروش می‌رساند و سود فراوان‌تری عاید سازنده می‌کند.^{۳۶} از این رو من داوری‌های "هیأت باستان‌شناسان سوئدی در قبرس" و تکرار آن‌ها از سوی م.یون (۱۹۸۴، صص ۲۳۶-۲۳۷) درباره کاهش و "افول" تولید سفال‌های قبرسی را قبول ندارم که گویا از سده چهارم ق.م. تبدیل به محصول فرعی و جنبی ساخته‌های یونانی شده بوده‌اند: «این اشیاء وارداتی [آتیکی] کیفیت فنی برتری داشتند؛ و به آسانی توانستند جای تولیدات سنتی محلی را که بیش از پیش از نظرها می‌افتادند و پیش‌پاافتاده می‌نمودند بگیرند.» در پس نقش بازرگانان "دوردستی" که مدل‌های یونانی را برای قبرس تدارک می‌دیدند، باید به نقش نیرومند بازرگانان محلی تأکید کرد که "بدل‌های" قبرسی همان مدل‌ها را در سراسر مدیترانه شرقی به فروش می‌رساندند.^{۳۷} اگر در این‌ها الهام هنری وجود نداشت، ولی بی‌گمان بازدهی مالی فراوانی داشت. حاصل این بررسی سطحی و سریع آن است که (۱) سفالینه کالایی سهم بسیار محدودی داشته است؛ (۲) بازتاب کم‌رنگ مبادلات تجاری این سفالینه‌ها بر مجموع کالاهای دیگری که بی‌گمان سودآورتر یا سودزاتر بوده‌اند؛ (۳) و بالاخره این‌که گمان نمی‌رود که در معاملات مربوط به گندم و روغن و شراب ظروف گلی به عنوان "رابطه مبادله" مورد استفاده قرار گرفته باشند.

۳۵- در مورد دوره یونان، باید کلیه معانی تلویحی فرهنگی ملازم با این اصطلاحات را در نظر گرفت و به یاد داشت.
 ۳۶- چنین استدلالی در مورد آنچه از جامعه‌های باستانی می‌دانیم شاید "مدرن" و بنابراین بی‌جا و ناروا به نظر آید. اما این جور واکنش‌ها محرک اصلی هر فعالیت تجاری در طول تاریخ، چه دیروز و چه امروز، بوده و هستند، و مگر نه آن‌که یونانیان شرقیان را سوداگرانی ناقلا و زبردست و هراسناک می‌دانستند؟

۳۷- درباره نقش قبرس به عنوان مرکز توزیع سفالینه‌های هلنیستی در مدیترانه شرقی بنگرید به کیتیون - بامبول IV.

ظروف حامل

ظروف حامل یا خمره‌های حمل‌کننده کالا، از موارد مشابه دیگری هستند که باید درباره آن‌ها نیز فروتن بمانیم: تصور می‌کنید در برابر مجموع کالاهایی که توسط یک کشتی در سبدها و گونی‌ها یا در درون حامل‌های چوبی بسته‌بندی می‌شدند، یا درهم به درون انبارهای کشتی‌ها انداخته می‌شدند، چند درضد آن‌ها توسط این خمره‌های آَمْفورای حامل حمل می‌شدند؟ منظره اسکله‌های هر بندر شرقی می‌بایست از این نظر جالب و خاطره‌انگیز بوده باشد. با این حال اگر بتوانیم از تفسیر و ارزیابی شتابزده پرهیزیم، همین نمونه‌های اندکی که در بالا یاد کردیم می‌توانند آگاهی‌هایی در اختیار ما بگذارند. نخست ایجاد رابطه ثابتی میان ظرف و مظرّف است: با توجه به اکثریت بی‌چون و چرای موارد و توسل ما به فرضیه در بیشتر موارد، چنان‌که قبلاً کوشیدیم به اثبات برسانم، از چنین رابطه ثابتی نمی‌توانیم آگاه شویم. با این حال چنین ظروف حاملی وجود داشته‌اند و تردیدی نیست که در گردش خود حامل "کالا" به معنای دقیق اقتصادی آن بوده‌اند.

از سوی دیگر، نتیجه‌گیری در مورد حجم مبادلات براساس محاسبه خرده‌سفال‌ها یا قطعات بازمانده از خمره‌های گلی کار درستی نیست: میان تعداد مفروض خمره‌های گلی بازمانده و کمیّت فلان محصولی که توسط آن‌ها حمل شده است، منطقاً هیچ‌گونه ارتباطی نمی‌توان برقرار کرد.^{۳۸} در نتیجه، گوناگونی تعداد سفالینه‌ها و خرده‌سفال‌های به دست آمده در سطوح مختلف یک کاوشگاه باستان‌شناختی، لزوماً نمی‌توانند معرف افت و خیزها و نوسان‌های احتمالی مبادلات در یک دوره‌ی معین باشند: اگر مثلاً مشاهده کنیم تعداد خرده‌سفال‌ها و خمره شکسته‌های دسته سبّدی در این یا آن سطح افزایش یافته است، اشتباه بسیار خطرناکی است که نتیجه بگیریم پس واردات روغن افزایش داشته است. پس آیا باید امکان هرگونه اندازه‌گیری و "سنجش" تنوعات در حجم مبادلات کالاها براساس محتویات آن‌ها را منتفی بدانیم؟ یک پاسخ عینی قاعداً باید مثبت باشد. با این همه براساس پیدایش یا ناپدید شدن

۳۸- مگر در موارد بسیار نادر باقی ماندن کشتی‌های شکسته و غرق شده مانند دماغه کالیدونیا، جزایر آنتیب و غیره؛ ولی باز در این موارد نیز یک محموله بخش بی‌نهایت ناچیزی از مجموع تجارت بوده است.

برخی انواع خمره‌های حامل، یا نسبت نسبی آن‌ها در ارتباط با بقیه سفال‌های کاوشگاه فلان محل، یا بود و نبود آن‌ها در کاوشگاهی دیگر، می‌توان محتاطانه فرضیه‌هایی را مطرح کرد.

مثلاً، در نیمه نخست هزاره یکم ق.م. در خاور نزدیک شاهد پیدایش شکل‌های تازه‌ای از ظروف حامل در حدود پایان سده هشتم ق.م. هستیم: خمره‌های آمفوریایی دسته سبیدی و خمره آمفوراهاى نوع فنیقی که جایگزین خمره‌های کانانیایی سنتی، "هاون‌های" شاید مرتبط با ظروف دیگر مخصوص انبار کردن غله، می‌شوند. این ظروف در سراسر سده هفتم و بخشی از سده هشتم، بدون تغییر محسوسی از لحاظ تکامل ریخت شناختی جایگاه خود را حفظ می‌کنند؛ به تعداد قابل توجهی از آن‌ها در اکثر کاوشگاه‌های مدیترانه شرقی برخورد می‌کنیم که گواهی هستند بر چرخش و گردش اقتصادی آن‌ها و این‌که بخش نسبتاً مهمی از ظروف حامل محلی و غیرمحلی را تشکیل می‌داده‌اند.^{۳۹} اما از اواسط سده ششم شکل‌های آن‌ها دچار تحول می‌شود: افزایش آمفوراهاى دسته سبیدی و کاهش آمفوراهاى دسته سفالی، "هاون‌های" سنگین پایه بلند حلقوی که از آن پس "کاسه‌های ایرانی" یا پارسی نامیده می‌شوند، و گوناگونی خمره‌های فنیقی و قبرسی؛ که اما البته تغییری اساسی در شکل کلی آن‌ها وجود ندارد. در جریان سده چهارم ظاهراً این ظروف از لحاظ کمیّت نسبی کاهش می‌یابند: از فراوانی آن‌ها در کاوشگاه‌هایی کاسته می‌شود که در سطوح قبلی همان کاوشگاه تعدادشان بسیار بیشتر بوده است؛ اما شکل‌ها تغییر چندانی نکرده‌اند. و بالاخره این‌که در کاوشگاه‌های خاور نزدیک در سده سوم ق.م. دیگر چندان اثری از آمفوراهاى دسته سبیدی یا "کاسه‌های پارسی" مشاهده نمی‌کنیم؛ تعداد خمره‌های نوع فنیقی کمتر اما تنوعشان بیشتر است، و نوع حاکم همان شکل آمفوراهاى یونانی است. خلاصه این‌که، انواع جدید ظروف حامل از سده هفتم به بعد توسعه می‌یابند، تا سده پنجم پیوسته مورد استفاده عموم هستند، و در حوالی پایان سده چهارم یا آغاز سده سوم رفته رفته ناپدید می‌شوند. فراتر رفتن از آنچه گفته شد دشوار است.

۳۹- معمولاً چنین می‌نامند چون نمی‌دانیم به کدام منشاء خارجی آن‌ها را نسبت دهیم و چون در عین حال مهم‌ترین انبوه سفالینه‌های کاوشگاه را تشکیل می‌دهند، "محلی" بودن آن‌ها را نیز اغلب باید اثبات کرد.

با پذیرش امر مسلم پیوند این ظروف حامل با مبادلات بازرگانی در مدیترانه شرقی، و بدون حتی کوشش برای اندازه‌گیری و سنجش دقیق آن‌ها، می‌توان نتایج فوق را به زبان تاریخی چنین ترجمه کرد: هنگام فتوحات نوآوری در خاور نزدیک (پایان سده هشتم ق.م)، گردش‌های تجارتی جدید و شاید فعال‌تری (؟) در این جا برقرار می‌شود و در سراسر دوره پیش از فتوحات هخامنشی (نیمه دوم سده ششم) ادامه می‌یابد؛ با این حال فتوحات اخیر نیز نه شبکه‌های مبادلاتی گذشته را از بین می‌برند و نه بر شدت آن اثر می‌گذارند؛ ولی در دهه‌های واپسین امپراتوری هخامنشی تغییر مهمی تدریجاً رخ می‌دهد و ظاهراً در دوره اسکندر و جانشینان او شتاب می‌گیرد، که البته بحث در این باره به مقاله دیگری نیاز دارد.

بازرگانان و سیاستمداران

اگر کشورگشایی‌ها، تغییر قدرت سیاسی و چیرگی هخامنشیان بر سواحل شرقی مدیترانه و قبرس هیچ یک بر حجم ظاهری مبادلات بین منطقه‌ای و بین‌المللی اثر نگذاشته‌اند، می‌توان اندیشید که پس نقشی که ایرانیان در سازماندهی تجارتی شکوفا و پررونق در هنگام آغاز سلطه خود ایفا کرده بوده‌اند چه می‌توانسته باشد. مسأله این نیست که تنها سهم ظاهراً بسیار ناچیزی را یادآور شویم که سودهای بازرگانی می‌توانسته‌اند در شکل‌گیری خراج داشته باشند؛ زیرا در واقع خراج مسأله‌ای مربوط به خود خراج‌گذاران بوده و قدرت شهربی [ساتراپی] تا وقتی انبارهای سلطنتی پر بوده و خراج‌ها نیز به موقع پرداخت می‌شده است هیچ دخالتی در این امر نمی‌کرده است. اما آیا می‌توان انگاشت که رابطان ایرانی، چه منفرداً و یا به صورت رسمی‌تر، در نظام‌های سازماندهی تجارت اعمال نفوذ می‌کرده‌اند تا بر آن سلطه و نظارت داشته باشند یا دست کم سودی از آن ببرند؟

از متون ادبی یونانی مربوط به قبرس چنین برمی‌آید که در دوره کلاسیک، همانند سده‌های پیشین، تجارت بزرگ امتیاز و حق ویژه سلطنتی محسوب می‌شده است (SCE IV 2: 500)؛ فقط قدرت مرکزی مجاز به فروش مازاد تولید ملی بوده است. اما این مجاز بودن به معنای توانایی آن را داشتن نیست بلکه وجود دسته‌ای از بازرگانان

و بخصوص افراد نزدیک به شاه ضرورت داشته، و این نیز از دیرباز تأیید شده است. نامه‌ای از آلاشیا پادشاه قبرس خطاب به فرعون مصر که در الامارنه کشف شده است، این وضعیت را به خوبی نشان می‌دهد. او در این نامه می‌گوید: "برادرم، اجازه بده پیک‌های من عبور کنند... این مردان بازرگانان من هستند... کسی به بازرگان من یا کشتی‌های من نزدیک نشود تا به نام تو چیزی طلب کند." (EA, 39,10-20). حدود اواسط هزاره یکم، کسانی که پای بیش از چهل دیوار نگاره به زبان هجایی قبرسی روی دیوارهای معبد "سیستی یکم" در آیدوس که هاتف یا پیشگوی اوزیریس در آنجا اقامت داشته را امضاء کرده‌اند، احتمالاً بازرگانان مخلوط با مزدوران (؟) بوده‌اند (ماسون ۱۹۶۱)؛ قدیمی‌ترین آن‌ها برای پایان سده ششم / آغاز سده پنجم تاریخ‌گذاری شده است. آیا تیموکریتوس سالامینی [سالامیسی] و آبدایوس کیتیونی که یکی در شهر اِفِه‌سوس و دیگری در آتن قرن پنجم (ق.م) دفن شده است، بازرگان بوده‌اند؟ (نیکولانو ۱۹۸۶، ص ۴۲۵). در سده بعد این نکته روشن‌تر می‌شود و آن هنگامی است که یکی از اهالی سالامین [= سالامیس در قبرس] به خاطر تحویل گندم در آتن برایش بزرگداشت برگزار می‌شود (همان، ص ۴۲۷) یا جماعت کیتیونی‌های شهر پیرایوس اجازه می‌یابند تانیايشگاهی به افتخار آفرودیت بسازند (SCE IV 2:501؛ یون، زیرچاپ) و این‌ها همگی بازرگان بوده‌اند. در سده چهارم آنتی‌پاتروس اهل کیتیون [در قبرس] برای محموله‌ای از آتن به مقصد دریای سیاه پول قرض می‌دهد، و پیدا است که محتویات محموله آتنی نبوده‌اند.^{۴۰} در هیچ‌یک از این متون کمترین رابطه‌ای با قدرت سلطنتی قبرس وجود ندارد، و این اشخاص غیردولتی آشکارا جزء دسته کارشناسان حرفه‌ای هستند؛ در میان بازرگانان یا کشتی‌داران ذکر شده در منابع یونانی هیچ ایرانی دیده نمی‌شود، و امور ظاهراً فقط به روابط یونانیان و قبرسیان مربوط می‌شوند.^{۴۱}

۴۰- دموستنس، علیه لاکریتوس بندهای ۲۲ و ۲۳ (یون، زیرچاپ). ردکا به من گفت: محموله پوست و پشم بز و شراب که در متن ذکر شده است احتمالاً به کشتی دیگری تعلق داشته است: ماجرا ظاهراً به یک قضیه تیره و پیچیده استقراض مربوط می‌شده است.

۴۱- به رغم هر تفسیر سیاسی یا اقتصادی که برای این امور داشته باشیم - در مورد روابط میان آتن و جهان خارج، مثلاً نک. همفریز ۱۹۷۸، صص ۱۶۹-۱۷۴.

با این حال مداخله دولت هخامنشی در دادوستدهای بازرگانی قبرس، گرچه ناچیز و درجه دوم، مورد تأیید قرار گرفته است. در میان القاب و وظایف اداری ذکر شده در کتیبه‌های فنیقی کشف شده در کیتون [در قبرس] به اصطلاح "راب سارسوریم" [rab Sarsourim] برخورد می‌کنیم که گوتسو آمادازی (۱۹۸۲، ص ۳۸۸) آن را "رئیس عمال بازرگانی" و شنیسر (Szyner ۱۹۸۵، ص ۸۲، نک. نیز یون ۱۹۸۹، ص ۳۷۰) آن را "رئیس دلالان دربار" ترجمه کرده‌اند. لقب و وظیفه هر دو موروثی هستند، چون مؤلف کتیبه به شش نسل "رئیس عمال بازرگانی" در خانواده خود اشاره می‌کند: بنابراین مسلماً این مقامی رسمی نزدیک به قدرت سلطنت بوده است. شنیسر حتی به دربار شاه اشاره می‌کند. از دنیای خود با عنوان Parsay [پارسای] یاد می‌کند که یکی از آن‌ها بنیادگذار خانواده در ۴۷۵ ق.م. بوده است «دقیقاً در دوره‌ای که سلسله "بعل میلک یکم [BaalmilkI]" با حمایت ایرانیان در شهر کیتون به سلطنت رسیده است» (یون ۱۹۸۸، ص ۳۷۰). واژه "پارسای" لقب یک فنیقی مقیم کیتون بوده که مدتی در دربار شاه بزرگ خدمت کرده بوده و هنگام بازگشت این لقب به او اعطا شده بوده است؛ خصلت موروثی بودن این شغل گواهی است بر تسلط یک خانواده بزرگ فنیقی بر امور تجارتي شهر (یون، همان). گوتسو آمادازی نیز در امکان ایرانی تبار بودن این شخص شک دارد، اما معتقد است که او احتمالاً «با مقامات رسمی شاهنشاهی روابطی داشته و چه بسا مأمور نظارت بر امور بازرگانی کیتون بوده است»: پس با وظیفه و شغلی سروکار داریم که از سوی حکومت هخامنشی به یک خاندان محلی واگذار شده بوده است (۱۹۸۲، ص ۳۸۸). البته با این شغل و عنوان آن در جای دیگری برخورد نمی‌کنیم و ترجمه آن نیز از طریق مقایسه با واژه‌ای مشابه و نزدیک در زبان عبری انجام گرفته است. برخی فرضیه وجود یک صنف یا اتحادیه صنفی را پیشنهاد کرده‌اند که این فرد مسؤول آن بوده است (گوتسو آمادازی در کیتون III، ص ۹۸)، و به روشنی پیداست که این شغل یا وظیفه با تجارت بزرگ کیتون در ارتباط بوده است. پس آیا واژه "پارسای" به معنای نفوذ و رخنه قدرت هخامنشی در این تجارت بوده است؟ می‌دانیم که ایران عملاً در قبرس حضور نداشت و دفاع از سرزمین و یا وصول خراج به خودشاهان قبرسی سپرده شده بود (پوتی ۱۹۹۱): وجود یک اداره واقعی ایرانی در

کیتیون که "رئیس عمال بازرگانی" یکی از مسؤولان آن باشد بسیار بعید و نامحتمل است. نام "پارسای" را در زمینه‌ها و بافت‌های دیگری در فنیقیه و شهرهای صیدون و آبیدوس مشاهده می‌کنیم بدون آن‌که هیچ ارتباطی به شغل یا وظیفه خاصی داشته باشد؛ او احتمالاً از خاندان‌های محلی بوده - اسامی همیشه فنیقی هستند - که به قدرت مرکزی یا شهربی ایران نزدیک بوده است. نکته شایان ذکر آن است که این لقب تقریباً همزمان و به اتفاق در کیتیون [قبرس] و در صیدون [= صیدا در لبنان] دیده می‌شود، با توجه به این‌که شهر دوم احتمالاً پایتخت شهربی یا ایالتی بوده که قبرس نیز جزئی از آن بوده است؛ اگر این امر تصادفی نبوده باشد، می‌توان نتیجه گرفت که شاید والی یا شهرَب می‌خواسته از طریق این "پارسای" بر کار تجارت بزرگ کیتیون و وصول مالیات از آن مراقبت و نظارت داشته باشد. اما آیا این‌که این سیاست با توصیه یا فرمان دربار شاه بزرگ انجام می‌گرفته یا ابتکار آن با شخص شهرَب صیدون بوده است، مسأله‌ای دیگر و احتمالاً حل‌نشده است.

این تصویری است کمابیش همانند آنچه از متون مربوط به توصیف محیط آسیایی مصر برمی‌آید، که می‌دانیم این کشور نیز تحت تسلط هخامنشیان بود و از طریق جوامع یهودی و آرامی الفانتین با محیط و محفل آسیایی آن‌جا آشنایی داریم (گرلو ۱۹۷۲). در این متون قسمت‌های اندک و نادری به مبادلات بازرگانی، محلی یا غیرمحلی، مربوط می‌شوند که مقامات و افراد ایرانی هیچ‌گونه دخالتی در آن‌ها ندارند مگر گاه به طور خصوصی؛ و شهرَب ایرانی نیز هیچ‌گونه مداخله‌ای در امر تجارت نمی‌کند. این مسؤولیت‌های اقتصادی محدود بود به این‌که انبارهای شاهی پر باشند و سهمیه سربازخانه‌ها و پادگان‌ها به درستی و به موقع توزیع شود (همان: متون ۶۰ [۲۸۳-۲۸۰]، ۵۴، ۵۵ [صص ۲۶۶-۲۷۵]) و نیز مالیات‌ها و خراج‌ها به قدرت مرکزی به درستی و به موقع تحویل شوند (همان: متون ۷۱ و ۷۲ [صص ۳۲۳-۳۲۰])^{۴۲} برعکس در مصر در یک "نامه تجارتي" مربوط به پرداخت هزینه حمل غله از طریق نیل، نام‌های فرستنده و سفارش‌دهنده هر دو ایرانی است و اسامی قایق‌رانان گیرنده نامی مصری است:

۴۲- با آن‌که در هیچ متنی صراحتاً به مسیر انتقال این خراج‌ها از مصر به بابل یا شوش اشاره نکرده است، مفسر از کاروان‌ها یاد می‌کند (همان، ص ۳۲۲) و راه آبی از طریق دوردن عربستان را منتفی می‌داند (سال ۱۹۸۸).

مفسر اظهار نظر کرده که ایرانیان «یا به دستگاه اداری تعلق داشته‌اند یا از افسران ارتش بوده‌اند.» (همان: متن ۱۰۹، [صص ۵۰۳-۵۰۵]) و این جا با یک نمونه مشارکت ایرانیان در تجارت محلی و خارج از هرگونه مداخله شهرت سرور کار داریم.

بازرگانان و فروشندگان فنیقی هیچ ردپایی از خود باقی نگذاشته‌اند و اطلاعات ما فقط از منابع خارجی، استثنائاً باستان شناختی (در مستعمرات غربی)، یا متونی است که ناقص و جزئی و چه بسا جانبدارند. این بی‌گمان کتاب مقدس و عهد عتیق است که تقریباً همیشه واژه‌های تجارت و سوداگری را همراه با نام «کنعانی» می‌آورد (الات ۱۹۷۹، ص ۵۲۹). پیداست که امتیاز تجارت بزرگ نسبتاً زود از آغاز هزاره یکم در اختیار سلاطین قرار گرفته است: این حیرام پادشاه صور است که برای ساختن معبد اورشلیم با سلیمان شریک می‌شود، اما این اهالی صور هستند که در قرن ششم (ق.م) در بازسازی معبد شرکت می‌جویند. در زمان انبیا، ساکنان فنیقیه به عنوان مشتی تاجر مورد تهدید و ناسزا قرار می‌گیرند: «ای ساکنان ساحل که تاجران صیدون که از دریا عبور می‌کنند تو را پر ساخته‌اند، آرام گیرید... پس او تجارتگاه اُمّت‌ها شده بود. ای صیدون خجل شو [...] صور آن شهر تاج‌بخش که تَجّار آن سروران و بازرگانان آن شرفای جهان بوده‌اند» (اشعیا نبی، وحی درباره صور و صیدون، باب ۲۳ آیه‌های ۲ و ۴ و ۸)؛ «و به صور بگو، ای که نزد مدخل دریا ساکنی و برای جزیره‌های بسیار تاجر طایفه‌ها هستی»... «هنگامی که کالاهایت را در ساحل‌ها تخلیه می‌کردی قوم‌های بسیاری را سیر و خشنود می‌گردانیدی و پادشاهان جهان را به فراوانی اموال و متاع خود توانگر می‌ساختی» (حزقیال نبی، باب‌های ۲۶ تا ۲۸، مرثیه برای صور). اما مشارکت فنیقی‌ها در تجارت محلی بخصوص در فلسطین، به همان اندازه سفرهای پرمخاطره دوردست آنان اهمیت داشت: در زمان هخامنشیان این اهالی صور و صیدون [صیدا] بودند که چوب لازم برای بازی معبد اورشلیم را فراهم و حمل کردند و خود اسرائیلیان فقط خریدار بودند.» و به اهل صیدون و صور ماکولات و مشروبات و روغن دادند تا چوب‌های سرو آزاد از لبنان از دریا به یافا برحسب امری که کوروش پادشاه فارس به ایشان داده بود بیاورند (عزرا باب ۳ آیه ۷)؛ و باز همین صوریان بودند که در نزدیکی پایتخت یهودیان اقامت داشتند و «ماهی و هرگونه جنس دیگر می‌آوردند و در روز

سَبَت [شابات = شنبه] به اهالی یهودا و اورشلیم می‌فروختند^{۴۳} (نحمیا، باب ۱۳ آیه ۱۶):
 ظاهراً اسرائیلیان در تجارت خرده‌فروشی با فنیقی‌ها شریک می‌شدند.^{۴۳} اما آزادی
 و استقلال عمل این فروشندگان و بازرگانان کامل به نظر می‌رسد و هیچ نشانه‌ای از
 تمایل مقامات ایرانی به مداخله و نظارت بر کار ایشان وجود ندارد. نحمیای نبی که
 خود والی وفادار شاه بزرگ است، به بدهکاران برای پرداخت بدهی‌های خود مهلت
 قانونی می‌دهد تا بحران اجتماعی حاکم بر قلمرو یهودا را مرتفع سازد و فشار بر
 مردم برای دریافت مالیات را ممنوع می‌کند، و با این حال در زندگی اقتصادی کشور
 هیچ مداخله‌ای نمی‌کند: قدرت والی یا شَهْرَب تنها در دریافت خراج و تأمین آذوقه
 برای سربازخانه‌ها و پادگان‌ها اعمال می‌شود.^{۴۴}

تصویر بازرگان یا فروشنده فنیقی در متون یونانی نیز چندان خوشایند نیست.
 تصویر ظاهراً سمج و همیشگی، تصویر پیلهور یا فروشنده دوره‌گردی که اجناس
 بُنجل را که قبلاً اشاره کردیم می‌خواهد به خریدار قالب کند، و شبیه به همان تصویری
 است که هرودوت نیز ارائه می‌دهد (به نقل از گرا، روئیبار و تسکیدور ۱۹۸۹، صص ۱۰۶-۱۰۸).
 این سَنَت [فکری] احتمالاً به هومر و زمان او بازمی‌گردد، یعنی دوره‌ای که بازرگانی
 فنیقی‌ها در مناطق دوردست تازه پدید آمده و بی‌گمان سازمان نیافته و فی‌البداهه
 بود؛ این تجارت و سَنَت آن تا زمان هرودوت دوام آورده و کاملاً جاباز کرده بود، و
 اخلاقیون آتنی عصر کلاسیک معمولاً نظر چندان خوشی نسبت به "بازرگانان" [emporoi]
 و ناخدایان و سرملوانان [naukléroi] - خارجی نداشتند (ولیساروپولوس ۱۹۷۷، ص ۷۰)؛ در
 تئاتر آتن، ملوانان، کشتی‌داران، دلال‌ها، بازرگانان، فروشندگان و بانکداران فنیقی
 همگی با مشخصات Palinkapēlos [دلال] توصیف می‌شدند و مورد تمسخر قرار
 می‌گرفتند و در سخنرانی‌های سخنرانان نیز بارها به اشاره‌های مشابهی برخورد

۴۳- شرکت اسرائیلیان در تجارت خرده‌فروشی بارها در عهد عتیق تأیید شده و فروشندگان متقلب مورد تهدید قرار
 گرفته‌اند: عاموس نبی مثلاً به شدت به متقلب‌ها اعتراض می‌کند و به تهدید آن‌ها می‌پردازد و اینان خود یهودیان هستند:
 «و می‌گویند که غزه ماه کی خواهد گذشت تا غله را بفروشیم و روز سَبَت تا انبارهای گندم را بگشاییم و ایفا را کوچک و
 مقال را بزرگ ساخته میزان‌ها را قلب و مَعُوج نماییم، و مسکینان را به نقره و فقیران را به نعلین بخریم و پس مانده گندم را
 بفروشیم» (عاموس نبی باب ۸ آیه‌های ۵ و ۶).

۴۴- نک. بخش یکم این مقاله در جلد ششم، و آثار منقول توسط بریان ۱۹۸۸ و توپلین ۱۹۸۷ا.

می‌کنیم (باسله ۱۹۸۷، صص ۲۷۳-۲۷۱). در این جا برخی خصوصیات و ویژگی‌های ذکر شده در متون عهد عتیق نیز مشاهده می‌شود. اما سواى رفتارهایی که ممکن است آزردهنده و خشم‌آور بوده باشند، آنچه درباره سازمان بازرگانی فنیقی در مدیترانه شرقی می‌توان حدس زد، دیدگاه متفاوتی را بر ما تحمیل می‌کند: گزنفون خود بر نقش مؤثر بازرگانان و کشتی‌داران بیگانه در توسعه شهر تأکید می‌ورزد (Poroi 3). برخی فرمان‌های افتخاری آتنی‌ها به منظور نکوداشت، بایگانی‌های بعدی زنون، و کتیبه‌ای از جزیره دلوس، همگی نمایانگر فعالیت‌های بازرگانی در مقیاس بزرگ و گسترده هستند که توسط گروه‌های خانوادگی و در چارچوب نهادهای شهر انجام می‌گرفته‌اند (ولیساروپولوس ۱۹۷۷، ص ۷۱؛ باسله ۱۹۸۷، ص ۲۷۵). سازمان تجارت فنیقی در مدیترانه شرقی با آن‌که هنوز به خوبی شناخته نشده است اما به نظر می‌رسد که بسیار فراتر از ابتکارهای فردی و حتی خانوادگی بوده است؛ قبلاً به فرضیه وجود یک "صنف" در کتیون اشاره کردیم، و در این جا نیز باید از وجود انجمن‌های توأماً مذهبی و بازرگانی در دلوس در دوره‌های هلنیستی و رومی یاد کنیم: "هی‌یروناوت‌ها"ی شهر صور (قرن چهارم ق.م)، "هراکلیست‌ها"ی صور یا "پوسیدونیاست‌ها"ی شهر بریتوس (برونو ۱۹۷۰، صص ۶۳۰-۶۲۱؛ باسله ۱۹۸۷). انجمن "امپوریون" [= بازرگانی] و یک نیایشگاه گمان می‌رود نشانه و آگاهی مهمی باشد از تجارت فنیقی که وجود آن را سپس باستان‌شناسی از قرن هفتم ق.م. مورد تأیید قرار داده است (گرا، روئیار و تسکیدور ۱۹۸۹، صص ۱۰۸-۱۱۱)، و مهم خواهد بود اگر بتوانیم رابطه‌ای میان این گروه‌های تجار-مؤمنان با "مادر شهرهایشان" برقرار کنیم. به هر حال، هیچ‌یک از این گواهی‌ها نمایانگر کمترین رابطه‌ای میان دستگاه اداری شاهنشاهی ایران و فعالیت بازرگانی فنیقی‌ها نیستند، و چنین می‌نماید که تجار فنیقی در کار خود در مدیترانه شرقی، از آزادی کامل برخوردار بوده‌اند و قدرت سیاسی حاکم کمترین مداخله‌ای در کار ایشان نمی‌کرده است.

نتیجه‌گیری از یک بررسی کوتاه و فشرده که چه در مورد تاریخ اقتصاد باستان و چه تفسیر روابط قدرت مرکز هخامنشی با اتباع خود در ایالات، پرسش‌های پاسخ داده‌نشده‌ای را باقی می‌گذارد، البته دشوار است. هدف اولیه آن بود که درباره

مناسبات بازرگانی خطی و تک بُعدی میان یونان و خاور نزدیک از یک سو^{۴۵}، و میان فنیقیه و تأسیسات و مستعمرات غربی آن از سوی دیگر، از یک دیدگاه ساده‌انگارانه فراتر رویم: روابط پیونددهنده میان این مجموعه‌ها را به طور دو به دو تقریباً به اندازه کافی می‌شناختیم (آیا می‌شناختیم؟)، اما غالباً از آنچه در درون هر یک از این مجموعه‌ها می‌گذشت، بخصوص در عمق و شالوده مدیریتانه شرقی، خبر نداشتیم. بررسی رایج‌ترین سفالینه‌ها، ظرف‌های حامل (یا کانتینرها)، و بررسی منابع مکتوب موجود نشان می‌دهد که متنوع‌ترین محصولات در درون محیطی محصول‌توسط سواحل شرقی مدیترانه یعنی قبرس و مصر، گردش شدیدی داشته‌اند. اما محدودیت‌های ما در تحلیل کنونی آشکار است: استفاده از متون کاملاً گزینشی انجام گرفته و از جامعیت مطلوب برخوردار نبوده است، و گزینش نیز در مورد ممتاز و معتبرترین محصولات مدیترانه شرقی، یعنی زیتون و شراب، یا به سخن درست‌تر از زیتون‌کاری و موکاری، انجام شده است. بهره‌گیری منطقی‌تر و مستدلانه‌تر و منظم‌تر از اسناد باستان‌شناختی - چه سفالینه‌های نوع دیگر و چه کلیه اشیای غیرسفالنی - و منابع مکتوب متنوع‌تر قاعدتاً امکان تکمیل و غنی‌تر ساختن تابلویی را به ما خواهد داد که باز البته باید بر خصلت ابتدایی و ناقص آن تأکید شود.

نتایج اولیه کار، با همه پراکندگی دلگرم‌کننده هستند. تصویری که ظاهر می‌شود همانند پرده رنگارنگی است از گردش‌های کالایی میان منطقه‌ای و حرکت کشتی‌ها به این سو و آن سو و در همه سو^{۴۶}، که - بدون در نظر گرفتن مبادلات با مناطق دوردست - من آن را به حرکت براونی* تشبیه کرده‌ام. این تعریف جدید (موقتی) از مبادلات تجارتی در مدیترانه شرقی، مدل "بندرهای تجارتی" تعریف شده توسط

۴۵- در این‌جا آن "یونان مداری" که اغلب از آن سخن می‌گویند عبارت است از عدم مشاهده تاریخ این مبادلات مگر از زاویه نگرش به سفالینه‌های اژه‌ای و یونانی، نادیده گرفتن پدیده‌های "استعمار و مهاجرنشینی" (مثلاً در المینا) یا بازرگانان یونانی (شهر نائوکراتیس [در مصر])، و همین مضامین است که من عمداً به آن‌ها نپرداختم.

۴۶- اما مسلماً سخن گفتن از کشتیرانی ساحلی خطاست که درباره‌اش هیچ مدرکی نداریم، یا سخن گفتن از "خطوط و مسیرهای منظم" میان دو بندر معین.

*- منسوب به کشف رابرت براون گیاه‌شناس اسکاتلندی در سال ۱۸۲۷. منظور حرکت نامنظم ذرات جامد و بسیار ریز معلق در یک جسم سیال است. این حرکت متصل و ارتعاشی است و ربطی به حرکات خارج سیال ندارد (دائرةالمعارف مصاحب) - م.

"پولانی" [Polanyi] را متزلزل می‌سازد که بندرهای اوگاریت [نزدیک "لاذقیه" کنونی] یا صور را نمونه‌های کاملی برای نظریه‌های خود می‌دانست. واقعیت آن است که این دو شهر در کانون مباحثات مربوط به "انسان‌شناسی" اقتصاد باستان قرار دارند^{۴۷}، و اغلب جهت ایجاد مدل‌های جایگزین سازی مورد بحث و استفاده قرار گرفته‌اند^{۴۸} و می‌گیرند؛ همچنین به علت پیش‌ساز بودن، تلاش برای ساختن طرح نظری جدیدی براساس این مشاهدات ابتدایی نیز بیهوده و نادرست است: آیا یک نظریه مبتنی بر فیزیک مولکولی می‌تواند به راحتی به الگویی برای انسان‌شناسی تبدیل شود؟ پس فعلاً بهتر است با افزایش مثال‌ها و مطالعات موردی، تعریف خود را دقیق‌تر سازیم. در مورد تاریخ هخامنشی باید به بررسی‌ها و ملاحظاتی ابتدایی قناعت کنیم. در دوره آنان هیچ تغییر حجمی در مبادلات "بین منطقه‌ای" در مدیترانه شرقی و در انواع گردش‌های بازرگانی به اثبات نرسیده است. اما مفهوم "حجم" خود بی‌اندازه ناپایدار و نامشخص است، چون کمی کردن آن حتی به شیوه‌ای تقریبی امکان ندارد. در چنین شرایطی، به استثنای ادوار متوسط، فقط در مورد دوره‌های بلندمدت می‌توان قضاوتی قابل درک کرد. مثلاً "اندازه‌گیری" تأثیر جنگ‌های ایران و یونان [= مدیک] از لحاظ پایین بودن مفروض فعالیت‌های بازرگانی در خاور نزدیک غیرممکن است: در کاوش‌های باستان‌شناختی، تشخیص کوتاه‌مدت، یعنی چند سال، ممکن نیست، و در مورد میان‌مدت، یعنی یک ربع قرن یا نیم قرن، نیز تغییری در "حجم" مشاهده نمی‌شود. بازرگانان خاور نزدیک به زبان‌آوری و حرّافی هرودوت نیستند، و گواهی‌هایی که برجا گذاشته‌اند می‌تواند ما را گمراه سازد. همچنین نمی‌توان تأیید کرد که وحدت سیاسی خاور نزدیک در اثر کشورگشایی‌های هخامنشیان و پیامدهای سودمند آن^{۴۹} لزوماً موجب افزایش مبادلات بازرگانی شده باشد؛ می‌توان استدلال

۴۷- در مورد شرق موضع‌گیری یوفی (۱۹۸۱) بسیار سودمند و مورد مراجعه است اما سواحل شرقی مدیترانه را فاقد است. درباره این منطقه بنگرید به کتاب اجتناب‌ناپذیر لیورانی ۱۹۹۰، گرچه به هزاره یکم ق.م مربوط نمی‌شود. و نیز البته کتاب رنفرو ۱۹۹۰.

۴۸- مثلاً در کتاب سیلور ۱۹۸۵؛ در این کتاب این نظریه یولاتی رد شده است که: «معمولاً قبل از تجارت در فواصل دور، به تجارت در فواصل نزدیک می‌پردازند، درست همان‌طور که دورترین مستعمرات اول بنیادگذاری شدند...» (صص ۱۳۱-۱۳۰).

۴۹- مثلاً افزایش جهش‌گونه شبکه راه‌ها، نک. بریان ۱۹۹۱b.

کرد که سیاست‌های شهرسازی و شهرنشینی هخامنشیان یا هزینه‌های بسیارگزارف برای شهرهای متعدد آسیای صغیر یا خاور نزدیک در واقع تجلی احتمالی ثروتمند شدن عمومی بوده‌اند، اما اثبات این‌که این ثروتمند شدن فقط معلول بازرگانی منطقه‌ای یا بین‌المللی بوده دشوار است. به هر صورت، حفظ اطمینان بخش حجم مبادلات بالا باید ما را به سوی تأکید بیشتر بر فشار خراج برانند؛ وصول مالیات سلطنتی به هیچ‌وجه از رفاه و رونق بازرگانان خاور نزدیک نکاسته بود.^{۵۰}

از آن‌جا که در این زمینه دوره هخامنشی برابر با تداوم بود، با فروپاشی امپراتوری وقفه‌ای ایجاد شد. در واقع تغییرات در جریان سده چهارم ق.م. آغاز می‌شوند. اما این تغییرات نه مربوط به ماهیت محصولات مورد مبادله هستند و نه معلول گردش‌های کالایی منطقه یا فرامنطقه‌ای - گرچه شاهد افزایش مراکز تولیدی هستیم به‌ویژه در مورد شراب و بنابراین افزایش رقابت - بلکه بیشتر از پیدایش یک سیاست حقیقی بازرگانی یونانی - از راهی سرچشمه می‌گیرند^{۵۱} که رفته‌رفته جانشین برتری شرق می‌شود که از زمان دگرگونی‌های دوره نو آشوری به ارث برده شده بود و هخامنشیان نیز به اداره آن ادامه داده بودند.

۵۰- چه بسا گاه خراج موجب استحکام بیشتر این رفاه و رونق می‌شد؛ بنگرید به ملاحظات بریان ۱۹۸۸ص ۱۷۸ و پانوش ۱۸ درباره تبدیل جزئی خراج به سکه یا پول نقد: «...برای هر شهری بسیار وسوسه‌انگیز بود که انبار گندم خود را به انبار زروسیم تبدیل سازد...»: انبوه سکه‌های جدید می‌توانست به آسانی و به شکل سفارشات وارد گردش‌های تجاری شود.

۵۱- من در این‌جا دوباره در تعارض با نظریه‌های پولانتی و هوادارانش قرار می‌گیرم که امکان وجود "سیاست‌های اقتصادی" آگاهانه در دوران باستان را انکار می‌کنند. من مدعی نیستم که این سیاست‌ها از دولت سرچشمه می‌گرفته‌اند - این نکته البته در شهرهای فنیقی که بازرگانان بدون شک نقش سیاسی مهمی ایفا می‌کردند، نیاز به اثبات دارد. اما به هر حال این سیاست‌ها بدون مشخص شدن و برنامه‌ریزی ابتدایی و تقریبی نیز نبوده‌اند؛ با یادآوری آنچه در آغاز این مقاله درباره ناگزیری انتخاب موکاری گفته شد (نیز پانوش ۶)، من گمان نمی‌کنم که یک مالک تاسوسی می‌توانسته در سده پنجم به تنهایی تصمیم بگیرد که تولید خانوادگی شراب خود را به تولید صادراتی انبوه تبدیل سازد (که البته این فقط یک مثال تصادفی بود) - بنگرید به مقررات متعدد تاسوسی‌ها درباره شراب در پژوهش سالویا ۱۹۸۶. پس لزوماً یک "اراده جمعی و مشترک" وجود داشته است، همان‌طور که این امر را در همان دوره و در اصلاح و بهبود "ساختارهای اعتباری" در یونان و بدون شک در خاور نزدیک مشاهده می‌کنیم (نک. مشارکت قبرسی‌ها و فنیقی‌ها در تجارت نقره، باسله ۱۹۸۷، صص ۲۸۰-۲۷۹). اما این‌که محرکان چنین "سیاست‌هایی" چه کسانی بوده‌اند، مسأله‌ای دیگر است.

تداوم در شوش در هزاره یکم پیش از میلاد

رمی بوشارلا* - پاریس - لیون

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

به کارگیری دیدگاه سنتی در مورد دوره هخامنشی در شرق بدان گونه که توسط سازمان دهندگان این اجلاس خلاصه شده، کار آسانی است که من نیز به نوبه خود آن را چنین خلاصه می‌کنم: مرحله‌ای از پایان تمدن بین‌النهرین (در این جام ایلام) که پیش از دوره تحولات نوینی قرار داشته است که در این تحولات سنت‌های در حال انحطاط به برکت تماس با جهان یونانی جهشی جدید یافتند.

اما دیدگاه پیشنهادی من این نیست، هر چند این دیدگاه هنوز قدرت خود را حفظ کرده است زیرا به طور منطقی از مدارک متنی و مکتوب و باستان‌شناختی موجود و بخصوص از جاهای خالی یکی از این دو سرچشمه و مایه می‌گیرد. درباره شناخت‌هایمان از شوش هخامنشی به سرعت یادآور می‌شوم و می‌گذرم زیرا در کارگاه ششم (بوشارلا ۱۹۹۰a) آن‌ها را ارائه کرده‌ام. چکیده عرضه شده در این جا، چارچوب کار را مشخص و تثبیت می‌کند و امکان می‌دهد تا انتشارات سودمند اخیر را نیز معرفی کنیم. و اما در مورد جاهای خالی باید گفت که در شکل‌گیری دیدگاه ما (بخش یکم) آن‌ها به همان اندازه جاهای پر، یعنی جاهای مستند، ارزش دارند. زیرا چه سخن درباره تداوم باشد یا گسست، باید شوش قبل از هخامنشیان، یعنی در دوره نوایلامی پایانی، یعنی همان نوایلامی II باستان‌شناسان یا III کتیبه‌شناسان، را

تعریف کرد (بخش دوم) و آن‌گاه به مقایسه شهر با شهر دوره‌ی هخامنشی پرداخت (بخش سوم). اولین نکته یادآوری شده در جریان اجلاس آن‌آرپور [شیکاگو]، یعنی تداوم از دوره هخامنشی به دوره سلوکی، در این‌جا تکرار نخواهد شد، زیرا خود موضوع مستقل دیگری است؛ نمونه‌ای است جالب از تداوم فرهنگ ایلامی به میانجی‌گری فرهنگ هخامنشی.

نتیجه کار، پدیدار شدن نیروهای جاذبه در دو سطح خواهد بود: سنت‌های نیرومند یک شهر بزرگ، و حاصل مبادلاتی که از دیرباز با مناطق مجاور داشته و حفظ کرده است، که اینان نیز به نوبه خود در یک بازی نفوذ متقابل با مناطق دیگر قرار گرفته‌اند.

خلاصه آن‌که، تأثیر پادشاهی هخامنشی بر شوش گسترده و عظیم است، اما این تأثیر در درجه نخست دیداری است، زیرا شهر دگرگون شده و تغییر شکل یافته است. این فرهنگ پارسی - هخامنشی تحمیل شده بر شوش، حاصل پیوند و همجوشی پارسی - ایلامی / انشانی در فارس و شاید در کوه‌های بختیاری است؛ و با منطقه فرهنگی شوشی - ایلامی سازگاری دارد که از دهها سال پیش با پارسیان تماس داشته است. وضعیت، بی‌آن‌که قرینه‌ای داشته باشد، از پایان سده چهارم نقاط مقایسه را در اختیار می‌گذارد: شوش جهان یونانی را با سربازان، کارمندان و مهاجران و مهاجرنشینان [یونانی] کشف نمی‌کند، گرچه بخشی از جمعیت شهر شیوه زندگی‌اش تغییر می‌کند. با این حال یونانی مآبی - هر چند بسیار محدود - آن پیدا است زیرا شواهد آن برای ما بسیار آشناست، همان‌طور که گستردگی تأسیسات سلطنتی هخامنشی، بر واقعیت دیگری از این شهر کهن ایلامی نقاب کشیده است.

یکم - شوش هخامنشی. چکیده‌ای از دستاوردهای انتشارات اخیر

تصرف شوش توسط کوروش احتمالاً با تسخیر بابل در ۵۳۹ ارتباط داشته است (زادوک ۱۹۷۶، صص ۶۲-۶۱). شاید شاه یا شاهزاده‌ای ایلامی توانسته باشد در زمان پادشاهی کوروش به عنوان فرمانروایی دست‌نشانده حکومت خود را حفظ کند و چه بسا این وضع تا زمان داریوش یکم نیز ادامه داشته است. شاید شورش‌هایی که در

تداوم در شوش در هزاره یکم پیش از میلاد □ ۳۲۳

آغاز پادشاهی داریوش در سراسر شاهنشاهی درمی‌گیرد که یکی از آن‌ها نیز شورش‌های مدعیان تخت و تاج ایلام/خوزستان است که در سنگنبشته‌ی بیستون نیز به آن اشاره شده است گواهی باشد بر درستی نظر فوق (میروسجی [Miroshedji] ۱۹۸۲، صص ۶۱-۶۲؛ کارتر و استالپر ۱۹۸۴، ص ۵۴). همان‌گونه که میروسجی نشان داده است، از نظر باستان‌شناختی دوره هخامنشی در شوش فقط از زمان داریوش یکم آغاز می‌شود (نک. بعد بخش سوم). ردپاها و نشانه‌های مادی دوره هخامنشی، اصولاً از تجلیات سلطنتی و بخصوص معماری کاخ‌ها فراتر نمی‌روند.

۱- شهرنشینی. گزینش شوش به عنوان پایتخت شاهنشاهی، چنان‌که آشکارا دیده می‌شود، نتیجه‌اش پیدایش محیط وسیع و بدون برج و بارویی است که در درون آن تأسیسات سلطنتی بخش‌های شمالی و شمال شرقی شهر را اشغال می‌کنند، دژی احتمالاً در غرب وجود داشته (پرو ۱۹۸۱ و ۱۹۸۵)، و بالاخره، با احتمالی کمتر و به هر حال پس از داریوش، کاخ دیگری در منتهی‌الیه جنوبی شهر ساخته شده است (بوشارلا ۱۹۸۵). احداث این بناها موجب شده‌اند که خواه به علت تسطیح زمین و یا برعکس به علت گودبرداری بسیار عمیق (بیش از ۱۰ متر) برای پی‌ریزی، بقایای آثار قبلی گاه به کلی از بین بروند.

نکته درخور ذکر آن است که در نواحی غیرسلطنتی در درون محوطه [شهر]، اثری از بنایی از دوره هخامنشی دیده نمی‌شود. با این حال ممکن است که بناها یا ساختمان‌های بی‌اهمیت این دوره توسط اولین حفاران و باستان‌شناسان (ژ. دومورگان و ر. دِ مِکِنِم) از بین رفته باشند و اثری از آن‌ها باقی نمانده باشد، یا باستان‌شناسان بعدی چیزهایی به دست آورده باشند بدون آن‌که آن‌ها را انتشار دهند و فقط یادداشت‌هایی برجا گذاشته باشند (مانند رومان گیرشمن؛ نک. استو و گاش ۱۹۹۰، صص ۲۸-۳۲). سرانجام آن‌که، نواحی گسترده‌ای هنوز کاوش نشده‌اند، اما بخش "شهر سلطنتی II" که توسط پ. دو میروسجی (۱۹۸۷) کاوش شده است، امیدی درباره تأسیساتی مهم به ما نمی‌دهد. پرسش مشکل‌ساز که چگونه ممکن است شهر خالی بوده باشد؟ همچنان بی‌پاسخ مانده است (پرو ۱۹۸۵؛ بوشارلا ۱۹۸۵؛ ۱۹۹۰a، صص ۱۵۳-۱۵۵ و شکل ۱).

در بیرون از محوطه، ساختمان‌های هخامنشی بسیار اندکی شناخته شده‌اند؛ این

بناها، مانند کاخ "شائور" سلطنتی هستند، اما پرستشگاه یا به اصطلاح "آیادانا" را که احتمالاً بنایی خصوصی و مربوط به دوره سلوکی بوده است نباید جزء آن‌ها محسوب کرد (بوشارلا ۱۹۸۴؛ استروناک ۱۹۸۵).

۲- معماری و تزئین. سازمان کاخ‌های شوش، طرح و نقشه بناهای متفاوت، تزئین با دیوارهای پرنقش‌ونگار یا آجرهای لعابدار، یا به ندرت نقش برجسته‌هایی سنگی، همراه با آثار تخت جمشید، مجموعاً در تعریف هنر هخامنشی شهم دارند.

۳- متون. تقریباً تمام متون شناخته شده منشاء درباری دارند و به فرمان شاهان نوشته شده‌اند. آن‌ها را به سه زبان رسمی شاهنشاهی نوشته‌اند. از شوش، برخلاف تخت جمشید، تاکنون بایگانی و انباری بدین منظور کشف نشده است. در کنار متون منشور پی بنا، متون رسمی و سلطنتی، از پنج قرارداد خصوصی به زبان آگدی می‌توان یاد کرد که آثار مُهر بر آن‌ها وجود دارد (دوران ۱۹۸۱ شماره‌های ۷۸، ۹۴-۹۳؛ ژونانس ۱۹۹۰a؛ روتن درگیرشمن ۱۹۵۴a؛ در مورد مُهرها آمیه ۱۹۷۳b). همچنین باید یک متن از [بایگانی] مورا شورا که در شوش تاریخ‌گذاری شده است در این جا بیفزاییم (دونباز ۱۹۸۹). منابع ثانوی، مانند متون یونانی و لاتینی گرانبها هستند ولی مانند متون عهد عتیق (نظیر کتاب استر) از شوش به ندرت یاد می‌کنند (پرو ۱۹۸۹).

۴- مجل‌های مسکونی و بخش‌های مربوط به پیشه‌وران و افزارمندان به کلی ناشناخته مانده‌اند. همین نکته در مورد تخت جمشید نیز صادق است.

۵- گورها. گورستانی در شوش شناخته نشده است. در آغاز قرن [بیستم] دو گور سلطنتی در تابوت‌های برنجی کشف شده است. یکی از آن‌ها خالی بوده و دیگری اثاثیه زیادی داشته است (مورگان ۱۹۰۵). از سوی دیگر، گورهای خمره‌ای و گورهای دیگر همگی پر از خاک هستند و معلوم نیست که متعلق به دوره نوبابلی بوده‌اند یا هخامنشی. البته یکی از آن‌ها هخامنشی است و از گردن‌بندی که در آن کشف شده به این نتیجه رسیده‌اند (استروناک ۱۹۷۸، ص ۱۷۷ پانوش ۵۶ و تصویر ۱۶۱a). افسوس که درباره آن‌ها (به جز اشاره میکیم در ۱۹۳۸، ص ۳۲۶) چیزی به چاپ نرسیده است.

۶- اسباب و اثاثیه. حکاکی و گوهرنگاری بسیار اندک است، و تنها حدود ۳۰ مهر پیدا شده است (آمیه ۱۹۷۲a، شماره‌های ۲۲۳۰-۲۲۰۲؛ ۱۹۷۳a، صص ۲۹-۲۶). شمار ظروف

تداوم در شوش در هزاره یکم پیش از میلاد □ ۳۲۵

فلزی از چند عدد تجاوز نمی‌کند. از ظروف سنگی قطعاتی اندک باقی مانده که اخیراً انتشار یافته‌اند ولی منشاء آن‌ها معلوم نیست (آمیة ۱۹۹۰). سفالینه‌های هخامنشی تازه اخیراً شناخته شده‌اند (میروسیجی ۱۹۸۷).

۷- علت ناچیزی نشانه‌های هخامنشی در شوش هنوز بی‌پاسخ مانده است. عوامل زیر، چه به تنهایی یا گروهی، قادر به توجیه این ناچیزی نیستند:

(الف) نه شهر و نه کاخ‌های آن هیچ‌یک عمده در زمان اسپیکندر یا در دوره سلوکی ویران نشده‌اند (بوشارلا ۱۹۹۰b).

(ب) پوشیده شدن نشانه‌های هخامنشی با بناهای بعدی جزئی است؛ فقط مهم‌ترین بناهایی که پی‌ریزی‌های عمیقی داشته‌اند ممکن است به لایه‌های مربوط به هخامنشی رسیده و آن‌ها را از بین برده باشند.

(ج) گاه‌شناسی سلسله اشیای نوایلامی، هخامنشی و سلوکی اکنون روشن‌تر شده است؛ خطاهای تاریخ‌گذاری دیگر قادر به توضیح و تبیین ناچیزی اشیای منسوب به دوره هخامنشی نیستند.

(د) نخستین حفاران و باستان‌شناسان شوش چندان علاقه‌ای نه به اشیای بی‌اهمیت و حقیر داشته‌اند و نه توجهی به تاریخ‌گذاری دوره‌های پسین (یعنی دوره‌های پس از ایلامی). این توضیح نیز کافی نیست، چون به رغم این نگرش، صدها مدرک از دوره سلوکی و اشکانی به دست ما رسیده است. همچنین کاوش‌های اخیر و تفسیر آن‌ها نشان داده است که ناچیزی مدارک نوایلامی کمتر از آنی بوده که انگاشته می‌شده و افول شوش و منطقه آن نیز به آن شدتی که پنداشته می‌شده نبوده است. اندیشه‌ی غالب تاکنون این بود که شوش پس از ویرانی و به توبره کشیده شدن خاکش توسط آشور بانیپال دیگر تقریباً متروک شده بوده است. گسستگی و شکافی که بدین ترتیب پدید آمده بوده است البته به وقفه مفروض میان دوره نوایلامی و دوره هخامنشی افزوده است.

دوم- شوش در سده‌های هفتم-هشتم: دوره نوایلامی (پایانی) یا دوره پیش هخامنشی؟

اهمیت به توبره کشیده شدن خاک شوش توسط آشور بانیپال در ۶۳۹ ق.م، برای تعریف و توصیف شوش و شوشیان [= خوزستان = ایلام] در سده ششم تعیین‌کننده

است. بدون شک این واقعه بسیار اندوهبار و دردناک، اما شاید نه به آن مصیبت‌باری که در برخی متون بازتاب یافته (نک. منشور موزه لوور)، در واقع شرط وجودی گاه‌شناسی و موجودیت سیاسی دولت نوایلامی است. باید تأکید کرد که این تاریخ‌سرنوشت‌ساز و تعیین‌کننده، نه معرّف وقفه‌ای کامل است و نه چنان‌که از دیرباز می‌نویسند، نمایانگر مرگ سیاسی ایلام. این تاریخ تأثیر چندانی بر فرهنگ مادّی ایلام که دوره نوایلامی II میان ۷۲۵ و ۵۲۰ را تشکیل می‌دهد نگذاشت (میروسیجی ۱۹۸۱a)؛ ولی با این حال، به‌نظر م. ژ. استو (۱۹۸۶، ص ۱۰) توجیه‌کننده دوره‌بندی سیاسی میان دوره‌های نوایلامی II (۷۵۰ تا ۶۵۳) و نوایلامی III (۶۵۳ تا ۵۳۹) - که خود به دو دوره فرعی IIIA (۶۵۳ تا ۶۰۵) و IIIB (۶۰۵ تا ۵۳۹) تقسیم می‌شود، محسوب می‌گردد. ف. والا (۱۹۸۴) از این امر نتیجه می‌گیرد و به تفکیک دوره "شاهان آنتشان و شوش" تا ۶۴۶ و دوره "پادشاهی ایلامی شوشیان" تا ۵۳۹ یا حتی ۵۲۰ می‌پردازد.

مدت ۲۰ سال است که ارزیابی مجدد داده‌های متنی و مدارک باستان‌شناختی شوش به‌طور اصولی، و کشور آنتشان به‌ویژه، و همچنین کشفیات دیگر، امکان بازسازی قرون مبهم ماقبل دوره هخامنشی در شوش را فراهم ساخته است (آمیة ۱۹۶۷؛ ۱۹۷۲b؛ ۱۹۷۳a؛ ۱۹۷۳b؛ ۱۹۸۸؛ پُل وگ ۱۹۸۸؛ بریان ۱۹۸۴b؛ کازتر و استاپلر ۱۹۸۴؛ میروسکدی ۱۹۸۱a؛ ۱۹۸۱b؛ ۱۹۸۱c؛ ۱۹۸۲؛ ۱۹۸۵؛ ۱۹۸۷؛ استو ۱۹۸۶؛ استاپلر ۱۹۸۸b؛ سامنر ۱۹۸۶؛ والا ۱۹۸۰؛ ۱۹۸۴؛ زادوک ۱۹۷۶).

۱- از نظر تاریخی، این پژوهش‌ها تأیید می‌کنند که شکست ایلام از آشوریان موجب تجزیه ارضی ایلام باستانی شده است. نتیجه این امر، ایجاد تغییراتی در ایزدکده ایلامیان شده و آن را ایلامی‌تر ساخته است. در همین زمان است که نخستین ایرانیان پدیدار می‌شوند و بی‌تردید منشاء تغییراتی در زبان می‌گردند (والا ۱۹۸۴؛ استو ۱۹۸۶). از این بالاتر، پژوهش‌ها نشان داده‌اند که در حدود سال ۶۲۵ یک قلمرو سلطنتی نوایلامی در منطقه شوش دوباره شکل گرفته، و یک قلمرو پادشاهی پارسی نیز در کشور آنتشان تشکیل شده است (بریان ۱۹۸۴b، میروسیجی ۱۹۸۵؛ پُل وگ ۱۹۸۸). در این‌جا این‌که شوشیان [خوزستان] تا چه اندازه و تا چند سال تابع بابلیان بوده است (نک. کازتر و استاپلر ۱۹۸۴، ص ۵۴؛ استو ۱۹۸۶، ص ۱۶) چندان اهمیتی ندارد: مهم آن است که یک قلمرو نوایلامی در شوش وجود داشته و تا زمان کوروش دوم [بزرگ] دوام آورده

تداوم در شوش در هزاره یکم پیش از میلاد □ ۳۲۷

است: شاهان این قلمرو، بخصوص در سده ششم ق.م. شناخته شده هستند که شاید به شرط سرسپردگی کوروش در مقام خود ابقا شده‌اند، تا آن‌که داریوش تصمیم می‌گیرد پایتخت خود را در آن‌جا مستقر سازد (میروسجی ۱۹۸۲). ایلامیان اهل شوش در این دوره با جهان خارج در تماس بوده‌اند و گواه این امر نام بردن از آنان توسط قدرت‌های بزرگ روزگار در لوحه‌های شوش و تینوا است؛ اقتصاد فعال است و این نیز از انواع اسناد شناخته شده، نامه‌ها، اسناد حقوقی، قراردادها و نوشته‌های روی مهرها پیداست (نک. والا ۱۹۸۴ پانویشت ۵۵).

ظاهراً قلمروهای نوایلامی تغییرات سیاسی نیمه نخست هزاره یکم را تحمل کرده و از آن رنج برده‌اند ولی خود کمتر در آن مشارکت داشته‌اند؛ اما بدون شک این قضاوت ناشی از آگاهی ناقص ماست و واقعیت ندارد: همان حمله و تهاجم آشور بانیپال خود نشان‌دهنده آن است که ایلام دشمن خطرناکی تلقی می‌شده است.

۲- از نظر باستان‌شناختی، این دوره نوایلامی پسین از حوالی ۶۲۵ آغاز نشده است. به عقیده پ. میروسجی، دوره نوایلامی II را باید تا پایان سده هشتم و حوالی سلطنت شاه شوتروک - ناهونته (۷۱۶ تا ۶۹۹) به عقب برد. چینه‌شناسی زمین و اشیای قابل تاریخ‌گذاری از طریق مقایسه با اشیای کاملاً شناخته شده بین‌النهرین، این گاه‌شناسی را مجاز می‌دانند، که به یک معنا تاریخ ۶۳۹ را نادیده می‌گیرد. با این حال، احساس غالب در مورد شوش و بخصوص شوشیان در هزاره دوم، احساس وجود یک دوره افول است و این‌که پدیده کاهش جمعیتی که از پایان هزاره دوم مشاهده می‌شود نه تنها در نیمه اول هزاره یکم کاهش نیافته، بلکه برعکس افزایش نیز یافته است (کارتز ۱۹۷۱؛ میروسجی ۱۹۸۱c). با این همه، پیدایش شهرهای مهم دیگری در این دوره مانند "ماداکتو" و "ایدالو" را نباید دست کم گرفت.

شیوه سکونت در شوشیان در این دوره به صورت شبانی کوچ‌رو یا نیمه کوچ‌رو توصیف شده است؛ این شیوه در دوره هخامنشی و سپس در دوره سلوکی ادامه یافته است (آدامز ۱۹۶۲؛ ونکه ۱۹۷۶؛ میروسجی ۱۹۸۱c). پدیده کاهش جمعیت ظاهراً در همان دوره در کشور آنتشان، یعنی فارس، نیز رخ داده است، ضمن آن‌که در میان این دو منطقه یک یا چندین امیرنشین نیز وجود داشته، یعنی همان شاهانی که فرمان

کنده کاری نقش برجسته‌های منطقه ایذه/ مال امیر را صادر کرده‌اند. به علت همانمی یا شباهت‌های اسمی تهیه فهرست شاهان دشوار است (استالپر ۱۹۸۸b)، اما مسأله کلی‌تر و مشکل‌تر از اینهاست، زیرا از ناچیزی منابع ما سرچشمه می‌گیرد.

فقدان قدرت مرکزی، کاهش جمعیت و زندگی شیانی کوچ‌رو، ویژگی‌هایی هستند که برای تمام نیمه‌نخست هزاره یکم صدق می‌کنند. بدیهی است که پیامدهای این وضع برای درک دوره هخامنشی بسیار اساسی هستند؛ کوشش‌هایی در این زمینه انجام شده که البته در مورد آ نشان بوده است نه شوش (سامنر ۱۹۸۶؛ نیز نک. میروسجی ۱۹۸۵).

۳- تشخیص هویت قومی ساکنان ایلام قدیم مشکلی است که پژوهش‌های اشاره شده در فوق کوشیده‌اند حل کنند، اما در این مورد نیز کوشش‌ها بیشتر برای آ نشان بوده است تا شوش. با وجود این در برخی از متون ایلامی مرکب از ۲۹۸ لوحه معروف به "آکروپول"، قطعه کوچکی از ۷ لوحه کشف شده در زیر کاخ آپادانا، و چند لوحه دیگر ناشناخته از نظر منشاء، عناصر پارسی کاملاً قابل تشخیص و شناسایی هستند؛ همه این‌ها را شایل در آغاز قرن به چاپ رسانید. در این جا باید دو لوحه‌ی کشف شده توسط گیرشمن در "روستای" پارسی - هخامنشی را افزود که هر یک وابسته به دو سری یا دو دسته‌ای بودند که اولی‌ها به طور سنتی به پایان سده هفتم و دومی‌ها به نیمه نخست سده ششم یا حتی به نظر کامرون (۱۹۴۸) به دوره کوروش نسبت داده می‌شدند. منشاء و تاریخ‌گذاری آن‌ها را آمیه به خوبی معرفی کرده است (۱۹۷۳b صص ۳-۶)؛ استو مسأله تاریخ‌گذاری را از سر گرفته (۱۹۸۶، صص ۲۰) و همه را به نوایلامی IIIB (حدود ۶۰۵ تا ۵۳۹) نسبت می‌دهد. ف. والا (۱۹۸۴، صص ۴ پانویس ۲۴) نیز آن‌ها را میان ۶۰۰ تا ۵۴۰ ق.م و معاصر با حدود ۲۵ لوحه‌ی ایلامی معروف به "نینوا" می‌داند که بی شک از "مال امیر" به دست آمده‌اند (والا ۱۹۸۸)، مانند پلاک برنجی تخت جمشید و کتیبه‌ی کیدین - هوتران در ارجان.

عناصر پارسی به شکل اسامی کوچک و اسامی مکان‌ها پدیدار می‌شوند؛ به نظر می‌رسد که این پارسیان تأمین‌کننده پارچه و منسوجات و ابزارهای فلزی بوده‌اند، بدون آن‌که محل استقرار آن‌ها را دقیقاً بدانیم: گیرشمن (۱۹۵۴a) "حواشی شوش" و به طور کلی منطقه شوش را پیشنهاد می‌کند. بسیاری از این لوحه‌ها جای مهر بر آن‌ها

تداوم در شوش در هزاره یکم پیش از میلاد □ ۳۲۹

نقش شده است که سبک و شکل نقش‌ها نمایانگر خاستگاه‌های متفاوت (ایلامی و بین‌النهرینی) است، اما یکی از آن‌ها کتیبه‌ای دارد که توسط مردی با نام پارسی نوشته شده است (آمیة ۱۹۶۶، شکل ۴۳۵). البته چنین نشانه‌ای کاملاً اطمینان‌بخش نیست و می‌توان اندیشید که نام‌هایی اصلاً ایلامی در برخی مناطق که پارسیان حاکم بوده‌اند شکل پارسی یافته بوده‌اند (میروسجی ۱۹۸۵، صص ۲۸۷-۲۸۵).

۴- فرهنگ نوایلامی. فرهنگ مادی نوایلامی به طور کلی فرآورده سه عامل است: (۱) بنیاد ماد - ایلامی. (۲) رخنه عناصر پارسی. (۳) نفوذ عناصر دیگر بین‌النهرینی تبار، ایرانی تبار یا مناطق دوردست‌تر مانند اورارتو یا حتی آسیای صغیر.

۴-۱. سهم میراث ماد - ایلامی در فرهنگ نوایلامی چنان نیرومند است که تشخیص و تفکیک میان مواد و اشیای دو دوره تا مدت‌هایی مدید بسیار دشوار بود، چه در زمینه معماری و چه حکاکای و کنده‌کاری (آمیة ۱۹۶۷، ص ۱۹۷۳ب).

شوش نوایلامی، بی‌آن‌که بتواند به غنای تأسیسات مادی - ایلامی (مانند شوش، هفت‌تپه، چغازنبیل) دست یابد، به بنا کردن یک یا چند کاخ، شاید روی تل آپادانا، براساس محتوای لوحه‌هایی که در آن‌جا پیدا شده‌اند، موفق شد. این دوره تا دوره‌ای به تازگی پادشاهی کوروش بزرگ ادامه داشت (گیرشمن ۱۹۶۶؛ آمیة ۱۹۷۳ب، ص ۲۵). نیایشگاهی که شوتروک - ناهونته در پایان سده هشتم بر روی تل آکروپول ساخت با آجرهای لعابدار و کاشی‌های لعابدار که با تندیسک‌های گرد و برآمده در جای خود تثبیت شده‌اند تزئین شده است.

خاکسپاری مردگان در زیرزمین‌هایی که مصارف متعددی داشتند انجام می‌گرفت. نمونه‌های متعدد فهرست شده، به استثنای زیرزمین بسیار جالبی از "شهر سلطنتی"، متأسفانه بد چاپ شده‌اند (میروسجی ۱۹۸۱a، صص ۲۸-۲۴). در همان دوره، خاکسپاری در سطح زمین نیز بسیار انجام می‌شد؛ و محل قبر و روی گودال آن را با نشانه‌ای مشخص می‌کردند یا آجرفرش می‌نمودند.

تندیس و نقش برجسته‌های نوایلامی از ویژگی‌های ایلامی آشکاری برخوردارند (آمیة، ۱۹۶۶ در جاهای مختلف).

سرانجام، سفالگری از دوره مادی - ایلامی به دوره نوایلامی I در حدود سال

۱۰۰۰ ق.م. وقفه‌ای نشان نمی‌دهد؛ سفالگری نوایلامی II نیز از تداوم برخوردار است (میروسی ۱۹۸۱ا).

۲-۴. به نمونه‌های عنصر پارسی قبلاً اشاره کردیم. دو شیء دیگر نیز مورد جالبی را نشان می‌دهند: یک تندیس با سر یک شاه یا شاهزاده (آمیة ۱۹۶۷، تصویر VI) و یک نقش برجسته از یک گزال (آمیة ۱۹۶۶، شکل ۴۳۲) که هر دو ویژگی‌های هنر هخامنشی را دارند. اینان آثاری هستند از شوش دوره نوایلامی که بدون شک از هنر پارسی ماقبل هخامنشی تأثیر گرفته‌اند. در چنین شرایطی، چگونه می‌توان در هنر هخامنشی سهم میراث مستقیم پارسی را از سهم میراث مختلط ایلامی - پارسی - که نمونه آن را در این دو شیء می‌بینیم - تشخیص داد؟

۳-۴. عناصر خارجی دیگری که در شکل‌گیری هنر و فرهنگ نوایلامی سهم داشته‌اند بسیار گوناگون‌اند. سهم بین‌النهرینی و بخصوص نوبابلی از همه بسیار بیشتر است، که نمایانگر تاریخ سیاسی سده‌های هشتم تا ششم ق.م. است. حکاکی و کنده‌کاری مثال خوبی است با نقشمایه‌هایی نظیر پریانی که در حال جنگیدن با جانوران یا گول‌ها هستند، یا در برابر درخت مقدس با یکدیگر درگیر شده‌اند، که حکاکی بسیار عالی و ظریف انجام شده و تصاویر بسیار ناب‌اند (آمیة ۱۹۷۳b). از منطقه‌ای دورتر، نفوذ حکاکی نو آشوری از صحنه‌های شکار یا تصاویر ارابه‌پیدا است. از تماس و روابط با منطقه زاگروس - و بخصوص با لرستان - تنها یک شیء ولی سری‌هایی منظم از مفرغ یا برنج در اختیار داریم. راست آن است که این پدیده‌ای تازه نیست و تاریخ آن به قرن‌ها پیش بازمی‌گردد. می‌دانیم که این‌گونه تماس‌ها میان لرستان و بابلستان نیز وجود داشته است.

در قسمت شمالی‌تر، اورارتو نیز منطقه‌ای است که بر فرهنگ نوایلامی کمابیش اثر گذاشته است؛ این تأثیر را، چنان‌که اپورادا (۱۹۶۵، ص ۱۱۶؛ آمیة ۱۹۶۷، ص ۴۰) متذکر شده است، در قبه‌های متصل‌کننده‌ای که به شکل مجسمه نیم‌تنه سر جانور هستند مشاهده می‌کنیم. از این جالب‌تر شباهت میان نقشه معبد کوچک و مربع شوش واقع در آکروپول و نقشه معابد اورارتو، مانند معبد آلتین‌تپه، است که آمیة (۱۹۶۶، شکل ۳۸۰) متذکر شده است؛ اخلاف اینان قاعدتاً برج‌های نقش رستم و پاسارگاد بوده‌اند. افزون بر

تداوم در شوش در هزاره یکم پیش از میلاد □ ۳۳۱

این، به عقیده آمیه (۱۹۷۳ب ص ۱۰) سر شیردال مفرغی شوش را (همان ۱۹۶۶، شکل ۳۶۰) را نه تنها می‌توان متأثر از اورارتو دانست، بلکه چه بسا از طریق اورارتو در واقع انتقالی بوده است از ایونیه. با توجه به محل شوش، اورارتو و ایونیه، در این دو مورد در واقع با تأثیری دوردست از خاستگاهی شمالی سروکار داریم. در منطقه همسایه شوش، کشف گور "آرجان" در نزدیکی بهبهان، مؤید استعداد هنر نوایلامی در جذب عناصر خارجی است که ذکرش گذشت؛ از همین روست که تاریخ این گور هر چه بوده باشد، چه پایان قرن هشتم به نظر باستان شناس (علیزاده ۱۹۸۵، صص ۶۹-۶۷) یا بین پایان قرن هفتم تا سال ۵۲۵ به نظر کتیبه شناس (والا ۱۹۸۴)، به هر حال این امر آن قدر اهمیت داشته که الیزابت کارتر (نک. قبل در همین جلد) به پژوهش در آن پرداخته است. در میانه سده ششم ق.م. در منطقه کم ارتفاع ایلام قلمرو بسیار زنده و فعالی وجود داشت؛ این دولت خصلت ایلامی داشت، در تماس مستقیم با جماعات پارسی بود، و همانند سده‌های پیش دارای پیوند کمابیش نزدیکی نیز با بین‌النهرین بود. فعالیت اهالی آن‌جا امکان حفظ یا ایجاد روابط با مناطق دوردست‌تر را فراهم می‌ساخت. خلاصه آن‌که، فرهنگ نوایلامی فراورده ویژگی‌های محلی و تأثیرات و نفوذهای گوناگون بود. بسیار پیش از دوره هخامنشی، منطقه نوایلامی نیز آغوش بازی برای خاور نزدیک داشت.

سوم - ویژگی‌های ایلامی در شوش زمان هخامنشی

آنچه گفته شد نشان می‌دهد که در زمینه جستجوی عناصر منحصرأ ایلامی یا نوایلامی در آثار دوره هخامنشی و مستند کردن آن باید تلاش زیادی انجام گیرد. پس می‌بینیم که شناسایی سهم میراث ایلامی، که خود قبلاً "پارسی مآب" شده بود، و تفکیک آن از سهم پارسی ناشی از دوره پیش از هخامنشی در فلات ایران، تا چه اندازه دشوار است.

با این حال، هخامنشیان نقش ایلام را به عنوان یک فرهنگ و موجودیت سیاسی پذیرا شدند. نمونه‌های زیر نشان می‌دهند که تفکیک میراث ایلام آشنایی از میراث ایلام دشت شوش تا چه اندازه مشکل است.

۱- سیاست: به رسمیت شناختن و حق شناسی از سهم ایلام را در تصمیمات

متعدد شاهان هخامنشی مشاهده می‌کنیم:

- در زمان کوروش، و نه البته پس از آن، پذیرش لقب "شاه آنشان" از سوی کوروش (میروسجی ۱۹۸۵، صص ۲۹۷-۲۹۶)، گرچه بیشتر منظور "ایلام آنشان" است تا "ایلام شوشیان" [خوزستان]؛

- ایجاد یک شهریی ایلام متمایز از شهریی یا دولت محلی پارس؛ این نکته در تمام سنگنبشته‌ها به روشنی یادآوری شده است، که البته در مورد بابلستان نیز چنین است؛
- پذیرش زبان ایلامی به عنوان یکی از زبان‌های رسمی شاهنشاهی، و گاه به عنوان زبان اول؛ زبانی که هم زبان شوشیان بود و هم آنشان. البته زبان آکدی نیز یکی از سه زبان پذیرفته شده بود، اما بین‌النهرین نیز بنا به دلایلی متفاوت بسیار اهمیت داشت. پرسش آن است در این تصمیم سلطنتی کدام قلمرو باستانی یا منطقه اهمیت بیشتری داشته است، آنشان یا شوش؟ از این لحاظ، نکته شگفت‌آور تضادی است که میان وجود هزاران لوحه در تخت‌جمشید به زبان ایلامی (PF [= لوحه‌های بارویی تخت‌جمشید]) و تعداد بسیار اندک اسناد شوش وجود دارد، با آن‌که اسناد شوش نیز به هر روی کتیبه‌های سلطنتی هستند که استفاده از زبان کهن محلی را نشان می‌دهند؛

- انتخاب شوش به عنوان یکی از پایتخت‌های شاهنشاهی که از اهمیت بیشتری برخوردار است. اگر بابل نیز به همین مقام والا می‌رسد، این گزینش به همان اندازه اهمیت ندارد. افزون بر این، در حالی که بابل شهری بزرگ و در لحظه فرو گشوده شدن به دست کوروش یک نماد محسوب می‌شد، شوش به‌ویژه نمادی از افتخار گذشته بود، تا جایی که فتح آن براساس متونی که در دست داریم، تقریباً نادیده گرفته شده است.

۲- دستاوردهای پادشاهی: بررسی میراثی که هخامنشیان دریافت کردند، نشان

می‌دهد که سهم پرداختی ایلام در آن مبهم و ناخالص بوده است. با این حال "شاهان بزرگ" این میراث را انکار نکردند.

داریوش تصمیم گرفت پایتخت خود را در جلگه شوش، و نه در پیرامون آن یا در شهرهای دیگر کشور نوایلامی (مانند ماداکتو، ایدالو و غیره) به بهای تلاش‌هایی

تداوم در شوش در هزاره یکم پیش از میلاد □ ۳۳۳

سنگین بنا کند. کوروش و سپس داریوش، در فارس، با توجه به نبود یک شهر ایلامی که هنوز فعال و مرئی باشد، جاهای جدیدی را برگزیدند. ما در مورد فارس نه فقط وقفه یا تداوم نمی‌بینیم، بلکه فراتر از آن با تقریباً یک ضرورت سروکار داریم.

نقشه کاخ شوش شباهت‌هایی با تخت جمشید دارد (آبادانا، دروازه‌های سترگ و با عظمت) اما تفاوت‌هایی هم دارد که باید آن‌ها را به حساب میراث ایلامی گذاشت. گیرشمن (۱۹۶۵) نقشه و فنون ساختمانی برخی بخش‌های کاخ شوش را با بناهای ایلامی مقایسه کرده است. این فرضیه تا اندازه‌ای باید تعدیل شود، زیرا برخی از ویژگی‌هایی که گیرشمن یادآور می‌شود و بخصوص عناصر دیگر نقشه، بیشتر به سنت‌های بین‌النهرینی مربوط می‌شوند، مانند استفاده از تالارهای برجسته و دارای برآمدگی (عنصری در عین حال مادی - ایلامی)، اتاق‌های دراز پیاپی و ردیف هم، احداث اتاق‌ها گرداگرد حیاط‌ها (آمی ۱۹۷۴a) که چه بسا میراث ایلام هزاره دوم بوده باشند. سازمان احداث کاخ گرداگرد حیاط به صورت پیاپی و ردیف‌گونه و مجهز به انبارهای دراز موازی را از بناهای آشوری (نینوا) و بابلی می‌شناسیم (آمی ۱۹۶۷، ص ۴۱).

آشوریان حتی درباره کوشک‌های برآمده و برجسته بر روی مجموعه مجتمع بناها اندیشیده و عمل کرده بودند (نمرود، خورس‌آباد). در نزد هخامنشیان این طرح به کاخ آبادانا تبدیل شد و کوشک یا کلاه‌فرنگی آن چنان وسعت و عظمتی یافت که سقف آن نیازمند تکیه‌گاه گشت و ایرانیان در این جا ردیف ستون‌ها را تدبیر کردند.

شیوه ساختمان کاخ شوش، بخصوص سیستم بسیار پیشرفته پی‌سازی، نه سابقه‌ای در خود شوش داشت نه در بین‌النهرین و نه در زاگروس. باری، همان‌گونه که ه. ت. رایت در جریان جلسات کارگاه لطف کرد و به من اطلاع داد، در خوزستان نمونه‌هایی از پی‌های عمیق پر شده از ریگ و سنگریزه کشف شده است. بنایی را مربوط به دوره نوایلامی II (نزدیک "چغامیش") و بنای دیگری را مربوط به دوره نوایلامی کلی (تپه بورمی در نزدیکی رامهرمز) تاریخ‌گذاری کرده‌اند؛ بنای سوم در دهلران و مربوط به دوره هخامنشی است. این نمونه‌ها از آن رو بسیار اهمیت دارند که نشان می‌دهند این فناوری در پایان سده ششم ق.م. برای اهالی شوشیان [خوزستان] بیگانه نبوده و بنابراین محدود به ساختمان‌های بزرگ سلطنتی هخامنشی نیست.

تزیین معماری مسأله پیچیده‌تری را مطرح می‌سازد. نقاشی دیواری در پاسارگاد، تخت جمشید و در آپادانای شوش مورد تأیید قرار گرفته است، اما بخصوص در کاخ شاتور (بوشارلا و لاپروس ۱۹۷۹، صص ۶۷-۶۹) تکنیکی هزاره‌ای وجود دارد که اسلاف فوری آن را باید بیشتر در آشور و اورارتو جستجو کرد تا در خود شوش یا در فارس. اما در عوض، تزیین با آجرهای لعابدار، که هخامنشیان به فراوانی در شوش و نیز تخت جمشید از آن استفاده کرده‌اند، تکنیکی بین‌النهرینی و ایلامی است. احتمال بسیار کمی وجود دارد که تزیین کاخ قرن دوازدهم (ق.م) قرار گرفته بر روی آپادانا در شوش، در قرن ششم (ق.م) نیز قابل دیدن بوده باشد (گیرشمن ۱۹۶۶، ص ۱۱)، اما بعید نیست که نمونه‌های نوایلامی را می‌شناخته‌اند (آمیة ۱۹۷۶، صص ۱۸-۱۳). آیا لازم به یادآوری است که این تکنیک پوشش خاص ایلام نبوده است؟ بابلی‌ها نیز به فراوانی از این فن استفاده می‌کرده‌اند.

در عرصه پیکرتراشی، می‌دانیم که ردای معروف به "پارسی" را ایلامیان نیز می‌پوشیده‌اند؛ این نکته اتفاقی نیست و شواهد آن بسیار فراوان‌اند (کالمیر ۱۹۸۸).

۳- دین و آیین‌های تدفین: به علت فقدان اطلاعات در مورد شوش، مذهب عرصه دشواری برای ارزیابی دوره هخامنشی بخصوص در شوش به شمار می‌رود. فقط اشاره می‌کنیم که در الواح بارویی تخت جمشید [PF]، ذکر ایزدان ایلامی مانند هومبان و ناپیریشا بسیار بیشتر از اهورامزدا است (میروسجی ۱۹۸۵، صص ۳۰۳-۳۰۲)؛ اما می‌دانیم که در متون مربوط به پی‌ریزی کاخ‌های شوش و تخت جمشید [← کتیبه‌های داریوش] فقط از اهورامزدا یاد شده است. در این جا این‌که کوروش و داریوش زرتشتی بوده یا نبوده‌اند اهمیتی ندارد. نکته دیگر درخور ذکر، اهمیتی است که داریوش و جانشینانش برای نقش رستم قائل بوده‌اند که محلی است ایلامی.

درباره خاکسپاری، مسلم است که گورهای سلطنتی تخت جمشید نمایانگر تغییری بنیادی در ارتباط با آیین‌های خاکسپاری ایلامیان فارس هستند. در شوش، دو تابوت برنجی از دوره پسین هخامنشی (۳۵۰ تا ۳۳۰ ق.م) معرف شیوه تدفینی هستند که در دوره نوایلامی مورد تأیید قرار نگرفته است؛ در عوض، نهادن این تابوت‌ها در زیرزمینی ساخته شده با خشت (مورگان ۱۹۰۵، ص ۳۸) نمایانگر سنتی شوشی است،

ولو این که معمولاً کاربرد جمعی می داشته است.

گورهای دیگر شوشی اواسط هزاره یکم (غیرچاپ شده) را نوبابلی یا هخامنشی توصیف کرده اند. آیا ابهام ما معلول فقدان شناخت از مدارک مربوط به خاکسپاری است یا نبود شناخت از تداوم تدفین (و آیین های آن) از یک دوره به دوره ای دیگر؟

۴- اسباب و آلات: در مورد تجلیات زندگی روزمره تر، فرهنگ ایلامی عمداً و آگاهانه با فرهنگ پارسیان - هخامنشیان یکی و جوش جورده در نظر گرفته شده است؛ این امر به ویژه در مورد کنده کاری صدق می کند که یکی از شکل های تجلی تداوم محسوب می شود. این را نه فقط مهرها و آثار مهرهای شوش نشان می دهند، بلکه در مورد تخت جمشید نیز چنین است. آمیه (۱۹۷۳b) فهرستی از مهرها و نقش مهرهای نوایلامی ارائه داده است که قابل مقایسه هستند با دوره هخامنشی و حتی چه بسا ممکن است با آن ها مشتبه شوند، و این هم در مورد شوش صادق است و هم بخصوص تخت جمشید. هم در زمینه سبک کار و هم تمثال نگاری چه بسا قدیمی ترین ها الگوهایی برای جدیدترین مهرها می بوده اند. همچنین به نمونه هایی نوایلامی برخوردار می کنیم که در دوره هخامنشی مورد استفاده مجدد قرار گرفته اند.

فقط در زمان داریوش است که سبک خاص هخامنشی ابداع می شود و تا مدتی با سبک نوایلامی به همزیستی می پردازد. و اما در مورد حکاکی معروف به یونانی - ایرانی، آمیه (۱۹۷۳b، ص ۲۶) نشان داده است که یکی از خاستگاه های آن اورارتو بوده و بنابراین هنر کنده کاری فرآورده سنن گوناگون بوده است. بدون تأکید بر این که سبک یونانی - ایرانی پیش از دوره هخامنشی شکل گرفته است، می توان گفت این سبک در پایان سده ششم و بدون ارتباطی انحصاری با استقرار امپراتوری ایران شکل می گیرد. حکاکی نمونه بسیار خوبی از بین المللی شدن هنر است. پدیده ای که مدت ها پیش از شاهنشاهی هخامنشی آغاز شده بود.

بازشناسی اخیر سفالگری هخامنشی شوش (میروسی ۱۹۸۱a؛ ۱۹۸۷) نشان می دهد که این سفالگری تا پیش از سده پنجم (ق.م) شکل نگرفته بوده است. سفالگری هخامنشی شوش، برخلاف سفالگری هخامنشی در جاهای دیگر خوزستان، نشانی از نفوذ پارسی - ایرانی ندارد. با این حال به نظر من به کلی نیز از سفالگری

نویایلامی II نگسسته است و درست به همین دلیل تفکیک آن‌ها از یکدیگر دشوار است؛ ولی راست آن است که کارشناسان دوره نویایلامی با این دیدگاه موافق نیستند (میروسجی) ۱۹۸۱a؛ ا.کارتر: مذاکرات شفاهی در همین اجلاس). یادآور می‌شویم که "تغییر"، اهمیت آن هر چه بوده، بین سال‌های ۵۰۰ تا ۴۵۰ پدید آمده است نه در زمان کوروش. بر اساس گواهی‌های زندگی روزانه، چه اقتصادی و چه خانگی و خصوصی، در دوره هخامنشی بیشتر شاهد تغییرات هستیم تا گسست و انقطاع. داده‌های (البته هنوز نادر) به دست آمده از جنوب شرقی خوزستان نیز همین احساس را القا می‌کنند. در فارس داده‌هایی از دوره پیش از هخامنشی تقریباً وجود ندارد، و بنابراین از این لحاظ هیچ عنصری در اختیار ما نمی‌گذارد. این تغییرات از زمان داریوش به بعد، یعنی پس از سال ۵۰۰ حادث می‌شوند و نه از زمان کوروش. آغازهای شاهنشاهی سرشار است از تداومی بی‌چون و چرا. پادشاهان هخامنشی از میراث مهم نویایلامی بهره گرفتند، که اگر هنر این دوره را فقط به مؤلفه‌های ایلامی محدود نسازیم، اهمیت آن بسیار بالاتر می‌رود.

بی‌گمان شاهنشاهی هخامنشی بسیار فراتر از یک مرحله ساده در حیات شوش بود، اما وجود بناهای بزرگ سلطنتی هخامنشی و فرضیه سنتی وجود افول در قرن ششم (ق.م)، تصور وقفه و گسست را در نظر ما اغراق‌آمیزتر جلوه داده است. اگر به ارزیابی مجدد داده‌های خود پردازیم و به زمانی طولانی‌تر از سده‌های مربوط به دوره هخامنشیان توجه داشته باشیم، درخواهیم یافت که سنن شوش - ایلامی پایتخت تا چه اندازه نیرومند بوده و نیرومند مانده‌اند، البته مشروط بر آن‌که این سنن را به عنوان فراورده و مجموعه‌ای از ویژگی‌های محلی و سهم‌های بسیار متنوع بنگریم. جذب تدریجی این تأثیرات، فرایندی است که بسیار پیش از کوروش و داریوش آغاز شده بود؛ چنان‌که در دو سده‌ی دوره هخامنشی هم ادامه یافت و البته بی‌گمان ابعاد پهناور شاهنشاهی و سازماندهی‌های نوین آن نیز بر تغییر شکل و فراخی آن افزود.

یادداشت: پس از تحویل این مقاله برای انتشار، مقاله مهم پ. دو میروسجی با عنوان "پایان ایلام: رساله‌ای تحلیلی و تفسیری" در نشریه IrAnt [ایرانیکا آنتیکا] شماره ۲۵

تداوم در شوش در هزاره یکم پیش از میلاد □ ۳۳۷

سال ۱۹۹۰ صفحات ۹۵-۴۷ به چاپ رسید. در این مقاله طولانی، به طور پیاپی مسائل مربوط به جمعیت‌شناسی و کاهش جمعیت تا دوره هخامنشی، جامعه ایلامی با ناهماهنگی‌های قومی آن، سیاست و فروپاشی آهسته سلطنت باستانی در خوزستان و فارس، مورد بحث و بررسی قرار گرفته‌اند. این مقاله آگاهی‌ها و در واقع آموزش‌های متعددی دارد که من به سه عنصر جالب آن که مستقیماً به شوش و منطقه آن مربوط می‌شود اشاره می‌کنم: الف) در مورد شهر شوش در دوره نوایلامی مبالغه شده است، که علت آن بدون شک اهمیت واقعی شوش در هزاره‌های پیش و در دوره هخامنشی بوده، و نیز این که حفاری‌ها و کاوش‌های بیشتری در آن جا انجام گرفته است؛ ب) در دوره نوایلامی، شوش دیگر پایتخت منطقه کم ارتفاع یعنی جلگه و دشت نیست، بلکه قبل از هر چیز یک مرکز سنتی و مذهبی است؛ درباره اهمیت مناطق شرقی خوزستان باید به ارزیابی دوباره پرداخت؛ ج) دشت رامهرمز و اولین دامنه‌های بلند زاگروس که شهر هیدالو پایتخت دیگر نوایلامی در آن قرار داشته است، مناطق پرباری هستند؛ ضمن آن که در صورت تهدید تهاجم از سوی بین‌النهرین، به عنوان پایگاهی برای پناه گرفتن مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند. سرانجام آن که، هنگام بررسی دوگانگی یا تقابل میان شوش و ایلام، و دشت و کوه، در نظر گرفتن دو منطقه دشت شوشیان [خوزستان] و فارس کافی نیست، بلکه به یک منطقه سوم، یعنی بخش کوهستانی خوزستان، که آن نیز بخشی از ایلام است، باید توجه کرد، که با شوشیان فرق دارد و نسبت به فارس و آنشان نیز بسیار متفاوت است. هنگامی که داریوش شوش را برای تبدیل به پایتختی شاهنشاهی خود برگزید، بیشتر به حیثیت این شهر باستانی توجه داشت تا به اهمیت سیاسی آن، ضمن آن که در مرز جلگه بین‌النهرین نیز قرار گرفته بود.

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

بین‌النهرین هخامنشی: سنت‌ها و نوآوری‌ها

محمد داندامايف* - سنت پترزبورگ

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

در سال ۵۳۹ ق.م. بابلستان به یک شهر بی شاهنشاهی هخامنشی تبدیل شد، و حکومت ایران بر بین‌النهرین مدت دو قرن ادامه یافت. هدف این مقاله پی‌جویی و بررسی تغییراتی است که در دوره فرمانروایی ایران و به علت آن، در ساختارهای اجتماعی و اقتصادی بین‌النهرین و نیز ایدئولوژی آن رخ داده است.

کوروش دوم پادشاه ایران، قلمرو پادشاهی بابلستان را اسماً حفظ کرد و روش‌های سنتی اداری و نهادهای اجتماعی آن را دست‌نخورده نگاهداشت. همچنین فتح آن‌جا توسط ایران موجب هیچ‌گونه وقفه و گسستی در کارکرد عادی قانونی و اقتصادی نشد.

اما کوروش در ۵۳۵ ق.م. دو منطقه بین‌النهرین و "آن سوی رودخانه [=آبرنهر]" (یعنی مناطق واقع در غرب فرات تا دولت‌شهرهای فنیقیه) را در یک ایالت واحد ادغام کرد و یک ایرانی موسوم به "گوبارو" را فرماندار آن‌جا ساخت. اسناد بابلیه اطلاعات فراوانی درباره وظایف و مسؤولیت‌های اداری این فرماندار در اختیار ما قرار می‌دهد. بنا به این اسناد، قدرت برتر در بابلستان به شهر بایرانی تعلق داشته و اختیارات او بسیار زیاد بوده و تنها به وظایف اداری یک حاکم یا فرماندار محدود نمی‌شده است. اقتدار این حاکم به‌ویژه چنان گسترده بود که فعالیت‌های معابد

بابلستان را نیز دربر می‌گرفت که قبلاً طی سده‌ها از نوعی خودمختاری و حتی استقلال برخوردار بودند. مثلاً پیوسته و منظم‌اً باید درباره تعداد مردگان معبد و بردگان فراری آن به او گزارش می‌دادند (نک. شیل ۱۹۱۴، ص ۱۶۵ به بعد؛ کلی ۱۹۲۱، ص ۴۶۶)؛ اشخاصی را که اقدام به دزدی کرده یا اموال معبد را اختلاس نموده و به تاراج برده بودند می‌بایست برای بازجویی و مجازات نزد گوبارو می‌فرستادند (An Or 8:43, etc...) یا اگر چوپانان معبد در حفظ سهمیه ثابت گوسفندها و گاوهایی که برای قربانی‌ها در دوره زمانی ثابتی در نظر گرفته شده بود کوتاهی می‌کردند و موفق نمی‌شدند، مجازات گوبارو شامل حال ایشان نیز می‌شد. (yos 7: 127, 160, etc...). در یکی از متون بابلی به فعالیت "اوشتانو"، فرماندار بابلستان و "آن سوی رود" در حوالی مارس سال ۵۲۰ ق.م، اشاره شده و از سندی نام می‌برد که "به فرمان" اوشتانو خطاب به کاهن ارشد "سیپار" و مدیر معبد "ابابار" در سیپار صادر شده است (BRM I: 101). این سند حاوی دستورات و شرایط مربوط به اجاره دادن مزارع معبد است. ظاهراً در مورد معابد دیگر کشور نیز چنین شرایط اجباری مشابهی وجود داشته است.

شهری پهناور بابلستان و آن سوی رود که تقریباً کلیه سرزمین امپراتوری سابق نوبابلی را در برمی‌گرفت، در زمانی پس از سال ۴۸۶ ق.م. به دو قسمت تقسیم شد (استالپر ۱۹۸۹ا، ص ۲۸۸ به بعد). در فهرست هرودوت (III، ۹۱-۹۲) از شهرهای امپراتوری هخامنشی، این کشورها ظاهراً ایالات متفاوتی هستند، یعنی بابلیه و "بقیه آشور" که شهری نهم را تشکیل می‌دهند ولی سرزمین‌های آن سوی فرات جزء شهری پنجم محسوب می‌شوند.

تغییرات مهم سیاسی در پایگاه و موقعیت بابلیه در زمان پادشاهی خشایارشا رخ داد. هنگامی که بابلیان دوبار در سال‌های ۴۸۴ و ۴۸۲ سر به شورش برداشتند، آن‌گاه قلمرو بابلیه که تا آن زمان در ثنوری یک قلمرو جداگانه محسوب می‌شد به یک شهری عادی تنزل مقام یافت.

ساختار اداری امپراتوری هخامنشی از بسیاری جهات شبیه به ساختارهای نوآشوری بود. پارسیان، تقریباً بی‌گمان از طریق مادها، بسیاری از عناصر این ساختار را از آشوریان اقتباس کردند.

فرماندار یا حاکم ایالت [در زمان آشوریان] bēlpehāti یا فقط pehātū نامیده می‌شد. گوبارو و اوشتانو، فرمانداران ایرانی بابلیه و آن سوی رودخانه در نیمه دوم سده ششم، دقیقاً همین لقب را داشتند. گوباروی دومی که او نیز در ربع آخر سده پنجم ق.م. حاکم ایرانی بابلیه (māt Akkadi) بود، همین لقب را داشت. با وجود این، نه فقط فرمانداران کل بابلیه، بلکه گاه حکام نواحی اداری نسبتاً کوچک‌تری که جزء شهری بابلیه محسوب می‌شدند نیز دارای این لقب بودند. این نواحی توسط مقامات محلی یا ایرانی اداره می‌شدند که معمولاً دارای لقب بابلی Paqdu [پقدو] بودند. فرمانداران شهرها را نیز "پقدو" یا Šaknu tēmi ("شکنوظمی" تقریباً به معنای "شهردار" یا "رئیس نظمیه" یا "رئیس شهر") می‌نامیدند.

لقب "شکنو" که در زمان آشوریان خاص فرمانروایان بابلیه بود، در دوره هخامنشیان معمولاً به سرپرستان مشاغل گوناگون نظامی یا گروه‌های قومی اطلاق می‌شد که وابسته به دستگاه اداری سلطنتی بودند. با این حال، فرمانداران شهر نیپور را نیز گاه در زمان ایران "شکنو" می‌نامیدند (نک. استالپر ۱۹۸۸a، ص ۱۴۱).

با آن‌که پس از فتح بابلیه از سوی ایران، سنت‌های اداری محلی کنار گذاشته نشد، اما به تدریج هم در خود سیستم اداری و هم در واژه‌ها و القاب مخصوص مقامات تغییرات مهمی انجام گرفت. این تغییرات ظاهراً معلول اصلاحات مهم اداری داریوش یکم بودند که نظام اداری نوینی پدید آورد.

تعداد قابل توجهی از اصطلاحات اداری حقوقی و غیرحقوقی ایرانی قدیم رفته‌رفته در اسناد بابلی پدیدار شدند. این واژه‌ها و اصطلاحات تا اندازه‌ای منعکس‌کننده تغییراتی هستند که در ساختار اداری و اجتماعی کشور صورت گرفت. از آن جمله در درجه نخست می‌توان به واژه ahšadrapannu [اهشدراپاننو] اشاره کرد. این کلمه در واقع آوانویسی بابلی لقب پارسی باستان "خَشَثَرَه‌پاون" [= پاسدار پادشاهی] است که یونانیان آن را به "ساتراپس" برگرداندند [و در زمان ساسانیان به "شهرب" یا "شهراب" تبدیل شد] (نک. PBS 2/1:2/21/etc....؛ نک. استالپر ۱۹۸۵، ص ۹۴). در متون بابلی به دو واژه ایرانی دیگر که برای حکام شهرها به کار می‌رفت اشاره شده است. یکی از آن‌ها Umarzanapāta (CT 22:73) است که آوانویسی بابلی کلمه پارسی باستان

Vardana-pāti [وَرَدَنَ - پاتی] به معنای "رئیس شهر" یا "شهربان" است (نک. AHw: 1447). عنوان ایرانی دیگر U/α ppa/ Udētu است (AHw: 1424; cf. BV 116; VAS 6:128, etc.;). در الواح بابلی همچنین از واژه‌های مربوط به القاب دیگر مقامات گوناگون اداری نظیر arazapanata (= پیک یا فرستاده، نک. داندامايف ۱۹۹۰، ص ۶۰)، Ustarbaru که اشاره‌ای است به اعضای پلیس امنیتی (آپلرس ۱۹۴۰، ص ۸۱ به بعد) و Uštiāmu "اوستیامو" به معنای "مترجم - دبیر" نک. استالپر ۱۹۸۵، ص ۲۲) یاد شده است. در پنج سند قانونی و تجاری مربوط به زمان پادشاهی داریوش یکم از یک ایرانی به نام "بگاسارو" [Bagā'saru] یاد شده که مقام rab-kāširi (= اصطلاح بابلی) داشته که معادل آن به پارسی باستان ganzabaru (گَنزَبَرُو = گنج‌ور = خزانه‌دار) بوده است (نک. Dar. 105,296,527, 534, 542). این فرد مدت دست‌کم ۱۸ سال از ۵۱۸ تا ۵۰۰ ق.م خزانه‌دار سلطنتی در بابل بوده است.

کلمه gitepatu [گیته‌پتو] برگردان بابلی واژه پارسی باستان *gaiθāpati است که معنای اصلی آن "گاوبان" یعنی "سرپرست گاوها" بوده است. اگر براساس متن BE10 ص ۱۰۱ قضاوت کنیم که در مورد پرداخت مالیات سلطنتی به نقره در شهر نیپور در ۴۱۹ ق.م است، معلوم می‌شود که در پایان قرن پنجم ق.م. این واژه هنوز مورد استفاده بوده ولی برای یک مقام مالی به کار می‌رفته که کارش تعیین عیار نقره‌ای بوده که به عنوان مالیات به خزانه شاهی پرداخت می‌شده است، و بنابراین از مدت‌ها پیش معنای اصلی خود را از دست داده بوده است (توری ۱۹۴۳، ص ۲۹۹ به بعد). و بالاخره، واژه پارسی باستان hamarakara [= آمارگر] به معنای "دفتردار"، "حسابدار" است که بارها در متون بابلی دیده شده است (نک. CAD H.59f).

برخلاف دستگاه اداری که تا اندازه زیادی توسط ایرانیان ایجاد و ابداع شده بود، قوانین خصوصی بابلی در زمان هخامنشیان چندان تفاوت اساسی نکرد، و فرمول‌های سنتی همچنان مورد استفاده قرار می‌گرفتند، گرچه بسیاری از نهادها و مؤسسات دولتی رفته‌رفته نفوذ و رخنه سیستم و واژه‌های ایرانی را پذیرفتند. بخصوص در نتیجه اصلاحات اداری داریوش یکم، در قوانین خصوصی بابلی نیز تغییراتی رخ داد. همراه با این امر، بر شمار پارسیان و دیگر ایرانیان در حیات معیشتی و کسب و

کار بابلیان نیز بیش از پیش افزوده شد.

قدرت برتر و عالی قضایی کشور در دست شهرَب [ساتراپ] بود و تصمیم‌گیری در مهم‌ترین موارد توسط داوران شاهی انجام می‌گرفت. رقابت قدیمی چند قرنی میان دربار شاهی و مجمع‌ها و مجالس مردمی شهرهای بابلی در دوره هخامنشیان سرانجام با شکست این مجمع‌ها پایان گرفت که فقط حق رسیدگی به دعوای مالی و جرایم خصوصی آن‌هم در سطح محلی را داشتند.

قضات ایرانی تبار (و به احتمال زیاد پارسی) در زمان پادشاهی داریوش یکم در بابل شروع به کار می‌کنند (مانند "اوماداتو" [Ummadātū] پسر "اودوناتو" [Udunātu]، نک. TCL 12 ص ۱۹۳ و غیره). در بسیاری از اسناد بابگانی موراشو در شهر نیپور متعلق به نیمه دوم سده پنجم ق.م. بارها به قضات ایرانی تبار اشاره شده است (نک. آیلرس ۱۹۴۰، ص ۶ پانویشت ۳).

با آغاز پادشاهی داریوش یکم، در اسناد بابلی به تعدادی از واژه‌ها و اصطلاحات حقوقی ایرانی برخورد می‌کنیم. در میان آن‌ها از همه مهم‌تر احتمالاً واژه dāta بوده است. این واژه پارسی باستان برابر با "داد" و به معنای "قانون" است (Dar. 53, etc.) که در عبارت "بنا به قانون شاه" مورد تأیید قرار گرفته است. اشتقاق واژه dāta [داد] کلمه dātabara است (که بخش دوم کلمه نیز ایرانی و مجموعاً به معنای "دادور"، "قانون‌گزار"، "آورنده قانون" است) که به حداکثر احتمال همان "قاضی" است [و در پهلوی به "دادور" و در فارسی امروز به "داور" تبدیل شده است]. در اسناد بابلی نیمه دوم قرن پنجم ق.م. و دوره‌های بعد به چهار فرد دارای این لقب اشاره شده است که یکی از ایشان نام ایرانی "زاماسپ" [Zamaspa] دارد حال آن‌که دیگران از اسامی نوعی بابلی برخوردارند (CAD D: 122). دو اصطلاح قانونی دیگر نیز ایرانی هستند: یکی از آن‌ها iprasakku به معنای "مأمور تحقیق و تجسس" است (نک. و.پ. اشمیت به نقل از هیتس ۱۹۷۰، ص ۴۳۴) و دیگری اصطلاح mitiprāsu به معنای "بازجو" یا "بازپرس" است (ROMCT 2:36؛ نک زادوک ۱۹۸۳، ص ۲۱۸).

یکی از اصلاحات داریوش سیستم نوین مالیاتی دولتی بود. براساس این اصطلاحات، کلیه شهرهای [ایالات = ساتراپی‌ها] موظف بودند مالیات خود را به

نقره و به صورت پول پردازند که میزان آن بر مبنای مساحت زمین‌های زیرکشت و حاصلخیزی آن تعیین می‌شد و در مورد حاصلخیزی نیز میانگین محصول چند سال را در نظر می‌گرفتند. بدین منظور به پیمایش و اندازه‌گیری دقیق اراضی کشاورزی پرداختند و اراضی را بر حسب نوع محصول تولیدی طبقه‌بندی کردند.

برخی از نقشه‌ها و برنامه‌های کشتزارهای بابلی پسین حفظ شده است که حاوی اطلاعاتی درباره ظرفیت و نیاز به بذر، نوع محصول، تعداد درخت‌های نخل و وضعیت قانونی زمین است (نیت - نجات ۱۹۸۲). به نظر می‌رسد که آغاز این برنامه‌ها خیلی زود و در سال سوم فرمانروایی داریوش یکم بوده است، و گویا این‌ها اسناد ممیزی و نقشه‌برداری اراضی زراعتی مربوط به اصلاحات داریوش هستند. اگر چنین باشد، تاریخ مشروع اصلاحات را می‌توان حوالی سال ۵۱۹ ق.م. دانست (نک. دکا ۱۹۸۵، ص ۱۰۵).

دو اصطلاح ایرانی مربوط به مالیات‌های سلطنتی در اسناد بابلی تأیید شده‌اند. یکی واژه "اوپّ جاتو" [uppājatu] به معنای مالیات اجباری سلطنتی است که می‌بایست جنسی پرداخت می‌شده است (نک. استالپر ۱۹۷۷، صص ۲۵۴ به بعد). واژه دوم "بارو" [bāru] است. در اسناد تجارتخانه موراشو واژه اخیر پیوسته به معنای نوعی مالیات مربوط به اراضی استیجاری شاه که به صورت تیول واگذار می‌شده به کار رفته است. این یک واژه پارسی باستان مشتق از bār [بار] به معنای "بردادن" یا "باردهی" است - با این حال، معنای دقیق آن روشن نیست (نک. هیتس ۱۹۷۵a، صص ۶۳).

تا همین اواخر نظر عموم محققان بر آن بود که پس از اصلاحات داریوش، پول مالیات‌های نقدی دولتی در خزانه‌های شاهی انبار می‌شده است و بنابراین تا چند دهه از گردش خارج شده و به این دلیل بابلیه برای دادوستد و تجارت دچار کمبود نقره شده است. اما اکنون استالپر و برخی پژوهندگان دیگر این نظر را رد کرده‌اند و اظهار داشته‌اند که در اسناد بابلی اثری از کمبود نقره در کشور وجود ندارد (استالپر ۱۹۸۵، صص ۱۴۳ به بعد).

زمین منبع اصلی مالیات‌های دولتی بود. در دوره ایران تغییراتی بنیادی در نظام مناسبات ارضی و کشاورزی رخ داد. برخی از اراضی را از مالکان بومی گرفتند و به صورت قطعات بزرگ و اموال موروثی میان اعضای خاندان سلطنتی، اشراف ایرانی و مقامات بلندپایه تقسیم کردند. به هیچ‌یک از این املاک مالیاتی اجباری تعلق نمی‌گرفت.

بخشی از اراضی به راستی به خود شاه تعلق داشتند، و مساحت کل املاک سلطنتی در زمان هخامنشیان در مقایسه با دوره پیش بسیار بیشتر بود. این‌گونه اراضی، مانند آبراهه‌های مصنوعی سلطنتی، معمولاً به اجاره داده می‌شدند (TuM2/3: 147, etc.). در دوره کلدانی، اقتصاد سلطنتی سهم عمده‌ای در اقتصاد کشور نداشت. در دوره هخامنشی نیز با آن‌که پادشاهان اراضی زیادی را در بابلیه مالک بودند، باز اقتصاد سلطنتی نقشی عمده و هدایت‌کننده در بابلیه نداشت. این نقش متعلق به بخش خصوصی و املاک معابد بود. در هزاره یکم ق.م. اقتصاد عظیم سلطنتی چه بسا پدیده‌ای نابهنجار تلقی می‌شد.

توزیع مجدد اراضی توسط هخامنشیان موجب پیدایش انواع متفاوتی از تیول و اقطاع شد که این اراضی بخصوص به سربازان شاه واگذار می‌شد. برخی انواع تیول نیز املاک دولتی بودند. با این حال، تعیین جزئیات دقیق همه جنبه‌های اصلاحات نظامی داریوش دشوار است، چون درباره اصول سربازگیری در بابلیه در دوره کلدانی اطلاعات کافی نداریم.

شماری از اسناد بابلی باقی‌مانده از زمان داریوش یکم نشان می‌دهند که تعدادی از سربازان ثبت‌نام شده مجبور بوده‌اند سلاح و تجهیزات و آذوقه خویش را از منابع خود تأمین کنند (Dar. 164,253, etc...). با این همه، چنین رسمی در دوره کلدانی نیز وجود داشته است، و از این لحاظ، دست کم در اوایل دوره هخامنشی، چیزی تغییر نکرده است. اما به رغم حفظ برخی عناصر قدیم در سیستم خدمت نظامی، در دوره ایرانیان به طور کلی دگرگونی‌های مهمی رخ داده است.

همه می‌دانیم که در بابلیه دوره هخامنشیان، انواع گوناگون زمین‌داری تیول با عناوین "تیول کمان‌دار"، "تیول گردونه‌دار"؛ "تیول اسب‌دار یا سوار" و جز آن وجود داشته است. دستگاه اداری سلطنتی این تیول‌ها را به این شرط واگذار می‌کرد که تیول‌دار موظف بود هنگام نیاز در عملیات جنگی، سربازانی به صورت کمان‌دار، گردونه‌دار و سوار در اختیار ارتش قرار دهد. این سربازان بابلی، کاریابی، لیدیایی، سکایی و بسیاری از اقوام و ملل دیگر شاهنشاهی ایران بودند.

مجموعه تیول‌های مختلف را *hatru* [حَطْرُو] می‌نامیدند. کارداسیا (۱۹۷۲، ص ۱۵۰ به بعد)

و استالپر (۱۹۸۵، صص ۷۱ به بعد) نهاد "حطرو" را به تفصیل مورد بررسی قرار داده‌اند. در کنار "حطرو"ی سربازان، انواع گوناگون "حطروهای" دیگر پیشه‌وران که برحسب شغل خود متحد می‌شدند (دروذگران، دباغان، قایقرانان و غیره) و نیز مقامات اداری و حتی کسبه و بازرگانان موظف بود مدت معینی از سال را به دولت بیگاری بدهند. طبعاً این گروه‌هایی که در کنار پیشه‌وران و تجار و غیره وجود داشتند وابسته به دستگاه اداری سلطنتی نبودند.

تیول‌داران در عین حال می‌توانستند برای انجام خدمت نظام افراد دیگری را به جای خود اجیر کنند (Camb. 13, 292; Dar. 156, etc.).

در دوره هخامنشی تغییرات مهمی در سیاست‌های مربوط به معابد بابلیه انجام گرفت. نخست آن‌که هخامنشیان، برخلاف شاهان کلدانی، از پرداخت عشریه سالانه به معابد بابلیه خودداری کردند، حال آن‌که خود مانند کلدانیان این عشریه را به صورت مالیات اجباری از اتباع خویش می‌گرفتند. به علاوه، پادشاهان سلسله کلدانی به ندرت در امور معابد دخالت می‌کردند، و سهم معابد در عایدات دولتی نیز ناچیز بود. اما در زمان هخامنشیان، معابد بابلیه موظف بودند مالیات جنسی قابل توجهی از گاو و گوسفند، جو، خرما و غیره بپردازند و به علاوه، آذوقه مقامات حکومتی را نیز تأمین کنند. سرپرستی عالی املاک معابد نیز در دست مقامات سلطنتی بود که غالباً برای رسیدگی به وضع آن‌ها بازرس می‌فرستادند (برای تفصیل بیشتر بنگرید به داندامایف ۱۹۷۹، صص ۵۸۹ به بعد).

دستگاه اداری و حکومتی ایران به زندگی فکری داخلی مردم‌کاری نداشت و فرهنگ محلی بابلیه توانست سنت‌های خود را حفظ کند. دوره هخامنشی، به‌ویژه ربع پایانی سده پنجم ق.م، خلاقه‌ترین دوره علم اخترشناسی ریاضی در بابلیه بود. اما همه این کامیابی‌ها و نیز تغییراتی که در ایدئولوژی مذهبی رخ داد محصول تحول درونی خود بابلیه بود. فرهنگ بابلیه، که از قرن‌ها پیش از فتح ایران به فرهنگی محافظه‌کار تبدیل شده بود، از فرهنگ ملل دیگر امپراتوری ایران چندان تأثیری نپذیرفت.

هخامنشیان هیچ کوششی نمی‌کردند تا دین، فرهنگ و زبان خود را برکشورها و ملل مغلوب تحمیل کنند. شایان یادآوری است که اصولاً همه مذاهب باستانی با

خشک‌اندیشی و تعصب نسبت به باورهای دینی دیگران بیگانه بودند و آزادی مذهبی کاملی در همه جامعه‌های باستانی وجود داشت.* با آن‌که پادشاهان ایران خدایان خود را نیرومندترین ایزدان می‌دانستند، اما به ایزدان ملل مغلوب نیز باور داشتند، گاه آن‌ها را می‌پرستیدند و به آن‌ها قربانی تقدیم می‌کردند تا لطف و عنایت ایشان را به دست آورند. (نک. بیکرمن ۱۹۷۶، ص ۹۳ و بعد).

بدین‌گونه، فرایند دگرگونی‌های فرهنگی و ایدئولوژیک طی دوره هخامنشیان در بابلیه رخ داد مرهون تحول درونی خود آن جامعه بود. چندان ربطی به حکومت ایران نداشت.

در زمان فرمانروایی هخامنشیان، مهاجران و بیگانگان فراوانی (مصریان، مادها، سکاها کاریایی‌ها و غیره) راهی بابلیه شدند و بنا به علل گوناگون در آن‌جا اقامت گزیدند. این خارجیان با آن‌که در آغاز اقامت، هویت ملی و فرهنگ‌های سنتی خود را حفظ کردند، اما رفته رفته جذب جمعیت محلی شدند. حتی ایرانیان که خود ملت حاکم بودند پس از اقامت در آن‌جا، زندگی محیط جدید خود را پذیرفتند.** طی گذشت قرن‌ها، همه گروه‌ها و اقلیت‌های ملی و قومی، به جز یهودیان، کاملاً در بین‌النهرین تحلیل رفتند و ناپدید شدند.

در برخی موارد، خارجیانی که شمارشان زیاد بود و در جایی کنار هم و جدا از بقیه می‌زیستند، از خودگردانی برخوردار می‌شدند. این هیأت‌ها یا جماعات خودگردان یا خودمختار اقلیت‌های قومی که در کنار مجالس مردمی شهرهای بابلیه زندگی می‌کردند، نوعی مرحله ابتدایی برای Politeumata [?] بودند که در دوره هلنیستی برقرار شد.

*- آیا به دلیل همین "آزادی کامل مذهبی" بود که سقراط مجبور به نوشیدن جام شوکران شد؟ - م.
**- با آن‌که نویسنده گاه برای یک سطر یا حتی یک کلمه از مدعیات خود مدارک متعدد ارائه می‌دهد، در این‌جا برای ادعای به این بزرگی نه روشن سخن می‌گوید که بدانیم "زندگی محیط جدید" دقیقاً یعنی چه، و نه مدرکی ارائه می‌دهد - م.

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

پارسیان چونان مادها

کریستوفر توپلین* - لیورپول

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

استفاده یونانیان از واژه‌های "ماد" و "مادگرایی" هنگام اشاره به شاهنشاهی هخامنشی و مسائل مربوط به آن، پدیده‌ای است که همه دانشجویان دوران باستان با آن مأنوس‌اند. و در واقع چنان‌آنس و عادت‌ی که موجب شده تا توجه یا علاقه کسی را جلب نکند و کتابشناسی مربوط به این موضوع از سه فقره تجاوز نمی‌کند: مایرز ۱۹۳۶، یونکرس ۱۹۴۸ و گراف ۱۹۸۴.^۱ مایرز عقیده دارد که منشاء این پدیده رویدادهای اواخر سده هفتم و اوایل سد ششم است، یعنی عصر جنگ‌های ماد بالیدی و پیش از تثبیت مرز مشترک میان دو کشور در رودخانه هالیس که (بنا به روایات) سال ۵۸۵ ق.م بوده است، و در آن زمان واژه "مادگرایی" [medism] به منظور اطلاق بر آن دسته از یونانیانی ساخته شده که ساکن آسیای صغیر بوده‌اند (یعنی ایونی‌ها) و دشمنان ایرانی را بر حاکمان لیدیایی خود ترجیح می‌داده‌اند. به محض آن‌که این واژه ساخته

*- C. Tuplin

۱- در واقع از هنگام انتشار مقاله گراف من به این موضوع علاقه‌مند شدم. زمانی که می‌خواستم به نتیجه‌گیری‌هایی درباره پیشرفت شناخت یونانیان از پارس و ایرانیان در سده پنجم بیردازم، از مجموعه ناقص و نامرتبی در این زمینه استفاده کردم که در کارگاه سال ۱۹۸۹ فراهم شده بود. این تلاش من در آن زمان به نتیجه‌ای نرسید و معلوم شد پایه و اساسی ندارد. اکنون خوشحالم که از موضوع مطرح شده "تداوم" در کارگاه سال ۱۹۹۰ استفاده می‌کنم تا به بحث کامل‌تری در این زمینه بیردازم. کار هلن‌سانسیسی وردنبورخ درباره کاربرد این واژه توسط هرودوت که به طور کلی به آن اشاره شده (نک. دیباچه جلد ششم) و حاصل کارگاه سال ۱۹۸۹ است هنوز به چاپ نرسیده و من تحلیل خود را کاملاً مستقل از آن انجام داده‌ام.

شد، دیگر سپس هنگامی هم که پارسیان در ۵۴۶ سرازیر شدند کاربرد آن ادامه یافت چون یونانیان یا از تفاوت میان پارسیان و مادها اطلاع نداشتند یا به آن اهمیتی نمی‌دادند. این برداشت را هنوز نیز به طور نسبی در آثار لایبونا (۱۹۷۷)، فرانسسیس (۱۹۸۰، ص ۵۷) و بریان (۱۹۸۴b) مشاهده می‌کنیم. نظر یونکرس به راستی تفاوت دارد چون فرض نمی‌کند که واژه "مادگرایی" تا پیش از زمان کوروش مفهوم رایجی بوده باشد، و عقیده دارد که فقط با پیدا شدن فاتحان ایرانی در آناتولی غربی بوده که موضوع اتحاد سیاسی با یا علیه آنان اهمیت یافته است، اما چون ایرانیانی که یونانیان با آن‌ها از طریق روایات یا شایعاتی از دور آشنایی داشته‌اند مادها بوده‌اند، واژه "مادگرایی" به عنوان یک برجسب جدید سیاسی ساخته شده است. سهم ویژه دیویدگراف توجه اساسی و جدی‌تری به این واقعیت مأنوس ولی گاه نادیده گرفته شده است که اصطلاح مربوط به "ماد" در کاربرد زبان یونانی امری همیشگی و برگشت‌ناپذیر نبوده است. از این روست که من نظر زیر را مطرح می‌کنم. یونانیان (و سایر اقوام خاور نزدیک) در آغاز دشمنان هخامنشی خود را تنها از آن رو "مادها" نمی‌گفته‌اند که چون با مادهای واقعی کمابیش آشنا بوده‌اند پس به طور بی‌اساس ولی قابل درک قادر به تفکیک میان ایشان و پارس‌ها نبوده‌اند، بلکه به آن دلیل که دلگرمی مثبتی در این عدم تفکیک وجود داشته است. اگر یونانیان و دیگران چنان برداشت و رفتار می‌کرده‌اند که گویی سرنگونی آستیگ به دست کوروش یک دعوی بی‌اهمیت داخلی در قلمرو ماد و یک تغییر فردی فرمانروا بوده است نه یک دگرگونی بنیادی در هویت اساسی حکومت، پس این بدان معناست که یک وضعیت کاملاً واقعی وجود داشته است. تنها با ظهور داریوش بود که انتقالی قطعی از میراث ماد به یک دولت خودآگاه پارسی انجام گرفت، و درست در پاسخ به همین گسست تاریخی در برابر تداوم بود که برخی از اتباع ایران شروع کردند به این‌که قدرت فرمانروایی ایران را با نامی متفاوت و لقبی دیگر توصیف کنند.

عناصر اصلی نظرگراف بدین قرارند: (۱) گرایشی آغازین برای توصیف امپراتوری ایران با عنوان "ماد"، بیش از همه در جهان یونانی به چشم می‌خورد، اما این گرایش در مصر و اسرائیل نیز دیده شده است؛ (۲) تغییری در کاربرد یونانی و

یهودی اصطلاح ماد و مادی را می‌توان دید؛ (۳) این تغییر را می‌توان از لحاظ گاه‌شناختی و علی به دگرگونی‌های سیاسی - قومی انجام شده توسط داریوش مربوط دانست؛ و (۴) این دگرگونی، که با انتقال ناشیانه امپراتوری "مادی" کوروش (و کمبوجیه) به یک امپراتوری پارسی متعلق به پسر هیستاسپ انجام می‌گیرد، مستقلاً قابل رؤیت است. من درباره هر یک از این نکات به نوبه خود سخن خواهم گفت و خواهم کوشید تا جایی که مقدور است توضیفات دقیقی از مدارک معاصر کاربرد یونانی تا زمان اسکندر ارائه دهم.

الف

مقدمه گراف بر منابع غیر یونانی این مسأله، در واقع این داعیه مهم را مطرح می‌کند که ما با چیزی که تبیین آن خاص تجربه یونانی با این قدرت جدید جهانی باشد سروکار نداریم، و بنابراین شاید تشویق‌گر این تصور است که تغییرات بنیادی درون این قدرت جهانی نیز خود سهمی در ماجرا ایفا کرده است. ولی من بیم آن دارم که مدارک مربوطه، آن‌چنان که گراف می‌خواهد به ما بیاوراند، درخور و مناسب نباشند. در مورد اسرائیل یا یهودیان از اشاره به "مادها" یا "مِدیَا و عیلام" در کتب اشعیا بابت ۱۳ آیه ۱۷ و بابت ۲۱ آیه ۲ و ارمیاء باب ۵۱ آیه‌های ۱۱ و ۲۸ آغاز می‌کنیم (متونی که ممکن است پس از ۵۳۹ نوشته شده باشند یا نباشند، اما به هر روی فرض بر آن است که در تاریخی پس از سرنگونی آستیاگ نوشته شده‌اند) و نیز اشاره به "پارس" یا "مادیان و پارسیان" در کتب عزرا و نحیمیا و خیال‌پردازی‌های استرو دانیال. این ممکن است دلیلی بر وجود تغییری در اصطلاحات باشد، اما شکاف تقویمی و زمانی بسیار زیادی در مورد رخ دادن این تغییر را نشان می‌دهد. ظهور واژه "عیلام" [ایلام] ممکن است عملاً حقیقت ساده این پیشنهاد را بی‌اعتبار سازد که "حتی پس از انقیاد ماد توسط کوروش، [یهودیان] کوروش را جانشین سلطنت ماد تلقی می‌کرده‌اند نه ویران‌کننده و از میان برنده آن" (گراف ۱۹۸۴، ص ۲۱)، اما به هر حال مدارک موجود نمی‌تواند اثبات کنند که اصطلاحات مربوط به "پارس" در واقع از تاریخی بسیار قدیم پس از سال ۵۳۹ توسط یهودیان مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند.

من تردید دارم که مشروعاً حق داشته باشیم نظری را که گاه در مورد ارتباط میان اصطلاح "داریوش مادی" در دانیال با کوروش مطرح شده است (اکروید ۱۹۷۰، ص ۵۷؛ داندامایف ۱۹۸۵، ص ۱۳) به عنوان زمینه‌ای برای "بازسازی" گرایش اولیه یهودیان برای توصیف کوروش به عنوان پادشاه ماد، بپذیریم.

در مورد مصر این نظر مطرح شده که مصریان همیشه ایرانیان فاتح را "مادها" می‌گفته‌اند. حتی اگر چنین نظری درست باشد، نتیجه‌گیری‌های زیاده از حد گسترده‌ای نمی‌توان از آن کرد. این تنها نشان می‌دهد که مصریان در آغاز همانند یونانیان واکنش نشان داده‌اند، اما با توجه به آن که ذاتاً محافظه‌کارتر بوده‌اند (به‌ویژه در مورد نام یا صفت اقوام)، این نام را با گذشت زمان تغییر نداده‌اند. به هر حال این نظر در مورد تاریخ/یا اوضاع و احوالی که در آن مصریان - حتی اگر محافظه‌کار نمی‌بودند - می‌بایست این اصطلاح را تغییر می‌دادند نیز ناموفق است. اما شاید این موضوع اصلاً حقیقت نداشته است. عملاً هیچ مدرکی در مورد اصطلاح "ماد" از عصر خود هخامنشی و پس از آن وجود ندارد (RES 3022 یک استثناء است، اما نمی‌دانم چگونه می‌توان مطمئن بود که این در درجه نخست یک اصطلاح مصری است نه "مَنائی"). البته شاید سخن از وزن "پارسی" در AP26.21 (سال ۴۱۲ ق.م) را بتوان اصطلاحی از سوی فاتحان تلقی کرد و عبارت "آتاپاران مادی" در BP 5.17 به راستی مربوط به یک فرد اهل ماد است، اما پرسش من آن است که آیا مدارک زیر اصلاً اهمیتی ندارند؟: (۱) فرمول القاب و عناوین کسانی مانند "آتیاواهی" [Atiyawahy] (پوزنه ۱۹۳۶، شماره‌های ۲۴ تا ۳۰) و "آریاوراتا" (پوزنه ۱۹۳۶، شماره‌های ۳۱ و ۳۳ و ۳۴) که به آن‌ها "پارسی... گفته شده است، و (۲) استفاده از واژه "پارس" در قسمت‌های روایی پوزنه ۱۹۳۶ شماره‌های ۸ تا ۱۰. این متون را مصریان نوشته‌اند حتی اگر ایرانیان دیکته کرده باشند. اگر تفاوت واژه‌های "پارس" و "ماد" از نظر مصریان فقط یک مسأله کاربرد زبان شناختی و زبانی بوده است، و اگر مصریان عادت داشته‌اند که به جای پارس همیشه ماد بگویند، پس هیچ چیز مانع از نویسنده نمی‌شده که وقتی کلمه "پارسی" را می‌شنیده آن را به "مادی" ترجمه و تبدیل کند. از سوی دیگر، اگر منظور از استفاده از واژه‌های "ماد" / "مدیا" اشاره به برداشت از "پارسیان" به عنوان یک قدرت فاتح دشمن

می‌بوده است (نک. کاربرد همیشگی این واژه با این بار معنایی منفی در "رویدادنامه دموتیک"، و کاربرد یونانی که سپس بررسی خواهیم کرد)، پرهیز از کاربرد آن در اسناد فوق قابل درک می‌شود. همچنین در استدلال خود باید نام قبطی بعدی "جیزه" [Giza] به معنای "پارسیان" را در نظر داشته باشیم. من (در توپلین ۱۹۸۷a، ص ۱۸۹) درباره این نظر ابراز تردید کرده‌ام که این نام بازتاب وجود یک دوره استقرار مهم هخامنشی در آن جا بوده باشد، اما یکی از استدلال‌های مطرح شده در آن جا که «ما باید انتظار داشته باشیم که در سده ششم/پنجم ق.م. یک نام مصری... بر مبنای قومیت "ماد" وضع یا ساخته می‌شده» اکنون برای من تأمل برانگیز و قابل تردید شده است.

ظاهراً زبان‌های غیر یونانی دیگری برای یاری گرفتن در اختیار نداریم. در اسناد احتمالاً مربوط به خراج هخامنشی در "وايز من ۱۹۶۷" واژه "ماد" و "مادی" درست همانند سنگنبشته‌های سلطنتی ایران، به معنای دقیق کلمه به کار رفته است. عبارت "شاه پارس‌ها و مادها، شاه شاهان" که در بیبلوس [= جُبیل کنونی در لبنان] به کار برده شده است (گراف ۱۹۸۴، ص ۲۸) عنوانی است با یک لقب قومی دوگانه و قابل مقایسه با آنچه در فرمول‌های بابلی زمان خشایارشا مورد استفاده قرار می‌گرفت (زادوک ۱۹۸۵ مدخل‌های: Parsu, Madaja) و نیز تکه‌ای از کتیبه بیستون با اشاره‌ای به "سپاه پارس/ماد" و نیز اشاره‌های مکرر در همان کتیبه (بندهای ۱۱ تا ۱۴ [ستون یکم]) "هم پارس هم ماد هم دیگر کشورها" (ضمن این‌که در روایت اکَدی آن‌گاه به بابل و ایلام نیز اشاره می‌شود). لقب و پاینام انفرادی ایرانیان در اسناد بابلی (با تاریخ‌های گوناگون در سده‌های ششم و پنجم) به عنوان "پارسی" یا "مادی" را باید همیشه جدی و به معنای دقیق کلمه تلقی کنیم (زادوک ۱۹۷۷، ص ۱۰۷ به بعد؛ و مثلاً 55.43 CT). همین نکته در مورد عبارت "آئوتوفرادات شَهْرَبِ پارسی" که در روی تابوت سنگی پایاوا در لوکیا (لوقیه) نوشته شده (ربع یکم سده چهارم) یا پاینام "مادی" در اسناد اکَدی در تخت جمشید (PT85) صدق می‌کند. استفاده از کلمه PRSy (یعنی "پارسی") به عنوان نام شخصی در مناطق فنیقیه، مثلاً در صیدون (RES 1203) یا در شهر کیتیون [در قبرس] (در دو فرد از چهار نسل متفاوت در KAI 34,3 و شاید دیگری در متنی گمشده که گوتسو آماداسی ۱۹۷۸ ذکر کرده است) و در آبیُدوس (KAI 49,10) -

کاربردی که شاید در شکل یونانی در نام اشخاصی مانند "پرسایوس کیتیونی" فیلسوف رواقی بازتاب یافته است (گوتسوآمداسی ۱۹۷۸). همگی جالب هستند، اما در چارچوب بحث کنونی ما چندان نمی‌گنجند.

ب

اکنون باز می‌گردم به کاربرد یونانی، که خواهم کوشید آن‌ها را به ترتیب تاریخی یا گاه‌شناسی در چهار گروه: سال‌های ۵۴۶ تا ۴۸۰، ۴۸۰ تا ۴۳۱، ۴۳۱ تا ۴۰۰ و ۴۰۰ تا ۳۲۳ مورد بررسی قرار دهم (البته تاریخ‌گذاری برخی متن‌ها در ارتباط با این مرزهای تقویمی قابل بحث است). طبعاً گروه دوم [یعنی ۴۸۰ تا ۴۳۱] زیر سلطه هرودوت قرار دارد. با این حال پیشنهاد می‌کنم که ملاحظات مربوط به تاریخ هرودوت را کنار بگذاریم که بزرگ‌ترین و منسجم‌ترین سند یکپارچه‌ای است که از هر دو اصطلاح استفاده کرده است، تا احياناً حجم نسبی بحثی که ایجاد می‌کند تصویر کلی ما را در خود غرق نسازد.

(الف) ۵۴۶ تا ۴۸۰- از این دوره نه تنها قطعه مشهور کسنوفانس* را داریم: "وقتی مادها آمدند چند سالتان بود" (۱۸ دیل = ۲۲ دیلس - کرانتس)، بلکه از تنوگنیس** نیز ابیات ۷۵۶ تا ۷۶۴ (و بخصوص ۷۶۴) را داریم که در آن یاران خود را فرامی‌خواند تا بدون هراس از *Mēdon Polēmos* [Μήδων πόλεμος = جنگ مادها] بنشینند و با لذت گفتگو کنند (انواع تاریخ‌گذاری‌ها از ۵۳۰ تا اواخر دهه ۴۸۰) و نیز تکه سفال‌های مکتوبی را که در آتن در دهه ۴۸۰ علیه "کالیاس مادی" پرت کردند***، و نیز اشاره ایبوکوس**** به "کواراس (کوروس = کوروش؟) سردار مادها" (ص ۳۲۰). همه این شواهد نشان می‌دهند که یونانیان آن زمان بیگانگان فاتح ایونیه را که تهدیدی برای خاک اصلی یونان تلقی می‌شده‌اند به نام "مادها" می‌شناخته‌اند. از طرف دیگر ماجرا

*- Xenophanes: فیلسوف یونانی قرن ششم ق.م، متولد آسیای صغیر و گویا بنیادگذار مکتب "النا" - م.

** Theognis: شاعر مرثیه سرای یونانی اهل مگارا در سده ششم ق.م. - م.

*** اشاره به رسم رای‌دادن آتی‌ها که رای خود را روی قطعه سفالی می‌نوشتند و پرتاب می‌کردند - م.

**** Ibycus: شاعر غزل‌سرای یونانی قرن ششم ق.م. اهل شهر رگیوم در جنوبی‌ترین نقطه شبه‌جزیره ایتالیا نزدیک

جزیره سیسیل - م.

[یعنی ایرانیان] فقط دو فقره در دست داریم. یکی نامه [داریوش به] گاداتاس [شهرب] ایرانی] است (ML 12) با اشاره اش به این که [ایزد] آپولو به "پارسیان" حقیقت را می گوید. البته این نمونه مشکوکی است، چون کتیبه در بهترین حالت، رونوشت پسینی است که چه بسا اصطلاح نسخه اصلی یونانی پیش از سال ۴۸۶ را تغییر داده باشد (البته بسیار بعید است که خود داریوش از اصطلاح "مادها" استفاده کرده باشد) و در بدترین فرض نیز به کلی ساختگی است. فقره دیگر هکاتایوس* (1 F284) است که از [Persikos Kúpassis] *Περσικὸς κύπασσις* احتمالاً به معنای "خمیره کوچک پارسی" - م] سخن می گوید که "کیسی ها" (ایلامیان) بر سر می گذارند. در این جا نیز شاید ما قربانی دستکاری و تغییر اصطلاح توسط منبع نقل قول کننده (یعنی آتنائوس) شده باشیم، هر چند هیچ دلیل خاص و معقولی برای چنین فرضی نداریم. مشکل جدی تر آن است که شاید این قطعه نمونه ای از "مجموع واژگان پارسی" به معنایی که ما در نظر داریم نباشد. شاید منظور هکاتایوس از "پارسی" دقیقاً و به معنای واقعی کلمه تقابل با "مادی" بوده است. با این حال، اگر چنین باشد می توانیم حداقل در این نکته با گراف موافق باشیم که تمام قطعه "1 FF281-5" نمایانگر یک شناخت عمیق یونانی از آداب و خلق و خوی پارسیان برای ماست. بنابراین، دست کم از پایان سده ششم، هنگامی که یونانیان درباره دشمنان ایرانی خود به عنوان افرادی با خصوصیات اجتماعی درنگ و قضاوت می کرده اند، می توانسته اند پارسیان را ببینند، و بشناسند، ولو این که از آن ها به عنوان یک تهدید جمعی از شرق با عنوان کلی "مادها" یاد کنند. و بالاخره این که، درباره واقعیتی صرفاً جغرافیایی، وجود تمایز میان پارس و ماد یک راز محسوب نمی شد.

(ب) ۴۸۰ تا ۴۳۱. پیروزی یونانیان بر خشایارشا فرصتی برای پیدایش یک سلسله نکته پردازی های طنز پردازانه شد که معمولاً آن ها را به سیمونیدس** نسبت

*- Hecataeus. به احتمال زیاد منظور هکاتایوس میلیطی [اهل میلتوس ایونیه] است که مورخ و جهانگرد بوده و طرفدار ایران و با شورش ایونیه در حدود سال ۵۰۰ ق.م علیه ایران مخالفت کرده است و پس از شکست شورش از طرف ایونی ها به عنوان سفیر صلح نزد آرتافرن شهرب ایرانی آمده است و از این رو نویسنده او را جزء فقره ایرانیان محسوب کرده است - م.

** - منظور Simonides شاعر اهل جزیره کنوس است (اواخر سده ششم و اوایل پنجم ق.م) که تا ۵۱۴ در دربار

می دهند. اختلاف نظر درباره انتساب فلان تکه یا شعر به این یا آن کس البته وجود دارد، اما حدود یک دوجین متن را می توان منطقاً و با اطمینان خاطر متعلق به سال های بلافاصله پس از ۴۸۰/۷۹ دانست، حال مؤلف آن هر کسی که می خواهد باشد. یک متن هم از پارسیان نام می برد و هم از مادها (سیمونیدس 90D = صفحه XI = هانسن ۱۹۸۳، ص ۱۳۱ = ML24) - یکی از نمونه های نسبتاً نادری در منابع یونانی کلاسیک درباره اصطلاح واقعی "پارس ها و مادها"، کتاب مقدس است.^۲ متون دیگر (سیمونیدس 104 D = صفحه XIV) باقی مانده دو روایت دارند، یکی با Mydois [Mēdois] و یکی با Πέρσας [Pērsais]: احتمالاً اولی درست است، و هشت دیگر فقط با اصطلاح "مدیان" قابل استناد است.^۳ از سوی دیگر دارای دو فقره "پارسی" هستیم - هداییه نذری به قربانگاه "ژئوس الثوتریوس" در پلاتایا [پلاته] (سیمونیدس 107D = صفحه XV) و یکی از طنزها برای اجرا در میدان سربازار [آگورای] آتن (سیمونیدس 88D = XX(b) = صفحه ML26) - و شاید یک سیمونیدس سوم 119 = XVIII = صفحه که معمولاً آن را تقلبی دانسته اند ولی تعداد صفحات آن تأیید شده است.

پس برتری و فراوانی واژه "ماد" روشن است اما کامل نیست. اشعار خاطره انگیز درباره جنگ [با ایران] ادامه می یابند^۴، و این نکته در مورد لطیفه ها و هجویات مربوط به جنگ بعدی با ایرانیان نیز صدق می کند^۵، چنان که در متنی به دست آمده از

→ هیبارخوس در آتن می زیست و سپس به تسالی رفت و پایان عمر خود را در دربار هیرو پادشاه سیراکوز (در سیسیل) گذرانید و سراینده اشعاری بسیار و گوناگون (غزل، قصیده، مدیحه و هجو و طنز) است - م.

2- Cf. Thuc. I 104,2; Xen. *Anab.* III 2,25; *Adesp. Eleg.* 58 West = *P.Oxy.* 2327 f. 27 ii.

3- 65 Diehl = XIX(a) Page, 83 Diehl = VI Page, 88 Diehl = XXI Page, 93 Diehl = XXIII Page, 105 Diehl = XVII(a) Page, 108 Diehl = XIII Page, 109 Diehl = XXIV Page, 143 Diehl = V Page. Note also two further celebratory texts using Median terminology which survive in fourth century epigraphic form but may well be copying fifth century originals, viz *SEG XXXI* 561 (inscription on the Plataean ox at Delphi) and *SEG XXVIII* 495 = *XXXII* 551 = D.S. XI 14,4 (text commemorating the repulse of a 'Median' attack upon Delphi in 480).

4- Theognis 773-788 (at 775) (Apollo saves Megara from the *στρατὸς υβριστῆς Μήδων*), Pindar *Pyth.* I 78 (Plataeae), Aeschylus 2 Page (Marathon), the 'Bakis' oracle cited in Herodotos IX 43 (Plataeae).

5- ML 34 = Hansen 1983: 421 (Egypt, 450s), Simonides XL Page (Eion), 103 Diehl = XL V Page (Cyprus), 115 Diehl = XL VI Page (Eurymedon).

ایدالیون [شهرباستانی قبرس] به حمله "مادها و اهالی کیتیون" به شهر اشاره شده است (ICS 217). در ردّ پای دیگر (تیموکرون ۳) دلیل می‌پذیرد که پیمانی با "ماد" و مردمان اروترایبی زبان که همشهریانشان به ماد گریخته بوده‌اند امضا شده است (ML 40.27): در این جا، همانند مورد رأی دادن علیه کالیاس در دوره نخست، با نوع ویژه دیگری از تعامل با دشمن ایرانی سروکار داریم که یادآور کاربرد واژگانی "ماد" است، یعنی آنچه دیگران ممکن بوده "مادگرایی" بنامند. با این حال، واژگان "پارسی" در "پنتاکونتاپتیا" [Pentakontactia] نیز وجود دارد. باخولیدس* 31.28 (سال ۴۶۸ ق.م) هنگام توصیف تسخیر سارد در سال ۵۴۶ از اصطلاح *Περσῶν στρατός* = Persan stratos [سپاهیان پارس] استفاده می‌کند، فرونیخوس** در نمایشنامه‌ی Phoenissai اشاره‌ای به "پارسیان" دارد (3F8)، ضمن این‌که کل نمایشنامه موسوم به Persai منسوب به اوست (3F4a). همین عنوان [پارسیان] (با بدیل "آشوریان" Assyriai) به قطعه‌ای از خیونیدس [Chionides]، قدیمی‌ترین شاعر مشهور "کمدی قدیم" نسبت داده شده است. (اگر گفته سودا [Suda] را باور کنیم، ممکن است این نمایشنامه مربوط به پیش از سال ۴۸۰ باشد). البته، مهم‌تر از همه نمایشنامه "پارسیان" آیسخولوس*** است. در این جا، به رغم گرایش مسلط در مورد جنبه‌ی طنزآلود و حتی ریشخندآمیز سخن گفتن از "مادها" در "جنگ پارسیان"، اصطلاح پارسی تقریباً به طور انحصاری به کار می‌رود. فقط سه مورد استثناء وجود دارد. دسته‌ی همسرایان از آتنی می‌سراید و سخن می‌گوید که آسیب فراوانی بر "مادهای ماراتون" وارد کرده است (بیت ۲۳۶)، ضمن آن‌که داریوش نیز بنیادگذار سلسله سلطنتی خود را "مدوس" [مادی] می‌نامد (بیت ۷۶۵) و هشدار می‌دهد که دیگر نباید به یونان حمله‌ای انجام گیرد «نه حتی زمانی که سپاه ماد بسیار بزرگ‌تر از همیشه باشد» (۷۹۱). اولی و سومی البته مطابقت دارند با شیوه طنزآلود سخن دربار

*- Bacchylides: شاعر غزل‌سرای قرن پنجم ق.م. یونان و رقیب پندار.

**- Phrynichus: اواخر سده ششم و اوایل پنجم، نمایشنامه‌سرای تراژدی آتنی از جمله دو نمایشنامه معروف "تسخیر میلئوس" و همین "فونئیسای".

***- Aeschylus: در ایران به غلط مشهور به "آشیل" نمایشنامه‌نویس بزرگ آتیک (۴۵۶-۵۲۵ ق.م) که شهرت دارد در نبرد با ایران نیز شرکت داشته است و نویسنده نمایشنامه‌های بسیار و از جمله "پارسیان".

موضوع، و لحظه‌های بی‌گمان مثلاً بی‌دقتی و بی‌مبادلاتی آیسخولوس هستند. جالب است که یکی از آن‌ها هنگامی رخ می‌دهد که موضوع سخن به ماراتون برمی‌گردد، یعنی نبردی که خود او در آن شرکت داشته است: او به درون وضعیتی می‌لغزد که از زاویه دید یک آتنی که خود در واقعه شرکت داشته طبیعی است، همان‌طور که در بیت ۷۹۱ قبلی مثلاً بی‌اختیار از زبان داریوش "سپاه پارس" را "سپاه ماد" خطاب کرده بود که به گوش یک یونانی آشناتر بوده است. "ماد" نامیدن پادشاه جانشین داریوش [یعنی خشایارشا] بیشتر غیرمنتظره است و به دشواری می‌توان آن را از سر بی‌دقتی و بی‌مبادلاتی انگاشت، زیرا شاعر این کار را بی‌گمان عمداً انجام داده است. این تصمیم را باید گواهی دانست بر ادامه قدرت گرایش پارس‌ها را ماد انگاشتن (بخصوص هنگام اندیشیدن جمعی درباره ایشان، یعنی هنگامی که پهلوانان مشخص جای خود را به قهرمانان مجرد و انتزاعی می‌دهند). اما باز لازم به تأکید است که این امر در متنی اتفاق می‌افتد که بیش از هر متن دیگری به "پارس" بودن پارسیان آگاهی و اعتقاد دارد.

چقدر خوب بود اگر می‌دانستیم که این نکته درباره سری متون دیگر این دوره نیز حقیقت دارد، یعنی چهارکتاب با عنوان پرسیکا تألیف "دیونوسیوس میلوسی"، "خارون لامپساکوسی"، و هلائیکوس لسبوسی و (شاید موردی کمتر آشنا) «آمپدوکلس آکراگاسی» (DL VIII 57= 31A1): که درباره "دیاباسیس" خشایارشا بود و به دست خواهر نویسنده سوزانده شد)، اما تنها در یکی از آن‌ها از این واژه به عنوان نام یا صفت قومی یاد می‌شود و آن تألیف "خارون" بیت FA ۶۸۷ است که در آن "پاکتی‌یس" مورد تعقیب *Περσικὸς στρατός* [پرسیکوس استراتوس = سپاه پارس] قرار گرفته است. فرض من آن است که این یک نمونه نوعی [تیپیک] بوده چون بخصوص درباره "جنگ با پارسیان" است و از این رو از به کارگیری واژه "مدیکا" احتراز شده است، حال آن که در بیشتر اثر از واژه‌های "ماد و مادی" استفاده می‌شود. حقیقت آن است که هر جا مؤلف - خواه نمایشنامه‌نویس و خواه مورخ - با پارسیان با نوعی احترام به فردیت ایشان رویارو می‌شود و نه با یک تهدید ناشناخته سیاسی - نظامی از واژه "درست" [یعنی پارسی یا پارسیان] استفاده می‌کند: و خارون یا آیسخولوس به

سادگی معرّف تداومی هستند که در مورد هکاتایوس نیز صدق می‌کرد.

(ج) ۴۳۱ تا ۴۰۰. مدارک عمده‌ی ما در این مرحله از آریستوفانس و توکودیدس [توسیدید] است.^۶ در واقع اگر در ارزیابی اقلام دیگر با حداکثر دست و دلبازی هم عمل کنیم باز تعداد آن‌ها زیاد نیست و مسائل مربوط به تاریخ‌گذاری و موثق بودنشان در دسترس است. واژه‌های ماد و "مادی" بخصوص رواج خاصی ندارد. عبارت Ta Medika در فرمان پاتروکلیداس (به نقل از آندوکیدس 1,77) و Medikos polemos [= جنگ مدیک یا مادی] در کتاب هرودس دروغین موسوم به Peri politeias 22 - که کاربرد استاندارد قرن پنجم ق.م. در اشاره به "جنگ‌های با ایران" است، دیده می‌شود.^۷ نمایشنامه کمدی Medos اثر تنوپومپوس احتمالاً به پس از سال ۴۰۰ تعلق دارد و معنای دقیق این عنوان برای نمایشنامه نیز روشن نیست. شاید این "مدوس" نام‌برده‌ای بوده - نک. IG I³ 476, 16,30, 133,138 - که نویسنده عمداً به عنوان اشاره به شاه ایران از آن استفاده کرده است. قطعه‌ای از نمایشنامه تیسوس [Theseus] همین نویسنده که در آن کسی می‌گوید "توبه سرزمین مادها [= مدون‌گایان] خواهی رفت" (17 Kock) نیز مبهم است، هر چند من شک دارم که منظور "فرار به سوی مادها" (نظیر فرمان اورتیایی که در بالا نقل کردیم) باشد. در آن روی سکه [یعنی هواداران ایران] می‌توان از دموکریتوس یاد کرد که گویا می‌گوید (68B 118 DK) بهتر است aitiologia [علت‌شناسی] جدیدی به جای تصاحب e Person basileia [شاه پارس] کشف کنیم؛ و به اشاره‌ی کرتیاس (88 B 31، دیلس - کرانتس) به این‌که تسالی‌ها پارسیان را به تهاجم به یونان دعوت کردند چون آرزوی زندگی پرتجمل آنان را داشتند؛ و به توصیف گورگیاس که در کتیبه سنگ قبر [Epitaphios] پان هلنی خود، از خشایارشا به عنوان "زنوس پارسیان" یاد می‌کند (82 B 5a: دیلس - کرانتس). به گمان من، گرچه در مورد دموکریتوس می‌توان گفت از آن رو از واژه [مدون = مادی] پرهیز کرده که در آرزوی نظام پادشاهی ایران بوده است (و آن را چیزی تهدیدکننده تلقی نمی‌کرده)، اما در

۶- توکودیدس البته بخشی از تاریخ خود [جنگ پلوپونز] را پس از ۴۰۴ و احتمالاً بخشی از آن را پس از ۴۰۰ ق.م. نوشته است. اما درست آن است که به منظور سهولت کتاب او را اثر مردی بدانیم که از نسل فکری زمان جنگ بوده است.

۷- البته ارزش این کتاب هرودس دروغین به عنوان یک سند اواخر سده پنجم ق.م. مورد تردید است: نک. آلیینی ۱۹۶۸.

مورد دو مؤلف دیگر این کار بازتاب گرایش آن‌ها به این بوده که حتی در مواردی که اشاره‌ای مشکوک یا دشمنانه به ایران داشته‌اند که قاعدتاً باید از واژه "ماد" استفاده می‌کرده‌اند باز واژه "پارسی" را به کار برده‌اند. اما، جدا از این واقعیت که قسمت‌های اول و سوم به ترتیب ممکن است به پیش و پس از جنگ پلوپونز تعلق داشته باشند، موثق بودن نقل قول‌های از دموکریتوس و کریتیاس محل تردید دارد. این مشکل درباره کتاب Perai اثر تیموتئوس که هم در عنوان اثر و هم در سرآبیر اثر خود از واژه "پارسی" استفاده می‌کند وجود ندارد (سطور ۸۶/۷، ۱۶۷، ۱۸۶). اما در مورد تاریخ تألیف آن تردید وجود دارد.^۸ در مورد عناوین و القاب دیگر "پارسی" می‌توانیم به "کمدی قدیم" بازگردیم و به Persai اثر فرکراتس و Thouripersai اثر متاگنِس اشاره کنیم، هر چند عملاً هر دو به پیش از آغاز جنگ پلوپونز تعلق دارند. آشکارا پیداست که در هر دو مورد واژه "پارسی" یادآور ثروت و رفاه و تجمل است. سرانجام مجموعه شعر Persika اثر خوئریلوس (که البته استوبایوس XXVII، ۱ این عنوان را Perseis می‌گوید) است که شاعر دیگر "جنگ‌های با ایران" تلقی می‌شود و منطقاً تاریخ آن را می‌توانیم پیش از ۴۰۰ ق.م. بدانیم (در مورد قطعات اشعار و تفسیر آن‌ها بنگرید به رادیچه کولاچه ۱۹۷۹). اما در مورد مجموعه شعر "مدیکا" [مادنامه] او (که در واقع باید "بربریکا" [وحشی‌نامه] خوانده شود) چه می‌توان گفت؟ آیا این به راستی کار جداگانه‌ای بوده است؟ من شخصاً گمان نمی‌کنم. اما به هر صورت، البته هم تیموتئوس و هم خوئریلوس همان راهی را دنبال کرده‌اند که قبلاً توسط فرونیخوس، آیسخولوس و مورخان پیش از هروdot درباره ایران هموار شده بود، و شاعران کمیک و نمایشنامه سرای بعدی در واقع از ایشان الهام گرفته‌اند و به آنان اشاره دارند.

با این حال، مورخی که نه تاریخ ایران را می‌نوشته و نه حتی تاریخ جنگ‌های با ایران را، رفتاری کاملاً متفاوت دارد، و آن توکودیدس [توسیدید] است که در کتاب او به واژه "مادها" بیشتر برخورد می‌کنیم تا "پارس‌ها". از سوی دیگر، چارچوب‌هایی

۸- مرور کلی تاریخ‌های پیشنهادی هانسن (۱۹۸۴، صص ۱۳۵۶) نشان می‌دهد که اکثراً مربوط به بعد از سال ۴۰۴ ق.م. هستند؛ خود هانسن طرفدار ماه دهم سال ۴۰۹/۴۱۰ در مورد اولین اجرای نمایشنامه است، و فرانسیس (۱۹۸۰، ص ۵۳) به سال ۴۱۰ اعتقاد دارد.

که این اشارات متعدد به مادها پدیدار می‌شوند محدودند: مادگرایی [مدیسم] (I, ۹۵, ۵; ۱۳۵, ۲; III, ۳۴, ۲; ۶۲, ۱; ۶۳, ۱; ۶۴, ۱; ۶۵, ۲), برجسب‌ها برای "جنگ‌های با ایران"^۹, اشارات به ماراتون (I, ۱۸, ۱; VI, ۵۹, ۴) یا رویدادهای مربوط به تهاجم خشایارشا^{۱۰} یا پیروزی اورمدون (I, ۱۰۰, ۱), اشاراتی به یک بارتسلط ایران بر متحدان/ اتباع بعدی آتن (I, ۷۷, ۵; III, ۱۰, ۳; ۴, ۵; VI, ۴, ۵; ۷, ۱۷, ۵; ۴, ۷۶, ۳-۴; ۷۷, ۱). پیام روشن است*:
 به طور کلی هنگامی که ایرانیان آزادی یونان را تهدید می‌کنند "مادها" نامیده می‌شوند** (به استثنای اشاره به نبرد ترموپیل که در آنجا یعنی VI, ۳۶, ۳, "پارسیان" نامیده شده‌اند). چنان‌که در جایی دیگر (II, ۱۳, ۴) از "غنائیم مادها" *σκῦλα Μηδικά* [اسکولامدیکا = غنائیم مادها] که در آکروپول وجود دارد یاد می‌شود، و نیز لیخاس اسپارتی [در نزد تیسافرن شهر بایرانی] گلایه می‌کند که در دو عهدنامه نخست اسپارت - ایران در ۴۱۲/۱۱ تقریباً همه یونانیان *Μηδική ἀρχή* [مدیکه آرچه = در لغت به معنای "مادی تبار" ولی در این جا = "تبعه ماد"] شده‌اند (VIII, ۴۳, ۳). اگر دو سطر اخیر را با II, ۹۷, ۴ مقایسه کنیم ارزش دارد، زیرا در آن جا هنگام سخن از "امپراتوری ماد"*** به سطره بربرها اشاره می‌شود، اما هنگامی که نویسنده می‌خواهد عینی‌تر قضاوت کند و به مقایسه پادشاهی‌های هخامنشی و تراکیه می‌پردازد، به اولی *Person Basileia ē* [پادشاهی پارس] می‌گوید. به طور کلی هر فرمانروای

9- *to Mēdikon* (I 23,1); *ta Mēdika* I 14,2; 18,3 41,2; 69,1; 73,2; 97,2; 142,7; II 16,1; 21,2; VI 82,3; VIII 24,3]; *ho Mēdikos polemos* (I 90,1; 95,7; 97,1; III 10,2); and cf. *meta ton Mēdon* = 'after the Persian War' in III 68,1.

10- I 18,2; 69,5; 77,6; 86,1; 89,1; 89,2; 92,1; 93,8; 94,2; 98,1; 102,4; 128,4; 132,2; 144,4; II 71,2; 74,2; III 57,3; 58,4-5; 62,5; 63,2; 68,1; V 89; VI 33,6; 82,4; 83,1; VII 21,3.

*- البته برای خواننده ایرانی که تمام این منابع را نخوانده و در اختیار نداشته باشد (در این مقاله مثلاً نمایشنامه‌های ذکر شده و در این جا کتاب جنگ‌های پلویونز)، چنان‌که در بسیاری از مقالات دیگر این مجلدات (مثلاً هنگام بحث درباره محتویات عهد عتیق) مطلب روشن نیست و برای مترجم نیز امکان زیرنویس دادن برای همه موارد اشاره شده وجود ندارد چون مقدار پانوشت‌ها از اصل متن بیشتر خواهد شد. بنابراین خواننده گرامی در خواهد یافت که فهم و داوری درباره این مطالب تا چه اندازه دشوار است و نیاز به مطالعات گسترده دارد - م.

**- این برداشت نیز شتابزده و خودکامانه است، زیرا در ارجاع بعدی چند سطر بعد (VIII, ۴۳, ۳) لیخاس اسپارتی از شاه ایران با عنوان "شاه پارس" نام می‌برد نه "شاه ماد" - م.

***- در ترجمه فرانسه جنگ پلویونز توسط دنی‌روسل، "امپراتوری پارس" نوشته شده است - م.

هخامنشی "پادشاه پارس [ایران]" نامیده می‌شود (I, ۱۳, ۶؛ ۱۴، ۲؛ ۱۶)، درست همان‌گونه که هر نام منفرد پارسی برچسب *ἀνήρ Πέρσης* *anēr persēs* [= جناب پارسی] یا *δ Πέρσης* [d Persēs] دارد (I, ۱۰۹، ۲؛ IV، ۵۰، ۲-۱؛ VIII، ۱۰۸، ۴). در واقع به محض آن‌که درباره ایران به عنوان دشمن اندیشیده نمی‌شود، حتی اگر پای افراد معینی نیز در میان نباشد و به طور کلی منظور تمام ایرانیان باشند، واژه "ماد" ناپدید می‌شود: مثلاً: تمیستوکلس با "یک پارسی ساحل‌نشین" [Oī Kato Persai] به ایران مسافرت می‌کند (I, ۱۳۷، ۳)*، و در سال ۴۸۰ این *dunatoi ton Persai* [= بلندپایگان پارسی] بوده‌اند که در خانه‌های آتنی‌ها اقامت کرده بوده‌اند. زبان پارسیان نیز *Περσικὴ γλῶσσα* *Persis glossa* [= پارسی شیرین و روان] خوانده می‌شود (I, ۱۳۸، ۱).^{۱۱} تضاد نهایی دیگر آن است که پائوسانیاس [پادشاه پیروز اسپارت در پلاته] (I, ۱۳۰، ۱) از یک سو خلق و خو و رفتار پارسیان را در پیش می‌گیرد و برای خود محافظان شخصی مادی و مصری انتخاب می‌کند و "همانند مادها آرایش" می‌نماید، و از سوی دیگر *τράπεζα Περσική* *trapeza Persikē* = سفره خوراک پارسی] برای خود می‌چیند. ** من گمان می‌کنم تفاوت و گوناگونی واژه‌های به کار برده شده توسط توکودیدس، شاید تقریباً ناآگاهانه، معلول تضاد میان تجهیزات خاص سرباز "پارسی" - یعنی آنچه آزادی یونانیان را تهدید می‌کرد - و آداب اجتماعی اشراف پارسی بوده است.

هنگامی که به آریستوفانس برمی‌گردیم همین‌الگو پدیدار می‌شود. دشمنان در ماراتون و آرتیمیسیون "مادها" خطاب می‌شوند (نمایشنامه سواران بیت ۷۸۱؛ نمایشنامه لوستیراتایت ۱۲۵۳)، جنگ‌های با ایران *ta Medika* هستند (لوستیراتایت ۶۵۳)، یورش لشکر خواب بر چشمان با حمله مادها مقایسه شده است (زنیوران بیت ۱۲)، تأسیس اتحادیه دلوسی [دلیان] شهرهای یونانی را از چنگ "مادها" نجات می‌بخشد (زنیورها ۱۰۸۷ و بعد)، و گفتگوی خائنانه با دشمن با مادها انجام می‌گیرد (صلح ۱۰۸؛ شهسواران ۴۷۸؛ تسموفورازوسای ۳۳۷، ۳۶۵). تنها استثناء بر این روند (شگفتا، درست همانند توکودیدس) "پارسیان" نامیدن

*- در اکثر مثال‌هایی که نویسنده نقل می‌کند، مترجم فرانسوی - ظاهراً با بی‌مبالاتی - گاه از واژه ماد، گاه پارس، و گاه و بیشتر "بربر" استفاده کرده است - م.

11- This is of course, standard; cf. Hdt. VIII 85; IX 110; Xen. *Anab.* IV 5,34; *Dissoi Logoi* 6.12.

**- بنده عاجز این تضاد را نفهمیدم. همه این‌ها مگر همان آداب و خلق و خوی پارسی نیست؟ - م.

ایرانیان در نبرد ترموپیل است (لوسیتراتا ۱۲۶۱). از سوی دیگر، دمپایی پارسی (ابرها ۱۵۱، تسموفوربازوسای ۷۳۴، لوسیتراتا ۲۲۹، اکلپازوسای ۳۱۹)، ملودی پارسی (تسموفوربا ۱۱۷۵)، ردای پارسی (ولواز اکباتان آمده باشد: زنبوران ۱۱۳۵)، و عصای پارسی (= Geras F1 28 Kock / 142 Kassal / Auotin) هم داریم، و خروس خانگی "پرنده پارسی" دانسته شده است (پرنندگان ۴۸۳، ۷۰۷، ۸۳۳؛ نک. کراتینوس ۲۵۹ کوک = ۲۷۹ کاسل / آوستین).^{۱۲} این که یونجه در نمایشنامه شهسواران ۶۰۶ "غلف مادی" توصیف شده است احتمالاً یک ضد مثال نیست، بلکه واقعاً کاربرد "درست" صفت قومی مادی (به ویژه در مورد نیسیا) است که قبلاً نیز پذیرفته شده بود (مثلاً در هرودوت) که ارتباط نزدیکی با پرورش اسب دارد، به طوری که "فرشینه‌های مادی" در نمایشنامه قورباغه‌ها ۹۳۸، شاید یگانه نقطه عزیمت روشنی هستند از این که سپس تمام فراورده‌ها و عادات و آداب امپراتوری شرقی "پارسی" دانسته شود نه مادی. این همان تقابلی است که سابقه آن کاملاً به "ماد" کسنوفانس و "خمیره‌ی [= کوپاسیس] پارسی" هکاتایوس برمی‌گردد. منشاء انتخاب اصطلاحات در نمایشنامه قورباغه‌های آریستوفان، دشمنی شدید اورپید با آیسخولوس است که از جمله وی را متهم می‌کرد که تراژدی‌های خود را با هیولاهای گزافه‌گویی از نوع خاص *Μηδικὰ παραπετάσματα* [مدیکا پاراپتاسماتا] پر می‌کند، یعنی در انتخاب واژه "ماد" از عنصر خصومت نژادی بهره‌برداری می‌نماید.

(د) ۴۰۰ تا ۳۲۳ - تا جایی که به آداب و رسوم، خصوصیات، منش‌ها و فرآورده‌ها مربوط می‌شود، اصطلاحات "پارسی" همانند همیشه غلبه دارند و دامنه موضوع گسترده است: زبان (Dissai Logai 6,12؛ گزنفون، آناپاسیس IV، ۵، ۳۴)، سبک لباس پوشیدن (Dissai Logai 5,15)، بند شلوار (افلاطون، هیپاس کوچک ۳۶۸c)، رفتار پدران (ارسطو EN 1160 b 27)، افتخار به سپاه‌گیری و فضایل رزمی (ارسطو، سیاست ۱۳۲۴b)، ثروت و شکوه و تجمل (افلاطون، آلفیادیس یکم 122B ، 123B)، میانه‌روی در مستی و میخوارگی (افلاطون، قنوانین ۶۳۷D)، بزدلی (ایسوکراتس IV، ۱۴۵-۶)، اقتصاد و اداره و تدبیر منزل

۱۲- در نمایشنامه پرنندگان (۸-۲۷۷)، پرنده مادی (خیالی؟) به اصطلاح با خروس معمولی فرق دارد. استفاده از نام و صفت قومی ایرانی برای گونه‌هایی از جانورانی که مسلماً یونانیان پیش از دوره امپراتوری ایران نیز با آن‌ها آشنا بوده‌اند عجیب به نظر می‌رسد (گو این که انتخاب "پارسی" به جای "مادی" مطابق انتظار است). امیدوارم در جایی دیگر به این بحث بپردازم.

(ارسطو، اوکونومیا [اقتصاد]، ۳۰ ۱۳۴۴b)، اسب و پرورش آن (آیسخینس III، ۱۶۴)، آجیل (تئوفراستوس، تاریخ گیاهان III، ۶، ۲)، میوه مرکبات (همان، همان جا، I، II، ۴؛ همان، CP، I، II، ۱). کتزیاس، دینون و هراکلیدس هر سه نفر، نظیر پیشینیان خود، پرسیکا [تاریخ ایران یا پارس] نوشتند؛ مدارک موثقی از اصطلاحاتی که در متون خود به کار برده‌اند در دست نیست، اما دینون - چنان‌که پلوتارک نقل کرده - گویا نوشته بوده که «پارسیان به کاریابی‌ها alektryones می‌گویند [چون کاکلی شبیه به تاج خوروس بر بالای کلاه خودشان می‌گذارند]» - که البته اگر چیز دیگری می‌نوشت، باعث تعجب بود - و هراکلیدس F1 ۶۸۹ سپاه ده هزار تن پارسی را «بی‌مرگان» یا «هنگ جاوید» می‌نامد، و در F2 ۶۸۹ اصطلاح (Πέρσαι εν δυναστεία) [پرسای ان دوناستیا] را نیز باید در نظر داشت، مگر آن که هر یک از آنان را بخواهیم دقیقاً و جداگانه بررسی کنیم. اصطلاح قرن چهارمی [ق.م] برای «in Persia» [در ایران] (نه به معنای دقیق خاص) en Persais است^{۱۳}، و هنگامی که به برده‌ای برخورد می‌کنیم که نام شخصی‌اش از اقوام ایرانی است، به او Perses یا Persis می‌گویند (IGii² 1553.1.6f). نه Medos [مادی] که ۸۰ سال پیش از آن می‌گفتند. به عنوان معادل، برای اصطلاح Median اساساً چیزی وجود ندارد. قبلاً دیدیم که «علف مادی» (تئوفراستوس، تاریخ گیاهان VIII 7.7) احتمالاً کاربرد دقیق و درست واژه بوده است؛ این امر در مورد «Median manteis» [ردای مادی] (دینون 690F3) نیز احتمالاً صدق می‌کند. تئوفراستوس (تاریخ گیاهان I، ۱۳، ۴؛ CP 18/5) در مورد «میوه مرکبات» از اصطلاح Μηδικῆ Μηλέα [مدیکه میلئا] استفاده می‌کند که برابر است با Περσικῆ μηλέα [Persikē melēa] که قبلاً ذکر کردیم، و اصطلاح ۱۱ «سیگلوس» [یا سکه نقره ایرانی برابر با ۱/۳ سکه دریک داریوشی] Μῆδικοὶ σῆγλοι = Mēdikoi Mēdikoi sēgloi [سیگلوس مادی] برای تعدادی از سال‌ها در گزارش‌های خزانه‌داری آتن در آغاز قرن وجود دارد.^{۱۴} البته این گنجینه کمابیش کوچکی است و به هر حال تصویر کلی نشان می‌دهد که تغییری نسبت به دوره‌های پیش انجام نگرفته است.

13- Arist. *EN* 1134b26, 1160b27; *Pol.* 1324b11; *Magn.Mor.* 1212a6; *Plat. Laws* 695E; *Minos* 316A.

14- IG II2 1384,7; 1386,15; 1387,5; 1388,43; 1389,4; 1390,4; 1393,23; 1400, 19.

"جنگ‌های با ایران" را هنوز ^{۱۵}ta Medika می‌نامند و رفتار اهالی شهر تیس [هوادر ایران] به اصطلاح medising [= ماد مآبی یا مادزدگی] توصیف می‌شود (Dem.] LIX 95). اصطلاحات "پرسیکا" و "پرسیکوس پولموس" [= جنگ با پارس] برای اولین بار پدیدار می‌شوند.^{۱۶} نیروی مهاجم Περσικὸς στόλος [پرسیکوس استلوس = ارتش یا سپاه ایران] خوانده می‌شود (افلاطون، قوانین 642، [692 برای خشایارشا] و 698 [برای داریوش]). این "پارسیان" اند که به یونان حمله کردند (افلاطون، قوانین ۶۹۸b، ثروت "پارسیان" است که در ۴۸۰ شکست خورد (دموستنس IX، ۳۶)، هم‌آوردان یونان در سالامیس (آیسخینس III، ۱۸۱) در پلاته (افلاطون، لاکس ۱۹۱E) و در ماراتون (همان، منکسنوس ۲۳۹D) "پارسیان" بودند، و آتن بر "پارسیان" پیروز شد. جالب است که انتخاب چگونه استادانه میان ارسطو/گزنفون (مادی) و افلاطون/خطیبان (پارسی) تقسیم می‌شود؛ البته پیدا است که تقریباً تا حد زیادی پای ذوق و سلیقه در سبک در میان است، اما چنین می‌نماید که گویی در یک مجمع عمومی کاربرد واژه "پارسی" ستوده‌تر است. هنگامی که اشاره به وقایع دیگری غیر از "جنگ‌های با ایران" باشد، استفاده از واژگان پارسی بیش از آن مقداری است که قبل از این دیدیم: در سده پنجم آيون از "پارسیان" بازپس گرفته می‌شود (افوروس ۷۰، F191)، اورومدن بر آنان غلبه می‌کند (همان، ۱۹۱)، پائوسانیاس گناه خیانت به یونان و علاقه‌مند شدن به "پارسیان" را بر دوش می‌کشد (لوکورگوس ۱۲۸)؛ و در سده چهارم، "پارسیان" مصر را باید پس بگیرند (ایسوکراتس IV، ۱۴۰؛ Tod 199.34)، حال آن‌که (در گرامی‌داستی طنزآلود) اسکندر شهرهای پارسیان را ویران کرد (AP 344 = هیللر شماره ۷۹). به طور کلی‌تر "هیچ پارسی هرگز بر لوکیا [لوقیه]" تسلط نیافت (ایسوکراتس IV، ۱۶۱) و آتن کسانی که پیشنهاد مناسبات دوستی با پارسیان را می‌دهند محکوم می‌سازد (همان، ۱۵۷). "شاه بزرگ"، هرگاه پیش آید که به قومیت او اشاره شود، همواره "شاه پارسیان" است.^{۱۷}

15- Arist. *Pol.* 1274a13, 1303a5,b33, 1304a21, 1341a30; *Metaph.* 1018b16; *Ath.Pol.* 23,1; 25,1; 41,2; frag.4; *Xen. Por.* V 5) or *δ Μηδικός πόλεμος* (Arist.*Pol.* 1307a4; *Analyt* 94a36.

16- *Persika*: Isocr. IV 158; VI 42; VII 75; VIII 37,90; *Persikos polemos*: Isocr. VIII 88; XII 49; XIV 57; XV 233; *Plat. Menex.* 242B.

17- Aeschin. II 149; III 132, 163; Dinarch. I 10,18,32; [Dem]. VII 29; XXVI 7; Dem. XVIII 202;

αρχή [آرخه = فرمانروایی] یا "تورانی" [خودکامگی] یا "مونارخی" [پادشاهی] یا "دونامیس" [قدرت] او همیشه پارسی است^{۱۸}، و بر "گلدان داریوش" برچسب Persai خوانده می‌شود (ویلانوا - پویی ۱۹۸۹). روی دیگر سکه آن است که "مادگرایی" هنوز (همانند همیشه) واژه‌ای است مخصوص هواداران دشمن (ایسوکراتس IV، ۱۵۷؛ دموستنس XXIII)، و بی‌گمان به همین دلیل است که پیوسته، اشاره به زر "مادی" آرتمیوس زلیایی تکرار می‌شود (دموستنس IX، ۴۲؛ ایسخنن III، ۱۵۸؛ دینارخوس II، ۲۴). چه بسا اصطلاحات طنز نقل شده در فوق بر انتخاب آیسخنن اثر گذاشته و او هنگام اشاره به آنانی که از استریمون می‌گریخته‌اند (در III، ۱۸۳) از "ماد" استفاده کرده است. فقط دموستنس XII، ۲۱، است (الکساندر I، به اسیری گرفتن مادها در آمفی پولیس) که توضیح ویژه روشنی ندارد.

روی هم رفته کمابیش پیداست که زمانی بین عصری که نگرش توکودیدس یا آرسیتوفانس با حوادث گذشته دهه ۴۹۰ تا ۴۷۹ شکل گرفته است تا زمان نبردهای بعدی ایران و یونان یعنی دهه ۴۶۰ و عصری که در آن دیدگاه نویسندگان سده چهارم شکل گرفته است، این تغییر رخ داده است. اما تغییر کامل نبوده است. از سوی دیگر، برخی واژگان مادی همیشه باقی می‌مانند گرچه نشانه روشن تحجر فکری ساده‌ای است، و تنها واژه *medism* یعنی "مادگرایی" است که علت عدم تغییر آن به *Persime* (پارس‌گرایی) بیشتر به خاطر میل از پرهیز اشتباه با *persizein* [پرس‌گرایی] به معنای "پارسی‌زبانی" است. روی هم رفته واژه بسیار کمیاب می‌شود و ظاهراً امکان هرگونه کاربرد برای وقایع معاصر را از دست می‌دهد. از سوی دیگر، این نکته را نیز نباید از نظر دور داشت که مقایسه مؤلفان میهن‌پرست نکته‌پرداز با نویسندگان جدی‌تر و محقق‌تر چندان کارآمد نیست و نباید توکودیدس یا آرسیتوفانس را با مثلاً ایسوکراتس و افلاطون و ارسطو و همه خطبای گوناگون آتیک در کنار هم قرار دهیم. در این میان، بوالهوسی‌ها یا نوسان‌های ذوق فردی را نیز نباید از یاد برد که در تضاد

→ Xen. *Anab.* III 4,8; Arist. *Pol.* 1284b1, 1339a34; *der mir, ausc.* 832a27, 833a5; frag. 674R; Plat. *Alk.* I 120ACE, 121C, 123B; Heracl. 689 Fl.

18- Plat. *Epist.* 332B; *Menex.* 239DE; *Laws* 693AD; Arist. *Pol.* 1313a37, b9; Isocr. III 23: IV 178.

میان نویسندگان سده چهارم در نام‌گذاری "جنگ‌های با ایران" بازتاب یافته است. چه بسا سلیقه فردی توکودیدس را نتوانیم معیار و معرفی برای همه یونانیان هم نسل او بدانیم؛ و انتساب هر واژه ویژه توسط آریستوفانس شاعر نمایشنامه سرابه یکی از شخصیت‌هایش برحسب اقتضای نقش و منش آن شخصیت رنگ و بوی خاص خود را دارد. به هر صورت باید باز تأکید کرد که دامنه و گستردگی چارچوب‌هایی که واژگانی ماد در آن‌ها مورد استفاده قرار گرفته است، حتی در منابع سده پنجم که مشاهده کردیم، آشکارا محدود است، و همه آنچه که از سده چهارم به بعد رخ داده است حتی از این حد نیز پیوسته فراتر رفته است.

(ه) اکنون سرانجام می‌توانیم به سراغ هرودوت برویم. البته کتاب تواریخ پر از نمونه‌هایی است که اشاره‌های قومی دقیق و روشنی هستند به "پارس‌ها" و "مادها". این نمونه‌ها به بحث ما مربوط نمی‌شوند و ما هم به آن‌ها کاری نداریم. همچنین انبوه اشاره‌های غیرخاص و نامشخص به "پارسیان" نیز مورد علاقه ما نیستند: هیچ خواننده‌ی هرودوتی نیاز ندارد که به او اثبات شود آنچه من واژگان پارسی نامیده‌ام در کتاب او به فراوانی وجود دارد. آنچه به ما مربوط می‌شود فقط گروهی (بنا به محاسبه من) کمی بیش از ۷۰ بند است که در آن‌ها از واژگانی ماد استفاده شده است. چنان‌که دیده می‌شود، در مقایسه با حجم انبوه کل بندهای کتاب، این مقدار به راستی ناچیز است. از سوی دیگر، بیشتر بندهای فوق در بخشی متمرکز شده‌اند که از شورش ایونیه آغاز می‌شود و تا پایان کتاب ادامه دارد (یعنی اساساً کمتر از نصف کتاب) و این چه بسا این تصور نادرست را پیش آورد که در نزد هرودوت (و بنابراین به طور کلی نزد نویسندگان یونانی) این واژگانی غلبه داشته است. با این حال، نکته مهم‌تر از این محاسبه ساده آماری، آن است که نسبت این کاربردها، نظیر متون دیگری که قبلاً بررسی کردیم، و در مورد هرودوت در زیر خواهیم دید، کمابیش محدود هستند.*

*- خواننده باید توجه داشته باشد که این دقت نظر نویسنده که براساس متن اصلی یونانی انجام گرفته است لزوماً همیشه توسط مترجمان اروپایی (انگلیسی، فرانسه و آلمانی) دقیقاً رعایت نشده و به تناوب از واژه‌های ماد، پارس و بربر نیز استفاده شده که طبعاً در ترجمه فارسی (خودمن) نیز بازتاب یافته است - م.

۱- در IX، ۶۴، ۲، جنگ‌های با ایران ta Medika [جنگ‌های مدیک] نامیده شده‌اند. در مقایسه با بند فوق، اشاره به واژه "ماد" در واقعه مربوط به سال ۴۸۰ (در ۷، ۷۷، ۳) امری اتفاقی و سراسری و تصادفی به نظر می‌رسد (در زمان من، دیوارهای آکروپولیس را که مادها آتش زده بودند هنوز سیاه بودند).

۲- واژه‌های medizein و medismos [هوادار ماد] بارها (حدود ۳۰ بار) به کار می‌روند. به این می‌توانیم عبارت *... φρονέουεν τὰ Μήδων* [= مردم بنحوی همگی] در کنار مادها" بودند] در VIII، ۳۴ را نیز بیفزاییم. فقط در یک بند مربوط به خارج از دوره اواخر دهه ۴۹۰ به بعد به اهالی بیرون از سرزمین اصلی ماد اشاره می‌شود که همسایه جزیره آندروس بوده‌اند و آن در IV، ۱۴۴، ۳ و "در کنار ماد" بودن به صورت منفی مصرف می‌شود (زیرا می‌گوید اهالی شهرهایی که "در کنار ماد" نبوده‌اند).

۳- انواع بندهای دیگر، همین بار معنایی ایدئولوژیک از "ماد" را ارائه می‌دهند که نشانه "مادگرایی" یا هواداری از مادها است. (۱)

τὸ ... ἐς τοὺς Μήδους ἐκ τῶν στρατηγῶν τῶν σφέτερον [sc. Samian] ποθηέν (VI 22.1)
 [= [در ساموس]، "توانگران" سیاست سرداران خود در برابر مادها را تأیید نکردند] که این طبعاً عملی است "مادگرایانه" از سوی ثروتمندان شهر. (۲) مردمی که خواه به علت تبعید یا دلایلی دیگر طبعاً "به سوی مادها" *ἐς Μήδους* می‌گریزند و به آنان پناه می‌برند (V، ۱۰۴، ۳، VI، ۹، ۲، ۶۷؛ VII، ۲۳۹، ۱). در این جا یک استثنای قابل دفاع وجود دارد و آن ماجرای فرار "فانس" به سوی اردوی ایرانیان در مصر است که به جای "به سوی مادها" نوشته شده است *ἐς Πέρδας* [es Persas = به سوی شاه پارسیان] (III، ۴، ۳). در این جا من به یک مفهوم صرفاً جغرافیایی از "به سوی پارس" نیز می‌اندیشم که اتفاقاً در نمونه‌های دیگر بیشتر است و مورد تأیید قرار گرفته است. یک‌گونه استثنای کاملاً متفاوت از رفتن به "سوی ماد"، مورد اعزاز اسپرتیاس و بولیس از سوی اسپارتیان است که نه تبعیدی‌اند، نه پناهنده و نه حتی سفیران اسپارت، بلکه به تلافی جنایتی که اسپارتیان در حق پیک‌ها و سفیران ایران انجام داده‌اند، خود این دو تن را به ایران می‌فرستند تا در آن جا *ὡς αποθαιμένους* [اعدام شوند] و در این جا نیز از واژه "ماد" استفاده می‌شود زیرا نیروی منهدم‌کننده بربر با اسپارت فاصله

چندان‌ی ندارد. اینان وقتی که به پیشگاه خشایارشا آورده می‌شوند او را "پادشاه مادها" خطاب می‌کنند (VII, ۱۳۶, ۲۱). (۳) در کتاب VIII ۴۶, ۳, یک واحد نظامی ناکسوسی در سال ۴۸۰ "به سوی مادها" اعزام می‌شود. (۴) یک فرد آتنی تبعیدی موسوم به دیکایوس، Para Médois [یعنی در "نزد مادها"] مورد احترام قرار می‌گیرد و شخصیت مهمی می‌شود (VIII ۶۵, ۱): طبعاً هرودوت در مورد افرادی چنین می‌نویسد که در "نزد پارسیان" به افتخاراتی نایل شده و محترم داشته شده‌اند.

۴- از "شاه بزرگ" غالباً با عنوانی که به قومیت مربوط شود یاد نمی‌گردد. قبلاً به یک نمونه در ۴ (۲) اشاره کردم. پس غیرطبیعی نیست که سفیران ایران (III, ۲۱, ۱-۳) یا خود داریوش خویشتن را (IV, ۹۱, ۲) "شاه پارس" [به معنای شاه ایران] بنامند. رؤیایی که خشایارشا قبل از حمله به یونان می‌بیند (VII, ۱۲) و آن شیخ در خواب او را *ὁ πέρας* "ای پارسی" خطاب می‌کند با همین فرض نوشته شده است. همچنین تعجب‌آور نیست که هرودوت در قطعه‌ای که از لحاظ ایدئولوژیک بی‌طرفانه محسوب می‌شود (III, ۱۰۲, ۲) می‌گوید "شاه پارس" عده‌ای را به هند فرستاد تا چند تا از مورچه‌های بزرگ‌تر از روباه طلا جمع‌کن را برایش بیاورند. در آن روی سکه، یعنی دشمنان ایران، سفیران اسپارت در VIII, ۱۱۴, ۲ و ملکه توموریس [ملکه‌ی ماساگت‌ها] در I, ۲۰۶, به ترتیب خشایارشا و کوروش را "شاه مادها" خطاب می‌کنند، زیرا می‌خواهند در مورد لشکرکشی تهاجمی ایشان به آنان هشدار دهند؛ تمیستوکلس (VIII, ۵, ۲) و آتنی‌ها (IX, ۷, ۱) هنگام سخن درباره قصد و قابلیت خشایارشا برای رشوه و تطمیع ایشان جهت دست برداشتن مقاومت و اتحاد با ایران، از او با عنوان "شاه مادها" یاد می‌کنند، و خود هرودوت از قول خویش می‌نویسد بیشتر لیبیایی‌ها هیچ توجه و اعتنایی به "شاه ماد" ندارند (IV, ۱۹۷, ۱) یعنی به دام تلاش‌های شاه ماد برای تسلط بر آنان نیفتاده‌اند. البته الگو کامل نیست. برای کامل‌تر شدن اشاره می‌کنیم به مخالفت هکاتایوس مورخ با شورش ایونیه علیه "شاه ماد" * (V, ۳۶, ۲)

*- مترجم فرانسوی (آندره بارگه) در این‌جا ترجمه کرده است "شاه پارس" که منطقی‌تر به نظر می‌رسد زیرا فرض بر این است که هکاتایوس هوادار ایران است و طبق فرضیات نویسنده مقاله باید او را چنین خطاب کند. با این حال چون نویسنده متن یونانی را خوانده است، شاید حق داشته باشد - م.

(گرچه بی‌تردید هکاتایوس مورخ خودش بهتر می‌دانسته!)، یا ایدانتورسوس که به پیروی از ملکه ماساگت‌ها رفتار می‌کند و خطاب به داریوش نمی‌گوید "ای پارسی" [بلکه می‌گوید "ای شاه مادها"]. با این حال سخن ما به معنای این ادعا نیست که اصطلاح "ماد" و مشتقات آن همیشه در اوضاع و احوال معینی مورد استفاده قرار می‌گرفته است، تنها می‌خواهیم بگوییم که لحن آن معرفت‌کاربرد کمابیش محدود در انواع معینی بوده است.

۵- همین نکته در مورد بندهای زیر صادق است که اشاره مستقیمی به شخص شاه ندارد بلکه مربوط به اندیشه‌ای مشترک دربارۀ قدرت شاهنشاهی ایران و لزوم ایستادگی در برابر آن یا پیوستن به آن است. در I، ۱۶۳، ۳، آرگانتونیوس [شاه تارتسوس] که از افزایش قدرت "شاه ماد" آگاه شده است به اهالی فوکه [فوکیس] کمک می‌کند تا باروهایی استوار گرد شهر خود بسازند؛ در ۷، ۱۰۴، ۱: «زیرا قبرسی‌ها نیز علیه "مادها" سربۀ شورش برداشتند»؛ در ۷، ۱۰۹، ۳: «ایونی‌ها ما را فرستاده‌اند تا از دریا پاسداری کنیم نه آن‌که کشتی‌هایمان را در اختیار قبرسی‌ها بگذاریم و در خشکی با پارسیان به نبرد بپردازیم. ما خواهیم کوشید در همین محلی که به ما دستور داده‌اند به وظیفه خود عمل کنیم و شما نیز فراموش نکنید که در زیر یوغ مادها همانند مثنی برده چه رنج‌هایی کشیده‌اید». در این موارد هرودوت می‌توانست از هر دو اصطلاح "پارس‌ها" و "مادها" استفاده کند. چنان‌که در خود متن نیز هر جا سخن و تصمیم از بیان یک وضع عینی و واقعی به بیانی می‌کشد که بار ایدئولوژیک دارد، واژه "پارسی" نیز به "مادی" تغییر می‌کند. VI، ۲۲، ۱ و ۲۴، ۲: دو اشاره به اهالی ساموس که در سال ۴۹۴ تصمیم می‌گیرند و ترجیح می‌دهند خانه و زندگی و زادگاه خود را رها کنند و به زانکله بروند ولی قید بردگی "مادها" را نپذیرند. VI، ۱۰۹، ۳: "اگر آنتی‌ها در برابر مادها سرفرود آورند، شکی نیست که بار دیگر به چنگ هیپاس [جبار] خواهند افتاد...». VI، ۱۱۲، ۳: [مردان ماراتون] اولین کسانی بودند که جامه مادی و مردانی که آن‌ها را به تن داشتند می‌دیدند. تا آن زمان تنها شنیدن نام "ماد" کافی بود تا یونانی را به وحشت اندازد. در مورد "لباس مادی" لحن هرودوت در VII، ۶۲ چنان است که منظور به "معنای دقیق کلمه" [Stricto sensus]

لباسی است مخصوص مادها که بالباس پارسیان فرق داشته است، هر چند پارسیان نیز آن را پذیرفته بوده‌اند. اما به گمان من آنچه در بالا درباره شنیدن نام ماد و وحشت یونانیان از آن گفته شد، به معنایی دقیق‌تر از آن چیزی بود که گاه پنداشته‌اند. "ماد" نامی بود که احساس دهشت و هراس از ویرانی‌ها و تاراج‌های یک فاتح بیگانه را ایجاد می‌کرد.^{۱۹} در VIII، ۱۴۱، ۱: «اسپارتیان سخن هاتف یا پیشگوی معبد را به یاد آوردند که گفته بود آنان همراه دیگر دوریایی‌ها، توسط مادها و آتنی‌ها از پلوپونز رانده خواهند شد، و از این‌رو از دوستی آتنی‌ها با پارسیان وحشت داشتند». این پیشگویان از چه گونه‌ای بوده‌اند به درستی نمی‌دانیم، اما همه قرائن نشان می‌دهد که در پیرامون سال ۴۸۰، هرگونه از این پیشگویی‌ها با واژگان مادی بیان می‌شده است. استفاده از سلاح "دوستی و توافق با ایران" اصولاً در VIII ۱۴۳، ۱ برای آتنی‌ها یک نیرنگ سیاسی است (آتنی‌ها به الکساندر شاه مقدونیه هوادار ایران پاسخ می‌دهند «ما خودمان بی‌آن‌که کسی بگوید می‌دانیم که شاه ماد صدها برابر ما نیروی مسلح دارد و نیازی نیست کسی ناتوانی ما را به ما یادآور شود. با این حال آزادی برایمان چنان عزیز است که تا جایی که قدرت داشته باشیم به خاطرش مقاومت خواهیم کرد») و در IX، ۸۲، ۳ (پائوسانیاس فاتح در پلاته خطاب به یونانیان پس از نشان دادن تجمل و شکوه سفره‌ی مردونیه: «ای مردم یونان شما را از آن‌رو به این‌جا خواندم تا دیوانگی سرور مادها را به شما نشان دهم که هر روز چنین سفره‌ای برایش بهن می‌کنند و او باز علیه ما لشکر می‌کشد تا این سفره حقیر ما را از ما بگیرد») که در این‌جا نیز ماد به عنوان فاتح معرفی می‌شود.

۶- در گروهی از بندهای دیگر واژه "ماد" در جریان روایت نبرد و هنگامی به کار می‌رود که اشاره به اردوی دشمن و یا قدرت او باشد (حال آن‌که در جاهای دیگر واژه "پارسی" غلبه دارد). در برخی موارد نیز این کاربرد نسبتاً خشنی است. تمیستوکلس سیکینوس را به اردوگاه "ماد" می‌فرستد (VIII، ۷۵، ۱)؛ مردی

۱۹- نکته جالب این‌که از قضای روزگار نام‌های ماد و پارس هر دو وجوه تسمیه مناسب خود را در فرهنگ یونانی داشتند. "ماد" یادآور ایزد بانوی Media نوه هلیوس [خدای خورشید] بود که به بدکرداری و شرارت شهرت داشت حال آن‌که "پارس" یادآور پرسئوس ستودنی [فرزند زئوس خدای خدایان] بود.

(الکساندروس شاه مقدونیه) از اردوگاه ماد به پلاته می‌آید (XI، ۴۴، ۲)؛ ساموسی‌های خلع سلاح شده در موکاله در اردوگاه ماد هستند (IX، ۱۰۳، ۲) به رغم این واقعیت که در بقیه روایت از ارتش پارس و "پارسی" سخن گفته می‌شود. در موارد دیگر، اشاره خاص به اندازه بزرگ ارتش بربرها است. در VI، ۱۰۹، ۱: «سرداران آتن از لحاظ عقیده به دو دسته تقسیم شده بودند: عده‌ای مایل به جنگ نبودند - می‌گفتند تعداد آتنی‌ها کمتر از آن است که بتوانند با سپاه مادها نبرد کنند - دیگران، همراه با میلیتادس خواهان نبرد بودند.» در VI، ۱۱۱، ۳: «[در ماراتون] سپاه آتن در برابر سپاه مادها صف‌آرایی کرد، اما قلب سپاه آتن فقط چند ردیف عمق داشت و ضعیف‌ترین قسمت سپاه را تشکیل می‌داد، حال آن‌که جناحین از قدرت کافی برخوردار بودند.» البته تضاد میان اندازه سپاه آتن با اندازه سپاه ماد روشن است. در VII ۲۰۷: «اما در ترموپیل وقتی شاه پارس به گذرگاه نزدیک شد یونانیان دچار هراس شدند و از عقب‌نشینی سخن گفتند. پلوپونزی‌ها تقریباً همگی عقیده داشتند که به پلوپونز برگردند و از تنگه [استیموس] دفاع کنند... اما لئونیداس تحت تأثیر فوکه‌ای‌ها و لوکری‌ها رأی داد که باید در همان جا بمانند و پیک‌هایی برای درخواست کمک به همه شهرها بفرستند و یادآور شوند که تعداد آن‌ها برای دفع سپاه مادها کافی نیست.» وقتی موضوع وسعت حمله مطرح است نه فقط فوریت آن، واژگان از "پارس" به "ماد" تبدیل می‌شود. در VII، ۲۲۶، ۲: «او به شمار زیاد مادها از این زاویه نگاه نمی‌کرد و گفت از یک رفیق تراکیه‌ای خود خبرهای خوبی شنیده است و آن این‌که اگر تعداد مادها آن قدر زیاد است که وقتی تیراندازی می‌کنند تیرهای آنان خورشید را می‌پوشاند، پس نبرد ما در سایه انجام خواهد شد.» این سخن به هیچ تفسیر خاصی نیاز ندارد. اما توجه داشته باشید که این سخن و بند پیشین یگانه قطعه از لحاظ استفاده از واژگانی ماد در روایت ترموپیل هستند (VII، ۲۳۳-۲۰۰)، در حالی که در همین قطعه ۱۴ نمونه از واژگانی پارس وجود دارد.

۷- در سه بند دیگر از "ماد" به عنوان دشمن در میدان کارزار یاد می‌شود. دو تای آن‌ها در اشاره به دشمن شکست خورده وجه اشتراک دارند، گرچه من نمی‌دانم اصلاً این موضوع اهمیت دارد یا ندارد؛ در VI، ۱۰۲، ۲ اسپارتیان پس از پایان نبرد

ماراتون می‌خواهند از آن‌جا دیدن کنند تا مادهای [مرده] را ببینند؛ و در IX، ۷۷، ۲ ارتباز و سپاهیان ماد او را در حال گریز از پلاتایا می‌بینیم. بند دیگر جالب‌تر است «چون نبرد از سپیده‌دم آغاز خواهد شد، شما آتنی‌ها بهتر است در برابر پارسیان موضع بگیرید، و ما [اسپارتیان] در برابر بنوسی‌ها [و سایر یونانیان هوادار مادها] موضع می‌گیریم. علت آن است که شما با مادها و روش جنگیدن آن‌ها در ماراتون آشنا شده‌اید، ولی ما درباره این مردم بی‌تجربه و ناآگاه هستیم و هیچ اسپارتی تاکنون با مادها آزمایشی نکرده است، اما با روش جنگیدن بنوسی‌ها و تسالیایی‌ها آشنایی داریم.» گوینده در این‌جا وقتی از دشمنی با سربازی از نوع بیگانه (و منظر تاریخی آن) سخن به میان می‌آید، او نیز واژگانی پارس را می‌کند و از واژگانی ماد بهره می‌گیرد. ۸. با این حال در بند دیگر و نهایی، پیدا کردن نظیر این نکته و در کنار هم قرار دادن دو واژگانی دشوار است. در III، ۱۳۶، ۲: «آریستوفیلیدس، پادشاه تاراس دستور داد سکان‌های کشتی‌های مادها را بردارند و خود پارسیان را نیز به اتهام جاسوسی زندانی کنند». پیدا است که منظور "جاسوسان" منفرد نیست بلکه کلیه پارسیان هستند. خلق و خوی هرودوت هرگز به او اجازه نمی‌داد به جای کلمه [andres dokimoi *ἀνδρες δόκιμοι*] به آن گروه پانزده نفر "بلندپایه پارسی" واژه "مادی" اطلاق کند (III، ۳۵، ۱). اما روشن نیست به چه دلیل خاصی به کشتی‌های آنان "مادی" گفته شده است (البته آن‌ها عملاً فنیقی بودند).

به رغم استثنائاتی نظیربندی که در بالا اشاره کردیم، تصویر کلی برای هرودوت روشن است. کاربرد مسلط و غالب آن است که به پارسیان "پارسی" گفته شود. هنگامی که از این کاربرد خودداری شده بدان معناست که قالب طبعاً به یکی از آن انواع معدود تعلق دارد، و گمراه‌کننده است اگر بگوییم واژه "ماد" بدیل بی‌قید و شرط "پارس" بوده است. این نکته در مورد این دو واژگانی از اواخر سده ششم تا پایان دوره هخامنشی صدق می‌کند. از سویی یک واژگان مادی وجود دارد که (هرچند نه لزوماً و منحصرأ) خاص استفاده در مواقعی است که بر وجود امپراتوری به عنوان یک تهدید سیاسی و نظامی بیگانه ناشناخته تأکید می‌شود. این همان واژگانی است که یونانیان آسیای صغیر با آن در برابر کوبه آغازین فرود آمدن ایرانیان در زمان کوروش بر

سر خود واکنش نشان دادند. جدا از تأثیرات احتمالی ناشی از استخدام سنتی برخی از آنان به عنوان سرباز مزدور در خدمت آشور و بابل (براون ۱۹۸۲؛ برون ۱۹۸۴) و تماس‌های "فرهنگی" دیگر (بویس ۱۹۸۲، ص ۴۷؛ موسکارلا ۱۹۷۷b؛ بریان ۱۹۸۴b، صص ۹۰، ۱۰۱)، یونانیان از دیرباز به طور غیرمستقیم از وجود "ماد" به عنوان قدرتی دوردست و در آن سوی مرزهای حاکم کنونی خود، یعنی شاه لیدی، آگاهی داشتند. راست آن است که طبق روایت سنتی، روابط میان دو قدرت مدت چهار دهه تا زمان ظهور کوروش صلح‌آمیز بوده است که لابد "آگاهی" درباره مادها را کاهش داده است، گرچه این دیدگاه اخیراً مورد تردید قرار گرفته است (کوبه ۱۹۶۷). با این حال، به هر روی آخرین پادشاه لیدی که خود با عبور از مرز دو کشور یعنی رودخانه هالیس فاجعه را جلو انداخته بود، احتمالاً ماجرای درگیری با ایران را (که نیروهای یونانی نیز درگیر آن بودند) به گردن ایرانیان انداخت و آن را تهاجم ماد جلوه داد، و بنابراین کاملاً طبیعی بود که ضد حمله کوروش در زبان یونانی با واژگانی ماد بیان شود. این واقعیت که سربازان کوروش جامه‌ای بر تن داشتند که یونانیان آن را "مادی" می‌انگاشتند و این که دو تن از سرداران کوروش، هارپاگوس و مازارس، نیز مادی بودند، در این انگاشت نقش مؤثری داشت. به محض آن‌که پس زمینه‌ی ظهور ناگهانی، غیرمنتظره و استوار و انعطاف‌ناپذیر اریاب جدید بیگانه تثبیت شد (که البته در این میان تسخیر کاملاً خشونت‌آمیز ایونیه توسط ایران را نباید دست‌کم بگیریم؛ نک. ویزه‌هوفر ۱۹۸۷، ص ۱۱۷)، آن‌گاه ریشه‌های این واژگانی عمیق‌تر گردید. کاربرد این واژگانی احتمالاً از سده چهارم در زندگی روزمره کمتر شده است؛ اما هنوز به اندازه کافی در سده چهارم و پس از سال ۴۸۰ [شکست خشایارشا] زنده بود تا بتواند مفهوم *ta Medika* را بسازد و در اشعار و نمایشنامه‌های طنز، دشمن شکست‌خورده برچسب "مادها" بخورد. این طولانی بودن را به راستی نمی‌توان به نحو رضایت‌بخشی با این نظر پیوند داد که اصلاحات داریوش ماهیت شاهنشاهی را از مادی به پارسی تغییر داد و جهان یونانی نیز ماهرانه همراه با این تغییر واژگانی خود را عوض کرد. برعکس، این اصطلاح به عنوان واژگانی غالباً در قالب مقولات خاصی جا افتاد، و این مقولات نیز به‌ویژه مناسب با زمان ابداع خود بودند، و بنابراین طبیعی‌تر آن است

که بر تداوم آن از آغاز و بر نفوذناپذیری نسبی آن در برابر تغییرات سیاسی تأکید بورزیم. ولو این که داریوش شاهنشاهی را "پارسی مآب" کرده باشد، اصطلاح یونانی "ماد" چنان جا افتاده بود که بعید بود از چنین تغییری تأثیر پذیرد. بازگشت و تکرار درگیری‌های ایران و یونان از سال ۴۱۳/۱۲ به بعد، زمینه مناسب را فراهم آورد، اما این بار نقطه اوج در مقیاس و ماهیت این درگیری با گذشته فرق داشت. ایرانیان برای مدتی بیش از نیم قرن تسلط بر Poleis [= دولت‌شهرهای] یونانی غرب آناتولی را از دست دادند، و اکنون هم که تلاش‌هایی برای تغییر این وضع انجام می‌دادند، ماهیت این تلاش‌ها شباهتی به هجوم همه جانبه سال ۵۴۶ یا سرکوب شدید شورش ایونیه یا تهاجم خشایارشا در ۴۸۰ یا عملیات ناکام در کنار رودخانه اورومدون نداشت. بلکه به صورت سیاست ظریف و حساسی در امور محلی و عملیات نظامی کوچک شهرهای ایرانی رقیب به منظور برآوردن آرزوهای شاه از طریق بهره‌برداری از جنگ‌های داخلی جهان یونانی انجام می‌گرفت. این وضعیت خطرناک و بازی حساسی بود که در موقع مناسب شاه ایران نیز برنده شد، اما این اعمال دقیقاً به هراس‌آوری گذشته نبودند، و از این رو تمایل به استفاده از واژگانی "ماد"، حتی هنگام اشاره به جنگ‌های گذشته با ایران، کاهش یافت. خلاصه آن‌که، تغییری در برداشت‌های یونانیان از مفهوم دشمن "به مثابه" دشمن انجام گرفت نه تغییری در برداشت دشمن از خودش که تأثیری بر واژگانی ماد بگذارد.

اما نتیجه منطقی و پیامد همه این‌ها آن است که، اگر عنصر ماد در واژگانی بازمانده در متون کلاسیک یونانی معرف خط سیر متمایزی است که به آغاز انقیاد یونان به دست فاتح ایرانی باز می‌گردد، پس عنصر دیگر یعنی "پارسی" را نیز می‌توان فرض کرد که تقریباً به همان آغاز برمی‌گردد. در غیر این صورت می‌بایست شاهد سیالی و بی‌ثباتی بیشتری در استفاده از دو واژگانی در گزارش‌های باقی‌مانده بعدی می‌بودیم. بی‌گمان، گستره و سرشت اسناد باقی‌مانده از نیم قرن اول حکومت ایران بر یونان شرقی و تهدید یونانیان اروپا از سوی ایران، نمی‌تواند توجیه درستی برای این فرض باشد که واژگان مادی در آن زمان مسلط بوده است، یعنی بیش از آنچه در صفحات آثار آیسخولوس و هرودوت مشاهده می‌شود. کوتاه‌سخن، مسأله

و مشکل در نگرش گراف آن است که چرخش یونانیان از کاربرد واژگانی ماد به پارس از برخی لحاظ دیر انجام گرفته است، اما از برخی لحاظ دیگر نمی‌توان اثبات کرد که به اندازه کافی دیر بوده است. در واقع، گیریم که دلایل استواری برای اثبات واکنش اولیه در برابر کوروش به صورت استفاده از واژگانی ماد داشته باشیم، ولی آیا شگفت‌انگیز نیست که این واژگانی تا مدتی به این درازای کاملاً دست‌نخورده باقی بماند؟ تماس واقعی با اربابان جدید مسلماً به سرعت برای برخی اقوام (دست‌کم لیدیایی‌ها) روشن کرده است که این "مادهایی" که کرزوس به آن‌ها حمله کرده است همان مادهایی نیستند که پدران او با آن‌ها صلح کرده و تعیین مرز نموده بودند. این سخن ما را به آخرین بخش نگرش گراف می‌کشاند که در آن ادعا شده است که یونانیان چاره‌ای جز این که کوروش و شاهنشاهی‌اش را ماد بدانند نداشتند، چون خود ایرانیان خویشتن را ماد می‌انگاشتند.

ج

بررسی کامل و همه‌جانبه میراث هخامنشیان از مادها شاید تمرین بنیادی و مهمی باشد و، با توجه به ابهام کلی موجود در مدارک تاریخی و باستان‌شناختی مادها (نک. موسکارلا ۱۹۸۷؛ سانیسی وردنیورخ ۱۹۸۸) به احتمال زیاد نتایج نظری نگران‌کننده‌ای به بار می‌آورد. اما در چارچوب بحث کنونی ما این مسأله شاید اهمیت چندانی نداشته باشد، چون موضوعی که ما با آن سروکار داریم، موضوع دقیقی است.

سنت تاریخی یونان (غیر از کوروشنامه گزنفون) کوروش را archē [= فرمانروایی] به سبک آسیایی می‌داند که حکومت را به زور از چنگ مادها درآورده و به پارسیان سپرده است. این انتقال قومی در قالب فرمول‌هایی بیان شده که یادآور انتقال "فرمانروایی" از اسپارت به آتن در سال ۴۷۸ است (در میان این دو مورد، تفاوت اصلی آن است که در انتقال دومی قوم شکست خورده یعنی اسپارت می‌توانست متحد آتن باقی بماند و تنها قدرت از یک سرور به سرور دیگری منتقل شده بود) و تردیدی نیست که نظم جدید با نظم قدیم زمان تسلط آتن بر "اتحادیه دلوسی" فرق

داشت چنان‌که با تسلط اسپارت بر "اتحادیه هلنی" نیز متفاوت بود. حتی در کتاب کوروشنامه که کوروش حکومت را به طور مسالمت‌آمیز از ماد به ارث می‌برد، نکته اصلی داستان آن است که کوروش شیوه فرمانروایی کاملاً متفاوتی دارد. ادعایی که ما اکنون مطرح می‌کنیم آن است که این دیدگاه همیشگی یونانی نادرست بوده است. کوروش واقعی فقط تاج و تخت ماد را غصب کرد و به عنوان شاه بر آن فرمان راند. منطقاً باید فرض کرد که روایت یونانی نمایانگر دستکاری واقعیت‌ها بر حسب ایدئولوژی پارس مدارانه داریوش است. با این حال، عجیب است که گراف می‌نویسد «به نظر می‌رسد که اساس گزارش هرودوت حقیقت داشته باشد». پس اولین مشکل این جاست. چگونه می‌توانیم این نظر را که کوروش به سادگی و کمابیش با مسالمت (و به یاری عناصر ناراضی ماد) به عنوان شاه ماد جانشین آستیگ شده است، وفق بدهیم با عناصر سازنده و مؤلفه‌های قومی داستانی که در هرودوت و جاهای دیگر این چنین برجسته شده‌اند؟ از کجا می‌دانیم که این مؤلفه خود بخشی از "اساس گزارش هرودوت که درست به نظر می‌رسد" نیست؟ گذشته از همه، باید گفت همان‌طور که گفته‌های هرودوت درباره عناصر ناراضی ماد با "رویدادنامه نبونید" (II، ۲-۴) مطابقت دارد، تعارض میان پارس و ماد نیز با گزارش‌های همان رویدادنامه درباره تسخیر اکباتان توسط کوروش و سپس حمل طلاها و نقره‌ها و سایر غنایم آن‌جا به آنتشان (همان) و این‌که آستیگ را با غُل و زنجیر به سرزمین کوروش، یعنی آنتشان، بردند نیز سازگار است (استوانه سیار I، ۲۸ به بعد).

به سخن دیگر، موضوع فقط بر سر میزان و گستره میراث دستگاه پادشاهی و اداری ماد برای امپراتوری هخامنشی نیست. حتی یونانیان باور داشتند که پارسیان جامه مادی را پذیرفته‌اند (هر چند در این زمینه به ابهام سخن می‌گویند و شاید در مورد زمان رخ دادن این اتفاق نیز اشتباه می‌کنند: نک. کالمیر ۱۹۸۷b، ص ۱۱) و مسلماً هرودوت به طور ضمنی به شباهت میان ساختار اداره شاهنشاهی توسط مادها و پارس‌ها اشاره می‌کند (I، ۱۳۴؛ III، ۸۹؛ وُخل سانگ ۱۹۸۷، ص ۱۸۷). با این همه این مانع از یونانیان نشد که شورش کوروش را پیروزی پارس بر ماد بدانند. همچنین ما نباید در قالب بحث کنونی ذهن خود را به اشارات در مورد نشانه‌ها و ردپاهای زبان مادی در

اصطلاحات سلطنتی / ایدئولوژیک و سازمان اداری هخامنشی زیاده از حد مشغول سازیم. به هر صورت فضایی برای بحث و مناظره درباره تفسیر داده‌های زبان شناختی توسط مایرهوفر وجود دارد.^{۲۰} افزون بر این، برخی از تشریفات سلطنتی "ماد" احتمالاً از لحاظ تاریخی از اورارتو اخذ شده‌اند. حتی اگر تأثیر ماد را بپذیریم (و تا جایی که به تشریفات سلطنتی مربوط می‌شود، اگر روایت جدید پیشنهادی میروسجی، ۱۹۸۵، از تاریخ ایران پیش از هخامنشی درست باشد، استدلال مطرح شده توسط کیناست ۱۹۷۹ که «یک سنت مستقیم اورارتویی - پارسی وجود داشته با القابی که یک شاه مادی نداشته است» به دشواری قابل قبول است)، موضوع اصلی، نگرش و تلقی خود پارسیان درباره این تأثیر است. سانسسی وردنبورخ (۱۹۸۸، ص ۲۰۸ و بعد) متذکر می‌شود که برخلاف نظر هارماتا (۱۹۷۱b). شباهت القاب لزوماً به معنای شباهت و همانندی ساختارها نیست. مثلاً تنها به صرف این که دولت پارسی هخامنشی دیوان سالار [بوروکراتیک] بوده است نمی‌توانیم نتیجه بگیریم که پس دولت ماد نیز چنین بوده است. یا همان‌گونه که هخامنشیان توانستند (به عنوان بخشی از میراث ایلامی خود) یک دستگاه دیوان سالار پدید آورند و پرورش دهند ضمن این که از خزانه‌ای با شکل (به ظاهر) مادی استفاده می‌کردند، به همان سان توانستند یک دولت پارسی آگاهانه ایجاد کنند و به فرمانروایی پردازند ضمن آن که القاب بزرگی - شاه شاهان، شاه بزرگ، شاه سرزمین‌ها دارای اقوام گوناگون - را که (ظاهراً) شکل مادی داشته‌اند و چه بسا همین القاب را مادها نیز از اربابان پیشین خود به ارث برده بودند، بپذیرند و مورد استفاده قرار دهند. به طور کلی، می‌توان سرزمین بیگانه‌ای را فتح کرد و سپس در آن جا اقامت گزید، یا سرزمین بیگانه‌ای را فتح کرد ولی به زندگی و اقامت در

۲۰- این که درک وضعیت کاملاً ساده و سراسر هم نیست حتی از واقعیت‌های غیر زبان‌شناختی تاریخی زیر پیداست: (۱) واژه "ساتراپ" یونانی ریشه‌اش در زبان پارسی باستان [خشتره‌یاون] و ایلامی [زبان‌های دو زادگاهه] نیست بلکه از شکل "مادی" در اکدی، کتاب مقدس، آرامی سلطنتی، عبری، مصری، یونانی و لوقیه‌ای مشتق شده است (اشمیت ۱۹۷۶)، (۲) واژه "میترا" در ایلامی شکل پارسی می‌گیرد، اما در زبان پارسی باستان و سایر زبان‌ها شکل "مادی" دارد؛ (۳) PN3 [= سفته‌های؟] ایرانی در بابلیه همیشه شکل‌های "مادی" داشته‌اند که به دشواری می‌توان همیشه آن‌ها را بازتاب خاستگاه قومی مادی دانست (زادوک ۱۹۷۷، صص ۱۱۱-۱۲ که صراحتاً می‌گوید این امر موضع مایرهوفر را در معرض تردید قرار می‌دهد). گزارش بدیل لوکوک ۱۹۷۴ و ۱۹۸۳ در این باره کاملاً در خور توجه است.

سرزمین خود ادامه داد و با سرزمین فتح شده همانند یک مایملک تابع رفتار کرد. فاتح به هر یک از این دو طریق که عمل کند به هر حال ممکن است سیاست جذب برخی از شکل‌های فرمانروایی در سرزمین مغلوب را برای تسلط بر آن‌جا مناسب تشخیص دهد و بپذیرد، حال این اشکال ابداع خود آن حکومت و فرهنگ مغلوب باشد یا از فرمانروایان پیشین به ارث برده باشد، تفاوتی در اصل موضوع نمی‌کند. ولی با این حال این دو الگو کاملاً با یکدیگر تفاوت دارند، و به نظر من ما حق داریم نتیجه بگیریم که کوروش طبق الگوی دوم رفتار کرده است.

(۱) در منابع قدیم و تحقیقات جدید ادعاهای گوناگونی درباره رابطه خویشاوندی/زناشویی کوروش با آستیاگ مطرح شده است. ما هر یک از این ادعاها را که بپذیریم، حتی آن را که می‌گوید کوروش پس از خلع آستیاگ با دختر او ازدواج کرد (هرن اشمیت ۱۹۸۷، ص ۶۲ و بعد)، این بدان معنا نیست که کوروش می‌خواسته کاملاً یک پادشاه مادی باشد. همچنین یک موضوع دیگر خانوادگی، مطرح کردن و پذیرفتن این پیشنهاد است که گویا کوروش یک هخامنشی نبوده است و داریوش پس از مرگ او مقام پادشاهی را با زیرکی ربوده و برای مشروعیت بخشیدن به حکومت خود ادعا کرده که کوروش پارسی بوده (یا تصویر خوبی به عنوان یک پارسی از خود نشان داده است).

(۲) متسلاز اظهار عقیده کرده است (۱۹۷۷، ص ۲۸۷) که خود کوروش با الهام از سه امپراتوری (آشوری، مادی، پارسی) مفهوم حق جانشینی را ابداع کرده است که انعکاس آن را بعداً در کتاب هرودوت می‌بینیم. البته اگر چنین بوده است این نشان می‌دهد که کوروش نیز همان برداشت یونانی در مورد انتقال archē [حکومت، فرمانروایی] از مادها به پارسیان را داشته است. گرچه باید پذیرفت که این عقیده زیاده از حد نظریه پردازانه و فرضی است. یگانه مدرک آسیب ندیده از مداخله احتمالی داریوش، سطور پایانی استوانه کوروش است که در آن به آشور بانیپال اشاره شده است، و این شاید اصولاً یک دیدگاه محلی بابلی بوده است. البته این امر با علاقه شدید و غیرعادی نبونید به پیشینیان آشوری خودش مطابقت دارد (بولیو ۱۹۸۹، ص ۱۳۹ و بعد). بنابراین شاید کالمایر (۱۹۸۷b، ص ۱۸) حق دارد که می‌گوید حق جانشینی سلطنت خاستگاهی قدیمی‌تر از هخامنشیان دارد.

(۳) اکباتان بدون شک پایتخت شده بود. تصویری که هرودوت از ظاهر فیزیکی این شهر ارائه می‌دهد احتمالاً بازتاب عظمت هخامنشیان است، و منابع کلاسیک دیگر نیز از این محل آگاه بوده‌اند. این شهر بازرگانان و سوداگران بابلی را پس از سال ۵۳۹ به سوی خود جذب کرده است (زادوک ۱۹۷۶؛ داندامايف ۱۹۸۶). اما نمی‌دانیم که این شهر مانند گذشته مهم‌ترین پایتخت بوده یا یکی از اقامتگاه‌های سلطنتی که شاه به طور سیار از آن‌جا دیدار می‌کرده است (آتانوس ۵۱۳۴؛ استرابون XI، ۱۳، ۵۶). که تعداد این پایتخت‌ها در پایان به چهار رسید، گرچه در زمان کوروش شمار آن‌ها از سه تجاوز نمی‌کرد. همین مدل اخیر بود که کمک کرد تا رونوشت فرمان کوروش درباره یهودیان در بایگانی اکباتان پیدا شود - البته اگر به راستی چنین سندی وجود داشته و ساخته و پرداخته ذهن خیال‌پرداز نبوده باشد - و برای مرگ گئوماتای مَغ در ماد، تاریخ این مرگ بی‌گمان زمانی بوده که این پادشاه ایلیاتی و خانه به دوش در این بخش از قلمرو خود به سر می‌برده است. "تبعید" کرزوس به ملکی در ماد (کتزیاس ۶۸۸، F9) و آستیگ به ملکی در همسایگی آن ولایت هیرکانیا (یوستینوس I، ۶، ۶) باید در قالب همین مبحث نتیجه‌گیری شود (با این فرض که این شاهان مخلوع می‌بایست در نزدیکی یکی از مراکز یا پایتخت‌ها باشند تا بهتر مورد مراقبت قرار گیرند). اما البته در مورد نبونید که ادعا شده به کارمانیا [کرمان] اعزام شده است،^{۲۱} این استدلال کارساز نیست. همچنین برخی نوشته‌های هرودوت را نمی‌توانیم لزوماً گواهی بر پایتخت بودن اکباتان بگیریم، مثلاً آن‌جا که می‌گوید (I، ۱۵۳) کوروش از لیدی به اکباتان بازگشت، زیرا (الف) هرودوت می‌افزاید که سپس به راه خود به سوی پارس ادامه داد (I، ۱۵۷) و (ب) پیش از فتح بابل، مسیر طبیعی او از لیدی به پارس، طبعاً از طریق ماد بوده است. در همین زمینه، دو نکته دیگر در ارتباط با مصر شاید مفید باشد. اخیراً اظهار نظر شده است که آن "بختان" [یا بکتان] که در لوحه سنگی "بن تیرش" از آن نام برده شده شاید منظور "اکباتان" بوده است (مورشاووزر/ ۱۹۸۸). از آن‌جا که لوحه سنگی حاوی داستانی در مورد کمک پزشکی است که به دوره هخامنشیان مربوط

21- Abydenus F6; Berossus F9; Dynastic Prophecy (Grayson 1975: 25: 32-33 ii I7ff.) Dandamaev 1985: 40; Beaulieu 1989: 231.

می‌شود و بی‌ارتباط با داستان هرودوت در III، ۱ [در مورد اقامت چشم‌پزشک مصری و کمبوجیه در اکباتان] نیست، می‌توان نتیجه گرفت که پس اکباتان پایتخت کمبوجیه بوده است. همین نکته در مورد پیشگوی مصری صدق می‌کند که ظاهراً پیشگویی کرده بود کمبوجیه در اکباتان خواهد مرد، که این پیشگویی البته برخلاف انتظار در "اکباتانای" سوریه (حما [هاما]؟ به پندار داندامايف ۱۹۸۵، ص ۷۵؛ کاتزنشتاین ۱۹۸۹، ص ۷۳) به تحقق پیوست: و ما نباید به طور غیرمنطقی نتیجه بگیریم که پس اکباتان پایتخت کمبوجیه بوده است. همین نکته که هرودوت اشاره می‌کند که داستان اسمردیس یا بردیای دروغین در شوش رخ می‌دهد (III، ۶۴) از یک سو ظاهراً نمایانگر پایتخت بودن شوش و از سوی دیگر نشان‌دهنده آن است که در این جا شاید هرودوت از منبع دیگری استفاده کرده است. من درست نمی‌دانم به کدام یک از این نکات باید وزن بیشتری داد. نکته اخیر، که دست‌کم اطمینان داریم درباره اکباتان است، این مشکل را دارد که شاید پیشگویی پس از مرگ کمبوجیه توسط مصریان ابداع شده است که در آن صورت ربطی به واقعیت وضع تاریخی اکباتان ندارد.

(۴) هسته اصلی بحث اخیر در مورد شرایط پیش از امپراتوری هخامنشی (بریان ۱۹۸۴b؛ میروسجی ۱۹۸۵) تأکید بر وجود یک دولت آنشان با هویتی کاملاً روشن طی سه یا چهار نسل پیش از سرنگونی آستیگ بوده است، که پیدایش آن، مانند تولد دوباره ایلام (نک. استو ۱۹۸۶) و شکل‌گیری دولت ماد (نک. هلم ۱۹۸۱ و نیز هلن سانیسی و ردنبورخ ۱۹۸۶)، درست پس از افول امپراتوری آشور رخ داده است. کوروش در مقام پادشاه آنشان با آستیگ وارد جنگ شده است (رویدادنامه نبونید II، ۱؛ استوانه سپار I، ۲۹؛ VAB IV 218f) و این یگانه لقب بیگانه قوی است که خود کوروش در اسناد بابلی مورد استفاده قرار داده است (استوانه کوروش [روبار]؛ UET، I، ۵۸ [شماره ۱۹۴]). اصطلاح "شاه پارس" در بندی از "رویدادنامه نبونید" که گاه خوش‌بینانه به عنوان اشاره‌ای به فتح لیدی نسبت داده شده (II، ۱۵) در واقع یک اشتباه جزئی مؤلفی است که در زمان پادشاهی داریوش کار می‌کرده است (یعنی همان کسی که رویدادنامه بابلی را در ۵۰۰/۴۹۹ نوشته است). لقب "شاه ایلام" در پیشگویی‌های پادشاهی (II، ۱۷؛ ۲) که بعدها نوشته شده، لغزش و اشتباه بزرگ‌تری است که البته تا حدی منطقی است.

چون (الف) آ نشان بخشی از قلمرو ایلام بوده، (ب) اسناد بعدی نمایانگر حضور معنادار و مهم افراد ایرانی (گاه به ویژه با برچسب "پارسی" و نه هرگز "مادی") در زیر سلطه دیوان سالاری ایلامی تا قبل از دوره هخامنشی است (در مورد تاریخ دقیق متأسفانه اختلاف نظر زیاد است: نک. اِستو ۱۹۸۶ و هیتس ۱۹۸۷ با دیدگاه‌هایی کاملاً متفاوت)، (ج) فرمانروایان پارسی دست‌کم در اوایل یعنی هنگام حکومت کوروش جامه ایلامی به تن می‌کرده‌اند (نک. رویدادنامه نبوید III، ۲۵ به بعد) و (د) زبان ایلامی تا میانه سده پنجم (ق.م) زبان اداری تخت‌جمشید و در کتیبه بیستون زبان نخست بوده است. با این حال، این اظهارنظر که "ایلامیان" ذکر شده در "رویدادنامه نبوید" II، ۲۱، در واقع پارسی بوده‌اند رد شده است (نک. بولیو ۱۹۸۰ ص ۲۰۱). در هیچ جا اشاره‌ای به کوروش به عنوان "شاه ماد" وجود ندارد. مسلماً اشاره به "شهر ماد" در لوحه سنگی نبوید در حرّان (ستون II، ۴۲)^{۲۲}، که گراف بر آن تأکید دارد، عملاً بسیار قابل بحث و ردّ است که نشانه آن باشد که کوروش به عنوان "شاه ماد" پذیرفته شده بوده است. اگر چنین بوده چرا همان متن آن عنوان را مورد استفاده قرار نداده است؟ راست آن است که اگر این قطعه احیاناً چیزی را نشان دهد همان است که هیچ "شاه ماد"ی وجود نداشته، و به هر روی من نمی‌توانم بپذیرم که این متن بر متونی که در بالا نام بردم و لقب "شاه آ نشان" را داشته‌اند اولویت دارد. بالاتر از همه، به دشواری می‌توان چشم‌اندازی را که استوانه کوروش ارائه می‌کند نادیده گرفت - و حتی باید برای آن تقدم قائل شد. در این استوانه گفته می‌شود که: «مردوک در پی فرمانروایی دادگر در سراسر جهان به جستجو پرداخت... کوروش، شاه آ نشان، را برگزید،... و تمام سرزمین گوتی‌ها و همه مردمان ماندا (یعنی: ماد) را به فرمانبرداری وی درآورد.»

در واقع منطقاً می‌توانیم فرض کنیم که دیدگاه کوروش نسبت به ماد اساساً همانند دیدگاه او نسبت به دیگر مناطق فتح شده بوده است. اندیشه آغازین واگذاری قلمرو بابلیه به کمبوجیه (نک. پتشاو ۱۹۸۸) و حفظ هر یک از تمام پادشاهی‌ها و قلمروهای مغلوب به عنوان یک واحد ایالتی منفرد به معنای آن است که کوروش تغییرات و اصلاحات ساختاری پیچیده‌ای انجام نداده است. او تمام قلمروهای فتح شده را به

۲۲- این لوحه سنگی برای پس از سال ۵۴۳ ق.م. تاریخ‌گذاری شده است (بولیو ۱۹۸۹ ص ۳۲).

همان صورت که از لحاظ تاریخی بوده‌اند تثبیت و حفظ کرده است. بنابراین دلیلی نمی‌بینم که در مورد آ نشان و ماد فرض کنم کار دیگری انجام داده باشد. در اسناد بعدی ایلام (هیتس ۱۹۸۷) اولویتی که به ماد در برابر پارس نسبت داده می‌شود از لحاظ اشیاء است (مانند "مرمر رُخام مادی" "نیزه مادی" و جز آن). اما نه در این جا و نه در هیچ جای دیگر هیچ نشانه‌ای در توجیه این فرض وجود ندارد که اهالی آ نشان از لحاظ "روان شناختی" نسبت به اهالی ماد احساس تابعیت یا فروتری می‌داشته‌اند: گذشته از هر چیز، آ نشانی‌ها توانسته بودند مادها را از لحاظ نظامی مغلوب کنند (چنان‌که در اسناد پسین ایلامی نیز "پارسی بودن" با دو چیز توصیف می‌شود: کمان و سپر). ممکن است که مادها در سال‌های آغازین شاهنشاهی هخامنشی از منزلت بالاتری برخوردار می‌بوده‌اند (با توجه به این‌که در آغاز سرداران مادی بزرگی همانند هارپاگ و داتیس وجود داشتند ولی بعدها چنین کسانی نبودند)، با این حال ولو این‌که "مرتبه والای" [Rangaufstieg] ادعایی مادها در کتیبه‌های سلطنتی توهم بوده باشد (وُخل سانگ ۱۹۸۶)، اما به هر حال ظهور ناگهانی عبارت "شاه پارس و ماد" در میان القاب سلطنتی در زمان پادشاهی خشایارشا در خور توجه است. احتمال دارد که کوروش و کمبوجیه بیشتر از داریوش و جانشینان او از کاخ اکباتان استفاده می‌کرده‌اند. اما من تردیدی ندارم که همگی آنان در درجه نخست پادشاهان پارس بوده‌اند.

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

قواعد حماسی باستانی در متن بیستون

جک مارتین بالسر* - کولامبس (وهايو)

پیشکش "راد" په تیرستان
www.tabarestan.info

در سنگنبشته‌های سلطنتی داریوش شاه، چهارمین فرمانروای شاهنشاهی هخامنشی (۵۲۲ تا ۴۸۶ ق.م) قالب‌ها و قواعد حماسی باستانی مهم و معنی‌داری وجود دارد. با آن‌که ابداع خط میخی خاصی برای نوشتن درست زبان "پارسی باستان" در متون سلطنتی داریوش و در آغاز برای کتیبه بیستون چیز تازه‌ای بود (ویندفور ۱۹۷۰)، اما محتوای حماسی متن که از روایت اصیل گفتاری پارسی باستان تبعیت می‌کرد تازگی نداشت و پیشینه‌های آن به تصویرهای کلامی گذشته دور می‌رسید (گرشویچ ۱۹۷۹). قواعد و قالب‌های موجود در سنگنبشته‌های سلطنتی داریوش در تخت جمشید، نقش رستم، شوش، سوئز و الوند شباهت بسیار زیادی دارند با سنت‌های حماسی اولین کتیبه داریوش در بیستون، عناصر حماسی شفاهی کم‌رنگ‌اند اما نمی‌توانند گذشته دور پارسیان پیش از استقرار در پارسه را پنهان کنند.

ادعای این‌که متون داریوش آینه‌ای هستند از قواعد و قالب‌های حماسی کهن‌تر ایرانی، مبتنی است بر اندیشه همانندی سنت‌ها و شکل‌های اجتماعی در حماسه‌های دیگر مردمان هند و اروپایی زبان که پارسیان از آنان بوده‌اند نه از طریق وامگیری از گروه‌های قومی سامی و ایلامی زبان که پارسیان و بقیه آریائی‌ان پس از ورود به ایران و به‌ویژه پارس با آنان برخورد کرده‌اند. گسترش قواعد و قالب‌های حماسی هند و

اروپایی بسیار زود و پیش از ورود پارسیان به ایران و هنگامی رخ داده است که آنان هنوز در استپ‌های غرب آسیای میانه حدود هزاره چهارم و سوم می‌زیسته‌اند. این سنت‌ها و کاربرد آن‌ها را می‌توان "هند و اروپایی آغازین" نامید چون مستقیماً از هزاره‌های پیش‌تر سرچشمه گرفته بودند، از زمانی که قواعد و قالب‌های حماسی در میان مردمان هندواروپایی زبان، از استپ‌های آسیا گرفته تا سرزمین‌های خاوری اروپا، به طور شفاهی رواج داشت و مشترک بود (کیمنوتاس ۱۹۷۰؛ مارتینه ۱۹۸۶).

در متن (یا متون) بیستون، البته عناصر خاور نزدیکی، و عباراتی که در متون اورارتویی، آشوری، ایلامی و نوبابی مشترک است وجود دارد، اما هدف توجه این مقاله بررسی دیگر عناصر کمتر شناخته شده، یعنی قواعد و قالب‌های حماسی باستانی هند و اروپایی است؛ سنت‌ها و روایات شفاهی که در گذر سده‌ها منتقل شده و دگرگونی یافته‌اند و پس از مکتوب شدن جنبه‌هایی ادبی یافته‌اند. خاستگاه آن‌ها در مراحل اولیه جامعه‌های هندواروپایی زبان بوده است و از این رو به آن‌ها باستانی می‌گوییم. اشارات حماسی به این قواعد و قالب‌های اعصار کهن از مدت‌ها پیش شناسایی شده و مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است (مثلاً دومزیل ۱۹۲۴؛ ۱۹۲۶؛ ۱۹۴۹ صص ۱۱۵-۲۵، ۵۴-۳۳۷؛ ۱۹۵۲؛ ۱۹۵۶a؛ ۱۹۵۶b؛ ۱۹۵۸؛ ۱۹۷۰؛ ۱۹۷۳، صص ۱۰۸-۲۹، ۱۹۸۰؛ ۱۹۸۳، صص ۸-۱، ۴۴-۱۳۵؛ ۱۹۸۶؛ ۱۹۸۸، صص ۲۰-۹؛ هالیدی ۱۹۳۳، صص ۴۱-۱؛ هاناری ۱۹۷۸، صص ۹۸-۷۶؛ هانسن ۱۹۷۸، صص ۲۶-۷؛ لارسون ۱۹۷۴ صص ۱۶-۱؛ لینکلن ۱۹۸۶؛ ناگی ۱۹۷۴ صص ۳۰۲-۲۷۹؛ ۱۹۷۹، صص ۲؛ اوستن ۱۹۸۵، صص ۳۲-۱۲؛ اوکی‌بنین ۱۹۸۵؛ پولومه ۱۹۸۲، صص ۲۸۵-۳۱۵، ۳۲۹-۵۲؛ وست ۱۹۷۹ صص ۳۰-۲۶).

شالوده متن بیستون (DB) تأکید سه‌گانه بر خدا، شاه و مردم است، مضمونی که در ۱۲ متن دیگر پادشاهی داریوش نیز وجود دارد: DP_e [داریوش، تخت جمشید]، DP_e [همان]، DN_a و DN_b [داریوش، نقش رستم]، DS_e، DS_f، DS_m، DS_p، DS_s، DS_t [کتیبه‌های مختلف داریوش در شوش]، DZ_c [کتیبه داریوش در کانال سوئز] و DE [کتیبه داریوش در همدان معروف به گنج‌نامه] (کینت ۱۹۵۳؛ هرن اشمیت ۱۹۷۸). خدا اهورامزدا است، شاه داریوش است، و مردم مردمان خوب‌اند (به "پارسی باستان": اومرتیا [umartiyā])، و ارتش خوب (پارسی باستان: Ukāra). در برخی موارد تنها از مردم و ارتش بدون پیشوند U [او] یعنی "خوب" نام‌برده می‌شود. با این حال فقط در

بیستون مضمون مشابه دیگری با گوهری کمی متفاوت وجود دارد که آن نیز در همه‌ی متون و سنت‌های حماسی هند و اروپایی مشترک است که همانا طبقات سه‌گانه روحانیان، رزمیان، و شبانان - کشاورزان هستند که پیشینه‌ی آشنای بسیار دیرینه دارند. (دو مزیل ۱۹۵۸؛ بنونیست ۱۹۷۳، صص ۲۲۷-۳۸؛ لینکلن ۱۹۸۱). خواه کسی روش علمی دو مزیل را بی‌درنگ بپذیرد یا نپذیرد (لارسون ۱۹۷۴، صص ۹۶، ۲۹-۴۹)، نکته چشمگیر و درخور توجه آن است که این مدرک در متن بیستون وجود دارد و بازتابنده همین طبقات سه‌گانه اجتماعی هند و اروپایی است. به نظر دو مزیل، کارکردها یا عناصر بنیادی جامعه هند و اروپایی سه تا هستند. اولی فرمانروایی است که وجه مشخصه آن در برگیرندگی قشر روحانیت جامعه است که هم وظیفه جادویی - مذهبی را برعهده دارد و هم حفظ نظم قانونی را. دومی، کارکرد نظامی است که به لایه‌ی جنگجویان سپرده شده و به نیروهای مسلح تهاجمی و دفاعی مربوط می‌شود. کارکرد سوم در مفهوم باروری و تأمین آذوقه تجسم‌یافته است که شبانان - کشاورزان را دربرمی‌گیرد که در عین حال به طور کلی در ارتش نیز خدمت می‌کنند.

در قرائت تحت‌اللفظی متن بیستون، روحانیت و فرمانروایی که به گونه‌ای جدایی‌ناپذیر در یک پادشاهی مشروع درهم بافته شده‌اند، توسط یک روحانی دروغین و زشت‌کار که ادعا می‌کند پادشاه راستین است غصب می‌شود (ستون I، ۳۵-۶۱). رزمیان، نجیب‌زادگان و دیگران در هر دو سو یعنی هم در سوی روحانی زشت‌کار و هم در سوی شاه بر حق قرار دارند؛ و آن‌گاه نیروهای نظامی هوادار راستی و دادگری جنگاوران نیک با کسانی که علیه راستی و عدالت شورش کرده‌اند به نبرد می‌پردازند (ستون I، سطور ۳۵ تا ۴۳ و ۷۲، ستون IV، ۲). آن‌گاه که راستی به شکل شاه برحق و راست کردار بر نیروهای دروغ‌پیروز می‌شود، آن شاه قلمرو را دوباره بر شالوده‌های درست استوار می‌سازد، نیایشگاه‌های ویران شده توسط روحانی زشت‌کار را دوباره می‌سازد، دارایی‌ها و چراگاه‌ها و رمه‌های مردم را به آنان باز می‌گرداند و درباره غلامان خانگی و خانه‌هایی که مدعی شرور از مردم گرفته بود نیز چنین می‌کند. شاه درست‌کردار و پیروزمند مردم سراسر شاهنشاهی را در جایشان استوار می‌کند و هر آنچه را که از ایشان گرفته شده بود به آنان پس می‌دهد (I، سطور ۶۱ تا ۷۱). در این پیکار، در هر دو

سو، چه در سوی شورشیان و چه در سوی هواداران داریوش، مردم (= "کارز" [Kāra]، ۱، ۳۳، ۶۶) قرار دارند.

در حالی که این همانندی‌های متن‌ها با سه‌تایی‌های هند و اروپایی آشکار است، تحلیل بیشتر متن بیستون، دیگر قواعد و قالب‌های بنیادی حماسی هند و اروپایی را آشکار می‌کند و ما را قادر می‌سازد برخی از پیوندها و معضله‌های نمادین دیگر اندیشه مشترک در جامعه کهن و ماقبل باسواد شدن ایرانی‌ها را بازبایم؛ یعنی شکل‌های حماسی و دلیری نامه‌هایی که مدرک مهمی برایمان هستند تا بتوانیم قطعات پراکنده تجریدات پهلوانی فرهنگ‌های کهن را کنار هم بچینیم و این کار را برحسب تجربه‌ای که از ساختار ظریف و دقیق متن بیستون و کتیبه‌های بعدی زبان پارسی باستان داریم انجام دهیم.

تحلیل متن بیستون سه جنبه متفاوت را بر ما آشکار می‌سازد: قرائت تحت‌اللفظی داستان چنان‌که در بالا اشاره شد، که در زیر آن روایت تاریخی قرار دارد، و سپس قواعد و قالب‌های حماسی که در سراسر متن درهم بافته و تنیده شده است (بالسر ۱۹۸۷). در بررسی روایت تاریخی، یعنی جنبه دوم، مشاهده می‌کنیم در حالی که شاه کمبوجیه در لشکرکشی به مصر به سر می‌برد، برادر کوچک‌ترش بردیا در درون شاهنشاهی یعنی مناطق پارس، ماد، بابلستان، ایلام و ارمنستان دست به کار شده تا اشراف را علیه کمبوجیه متحد سازد و بشوراند و خود را شاه بزرگ هخامنشی اعلام کند. کمبوجیه با شنیدن خبر شورش بی‌درنگ مصر را به قصد ایران ترک می‌کند، ولی در اوضاع و احوال نامعلومی در سوریه می‌میرد. در این ضمن، داریوش که با کمبوجیه بی‌فرزند در مصر به سر می‌برد و هنگام مرگ نیز در بالین کمبوجیه حضور داشت، پس از مرگ شاه علیه بردیا وارد عمل می‌شود و در حالی که می‌داند بردیا جز یک دختر فرزند پسری ندارد، به اندیشه به دست آوردن تاج و تخت هخامنشی می‌افتد. پس از کشته شدن بردیا به دست آرتافرن، برادر ناتنی داریوش، داریوش ناچار می‌شود با ۱۴ شورش بزرگ در ۲۸ نقطه متفاوت امپراتوری مقابله کند، که چنین می‌کند و در مدت ۱/۵ سال پیروزمندانه همه شورش‌ها را درهم می‌کوبد. شورش‌ها یا انقلاب‌های رخ داده، برخی در پشتیبانی از بردیای مغلوب

است و برخی توسط گروه‌های قومی به قصد تجزیه از ساختار امپراتوری داریوش انجام می‌گیرد (هرین اشمیت ۱۹۸۲).

با این تحلیل تاریخی، می‌توان دو لایه صناعت ادبی در متن بیستون را از یک جنبه سوم متمایز، شناسایی کرد و بازشناخت: نخست، تلاش‌های داریوش برای رسواکردن و بدجلوه دادن بردپای شاه‌گش (و چه بسا حتی کشتن کمبوجیه) و غصب تاج و تخت او؛ و دوم، قواعد و قالب‌های حماسی که پارسیان به طور شفاهی از پهلوانان و قهرمانان باستانی به یاد داشته‌اند، اکنون بر داریوش تطبیق داده می‌شوند. بررسی لایه نخست، یعنی حک و اصلاح و دستکاری داریوش در وقایع قهرمانانه، به شدت درهم تنیده شده است با لایه دوم، یعنی استفاده از حماسه شفاهی باستانی در سنت‌ها و روایات آن؛ و این جاست که این دو لایه، باهم جنبه‌ی سوم را پدید می‌آورند. بنابراین، در سراسر متن، کشف مضمون تقابل میان فرمانروای حاکم و رزم‌آور مستقل یعنی قهرمان - مهاجم که عنصر اصلی مضمون حماسی هندواروپایی محسوب می‌شود، بسیار آسان است (جکسون ۱۹۸۲). از این رو، هم تحلیل تاریخی و هم قواعد حماسی باید باهم مورد بررسی و آناکاوی قرار گیرند. هنگام مقایسه و سنجش مشاهده می‌کنیم که در روایت ادبی [مکتوب در کتیبه]، توجه اساسی بر بردیا نیست بلکه بر فردی است به نام گئوماتا که مدعی است همان بردپای مرده است، و این شخص روحانی یا مُغی [magos] دروغگو و زشتکار است که اشراف و نجیب‌زادگان کمبوجیه در منطقه مرکزی شاهنشاهی را طرفدار خود می‌سازد. داریوش این "مُغ" را به عنوان تجسم و مظهر دروغ سرنگون می‌سازد.

این‌که یک کاتب یا گروهی از کاتبان و دبیران درباری متن بیستون و روایات گوناگون چند زبانه آن را نوشته‌اند، سرچشمه گرفتن قواعد و قراردادهای حماسی آن متن را که طی سده‌ها توسط روحانیان و نقالان بی‌شمار پیشین به طور شفاهی انتقال و گسترش داده‌اند منتفی نمی‌سازد. ویرژیل [شاعر و حماسه‌سرای رومی ۷۰ تا ۱۹ ق.م.] که حماسه آنتیید را به شیوه‌ای نه چندان بی‌شبهت با دبیر دربار ایران و متن بیستون او تألیف کرده، آشکارا قاعده و قالب حماسی را در روایت خود گنجانده و چنان با آن عجین کرده که جدا کردن این قواعد و قالب‌ها از ساختار حماسی او

ممکن نیست. البته همیشه باید به یاد داشت که شکل اولیه هر حماسه مکتوب ممکن است با اشکال متعدد شفاهی پیشین آن بسیار تفاوت داشته باشد، و نیز نویسنده متن موجود دستکاری و دستبرد آگاهانه در کاربردها، اشکال و روایات سنتی حماسی انجام داده باشد.

در سراسر هم حماسه هندواروپایی و هم تحلیل تاریخی متن بیستون، با فرمانروای ناتوانی روبه‌رو هستیم که در برابر مردی مصمم‌تر از خود برای کسب جاه و شهرت قرار گرفته و ناچار است با او به مقابله برخیزد. با آن‌که شاه ظاهراً در اوج قدرت قرار دارد، اما نقطه ضعف و کاستی مهمی دارد، یا متهم به فریب و گمراهی است یا لیاقت کافی برای مقام خود را ندارد. برعکس او، قهرمان جنگاور نیرومندی است لایق مقام پادشاهی (دو مزیل ۱۹۸۳). هر چند قهرمان ممکن است فردی ناپخته و بی‌تجربه، زورمند، لاف‌زن و حتی پرخاشگر و ستیزه‌جو باشد، اما هنوز از صفات لازم برای یک رهبر جدید کامیاب برخوردار است. پهلوان یا قهرمان مهاجم کسی است که دلاور، با نیرویی فوق انسانی و پیروز در پیکارها باشد، صفاتی که چندان ربطی به نگرش او نسبت به مردم و جامعه ندارد بلکه بیشتر از میل او به شهرت و رفتار شخصی او مایه می‌گیرد. قهرمان غالباً نجیب‌زاده است، بیشتر اوقات خاستگاهی نیمه ایزدی دارد یا آکنده از عنایت الهی است. در نتیجه، بسیار بانفوذ است. هیچ‌کس بدون این صفات قهرمانانه هرگز نمی‌تواند به تحت توجه قرارگرفتن یا دستیابی به آوازه‌ای پایدار که پس از مرگ نیز نام او را جاودانه سازد امیدوار باشد.

در حماسه، شاه به ندرت از ثبات قدم و عزمی استوار برخوردار است، و عنصر اساسی ستیز و ناسازگاری نیز در همین بی‌ثباتی نهفته است. غالباً بی‌ثباتی معلول وجود نیروهای اجتماعی مهمی است که از کاستی و ضعف قدرت فرمانروایی متمرکز سرچشمه می‌گیرد. منش ذاتی فرمانروا، مانند ضعف شخصیت، فقدان قابلیت برای فرمانروایی، نرمی و به آسانی تحت نفوذ دیگران قرار گرفتن، و این‌که قدرت او اساساً بیشتر از حیثیت مقام او سرچشمه گرفته باشد و نه از شایستگی شخصی او، همگی در تضعیف فرمانروا سهم دارند. بنابراین، ناکامی فرمانروا در انجام درست وظایف خود و ارائه تصویر خوبی از مقام خویش، بحران‌آفرین

می‌شود، و زمان و فرصت و امکان را در اختیار قهرمان می‌گذارد که با بروز شرایط و نشانه‌های آسیب‌پذیری وارد عمل شود. در حماسه هیچ چیز نمی‌تواند شاه را از پیامدهای ناتوانی ذاتی او نجات دهد. حتی پادشاهان نیرومند ناچار به رویارویی با عظمت قدرت قهرمان هستند، چون چه بسا حتی شاهان نقش اخلاقی برتری ندارند. شاهان نیز می‌توانند دروغگو، فریبکار، دروغ و حتی جنایتکار بی‌دلیل باشند (دو مزیل ۱۹۷۳؛ دو مزیل ۱۹۸۸؛ اوستن ۱۹۸۵، صص ۶۲-۱۵۲).

همان‌گونه که بردیای تاریخی شاه کمبوجیه را به مهارزه طلبید، داریوش نیز به پیکار با شاه بردیا برخاست. تألیف یک حماسه هندواروپایی بدون این عنصر اساسی کلیدی ناممکن است. ولو تفاوت‌های جزئی زیادی در این مضمون داده شود. بنابراین، سرچشمه حماسه، آشوب و اختلال و پریشانی شدید اجتماعی است. قهرمان در درجه نخست در پی شهرت و نام نیک است. بزرگ‌زاده است، و سخت می‌کوشد تا وفاداری بزرگان و نجیب‌زادگان را کسب کند، که این موضوع از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است. هم بردیا و هم داریوش جویای شهرت به راستگویی و راست‌کرداری هستند، هر دو ادعای شاهزادگی دارند و برای داریوش وفاداری شش رفیق و یارش سهمی بنیادی در کامیابی او دارد. هواداران و پشتیبانان بردیا گرچه کمتر به چشم می‌آیند، اما نقشی اساسی در به قدرت رسیدن او و تسلط بر مرکز ایران داشته‌اند. شالوده ستیز، پیکار ارزش‌ها، و راستگویی و دلاوری شخصیت‌ها بود.

در دو ستیز، یورش مدعی در درون جامعه با ثبات، آشوب ایجاد می‌کند و هر چه یورشگر نیرومندتر از شاه بنماید، اغتشاش افزایش می‌یابد. بردیا بر کمبوجیه یورش برد و در قلب ایران انقلابی پدید آورد، همان‌گونه که داریوش در همان منطقه به بردیا یورش برد. عناصر کلیدی آشوب، مانند فروپاشی نظام قبیله‌ای و سربرآوردن قهرمان از خارج، در متن بیستون آشکار است. در هر دو مورد، همانند حماسه، مهاجم خود را با نظام موجود در ستیز می‌بیند. او فرهنگ متفاوتی دارد، جوان‌تر از شاه است، و جاه‌خواهی بسیار دارد. داریوش ادعا می‌کند که بردیا در واقع یک مغ دروغگوی مادی بوده است، ضمن آن‌که خود داریوش نیز از خاندان هخامنشی آنتشان نیست و نسبت نزدیکی با کمبوجیه ندارد بلکه از شاخه جانبی این خاندان در "یائوتیا" است.

در این جا داستان ادبی با تاریخ و با قواعد حماسی پیوند می‌یابد، چون بردیا مئخ شریبری موسوم به گئوماتا دانسته می‌شود که در متن و نیز در حماسه و اسطوره نقش شیادی نیرنگ باز دارد (دوتین و ورنان ۱۹۷۴، ص ۱۲). در چارچوب تاریخی، بردیا برادر جوان‌تر کمبوجیه بوده، و داریوش به نوشته هرودوت (III، ۱۳۹، ۲) ۲۸ سال داشته است؛* و هر دو جویای رسیدن به مقام پادشاهی در شاهنشاهی هخامنشی بوده‌اند. آشوب پدید آمده در امپراتوری کمبوجیه، او را وادار می‌سازد تا مصر را با شتاب ترک گوید و راهی ایران شود؛ و با مرگ کمبوجیه، داریوش نه تنها به نبرد با بردیا و هواداران وفادار او برمی‌خیزد بلکه شورش‌های فراوان دیگری را نیز سرکوب می‌کند. به نوشته داندمایف، از آغاز تا پایان، مرگ بردیا حاصل مشاجرات اشراف قبیله‌ای بوده است (۱۹۷۶، صص ۶۵-۱۴۴). با این حال در هر مورد، پادشاه استقرار یافته باید قلمرو خود را به هر قیمتی حفظ کند.

در آغاز، قهرمان یورشگر باید با شکست دشمن آوازه خود را بلند سازد و آن را استوار کند، و بنابراین در درجه نخست آنچه برای او اولویت دارد شهرت اوست نه مسؤولیت نسبت به جامعه‌ای که باید در آینده اداره کند. کردار مثبت بعدی او نیز متوجه کل آن جامعه نیست بلکه برای دارودسته کوچک دوستان و پیرامون خویش است که طبعاً یک نیروی بزرگ کافی برای تشکیل یک ارتش یا سرنگونی یک امپراتوری نیستند، با این حال لایه‌ای از جنگاوران و رزم‌جویان‌اند. تأکید داریوش بر دوستان و همکارانش و به‌ویژه شش یار توطئه‌گش علیه بردیا، بسیار شدید است چنان‌که داریوش ادعا و اعلام می‌کند که بردیا را بیشتر به یاری "دوستان نجیب‌زاده‌اش کشته است" تا به کمک نابرداری خودش آرتافرن، و این را آیسخولوس به درستی متذکر می‌شود (پرساها ایات ۷-۷۷۴: دو مزیل ۱۹۷۰). در جای دیگر، یعنی در متن بیستون که قلم به دست خود داریوش است، ادعا می‌کند که همه شورشیان دیگر را سرکوب کرده است بی‌آن‌که مانند آیسخولوس زیاده از حد بر یاری یارانش تأکید بورزد. و از آن رو چنین می‌کند که قواعد حماسه حکم می‌کند که بر ارزش و کامیابی فرد قهرمان

*- در هیچ یک از ترجمه‌های انگلیسی، فرانسه و آلمانی هرودوت که من آن‌ها را دیده‌ام (تاریخ هرودوت، اساطیر، به ترجمه همین قلم، مقدمه مترجم و نشانی مأخذ ترجمه) اشاره‌ای در این جا به سن و سال داریوش وجود ندارد - م.

قیام‌کننده تأکید شود. نه انبوه سپاهیان و نه تصمیم‌های انفرادی و تاکتیکی سرداران، بلکه یکتا نبردی که به سرنگونی شاه می‌انجامد اهمیت دارد، با این حال برآمدن قهرمان قیام‌کننده به عنوان شاه نو به ندرت با کامیابی کامل و مطلق پایان می‌گیرد. پس از مرگ بردیا داریوش ناچار می‌شود با ۱۴ شورش بزرگ دست و پنجه نرم کند. با پیروزی، داریوش هم نیاکان خود را می‌ستاید و هم به کاردانی و توانایی خود می‌بالد، که این هر دو از قواعد و قالب‌های حماسی محسوب می‌شوند که در متن بیستون نیز هویدا هستند. پیکارها اساساً در مورد انتقال قدرت و مسائل مربوط به پادشاهی قابل تأمل و بررسی‌اند، چنان‌که در همه حماسه‌ها نیز همین موضوع‌ها و مشکلات مستقیماً مورد توجه قرار دارند. در سراسر متن بیستون نیز نکته محوری و اساسی جز این نیست.

چنان‌که شاه نو تأکید می‌کند، قیام‌کننده مسئول آشوب نیست و گناهی در اغتشاش ندارد، بلکه نادانی‌ها و ناتوانی‌های شاه پیشین در اداره درست قلمرو خویش مسبب همه این پریشانی‌ها بوده است و بنابراین، این او بوده که چنین آشوبی را موجب شده است. پهلوان خیزشگر پس از پیروزی و دلبستگی آغازین خود به شهرتی فوری، آنگاه باید ویژگی‌های بنیادی و اهمیت کار بزرگ خود را به نمایش بگذارد. این صفات در عرصه علم اخلاق قرار دارند و به شخصیت و چهره انفرادی شاه جدید، دوستان و یاران او، و در نهایت به جامعه بزرگ‌تر مربوط می‌شوند. آنگاه است که حماسه به داستان فرازاها و فرودهای زندگی انسان و برآمدن و سرنگونی فرمانروایان پیوند می‌خورد و بنابراین با جامعه‌ای بزرگ‌تر سروکار می‌یابد. توجه بردیا معطوف به تسخیر شاهنشاهی است، حال آن‌که نگرانی داریوش به رده اجتماعی سوم هندواروپایی، یعنی مردم عادی یا کشاورزان گله‌دار است که به خاطر ایشان داریوش فرمانروایی را استوار می‌گرداند، نیایشگاه‌هایشان را بازسازی می‌کند، چراگاه‌ها و رمه‌ها و خانه‌ها و غلامان آنان را که گنومات مغ گرفته بود به ایشان باز می‌گرداند. در حماسه توجه به دارایی‌های مادی اندک نیست، وفاداران و ایثارگران پادشاه می‌ستانند، همان‌گونه که فرمانروای تازه حق دارد با نمایش سرشت بخشنده و بزرگواری و گشاده‌دست خویش از طریق اعطای هدایا بر اهمیت و محبوبیت خود بیفزاید.

در سراسر حماسه هندواروپایی، شاه یا ثبات ندارد یا اگر دارد به ندرت از ثبات کافی و کامل برخوردار است. گوهر بنیادی ستیز میان قهرمان قیام‌کننده و شاه مستلزم میزانی از بی‌ثباتی است. یعنی آشوب و پریشانی اجتماعی از نیروهای اجتماعی، و غالباً از نجبای مخاصم، نشئت می‌گیرد و این‌که قدرت فرمانروایی مرکزی فروریخته است. در متن بیستون، چنین بی‌ثباتی را می‌توان به آسانی در داعیه قدرت بردیا و غضب تاج و تخت او توسط داریوش مشاهده کرد، اما بی‌ثباتی آغازین در واقع از کمبوجیه در مصر سرچشمه می‌گیرد. نکته‌ای که در متن بیستون کمتر به آن توجه شده است، و با این حال در بی‌ثباتی فرمانروایی هخامنشی بنیادی‌ترین سهم را دارد.

بالاتر از همه، معرّف نیروی نظم اخلاقی نهایی خداوند است و، بنابراین، قهرمان خیزش‌گر را برمی‌انگیزد و به عنوان شاه پیروزمند جدید به او یاری می‌دهد تا براساس منافع شخصی خود مهم‌ترین وظیفه نهایی را در خدمت به کشور انجام دهد. خداوند، مظهر راستی و حقیقت است، و به عنوان عامل حمایت‌کننده و یاری‌دهنده در پس کامیابی قهرمان خیزش‌گر، حاکم بر حماسه پهلوانی است، و این تأکید است بر وظایف شاه جدید نسبت به مذهب. نظام نوین تجسم و مظهر برخی اصول اخلاقی است که مهم‌ترین نمونه‌های آن عبارتند از تأکید بر خویشکاری شاه نسبت به جامعه که فراتر از منافع شخصی قرار دارد، و تأکید بر وظایف مذهبی که این نیز از وظایف روزانه فرمانروایی فراتر می‌رود. مجموعه قوانین رفتاری جدید، بر شجاعت، وفاداری و حمایت از پادشاهی نوین استوار است. اخلاق اهمیت دارد؛ با این حال حفظ عوامل اجتماعی نظیر نظامیان زمین‌دار، نجیب‌زادگان و مفاهیم دینی پادشاهی، و حفظ جامعه نیز به همان اندازه اهمیت دارند (مک نامی ۱۹۶۰).

در این فرایند، قانون بالاتری از فقط حفظ فرمانروایی عرفی و غیرمذهبی پدیدار می‌شود. در متن بیستون، نقش اهورامزدا نمایانگر این نیروی اخلاقی است: مثلاً داریوش ۳۴ بار به درگاه اهورامزدا دعا می‌کند که شاهنشاهی او را در برابر دشمنان، تهاجم خارجی، خشکسالی و دروغ حفظ کند. در مجموع، داریوش ۷۶ بار از اهورا نام می‌برد و او را گرامی می‌دارد. داریوش در کتیبه سنگ گور خود در نقش رستم

(DNb بند ۱) ادعا می‌کند که همه شکوهی که در جهان دیده می‌شود از اهورامزدا است و این شکوه [یا فرّ قوانین نیک] در شادی مردم، در خرد و در کردار داریوش شاه که همگی آفریده اهورامزدا هستند تجلی یافته است، که تأکیدی است بر همان نظم قانونی و جادویی - مذهبی هندواروپایی.

در متن بیستون، همانند ایلیاد هومر، قهرمان جامعه‌ای را از نو استوار می‌سازد که با جنگ تقریباً ویران شده است. معمولاً در حماسه، قهرمان فرجامی اندوهبار دارد، و حتی اگر زنده بماند، از باختی شخصی و آینده‌ای غم‌انگیز رنج می‌برد (لیتل تون ۱۹۷۰). با این حال در اودیسه هومر، جامعه قهرمان زندگی نویی را آغاز می‌کند، و مبارزه نهایی به ایجاد جامعه‌ای باثبات می‌انجامد. مضمون اودیسه مثبت است: نظم دوباره برقرار می‌شود و تمدن باز می‌گردد (de Vries 1963). این تصویر مثبت در سراسر کتیبه‌ی بیستون وجود دارد.

از این بررسی قواعد و قالب‌های حماسی باستانی در متن بیستون، به دو نتیجه دیگر نیز می‌توان رسید. تأمل درباره قراردادها و قواعد حماسی و هسته مرکزی یا جوهر تاریخی در سراسر متن بیستون، حکایت از آن دارند که در میان بسیاری از عناصری که در تاریخی بودن آن‌ها تردید وجود دارد، برخی نمایانگر تلاش داریوش برای سرپوش نهادن بر شاه‌کشی و غضب مقام شاهی است، اما برخی دیگر فرآورده نهایی قواعد حماسی هستند که واقعیت تاریخی را برای سازگار کردن آن‌ها با کاربردهای مرسوم حماسی تغییر داده‌اند - تا اندازه‌ای شبیه به روش ویرژیل که رفتار آناس را از یک قهرمان خیزش‌گر خشن علیه شاه لاتینوس تا حد زیادی تعدیل می‌کند و تغییر می‌دهد. در متن بیستون، مسائل و مشکلات کمبوجیه در رویارویی با نظامیان نجیب‌زاده‌اش در مصر حذف شده است و شرایط و چگونگی مرگ او نیز در هاله‌ای از ابهام قرار دارد. در این قواعد حماسی، کمبوجیه در نبرد میان بردیا و داریوش نقش درجه سوم دارد، و کانون حماسه بر نقش بردیا به عنوان مهاجم و غاصب علیه شاه موجود و نقش همانند داریوش تمرکز یافته است.

این بررسی همچنین نشان می‌دهد که وقتی به کتیبه‌های شاهان بعدی هخامنشی، خشایارشا، اردشیر یکم، اردشیر دوم و اردشیر سوم می‌نگریم (XP_d , XP_c , XP_b , XP_a), (XP_1 , XP_H , XP_F) (هیئتس ۱۹۶۹، صص ۴۵-۵۱)، XV , XE , A^1P_a , AH^2_c , AmH , AsH , A^3P_a) نباید

آن‌ها را محکوم کنیم که بدون تخیل و خلاقیت به رونویسی و تقلید کورکورانه محض از کتیبه‌های داریوش پرداخته‌اند (کوک ۱۹۸۳، ص ۶۹)، بلکه با دیدی مثبت‌تر، هدفشان حفظ و جاودانه کردن آگاهانه همان قواعد حماسی باستانی و تصویرهای زبانی ایجاد شده توسط داریوش و دبیران او بوده است. هنگامی که به کتیبه‌ی "ضد دیو" خشایارشا (XPh) می‌نگریم، از سراسر آن اصالت و نیروی حیاتی هویدا است (سانسی وردنبورخ ۱۹۸۰، صص ۱ تا ۴۷).

با تأمل بیشتر در این تحلیل حماسی از متون بیستون، درنگ‌درباره رابطه میان دو شکل ابتدایی سه لایه‌ای هندواروپایی، یعنی خدا، شاه و مردم، و روحانیون، رزمیان و کشاورزان گله‌دار که قبلاً بحث کردیم اهمیت می‌یابد. همان‌گونه که دغدغه دوزخ و مزیل رویدادها یا مراحل جداگانه از هم نیست بلکه به کل سیستم آشکار و نهان نظر دارد، ما نیز چندان در بند قرائت ادبی و تحت‌اللفظی متن بیستون نیستیم و می‌خواهیم پیش‌تر برویم و به تحلیل قواعد حماسی مربوط به شاه و قهرمان به عنوان بازتابی از همان کارکردهای سه لایه‌ی فرمانروایی، نیرو و تغذیه پردازیم (لیتل تون ۱۹۷۳). دو مزیل عقیده دارد که حماسه‌های هندواروپایی بازتابی هستند از ایدئولوژی‌هایی مشترک که در سرشت سازمان اجتماعی این جوامع وجود داشته‌اند، و جامعه‌هایی که این حماسه‌ها را ساخته‌اند دارای ویژگی‌های جمعی مشترکی بوده‌اند که نمودار سازمان اجتماعی سلسله‌مراتبی سه‌گانه آن‌ها بوده است. به نظر دو مزیل این خصوصیات فقط خاص جوامع هندواروپایی هستند و در جامعه‌های زبانی متفاوت، نظیر خاور نزدیک باستانی، همانند ندارند.

در نتیجه، اگر به اصول بنیادی رده‌بندی دو مزیل - حاکمیت، نیرو، و تغذیه - توجه کنیم، و آن‌ها را در تحلیل خود از قواعد و قالب‌های حماسی باستانی موجود در متن بیستون بگنجانیم، باید نتیجه بگیریم که این سنگنبشته بزرگ که در ستایش جلوس داریوش بر تخت هخامنشی نوشته شده است، به نحوی زنده حاوی مضمون مشابه سومی، یعنی برگردان و روایت دیگری از یک سه لایه دیگر هندواروپایی، یعنی اسطوره، حماسه و داستان است. از این رو، این تحلیل مستلزم آن است که متن بیستون را نه یک نگرش تحت‌اللفظی، بلکه با دیدی ساختارشکنانه بنگریم تا بتوانیم

قواعد حماسی باستانی در متن بیستون □ ۳۹۷

به ارزش تحول پیچیده متن پی ببریم. آنگاه درخواهیم یافت که دبیر درباری فرهیخته ایران چه آگاهی ژرفی از اسطوره‌های شفاهی هندواروپایی، حماسه، اشکال آن، سنت و قواعد و قالب‌هایی داشته که تقریباً همگی در گاهان زرتشت نیز عناصری بنیادی محسوب می‌شوند (دوشن‌گیمن ۱۹۵۸، صص ۳۳-۳۷؛ ۱۹۷۰، صص ۳۴ و ۱۳۷) و از این رو این دبیر در آگاهی ادبی ما تا پایه یکی از حماسه سرایان نامی یا بی‌نام حماسه مکتوب هندواروپایی فراز می‌رود.

پیشکشگاه
راد "په تیرستان"
www.tabarestan.info

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

داریوش گوید: استدلال، شماره‌ها، زمان و مکان در کتیبه بیستون

گرنوت ل. ویندفور* - آن آریون میشیگان

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

شاهنشاهی هخامنشی بنا به قول محققان آخرین امپراتوری خاور نزدیک و اولین امپراتوری جهانی بود. مهم‌ترین و بزرگ‌ترین گزارش بومی از این امپراتوری، به داریوش یکم تعلق دارد که غاصب تاج و تخت آن بود. گزارش کردارهای او در دل صخره‌ها و به سه زبان (که رونوشت‌هایی از آن به خط و زبان هر ایالت به آن ایالت فرستاده می‌شد) جاودانه شده است.

بسیاری در مورد شاهکارهای گزارش شده در آن تردید دارند. بسیاری نیز به گزارش‌های خارجی‌ان، مانند مورخان یونانی که مستقیماً با امپراتوری هخامنشی تماس داشته‌اند، بیشتر اعتماد دارند. گزارش‌های یونانیان چه بسا گزارش‌هایی باشد از آنچه می‌دانسته‌اند، یا آنچه می‌خواستند دیگران این‌گونه درباره هخامنشیان بیگانه، بربر، یا آشنا و به نظر ایشان "آسیایی" بدانند.

آنچه در زیر خواهد آمد، تحلیلی است آزمایشی از گزارش داریوش در بیستون به زبان پارسی باستان که پس از روایت ایلامی و آکدی، گزارش نهایی و قطعی او محسوب می‌شود.

در این سنگنبشته‌ی بزرگ که در ارتفاعی بلند و غیرقابل دسترس ولی به خوبی

قابل دیدن کنده شده و در کنار و زیر آن نیز نقش برجسته‌ای عظیم بر تخته سنگ بیستون حکاکی شده است، و در کنار شاهراه بزرگ بلندی‌های ایران به اراضی پست بین‌النهرین قرار دارد، داریوش درباره لشکرکشی‌های سازمان یافته یا به طور غیرمنتظره‌ای موفق خود برای سرکوب ۹ مدعی "دروغگوی" منطقه‌ای سلطنت سخن می‌گوید که چگونه این همه را فقط "در همان یک سال که شاه شدم" انجام داده که همانند لاف‌زنی‌هایی است که دیگران در سنت بین‌النهرینی انجام می‌دادند، اما در عین حال می‌افزاید «آنچه کردم به یاری و خواست اهورامزدا بود» که یگانه خدای بزرگ ایران به شمار می‌رفت.

البته کتیبه‌های سلطنتی سترگ و باشکوه فقط روایت نیستند، بلکه اعلامیه‌هایی هستند که باید "باورکرده شوند" و "دروغ پنداشته نشوند". در این کتیبه داریوش غاصب "راست می‌گوید" و می‌کوشد تا ناباوران را بی‌اعتباز سازد. برخی از سخنان در کتیبه‌ها کاملاً شکل استدلالی دارند. (نک. مثلاً ویندفور ۱۹۷۸ درباره کتیبه خشایارشا). نشان داده شده است که این کتیبه‌ی مقهورکننده به راستی نوعی قیاس منطقی است که پادشاهی داریوش و کردارها و سخنان او در این کتیبه را بخشی از حقیقت کیهانی یا راستی اهورامزدا می‌داند و به این نتیجه‌گیری می‌رسد که اهورامزدا با حمایت از شاه شاهان در واقع از این "راستی" [یا سامان هستی] اهورایی حمایت کرده است. همانند سخنان وردگونه دیگر: (۱) استدلال چه از لحاظ زبانی و چه ساختاری تقویت می‌شود: از لحاظ زبانی، با تکرار لجوجانه نام اهورامزدا در کنار عبارات و بندهای الگویی تکراری دیگر؛ از لحاظ ساختاری، با تقاطع قرینه‌ای متناظر و همانند در سطوح گوناگون. (۲) بخشی از سخنان وردگونه به عددشناسی یا علم اعداد [numerologie] مربوط می‌شود. در این کتیبه، مجموعه‌های مربوط به عدد ۹ غلبه دارد (لوشی ۱۹۶۸، صص ۶۸-۹ به پیروی از هرتسفلد به تأثیر بین‌النهرین، بخصوص نقش برجسته "آتوبانی" در "سریل" با ۹ رهبر، عقیده دارد). فهرست ایالات نیز براساس عدد ۹ سازمان یافته است (در مورد تحلیلی با اندکی تفاوت، نک. کالمایر ۱۹۸۷c با مآخذ بیشتر). (۳) نقطه تقاطع یا فصل مشترک تعداد بندها با تعداد اشارات به اهورامزدا، از لحاظ استدلالی، ساختاری و نکات مهم مضمونی درخور توجه است (در مورد تفاوت‌های

روایات اکدی و ایلامی با روایت "قطعی" پارسی باستان، نک. داندمایف ۱۹۷۶، صص ۵۴-۲۴۳) و موجب مباحثات داغی درباره زرتشتی بودن هخامنشیان شده است. لااقل می‌دانیم که داریوش خدایی با نام ایرانی را می‌پرستیده است.

براساس بررسی‌های هر سه جنبه‌ی مطرح شده در این‌جا، اظهار عقیده شده است که پیش از شروع کنده‌کاری، سه روایت برای حکاکی به زبان پارسی باستان بر روی کتیبه وجود داشته است. در حالی که تقریباً از آغاز بررسی کتیبه پذیرفته شده بود که سراسر ستون پنجم*، نیمی از بند ۷۱ تا ۷۶، تکه‌ای الحاقی است که رویدادهای سال دوم (و سوم) پادشاهی داریوش را گزارش می‌کند، به نظر می‌رسد که روایت اصلی پارسی باستان در بند ۶۷ ستون چهارم تمام می‌شده، و بندهای ۶۸ تا ۷۰ که بقیه فضای ستون را پر کرده‌اند، شماره سطور این ستون را، دقیقاً همانند ستون سوم، به ۹۲ سطر می‌رسانند. چنان‌که ذکر شد، این واقعیت که روایت پارسی باستان درست به اندازه فضای در نظر گرفته شده است، در عین حال نشان می‌دهد که این روایات بایستی پیش از کنده‌کاری نهایی این روایت "آریایی" آماده شده باشد. بندهای ۶۸ و ۶۹ ظاهراً بعداً افزوده شده‌اند. در این دو بند داریوش از همدستان خود در توطئه علیه گنومات نام می‌برد و از آنان قدردانی می‌کند و از شاهان بعدی می‌خواهد که پاس دودمان و نوادگان ایشان را داشته باشند. این افزودگی احتمالاً زیر فشار این یاران و همدستان فرمان داده شده است. حال آن‌که بند ۷۰ با غرور و افتخار به خواننده، یا شنونده، گفته می‌شود که این خط و زبان آریایی است که به فرمان داریوش نوشته شده و پیش از او هرگز وجود نداشته است. از این بند در حالی که روایتی ایلامی وجود دارد، هیچ ترجمه اکدی وجود ندارد. به علاوه داریوش در این بند می‌بالد که چگونه فرمان داده نظیر این کتیبه بر روی لوح و چرم نوشته و به همه‌جا فرستاده شود و تندیس و پیکری از خود ساخته و این همه را به خواست و یاری خدای آریائیان یعنی اهورامزدا انجام داده است.

در یک چنین کتیبه‌ای با این عظمت و اهمیت که هدف آن راستی است و ادعا می‌کند که همه این کارها را فقط ظرف یک سال انجام داده و این‌ها شاهکارهایی

*- در این متون به اهورامزداپرستی داریوش بیش از هر جای دیگر تأکید شده است - م.

بوده‌اند که تاکنون هیچ یک از پیشینیان انجام نداده بوده‌اند، خواننده انتظار دارد که حداقل تاریخ یا زمان این "سال" ولو به طور ضمنی گفته شود. اما در واقع در این کتیبه گویا از آن "راستی" ادعایی که مورد تأکید نیز قرار گرفته است چیز چندان زیادی مشهود نیست: تعداد سطوری که در کتیبه بیستون روایت اصلی پارسی باستان دانسته شده و در بند ۶۷ پایان می‌یابد، ۳۶۵^۱ سطر است. همچنین شماره آن بندی که [در ستون ۴] داریوش برای نخستین بار می‌بالد که ظرف یک سال ۱۹۰۰ جنگ کرده و ۹ شاه را بازداشت کرده و به مجازات رسانده است و در واقع با خلاصه و نتیجه‌گیری کتیبه آغاز می‌شود، عدد ۵۲ است، عدد بدشگونی که تعداد هفته‌های یک سال انگاشته می‌شده است. با این همه، هنوز نمی‌دانیم که آیا این علم اعداد یا عددشناسی ظاهراً امری صرفاً تصادفی است یا نه، و به هر حال باید به بررسی آن پرداخت. اما در این زمینه نیز، همان‌گونه که لوشی استدلال کرده است (۱۹۶۸، صص ۸۷-۸۴)، بیشتر کتیبه و نقش برجسته آن تحت تأثیر سنت بین‌النهرینی قرار داشته است.

جنبه مشکوک دیگر کتیبه، زمان‌بندی نبردهای داریوش است. در این باره بسیار نوشته شده است (نک. مثلاً هلوک ۱۹۶۹b). عجیب به نظر می‌رسد که کارزارهای قطعی داریوش و پدرش ادعا شده که درست در چهار ماه مهم و اصلی سال یعنی در اعتدال‌های بهاری و پاییزی و انقلاب‌های تابستانی و زمستانی رخ داده‌اند، حال که نبردهای سرداران یا متحدان دیگری در ماه‌های دیگری رخ داده‌اند که بحث خواهیم کرد. به هر روی، اظهار نظر شده که در این کتیبه جنبه‌های مربوط به سخنوری، اهمیت اعداد و اهمیت زمان‌بندی یا تنظیم زمان آشکارا غلبه دارند. این امر نمایانگر همزیستی و سازشی معقول و منطقی میان واقعیت و پندار در مورد زمان و مکان است. بنابراین هر کوششی برای یافتن یک جدول زمانی حقیقی و توالی واقعی رویدادها محکوم به شکست می‌نماید. این الگوها نشان می‌دهند که این گزارش از یک نظم جهانی جدید، چیزی فراتر از یک داستان سرایی یا روایت صرف است. پس منطقی است اگر فرض کنیم که از سنت‌های دیرینه "املائی" پیروی می‌کند. با این حال، در آن زمان در بین‌النهرین و مصر، علوم و از جمله علم اخترشناسی، بسیار پیشرفت کرده بودند (نک. مثلاً اومستد ۱۹۴۸، صص ۱۹۹ و بعد). این نمایانگر آن است که دیگر

استدلال، شماره‌ها، زمان و مکان در کتیبه بیستون □ ۴۰۳

گزارش‌های از این دست (از جمله شاید کتاب هرودوت) را نیز باید از لحاظ وجود الگوهای مشابه متصل‌کننده "املایی" مورد پژوهش قرار داد.

یکم. ساختار و شیوه استدلال کلی

سنگنبشته بیستون از بند یک تا ۶۷ دارای یک تروش استدلالی روشن مرکب از سه بخش است:

۱- مقدمه: داریوش سرشت قانونی پادشاهی خود را اعلام می‌کند؛ ۲- کارها: گزارشی از اعمال داریوش در سه بخش (الف) گائوماتا، (ب) بابل و ماد، (ج) جاهای دیگر و بابل؛ ۳- نتیجه‌گیری: که این نیز از سه بخش تشکیل شده است: (الف) فراخوانی به حمایت از پادشاهی، (ب) فراخوانی به حمایت از راست بودن گزارش، و (ج) فراخوانی به حمایت از سالم ماندن و حفظ کتیبه. اعلام شده که همه این کارها بنا به خواست و اراده اهورامزدا انجام گرفته است. چنان‌که قبلاً گفته شد، افزوده‌ها، از لحاظ ساختاری و استدلالی، فقط بندهای ۷۱ تا ۷۶ که از این نظر شهرت دارند نیستند یا بند ۷۰ که ترجمه آکدی ندارد، بلکه بندهای ۶۸ و ۶۹ نیز هستند، که در زیر نشان خواهیم داد.

روی هم‌رفته به نظر می‌رسد اساس استدلال بیان آن است که داریوش راست می‌گوید چون پادشاهی او تحت حمایت اهورامزدا است، پیروهای او در کردارهایش به برکت عنایت اهورامزدا تحقق یافته، و این‌که هر چه در کتیبه گفته شده است حقیقت دارد. از لحاظ استدلالی این را می‌توان به شکل زیر تفسیر کرد:

۱- مقدمه: راستی پادشاهی: اهورامزدا مرا شاه شاهان کرد. من به یاری اهورامزدا (و چند دوست) شاه بودم و اکنون شاه هستم.

۲- حدّ میانی: اعمال: اهورامزدا مرا به این اعمال برانگیخت. این است آنچه به یاری اهورامزدا (و معدودی دوست) انجام دادم.

۳- نتیجه‌گیری: راستی کردارها: آنچه را من کردم، اهورامزدا بخشی از "راستی کیهانی" کرد. این کارها به خواست اهورامزدا انجام گرفت؛ این کار تبدیل به راستی شده، و اکنون راست است (با حذف کارهای برجسته‌ای که باورکردنی نیستند [ستون ۴ بند ۵۸]).

بنابراین گزارش این راستی کیهانی را باید همگان بدانند [ستون ۴ بندهای ۶۰ و ۶۱].
بنابراین، این کتیبه با گزارش آن که راست است باید برای نسل‌های آینده حفظ
شود تا بدانند من که بوده‌ام، چه کرده‌ام و چه سلطنتی داشته‌ام.
باری، به طور خلاصه (چون اهورامزدا خدای راستی است و (۱) چون راست است
که من اکنون به یاری اهورامزدا شاه هستم، (۲) پس هر چه کردم و (۳) هر چه گفتم
نیز باید راست باشد.
از این رو، اگر آنچه را که من کردم و می‌گویم پنهان بداری، اهورامزدا تو را
مجازات خواهد کرد [ستون ۴ بند ۶۱].

الگوهای قرینه

تأکید و دفاع از راستی گزارش و استدلال داریوش، با الگوهای کلی و پیوندهایی
قرینه استوار می‌شود. روی هم رفته یک الگوی سه لایه وجود دارد: سه بخش
اصلی، ضمن آن‌که بخش‌های ۲ و ۳ نیز هر یک دارای ۳ قطعه هستند. سه بخش
اصلی به صورتی قرینه باهم پیوند یافته‌اند:
بخش ۱، درباره قانونی بودن شاه و نویسنده کتیبه، مطابقت دارد با بخش ۳ درباره
راست و "دروغ" (داریوش دروغگو نیست).
بخش ۲، گزارش اعمال دارای تقارن درونی میان قطعات ۲ و ۳ است:
بابل در زیر قطعه 2.3.b مطابقت دارد با بابل در زیر قطعه 2.3.b. زیر قطعه 2.2.b،
یعنی ماد همراه با "ایالات دیگر" در زیر قطعه 2.3.a شامل ایالات ایرانی امپراتوری
است (و ایالات غیر ایرانی مانند مصر حذف شده‌اند).

استدلال، شماره‌ها، زمان و مکان در کتیبه بیستون □ ۴۰۵

شاه قانونی	نویسنده متن:		
داریوش به خواست اهورامزدا شاه است	بند ۱ تا ۵		
مردم به خواست اهورامزدا فرمانبردار من هستند	بند ۶ تا ۹		
.....			
نبرد با دروغگویان	کردارهای او:		
کشتن گئوماتای دروغ‌زن	بند ۱۰ تا ۱۴	1	
.....			
[بابل] ایلام	ایلام	بند ۱۵ تا ۲۰	2a
[ارمنستان] ماد	ماد	بند ۲۱ تا ۳۴	b
دیگران: پارت < مارگیانا، پارس < آراخوزیا		بند ۳۵ تا ۴۸	3a
	بابل	بند ۴۹ تا ۵۱	b
.....			
	کتیبه: نتیجه‌گیری		
تا یک سال دروغ گفتند و توانستند خود / منطقه خود را نگاه دارند	بند ۵۲ تا ۵۵	1	
.....			
یک سال، کتیبه دروغ نیست، آن را پنهان مدار	بند ۵۶ تا ۶۲	2	
اهورامزدا یاری کرد، من دروغگو نیستم، کتیبه را تباه نکن	بند ۶۳ تا ۶۷	3	
.....			
شش همدست داریوش / آریایی بودن کتیبه	بندهای ۶۸ تا ۷۰		افزوده
ایلام / سکاییه، بزرگداشت اهورامزدا	بندهای ۷۱ تا ۷۶		افزوده

زیر قطعه 2.2a خودبه‌خود، قرینه است، ایلام شامل بابل می‌شود. در زیر قطعه 2.2b، همانندی نبردهای داریوش با فرورتیش در ماد در برگیرنده نبردهای دذرشی و واثومیس در ارمنستان و آشور است. در زیر قطعه 2.3a دو الگوی غربی - شرقی وجود دارد: پارت به مارگیانا [= مرو]، و پارس به آراخوزیا [رُخج].

یک ارتباط قرینه‌ای دیگر میان 2.1 و 3.1 وجود دارد: گنوماتای دروغگو مطابقت دارد با دروغگویان در قطعه ۱ نتیجه‌گیری.

سرانجام، یک ارتباط قرینه‌ای کلی میان قطعه بخش ۱، یعنی قانونی بودن و مشروعیت پادشاهی داریوش به علت حمایت اهورامزدا، و قطعه ۳ بخش ۳، توضیح علت شاه شدن داریوش توسط اهورامزدا، یعنی راست‌کرداری او در ریشه‌کن کردن دروغ، وجود دارد.

دوم. علم اعداد

۱- اهورامزدا

چنان‌که گفته شد، به نظر می‌رسد که اعداد نقش مهمی در این سنگنبشته دارند. مهم‌ترین آن‌ها به قرار زیرند. پس از اولین جمله بند ۱ [ستون ۱]: "من داریوش هستم"، البته در روایت پارسی باستان هر بند با "داریوش شاه گوید" آغاز می‌شود. نام داریوش ۷۶ بار در ۷۶ بند وجود دارد. اما داریوش با اهورامزدا جفت شده است. پیداست که فراوانی ذکر نام اهورامزدا تصادفی نیست؛ غالباً جا و چگونگی ذکر نام، جزء لازم و مکمل دیالکتیک یا استدلال ساختاری کتیبه است. مثلاً تا پایان بند ۶۷، یعنی بند پایانی روایت اصلی، نام اهورامزدا دقیقاً ۶۷ بار آمده است. نشانه بارز پذیرش این الگو توسط کسانی که بندهای ۷۱ تا ۷۶ را افزوده‌اند (نه کسانی که قبلاً بندهای ۶۸ تا ۷۰ را افزوده بودند) این واقعیت است که در پایان بند ۷۶، نام اهورامزدا نیز دقیقاً ۷۶ بار تکرار شده است.

پس به نظر می‌رسد که همسازی تعداد اشاره به نام اهورامزدا با تعداد بندها، وجه مشخصه مهمی در کتیبه بوده است. جدول زیر مطابقت میان تعداد ذکر نام اهورامزدا با نکات ساختاری مهم را نشان می‌دهد:

استدلال، شماره‌ها، زمان و مکان در کتیبه بیستون □ ۴۰۷

بند	اهورامزدا	
	مقدمه	
۹	۸	پایان مقدمه
کردارها		
۱۴	۱۴	پایان قطعه مربوط به گئوماتا
۲۰	۱۹	پایان قطعه داریوش علیه "نیدین تو - بعل"، بابل
۲۹]	۲۹	و نومیس در ایزالا، آشور]
۵۱	۵۱	پایان قطعه نبردها
نتیجه‌گیری		
۵۲	۵۲	آغاز قطعه ۱:
۵۴	۵۴	"آنان دروغگو بودند"
۵۶	۵۵	آغاز قطعه 3.2: "دروغ نیست"
۶۲	۶۲	پایان قطعه 3.2
۶۳	۶۳	آغاز قطعه 3.3: "دروغگو نبودم"
۶۷	۶۷	پایان روایت اصلی
۷۶	۷۶	پایان روایت نهایی

در بند ۷۰، آخرین بند روایت ماقبل نهایی، چنین مطابقتی وجود ندارد و تنها ۶۸ بار نام اهورامزدا ذکر شده است.

۲- عدد ۹

عدد ۹ بارها یا با ذکر مستقیم یا غیرمستقیم و تلویحی در سازمان رویدادها و محل‌ها مشاهده می‌شود. اهمیت آن شاید مربوط به ادعای داریوش باشد که می‌گوید

نهمین شاه بوده است. همچنین شاید انگیزه آن لاقبل تاحدی از تعداد ۹ اسیر ترسیم شده بر نقش برجسته‌ی "آنوبانی" در سرپل که قبلاً اشاره کردیم نشئت گرفته است (لوشی ۱۹۶۸، صص ۶۸۹ و شکل ۳). و شاید هر دو متأثر از علم رازورانه اختربینی یا طالع‌بینی یا چیزی مشابه آن باشند، مانند ۷ سیاره‌ی ۲ گره قمری.

2a- خاندان شاهی

داریوش ششمین فرد از دودمان خویش است و ادعا می‌کند که نهمین شاه بوده است. بخش یکم کتیبه که در آن شرح استقرار داریوش در مقام پادشاهی و فرمانروایی بر ۲۳ ایالت آمده است، با سه بار تأکید داریوش در بند ۹ که اهورامزدا این پادشاهی را به او اعطا کرده است پایان می‌گیرد.

2b- ایالات شورشی

در بند ۲۱ اسامی ۹ ایالت شورشی که نسبت به او نافرمانی کرده‌اند چنین آمده است: ۱. پارس، ۲. ایلام [خوزستان]، ۳. ماد، ۴. آشور، ۵. مصر، ۶. پارت، ۷. مارگیانا [مرو]، ۸. ساتاگیتیا [تنگوش]، ۹. سکائیه.

2c- اسیران

داریوش در بند ۵۲ به طور خلاصه می‌گوید در همان یک سال که شاه شده ۱۹ جنگ کرده و ۹ شاه را به اسارت گرفته است، که البته ترتیب آن‌ها مطابق ترتیب ۹ ایالت فوق نیست:

- ۱- گنوماتای مُغ
- ۲- آچین [آترین] ایلامی
- ۳- نیدین تو - بعل [نَدْنِیْت بَئْتِر]، بابلی
- ۴- مَرتیه، پارسی [شوشی؟]
- ۵- فَرَوَرْتِش، مادی
- ۶- چی تَرْتخَم، سگرتی

۷- فرادَ، مروزی [اهل مارگیانا]

۸- وَه‌ی یزدَت، پارسی

۹- آرَخ، ارمنی

2d- سرداران پیروز

۹ سردار علیه شورشیان می‌جنگند که البته نبردهای همگی قطعی و سرنوشت ساز نیست:

۱- داریوش / بابل (بند ۱۹)

۲- ویدَرَن / ماد (بند ۲۵)

۳- دَدَرُشی / ارمنستان (بند ۲۸)

۴- وَئومیس / ارمنستان (بند ۲۹)

۵- ویشتاسپ [گشتاسب] / پارت (بند ۳۶)

۶- دَدَرُشی (۲) / مارگیانا [مرو] (بند ۳۸)

۷- آرَت وَردیه / پارس (بند ۴۲)

۸- ویوانا / آراخوزیا [رُخج] (بند ۴۷)

۹- ویندَقَرَن / بابلیه (بند ۵۰)

2e- نبردها

۱۹ نبرد انجام می‌گیرد که ۹ نبرد به پیروزی قطعی می‌انجامد:

۱- آترین در ایلام کشته می‌شود (ستون ۱ بند ۱۷)

۲- داریوش "تدیت بئیر" را در بابلیه شکست می‌دهد و می‌کشد (۱ بند ۲۰)

۳- مَرتیه در ایلام کشته می‌شود (۱ بند ۲۳)

۴- نبرد قطعی در ماد (۲ بند ۳۴)

۵- نبرد قطعی در پارت (۳ بند ۳۷)

۶- نبرد قطعی در باکتريا [بلخ] (۳ بند ۳۹)

۷- نبرد قطعی در پارس (۳ بند ۴۴)

۸- نبرد قطعی در آراخوزیا [رُخج] (۳ بند ۴۸)

۹- نبرد قطعی در بابلیه (۴ بند ۵۱)

2f- ایالات متعلق به داریوش

۲۳ ایالت فهرست شده در بند ۶ [ستون یکم] را شاید بتوان به ۹ گروه یا مجموعه تقسیم کرد: توالی آن‌ها فقط بعضاً مبتنی بر نزدیکی جغرافیایی است. که البته چند "جهش" جغرافیایی دارد. اگر این جهش‌ها را به عنوان یک سرخ در نظر بگیریم به ۹ مجموعه می‌رسیم که مرکب است از یک مجموعه یک ایالتی، دو مجموعه دو ایالتی و شش مجموعه سه ایالتی است، که در واقع پارس به عنوان ایالت حاکم همان مجموعه نخست است و خود به تنهایی یک مجموعه را تشکیل می‌دهد. افزون بر این، روی هم رفته یک الگوی قرینه‌ای از لحاظ رابطه جغرافیایی با پارس به چشم می‌خورد، بدین‌گونه که: چهار مجموعه با ۱۱ ایالت در غرب و ۴ مجموعه با ۱۱ ایالت در شرق پارس به ترتیب زیر قرار گرفته‌اند:

مجموعه شماره	
۱	۱ پارس
غرب	
۲	۲. اووچ [ایلام = خوزستان] ۳. بایروش [بابل] ۴. آشور
۳	۵. عرب ۶. مودرایا [مصر]
۴	۷. دریایاهیه [=دریانشینان] ۸. سَرد [سارد، لیدی] ۹. یائون [ایونیه]
۵	۱۰. ماد ۱۱. ارمنستان ۱۲. کاپاتوکا [کاپادوکیه]
شرق	
۶	۱۳. پارت ۱۴. زرنک [سیستان] ۱۵. هارای‌وا [هرات]
۷	۱۶. نووارزمی [خوارزم] ۱۷. باختر [بلخ] ۱۸. سغد
۸	۱۹. گاندارا [دره کابل] ۲۰. سَک [سکاها در دوسوی دریای مازندران]
	۲۱. تَنگوش [ساتاگید = دره هیرمند]
۹	۲۲. هَرَنوواتیش [آراخوزیا = رُخج = بلوچستان] ۲۳. مَک [مکران و عمان]

(نک. کالمایر ۱۹۸۷c با کمی تفاوت در تقسیم‌بندی ۹ لایه)

سوم - گاهشماری و تقویم

داریوش از بند ۵۲ به بعد پیوسته لاف می‌زند که همه این کارها را ظرف همان یک سالی که شاه شده انجام داده است. او ماه‌ها و روزهای شورش، تاجگذاری و قتل گئومات و نیز ۱۷ از ۱۹ نبرد را ذکر می‌کند. ولی ترتیب وقایع را نه زمانی و تقویمی بلکه کمابیش به طور جغرافیایی (و چنان‌که دیدیم از لحاظ استدلالی با همسازی قرینه‌ای) بیان می‌کند، چنان‌که نه تنها می‌گوید همه این کارها را انجام داده است، بلکه نیز با دستکاری توالی واقعی رویدادها، و پیوره زمانی دقیق رخ دادن آن‌ها ادعا می‌کند که همه این‌ها ظرف یک سال انجام شده‌اند. گمان می‌رود که داریوش چه در تاریخ‌گذاری وقایع و چه پیروزی‌های خود به آرمان‌گرایی پرداخته باشد. روی هم رفته، گفته می‌شود که ۱ قتل مهم، یعنی کشتن گئوماتای مغ به دست داریوش، و ۹ پیروزی قطعی، ۲ مورد توسط داریوش و ۷ مورد توسط یاران و متحدانش (یکی توسط پدرش و ۶ مورد توسط دیگران) انجام گرفته است.

ماه‌ها

شناسایی ماه‌هایی که گفته می‌شود این وقایع در آن‌ها رخ داده، مشکوک است. این نکته هنگامی روشن می‌شود که از یک سو وقایع به راستی مهم مربوط به گئومات، و از سوی دیگر پیروزی‌های قطعی و حقیقی (و نه زودگذر) را در میان آوار تاریخ‌های قلوه‌سنگ گونه از یکدیگر جدا و در واقع غربال کنیم. اگر نقشه دایره‌ای تقویم را ترسیم کنیم، الگوهای ضربداری و متقاطع نمودار و از هم تفکیک می‌شوند.

۱- گئوماتا

بنا به گزارش داریوش در کتیبه بیستون، زمان‌بندی ظهور و سقوط گئومات به ترتیب زیر است: ۱- شورش گئومات، ۲- دوره پادشاهی او، و ۳- قتل او به دست داریوش و دوستانش. تاریخ دقیق هر یک از این وقایع ذکر شده است. با رسم یک دایره تقویمی و نشان دادن این سه مرحله بر روی آن می‌بینیم که این وقایع شکلی

ضربداری یا تقاطعی دارند و از چنین الگویی برخوردارند:

[ماه] XII، [روز] ۱۴: شورش گئومات

[ماه] IV، [روز] ۹: تاج‌گذاری گئومات

[ماه] VII، [روز] ۱۰: قتل گئومات

به نظر می‌رسد این الگو آگاهانه و ساختگی باشد. این الگو یادآور طرز تفکر اختربینانه است. گئومات درست پیش از "اعتدال بهاری" [۱۴ اسفند] به پا می‌خیزد، در "انقلاب تابستانی" [حدود ۹ تیر بعد] پیروز می‌شود و بلرتخت می‌نشیند، و درست پس از "اعتدال پاییزی" [۱۰ مهر] به قتل می‌رسد و از قدرت فرو می‌افتد. این الگو در نیم‌دایره جنوبی یا تابستانی تقویم محصور شده است (نک. شکل، دایره مربوط به گئومات). ادعا شده است که سقوط گئومات در ماه هفتم سال رخ داده است. داریوش و یارانش نیز هفت نفر بوده‌اند. شاید ارائه اسامی یاران شش نفره داریوش که همگی پارسی بوده‌اند در بندهای ۹-۶۸ و افزودن بند ۷۰ (۷×۱۰) که بر آریایی بودن خط کتیبه تأکید شده است تصادفی نبوده و با عدد هفت و برجسته کردن آن عمداً تطبیق داده شده است (نک. کالمیر ۱۹۸۷، صص ۵-۲۳۳).

ماه "بگ‌یادی" [مهر] که گفته شده قتل گئومات در آن زمان رخ داده است، به نام ایزد "بگ" [بغ] خوانده می‌شده است. ضمن این‌که مشاهده می‌شود که گزارش داریوش نیز در کوه "بگستان" [= بگستان = کوه خدا = ایزدستان = بیستون] نقش شده است (به اضافه این واقعیت که این کوه سنگی درست در کنار شاهراه - و درست در میانه راه - بین بلندی‌های ایران و پستی‌های بین‌النهرین قرار دارد). البته نمی‌دانیم که آیا این تخته‌سنگ پیش از اجرای حکاکتی کتیبه وقف "بگ" شده بوده است یا پس از آن. اما به هر حال این‌جا محل مقدسی بوده است (نک. مثلاً لوشی ۱۹۶۸، صص ۶۶).

واگر ایزد یا "بگ" در واقع در آن زمان همان "میترا"، ایزد عهد و پیمان و ایزد گرز به دست و با سری گاو شکل [یا ایزدی با گرزهای گاو سر] (نظیر بعد در مذهب زرتشتی) بوده است، پس اولین پیروزی داریوش، یعنی کامیابی هفت یار ممکن است به یاری میترا انجام گرفته باشد. با این حال می‌دانیم که داریوش همه‌جا از یاری اهورامزدا سخن می‌گوید و سپاسگزاری می‌کند. و از آن گذشته، اولین نبرد مهم (و

احتمالاً، چنان‌که هلوک ۱۹۶۹b حدس زده است، آخرین نبرد شخصی خود را نیز) در ماه دهم سال که "آنامک" نام داشته انجام داده و این نام ایزدی بلندپایه ولی "ناشناس" و شاید "اهورامزدا" بوده است. اگر چنین باشد، الگوی فکری معینی پدیدار می‌شود: داریوش در ماه هفتم که همان ماه ایزدبگ (میترا یا مهر؟) بوده است همراه با شش همدست خود مرتکب شاه‌کشی شده یعنی گئوماتا، "گاوی" به صورت انسان، را کشته است (بویس ۱۹۸۲، ص ۸۰، پانوش ۷a) درست همان‌طور که میترا، لااقل در مهرپرستی بعدی، گاو را می‌کشد و بدین‌گونه نظم کیهانی نوینی را آغاز می‌کند. بنا به بحثی که بویس انجام داده (۱۹۸۲، ص ۸۷)، نام مرد احتمالاً "سپندداتا" بوده و مجموع ۷ یار به طور نمادین معرّف ۷ سپند مینو یا ۶ "جاودانه‌ی مقدس" زرتشتی است (شهبازی ۱۹۷۶، ص ۷۳)؛ اما در عین حال می‌توانند معرّف ۷ سیاره‌ای باشند که نظم کیهانی را به لرزه درمی‌آورند. شاید اولین پیروزی بزرگ داریوش در ماه "آنامک" برای وی نشانه حمایت اهورامزدا از شکل‌گیری نظم نوین بوده است.

با این همه، کشتن گئومات رویداد بسیار مهمی بود. به گفته داریوش این کار در دهم ماه "بگ یادی" [۱۰ مهر] انجام شد، یعنی سه روز پس از فرارسیدن جشن مهرگان (زرتشتیان جشن مهرگان یا "میتراکانا" را در روز هفتم ماه هفتم سال برگزار می‌کردند؛ (بویس ۱۹۸۲، صص ۸۷-۸۸). احتمالاً جشن یادبود کشتن مُغان [= مُغ‌کشان] به روز دهم افتاده است.

به هر روی، حداقل چیزی که می‌توان گفت وقوع این سه واقعه مربوط به گئومات در سه نقطه حیاتی و مهم نیم‌دایره جنوبی سال، امری آرمانی شده است.

۲- داریوش و پدرش

اگر به رویدادهای سرنوشت‌ساز بنگریم، داریوش سه پیروزی قطعی را به خود نسبت می‌دهد (کشتن گئومات، پیروزی نهایی بر نیدین توبعل در بابل، و پیروزی خود بر فرورتیش در ماد؛ اما نک. هلوک ۱۹۶۹b)، یک پیروزی سرنوشت‌ساز را به پدرش، یعنی پیروزی بر نیروهای فرورتیش در پارت. باز اگر این چهار پیروزی را در دایره سال ترسیم کنیم، به طرح چلیپاگونه‌ای برخورد می‌کنیم، چون گفته شده است

که این پیروزی‌ها دقیقاً در ۴ ماه اصلی سال رخ داده‌اند (نک. شکل، دایره مربوط به داریوش):

ماه I	ماه IV	ماه VII	ماه X
آدوکنائیش	گرم بَد	بگ یادی	آنامک
فروردین	تیشتره [تیر]	میتره [مهر]	دَدوه [دی]
حَمَل [بره]	سرطان	میزان [ترازو]	جَدی [بزغاله]

(برابر ماه‌های زرتشتی؛ برابر با:)

کتابخانه بیستون زمان

۱. غرب	ستون I بند ۱۳	روز ۱۰ ماه ۷	داریوش گئومات را در ماد می‌کشد
۲. جنوب	ستون I بند ۱۹	روز ۲ ماه ۱۰	داریوش نیدین توبعل [آندیت بئیر] را در بابل می‌شکند
۳. شرق	ستون II بند ۱۳	روز ۲۵ ماه ۱	داریوش فرور تیش را در ماد شکست می‌دهد
۴. شمال	ستون III بند ۳۶	روز ۱ ماه ۴	ویشتاسپ هواداران فرور تیش در پارت را شکست می‌دهد

در این جا با مربعی روبه‌رو هستیم که در ماه اعتدال پاییزی آغاز می‌شود و در انقلاب زمستانی و سپس اعتدال بهاری و انقلاب تابستانی سال بعد ادامه می‌یابد. از لحاظ تقویمی و علم احکام نجوم یا اختربینی، سه کامیابی اصلی ادعا شده توسط داریوش، همتای قرینه رویدادهای مربوط به گئومات، که اولین و مهم‌ترین مانع در برابر داریوش بوده، هستند. گفته شده که سه دستاورد بزرگ داریوش درست پس از اعتدال پاییزی، انقلاب زمستانی و اعتدال بهاری سال بعد رخ داده است. این بدان معناست که، در حالی که خیزش، فراز و فرود گئومات در نیمه جنوبی یا تابستانی سال رخ داده، فراز و پیروزی‌های قطعی داریوش در بابل و ماد، یعنی مهم‌ترین ایالات شاهنشاهی در کنار پارس در نیمه شمالی یا زمستانی دایره سال رخ داده‌اند. پیروزی داریوش پس از خیزش او پیوسته کامل‌تر و عمیق‌تر می‌شود. گفته شده که سومین و قاطع‌ترین پیروزی او بر فرور تیش و بنابراین در ماد و پس از اعتدال بهاری بوده است.

شایان ذکر است که داریوش با اشاره به این‌که پاکسازی نهایی هواداران فرور تیش در پارت توسط پدر خودش در انقلاب تابستانی انجام گرفته، در واقع به پدر خود اعتبار بخشیده است. با توجه به فراز یا اوج قدرت گئومات در همان زمان ولی در سال پیش، این کار احتمالاً نوعی قدردانی پسر از پدر بوده که به او برای رسیدن به اوج

قدرت یاری کرده است. البته جنگ‌های دیگر توسط متحدان و سرداران دیگر او انجام گرفته است، از جمله پیروزی "آرت وِردیه" بر "وهیزدات" در پارس در روز ۵ ماه چهارم، یعنی درست پس از پیروزی پدرش در پارت. ولی ماد منطقه‌ای حیاتی بود و پیروزی پدر، دست‌کم از دید داریوش، نقشی قاطع در استقرار او در مقام شاهی داشته است.

آرت [arta-] به معنای "راستی، نظم، دادگری" و غیره است. بعید نیست که طراحان هنرمندانه کتیبه از این نام نیز بهترین استفاده را کرده و آن را جزئی از اهمیت کیهانی غلبه خود بر به اصطلاح مدعیان قلمداد نموده است.

زمان‌بندی رخدادها در این کتیبه، تا جایی که به داریوش مربوط می‌شده، احتمالاً درست یا تا اندازه‌ای درست بوده است. با این حال، دیالکتیک تقابل دایره‌های تقویمی گنومات و داریوش نمایانگر دست‌کم گرایش عمده‌ای به متناسب کردن ماه‌ها و تاریخ‌ها به منظور نمایاندن "بیشترین شکوه شاهی و ایزدی" بوده است.

۳- متحدان داریوش

زمان پیروزی‌های قاطع متحدان داریوش در تقویم نیز مشکوک می‌نماید. مثلاً پیروزی آرت وِردیه بر وهیزدات در پارس در روز پنجم ماه چهارم یعنی در ماه مهم "گرم پد" [تیر] رخ داده است. با توجه به الگوهایی که تاکنون دیدیم، این پیروزی در پارس، یعنی قلب شاهنشاهی، همراه با پیروزی پدر داریوش در پارت، نقش مهمی در کامیابی نهایی داریوش داشته است.

متحدان دیگر داریوش در ۵ ماه مختلف، مجموعاً ۵ پیروزی قاطع به دست می‌آورند (نک. شکل، دایره مربوط به متحدان):

ماه‌ها

XII	III	II	IX	VIII	
وی یخن	تشی گرچی	نور وهر	آتری یادیه	ورکزَن	
آرمائیتی [اسفند]	هروتت [خرداد]	آرت [اردیبهشت]	آتر [آذر]	آپام [آبان]	زرتشتی:
حوت [ماهی]	جوزا [دوبیکران]	نور [گاو]	قوس	عقرب	

کتابخانه بیستون	زمان	
۱. ستون ۲ بند ۳۰	روز ۳۰ ماه ۲	وئومیس نیروهای فرورتیش در ارمنستان را شکست می‌دهد
۲. ستون ۲ بند ۲۸	روز ۹ ماه ۳	دَدَرشی نیروهای فرورتیش در ارمنستان را شکست می‌دهد
۳. ستون ۴ بند ۵۰	روز ۲۲ ماه ۸	ویدفرَن [اینتافرنس]، آرخ را در بابلیه شکست می‌دهد
۴. ستون ۳ بند ۳۸	روز ۲۳ ماه ۹	دَدَرشی بلخ، نیروهای مارگیانا [مرو] را شکست می‌دهد
۵. ستون ۳ بند ۴۶	روز ۷ ماه ۱۲	ویوان نیروهای وهی‌یزدات در آراخوزیا را شکست می‌دهد

به نظر می‌رسد نه تنها ماه‌ها بلکه حتی روزهای دقیق نبردها نیز دستکاری شده‌اند. نبردهای ۱ و ۲ گرچه در ماه‌های متفاوت اردیبهشت و خرداد هستند اما فقط ۱۰ روز با یکدیگر فاصله دارند. نبردهای ۴ و ۵ با آن که در ماه‌های متفاوتی رخ می‌دهند، اما فقط حدود ۳۱ روز فاصله دارند.* همچنین اگر نقاط میانی یا روزهای این دو دوره ۱۰ و ۲۰ روزه، یعنی $\frac{۴}{۵}$ ماه "شئ گرچی" [خرداد] و ۸ ماه "آثری یادیه" [آذر] را در نظر بگیریم، درمی‌یابیم که در روی دایره درست در روبه‌روی یکدیگر قرار دارند و کمابیش دو سر یک قطر دایره تقویمی را تشکیل می‌دهند، به طوری که اگر این قطر را رسم کنیم تقریباً درست از مرکز دایره می‌گذرد. این امر تصادفی به نظر نمی‌رسد، به‌ویژه از لحاظ محل زمانی نبرد ۳. تایخ ۷ وی یخن [اسفند] حدود ۸۹ درجه از ۸ آثری یادیه [آذر] و حدود ۸۸ درجه از $\frac{۴}{۵}$ شئ گرچی [خرداد] فاصله دارد؛ یعنی تقریباً درست عمود است بر محور میان چهار نبرد دیگر.

البته این محاسبات مبتنی بر هویت روزها براساس درجات دایره هستند [که ۳۶۰ درجه است] و نمی‌توانند دقیقاً با ۳۶۵ یا ۳۶۶ روز سال مطابقت داشته باشند. بنابراین می‌توان فرض کرد که این انحراف اندک ۳ درجه در ۱۸۰ و ۹۰ درجه آرمانی، عملاً می‌توانند به دایره‌ای با ۳۶۰+۵ یا ۳۶۰+۶ روز اضافی (که البته نصف آن، یعنی تقسیم بر ۲، برابر خواهد بود با ۳+۲ و ۳+۳).

احتمالاً محاسبات مؤلفان تاریخ‌های ارائه شده در کتیبه‌ی بیستون مبتنی بر شکل

*- در آغاز من نفهمیدم نویسنده چگونه محاسبه کرده است. از ۲۳ ماه ۹ (۲۳ آذر) تا ۷ ماه ۱۲ (یعنی اسفند) می‌شود ۷۴ روز نه ۳۱ روز؛ ولی در چند سطر بند نویسنده توضیح می‌دهد که این محاسبات براساس درجات دایره هستند - م.

اخیر بوده است. آنان در بهترین شرایط که فرض کنیم، یعنی خیلی که خوش‌بین باشیم، تاریخ‌های واقعی را از یک سو با این طرح اسرارآمیز عددی و قرینه‌ای و از سوی دیگر با در نظر گرفتن همبستگی‌های قرینه‌ای از لحاظ جغرافیایی، تطبیق داده‌اند. چه بسا اهمیت روزهای دقیق و دستاوردهای پیروزمندانه خود داریوش، برخلاف روشن بودن روزهای دقیق پیروزی‌های متحدان او، هنوز کشف نشده باشد.

پس روی هم‌رفته: (۱) طرح اساسی عبارت است از توزیع تقویمی تکمیلی رویدادهای مربوط به بازیگران اصلی، یعنی گئوماتا و داریوش، و تقاطع چلیپایی حاصل از آن که از اتصال چهارماه اصلی سال ناشی می‌شود. (۲) "تقاطع" متحدان (از جمله "ویندفرته" [اینستاسفرنس] که بعدها اعدام می‌شود) که حدود ۲۵ درجه جابه‌جایی دارد. البته، پیروزی‌های آن‌ها فقط یک مثلث را تشکیل می‌دهد، چون برای چهارمین ربع دایره این "تقاطع چلیپاگونه" هیچ گونه نبرد یا پیروزی گزارش نشده است. پس این مثلث را می‌توان فرعی و ثانوی، اما مکمل لازمی تلقی کرد که به طور نمادین شاهکارهای اصلی نمادین داریوش را تأیید می‌کند و صحه می‌گذارد. در واقع این محور جوزا - قوس [خرداد - آذر] محوری قدیمی است و احتمالاً به نظریه‌پردازی‌های درباره "تقدیم اعتدالین" و آشوب در نظم کیهانی مربوط می‌شود. شایان ذکر است که این محور در عین حال محور تنظیم تجهیزات جدول قربانی در یسنای زرتشتی برای این روز محسوب می‌شود، و احتمالاً نمادی است از انحراف و آشوب در نظم کیهانی توسط نیروهای "دروغ" و کژ شدن محور کیهان حدود ۳۰ درجه توسط نیروهای اهریمنی (نک. ویندفور، زیرچاپ). به هر حال رابطه آن با مناسک عبادی، از جمله آیین‌های زرتشتی، هر چه بوده است، پیداست که ملاحظات تقویمی نقش مهمی در زمان‌بندی این سنگنبشته داشته‌اند.

سرانجام، لازم به ذکر است که در سال ۵۲۲/۱ ق.م. برج بره [= حَمَل] هنوز کاملاً به اولین ماه یا برج منطقه البروج تبدیل نشده بود. بنابراین برابر انگاشتن آن با منطقه البروج مدرن ما باید با احتیاط انجام گیرد. با این حال، مناسبات کلی ماه‌ها با یکدیگر همچنان همان است.

چهارم. بندها، سطرها و سال

تعداد بندها و سطور در DB [= کتیبه بیستون] به ترتیب زیر است:

ستون	I	II	III	IV	V
سطور	۹۶	۹۸	۹۲	۹۳	۳۶
جمع	۱۹۴			۳۷۸: ۱۸۴	۴۱۴:
بندها	۱۹	۱۶	۱۵	۲۰	۶
جمع	۳۵			۳۵	۶

این یک قرینه سازی مسلّم در یک روایت ۷۰ بندی است، ولو دو بند اضافی ۶۸-۹ و بند ۷۰ از الگوهای ذکر اهورامزدا (نک. قبل) پیروی نکرده باشند: *DB [ستون I+II] و DB [III+IV] هر یک دقیقاً ۳۵ بند دارند. و به رغم طول بسیار متفاوت بندها، سطر مرکزی شماره ۱۸۹ (نصف کل سطور ۳۷۸ است)، دقیقاً در بند ۳۵ یا ۷×۵ قرار می‌گیرد که قرینه‌ای است که شاید از نظر نویسندگان اهمیتی داشته است. روایت اصلی، یعنی از بند ۱ تا ۶۷ (نک. بحث پیش) از لحاظ بندها توازن ندارد. با این حال، سطر ۳۶۰ (ستون IV بند ۶۶ سطر ۷۴) حاوی درخواست و دعوتی به حفظ و مراقبت از کتیبه است. از آن مهم‌تر، روایت اصلی که مجموعاً ۳۶۵ سطر دارد، [در بند پایانی یعنی بند ۶۷] با نفرین به کسی که این نوشته‌ها و پیکره‌ها را تباہ سازد پایان می‌گیرد و در جمله آخر (ستون ۴ سطور ۷۹-۸۰ / سطور کلی ۳۶۵-۶) می‌گوید "... باشد که اهورامزدا [آنچه کنی] آن را براندازد": "اَوْتْ نِیسی: اورمَزْد اَ: نیک تو و. Auramazd/a nikatuv...". آغاز بند ۶۸ بقیه سطر را پُر می‌کند. شاید اعداد ۳۶۶/۳۶۵ با تعداد روزهای سال مطابقت دارد، که برای کتیبه‌ای که لاف می‌زند همه این کارها را در یک سال به یاری اهورامزدا انجام داده، بسیار مناسب است. اشاره تلویحی به سال را در بند ۵۲ که آغاز نتیجه‌گیری است نیز می‌توان دید که لاف می‌زند که همه دستاوردهایش را ظرف یک سال انجام داده است. تا این جا و در

این مرحله نه تنها نام اهورامزدا دقیقاً ۵۲ بار برده شده (نک، قبل)، بلکه شماره بند ۵۲ چه بسا اشاره‌ای باشد به ۵۲ هفته در یک سال.

البته هر دو عدد $\frac{۳۶۵}{۴}$ و ۵۲ مربوط به یک سال ذهنی و آرمانی شده هستند که مناسب رویدادهای آرمانی شده این کتیبه به نظر می‌رسند، کتیبه‌ای که در آن داریوش بیشترین تلاش خود را برای تحریف توالی رویدادها و زمان‌بندی آن‌ها انجام داده است، هر چند تاریخ‌ها ظاهراً دقیق‌اند (البته فقط در مورد ۷ نبرد) و این کار نیز با قرینه‌سازی جغرافیایی و دیالکتیکی صورت گرفته است.

با توجه به مطالب بالا، انسان به این اندیشه می‌افتد که شاید افزودن ۱۲ سطر بندهای ۶۸-۷۰ به روایت اصلی، یعنی $۳۶۶+۱۲=۳۷۸$ ، به معنای یک اقدام اصلاحی بوده است، یعنی یک سال + ۱۲ روز. "یک سال" لابد منظور سال آرمانی شده بوده است، چون، همان‌طور که هلوک عقیده دارد، سال مورد نظر حاوی یک ماه اضافی یا کیسه شده بوده است. پس لابد همین سال آرمانی در عین حال مبنای توزیع ماه‌ها (که قبلاً بحث کردیم) قرار گرفته، و دوره حقیقی نبردهای بازسازی شده در ستون‌های ۱ تا ۴ شامل ۱۲، ۱۳ (کنت ۱۹۵۳، صص ۳-۱۶۰) یا ۱۴ (هلوک ۱۹۶۹ب) ماه + ۱۲ روز بوده است.

شش بند ستون پنجم دقیقاً ۳۶ سطر دارند. چون سطر ۳۶ فقط دارای یک کلمه "مرت‌هی‌یا" [martahya] است حال آن‌که سطر ۳۵ به نظر می‌رسد که فضای کافی برای این کلمه داشته است، پس گویا هدف آن بوده که تعداد سطور به ۳۶ برسد. چنان‌که ذکر شد، نویسندگان ستون پنجم [V] (و نه البته بند ۷۰) بی‌گمان از الگوهای تلاقی و هماهنگی تعداد ذکر نام اهورامزدا و تعداد بندها، که ۷۶ است، آگاهی داشته‌اند. همچنین از چگونگی نمادپردازی تعداد سطور بی‌گمان آگاه بوده‌اند، چنان‌که عدد ۳۶ را شاید بتوان ۳×۱۲ تعبیر کرد که برابر می‌شود با ۳۶ ماهی که در آن دستاوردهای بزرگ ستون‌های I تا IV (سال یکم) و ۷ (سال‌های دوم و سوم) تحقق یافته است.

همچنین باید یادآور شد که این اظهار عقیده که بندهای ۶۹-۶۸ و ۷۰ به روایت اصلی پارسی باستان افزوده شده‌اند بی‌آن‌که قبلاً فضایی برای بند نهایی در نظر

گرفته شده باشد، مبتنی است بر تحلیل دیالکتیک ساختاری و نیز ملاحظات مربوط به عدد شناختی یا علم اعداد. البته این سه بند قبلاً یا از آغاز جزء جدایی‌ناپذیر چهارستون روایت اصلی پارسی باستان کتیبه بوده‌اند، اما چون ستون مستطیلی خوب طراحی شده چهارم دقیقاً پر شده است و در کنار آن نیز سه ستون دیگر قرار داشته‌اند، نقش برجسته بالای آن‌ها معرف اولین مرحله کتیبه بوده که در آن داریوش پای خود را آمرانه بر جسد گئومات نهاده و مقتدرانه رو به سوی بازندگان این رویداد کیهانی دارد. شاید در کتیبه بیستون اشارات و نکات دیگری هم باشد که هنوز کشف نشده است.

جهت‌گیری کیهانی

اکنون به نکته دیگری می‌پردازیم که شاید این نیز تصادف محض باشد. به عقیده لوشی در رساله "Lageskizze" [طرح کلی]، نقش برجسته بیستون تقریباً روی به غرب دارد. این امر شاید به سادگی معلول وضعیت و جهت خود تخته سنگ باشد که در سر راه بلندی‌های ایران و پستی‌های بین‌النهرین قرار گرفته است، و داریوش فرمان داده تا نظم نوینی را که به خواست اهورامزدا برقرار گشته بر آن ترسیم کنند. کامیابی‌های داریوش، ولو به راستی در ظرف یک سال پس از شاه‌گشی و غصب تاج و تخت رخ داده باشد، چندان بعید نیست که از نظر او به راستی یک رخداد و انقلاب کیهانی می‌بوده که البته قابل درک نیز هست. چنان‌که گفته شد، تاریخ دقیق وقوع این انقلاب کیهانی به ادعای داریوش روز دهم ماه هفتم بوده است. ماه هفتم یا بَگ یادی [مهر] درست برابر است با اعتدال پائیزی. این ماه در دایره تقویمی، ماه غرب یا ماه درو و برداشت محصول است. شاید رو به سوی غرب داشتن تخته سنگ بیستون از نظر داریوش یا جرگه‌ی او یک نشانه و نماد کیهانی و به‌ویژه نظم نوین کیهانی تلقی شده و از این رو این کتیبه و نقش برجسته آن به قصد گرامیداشت این نظم نوین حکاکی شده است.

درباره جهت‌گیری کیهانی بحث‌های زیادی انجام گرفته است. گفته شده که معابد یونانی، کلیساها، مهرابه‌ها، مسجدها و غیره همگی رو به سوی شرق داشته‌اند و

دارند. اما پژوهشی دقیق‌تر نشان داده است که کاملاً چنین نیست، ضمن این‌که ظاهراً دوره‌هایی وجود داشته که برخی سنت‌های فرهنگی رو به سوی شرق داشته‌اند (نک. مثلاً هربرت ۱۹۸۴؛ لنتس و شلوسر ۱۹۶۹). آنچه که اهمیت داشته ترتیب جهت‌گیری داخلی هر یک از این مکان‌های مقدس (مانند محراب در مسجد و مهرابه) بوده است نه سمت و سوی کلی خارجی بنا یا نیایشگاه. چنان‌که گفته شد، شاید کتیبه بیستون از لحاظ اشاره به برقراری نظم نوین ظرف یک سال تعمد خاصی داشته است. جهت‌گیری کیهانی نیز شاید مدرکی باشد بر حقیقت تاریخ‌های ذکر شده در آن. اما سنگنبشته بیستون بر یک تخته سنگ عظیم طبیعی کنده شده که جهت طبیعی خود را دارد و انسان آن را بنا نکرده است تا هندسه مقدس در آن نقشی داشته باشد.

داریوش ادعا می‌کند که گئومات مَع را در روز دهم مهر [یعنی ماه بَگِ یادی که ماه هفتم سال است] به قتل رسانیده است. جهت نقش برجسته که حیاتی‌ترین و مهم‌ترین واقعه در تغییر نظم کیهانی را با پایی که داریوش بر جسد گئومات نهاده است نشان می‌دهد، دقیقاً به سوی غرب نیست و بنا به نظر درست لوشی در رساله "محل نقشه" [Lageplan] حدود ۱۰ درجه از غرب انحراف دارد. این دقیقاً مطابقت دارد با روز دهم ماه در دایره تقویمی.

این همبستگی میان جهت نقش برجسته و روز قتل را نیز شاید بتوان تصادفی انگاشت. معابد را نیز ممکن بود با یک جهت‌گیری خاص ذهنی بسازند. چنان‌که هربرت (۱۹۶۹) نشان داده است، معابد یونانی همگی جهت شرقی یا غربی ندارند. بانو هربرت عقیده دارد که نقش اصلی را جهت‌گیری "داخلی" محل نیایش در بنا ایفا می‌کنند نه خود بنا. در مورد مهرابه‌ها در دین مهرپرستی نیز چنین است (لنتس ۱۹۷۵). مطالعه مقدماتی این دانشجو درباره جهت جغرافیایی بیرونی مکان‌های مقدس ایرانی مانند آتشکده‌ها و حتی کاخ‌ها و جهت جغرافیایی داخلی آتشگاه نشان می‌دهد که سمت آن‌ها به سوی جنوب و جنوب شرقی بوده است. اما در بیستون به سوی غرب است. نقش برجسته را می‌توانستند در نقطه‌ای دیگر با جهتی دیگر کنده‌کاری کنند، اما چنین نکرده‌اند.

در نتیجه می‌توان گفت در این مهم‌ترین کتیبه‌ی داریوش جنبه‌های فراوانی از لحاظ کلمات، اعداد، هندسه و جغرافیا وجود دارد که حاکی از نظریه‌ای کیهانی است. به نوشته لوشی (۱۹۶۸، ص ۹۲) داریوش و ملازمان او، همانند سایر پیروزمندان در شمایل‌نگاری خاور نزدیک، در سمت چپ نقش برجسته هستند. از آن‌جا که خود نقش برجسته رو به سوی غرب دارد، این بدان معناست که تصویر داریوش رو به سوی جنوب دارد. لوشی نیز کاملاً با ا.ف. اشمیت هم عقیده است که دست راست داریوش که بلند شده و سر او که به سوی تصویر اهورامزدا بالا گرفته شده است نشان می‌دهد که شاه در حالت نیایش است نه دور کردن نیروهای پلید و اهریمنی. چه بسا این جهت‌گیری و حرکت خاص، همانند دیگر تصویرهای سنتی بین‌النهرینی، نیز یادآور جهت‌گیری یک موبد بزرگ زرتشتی باشد که هنگام نیایش و مراسم "یسنا" رو به سوی جنوب دارد. در این‌گونه مراسم معمولاً حداقل یک موبد دیگر روبه‌روی موبد اولی رو به سوی شمال می‌ایستد که عقیده دارند نیروهای اهریمنی از آن‌جا می‌آیند. تصویر اهورامزدا [یا فرّوهر؟] نیز در این نقش برجسته رو به سوی شمال دارد.

بخش "یسنا" در آیین‌های دینی زرتشتی، از لحاظ درمان و بهبود کیهانی، بازآفرینی و استقرار مجدد نظم کیهانی نقش بنیادی دارد. بنابراین می‌توان انگاشت که شاید این نقش برجسته سنگی نمایانگر شعایر اساسی بازآفرینی یک نظم نوین کیهانی بوده است. شاید آن دین زرتشتی که ما می‌شناسیم (و اساساً مبتنی است بر کتب و اسناد باقی‌مانده از زمان ساسانیان که عمدتاً دستاورد کاست روحانیون و موبدان ارشد زمان ساسانی است) در زمان داریوش این‌گونه نبوده است، ولی به هر حال حداقل می‌توان آن را دین اهورامزداپرستی* دانست. نقش برجسته و کتیبه‌ها با رمزهای کیهانی زمان و اندازه نوشته شده‌اند. نسبت‌های اساسی نقش برجسته، مرحله یکم بدون کتیبه‌ها، ظاهراً یکی از تجلیات مهم پادشاهی ایران در شناخت

*- پرستش اهورامزدا بخصوص در آن زمان، فقط خاص دین مزدیسنی یا زرتشتی بوده است. تقریباً تمام اوستاشناسان، مجموعه اوستا را به دو دوره اوستای کهن و جوان تقسیم می‌کنند و به اوستای دوره ساسانیان "اوستای جوان" می‌گویند. در زرتشتی بودن هخامنشیان و به‌ویژه داریوش نیز هیچ تردیدی نیست. از جمله بنگرید به جلد سوم همین مجموعه مقاله خانم مری بویس با عنوان "دین کوروش بزرگ" - م.

نسبت $\frac{1}{4}$ در هندسه مقدس است (اگر اندازه‌گیری‌های این دانشجو براساس عکس‌های خودش و دیگران، یا اندازه‌گیری لوشی $5/5 \times 3$ متر دست‌کم به طور تقریبی درست باشد).

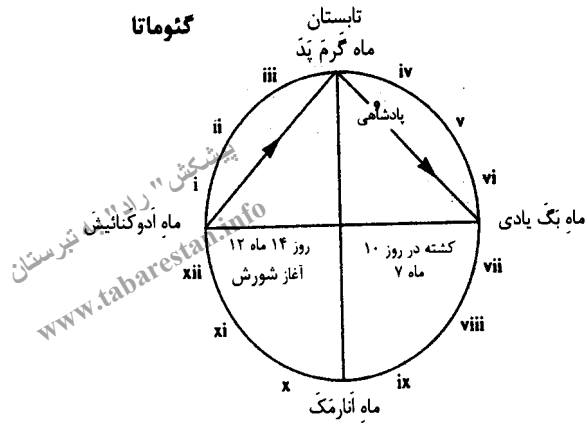
افزون بر این، دستار نقش اهورامزدا، یعنی Polos، با تارج ستاره‌گون آن که منشاء خاور نزدیکی دارد، چیزی نیست جز آنچه در زبان یونانی با واژه Polos بیان می‌شود که نمودار گره‌های کیهانی و محورهای منطقه البروج و استوای آسمانی است، که جهان پس از هر آشوب کیهانی از دوره‌ای یا عصری به دوره‌ای دیگر، به گرد آن می‌چرخد. البته "پولوس" با "خوارنه" [فر] ایرانی ارتباط دارد که شکوه آن در شاهنامه فردوسی در سده یازدهم میلادی بسیار گرامی داشته شده است.

در نتیجه، بیستون، همانند نقش‌ها و پیکره‌های بعدی تخت‌جمشید با تقاطع جهات کیهانی آن (لتس و شلوسر ۱۹۶۹)، به نظر می‌رسد برخوردار از معرفت مقدس است که بخشی از آن بعدها به عنوان سنتی هرمتیک [= مربوط به علوم غریبه و کیمیا] شناخته شد که دست‌کم بخشی از آن در فرزاندگی فراماسونی ادامه یافت.

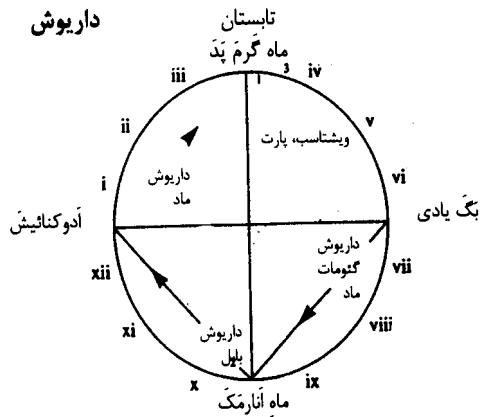
کمتر نکته مهمی مانده که بتوان به نکات پیشین افزود. دانشمندان و محققان از دیرباز این‌گونه سنن معرفتی را مثنی اندیشه‌های موهوم و خیال‌پردازانه غیر علمی دانسته‌اند. اما برازنده ما نیست که به دیدگاه‌های خیال‌پردازانه و آرزوهای اعصار پیشین در عرصه پیروزی‌ها و خردورزی‌ها با دیده تعصب بنگریم.

به هر روی، اگر با دیدی کاملاً خشک و رسمی بنگریم، یادداشت‌های پیش‌نشان دادند که نقطه کانونی و ثابت کتیبه بیستون از لحاظ زمان، اندازه و جغرافیای کیهانی، همانا تاریخ کشته شدن گئومات در روز دهم مهر پس از آغاز اعتدال پائیزی است با ده دقیقه انحراف به سوی غرب. البته این برداشت از پیام داریوش که با هدف جاودانگی بر دل تخته‌سنگ سترگ بیستون کنده شده است، شاید امروزه برای خواننده چندان معنا و اهمیتی نداشته باشد. اما در آن زمان از فاصله دور در هر بیننده‌ای احساسی از هراس آمیخته به احترام و شکوه توأم با ابهت برمی‌انگیخت. نیایشگاه آن‌ها در کنگاور فاصله چندان با آن ندارد.

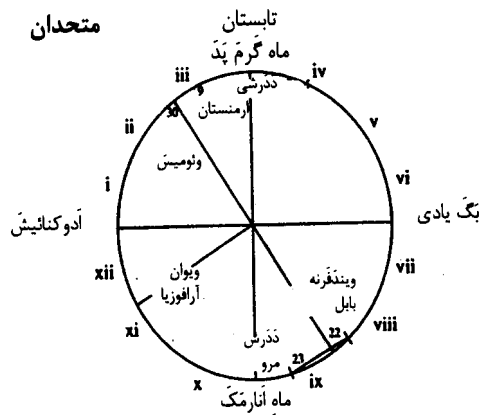
گئوماتا

داریوش

متحدان

منابع یونانی - هلنیستی

نهادهای ایرانی و نهادهای مقدونی: تداوم، تغییرات و خرده کاری‌ها

بی بریران - تولوز

مجله "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

۱- ملاحظات مقدماتی

بی جا نیست اگر بیم آن داشته باشیم که مبدا پیوندهای موجود میان مقاله من با موضوع کلی این کارگاه از نظر شرکت‌کنندگان زیاده از حد گل و گشاد و در حقیقت دوردست بنماید. در واقع دست‌کم همان قدر که درباره امپراتوری هخامنشی پرسش وجود دارد درباره مقدونیه نیز چنین است: حتی برخی تحولات صرفاً به تحلیل نهادهای فقط مقدونی مربوط می‌شوند. دلیل این انتخاب من فقط پیوند دو موضوع اصلی مورد علاقه من، یعنی پادشاهی مقدونی و امپراتوری هخامنشی نیست. مضمونی که برگزیده‌ام در عین حال حاصل اندیشه‌ای مربوط به روش‌شناسی است که امیدوارم و می‌کوشم با حداکثر دقت ممکن آن را توضیح دهم.

در چارچوب کلی موضوع پیوستگی‌ها - گسستگی‌ها یا تداوم‌ها/ گسستگی‌ها، غالباً و به درستی، درباره اجزای سازنده تفاوت نهادهای قلمروهای هلنیستی و این‌که آیا خاستگاه‌های آن‌ها ایرانی بوده است یا مقدونی، و نیز در عین حال درباره کیفیات و فراخی و گستره واکنش‌های متقابل میان هر یک از آن‌ها، پرسش‌هایی در ذهن پدید می‌آید. منطقاً، دوره فتوحات اسکندر و جانشینان او معرف مرحله‌ای قاطع هستند که طی آن نهادهای نوینی مستقر شده‌اند که البته بی‌تناقض نیز نبوده‌اند.

اما پیش از کوشش برای حل این مسأله ناچاریم مسأله ماقبل آن را حل کنیم که چیزی جز روش علمی نیست که خود از ترکیب مجموعه اسناد سرچشمه می‌گیرد. در واقع تردیدی نیست که بخش مهمی از این مجموعه را نوشته‌های مورخان باستانی اسکندر تشکیل می‌دهد. باری، این متون هم مورد استفاده مورخان شاهنشاهی هخامنشی بوده‌اند و هم کسانی که به نهادهای مقدونی علاقه داشته‌اند.

مشکل از همین جا شروع می‌شود: برای تشخیص آن که فلان عنصر، مشخصه‌ای نوعاً مقدونی بوده که توسط اسکندر به کشورهای فتح شده انتقال داده شده، یا برعکس، مشخصه‌ای نوعاً هخامنشی بوده که اسکندر و جانشینان او از آن اقتباس کرده‌اند، از چه معیارهای تحلیلی استفاده شده است؟^۱ سازمان دربار مقدونی قبل از فیلیپ و اسکندر چنان ناشناخته یا کم شناخته است که هر محقق بی‌اختیار نهادهای مقدونی صرفاً شناخته شده از متون دوره اسکندر یا جانشینان او را به حساب نفوذ و تأثیرات هخامنشی می‌گذارد، حال آن‌که باید به هرگونه تعمیمی در این باره با نظر تردید نگریست.^۲ در برخی موارد ممکن است آیینی مشابه یا قابل قیاس در نزد هر دو سلسله هخامنشی و آرگنادهای مقدونیه وجود داشته باشد

۱- نک. بریان ۱۹۸۵ ص ۲۵۷ پانوش ۵ درباره متون مربوط به "ورودهای سلطنتی" که بسیاری از آن‌ها متعلق به دوره هلنیستی هستند. یادآور می‌شوم که کشف یک لوحه مربوط به دوره‌ی اردشیر دوم (که ژئاناس ۱۹۸۸ آن را انتشار داده است) بدون هیچ ابهامی ثابت می‌کند که هنگام تصمیم‌گیری در مورد ورودهای رسمی شاه به شوش، به رأی‌گیری ویژه‌ای می‌پرداخته‌اند. وجود این متن میخی هخامنشی تمام تردیدها را از میان می‌برد. همچنین یک متن میخی از دوره سلوکی به دست آمده که کاملاً یادآور تشریفات مربوط به ورودهای شاهان به شیوه "هخامنشی - هلنیستی" است (شروین وایت ۱۹۸۳، صص ۲۶۸-۲۶۷). تشریفات مقدونی که آنتائوس به آن اشاره می‌کند (c ۴۶۷XI) اصیل به نظر می‌رسد، هر چند که این کار اکثراً می‌بایست به صورت استقبال از شاه در بیرون از باروهای شهر انجام گیرد (نک. کالری ۱۹۵۴، ص ۱۴۲).

۲- کالری (۱۹۵۴، صص ۱۶۹-۱۶۲) درباره منشأ شغل درباری eoleatros بحث جالبی انجام داده است. این شغل توسط اسکندر به بطلمیوس واگذار شده بود. به نظر نویسنده خاستگاه این شغل مقدونی است نه هخامنشی، هر چند در برخی متون قدیمی (نک. ص ۱۶۵ پانوش ۱) تفسیر متفاوتی انجام شده است. کالری (ص ۱۶۸) در این باره می‌نویسد: «دستوریان و فرهنگ‌نویسان دوره بیزانس چون ردپایی از [مقام] نخست در یونان نیافته بودند، به آسانی انگاشته بودند که این مقام از دربار ایران اقتباس شده بوده که در آن‌جا مقام مشابهی وجود می‌داشته است. اما در واقع منشأ این مقام مقدونی است و پیشینه‌ی آن به تشریفات بازمی‌گردد که در دربارهای سلطنتی یونان باستان و بخصوص در قلمرو دوریایی‌ها انجام می‌شده است». به رغم هر نظری که درباره تفسیر کالری داشته باشیم، به هر روی پیداست که از عهد قدیم و دیرباز در میان فضلا بحث منشأ برخی آداب و آیین‌های نامعلوم (مقدونی بودن یا ایرانی بودن) وجود داشته است (نیز نک. Berve [۱۹۲۶]، ج I صص ۳۹۰-۳۹۱).

بی آن‌که لزوماً نتیجه بگیریم که تحت تأثیر هخامنشیان به آن‌جا رسیده است. برای روشن شدن موضوع از دو نمونه یاد می‌کنم.

* نمونه نخست دهش‌ها یا هدایای شاهی است که نزد ایرانیان کاملاً مورد تأیید قرار گرفته است. همچنین می‌دانیم که یکی از امتیازات شاه مقدونی "بخشش پارچه و ردای ارغوانی بود" که آن را "هدیه تمام عیار شاهانه" [dorēa basilikōtatē] می‌دانستند؛ مردانی که چنین افتخاری می‌یافتند "دوستان" [Philoī] شاه محسوب می‌شدند (پلوتارک، ائومنس ۸، ۱۲). البته همانندی و نزدیکی این رسم به رسم هخامنشیان جای انکار ندارد. آراین (آتابلیس I، ۵، ۴) هنگام توصیف هدایایی که الکساندر [پسر اسکندر] به شاه لانگاروس می‌دهد کمابیش از همین زبان و اصطلاح استفاده می‌کند و می‌نویسد: «او از الکساندر افتخارات زیادی دریافت کرد و به ویژه آنچه پادشاه مقدونی آن‌ها را

زیباترین هدایای دانست (Kai dōra elaben hosa megista Para basilei tōn nomizetai Makedonōn)». نویسندگان یونانی هنگام اشاره به رسم Polydōria [چند هدیه دادن] "شاهان بزرگ" [ایرانی] کمابیش از همین اصطلاحات استفاده کرده‌اند (نک. هرودوت III، ۸۴، ۱۰۶؛ XI، ۱۰۹؛ گزنفون کوروشنامه VIII، ۲، ۷؛ آتابلیس I، ۲، ۲۷ و I، ۸، ۲۹؛ کزیاس پرسیکا ۳۲؛ الی VII VH، ۸). از این همه نمی‌خواهیم لزوماً تأثیرات هخامنشی را نتیجه‌گیری کنیم بلکه بیشتر به همانندی‌ها توجه داریم (نک. همچنین 50-60 RTP). رسم "هدیه شاهانه" در میان بسیاری از جامعه‌های باستانی بسیار رواج داشته است (نک. مثلاً ماسون و یویوت ۱۹۸۸؛ نیز بریان ۱۹۸۷a، صص ۶-۲) به‌ویژه هدیه دادن جامه. اهدای زمین و شهر نیز به همین‌گونه در مورد هخامنشیان مورد تأیید قرار گرفته است (بریان ۱۹۸۵) اما در مقدونیه نیز چنین رسمی وجود داشته است (نک. فونک ۱۹۷۶؛ هاتزوپولوس ۱۹۸۸). آنچه در مورد "ائوینس" ظاهراً خاص مقدونیه به نظر می‌رسد. اهدای "کلاه" است - که تا جایی که من می‌دانم نزد ایرانیان معمول نبوده است.^۳

* نمونه دوم: کوئینته - کورچه (VII، ۴، ۳۹-۳۲) حکایت می‌کند که چگونه در ایسوس سردار ایرانی، ساتی‌برزن، شهر داریوش سوم، اریگویوس سردار مقدونی را

۳- در مورد متن پلوتارک بنگرید به ملاحظات تفسیری پرستیانی - جالومباردو ۱۹۹۱ / [در شاهنامه فردوسی بارها به اصطلاح "کلاه و کمر بند" برخورد می‌کنیم - م].

به نبرد انفرادی یا جنگ تن به تن دعوت کرده است، کاری که معمولاً در ارتش‌های متخاصم با نیروی برابر انجام می‌شد. از سوی دیگر می‌دانیم که بسیاری از نویسندگان قدیمی دوست داشته‌اند رویارویی اسکندر/ داریوش را در ایسوس نبردی انفرادی نشان دهند (نک. *RTP*: 374-375، پانوش ۱۱۳). از این جا این پرسش پیش می‌آید که:

آیا باید "مونوماخی" [*monomachie* = نبرد تن به تن] را یک آیین ایرانی بدانیم که مقدونیان نیز پذیرفته بوده‌اند، یا یک رسم مشترک ایرانی / مقدونی؟ تنها گواه مقدونی که در اختیار داریم دیررس و مربوط به دوره جانشینان اسکندر [دیادوخی] است. آتناوس می‌نویسد اگر در میدان جنگ رهبران و فرماندهان و افراد بلندپایه به نبرد تن به تن دعوت می‌شدند آنان به طور سنتی این هم‌واردجویی را می‌پذیرفتند. و در این مورد نویسنده (*IV*، ۱۵۵a) از دیولوس نقل قول می‌کند که هنگام مراسم خاکسپاری فیلیپ سوم و ائورودیکه، کاساندر حاضر نشد از آداب و رسوم تدفین پادشاه مقدونی پیروی کند (نک. دیودوروس *XIX*، ۵۲، ۲)؛ او نیز یک *monomachias agōn* [نبرد تن به تن] ترتیب داد. این جا می‌افزاییم که وجود جنگ تن به تن به شیوه پهلوانی در یونان کهن کاملاً مورد تأیید قرار گرفته است.

مشکل روش شناختی مربوط به استفاده از منابع دوره اسکندر و دوره جانشینان او آن است که لشکرکشی اسکندر، مقدونیه را به دربار و قلمروی سیار تبدیل کرده بود (بریان ۱۹۷۳a صص ۳۴۸-۳۵۰؛ *RTP*: 91-93) که کارکرد آن هم از نهادهای سنتی مقدونیه مایه می‌گرفت و هم از مراسم اقتباس شده از هخامنشیان که با افزایش فتوحات پیوسته بیشتر می‌شدند. باری، بسیاری از نهادهای مقدونی را منحصراً از متون دوره اسکندر می‌شناسیم: پس چگونه می‌توانیم بدون در نظر گرفتن شرایط بسیار خاص زمان فتوحات، نهادهای مقدونی "اصیل" را تشخیص دهیم؟^۴ همچنین، چگونه می‌توان نهادهای هخامنشی را دقیقاً بازشناخت و بازسازی کرد، در حالی که فقط منابع هلنیستی آن‌ها را تأیید کرده‌اند، آن هم بدون مسلّم انگاشتن تداومی جامع و فراگیر- اقدامی که می‌دانیم بی‌مخاطره نیست؟ به علاوه، اسنادی که داریم یک مشکل

۴- نک. مشکل مجلس مقدونیه (بریان ۱۹۷۳a)؛ من فعلاً از ذکر منابعی که از آن زمان تاکنون منتشر شده‌اند خودداری می‌کنم، تا در چارچوب دیگری به آن بازگردم.

مرتبط دیگری را پیش می‌آورند: چگونه می‌توانیم با قاطعیت بگوییم فلان نهادی که نوعاً مقدونی انگاشته شده است، در واقع اقتباسی از هخامنشیان در پیش از سال ۳۳۴ نبوده است؟^۵

پاسخ دادن به این‌گونه پرسش‌ها همیشه آسان نیستند. البته متون متعددی در دست داریم که اشارات صریحی دارند به آداب و رسوم ملی مقدونی^۶ یا ایرانی^۷، که از زمانی که اسکندر کوشید تا از آداب و رسوم و آیین‌های درباری هخامنشی به سود خود اقتباس و بهره‌برداری کند، اغلب در تضاد با یکدیگر قرار می‌گرفتند.^۸ با این همه، حتی ذکر آیین‌های ایرانی و مقدونی همیشه برای برطرف کردن تردیدها کفایت نمی‌کند (نک. مثلاً رونار و سروه ۱۹۵۵). باید به بازسازی و نظر شخصی مؤلفان بعدی نیز توجه کرد.^۹ در چنین شرایطی، هرگونه بحث عمیق درباره روابط میان

۵- درباره این نظر کیناست بنگرید به بند چهارم بعد. همچنین نک. بریان ۱۹۹۱a (در مورد شکارهای شاهانه و بوستان‌ها در مقدونیه).

6- Cf. Quinte-Curce III 8,22, IV 8,6, VII 2,1, VI 8,25, VI 9,36, VI 10,23, VIII 4,27, VIII 6,2, IX 6,4, X 9,12; Arrien IV 11,6, IV 13.1, VII 6,5 etc. Sur Quinte-Curce et les traditions macédoniennes, voir les remarques critiques d'Errington 1983.

7- Quinte-Curce III 3,4, 8; III 8,12-14, IV 5,5-6, IV 10,23,34; IV 13,26, 14,24, 16,15, V 2,19-21, V 10,12, VI 2,2, VI 4,14, VIII 5,21, X 5,17 etc.; Diodore XVII 24,6, 25,3, 114,4,5; XIX 14,5; Arrien *Anab.* II 11,10, 14,5 III 30,2, VI 30,2, VII 4,7, 6,2, 24,3 etc.

8- E.g. Plutarque *Alex.* 45,1-4, 46,5-12; Quinte-Curce VI 2,1-3, 6,1-11; Elien *VH.* VII 8.

۹- فقط یک نمونه: به نوشته کوئینته - کورچه (۳۷، ۱۸۲۲) آلكساندر قواره‌هایی پارچه مقدونی برای سیسوغامیبیس فرستاد و ضمناً به او توصیه کرد "نوه‌های دختر بچه‌اش را به بافتن نظیر آن‌ها عادت دهد..." آن‌گاه سیسوغامیبیس در اندوه عمیقی فرورفت "زیرا بانوان پارسی بافتن و کار دوخت و دوز را بدترین اهانت به خود تلقی می‌کردند". الکساندر پوزش خواست و توضیح داد که لباسی که خودش به تن دارد "فقط هدیه خواهرانش نیست، بلکه ساخته دست خود آن‌هاست" (همان و همان‌جا)، و تضاد نادیده گرفته شده میان آداب و رسوم ایرانی (نک. *quae tui moris*) و آداب و رسوم مقدونی (نک *nostris...mores*) را روشن کرد. اما آیا این تضاد ساخته ذهن کوئینته - کورچه (یا منبع او) نیست که می‌خواسته است دلبستگی الکساندر به شاهدخت پارسی را به نمایش گذارد (نک. ۷، ۳، ۲۲)؟ برعکس این مورد را نزد هرودوت می‌یابیم (XI، ۱۰۹): خشایارشا از همسرش آمستریس جامه‌ای را که خود او بافته بود به عنوان هدیه دریافت می‌کند. اما البته سنجش سخن کوئینته - کورچه از طریق ادعای هرودوت چندان درست به نظر نمی‌رسد، زیرا آنچه هرودوت به عنوان تاریخ روایت کرده به قصه شباهت بسیار بیشتری دارد (سانسی وردنبرخ ۱۹۸۰، صص ۸۳-۴۸). بسیاری از نویسندگان باستان "شاهان منحط شرق" را به زنان تشبیه می‌کنند چون کارهایی همانند آن‌ها می‌کرده‌اند، مانند ساردانا پالوس [= آشوربانیپال] که دوست داشت لباس زنانه بپوشد و همراه معشوقه‌هایش به ریسندگی و شانه‌زنی بپردازد

نهادهای مقدونی و نهادهای ایرانی مستلزم تحلیل هر دو دسته نهاد است. من در چارچوب بحث کنونی، قصد ارائه نتیجه‌گیری و هم‌نهادی درباره این مشکلات را ندارم. ترجیح می‌دهم بحث را براساس سه نمونه، که به عنوان نمونه‌های نمادین برگزیده‌ام، انجام دهم. یکی (شماره ۲) مربوط است به نهادی که آن را اقتباسی از هخامنشیان انگاشته‌اند، اما در واقع هیچ منبعی از دوره "شاهان بزرگ" این را تأیید نکرده است. دیگری (شماره ۳) به بررسی کیفیات و چگونگی استفاده از یک متن هلنیستی در ارتباط آشکار با تداوم نهادین میان هخامنشیان، اسکندر و جانشینان بلافاصله‌ی او می‌پردازد. سومی (شماره‌های ۴ و ۵) می‌کوشد تا از یک سو تداوم‌های مقدونی را به دوره اسکندر پیوند بزند، و از سوی دیگر پیامدهای رویارویی آن‌ها با سنت‌های هخامنشی را نشان دهد.

۲- "مجلس مادها و پارس‌ها": میراث هخامنشی یا ابداع اسکندر؟

۱-۲. می‌دانیم که چگونه داریوش سوم در تابستان سال ۳۳۰ با تباری بسوس، ساتی‌برزن و بارسائنت به قتل رسید (بروه ۱۹۲۶، شماره ۲۰۵، ۲۱۲، ۲۴۴، ۶۹۷؛ نک. بریان ۱۹۸۴a، صص ۷۷ تا ۸۰)، و سپس چگونه اسکندر با بسوس، که به عنوان قاتل شاه و غاصب تاج و تخت معرفی شده است، به جنگ پرداخت (403-401 RTP). کمی پس از ورود اسکندر به باکتریانا [بلخ - باختر]، مقدونیان موفق شدند بسوس را دستگیر

→ (کتزیاس به نقل از آنتانوس XII 52AF)؛ این را مقایسه کنیم با هدایای خشایارشا به [ملکه هالیکارناسوس] آرتامیس و به سردار پارسی؛ برای اولی که در نبرد سالامیس خوش درخشیده بود یک دست کامل اسلحه فرستاد و برای دومی که در جنگ بزدلی نشان داده بود "یک دوک و فرموک رسیدگی" ارسال کرد (پالیانوس VIII 53، ۲)؛ داستانی که هرودوت درباره اولتون پادشاه قبرس و ملکه او فر تیمه نقل می‌کند (IV، ۱۶۲) بی‌ارتباط با همین موضوع نیست. همه این متون درباره تصورات یونانیان در زمینه روابط مرد و زن و روابط یونان / آسیا بسیار گویا و حتی پرگو هستند (نک. بریان ۱۹۸۹) حال آن‌که هیچ اطلاعات قابل کنترل و سنجشی درباره وضع واقعی شاهزاده خانم‌های دربار شاه بزرگ به ما نمی‌دهند. (در مورد این نکته و به رغم فشرده بودن فوق‌العاده، بنگرید به لوحه‌های بابلی و لوحه‌های تخت‌جمشید که بسیار آگاهی‌دهنده‌تر هستند؛ این لوحه‌ها بخصوص بازمینی ارزش اطلاعات دیگر نویسندگان کلاسیک در مورد جایگاه و پایگاه اقتصادی شاهدخت‌های ایرانی را امکانپذیر می‌سازند؛ نک. بریان ۱۹۸۵).

*- نک. آراین، آتابامیس، IV، ۷، ۳.

کنند.^{۱۰} در وهله نخست، بسوس زیر شکنجه قرار گرفت و سپس برای اعدام به بلخ فرستاده شد (آرین III، ۳۰، ۵). به نوشته کوئینته - کورچه (VII، ۵، ۴۲-۴۰)، دیودوروس (XVII، ۸۳، ۹) و یوستینوس (XII، ۵، ۱۱) اسکندر بسوس را در اختیار اوکساترس برادر داریوش سوم (دیودوروس می‌گوید در اختیار نزدیکان داریوش) نهاد تا کین قتل شاه را از او بستاند. به رغم گفته دیودوروس که تأکید دارد انتقام تا مرحله حذف فیزیکی پیش رفته است، به نظر می‌رسد که اسکندر در تصمیم‌گیری نهایی درنگ کرده است: "او از عذاب بسوس چشم پوشید، تا آن‌که در همان محلی که داریوش را کشته بود اعدام شد" (کوئینته - کورچه VII، ۵، ۴۳). این تصمیم در واقع کمی بعد در بلخ گرفته شد (همان VII، ۱۰، ۱۰) که اسکندر بسوس را همراه خود به آنجا برده بود (آرین III، ۳۰، ۵). هنگامی که اردوگاه‌های اقامت زمستانی در بلخ مستقر شد، اسکندر "بسوس را به اکباتان فرستاد تا در آنجا به دلیل کشتن داریوش اعدام شود" (کوئینته - کورچه VII، ۱۰، ۱۰). در این مرحله است که آرین (IV، ۷، ۳) جزئیات تصمیم اسکندر را شرح می‌دهد: «آن‌گاه اسکندر فرمان داد تا جلسه‌ای از حاضران تشکیل شود و بسوس را بیاورند؛ پس از آن‌که وی را به خاطر خیانت به داریوش سرزنش کرد، دستور داد تا گوش‌ها و بینی او را قطع کنند و سپس وی را به اکباتان فرستاد تا در آنجا در برابر مجلس مادها و پارس‌ها اعدام شود. (hōs ekei en tōi Medon Kai Persōn Sullogōi apothanoumenon) ۲-۲- تفسیر این متن بدون مشکلات بسیار مهم نیست. مرسوم‌ترین معنای واژه یونانی *Syλλoγoς* [Sullogos] در دوره هخامنشی، گردهمایی‌هایی ادواری سپاهیان در مراکز نظامی شاهنشاهی است که اکباتان بی‌گمان یکی از آن‌ها بوده است (ویدن‌گرن ۱۹۶۹، صص ۱۵۹-۱۵۲). آرین از این واژه در یک قالب خاص بلخی نیز استفاده می‌کند^{۱۱}: او در واقع گزارش می‌دهد که به علت شورش در سُغدیان شایع بود که اسکندر دستور داده تا همه "هوپارخ‌های" [فرمانداران] منطقه احضار شوند و "این

۱۰- درباره دستگیری بسوس دو روایت وجود دارد: یکی (به نقل مستقیم از بطلمیوس) این کار را دستاورد خود بطلمیوس می‌داند؛ دیگری که از آریستوبولوس است، تأکید می‌کند که اسپیتامن و داتافرن بسوس را تحویل داده‌اند. آرین هیچ‌یک از این دو روایت را به دیگری ترجیح نمی‌دهد (III، ۳۰، ۱-۵)، اما کوئینته - کورچه (VII، ۵، ۴۲-۴۰؛ VII، ۷، ۳۶-۳۷)،

دیودوروس (XVII، ۸۳، ۷-۸) و یوستینوس (XII، ۵، ۱۱-۱۰) روایت آریستوبولوس را ترجیح داده‌اند.

۱۱- البته این واژه می‌تواند فقط به معنای ساده "گردهمایی" یا "اجلاس" نیز باشد: نک. مثلاً آرین I، ۱۲، ۱۰.

گردهمایی (Sullogos) به سود آنان نبود" (IV، ۱، ۵). شاید این‌جا اشاره‌ای باشد به یک نهاد محلی که گواهی است بر وجود ساختارهای اجتماعی اصیل در ایران شرقی، اما در عین حال می‌تواند در چارچوب نظامی به معنای اجتماع یکان‌های نظامی نیز باشد (نک. بریان ۱۹۸۴a، صص ۸۲-۸۶). به هر حال نحوه بیان آرین در مورد ماجرای بسوس چنان است که آشکارا نمایانگر یک واقعیت نهادی دیگری است که می‌توان آن را چنین فهمید: وجود مجمعی از اشراف یا بزرگان مادی و پارسی. بی آن‌که بخواهیم تا آن‌جا پیش رویم که درباره محاکمه رسمی بسوس سخن بگوییم، اما اسکندر صلاح را در آن دیده که قاتل داریوش در برابر نامدارترین نمایندگان اقوام ماد و پارس اعدام شود.

۲-۲-۱- اولین تفسیری که به ذهن می‌رسد آن است که اسکندر در چارچوب سیاست ایرانی خود خواسته است از یک نهاد پیشین و سابقه‌دار به سود خود استفاده کند. در آن صورت، متن آرین هم یگانه تأییدی است بر وجود یک رسم هخامنشی و هم دلیلی است بر اقتباس اسکندر از آن.

در واقع چندان شکی نیست که پس از مرگ داریوش، اسکندر همه تلاش خود را کرده تا خویشتن را کینه‌خواه شاه هخامنشی نشان دهد (RTP: 401-403). به‌ویژه این را می‌دانیم که «او جسد داریوش را به پارس فرستاد و فرمان داد تا او را در مقبره‌های سلطنتی همانند پادشاهان پیشین ایران به خاک بسپارند» (آرین III ۲۲، ۸؛ نک. یوستینوس XI ۱۵، ۱۵ و پلوتارک، اسکندر ۴۳، ۷). گزارش کوتاه آرین تنها در این چارچوب کلی می‌گنجد. در واقع آرین بی‌درنگ پس از ذکر اعزام بسوس به اکباتان، خود علیه اعمال تازه اسکندر موضعی جداً محتاطانه می‌گیرد (IV، ۴/۷):

* بریدن گوش و بینی را به عنوان عملی "بربر" محکوم می‌کند.

* خواست اسکندر برای "رقابت با ثروت مادها و پارسیان" و کسب عادت شاهان بربر در حفظ نابرابری میان خود و اتباع خود را نمی‌پسندد.

* از اقتباس لباس مادی و تاج پارسی توسط اسکندر خوشش نمی‌آید.

سپس آرین فصول متعددی را (IV، ۸-۱۴) وقف ماجراهای کلئیتوس، کالیستینس و توطئه خدمتکاران درباری می‌کند. او از آغاز (IV، ۸، ۱) می‌پذیرد که رویدادهای

گزارش شده مربوط به "کمی بعد" هستند. او در پایان این گریز زدن و حاشیه روی طولانی خود به موضوع روش کارش بازمی‌گردد و می‌نویسد: «من همزمان با شرح ماجرای میان اسکندر و کلئیتوس این رویدادها را نوشتم که در واقع اندکی بعد رخ دادند اما من آن‌ها را در ارتباط با حکایت خود می‌دانم» (IV, 14, 4).

با این حال، ارتباط برقرار شده توسط آیین نشانه‌ای کافی نیست: وانگهی در مورد ماجرای بسوس، یگانه اقدام قابل قیاس که آیین بر آن تأکید کرده. فرمان‌گوش و بینی بریدن فرد شورشی است: این در واقع مجازاتی است که در زمان هخامنشیان علیه شورشیان اعمال می‌شده است.^{۱۲} اما در مورد مجمع یا مجلس مادها و پارس‌ها به معنای دقیق کلمه، هیچ مدرک مشابه دیگری از دوره هخامنشیان در دست نداریم. هیچ‌گاه شاه بزرگ برای محاکمه یا مجازات علنی یک شورشی چنین مجمع یا مجلسی تشکیل نداده است. نظریه و عمل هخامنشیان ظاهراً چنان بوده که امکان وجود مجلس یا مجمعی از بزرگان برای رأی‌زنی یا نظارت بر امتیازات و حقوق ویژه مطلق شاه بزرگ در این زمینه را منتفی می‌سازد.^{۱۳}

در یگانه موقعیتی که این‌گونه جلسات می‌توانند برپا شوند، هنگام تعیین جانشین شاه است. گ. ویدن گرن (۱۹۶۹، صص ۱۰۸-۱۰۲) حتی معتقد است که هخامنشیان، همانند جانشینان خود در ایران، دارای انجمن یا مجمعی [landtag] از بزرگان و اشراف بوده‌اند که در گزینش شاه جدید مداخله می‌کرده است. اما از سویی منابع مورد استفاده ویدن گرن پسین و متأخرند؛ و از سوی دیگر باید واژگانی مؤلفان یونانی در این زمینه را به خوبی بشناسیم و در واقع رمزگشایی کنیم زیرا آن‌ها این واژگانی را در

12- Voir Hérodote III 118, 154; Polyén VII 12 (calque d'Hérodote III 154); cf. DB 32-33.

۱۳- شیوه گزارش هرودوت درباره مداخله داوران شاهی در ماجرای زناشویی کمبوجیه با خواهرش نشان می‌دهد که فعالیت آنان به اراده شاهانه بستگی داشته و این‌که شاه ملزم به پذیرش نظر آنان نبوده است (هرودوت III, 31: داوران شاهی به nomos [= قانون = رسم و عرف] اشاره می‌کنند که "به شاه ایران اجازه می‌دهد هر کاری را که می‌خواهد بکند؛ نک. پلوتارک، اردشیر، ۲۳، ۵: شاه "خود قانون و قاضی نیک و بد است"). به نوبه خود، حکایت دیودوروس (XV, 10) کاملاً نمایانگر برتری شاه است که می‌تواند در صورتی که مایل باشد از داوران شاهی نیز برای قضاوت کمک بخواهد، ولی ملزم به اجرای حکم آن‌ها نیست و می‌تواند هر کسی (و از جمله خود داوران شاهی) را به مرگ محکوم کند (دیودوروس XV, 10, 1 = هرودوت V, 25 و نیز نک. کنزیاس، پرسیکا ۶۱). نه قضاوت و نه مشاوران و رأی‌زنان سلطنتی هیچ‌یک قدرتی فراتر از مقاعد کردن شاه ندارند، شاهی که قدرتش را هیچ nomos (قانون) ملزم‌کننده‌ای محدود نمی‌سازد.

مورد نهادهای ایرانی‌ای به کار برده‌اند که به درستی آن‌ها را نمی‌شناخته‌اند.^{۱۴} بی‌آن‌که بخواهیم تمام متون مربوط به مسأله جانشینی در دودمان هخامنشی را یک به یک مورد بررسی قرار دهیم، در آغاز تنها یادآور می‌شویم که حق تعیین جانشین به خود شاه تعلق داشت و خود او در زمان حیات ولیعهد موروثی را برمی‌گزید. هنگامی هم که بزرگان و نجیب‌زادگان در این امر مداخله‌ای می‌کردند، شکل نهادینه شده نداشت: توطئه علیه شاه، مشارکت در گروه‌های فشار داخلی دربار، پیوستن به یکی از دو گروه رقیب.

با این حال ممکن است که در پایان مراسمی که در پاسارگاد برگزار می‌شده است، شاه جدید بر فراز یکی از برج‌ها (زندان سلیمان؛ سانیسی وردنبورخ ۱۹۸۳، ص ۱۴۷) ظاهر می‌شده است. شاید آنچه هرودوت در یکی از گفتارهای خود درباره غصب مقام اسمردیس [بردیا] می‌گوید، اشاره به همین مراسم بوده باشد. او می‌نویسد مغان پرگزاسپه را متقاعد ساختند که بر بالای دیوار کاخ رود و به همه پارسیان که به پای دیوار فراخوانده شده بودند اعلام کند آن کسی که بر پارسیان فرمان می‌راند همان اسمردیس [بردیا] پسر کوروش بوده است نه کسی دیگر. پرگزاسپه وانمود کرد که این پیشنهاد را پذیرفته است. اما از بالای برج [Pyrgos] خطاب به پارسیان حقیقت را گفت و غاصب تخت و تاج را رسوا کرد. به علاوه "او تبارنامه کوروش را از سوی پدر از زمان هخامنش به بعد شرح داد" (هرودوت III، ۷۵-۷۴). ممکن است این داستان را گواهی بدانیم بر اعلام رسمی شاه نو در برابر اشراف پارس که در پای برجی در پاسارگاد گرد آمده بوده‌اند. در این فرضیه، شخص مأمور این اعلام می‌بایست تبارنامه شاه تازه را برشمارد تا روشن سازد که دقیقاً از دودمان شاهی است و بدین ترتیب مشروعیت کامل وی برای مقام شاهی از آن پس غیرقابل انکار شود. اما

۱۴- به یک نمونه اشاره می‌کنیم (که دیدن‌گرن اشاره نکرده است). پائوسانیاس (II، ۵، ۷) هنگام اشاره به پادشاهی رسیدن داریوش معروف به "حرام‌زاده" (Nothos) می‌نویسد داریوش در اقدام خود به برکت پشتیبانی "مردم پارس" (homou tōn Person demoi) موفق شد. بی‌گمان هیچ‌کس از این سخن نمی‌تواند نتیجه بگیرد که "مردم پارس" به حمایت از او در برابر شغدیانوس قیام کرده باشند (پائوسانیاس به خطا شغدیانوس را پسر مشروع اردشیر یکم (Pais) می‌پندارد؛ نک. استالپر ۱۹۸۵، ص ۱۱۵ پانوشت ۲۲). به علاوه این بازتاب تبلیغات سلطنتی داریوش دوم است که قصد داشت اکثریت بزرگان را هوادار خود سازد.

به هر روی چنین گردهمایی را نمی‌توان یک "مجلس انتخابی" دانست. در این جا مسأله انتخابات مطرح نیست، بلکه تشریفاتی است شبیه به anadeixis دوره هلنیستی: چیزی که شاید پلوتارک نیز اشاره کرده است (De Amore frat. 18: anagoreusai نک. بریان ۱۹۹۱). شاه مشروعیت قدرت خود را از چنین اعلام و ابراز احساساتی کسب نمی‌کرد، بلکه حقوق دودمانی او و تأیید الهی بود که به او مشروعیت می‌بخشید (همان چیزی که داریوش در اعلامیه و کارنامه خود در بیستون با وضوح کامل بیان کرده است).

۲-۲-۲. بنابراین، نبود گواهی‌های مستقیم و یک متن سیاسی کلی، فرضیه وجود یک مجلس اشراف و بزرگان پارسی و مادی در دوره هخامنشیان را منتفی می‌سازد. یک فرضیه فرعی (که من در ۱۹۸۴b، صص ۱۱-۱۲ مطرح کرده‌ام) آن است که بینگاریم که در آن دوره این نهاد از بین رفته بوده است. اما قبل از آن یعنی پیش از دوره شاهنشاهی احتمالاً وجود داشته است که در آن شاه، یا نوعی Primus inter Pares [برتر در میان برابرها = رئیس ریش سفیدان] می‌بایست در برابر مجلس رؤسای قبایل معرفی شود. ویدن‌گرن (۱۹۷۴، ص ۸۵) از یادآوری داستان هرودوت (در I ۹۸-۹۹) غفلت نمی‌ورزد که می‌نویسد دیائوکو [Deiokès] در مجمع عمومی مادها انتخاب شد. اما به راستی تا چه اندازه می‌توانیم برای "مدیکوس لوگوس" یا "تاریخچه ماد" هرودوت ارزش و اعتبار قائل باشیم؟ وانگهی، اگر واژه Sullogos [مجلس، مجمع، گردهمایی] (در معنایی نهادینه شده) به زمان پیش از فتوحات و امپراتوری برمی‌گردد، نمی‌فهمیم چرا اشراف ماد باید در کنار اشراف پارس قرار گیرند و دعوت شوند. در گواهی‌های (البته قابل اعتراض: ۲-۱۲) مربوط به چنین مجلس (غیررسمی) هنگام پذیرش شاهان جدید، تنها از پارسیان نام برده شده است.^{۱۵}

۱۵- بازورت (Bosworth 1988: 108) این تصمیم اسکندر را معلول خواست او برای ادامه یک رسم قبلی هخامنشی می‌داند: و در این زمینه از اعدام فرورتیش شورش توسط داریوش در اکباتان یاد می‌کند. اما این شباهت چندان متقاعدکننده نیست: اگر اعدام "شاه دروغگو" در اکباتان به آسانی قابل توجیه باشد (او ماد را شورانده بود و در همان جا نیز شکست خورده و دستگیر شده بود)، انتقال بسوس شهر بباکتریا یا به اکباتان توسط اسکندر چگونه می‌تواند قابل توجه باشد و کماکان مشکل‌ساز است، چنان‌که در مورد احضار یک مجلس مادی - پارسی نیز چنین است. این نکته بخصوص از آنرو مشکل‌ساز است که می‌دانیم از زمان پادشاهی داریوش و سپس خشایارشا، ایالت پارس و پارسیان جایگاه برتری یافته بودند (گشتینسر ۱۹۸۸ و ژونانس ۱۹۸۹).

۲-۳- جا برای فرضیه سومی نیز باز است: اسکندر اصلاً کل "نهادی" را که قبلاً هرگز وجود نداشته ابداع کرده است. شاید این فرضیه متناقض بنماید. یادآوری این نکته شاید جالب باشد که اسکندر نخست تصمیم گرفته بود بسوس را در بلخ اعدام کند (کوئینته - کورچه، آرین)، ولی سپس تصمیم اولیه را تغییر داد و بر آن شد تا اعدام در اکباتان و در حضور بزرگان ماد و پارس انجام گیرد. این شاید بدان معنا باشد که وقتی شورشیان سُغدیان مقاومت‌های شدیدی از خود نشان داده‌اند، اسکندر از یک سو مصلحت دیده که خود را دوباره به عنوان کین‌خواه داریوش بنماید (کوئینته - کورچه)، و از سوی دیگر اشراف ایران غربی را وادار کند (ولو به طور انفعالی) مسئولیت مشترک اعدام شورشی شاه‌گش را به گردن بگیرند. این جنبه‌ی مهمی از سیاست همکاری بود که اسکندر از "طبقه - قوم" سابق حاکم می‌خواست در آن شرکت جوید.

من در وضعیت فکری کنونی، در انتخاب میان این سه فرضیه تردید دارم، چون در تقابل قرار دادن یک "احتمال" با "احتمالی" دیگر نمی‌تواند هیچ‌گونه ارزش استدلالی و اثبات‌گرانه داشته باشد. به هر حال این تحلیل هدف دیگری ندارد جز تأکید بر مشکلات روش شناختی مربوط به استفاده از یک منبع هلنیستی برای بازسازی یک نهاد هخامنشی، که متون معاصر خود هخامنشیان هیچ اشاره آشکاری به آن ندارند.

۳- دیودوروس و کیلیارک پارسی: پیدایی "وزیر بزرگ"؟

۳-۱- به نظر من مشکل استفاده از متون هلنیستی برای درک و بازسازی نهادهای هخامنشی در نمونه واژه "کیلیارک" ("فرمانده هزارتن") که برگردان واژه پارسی "هزار پتیش"^{۱۶} است نیز به روشنی دیده می‌شود. بیشتر محققان این لقب را در دربار هخامنشی برابر با "وزیر بزرگ" دانسته‌اند. تفاوت این مورد با مورد قبلی آن است که گواهی‌های بسیاری وجود این نهاد در دربار "شاه بزرگ" را تأیید می‌کنند. اما در عین حال، مورخان برای این بازسازی و برداشت خود بیش از همه بر متنی تکیه کرده‌اند که، به نظر من، متنی مبهم است. به علاوه از آغاز لازم به تأکید است که

۱۶- نک. هسوخوس، مدخل واژه‌ی "azarpateis". کترپاس (پرسیکا ۴۶) عنوان "آزپرتیس" اسکوندیانوس را به منوستانس می‌دهد (لوتیس ۱۹۷۷، صص ۱۷-۱۸).

نام‌گذاری "وزیر بزرگ" با هیچ‌یک از اصطلاحات قابل انگشت‌گذاری دوره هخامنشی همخوانی ندارد و با یک نهاد زمان عثمانی بسیار معروف همسان انگاشته شده است (لونس ۱۹۸۹، صص ۹۸-۱۰۷)^{۱۷}.

درباره اهمیت این شخصیت در دربار ایران، در واقع یک متن اساساً هلنیستی در اختیار داریم و آن کتاب دیودوروس سیسیلی است (که به احتمال زیاد برگرفته از هی‌یرونوموس کاردیایی است) که درباره اقدامات آنتی‌پاتر قبل از مرگش می‌نویسد (XVIII، ۴۸، ۴): «و او پسرش کاساندر را به مقام "کیلیارک" برگماشت، با همه اختیاراتی که وی را شخص دوم کشور می‌ساخت (Kai deutereuonta kata tēn exousian). پادشاهان ایران اولین شاهانی بودند که به نزدیکان و اطرافیان خود مقام و القاب پر افتخار و شکوهمند اعطا می‌کردند، که والاترین همه آن‌ها (taxis Kai Proagōgē to mēn Proton) مقام کیلیارک بود. پس از آنان، وقتی اسکندر ستایشگر دیگر آداب و رسوم پارسیان شد (Persika nomima) به نوبه خود این مقام را (meta de tauta palin) با اختیارات و افتخارات زیاد اعطا می‌کرد. از این‌رو، آنتی‌پاتر پیرو همین رفتار (Kata tēn autēn agōgēn) پسرش کاساندر را، به رغم جوانی او، به مقام کیلیارک منصوب کرد (ترجمه به زبان فرانسه از پ. گوکوفسکی).

تنها یک بار خواندن این متن بلافاصله به ما می‌فهماند که نهاد کیلیارک دقیقاً همان موضوعی است که در این‌جا با آن سروکار داریم. در واقع دیودوروس از سویی

۱۷- نک. به‌ویژه کریستن سن ۱۹۴۴، صص ۱۱۵-۱۱۳. مؤلف در آغاز تداومی میان "هزاربند" زمان ساسانی و "هزارپتیش" دوره هخامنشی فرض می‌کند که خود آن را (در صص ۱۱۳) چنین تعریف کرده است «نخستین مقام بلندپایه شاهنشاهی که شاه توسط او دولت را اداره می‌کرد.» سپس با پی بردن به فقدان اطلاعات در مورد دوره ساسانی در این زمینه، فرض می‌کند «وانگهی وظیفه وزیر بزرگ در شکل شناخته شده زمان خلیفه، شکلی که در تمام دولت‌های اسلامی باقی ماند، اقتباس مستقیمی است از دولت ساسانی، همچنین گزارش‌های کوتاهی که نظریه پردازان سیاسی عربی‌نویس درباره مقام وزیر بزرگ می‌نویسند به طور کلی شباهت فراوانی دارد به مقام "وزورگ فرامادار" [بزرگ فرماندار] شاهنشاهی ساسانی» (ص ۱۱۵). شومون (۱۹۷۳، ص ۱۴۲) قضاوت محتاطانه‌تری دارد («با این حال هیچ دلیل قاطعی وجود ندارد که کیلیارک [زمان هخامنشی] همان وظایف نخست‌وزیر یا "وزیر بزرگ" [صدراعظم] را که ما درباره دوره‌های بعد می‌شناسیم انجام می‌دهد است»؛ مع‌ذالک (بدون مدرک) می‌افزاید: «... انکار این‌که کیلیارک زمان هخامنشی از شایستگی کامل برای اداره "حکومت مرکزی برخوردار بوده، نسنجیده است: چرا؟ تکرار دائمی این اندیشه که سلسله‌های متفاوت ایرانی همیشه از نهادهای دودمان‌های پیشین اقتباس کرده‌اند (همان‌صص ۱۴۳-۱۴۲ و ۱۵۳) این مخاطره را دارد که یک "پدیده نهادینه شده ایرانی" درست و کامل بیافرینیم بدون آن‌که واقعیت تاریخی داشته باشد.

می‌گوید اسکندر این مقام را از هخامنشیان اقتباس کرده است، و از سوی دیگر منتفی نمی‌داند که مقدونیان آن را از نو شکل داده و با فرهنگ خود سازگار کرده باشند. اصطلاحی که دیودوروس در این جا به کار می‌برد (Palin) در واقع به ما اجازه می‌دهد فرض کنیم که قدرت و اختیارات گسترده و افتخارات بزرگ واگذار شده به صاحب این مقام (هفایستیون) بسیار بیشتر از کیلیارک زمان هخامنشی بوده و به آن افزوده شده است. در هر حال، خود متن ما را به طرح سؤال برمی‌انگیزد.

۲-۳. یگانه وسیله دستیابی به پاسخ پرسش، مقایسه متن دیودوروس با آن چیزی است که از مفهوم کیلیارک در دوره هخامنشی می‌دانیم. مشکل این جاست که ما با واژه کیلیارک در دوره هخامنشی (دست‌کم در معنای یک مقام بلندپایه درباری) خیلی کم سروکار داریم.

نخستین نزدیکی ما با یک متن مربوط به دوره هخامنشی، اصطلاح مورد استفاده دیودوروس در مورد کاساندر است که از او به عنوان "دومین شخص کشور" نام می‌برد. کورنلیوس نپوس هنگام سخن درباره تیراثوستیس کیلیارک (در کونون ۳، ۲) می‌نویسد که او در سازمان قدرت جایگاه دوم را داشت (*qui Secundum gradum imperii tenebat*). بنونیست (۱۹۶۶، صص ۶۵-۵۱) ضمن یادآوری متون کلاسیک (فولکمان ۳۸-۱۹۳۷)، آن‌ها را با متون دیررس (ارمنی، پارسی میانه و پارتی)^{۱۸}، مقایسه می‌کند، اما در عین حال با متنی از یک کتیبه خشایارشا می‌سنجد که در آن شاه برای تأکید بر مشروعیت خود نوشته است: "داریوش که پدر من بود، پس از خویشتن مرا بزرگ‌ترین کرد" [XPf]، کتیبه خشایارشا در تخت جمشید] (نک. سانیسی وردنبورخ ۱۹۸۰، صص ۶۹-۶۷). در نگاه نخست، این سخن بیش از آن‌که مربوط به عنوانی خاص باشد، اشاره‌ای است به نوعی تفکیک که به ما اجازه نمی‌دهد به طور خودکار آن را "کیلیارک" انگاریم. به نظر بنونیست (۱۹۶۶، ص ۶۵) این عنوان "بزرگ‌ترین پس از خویشتن، یعنی دومین نفر پس از شاه".

گیریم اما که بتوان نتیجه گرفت عنوان "کیلیارک" ایرانی به طور خودکار برابر بوده

۱۸- لویس (۱۹۷۷، صص ۱۵ پانوش ۷۰) بر ناهمگنی گاه‌شناختی پرونده این اسناد تأکید کرده است. در مورد "هزار پتیش" در دوره‌های پسین‌تر، نک. شومون ۱۹۷۳.

است با عنوان فوق، ولی چه چیزی باعث شده تا دیودوروس از این مقام با این کلمات خاص یاد کند؟ من به دلایل بسیار به این نکته شک دارم. نخست این که این جا بیش از آنچه موضوع لقب و "عنوان" به معنای دقیق کلمه مطرح باشد، مسأله تفکیک و تمایز مطرح است و بنابراین نمی توان گفت به طور حساب شده و منظم منظور از آن کیلیارک بوده است. از سوی دیگر، حتی اگر سخن از یک عنوان درباری بوده باشد، از مثال های متعددی که در اختیار داریم، به روشنی پیداست که منظور یک مقام یا وظیفه معین و دائمی [نهادینه شده] نبوده است. نشانه ای از لطف و عنایت و مرحمت شاه بزرگ بوده است که می توانسته برحسب اراده خود آن را ببخشد یا بستاند. سوم آن که وقتی دیودوروس می نویسد کاساندر در سلسله مراتب و نظام قدرت^{۱۹} (Kata tēn exousian) شخص دوم است، در واقع واقعیت روابطی را که آنتی پاتر میان پولوپرخون و کاساندر برقرار کرده بوده است تشخیص می دهد: اولی در واقع تمام قدرت ها و اختیارات را در اختیار داشته است (epimēlētēs [= سرپرستی] شاهان و autokratōr [استبداد و قدرت مطلقه شاهان] و سرداران). خشونت و اکتش کاساندر در برابر اقدامات پدران (دیودوروس XVIII، ۴۹، ۱-۳) آشکارا نشان می دهد که این مقام دوم برایش نشانه ارتقاء تلقی نمی شده است. پس من کماکان درباره همانندی های میان اصطلاح به کار برده شده توسط دیودوروس و عنوان ایرانی که بنویسند تشخیص داده است تردید دارم. در چنین شرایطی مطمئن نیستم که از جمله ی نپوس (Secundum gradum imperii tenebat) نیز بتوانیم با اطمینان نتیجه بگیریم که تیتراوستس پس از شاه دومین شخص کشور محسوب می شده است. نپوس یا منبع او شاید فقط می خواسته اند متذکر شوند که در آن تاریخ، تیتراوستس در نزد اردشیر از نفوذ سیاسی فراوانی برخوردار بوده است.^{۲۰} که لزوماً بدین معنا نیست که این نفوذ سیاسی فراوان را به دلیل شغل و وظایف "کیلیارکی" خود داشته است.

۳-۳. پ. یونگه (۱۹۴۰) به پیروی از یوستی (۱۸۹۶) و مارکوارت (۱۸۹۸) مقاله ای (مخاطره جویانه) را به وظایف "هزارپتیش" اختصاص داده است. او هزارپتیش را

۱۹- به نظر من این ترجمه دقیق تر از ترجمه "شخص دوم کشور" است که گوکونسکی ۱۹۷۸، ص ۶۸ انجام داده است.

۲۰- درباره مشکلات مربوط به مقام و لقب تیتراوستس نک. لونیس ۱۹۷۷، ص ۸ پانویشت (ص ۱۹).

دارای مهم‌ترین وظایف و اختیارات در دولت ایران باستان (ص ۳۵) و رئیس دستگاه اداری مرکزی شاهنشاهی، و وزارت دادگستری سلطنتی (ص ۳۶) انگاشته است. او هم رئیس امور مالی، هم رئیس سازمان نظامی و هم مسئول شهرها بوده است (صص ۲۹-۳۶). خلاصه همان "وزیر بزرگ" بوده است. ما این تصویر را در تقریباً همه کتاب‌هایی که درباره نهادهای مرکزی هخامنشیان بحث کرده‌اند مشاهده می‌کنیم، از اوستا (۱۹۴۸، ص ۲۱۷ با اتکا به یوستی ۱۸۹۶ و یونگه ۱۹۴۰) گرفته^{۲۱} تا کوک (۱۹۸۳، ص ۱۴۴ با اشاره به یونگه) یا حتی اخیراً داندامایف (۱۹۸۹، صص ۱۱۲-۱۱۱ با نقل قول از دیودوروس و با اشاره به یونگه و مارکوارت)^{۲۲}. فقط، تا جایی که می‌دانم د. لوئیس (۱۹۷۷، صص ۱۹-۱۶) است که توانسته خود را از این *Opinio communis* (عقیده عمومی) تا اندازه‌ای برهاند.^{۲۳} البته یونگه نقل قول از تکه‌های دیودوروس و نیوس (ص ۳۵ پانوش ۵، بدون مطالعه دست اول آن‌ها) را نیز در حمایت از نظر خود فراموش نکرده است. اما اکنون دیگر خود شالوده‌های استدلال یونگه بسی کهنه و منسوخ شده‌اند.^{۲۴} در واقع اساس استدلال او مبتنی بود بر نقش برجسته‌های باریابی به حضور شاه که در خزانه تخت جمشید کشف شده‌اند، و می‌انگاشت که وجود چنین نقش برجسته‌هایی در این محل که بر روی آن‌ها تصویر و پیکره هزار پتیش دیده می‌شود^{۲۵}، نشانه‌ای است از اهمیت درجه اول وظایف این شخصیت (صص ۲۶-۲۹). اما در پی پژوهش‌های آ.ب. تیلیا و ج. تیلیا (نک. تیلیا ۱۹۷۷؛ شهبازی ۱۹۷۶ب) می‌دانیم که به احتمال زیاد اردشیر یکم محل این نقش برجسته‌ها را تغییر داده بوده و جای اصلی آن‌ها در مرکز نمای پلکان شمال

۲۱- "او نیرومندترین مقام رسمی در دربار بود."

۲۲- "سرپرست عالی کلیه کارمندان و امور دولتی و مدنی؛ نک نیز ص ۲۲۸: "بالاترین مقام مدنی در دولت".

۲۳- با وجود این او هنوز کیلیارک را برابر با "وزیر بزرگ" می‌داند (ص ۱۸-۱۷). هیتس (۱۹۶۹ ص ۶۸) نیز به نوبه خود اعتقاد دارد که یونگه در نتیجه‌گیری‌های خود زیاد تند رفته است.

۲۴- نک. گابلان ۱۹۸۴، ص ۱۳ (و پانوش ۴۰). کوک فقط اشاره‌ای گذرا دارد و کماکان مقاله یونگه را "مطالعه‌ای اساسی" می‌داند. با این حال می‌نویسد: "اما [یونگه] احتمالاً حق داشت که هزار پتیش را بالقوه (و غالباً در عمل) مهم‌ترین فرد در دربار پس از شاه در اوایل تاریخ شاهنشاهی می‌دانست." ظاهراً کوک متوجه تناقض اساسی گفته‌های خود نشده است. این مثال بار دیگر شدت و قدرت و استمرار اقتدار برخی از تفسیرها را نشان می‌دهد که یک بار برای همیشه "بنیادی و اساسی" شده‌اند. بسیار مایه دریغ است که هیچ تاریخ‌نویس جدیدی به شکاکیت هوشمندانه لوئیس (۱۹۷۷، ص ۱۵ پانوش ۷۱ و ص ۱۸ پانوش ۹۳) توجه نکرده است.

۲۵- البته اگر اصولاً این پیکره‌ها مربوط به هزار پتیش باشد! (نک. بعد پانوش ۳۴).

شرقی و پلکان شرقی کاخ آپادانا بوده است. از آن زمان معلوم شده که تمام فرضیات یونگه در مورد نقش والا و برتر کیلیارک در دستگاه اداری و صدارت عظمی و امور مالی و ارتش که مبتنی بر همین محل نقش برجسته‌ها بوده‌اند بی‌پایه هستند و باید کنار گذاشته شوند.

۳-۴. برای پیشرفت پژوهش، آنچه برای ما باقی‌مانده فقط مسأله نام "رئیس هزارتن" و بررسی نقش کیلیارک‌ها از لحاظ وضعیت شعلی است. نیوس هنگام سخن درباره درخواست باریابی به حضور شاه توسط کونون، می‌نویسد «بنا به رسم پارسیان [ex more Persarum] او نخست نزد کیلیارک تیتراوستس رفت، و گفت که قصد دارد با شاه بزرگ ملاقات و مذاکره کند "هیچ‌کس بدون این کار قادر به باریافتن به حضور شاه نیست" (۳، ۲-۳). آن‌گاه نویسنده به شرح گفتگوی میان تیتراوستس و کونون می‌پردازد: اولی به دومی یادآور می‌شود که شرفیابی به حضور شاه مستلزم اجرای رسم "به خاک افتادن" [Proskynèse] است. اگر کونون مایل به انجام چنین کاری نبود می‌توانست پیام خود را توسط خود تیتراوستس به شاه برساند، که همین کار را هم می‌کند (۳، ۳-۴). الیان (VH I 21) درباره باریابی دیگری، این‌بار به درخواست ایمنیاس اهل تیس از همان تیتراوستس، داستان مشابهی را گزارش می‌دهد و او نیز تأکید می‌کند که «کیلیارک مأمور اعلام حضور سفیران به شاه و درخواست اجازه شرفیابی و اعلان آن بود.» ایسمنیاس برخلاف کونون نپذیرفت که پیامش را تیتراوستس به شاه برساند، و قبول کرد (البته به نیرنگ!) که در برابر شاه سجده کند. دقیقاً مشابه همین جریان را در حکایت پلوتارک (تمیستوکلس ۲۷، ۲-۷) درباره باریابی تمیستوکلس آتنی به حضور شاه می‌یابیم که در آن زمان ارتبان کیلیارک بوده و همان سخنانی را که تیتراوستس به کونون و ایسمنیاس گفته بود تکرار می‌کند.^{۲۶}

در این‌باره یادآور می‌شویم که هسوخیوس در فرهنگ خود زیر واژه azarpateis تعریف زیر را ارائه داده است: «آنان "سالاریار" (eisaggeleis) پادشاهان ایران هستند.» پس گویا این وظیفه رئیس تشریفات [یا حاجب یا پرده‌دار] یا سالاریار امری است کاملاً تأیید شده.^{۲۷} به عبارت دقیق‌تر از «رئیس تشریفات سلطنتی» می‌توان سخن

۲۶- نک. فیلوستراتوس، زندگانی آپولونیوس I، ۲۷ (که در آن راهنمای شرفیابی فقط "شهرب" نامیده شده است).

۲۷- بنگرید به احتیاط‌ها و شکاکیت‌های لوتیس ۱۹۷۷، صص ۹-۱۸ (پانوست).

گفت که کارمندان زیادی در زیردست خود داشته است.^{۲۸} درست به همین دلیل است که از مدت‌ها پیش (نک. یوستی ۱۸۹۶) به طور کلی پذیرفته‌اند که در برخی صحنه‌های باریابی تخت‌جمشید یک کیلیارک نیز حضور دارد (یونگه ۱۹۴۰).^{۲۹} در عین حال اظهار عقیده شده است که به احتمال زیاد همین پاینام "هزارپتیش" یا "فرمانده هزارتن" هم به علت وظیفه مراقبت از دربار و جان شاه و هم راه دادن دیگران به درون کاخ بوده است. حتی لقب "هزارپتیش" در سازمان هخامنشی پیش‌پا افتاده و معمولی است. معمولاً چنین می‌اندیشند که هزارپتیش درباری فرمانده واحدی مرکب از ۱۰۰۰۰ *mēlophores* [مأمور وصول خراج؟؟] بوده است که این‌ها نیز بخشی از ۱۰۰۰۰ نگهبان شاهی یا گارد جاویدان بوده‌اند - نگرهبانانی که تصاویر آن‌ها را در شوش و تخت‌جمشید می‌بینیم.^{۳۰} پس کیلیارک مسؤول پاسداری از جان و کاخ شاه بوده است (نک. دیودوروس XI، ۶۹: ارتبان فرماندهی *doryphores* بود).^{۳۱}

۳-۵. تا جایی که من می‌دانم، فقط ۹ شخصیت صریحاً با این لقب نامیده شده‌اند:
* رانوسبات که همراه داریوش یکم در لشکرکشی علیه سکاها شرکت دارد

(پولیانوس VII، ۱۲).

* کلمنت اسکندرانی از فردی موسوم به اورونتوپات در مقامی مشابه نام می‌برد

(FGrH3F174).

* آیسخولوس (نمایشنامه ایرانیان ۳۰۴) به کیلیارک داداکه اشاره می‌کند (ضمناً از

آرتمبار نیز به عنوان "فرمانده ده‌هزار اسوار" نام می‌برد).

* آرْتَبان کیلیارک دربار اردشیر یکم است (پلوتارک، آلکیبارس ۲۷، ۲)؛ او فرمانده

۲۸- مثلاً "نگهبانان درهای کاخ" (هرودوت III، ۷۷) و اینان با "سالاریار" فرق داشته‌اند.

۲۹- ولی نک. نظر متفاوت هینتس (۱۹۶۹، صص ۶۳ و بعد) و نیز پانوست بعدی شماره ۳۴.

۳۰- درباره دو اصطلاح *mēlophores* / *doryphores* بنگرید به ویژه به هراکلیدس کومایی، آتائوس XII، ۵۱۴ ب. هسوخویوس ذیل این واژه‌ها می‌نویسد: *tu basileōs Therapeia Persikē*. یکی از کیلیارک‌ها، آرْتَبان، در ارتباط مستقیم با *doryphores* کاخ قرار داشته است (دیودوروس XI، ۶۹، ۱).

۳۱- لوتیس (۱۹۷۷، ص ۱۷ و پانوست ۹۱) عقیده دارد که در دوره داریوش سوم، کیلیارک (تَبَرزن) فرمانده سواران محافظ خاندان شاهی بوده است، ولی چنین چیزی در آرین در تأیید نظر او وجود ندارد (III، ۲۱، ۱ و ۲۳، ۴؛ نک. پانوست بعدی (من) - مگر آن‌که فرض کنیم سواران همراه تَبَرزن همان *melophoroi*هایی هستند که هنگام نبرد گائوگاملاگرد داریوش را گرفتند (III، ۱۳، ۱). اما حتی در این صورت، این بدان معنا نیست که تَبَرزن (که در جریان نبرد نامی از او نیست) همیشه مقام فرماندهی را برعهده داشته است.

نهادهای ایرانی و نهادهای مقدونی... □ ۴۴۳

نگهبانان کاخ است و دیودوروس (XI، ۶۹، ۱) از او به عنوان "با نفوذترین فرد نزد خشایارشا" نام می‌برد.

* پلوتارک (تیمستوکلس ۲۹، ۲) فرد دیگری به نام روکسان را نیز کیلیارک دربار اردشیر یکم می‌داند.

* فردی به نام منوستان هزار پتیش دربار سعدیانوس بوده است (کتزیاس ۴۶).

* در دربار اردشیر دوم دوبار از تیرائوستس به عنوان هزار پتیش نام برده می‌شود (نیوس، کونون ۳، ۲؛ لیان VH I، 21).

* دیودوروس (XVII، ۳، ۳) باگواناس را خواجه و کیلیارک (ho chiliarchos) و مسؤول قتل اردشیر سوم می‌شمارد. همین مؤلف او را "وفادارترین دوست" اردشیر سوم در فتح مجدد مصر در ۳۴۳ ق.م می‌داند (XVI، ۴۷، ۳؛ نک. ۴): او پیش از آن‌که به فرماندهی "شهری‌های بالا" منصوب شود، از این تاریخ فرمانده یکی از لشکرهای ارتش بود (۵۰، ۸).

* و سرانجام، تیرزن که در زمان داریوش سوم این عنوان را داشت. ۳۲

پس بیشتر این کیلیارک‌ها را فقط از طریق اشاره‌ها می‌شناسیم که واقعیت تاریخی برخی از آنان نیز می‌تواند مورد تردید قرار گیرد. اگر - همراه با یونگه و دنباله‌روان او - بپذیریم که تمام کسانی که دارای وظایف معمولاً منسوب به کیلیارک بوده‌اند بنابراین مقام کیلیارک داشته‌اند، در آن صورت فهرست ما درازتر خواهد شد. دیگر "سالاربار"هایی که از طریق منابع کلاسیک می‌شناسیم، بخصوص عبارتند از پرگزاسپه نزد کمبوجیه (هرودوت III، ۳۴: tas aggelias esepheree) و آریستوزن نزد اردشیر سوم (دیودوروس XVI، ۴۷، ۱: eisanggeleus). معمولاً نتیجه گرفته‌اند که هر دوی آنان کیلیارک بوده‌اند (یونگه ۱۹۴۰، ص ۱۹)، اما این امر هنوز اثبات نشده است. ۳۳ در دربار آستیگ،

۳۲- آرین (III، ۲۱، ۱) پس از نبرد گائوگاملا او را چنین توصیف می‌کند: "کیلیارک سوارانی که همراه با داریوش گریختند". در عوض، در III، ۲۳، ۴ او رسماً عنوان chiliarchos tou Dareiou می‌گیرد. پروه (شماره ۵۴۳) و بازورت (۱۹۸۸، صص ۴۲-۳۴۱) فقط عنوان دوم را معتبر می‌دانند.

۳۳- درباره آریستوزن نک. لوئیس ۱۹۷۷، ص ۱۹. درباره پرگزاسپه که یونگه او را کیلیارک می‌داند (۱۹۴۰، ص ۲۷ پانوست ۱). خواهیم دید که عنوان "بیام‌آور" یا "بیک شاه" او ربطی به عنوان "سالاربار" ندارد: نک. هرودوت III ۷۷ که در آن‌جا بیک‌های شاه خواجه‌ها هستند (نیز ← گزنفون، کوروشنامه VII ۵، ۶۵-۶۰). در هرودوت III ۱۴۰، این دربان‌ها [Pylorai] هستند که درخواست سولوسون را به اطلاع شاه می‌رسانند و پاسخ شاه را به او می‌گویند.

این نقش را ساکاس ساقی شاه برعهده داشته است (گزنفون، کوروشنامه I، ۳، ۸): «وظیفه او آن بود که هر که را خواستار شرفیابی بود به پیشگاه آستیگ هدایت کند و هر که را که صلاح نمی دانست وارد شود دور سازد.»

۳-۶. با توجه به همه نکات فوق، عملاً در اسناد موجود هیچ نشانی از "وزیر بزرگ" بودن کیلیارک که مجموع دستگاه دولت مرکزی را زیر نظر داشته باشد وجود ندارد. آگاهی ما از سازمان دربار مرکزی ایران بسیار کمتر از آن است که تأیید کنیم کیلیارک مهم ترین شخصیت دربار بوده است.^{۳۴} یگانه وظیفه ای که پیوسته در مورد او مشاهده می کنیم^{۳۵}، وظیفه نظارت بر ورود افرادی است که خواهان باریابی به حضور شاه بزرگ هستند، و البته به طور کلی تر، حفظ نظم در کاخ به کمک ۱۰۰۰ سرباز گارد سلطنتی. شکی نیست که با یک وظیفه مهم سیاسی سروکار داریم چون دارنده آن می تواند از لحاظ نظری اجازه ندهد کسی مستقیماً به شاه دسترسی یابد، یا برعکس می تواند دسیسه ای را علیه شاه ترتیب دهد. پس بی گمان کیلیارک بدون هیچ گونه تردید شخصیت مهمی بود، در غیر این صورت درک این که چرا اسکندر این مقام را به هفایستیون بخشید دشوار می شود. ولی این بدان معنا نیست که تنها این مقام می توانسته برترین و بالاترین پایگاه را به دارنده آن ببخشد. با آن که برخی کیلیارک ها به نزدیک ترین و با نفوذترین افراد در نزد شاه بزرگ تبدیل شدند، اما این مرحمت شاهانه هرگز تنها به کیلیارک ها محدود نمی شد.

۳۴- باید اصلاً ببینیم که آیا فقط یک کیلیارک در زمان واحد وجود داشته است. از سویی به یاد می آوریم (نک. ۴-۳) که در آغاز پادشاهی اردشیر دو کیلیارک (آرتیان و روکسان) همزمان باهم انجام وظیفه می کرده اند، از سوی دیگر هسوخوس فرهنگامه نویس برای تعریف این مقام از اسم جمع استفاده می کند (azarpateis) گویی به گروهی کیلیارک اشاره دارد (نک. لوئیس ۱۹۷۷، ص ۱۷ پانوش ۸۴). از نظر یوستی (۱۸۹۶، ص ۶۶۰) بدیهی بوده که چندین کیلیارک در دربار ایران وجود داشته باشند. نظر هینتس نیز همین است (۱۹۶۹، صص ۶۶-۶۸) و اعتقاد دارد از یک سو شخصیت ترسیم شده روی نقش برجسته ها شخص کیلیارک نیست بلکه افسر گارد سلطنتی است که گروهی چماق دار (skēptouchoi) در زیر دست خود داشته است، و از سوی دیگر، کیلیارک های (۹ گانه دیگر) دربار در زیر دست شخص هزاربیتش، یعنی فرمانده گارد سلطنتی، کار می کرده اند. اما تشخیص هویت کیلیارک و تفکیک او از "افسر گارد سلطنتی" (Hofmarschall) (مانند پاراناکا در PFT [لواح خزانه تخت جمشید] توسط هینتس نیز مشکلات دیگری پدید می آورد که لوئیس (۱۹۷۷، صص ۸۹) به درستی روشن کرده است.

۳۵- اما لوئیس (۱۹۷۷، صص ۱۸-۱۹ پانوش) به درستی شباهت میان سه داستان گزارش شده ی پلوتارک را دریافته است. گزارش های نیوس و ایان مشکوک است و گویی از یک الگوی واحد پیروی کرده اند.

نمونه‌های رانوسبات و اورونتویات نزد داریوش یکم، داداکه^{۳۶} نزد خشایارشا، آریستوزن (با صفت eisaggeleus) نزد اردشیر سوم و نبرزن نزد داریوش سوم همگی نشان می‌دهند که این شخصیت بخصوص از لحاظ جسمانی و فیزیکی با شاه نزدیکی زیادی داشته است: بنابراین کیلیارک‌ها می‌بایست در همه جابه‌جایی‌ها (به‌ویژه در لشکرکشی‌ها) همراه و در کنار شاه باشند، چنان‌که می‌دانیم مراسم درباری با همان شدت و دقت کاخ‌ها در اردوگاه‌های جنگی نیز اعمال می‌شد (پریان ۱۹۸۸b). این نیز شایان تأکید است که آریستوزن و نبرزن به راستی فرماندهی سپاهی را نیز بر عهده داشتند.

۷-۳- اکنون زمان آن است که به همان تکه از دیودوروس که بحث خود را از آن‌جا شروع کردم بازگردم. هیچ دلیلی نداریم تردید کنیم که اسکندر لقب کیلیارک را از هخامنشیان گرفته است. اما در عین حال این لقب را باید در چارچوب و قالب خودش قرار داد. درباره امتیازات ویژه‌ای که این لقب برای هفایستیون به بار آورده است عملاً هیچ چیز نمی‌دانیم.^{۳۷} اما وقتی دیودوروس می‌افزاید «سپس اسکندر هنگامی که ستایشگر آداب و رسوم دیگر پارسیان شد، به نوبه خود قدرت‌ها و اختیارات گسترده و افتخارات زیادی به هفایستیون اعطا کرد» (دیودوروس XVIII ۴۸، ۴) منظورش آن است که منزلت و پایگاه سیاسی هفایستیون نزد اسکندر برتر و بالاتر از پایگاه کیلیارک‌های هخامنشی نزد شاه بزرگ بود. می‌دانیم که هفایستیون ضمن دارا شدن مقام کیلیارک، مقام فرماندهی کل سواره نظام را نیز حفظ کرد: این بدان معناست که کیلیارک سوار با کیلیارک دیوانی تفاوت دارد (گوکوفسکی ۱۹۷۸، صص ۱۷۸-۱۷۷). پس این کار خاص اسکندر بوده که خواسته به هفایستیون که دوست قدیم و صمیمی دوره نوجوانی‌اش بوده جایگاه پر افتخارتری اعطا کند، با توجه به این‌که هیچ عنوان

۳۶- به‌راستی اگر بخواهیم می‌توانیم این شخصیت‌ها را تاریخی تلقی کنیم! می‌دانیم داستانی که برای کیلیارک رانوسبات نقل کرده‌اند (پولیانس VII، ۱۲) گرت‌برداری کاملی است از تکه‌ای در هرودوت در مورد ماجرای زوپیر (III، ۱۵۴). این واقعیت که نام کوچک داداکه ایرانی است (اشمیت ۱۹۷۸) اثبات نمی‌کند که شخصیت خیالی آیسخولوس واقعیت تاریخی داشته است.

۳۷- پلوتارک (اسکندر ۴۷، ۹) می‌نویسد: «اسکندر از هفایستیون برای ارتباط با بربرها و از کراتروس برای روابط با یونانیان و مقدونیان استفاده می‌کرد». این گفته بدان معنا نیست که هفایستیون وظیفه eisaggeleus [سالار بار] را که مقام جداگانه و مخصوصی در دربار اسکندر بوده بر عهده داشته است.

معادلی در دربار مقدونی وجود نداشته است، منطقی بوده که اسکندر از عنوان هخامنشی کیلیارک استفاده کند، به ویژه هنگامی که قصد داشته سیاست ایران‌گرایانه خود را شدت بخشد (نک. بلوتارک، اسکندر ۴۷، ۹). به سخن دیگر، این مقام کیلیارک نبود که به هفایستیون نفوذ و اعتبار می‌بخشید، بلکه این هفایستیون بود که بر نفوذ و اعتبار این مقام می‌افزود؛ چنان‌که پس از مرگ ناگهانی هفایستیون، دیگر به هیچ‌یک از یاران اسکندر چنین لقبی اعطا نشد.

در چارچوبی کاملاً ویژه، پردیکاس در سال ۳۲۳ [ق.م.] از عنوان کیلیارک برخوردار شد (Arrien Succ. FG rH 156 F1.3; Dexippe, FG rH 100F8.4)، حال آن‌که سلوکوس از میان یاران اسکندر لقب و وظیفه و مسؤولیت "هوپارخی" دریافت کرد (دیودوروس XVIII، ۳، ۴) که مطابقت داشت با وظیفه کیلیارکی سواره نظام هفایستیون. یونگه (۱۹۴۰ ص ۳۶ پانوش ۱) از فرصت بهره می‌گیرد و پردیکاس را وارث مستقیم کیلیارک‌های هخامنشی می‌داند. اما شرایط و اوضاع و احوال چنان غیرمنتظره و فوق‌العاده بوده است که جای چنین تشبیهی نیست.^{۳۸} با مرگ اسکندر، مقام کیلیارکی منحل می‌شود و این هنگامی است که تقسیم‌بندی Triparazdeisos [سه خدایی = سه شاهی] پیش می‌آید و آنتی پاتر نیز به خود لقب épimélète [سرپرست، قیم [شاه]] می‌دهد که واژه‌ای است مقدونی‌تبار (هموند ۱۹۸۸). پیدایش مجدد این مقام در ۳۱۹ [ق.م.] در شرایط خاصی انجام می‌گیرد. سپس آنتی‌پاتر قدرت‌های اساسی را به پولوپرخون می‌سپارد که مسؤولیت سرپرستی شاهان [دو پسر صغیر اسکندر] و نیز فرمانده کل قوا را با اختیارات کامل برعهده می‌گیرد. عنوان کیلیارک بخشیده شده به کاساندر [پسر آنتی‌پاتر] صرفاً یک لقب تشریفاتی و افتخاری است - که کاساندر نیز بی‌درنگ این را درمی‌یابد (دیودوروس XVIII ۴۹، ۱-۳).

سرانجام آن‌که، نتایج بررسی و پژوهش درباره این جنبه از تداوم‌ها/گسست‌ها بسی نومیدکننده هستند. علت این امر آن است که از خود این نهاد هخامنشی مدارک اندکی داریم و بنابراین آن را به درستی نمی‌شناسیم. متن مورد اشاره دیودوروس هم

۳۸- یونگه نقش پردیکاس نزد شاهان را مقایسه می‌کند با نقش کیلیارک هنگام جانشینی داریوش؛ اما فرضیه‌هایی که در این باره مطرح می‌سازد (ص ۲۷ پانوش ۱) ارزشی ندارند.

برای حجیم کردن پرونده هخامنشی مورد استفاده قرار گرفته و هم به منظور تغذیه اندیشه درباره تداوم‌های هخامنشی - هلینستی. این چنین سردرگمی روشن‌شناختی نتیجه‌ای جز خطا و گمراهی نمی‌تواند داشته باشد. در واقع، متن دیودوروس به ما اجازه نمی‌دهد با اطمینان کامل نتیجه بگیریم که کیلیارک در دربار ایران نقشی به بلندپایگی "وزیر بزرگ" را داشته است: و از این رو همان بهتر که این اصطلاح را رها کنیم.

۴- نوکرهای سلطنتی مقدونی

۴-۱- پرسش دیگری که حق داریم مطرح کنیم، آن است که آیا شاهان مقدونی حتی پیش از لشکرکشی اسکندر نهادهای هخامنشی را اقتباس کرده بوده‌اند؟ د. کیناست در کتابی (۱۹۷۳) که دقیقاً به خاطر این موضوع تألیف کرده است به این پرسش پاسخ مثبت می‌دهد و اعتقاد دارد که فیلیپ دوم به نحوی سیستمی و منظم نهادهای هخامنشی را اقتباس کرده بوده است. مؤلف روشن می‌سازد که پدر اسکندر علاوه بر پیاده کردن نظام شهرابی در تراکیه (کیناست ۱۹۷۳، صص ۱۵-۱۲)، سازمان دیوانی و درباری "دبیرخانه سلطنتی" (همان، صص ۱۹-۱۵)، نهاد گاردها یا محافظان شخصی مرکب از دوستان را نیز اقتباس و تأسیس کرده است (همان، صص ۲۰-۱۹). از دیدگاه نویسنده، ناب‌ترین و بارزترین نشانه این تأثیرات هخامنشی، تأسیس نهاد "نوکرهای شاهی" (basilikoi Paides) است. تکیه اصلی او متنی است از آریین (IV، ۱۳، ۱) که مربوط می‌شود به ماجرای کالیستنس و آنچه را که به "توطئه نوکرها" معروف شده است (IV، ۱۴-۱۳):

از زمان فیلیپ رسم شده بود که فرزندان (Paides) مقدونیان بلندپایه را که به سن بلوغ می‌رسیدند، برای خدمت در نزد شاه [Therapeia tou basileōs] نام‌نویسی می‌کردند: وظیفه آنان خدمت در زندگی شخصی روزانه شاه و بخصوص مراقبت و نگهداری هنگام خواب و برای خوب خوابیدن شاه بود. و نیز هنگامی که شاه قصد سواری داشت، این نوکرها اسبان را از مهتران می‌گرفتند و نزد شاه می‌آوردند و به شیوه پارسیان به شاه کمک می‌کردند تا سوار اسب شود (Kai aneballon houtoi basilea persikon tropon) در رقابت‌های شکار نیز در کنار شاه حضور داشتند.

کوئینته - کورچه نیز دوباره به این نهاد اشاره می‌کند. او نخست تصریح می‌کند

که در میان نیروهای امدادی که آمونتاس، پسر آندرومنوس، برای اسکندر که در آن زمان در بابل بود آورد، پنجاه جوان نیز از خاندان‌های بزرگ مقدونی وجود داشتند که برای خدمت در گارد "محافظان شخصی" شاه (ad Custodiam corporis) آورده شدند.^{۳۹} «زیرا همین افراد در سر سفره به شاه خدمت می‌کنند؛ در پشت در اتاق شاه نگهبانی می‌دهند؛ این‌جا در واقع پرورشگاه فرمانداران و سرداران ارزشمند است که آنان دوره آموزشی خود را همانند یک مدرسه در آن می‌گذرانند.» (V: haec incrementa Sunt et rudimenta, ۱، ۴۲). آن‌گاه نویسنده به حکایت خود درباره "توطئه نوکران" بازمی‌گردد:

چنان‌که در بالا گفتیم، این رسم اشراف مقدونی بود که پسران خود را در هنگام تحصیل در خدمت شاه می‌گذاشتند (adultos liberos egibus tradere)، و برای وظایفی که چندان بی‌شبهت به کار بردگان و غلامان نبود. آنان به طور نوبتی و چرخشی شب‌ها در پشت در اتاقی که شاه استراحت می‌کند نگهبانی می‌دادند؛ هم‌اینان بودند که معشوقه‌های شاه را از در دیگری که نگهبان مسلح نداشت وارد اتاق شاه می‌کردند. هنگامی که شاه می‌خواست سواری کند، اینان اسب‌ها را از دست مهتران می‌گرفتند و نزد شاه می‌آوردند؛ هنگام شکار یا جنگ نیز در کنار شاه بودند، زیرا کاملاً به فنون سواری آشنایی داشتند. همه می‌دانستند که آنان از این امتیاز مهم برخوردارند که در حضور شاه بنشینند و با او غذا بخورند. فقط شاه بود که قدرت داشت آنان را مجازات بدنی کند. در نزد مقدونیان، یگان آنان همانند نوعی مدرسه نظامی برای پرورش افسران و فرمانداران بود؛ از میان هم اینان بود که شاهان بعدی پدیدار شدند و نوادگان ایشان سال‌ها بعد در برابر قدرت روم مضمحل گشتند. (VIII، ۶، ۲-۶).

۲-۴. می‌دانیم که پس از اسکندر این نهاد از بین نرفت. از طریق دیودوروس (XIX، ۵۲، ۴) می‌دانیم که در سال ۳۱۶ کاساندر به اقداماتی علیه الکساندر چهارم جوان [پسر اسکندر از شاهدخت ایرانی] پرداخت که همراه با مادرش ژکسانه در قلعه آمفی پولیس زندانی بود: «او همچنین نوکرانی را که از کودکی بنا به رسم با او بزرگ شده و پرورش یافته بودند (tous eiothotas paidas suntrephetai) مرخص کرد و

۳۹- نک. دیودوروس XIII، ۶۵، ۱: «۵۰ تن از پسران دوستان شاه که پدرانشان برای خدمت در یگان "محافظان شخصی" [Pros tēn Sōmatophylakian] فرستاده بودند.»

فرمان داد که تعلیم و تربیت او شاهانه نبوده بلکه همانند افراد عادی بوده است. ^{۴۰} (kai tēn agōgēn ouketi basilikēn, all'idiōtou) همچنین بعدها از وجود این‌گونه نوکرها یا "غلامان" در دربار فیلیپ پنجم (تیت - لیو XXXIX، ۲۵، ۸) و در دربار پرسئوس (تیت - لیو ۴۵، ۶؛ نک. هموند ۱۹۸۸، ص ۵۶۶) خبر داریم. حضور "نوکران" نزد جانشینان اسکندر [= دیادوخی] نیز مستند و مسلم است (نک. هموند ۱۹۸۸، ص ۱۹۵ پانوش ۲) اثومینس هنگام نبرد گابی (سال ۳۱۶ ق.م) "دو گروهان نوکر در اختیار داشت که هر یک مرکب از ۵۰ سرباز بودند" (دیودوروس XIX، ۲۹، ۳؛ نک. پولیانوس IV، ۸، ۴). اینان را همچنین در کنار سلوکوس و در میان اطرافیان او می‌بینیم که جزء دوستان جانشین او نام‌برده شده‌اند (XIX، ۹۰، ۱؛ ۹۱، ۴). همچنین از طریق تیت - لیو (VIII، ۲۴، ۱۲) می‌دانیم که این نهاد در دربار اپیروس نیز بعداً ایجاد شده که بدون هیچ تردیدی براساس الگوی مقدونیه بوده است. سرانجام، وجود یک یگان از این غلامان یا نوکران بزرگزاده (۶۰۰ نفر در دوره‌ی آنتیوخوس چهارم) در دوره‌ی سلوکیان مورد تأیید قرار گرفته است (بیکرمن ۱۹۳۸، ص ۳۸).

درباره خود نهاد، اطلاعات مؤلفان مختلف در نکات اساسی همسان است. نوکرها جوانان بالغی بوده‌اند^{۴۱} که خاندان‌های بزرگ اشرافی مقدونی آن‌ها را به دربار می‌فرستاده‌اند. آنان در آنجا پرورش می‌یافته‌اند و به ویژه در فنون سوارکاری آموزش می‌دیده‌اند. همه آنان نسبت به شاه وفادار و سرسپرده بوده‌اند که فقط او حق هرگونه اعمال قدرتی بر آنان داشت^{۴۲} و امتیازهای متعددی (از جمله غذا خوردن نشسته با او) در اختیارشان می‌گذاشت. زندگی آنان وقف خدمت از نزدیک به شاه بود و می‌بایست شبانه روز مراقب و محافظ وی باشند.^{۴۳} یکی از وظایف آنان رسیدگی به اسب‌های سلطنتی بود (نک. دیودوروس XVII، ۷۶، ۵) و به‌ویژه باید به شاه در

۴۰- درباره این تکه از کتاب دیودوروس، بنگرید به ملاحظات انتقادی هموند ۱۹۸۸ ص ۱۳۵ پانوش ۱.

۴۱- به نظر هموند (۱۹۸۸ ص ۳۷۱ پانوش ۲) بین ۱۴ تا ۱۸ سال داشتند.

۴۲- نک. نیز الی بین XIX، VH، ۴۹ و Val.Max، III، ۳.

۴۳- نک. نیز تیت - لیو ۴۵، ۶: «در مقدونیه فرزندان اشرافی را که برای خدمت به شاه انتخاب می‌شدند، "نوکران سلطنتی" (pueri regii) می‌نامیدند.» Val.Max، III، ۳ از واژه‌های nobilissimi Pueri استفاده می‌کند، و الی بین (در همان‌جا) می‌نویسد: "فیلیپ بر جسته‌ترین و ممتازترین جوانان مقدونی" (dokimōtatai) را به خدمت خود (Therapeia) می‌گرفت.

سوار شدن بر اسب کمک می‌کردند. آنان همچنین در شکارها و پیکارهای شاهانه شرکت می‌کردند. تداوم این نهاد در مقدونیه دوره هلینیستی، نزد "دیدوخی" [= جانشینان اسکندر]، و نزد سلوکیان، طبعاً پرسش در مورد خاستگاه این نهاد را پیش می‌آورد. آیا چنان‌که کیناست می‌انگارد، خاستگاه این نهاد هخامنشی بوده که فیلیپ دوم آن را اقتباس کرده است؟^{۴۴}

۳-۴. باید قبول کرد که دلیل آوری این دانشمند آلمانی در مورد این نکته^{۴۵} بیشتر کلی و کنایی و بسیار کمتر قانع‌کننده است. گویی یک ذهن سیستمی او را به این‌گونه استدلال کشانده است. برخلاف آنچه او می‌گوید، اصطلاحی که آریین به کار برده است (tropon ton Persikon) لزوماً اثبات‌کننده آن نیست که یگان نوکران اقتباسی بوده است از سوی فیلیپ از دربار هخامنشی. در برخی از چارچوب‌ها و قالب‌های بحث، این اصطلاح می‌تواند اشاره‌ای باشد به اقتباس سبک زندگی پارسی توسط مقدونیان (نک. آریین VI ۲۹، ۲؛ پنوکستاس؛ VII، ۴، ۷: ازدواج‌های شوش). اما در این‌جا اشاره به پارس فقط مربوط به یکی از وظایفی است که به نوکران محول شده بود: "کمک به شاه در سوار شدن بر اسب" (aneballon؛ نک. کوئینته - کورچه: Cum rex ascensus esset). نزد پارسیان وزن زره و جوشن و جنگ‌افزارها و فقدان رکاب 46 مستلزم آن بود که کسی به سوار برای نشستن بر اسب کمک کند (نک. هلیودوروس IX، ۱۵)^{۴۷} می‌دانیم که یکی از افتخارات و امتیازات تیریباز آن بود که "هیچ‌کس جز او به اردشیر [دوم] در سوار شدن بر اسب کمک نمی‌کرد" (گزنفون، آتابلیسی، IV، ۴، ۴: epi ton hippon aneballen). کافی است رساله‌های گزنفون درباره اسب سواری را بخوانیم تا دریابیم که اصطلاح ton tropon persikon برای سواران یونانی به اصطلاحی فنی تبدیل شده بود. "خوب است مهتر بلد باشد سوار را به سبک پارسیان بر اسب بنشانند" (Eq. 6,12; cf. Hip. I,17)،

۴۴- من در یک بررسی قبلی (بریان ۱۹۸۷b، صص ۳ و ۶) وظیفه خود دانستم دنباله این تفسیر را بگیرم.

۴۵- با این حال لازم می‌دانم تأکید کنم که به نظر من در این زمینه میدان پژوهش همچنان باز و جالب و سودمند است (من به این موضوع در بریان ۱۹۹۱a دوباره بازگشتم).

46- برنارد لوئیس پروفیسور آمریکایی اخیراً در یک سخنرانی به نقل از منابع متقدم عربی (که ذکر نشده) گفته است که رکاب اختراع ایرانیان بوده است (روزنامه شرق، شماره ۲۳۹ سه‌شنبه ۲۳ تیر ۱۳۸۳، ترجمه بهزاد کریمی) - م.

۴۷- این نکته را وین یرون (۱۹۶۸، صص ۸۹-۹۳) اثبات کرده است؛ نک. نیز والسر ۱۹۸۳، به‌ویژه صص ۱۷-۱۸.

حال آن‌که متون بعدی نشان می‌دهند که این اصطلاح تا زمان رومیان نیز ارزش فنی خود را حفظ کرده بود (وین‌یرون ۱۹۶۸، صص ۹۰-۹۱).

در مورد سواره نظام مقدونی نیز چنین بود. وانگهی وجود مَرَبیان سوارکاری (anaboleus) در نزد اسکندر توسط آراین (I, 15, 6) مورد تأیید قرار گرفته است. آراین می‌نویسد هنگام نبرد گرانیکوس، شاه از آرتِه می‌خواهد یک نیزه یدکی به او بدهد؛ این فرد به عنوان "یکی از مَرَبیان سوارکاری سلطنتی" (anaboleus tōn basilikōn) معرفی شده است، بی‌آن‌که آراین تصریح کند که او یکی از "نوکران" بوده است. در چنین شرایطی حتی می‌توان انگاشت که اصطلاح به کار برده شده توسط آراین ربطی به "یگان نوکرها" نداشته است. به هر شمار، در این زمینه، ارتباط با یک نهاد هخامنشی واقعیت خود را از دست می‌دهد. همین که کیناست (که اصلاً مسأله را مطرح نمی‌کند) برای یافتن کمترین اشاره‌ای به وجود چنین یگانی در دربار هخامنشی دچار اشکال شده است خود دلیل روشنی است که چنین اشاره‌ای در هیچ‌جا وجود ندارد. البته به جز در تفسیر نادرست همان تکه آراین که نویسنده به آن استناد کرده است! و بالاخره این را نیز بیفزاییم که گمان نمی‌رود فیلیپ این "یگان نوکران" را خلق الساعه و از هیچ تأسیس کرده باشد: احتمال بسیار زیادی هست که نوکران سلطنتی بسیار قبل از فیلیپ دوم در مقدونیه وجود می‌داشته‌اند و او تنها آن‌ها را دوباره سازماندهی کرده است (هموند ۱۹۷۹، صص ۱۶۷، ۱۶۸ پانوشت ۱؛ و ۴۰۱ پانوشت ۱).

۴-۴- به نظر من، یگانه نتایجی که مورخ می‌تواند از تحلیل به دست آورد، نه در نظام ارتباط و پیوند نهادی، بلکه در عرصه تاریخ تطبیقی است. از گفته‌های آراین و کوئینته - کورچه در واقع چنین برمی‌آید که الگوبرداری و سازماندهی مجدد یگان نوکران و غلامان نمایانگر سیاست شاه برای هم اطمینان از پرورش عده‌ای افسر وفادار و مخلص در ارتش و صاحب‌منصب در امور اداری، و هم کسب وفاداری خاندان‌های بزرگ اشرافی بوده است. سپردن جوانان نجیب‌زاده به شاه از آغاز بلوغ، در واقع به گروگان دادن آنان بوده است (نکته‌ای که کیناست ۱۹۷۳، ص ۲۶۶ به درستی دریافته است). و این یک شکل ساختاری بوده که هخامنشیان نیز ناچار به مقابله با آن بوده‌اند. بدین‌منظور جوانان اشراف‌زاده پارسی را به دربار می‌فرستاده‌اند. این جوانان در

آنجا برحسب سن طبقه‌بندی می‌شدند و تحت آموزش‌های طولانی قرار می‌گرفتند تا سپس به سربازانی کامل و مردانی وفادار و مخلص نسبت به دودمان شاهی تبدیل شوند. زمان اوج و پایان این تعلیم و تربیت با نوعی "آیین‌گذار" برگزار می‌شد، که خود آیین آن را با agogē اسپارتی مقایسه کرده است (RTP: 449-451). با این روش پارسیان همانند مقدونیان جوانان نجیب‌زاده ناآرام و پُرشور و شور ایلیاتی را به یک نجیب‌زاده درباری کاملاً ایثارگر و سرسپرده به منافع نظام پادشاهی تبدیل می‌کردند. در هر دو مورد، تأکید اصلی آموزش و پرورش سلطنتی، استوار بر سنن کهن خانوادگی و قبیله‌ای بود. مقایسه در همین‌جا به پایان می‌رسد، و دیگر در ایران و نزد هخامنشیان سخنی از "یگان غلامان و نوکران" نمی‌توان گفت.

۵- هرمولائوس و اسکندر: سنت‌های مقدونی و سنت‌های پارسی

۵-۱- کمی دورتر برویم. به گمان من بررسی مجدد "توطئه غلامان"، بخصوص گواهی است بر اختلاف و برخورد میان سنن مقدونی و سنن پارسی. به نوشته آیین (IV، ۱۳، ۲) و کوئینته - کورچه (VIII، ۶، ۷) سر منشاء توطئه در اصل و ظاهراً به یک ماجرای کوچک و بی‌اهمیت برمی‌گردد: روزی هنگام شکارگراز، هرمولائوس جوان (نوجوانی از خاندانی بزرگ و متعلق به "یگان غلامان") گرازی را که به سوی شاه یورش برده بود و شاه قصد کشتن او را داشت، از پای درآورد. «اما اسکندر که سرعت عمل کمتری نشان داده بود، این فرصت را بی‌اختیار در اختیار هرمولائوس نهاد: شاه که از شدت خشم اختیار از کف داده بود، فرمان داد تا او را در برابر چشم بقیه غلامان به چوب ببندند و اسبش را نیز بستانند» (آیین). هرمولائوس برانگیخته از خشمی دیوانه‌وار و فروخورده، راز دل را با یکدل‌ترین دوستش سوستراتوس در میان نهاد. آن‌گاه آن دو جوان پنج غلام دیگر را نیز با خود همدست کردند و همگی هم‌پیمان شدند تا اسکندر را بکشند. یکی از آنان بقیه را لو داد و آن‌گاه زیر شکنجه همگی به جرم خود اعتراف کردند و از دم تیغ گذشتند (آیین IV، ۱۳، ۷-۳؛ کوئینته - کورچه VIII، ۶، ۷).

از مدت‌ها پیش بحثی در میان مورخان در گرفته که آیا شورش هرمولائوس و

همدستانش به انگیزه صرفاً شخصی بوده است یا با تحریک و توافق با کالیستن انجام گرفته است (زایبرت ۱۹۷۲، صص ۱۴۴-۱۴۳ و ۲۸۵؛ همیلتون ۱۹۶۹، صص ۱۵۵-۱۵۴). مؤلفان باستانی هر یک درباره این موضوع نظر متفاوت و حتی متناقضی ابراز کرده‌اند (نک. پلوتارک، اسکندر، ۵۵). اندیشه توطئه با تیبانی کالیستن توسط بطلمیوس و آریستوبولوس در تقابل با نظر بسیاری دیگر از مورخان دربار مطرح شده است (آرین IV، ۱۴، ۱). سخنان نسبت داده شده به هرمولائوس نشان می‌دهند که عمل او انگیزه سیاسی داشته است، و در واقع می‌خواسته‌اند مقدونیه را از وجود مستبدی رها سازند که به خاطر آن‌که خود را "شاه بزرگ" جدیدی بنماید در کشتن مردان محترمی نظیر کلئیتوس، فیلوتاس و پارمنیون تردید نکرده بوده است (آرین IV، ۱۴، ۲؛ کوئینته - کورچه VIII، ۷).

۲-۵

۲-۵-۱- به نظر من بهتر آن است به جای آن‌که بحث را بر روابط مفروض میان غلامان و کالیستن متمرکز سازیم، ترجیح دارد تا داستان را در قالب مقدونی و پارسی‌اش بگنجانیم. نخست گذرا یادآور می‌شویم که مجازات هرمولائوس توسط شاه عملی غیرعادی و استثنایی نبود، زیرا «فقط شاه بود که قدرت استفاده از مجازات بدنی علیه غلامان را داشت» (کوئینته - کورچه VIII، ۶، ۵). الیان (XIV ۴۹) و والرئوس ماکسیموس (III، ۳) هر دو اذعان کرده‌اند که نوکران و غلامان می‌بایست *Perinde ac cadaver* مطیع باشند، و الیان می‌نویسد: «فیلیپ... می‌خواست آنان را چنان پرورش و عادت دهد که همواره آماده باشند هر چه از آنان خواسته می‌شود انجام دهند.»^{۴۸} پس اگر هرمولائوس

۴۸- الیان حکایت می‌کند که غلامی به نام آریستوت از آن رو تازیانه خورد که «از شدت تشنگی صف خود را ترک کرده و به تنهایی از راهی دیگر به مسافرخانه‌ای وارد شده بود»؛ نوکر دیگر فیلیپ دوم آرخداموس نام داشت که «به مرگ محکوم شد، زیرا با وجود ممنوعیت این کار، جنگ‌افزارهای خود را بر زمین نهاد و به سوی غنایم دوید. او می‌پنداشت به علت چابکی و نیز زبان بازی‌اش که بر فیلیپ اثر می‌گذاشت می‌تواند از مجازات بگریزد». و اما والرئوس ماکسیموس به عنوان نمونه‌ای از اطاعت مطلق ماجرای یکی از نوکران اسکندر را نقل می‌کند که هنگام مراسم قربانی یک تکه زغال سوزان بر بدنش افتاد ولی ترجیح داد به احترام مراسم درد را تحمل کند و خاموش بماند، ضمن آن‌که اسکندر نیز عمداً

”از شدت عملی که در مورد او انجام شده رنجیده بود“ (آرین ۱۷، ۱۳، ۳) بیشتر به علت قضاوت اسکندر در مورد رفتار او به هنگام شکار بود. برای درک کامل این نکته بهتر است به تحول جدید نهادهای مقدونی و ارتباط آن‌ها با آداب و رسوم ایرانیان توجه شود.

در آغاز بهتر است ماجرای پایانی این شکار را با شکار دیگری مقایسه کنیم که کمی قبل از ماجرای کلئیتوس در سُغدیان رخ داد (کوئینته - کورچه VIII، ۱، ۱۸-۱ و ۱۹-۵۱). در جریان این شکار که در بوستانی ترتیب داده شده بود «شیری یا تنومندی و هیکلی غیرعادی به سوی شخص شاه خیز برداشت و آن‌گاه نزدیک‌ترین فردی که در کنار اسکندر بود، یعنی لوسیماخوس - که بعدها شاه شد - با چماقی که در دست داشت به مقابله با جانور درنده شتافت؛ اما شاه او را پس راند و افزود که خود به اندازه لوسیماخوس عرضه کشتن شیر را دارد» (VIII، ۱، ۱۴). در این جا، کوئینته - کورچه به جریان شکار دیگری اشاره می‌کند که قبلاً در سوریه انجام شده بود و طی آن «لوسیماخوس به تنهایی جانور درنده به راستی غول پیکری را از پای درآورده بود» (VIII، ۱، ۱۵).

این متون دوره اسکندر خود بی‌گمان به نحو مقاومت‌ناپذیری ما را به یاد متون مربوط به دوره هخامنشی می‌اندازند.^{۴۹} نخست تکه‌ای است از کتزیاس (پرسیکا ۴۰) که در بندی طولانی درباره «عمل قهرمانانه» مگابیز گنجانده شده است: «شاه [اردشیر یکم] به شکار می‌رود و شیری به او حمله می‌کند. در همان زمان که شیر در حال جهش بوده است، مگابیز نیزه‌ای پرتاب می‌کند و حیوان را از پای درمی‌آورد. شاه از این‌که مگابیز حیوان را پیش از خود شاه کشته چنان خشمگین می‌شود که فرمان می‌دهد سر از بدن مگابیز جدا کنند». برعکس، تیریاز می‌توانست به دوستی صمیمانه با اردشیر دوم به خود ببالد. او این دوستی را به علت خدمت بزرگی که به شاه کرده بود به دست آورد: «هنگام یک شکار، دو شیر به شاه که سوار گردونه چهار

→ مراسم را به درازا کشانید تا میزان تحمل او را بیازمایید: و والرئوس ماکسیموس این مثال را برای عبرت داریوش سوم نقل کرده و می‌گوید اگر او شاهد این صحنه بود درمی‌یافت که غلبه کردن بر چنین مردانی غیرممکن است!
۴۹- کناوت و نجم‌آبادی (۱۹۷۵، صص ۱۱۷-۱۱۶) نیز چنین مقایسه‌ای انجام داده‌اند، اما به هیچ مورد تاریخی ویژه‌ای اشاره نکرده‌اند.

اسبهای بود حمله‌ور شدند و دو اسب را از پای درآوردند و در آستانه جهیدن به روی خود شاه بودند که تیریباز سر رسید و شیرها را کشت و بدین‌گونه شاه را از خطر بزرگی نجات داد (دیودوروس XV، ۱۰، ۳).

۲-۲-۵. به رغم ظواهر، دو متن لزوماً تناقضی باهم ندارند.^{۵۰} هر دو نشانه‌ها و ویژگی‌های تکمیلی وجود یک ایدئولوژی یک شاه شکارگر نزد هخامنشیان را بیان می‌کنند. از یک سو قاعده کلی آن است که اجازه داده شود شاه برتری خود در هر چیز، از جمله شکار، را به اثبات رساند. این مضمونی است سیخت محبوب در ایدئولوژی پادشاهی خاور نزدیک که به امپراتوری روم و بیزانس نیز راه می‌یابد (آیمار ۱۹۵۱، صص ۴۱۹-۴۱۶). شاه با کشتن شیر بر ارزش خود به عنوان رزمجو - شکارگر می‌افزاید و قدرت خود را توجیه می‌کند. سخنان سفیری از لاکونی در پیشگاه اسکندر درست پس از کشتن شیرژیانی توسط او کاملاً القاکننده همین مفهوم است: «ای اسکندر تو با کشتن سلطان وحوش نشان دادی که چه کسی شاه خواهد بود.» (پلوتارک، اسکندر، ۴۰، ۴).

پس مگابیز با کشتن شیر پیش از اردشیر، به نوعی قدرت جسمانی شاه را مورد تردید قرار داده بود - یعنی آنچه برای "شاه بزرگ" به عنوان صفاتی شاهانه بسیار اهمیت دارد (نک. XPL36= DNb 32-45)*. اما در عین حال، همین که زندگی شاه به راستی مورد تهدید قرار می‌گیرد، وظیفه همراهان اوست که به یاری‌اش بشتابند: اولین کسی که موفق به این کار شود، بخت آن را دارد که "نیکوکار شاه" لقب گیرد و مفتخر گردد (نک. گزنفون، آنابسیس، I، ۹، ۶) و از همین رو تیریباز ارتقاء یافت.

۲-۳-۵. پس به روشنی پیداست که اسکندر هنگام شکارهای سلطنتی که در خاورمیانه ترتیب داده می‌شد، کاملاً آداب و رسوم دربار هخامنشی و ایدئولوژی پادشاهی درونی آن را رعایت می‌کرد. به احساس من، در این‌جا با نمایش خاصی از یک سیاست کلی‌تر روبه‌رو هستیم، یعنی سیاست ایرانی یا ایرانی مآب اسکندر که

۵۰- نیز بنگرید به بعد، بخش "بیوست".

*- اشاره‌ای است به کتیبه‌های داریوش و خشایارشا به ترتیب در نقش رستم و تخت جمشید، که در آن‌ها هر دو شاه به ورزشکاری‌های خود در سواری و تیراندازی و نیزه‌زنی می‌بالند. اما نباید از یاد برد که قبل از این سخنان هر دوی آن‌ها به دادگری، راستگویی و خویشنداری خود بالیده‌اند - م.

روز به روز بیشتر به آن گرایش می‌یافت و دوست داشت رفتارش مانند "شاه بزرگ" باشد. می‌توان انگاشت که او بدین‌گونه آداب و رسوم سنتی مقدونیه را کنار گذاشته است. کوئینته - کورچه ظاهراً اشاره‌ای مغایر با این نظر دارد و در نتیجه‌گیری در مورد شکار در سفدیانا می‌نویسد: «مقدونیان و خود اسکندر خوشبختانه گلیم خود را خوب از آب کشیدند، و با این حال فرمان دادند که بنابر آداب و رسوم ملی (*gentis suae more*) شاه دیگر نباید پای پیاده یا بدون حضور نجبا و دوستان نجبه خود به شکار برود» (VIII, 1, 18). راست آن است که "شاه بزرگ" ایران نیز همیشه همراه نجبا و دوستان خود به شکار می‌رفت. اما آنچه از کلمات کوئینته - کورچه برمی‌آید آن است که سنت‌های مقدونی به شاه اجازه نمی‌دهند مانند "شاه بزرگ" نقشی انحصاری داشته باشد.^{۵۱} می‌توان بدون مخاطره چندانی فرض کرد که چون روی تابوت سنگی صیدون نجیب‌زادگان پارسی و ایرانی از آن پس اسکندر و دوستان مقدونی‌اش را در شکار همراهی می‌کرده‌اند، پس پیداست که اینان آداب و رسوم ایرانی را پذیرفته بوده‌اند.^{۵۲}

بافت و قالب سیاسی - نهادی شکار سلطنتی بدون شک می‌تواند اجازه دهد تا واکنش هر مولائوس و یاران‌ش را بهتر درک کنیم. درباره نوکرهای سلطنتی، در واقع آراین (IV, 13, 1) تصریح می‌کند که "آنان در رقابت‌های شکار با شاه نیز شرکت می‌کردند" (*tēs epi Thēra philotimias basilei Koinōnoi*). پس آنان همراه شکارچیان می‌تاختند یا آنان را اسکورت می‌کردند (کورچه - 1, 7, 42; VIII, 6, 4; Comitantur). به عبارت دیگر، آنان حق تیراندازی به نخجیر را نیز داشته‌اند. برای درک بهتر سخن آراین می‌توان آن را با تکه‌ای از کوروشنامه (I, 4, 14) مقایسه کرد که در آن کوروش جوان با آستیگ مخالفت می‌کند که می‌خواهد او بنا به رسوم سلطنتی به تنهایی تیراندازی کند. او برعکس از پدر بزرگش می‌خواهد اجازه دهد که «همه‌ی رفقاییش

۵۱- ویدال ناکه (۱۹۸۴، ص ۳۶۱) متذکر شده است «[مقدونیان]... در برابر شکار شاهانه مقررات و قواعد اشرافی را دوباره برقرار ساختند و در واقع گسترش دادند.»

۵۲- با این حال، ب. تریودی به من متذکر شد که اصطلاح مورد استفاده کوئینته - کورچه (*gentis suo more*) [= آداب و رسوم ملی] تفسیر مبهمی دارد: اشاره به سنت‌های مقدونی شاید فقط در مورد واژه *Sciuevere* (= "تصمیم گرفتند"، "مقرر کردند" صادق باشد. براساس این تفسیر، متن شاید اشاره به حقوق شناخته شده "مجلس" [با هر ماهیتی که داشته] دارد، نه به برچسب درباری و دیوانی.

شکار را دنبال کنند و تا جایی که توان دارند به رقابت با یکدیگر (diagōnizesthai) پردازند. اقتباس تشریفات و آداب سلطنتی هخامنشی، همراهان و یاران جوان اسکندر را که به آداب و عادات کمتر اجباری مقدونی خو گرفته بودند و agōn [= رقابت و مسابقه] را بر archē [= حکومت] ترجیح می‌دادند، آزرده و همین جاست که علت مخالفت ابراز شده توسط کلئیتوس و کالیستینس را درک می‌کنیم.

۳-۵. به عنصر دیگری از داستان نیز باید توجه کرد، زیرا کلیدی اضافی و تکمیلی در اختیار ما می‌گذارد. و آن این است که آن شکاری که ماجرای هرمولانوس در آن رخ داد شکارگراز بود. در این‌جا نیز با شکاری ویژه و نوعاً مقدونی سروکار داریم نه شکاری خاورمیانه‌ای که شاهان عمدتاً شکار شیر را ترجیح می‌دادند - لاقبل براساس تصویرسازی‌هایی که هنر دریاری در اختیار ما می‌گذارند (نک. بریان ۱۹۹۱a). از جمله گواهی‌هایی که داریم به‌ویژه شهادت هگساندروس اهمیت دارد که توسط آتاناتوس (I, 18a) نقل شده است: «در مقدونیه رسم نبود که مردی دراز کشیده غذا بخورد مگر آن که گوشت‌گرازی را که بدون تور شکار شده باشد بیاورند؛ در غیر این صورت نشسته غذای می‌خورد». و سپس می‌افزاید: «از این رو، کاساندر در سن ۳۵ سالگی نزد پدرش نشسته غذا می‌خورد. زیرا با آن‌که طبعاً جوان شجاع و شکارچی خوبی بود، نمی‌توانست از خوردن لذت ببرد و آن را به پایان برساند.» اگر جنبه‌ی ایدئولوژیک این سخن علیه کاساندر را کنار بگذاریم (که به بحث کنونی ما ربطی ندارد)^{۵۳}، نکته درخور توجه در این‌جا بخصوص وجود رسمی مقدونی است که بنا به دلایل بسیار می‌توانیم فرض کنیم که سابقه آن به دورانی بسیار کهن‌تر باز می‌گردد. چندان شکی نیست که این رسم به نوعی آیین‌گذار از سن نوجوانی به سن بلوغ مربوط می‌شود که طی آن هر پسر جوانی می‌بایست شجاعت و عزم و اراده خود را هنگام شکارگراز نشان می‌داده است، یعنی حیوانی که می‌بایست بدون استفاده از تور شکار شود. در واقع این کار دستاوردی مهم و شاهکار تلقی می‌شده زیرا گراز را جانوری "شریف و بزرگ‌منش" می‌انگاشتند و روش کلی شکار او به صورت گروهی و به کمک تور

۵۳- درباره این نکته بنگرید به اریگتون ۱۹۸۳، صص ۹۲-۹۳ (که نسبت به حکایت هگساندروس موضعی فوق انتقادی دارد). درباره متن همچنین نک. بریان ۱۹۹۱a.

انجام می‌گرفت (آیمار ۱۹۵۱، صص ۲۹۹-۳۱۸). بنابراین اگر جوانی موفق شد یک تنه و بدون استفاده از تورگرازی را شکار کند، جزء جماعت بالغان پذیرفته می‌شد: مهمانی دراز کشیده در مقدونیه، همانند شرق، یک امتیاز شاهانه به شمار می‌رفت (دنتسر ۱۹۸۲، ص ۴۴۵).

باری، پیوند میان نهاد نوکرها و نهاد رده‌های سنی روشن به نظر می‌رسد. کوئینته - کورچه آن را با اصطلاح *adulti liberi* توصیف می‌کند، آرین (که آشکارا از همان منبع استفاده کرده) نیز به نوبه خود می‌نویسد *es hēlikian emeirakisanto*، یعنی زمانی که به سن نوجوانی می‌رسند. احتمال دارد که نوجوانان پیش از عبور از آخرین مرحله‌ای که به آنان امکان راه‌یابی به رده بزرگسالان و بالغان را می‌داده می‌بایست از یک رده سنی آخر نیز بگذرند.^{۵۴} این نیز معنی دار است که کوئینته - کورچه تصریح می‌کند که آنان با شاه نشسته غذا می‌خورند. این نویسنده لاتینی این عمل را امتیازی اعطا شده از جانب شاه معرفی می‌کند. اما در واقع، آنچه امتیاز بوده فقط با شاه غذا خوردن بوده است نه نشسته بودن آنان. در مقابل، متن هگساندروس امکان درک این نکته را فراهم می‌سازد که آنان هنوز جزء رده‌ی یاران بالغ شاه، یعنی *ghetairoi* او، محسوب نمی‌شده‌اند.

بنابراین به نظر من حکایت هگساندروس به ما امکان می‌دهد تا علت واکنش شدید هرمولائوس جوان را دریابیم. یعنی اگر او می‌توانسته به تنهایی گرازی را که حمله‌ور شده به قتل برساند طبعاً وارد جرگه بالغان می‌شده^{۵۵}، یعنی در شمار *ghetairoi* های شاه درمی‌آمده، حال آن‌که اسکندر به خاطر این کار او را مجازات کرده است. یعنی برعکس به جای تشویق او را به نحوی بخصوص تحقیرآمیز تنزل رتبه داده است و هم در برابر چشم دوستانش به وی شلاق زده و هم اسبش را از او گرفته است.

۵۴- نک. به‌ویژه سرژان ۱۹۸۶، صص ۲۰۲-۲۰۵.

۵۵- به نوشته کوئینته - کورچه (VIII، ۶، ۲۵) پس از آن‌که هرمولائوس توسط اسکندر تنبیه شد، کالیستنس «آنان [یعنی هرمولائوس و رفقایش] را دعوت کرد و به ایشان یادآور شد که دیگر مرد شده‌اند (*eos iam viros esse*). ویدال ناکه (۱۹۸۴، ص ۳۶۳) در این باره می‌نویسد: «دانستن این‌که آیا این سخنان از کالیستنس بوده یا نبوده چندان اهمیتی ندارد، بلکه آنچه از این حکایت برمی‌آید آن است که اسکندر با شکارچیان سیاه [؟] درگیر بوده و می‌خواست خود را از این درگیری خلاص کند.»

اگر این تفسیر درست باشد، مؤید خصلت عمیق شکاف و گسستی است که به علت پذیرش آداب و رسوم هخامنشی در دربار از سوی اسکندر پدید آمده بوده است.^{۵۶} و آن‌گاه است که معنای اتهامات هرمولائوس علیه اسکندر را بهتر درمی‌یابیم که آداب و رسوم ماد را پذیرفته بوده و قصد داشته رسم به خاک افتادن در برابر شاه را نیز مقرر دارد (آرین IV، ۱۴، ۲). در گفتاری که کوئینته - گورچه به وی نسبت می‌دهد، ترجیح‌بند مخالفت با ایرانی مآب شدن اسکندر تکرار شده است (VIII، ۷): هنگامی که نویسنده رومی از زبان هرمولائوس می‌گوید اسکندر پادشاهی بر انسان‌های آزاد را به استبداد بر بردگان تبدیل کرده است (VIII، ۷، ۱)، گویی صدای کالیستنس را می‌شنویم که به آناکسارخوس [فیلسوف] یادآور می‌شود که شاه مقدونی برخلاف کسانی چون کمبوجیه و خشایارشا باید «نه با خشونت بلکه طبق nomos [قانون] اعمال قدرت کند» (آرین IV، ۱۱، ۶).^{۵۷}

من مایلیم به جای ملاحظات کوتاه‌نهایی، فقط به یادآوری یک مدرک روش‌شناختی بپردازیم. تحلیل پیوست‌ها/گسست‌ها یا استمرارها/انقطاع‌ها میان هخامنشیان و پادشاهی‌های هلنیستی، در صورتی به شیوه‌ای سنجیده و معقول امکان دارد که محقق در هر دو رو یا هر دو جلوه تجلی این نهاد: مقدونی و ایرانی، تسلط داشته باشد. در غیر این صورت با این خطر مواجه است که فرضیاتی سست و نااستوار سرهم کرده باشد.^{۵۸} به‌ویژه هنگامی که بخواهیم یک نهاد ایرانی را فقط از روی یک متن هلنیستی بشناسیم که توصیف‌کننده اقدامی ظاهراً رفوگرانه از سوی اسکندر و جانشینان اوست، باید احتیاط بسیار بیشتری به خرج دهیم. هرگونه حک و اصلاح یا

۵۶- نک. همچنین فرهنگنامه سوئیداس ذیل اصطلاح Basileioi paides [غلامان شاهی]: این عنوانی است که اسکندر به ۸ هزار جوان آموزش نظامی دیده در مصر داده بود. هموند (۱۹۸۸، ص ۲۰ پانوش ۱) این «غلامان شاهی» را مقایسه می‌کند با epigonoi یعنی لقب جوانان ایرانی که در مقدونیه آموزش دیده بودند. تسری دادن این لقب به هزاران جوان غیرمقدونی، در عین حال به معنای تغییری عمیق در نهاد اصلی و اولیه است: در این باره نک. هموند ۱۹۹۰، صص ۲۷۷-۲۸۰. ۵۷- به آن تکه‌ای توجه داریم که کالیستنس / آرین در میان «شاهان بزرگ» فقط چهره‌هایی را برگزیده‌اند که درست نقطه مقابل شاهان سنتی مقدونی باشند، چهره‌هایی مانند کمبوجیه و خشایارشا که در تخیل یونانی نماینده مستبدان نمونه ایرانی هستند که در اعمال آنان جز افراط و زیاده‌روی و بی‌قانونی چیزی نمی‌بینند. ۵۸- نگاه کنید به ملاحظات انتقادی درست کورت (۱۹۸۹a ص ۲۱۸) درباره همانندی‌های (اغلب مفروض) میان نظام خراج ایران و نظام خراج آتن.

رفوگری نهادی گاه می‌تواند بدون تغییری بنیادی انجام گیرد؛ گاه می‌تواند به "خرده‌کاری‌هایی" پرمعنا و مهم فرصت بروز دهد؛ یا نیز ممکن است نتیجه توهم ساده‌ای باشد که در اثر استفاده کورکورانه یا شتابزده از منابع دوره اسکندر و دوره جانشینان او ایجاد شده است.

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

پیوست

خدمت به شاه و آداب و آیین‌های شاهانه

تفسیر تاریخی مقایسه میان دو ماجرای مگابیز و تیریاز (چند صفحه پیش)، در عین حال مشکلاتی از لحاظ نهادی ایجاد می‌کند و بنابراین به روشنگری‌هایی تکمیلی درباره مقررات تشریفاتی و آداب سلطنتی نیاز دارد. می‌دانیم که شاه هیچ‌گاه به تنهایی به شکار نمی‌رفت، و حتی احتمال دارد که کل دربار را نیز با خود به شکارگاه منتقل می‌کرد.^{۵۹} اما در عملیات واقعی شکار فقط چند تن از دوستان و درباریان بسیار نزدیک شاه را همراهی می‌کردند.^{۶۰} به‌راستی پذیرفته شدن به عنوان همراه و یار شکار شاهانه افتخار بزرگی محسوب می‌شد - چنان‌که به روایت پلوتارک در مورد تمیستوکلس این موضوع به روشنی پیداست (تیمستوکلس، ۲۹، ۶). همان‌گونه که مثال‌های مربوط به مگابیز و تیریاز نشان می‌دهند، شکارگاه‌های شاهانه محل‌های ممتاز و مناسبی بودند تا بزرگزادگان و اشراف در آن‌جا در برابر دیدگان شاه خودی نشان دهند، و بنابراین فرصتی استثنایی بود برای جلب محبت و مرحمت شاه در عوض خدمتی که نسبت به او انجام می‌دادند.^{۶۱}

۵۹- نک. آتاناتوس XII ۵۱۴C (شاه بزرگ را کل دربار و از جمله معشوقه‌هایش همراهی می‌کنند: مقایسه کنید با آداب و رسوم هندیان آن‌چنان که استرابون (XV، ۱، ۵۵) و کوئینته - کورچه (VIII، ۹، ۲۸) گزارش کرده‌اند.

60. Ctésias *Persika* 40, Elien *VH VI* 14 et Diodore *XV*, 10, 3.

۶۱- من به پیروی از کالمیر (۱۹۷۹، ص ۵۹) متذکر می‌شوم که در تکه‌ای از پولوبیوس (F90 dV)، نویسنده ضمن گزارش ماجرای زندگی یک پارسی (که متأسفانه نامش از بین رفته است) منشاء تقسیم ایالت کاپادوکیه را شرح می‌دهد. این پارسی هنگامی که اردشیر به شکار شیر رفته بوده، جان شاه را با کشتن شیری که به روی اسب شاه پریده بوده است نجات می‌دهد. شاه به عنوان سپاسگزاری از او، دهش شاهانه‌ای [dōrea] به وی اعطا می‌کند که برابر بوده است با سراسر وسعت سرزمینی که از بالای کوه دیده شود. این متن تعدادی مشکل تفسیری پیش می‌آورد. این آشکارا برگرفته از افسانه

اما رقابت در دلاوری در حضور شاه این خطر را نیز داشت که او را خوش نیاید، چنان‌که نمونه بیرحمانه‌اش را مگابیز تجربه کرد. پس هر نجیب‌زاده پیش از پرتاب تیر یا نیزه می‌بایست موقعیت را به خوبی می‌سنجید. این موضوع درباره درباریان نیز صدق می‌کرد که می‌بایست پیش از هر توصیه یا اندرزی به شاه از نظر و تمایلات خود شاه آگاه باشند تا سخنی خلاف آن نگویند.^{۶۲} به نوشته الیان، حتی مقررات درباری دقیقی در این مورد وجود داشت.^{۶۳}

بی‌گمان در مورد شکار و شکارگاه‌های سلطنتی نیز چنین بوده است. اما در واقع چندان واقع‌بینانه نیست اگر بیندیشیم که روابط تنظیم‌شده‌ی میان بزرگزادگان و شاه در شکار و شکارگاه محتوایی نمادین نداشته است. حقوق و وظایف این همراهان شاه با آداب و آیین‌های دقیق سلطنتی تعیین شده بود. متون متعددی در دست است که نشان می‌دهد همراهان شاه در شکارگاه، پیش از شاه اجازه تیر (یا نیزه) اندازی نداشته‌اند. گزنفون در مورد زمان کودکی کوروش که در دربار آستیاگ بود حکایت می‌کند که برخلاف آداب درباری که آستیاگ به او یادآور شد به دوستانش در شکارگاه آزادی داد تا با او به "رقابت" پردازند (کوروشنامه I، ۴، ۱۴). متون دیگر به آداب درباری و تغییر آن اشاره می‌کنند: پس مسأله فقط تعیین تاریخ تغییرات در مقررات شکار سلطنتی است.

پلوتارک در قسمت سخنان حکیمانه شاهان، دو نوآوری به اردشیر "پسر خشایارشا

→ خانوادگی خاندان اوتانه [اوتانس] است که حاکمیت بر کاپادوکیه را به صورت معاف از پرداخت خراج دریافت کرده بود" (دیودوروس Exc. photii XXXI ص ۵۱۷-۵۱۸)؛ و این بی‌گمان همان اوتانه‌ی سال ۵۲۲ [سال کودتای داریوش] است (نک. هرودوت III، ۸۴-۸۳). در این داستان مضمون مشهور تعیین مرز سرزمین‌ها نیز پیداست که هم در سنت و روایات یونانی وجود داشته (مثلاً پولویانوس VI، ۲۴) و هم روایات ایرانی (نک. روت ۱۹۸۹، ص ۴۶؛ نیز نک. 461-462 RTP). به هر روی، ماجرای که پولویوس حکایت می‌کند نمایانگر محبوبیت مضمون کمک به شاه در قالب شکار شیر است. ۶۲- نک. مثلاً هرودوت III، ۱۵۴ (نیرنگ زوپیر)، IV، ۹۷ (کونس).

۶۳- الیان (VII، XII، ۶۲) می‌نویسد: «موارد ممنوعه برای کسی که می‌خواست توصیه‌ای به شاه بکند، بر روی شمشیر زرین (chrusos plinthos) درج شده بود. اگر شاه آن توصیه را خوب و سودمند تشخیص می‌داد، آن شمش طلا را به گوینده پاداش می‌داد، اما در عین حال دستور می‌داد به گوینده تازیانه بزنند چون جسارت و جرأت کرده و در حضور شاه سخنی ممنوع بر زبان رانده بود.» [ضمناً می‌توان اندیشید که آیا این همان شیء است که کتریاس "سنگ طلا" (mulē chrusē) نامیده و "مهم‌ترین دهش شاهانه نزد ایرانیان" بوده است؟ (پرسیکا ۲۲). همچنین قابل ذکر است که گاه این "شمش طلای" الیان را همان شیء دانسته‌اند که در دست مشاور شاه بر روی "گلدان داریوش" نقش شده است (نک. فرانسیس ۱۹۸۰، ص ۸۵ [به نقل از برون] و ویلانوا - پونیک ۱۹۸۹، ص ۲۹۳).

ملقب به درازدست" نسبت می‌دهد. می‌نویسد، این شاه «نخستین پادشاهی بود که برای "روسایی" که مرتکب خطایی می‌شدند به جای شلاق زدن بر تن و کندن موهای آنان^{۶۴} که مرسوم بود، فرمان داد بر آنان تازیانه بزنند و کلاهشان را برگیرند و پاره کنند» (اخلاقیات 137D-E و نیز 565A). همچنین درباره اردشیر یکم تصریح می‌کند «او اولین شاهی بود که می‌خواست تا یاران و همراهان شکارگرش (Sugkunegestountes) که شایستگی و میل به تیراندازی دارند، اول تیر بیندازند» (اخلاقیات 173D = سخنان حکیمانه شاهان، اردشیر یکم (۲)). وانگهی، پلوتارک نیز (در تمستوکلس ۲۹، ۵) می‌گوید اردشیر یکم در آغاز پادشاهی خود (یعنی همان زمان‌هایی که تمستوکلس به دربارش پناه برد) نوآوری‌های بزرگی درباره دربار و دوستانش انجام داد. پلوتارک درباره جزئیات این نوآوری‌ها چیزی نمی‌گوید. فقط می‌افزاید افتخاراتی که به تمستوکلس بخشیده شدند، حسادت اشراف (dunatoi) پارسی را برانگیختند، و توضیح می‌دهد «به‌راستی افتخارات اعطا شده به تمستوکلس هیچ‌گونه نظیری در میان بیگانگان (Xenoi) دیگر نداشت. او اجازه داشت در شکارهای شاهانه و تفریحاتی که در کاخ انجام می‌شد شرکت کند، و حتی به حضور مادر شاه نیز باریافت و از دوستان و معاشران صمیمی وی شد...» (۲۶، ۶).

پیداست که در این جا هر دو قسمت مکمل یکدیگرند و اردشیر یکم در آداب شکار نیز تغییراتی داده است. اما به نظر من، مسأله پیچیده‌تر از آن است که به نظر می‌رسد و این دلایل متعددی دارد:

(۱) در این فرضیه، توضیح رفتار اردشیر یکم با مگابیز دشوارتر می‌شود. درک این نکته مشکل است که شاه اگر در آغاز پادشاهی خود از شدت سختگیری‌های آداب شکار کاسته است چرا باید با پسر زوپیر که شیری را کشته بود چنان کند. در واقع گفتن این‌که شاه هر کاری دلش می‌خواست انجام می‌داده است کافی نیست: زیرا بنا به علل سیاسی (یعنی مناسباتش با اشراف پارسی) او ناچار بوده است از مقرراتی که خود وضع کرده بوده تخطی نکند.^{۶۵}

۶۴- در واقع بی‌گمان کلاه گیس بوده‌اند.

۶۵- راست آن است، همان‌طور که بانو سانسسی وردنورخ به من تذکر داد، حتی ترکیب داستان مگابیز به شکل "قصه

(۲) از سوی دیگر، شاید پلوتارک میان اردشیر یکم و دوم اشتباه کرده باشد، هر چند در سخنان حکیمانه شاهان [Apophtegmes reges] حکایت مربوط به هر یک از این دو شاه را جدا کرده (و بخصوص در متن از گفتار و کردار کوروش کوچک پیداست). در میان اعمالی که به نام اردشیر یکم ثبت شده است تنبیه ساتی برزن پیشخدمت مخصوص شاه قرار دارد که به خاطر فضولی در امر پول انجام گرفته بود (اخلاقیات 173E). به هر روی، از طریق کتزیاس (پرسیکا ۶۳) می‌دانیم که این داستان در واقع مربوط به پادشاهی اردشیر دوم است.

(۳) همچنین از زبان خود پلوتارک (اخلاقیات 173F) می‌دانیم که در واقع این اردشیر دوم بوده است که مقررات مربوط به آداب درباری - بخصوص تشریفات شرفیابی - را نرم‌تر ساخته بوده است. به گمان من این‌گونه اقدامات اردشیر دوم را باید در قالب منازعه میان اردشیر و برادرش کوروش کوچک نگریست که هر یک می‌کوشیدند تا حمایت و اتحاد بزرگان و خاندان‌های بزرگ را کسب کنند و از این نظر باهم رقابت داشتند (نک. مثلاً کتزیاس پرسیکا ۵۸؛ گزنفون، آناباسیس، I، ۶).

در چنین شرایطی، می‌توان انگاشت که نوآوری‌های منتسب به اردشیر یکم در اخلاقیات - یا دست‌کم برخی از آن‌ها - در واقع مربوط به اردشیر دوم بوده‌اند. در مورد نوآوری‌های منسوب به اردشیر یکم در زندگی تمیستوکلس [پلوتارک] نیز گمان می‌رود آن‌ها اساساً به خاطر ورود این یونانی بلندپایه فراری در جرگه نورچشمی‌های شاه بوده است نه به علت تغییرات بنیادی در مقررات آداب و رسوم مربوط به شکار. کاملاً جا دارد بیندیشیم که در دوره اردشیر یکم، شدت و سختگیری‌های همین آداب به مگابیز اجازه نمی‌داده است که پیش از شاه به شیر ضربه بزند. در عوض، تغییرات و آسانگیری‌های زمان اردشیر دوم، درک پاداشی را که تیزیباز به علت نجات دادن جان شاه دریافت کرده است آسان می‌سازد.

→ کوتاه‌تر و زوداً توجه‌کننده واکنش اردشیر در مورد مقررات آداب و تشریفات درباری نیست. در همه این داستان‌ها به وضوح داوهای دیگر نمادین وجود دارد (نک. پنج صفحه پیش). اما در عین حال به نظر من چندان تردیدی نیست که کل داستان در چارچوبی سیاسی و نهادی قرار دارد، و اطلاعات متناقض پلوتارک را باید بررسی کرد.

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

انتقال حکومت از هخامنشی به سلوکی در بابلویه: انقلاب یا تحول؟*

آملی کورت و سوزان شروین وایت - لندن

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

با آن که در سال‌های اخیر پیشرفت‌های عظیمی در روشن کردن تاریخ هخامنشی انجام گرفته است و تاریخ دوره هلنیستی را استوارانه‌تر از همیشه در چارچوب خاورمیانه‌ای آن قرار داده است (فرایندی که پی‌یر بریان به آن "استعمارزدایی" در تاریخ‌نویسی نام نهاده است (۱۹۹۰، ص ۴۲))، ولی هنوز دریافت‌ها و برداشت‌های سنتی تاریخ‌نگاری که تاریخ هخامنشی را "شرقی" و تاریخ سلوکی را کلاسیک / غربی می‌داند، کماکان به حایت خود در میان هم تاریخ‌نویسان دوره کلاسیک و هم محققان خاور نزدیک ادامه می‌دهد - بخصوص کسانی که با برنامه‌های درسی دبیرستانی و دانشگاهی غربی پرورش یافته و خو گرفته باشند و بنابراین از پشتیبانی ساختارهای آکادمیک نیز برخوردار باشند. یکی از جان سخت‌ترین و محبوب‌ترین نظرها آن است که اسکندر با فروگشودن شاهنشاهی ایران و پیامدهای بعدی "یونان مآبی"، گسترده‌ترین تغییرات را در سراسر خاور نزدیک تحقق بخشید: نظریه‌ای که یکی از نویسندگان جدید (بنگتسون ۱۹۸۸) آن را نیکی غیرقابل انکاری می‌داند^۱، و نوعاً اعتقاد

*- سیاست‌گذاری: مایلم قدردانی خود را نسبت به همه اظهارنظرهای سودمندی که در جریان بحث‌های کارگاه انجام گرفت ابراز داریم. همچنین سیاس ویژه ما از لطف پی‌یر بریان (تولوز) است که دستنویس مقاله ما را خواند و در بسیاری نکات مشروح نظریات خود را در اختیار ما قرار داد.

1- Bengtson 1988:184: "Die hellenistische Weltkultur ist der antiken Menschheit zum Segen geworden".

بر این است که یونانیان (و بنابراین "اروپا")^۲ توانسته‌اند با فرهنگ بزرگ‌تر خود بر "بیگانگان" بی‌تحرك و منفعل چیره شوند^۳؛ این دیدگاه همان سبک "شرق شناسانه" ای است که ادوارد سعید (۱۹۷۸) تحلیل درخشانی از آن کرده است. اما با آن‌که اکنون بسیاری از محققان با چنین تصویری راحت نیستند و ضرورت نتیجه‌گیری‌های مثبت از فتوحات اسکندر را انکار می‌کنند (مثلاً لین فاکس ۱۹۷۳؛ بادیان ۱۹۸۵؛ بازورت ۱۹۸۸)، با این همه مشکل این تعریف به جای خود باقی است که اگر دگرگونی‌هایی انجام گرفته‌اند، که مسلماً گرفته‌اند، این دگرگونی‌ها از لحاظ فرهنگی و اجتماعی و سیاسی چه بوده‌اند و چه هنگام رخ داده‌اند و آن‌ها را باید در چه چارچوب‌هایی قرار دهیم و چگونه چنین کنیم. آنچه ما در این مقاله در پی انجامش بوده‌ایم استفاده از مورد بابلیه [یا بابلستان] است با توجه به غنایی که از لحاظ اسناد باقی‌مانده دارد و می‌تواند نمونه خوبی باشد از چگونگی انتقال حکومت هخامنشی به سلوکی مقدونی به‌ویژه در ناحیه مرکزی و قلب شاهنشاهی اولیه ایران.

الف) بابلیه در دوره پسین هخامنشی

چنان‌که می‌دانیم، بابلیه در سده چهارم ق.م که شامل منطقه آشور باستانی نیز می‌شد، استوارانه بخش اصلی و کانونی شاهنشاهی ایران را تشکیل می‌داد. با آن‌که شمار اسناد قانونی، اقتصادی و اداری این دوره چندان زیاد نیست (نک. اولسنر ۱۹۷۵؛ کورت ۱۹۸۷a) اما دلیلی نداریم تا بینگاریم که سیستم اعطای زمین در برابر خدمات اجباری نظامی و آنچه در بایگانی سلطنتی ثبت می‌شده (که مهم‌ترین آن‌ها مربوط به بایگانی مورا شو است، نک. استالپر ۱۹۸۵؛ وان دریل ۱۹۸۹؛ نیز استالپر ۱۹۷۷؛ ابلینگ ۱۹۵۲) بعداً نیز ادامه نیافته است؛ در واقع گزارش مشروح آرین (III، ۱۱) از وضعیت و آرایش نیروهای ایران در گائوگاملا (برگرفته از آریستوبولوس که فرض کرده‌اند مأخوذ از دستورات

۲- نک. یوان ۱۹۰۲ فصل یکم به‌ویژه صص ۱۸۲۰ که صریحاً فتح شرق توسط اسکندر را برابر و همسان با امپریالیسم اروپایی می‌داند.

3- Clearly expressed by Bengtson 1988: 177, "die Griechen sind dabei Gebenden, die fremden Völker die Nehmenden gewesen".

مکتوب داریوش سوم بوده که پس از نبرد ضبط شده است) نشان می‌دهد که همین سیستم در زمان بسیج عمومی نیز به خوبی کار می‌کرده است (نک. نیز دیودوروس XIX، ۹۱، ۵: RTP ۴۵، شماره ۲). در این جا مشاهده می‌کنیم که سپاهیان بابلیه و شرق دجله در کنار اعقاب تبعیدیان کاریایی فهرست شده‌اند (که در بایگانی مورا شو تیول دار بودن آن‌ها تأیید شده است، نک. استالپر ۱۹۸۵، ص ۷۳). این واقعیت که آنان تحت یک فرماندهی گروه‌بندی شده‌اند شاید نشانه آن باشد که معرف نیروهای ویژه شمال بابلیه بوده‌اند، در برابر سپاهیان خلیج [فارس] (با سه فرمانده) از ناحیه جنوب بابلیه. تقریباً هیچ مدرک دقیقی از شرایط اجتماعی - اقتصادی در سرزمین‌های شمال بابلیه (آشور قدیم) وجود ندارد. از منابع چنین برمی‌آید که سیستم زمین داری نظامی تقریباً عیناً در سایر بخش‌های امپراتوری ایران نیز اعمال می‌شده است (مثلاً. اسناد الفاتین [مصر]؛ نک. بریان ۱۹۸۶a)، و به احتمال زیاد در درون همین چارچوب بوده که نیروهای اعزامی از "بین‌النهرین و اراضی پست سوریه" (آرین III، ۱۱) همگی زیر فرمان مازائوس [مازانه؟] بسیج شده بوده‌اند.

غیر از این زمین داران کوچک‌تر، اراضی وسیعی در شهری بابلیه، و نیز جاهای دیگر امپراتوری، (بریان ۱۹۸۵) جزء املاک اهدایی سلطنتی و در اختیار اشراف ایرانی و خاندان سلطنتی هخامنشی قرار داشته‌اند. آرشام با املاکی که در بابلیه و در مصر داشت (دراپور ۱۹۶۵/۱۹۵۷؛ استالپر ۱۹۸۵، صص ۶۴-۶۵) نمونه برجسته‌ای است از یکی از این مالکان بزرگ ایرانی که املاک ایشان توسط مباشران و ناظران و پیمانکاران کشاورزی محلی اداره می‌شده است و بدین‌گونه منافع مردم و کسبه محلی در کمک به اداره خوب این املاک و تأمین آذوقه سراسر امپراتوری بوده است (وایتهد ۱۹۷۴). این‌که خاندان‌های بابلی می‌توانسته‌اند تا اندازه‌ای در سطوح بالا در اداره امپراتوری سهیم باشند، از مورد مربوط به "بل شونو"ی بابلی (همان Belesys در گزنفون) پیداست که سابقه شغلی سیاسی او از معاون فرمانداری بابل تا شهری "آن سوی رودخانه" [= ماورالنهر در عهد عتیق] در اواخر سده پنجم اکنون به اثبات رسیده است (استالپر ۱۹۸۷؛ ۱۹۹۰a). با این حال این مورد در حال حاضر هنوز نمونه‌ای یکتاست و بیشتر مدارک نشان می‌دهند که مشاغل بالا و نان و آب‌دار تا اواخر امپراتوری در

دست گروه محدود اشراف ایرانی بوده است، ولی مورد او در عین حال نشانه آن است که در شاهنشاهی هخامنشی حکام در برخی شرایط می‌توانسته‌اند از خدمات مردم تابع محلی حتی در سطوح بسیار بالا استفاده کنند.^۴ راه دیگری که از آن طریق برخی اعضای جامعه‌ی بابل با گروه حاکم پیوند می‌یافته‌اند ازدواج با اعضای اشرافیت ایرانی (احتمالاً مورد مازائوس، نک. بازورت ۱۹۸۸، ص ۸۷)، یا حتی با خود شاهان ایران بود. در چند مورد (از اواخر سده پنجم: کتزیاس منقول در فوتیوس ۴۱b) اشاره‌هایی به همسران (یا معشوقه‌های) شاهان ایران شده که بابلی بوده‌اند (آلوگونه، کوسمارتیدن، آندریا): دوزن آخر به ترتیب مادران داریوش دوم و پاریساتیس ملکه او بوده‌اند، به طوری که اگر این زنان به راستی بابلی بوده‌اند در آن صورت این مدرکی است بر پیوندهای خویشاوندی نزدیک میان خاندان‌های محلی بابل با خاندان سلطنتی هخامنشی.^۵ اما متأسفانه چگونگی مقررات این‌گونه زناشویی‌ها - شاید به صورت زن دوم شاه - با نخبگان محلی روشن نیست؛^۶ در این مورد خاص، اطلاعات فقط از گزارش منازعه بر سر جانشینی در پی مرگ اردشیر یکم به دست آمده است. اما لازم به یادآوری است که دست‌کم بخشی از نخبگان محلی بابل کاملاً با گروه حاکم ایرانی جوش خورده بوده‌اند.

فرهنگ سنتی بابل، به عنوان مهم‌ترین نهاد مدنی در معابد بزرگ متمرکز شده بود که در سراسر دوره هخامنشی از رونق فراوانی برخوردار بودند و فعالانه توسعه یافتند. درست است که بابل مدتی طولانی یگانه پایتخت شاهنشاهی نبود، اما

۴- توجه کنید همچنین به تحولات در دو ایالت کاریا و لوکیا [لوقیه] (نک. هورن بلوتر ۱۹۸۲ صص ۱۷۰-۱۳۷؛ کاوش‌های کسانتوس VI)؛ این موارد گرچه کاملاً همانند نیستند اما نمایانگر تکامل اداری مشابهی هستند. همچنین توجه کنید به مورد ممنون در دیودوروس (XVI، ۵۲، ۲)، نک. بریان ۱۹۹۰ ص ۵۴.

۵- به نوشته کتزیاس (پرسیکا ۴۶) مادر سکوندیانوس [= شغدیان پسر اردشیر یکم] بابلی بود و آلوگونه نام داشت؛ مادر اوخوس [اردشیر سوم] و آرسیت بابلی بود و کوسمارتیدن نام داشت؛ و مادر پاریساتیس و باگابائوس بابلی بود و آندریاس نامیده می‌شد. از این نام‌ها ظاهراً فقط آخری یک نام بابلی است؛ کوسمارتیدن یک نام سامی، و آلوگونه یک نام ایرانی است. البته نتیجه‌گیری هویت قومی یک فرد از روی نام شخصی او دشوار است (نک. بریان ۱۹۹۰، ص ۶۴ پانویشت ۳۰).

۶- اشاره کتزیاس (پرسیکا ۱۴) به یک «معشوقه یا زن دوم» بابلی در میان همسران بردیا نشان می‌دهد که زنان بابلی از برخی سطوح به دربار هخامنشی راه داشته‌اند.

مهم‌ترین مرکز امپراتوری محسوب می‌شد (عزرا VI، ۱؛ گریسون ۱۹۷۵a، شماره ۹، ۱، ۱۰) و کاخی داشت که به سبک ایرانی آراسته شده بود (کولدوی ۱۹۲۵، ص ۱۲۷ شکل ۷۹)؛ ویتسل و دیگران ۱۹۵۷، ص ۴۹ پانوش ۱۳؛ هرنیک ۱۹۷۳ [که کاخ را به زمان داریوش یکم نسبت می‌دهد]؛ اوپنهایم ۱۹۸۵، ص ۵۸۴ پانوش ۱ [به زمان داریوش دوم]؛ کورت ۱۹۸۸a، ص ۱۱۵ و پانوش ۱۶؛ والا ۱۹۸۶ [به زمان اردشیر دوم]؛^۷ و متن بزرگ داریوش یکم در بیستون همراه با نقش برجسته (فون فوکت لاندر ۱۹۷۸؛ زایدل ۱۹۷۶). معبد بزرگ بابل یعنی "ازاگیلا" و نیز تندیس مورد پرستش مردوک در سراسر دوره هخامنشی دست‌نخورده و سالم ماندند (کورت و شروین وایت ۱۹۸۷)، و هیچ مدرکی وجود ندارد که نشان دهد مردم و اهالی بابل مراسم مذهبی خود را پیوسته و منظمآ انجام نمی‌داده‌اند.^۸ این‌که حمایت و پشتیبانی گسترده و فعال نظام پادشاهی ایران از این پرستشگاه و سایر معابد پس از گذشت سال‌های آغازین چیرگی هخامنشی چگونه انجام می‌گرفته است^۹، متأسفانه در حال حاضر از آن آگاهی نداریم، اما فقدان مدرک لزوماً به معنای کوتاهی عمدی از سوی ایرانیان نیست. اکنون روشن شده که کار نسخه‌برداری از میراث الهیاتی، علمی و ادبی بابلی (هونگر ۱۹۶۸، رید ۱۹۶۸) در سراسر این دوره بی‌وقفه ادامه

۷- در مورد مدارک و یافته‌های جدید از یک کاخ ایرانی در بابلیه، نک. گاشه ۱۹۸۹، نیز نک. ژونانس ۱۹۹۰b، ص ۱۸۶ و پانوش شماره ۵۹ در مورد اشاره به یک "کاخ جدید" در بابل در زمان پادشاهی داریوش یکم.

۸- نکته مشکل‌ساز از این لحاظ، مهر استوانه‌ای کشف شده در خزانه تخت‌جمشید و کتیبه‌ی روی آن است که نوشته «ملک مردوک، مهر خدای "آدد" از معبد ازاگیلا» (اشمیت ۱۹۵۷، ص ۶۴). معلوم نیست که این مهر چه وقت و چگونه به این خزانه راه یافته است. شاید توسط داریوش یکم در جریان دو نبردی که در آغاز پادشاهی با شورشیان بابل داشته گرفته شده است، و شاید توسط خشایارشا در هنگامی که فرض کرده‌اند تندیس طلایی (andrias) را از بابل حرکت داده به آن‌جا برده شده است. شاید رخداد اخیر در هنگام شورش بابل که در هنگام پادشاهی خشایارشا در پایان لشکرکشی یونان پیش آمد انجام گرفته باشد (بریان ۱۹۹۲). آنچه نه اثبات‌شده و نه نیازی به اثبات دارد این تصور نادرست است که خشایارشا معبد ازاگیلا را ویران کرده و تندیس مردوک را انتقال داده است (باید از م. داندامایف سپاسگزاری کنیم که توجه ما را به مهر جلب کرد).

۹- اهمیت تبلیغات گسترده و اعمال بزرگ نمایشی فاتحان در پشتیبانی از معابد یا معبد بزرگ، بی‌گمان ارتباط مستقیمی داشته است با شرایط ویژه مستقیمی که آن کشورگشایی پدید آورده است و نیاز به دستیابی به سازشی با رهبران نواحی مغلوب. نمونه‌ها اندک نیستند، مثلاً کوروش (بابل، اورشلیم)، کمبوجیه ممفیس، سائیس و احتمالاً معابد دیگر مصری، اسکندر (نیایشگاه‌های مصر، بابل، سلوکوس یکم (بابل)، آنتیوخوس یکم (بوریسیا) و آنتیوخوس سوم (اورشلیم). بنابراین، شاید تعجب‌آور نباشد که در این زمینه به فراوان‌ترین و بهترین و روشن‌ترین مدارک در مورد این‌گونه اعمال پارسایانه شاه برخورد می‌کنیم.

داشته است. در علوم ستاره‌شناسی و عرصه‌های مربوط به اختربینی و اخترشماری و طالع‌بینی (زاکس ۱۹۵۲؛ راپرگ - هالتون ۱۹۸۴؛ ۱۹۸۹) گام‌های بزرگی برداشته شد؛ تألیف مشروح یادداشت‌های دقیق روزانه اخترشناسی و رویدادنامه‌های تاریخی فعالانه ادامه یافت (زاکس و هونگر ۱۹۸۸؛ گریسون ۱۹۷۵a؛ کورت ۱۹۸۷a) و انتقالی در مرکزیت دینی شهر اوروک که به دوره هلنیستی نسبت داده شده (مک‌ایوان ۱۹۸۱، ص ۱۸۷؛ و داوئی ۱۹۸۸) در واقع در دوره ایران انجام گرفت (اولسنر ۱۹۷۸، ص ۴۰۳؛ ۱۹۸۱، ص ۴۴). اما این‌که وارد کردن تندیس آن‌اهیتا برای پرستش در پی فرمان اردشیر دوم تا چه اندازه بر اعمال مذهبی سنتی بابلی اثر گذاشته است (بروسوس = FGtH 680 F11)، در حال حاضر موضوعی است که بحث و مناظره درباره آن پایان نگرفته است (بویس ۱۹۸۲، ص ۱۸-۲۱۷؛ بریان ۱۹۸۴a، ص ۹۸). آنچه در میان این همه اهمیت دارد، آن است که هر چند احساس اصلی وجود تداوم و استمرار عمومی در شیوه‌های سنتی زندگی است؛ اما این دوره یک دوره رکود و تحجر اجتماعی و فرهنگی نبوده است: در واقع در چارچوب سنتی، تحولات حیاتی و مهمی انجام گرفته است.

تغییرات دیگر قابل تاریخ‌گذاری از دوره فرمانروایی ایران که مستقیماً بر موضع بابل به عنوان بخش جدایی‌ناپذیر این شاهنشاهی عظیم اثر گذارده نیز قابل شناسایی‌اند. عناصر تصویرسازی و شمایل‌نگاری ایرانی (نک. کولون ۱۹۸۷، صص ۹۳-۹۰) در طراحی عالی مهرهای استوانه‌ای از پایان سده ششم به بعد (زتلر ۱۹۷۹) و در دوره بعد (اواخر سده پنجم و سده چهارم)، برخی از مهرهای امضاء که بر روی الواح بابلی مورد استفاده قرار گرفته و معمولاً به بابلیان تعلق داشته‌اند، یا سبک یونانی دارند (استالپر ۱۹۸۹b) یا نقشمایه‌های صرفاً یونانی را به نمایش می‌گذارند (نک. یاکوب روست و فرایدانک ۱۹۷۲). اظهارنظر شده است (پورادا ۱۹۶۰) که مجموعه سکه‌های سفالی اوایل قرن چهارم (ق.م) که در اور پیدا شده‌اند، مدل‌هایی بوده‌اند که مهرسازان بابلی تراشیده و برای سلیقه‌های محلی و تقاضا برای برخی اشکال هنری یونانی مورد استفاده قرار می‌داده‌اند.^{۱۰} تغییر دیگری که اخیراً کشف شده است،

۱۰- در مورد سلیقه استفاده از سبک‌های یونانی بنگرید به برخی از مهرهای استفاده شده توسط ایرانیان در دربار سلطنتی.

الزام ثبت فروش بردگان در اداره مالیات سلطنتی (bīt misku Ša Šarri/ Karammarru) در زمان داریوش یکم بوده است، که آشکارا بدان منظور بوده تا دستگاه اداری شاهنشاهی بتواند از این‌گونه معاملات مالیات بگیرد. که کاملاً یک ابداع و نوآوری ایرانی محسوب می‌شود.^{۱۱} و سرانجام نکته آخر، و نه کم‌اهمیت‌تر، این‌که جمعیت ناحیه به بابلیان بومی و ایرانیان زمین‌دار و مقامات دولتی ایرانی محدود نمی‌شد. یکی از آثار امپراتوری‌های آشوری قدیم و نوبابلی و نیز شاهنشاهی ایران سرازیر شدن انبوه اقوام مختلف به بابل بود، و اینان نه تنها تبعیدیان و اسیران جنگی، بلکه افزون بر اینان بازرگانان، سربازان، بردگان و نیز مردمانی بودند که به دربار خدمت می‌کردند: یهودیان، کاریایی‌ها، کیلیکیه‌ای‌ها، یونانیان، مصریان، اعراب، فنیقی‌ها، لوقیه‌ای‌ها، هندیان، کیمری‌ها، مردمان منطقه امروزی ملطیه [در ترکیه]، ارمنی‌ها، و فریقیه‌ای‌ها؛ اینان فقط مردمانی هستند از گروه‌های قومی گوناگون که وجودشان تأیید شده است.

تصویری که مطالعات جدید از بابلیه زمان حکومت ایران در اختیار ما می‌گذارد، منطقه‌ای است مرفه و زنده که کاملاً در ساختار پهن‌اور شاهنشاهی جوش خورده و خود یکی از نواحی مرکزی آن به شمار می‌رود. که شاید یکی از بازتاب‌های آن، فرمولی است که در القاب خشایارشا و اردشیر یکم مورد استفاده قرار می‌گرفت و آنان خود را شاهان "پارس، ماد، بابل و سرزمین‌ها" می‌نامیدند (نک. کورت و شروین وایت ۱۹۸۷، ص ۷۷؛ ژونانس ۱۹۸۹)، که آشکارا نشانه آن است که بابلیه منطقه مسلطی در قلب شاهنشاهی بوده که از بقیه "سرزمین‌های" زیر سلطه متمایز می‌گشته است.

ب) فتح بابلیه به دست اسکندر

در نتیجه شکست داریوش سوم از اسکندر در گائوگاملا - که در شهر بی بابلیه

→ نظیر مهر گویراس؛ نک. بررسی مارگارت روت از اثر مهرهای تخت جمشید (۱۹۹۰؛ ۱۹۹۱؛ گریسون و روت، زیر چاپ) - که اظهار نظر کرده‌اند که برخی از آن‌ها از لحاظ بازنمود "یونانی" سنت هنری نوایلامی بسیار تکان‌دهنده و با اهمیت‌اند. ۱۱- چنان‌که استالپر (۱۹۸۹ب، ص ۸۹) با نقل قول از هورن بلوتر (۱۹۸۲) متذکر شده است، برخی مدارک کاریایی نیز از وجود مالیات بر برده در امپراتوری هخامنشی خبر می‌دهند.

قرارداشت - و عقب‌نشینی تاکتیکی داریوش به درون ماد، راه اسکندر به سوی جنوب و تسخیر ناحیه باستانی بابلیه باز شد تا بتواند از جاده‌های آن‌جا به سوی مراکز شاهنشاهی ایران دست یابد و پیش از تعقیب شاه ایران، گنجینه‌های گسترده امپراتوری ایران را در اختیار گیرد. فرار داریوش، که اهالی بابلیه از آن آگاه شده بودند (نک. زاکس و هونگر ۱۹۸۸) شهر بابل را به نحو خطرناکی بی‌مدافع گذاشت. پس از مذاکرات طولانی و سنجیده مازائوس^{۱۲}، شهرب احتمالی آن‌جا با اسکندر، ترتیب تسلیم رسمی شهر همراه با مراسم دقیق و هماهنگ و تشریفات استقبال از فاتح جدید داده شد (نک. کورت ۱۹۸۸b، ص ۶۸۷۱؛ ۱۹۹۰a؛ نک. نیز متن بسیار مایوسانه مقول توسط زاکس و هونگر ۱۹۸۸، قطعه شماره ۳۳۰). از رفتار اسکندر به روشنی پیداست که هیأتی از بزرگان شهر او را کاملاً با وظایف رسمی و تشریفاتی خود آشنا کرده بوده‌اند (نک. آرن III، ۱۶) تا بتواند داعیه خود را به عنوان فرمانروای مشروع جدید به کرسی بنشانند. مهم‌ترین عنصر این وظیفه، اعلام رسمی ساخت معابد و اماکن مقدس جدید برای شهر بود. چنین اقدامی مستلزم رأی‌زنی با خدایان بود که در صورت اجازه‌دادن آنان برای عملیات ساختمانی، این به منزله مهر تأییدی بود بر مشروعیت فرمانروای تازه. شاید به علت کامیابی همین عملیات ظریف و حساب شده بوده که اسکندر مفتخر به لقب "شاه کُل" شده است (زاکس و هونگر ۱۹۸۸، قطعه شماره ۳۳۰).

انتصاب مازائوس از سوی اسکندر نشان می‌دهد که وی مطلوب بودن بهره‌گیری از وجود یک شخصیت نیرومند محلی یا دارای وابستگی‌های محلی را برای مقام فرمانداری تشخیص داده بود مشروط بر این‌که از وفاداری و وابستگی او به خودش اطمینان داشته باشد. اما از سوی دیگر اسکندر محتاطانه که مبدا این کارش نتیجه معکوس بدهد، ضمن آن‌که مازائوس را به مقام فرمانداری برگماشت، فرماندهی پادگان شهر و وظیفه وصول مالیات و خراج (یعنی گردآوری آذوقه و افراد برای نیروهای مسلح) را به مقدونیان سپرد. این همچنین نشان می‌دهد که او اهمیت

۱۲- درباره ازدواج احتمالی مازائوس با یک زن بابلی، نک. بازورت ۱۹۸۸، ص ۸۷ و این‌که به احتمال زیاد او از قبل شهرب بابلیه بوده است چون هم هدایت مذاکرات تسلیم با اسکندر را برعهده داشت، هم فرماندهی نیروهای بین‌النهرین در گائوگاملا با وی بود، و هم داریوش او را مسؤول دفاع از گذرگاه فرات (به نقل از آرن) یا دجله (به نقل از دیودوروس) کرده بود.

مرکزی منطقه، به‌ویژه از لحاظ حفظ ارتباطات و راه‌های تدارکاتی (بخصوص اکنون که منتظر رسیدن نیروهای تازه‌نفس از مقدونیه بود) را دریافته بود بخصوص که اکنون قصد داشت دشت بین‌النهرین را به قصد حرکت به سوی ایران ترک کند. به احتمال زیاد همین ملاحظات موجب شد تا او در این هنگام سرزمین شمال "بابلیه سابق" را جدا سازد و یک فرماندار جداگانه مقدونی را بر آن بگمارد (لویسه ۱۹۳۵، صص ۴۶۱-۴۶۰). از زمان ورود اسکندر به شهر بابل در اکتبر سال ۳۳۱ تا بازگشت او از هندوستان، مورخان کلاسیک عملاً هیچ اطلاعاتی در مورد روایدهای بابلیه در اختیار ما نمی‌گذارند. با این حال، در دفتر خاطرات ستاره‌شناسی که اخیراً انتشار یافته است (زاکس و هونگر ۱۹۸۸) برخی اطلاعات اندک ولی با اهمیت وجود دارد (نک. نیز برنار ۱۹۸۹؛ ۱۹۹۰). در جاهایی که از اسکندر نام برده شده است، از او با عنوان معمولی و مرسوم (و البته با هیجان کمتری از هنگام ورود او به بابل، نک. قبل) "شاه سرزمین‌ها" طبق الگوی هخامنشی یاد شده است (نک. زاکس و هونگر ۱۹۸۸، قطعه شماره ۳۲۹)، چنان‌که در اسناد اقتصادی نیز چنین است، اما هنگام اشاره به مرگ وی فقط به لقب "شاه" اکتفا شده است (نک. همان، قطعه شماره ۳۲۲-۳۲۴ و ۳۲۸). در یک مورد صراحتاً به او به عنوان فاتحی بیگانه اشاره می‌شود: "اسکندر، شاهی که از سرزمین هانی است" (نک. همان، قطعه شماره ۳۲۸).^{۱۳} در جای دیگری از این دفتر خاطرات (شماره ۳۲۸) مربوط به نوامبر سال ۳۲۹، اشاره به یک فرمان سلطنتی شده که طبق آن می‌بایستی اقلامی از یک باغ در نزدیکی یا در کنار معبد از اگیلا و چیزی دیگر (که در این جا متن اصلی ناخواناست) از کاخ انتقال یابند. کاملاً پیداست که غیبت فیزیکی اسکندر، از علاقه و توجه او به بابل نکاسته بود؛ چنان‌که فعالیت‌های مربوط به

۱۳- باید برحذر باشیم و مبدا تصویری را بپذیریم که گویی شاهنشاهی ایران به خواب عمیقی فرورفته بود که اسکندر ناگهان هجوم آورد و این خواب را آشفته ساخت. دودمان هخامنشی آشوب‌ها و ناآرامی‌های زیادی را از زمان قتل اردشیر سوم تجربه کرده بود. پس از او آرسس (اردشیر چهارم) نیز پس از سلطنت کوتاهی به قتل رسید که سپس نوبت پادشاهی به داریوش سوم رسید به رغم آن‌که فرزندان مستقیم ترخاندان سلطنتی هخامنشی هنوز زنده بودند. هیچ‌یک از این وقایع بدون گسست‌ها، آشوب‌ها، مبارزات و مشکلات سپری نشدند. با توجه به این سابقه، چگونگی برخورد با اسکندر با سه همسر ایرانی‌اش (بارسینه، استاتیرا، روکسانه)، به عنوان یک نیروی کاملاً جدید یا فقط یک مدعی دیگری برای تاج و تخت ایران، نیاز به بررسی انتقادی بیشتری دارد (نک. بریان ۱۹۸۷b).

نوسازی و مرمت معابد و تجهیزات مذهبی نیز کاسته نشده بود، و این از اشاره‌ای پیداست که در تابستان سال ۳۲۵ به "عرضه؟" طلا برای ساختن تاج بعل" اشاره شده است (زاکس و هونگر ۱۹۸۸: قطعه شماره B-۳۲۴، ۲۳) که البته تأمین این طلا فقط از طریق مقامات سلطنتی امکانپذیر بوده است.^{۱۴}

این مدرک نشانه‌ای است از اشتغال فکری دائمی و فعال اسکندر در ارتباط با بابل، که باید در چارچوب نقشه‌های گسترده‌تر او در نظر گرفته شود. نقشه‌هایی که هدف آن‌ها ایفای نقش کلیدی شهر در امور مهمی نظیر دست‌انداختن اسکندر بر تجارت ارزشمند میان خلیج [فارس] و هندوستان بود (ژانفرانسوا سال ۱۹۸۷، ص ۸۸). برای رسیدن به این هدف، اسکندر دستور داد تا ناوگانی در بابل ساخته شود. و سپس شخصاً در رودهای دجله و فرات به کشتیرانی پرداخت تا اطمینان یابد که برای حرکت کشتی‌ها موانعی وجود ندارد (نک. بریان ۱۹۸۶b). با توجه به این برنامه‌های راهبردی بلندمدت، حفظ روابط خوب با بابلیه و ایجاد حتی‌المقدور در دسر کمتر بسیار حیاتی بود.

ضمن آن‌که روشن است که برخی دگرگونی‌ها و تغییرات در اثر فتح بابلیه طبعاً رخ داد (حضور فرماندهان مقدونی، تقسیم شهری به دو قسمت، ایجاد ناوگان کشتیرانی در بابل)، اما این تغییرات از لحاظ اجتماعی - اقتصادی چندان بنیادی و دامنه‌دار نبودند. مهم‌ترین نکته برای حفظ "وضع موجود" در بابل آن بود که اسکندر بپذیرد که باید به وظایف خود به عنوان یک شاه بابلی و به شیوه فاتحان پیشین هخامنشی ادامه دهد (که مهم‌ترین آن‌ها ساختن بناهای عمومی بود) تا بدین سان ثبات شکل‌های سنتی حیات مدنی تضمین شود. براین اساس، بابلی‌ها آماده شده بودند تا اسکندر را به عنوان شاه خود بپذیرند و از او پشتیبانی کنند و وظایف خود را نیز نسبت به او انجام دهند، که یکی از این وظایف هشدار به شاه هنگام مشاهده علائم شوم در مورد در خطر بودن زندگی وی بود، چنان‌که در آغاز نیز با مشاهده این

۱۴- نک. وایسبرگ ۱۹۶۷، متون شماره ۱ و ۷ که نشان می‌دهد شاهان (در این جا کوروش و داریوش یکم) تضمین‌کننده استفاده درست از فلزات گرانبها برای معابد بوده‌اند، و این کمایش نمایانگر آن است که این‌گونه هزینه‌ها با چه دقتی انجام می‌شده و از این رو احتمالاً زیر نظارت قرار داشته‌اند.

نشانه‌ها با نگرانی به وی هشدار دادند وارد شهر نشود چون خواهد مرد. اما وقتی اسکندر برای ورود به شهر اصرار ورزید، مدارکی از گزارش‌هایی مغشوش نشان می‌دهد که بابلیان طبق رسم خود برای خنثی‌کردن این فال بدشگون "شاه جانشینی" به عنوان بلاگردان ساختند و خود اسکندر نیز در این آیین‌ها شرکت جست - و این نیز باز نشانه دیگری است از پذیرش آداب و رسوم پادشاهی بین‌النهرینی از سوی فاتحان مقدونی (پارپولا ۱۹۸۳؛ اسملیک ۱۹۷۸-۷۹؛ شروین وایت ۱۹۸۷، ص ۹).

ج) سال‌های ۳۲۳ تا ۳۱۶

برخلاف معیارها و انتظارات مورخان باستانی، مرگ اسکندر در منابع بابلی با هیچ درنگی مواجه نشده است. دفتر خاطرات اخترشناسی (زاکس و هونگر ۱۹۸۸، قطعه شماره B-۳۲۲) فقط گذرا و بدون هیچ‌گونه تفسیری در میان اخبار سیاره‌ای، هواشناختی و مباحث مربوط به قیمت محصولات که نکته کانونی این متون را تشکیل می‌دهند، به مرگ اسکندر نیز اشاره می‌کند:

۸. [...] ایستاد [به سوی] شرق. [روز] ۲۹ شاه مرد؛ ابرها [...]]

۹. [...]؛ تره تیزک، ۱ Sut ۴ qa*؛ کنجد، ۳ qa [...]]

گویی مرگ اسکندر حتی ارزش جدا ذکر کردن یا تفسیری در پایان بخش را نداشته و در کنار امور معمولی دیگر بدون هیچ اهمیتی ذکر شده است. به همین سان، ادامه تألیف رویدادنامه است: بررسی "رویدادنامه جانشین اسکندر" (گریسون ۱۹۷۵a، شماره ۱۰)، آن بخش سالم مانده که با سال ۳۲۰/۱۹ آغاز می‌شود، آشکارا نشان می‌دهد که پیش از آن فضایی خالی وجود داشته که به احتمال بسیار حاوی وقایع آخرین سال حکومت اسکندر، مرگ او و سال‌های میانی بوده که سطر اول آن اکنون حفظ شده است. چنان‌که از اشاره در یکی از خاطرات ستاره‌شناسی (اوت سال ۳۲۲، نک. زاکس و هونگر، ۱۹۸۸؛ شماره ۳۲۱) و نیز از رویدادنامه (گریسون ۱۹۷۵a؛ شماره ۱۰ [مربوط به سال ۳۲۰/۱۹]) برمی‌آید، کارهای ساختمانی که توسط اسکندر اعلام

و شروع شده بوده، در زمان جانشین او، فیلیپ آرهیدائوس، نیز ادامه یافته است. بدیهی است که موقعیت مهم استراتژیک و سیاسی بابل اقتضا می‌کرده که مناطق فتح شده توسط اسکندر از هم نپاشند، و فرماندهی عالی مقدونی و انتصاب شهرهای بابلیه (آرخون تا سال ۳۲۰؛ سلوکوس از ۳۲۰ تا ۳۱۷/۱۶) مؤید این امر است. به رغم به رسمیت شناختن فیلیپ، برادر اسکندر، به عنوان شاه که در فرمول‌های مربوط به متون اقتصادی معاصر (و نیز در رویدادنامه‌ها، فهرست‌های شاه‌ی و خاطرات ستاره‌شناسی) مشاهده می‌شود که به او نیز مانند زمان هخامنشیان لقب "شاه سرزمین‌ها" داده‌اند، مبارزه میان سرداران مقدونی بر سر کسب قدرت پیامدهای خطیری برای آینده سیاسی بابلیه داشت. پاداش سلوکوس برای کمک به [بطلمیوس] در قتل پردیکاس در مصر، به دست آوردن مقام شهری بابلیه بود - رویدادنامه ورود شهر به بابل را، که بی‌گمان سلوکوس بوده، در تاریخ نوامبر/ دسامبر سال ۳۲۰ تأیید کرده است. پس احتمالاً تحت نظارت او بوده که کارهای ساختمانی و مرمت معبد ازگیلا در آن سال انجام شده است. بنا به گزارش بعدی دیودوروس سیسیلی (XIX، ۹۱) ظاهراً سلوکوس سخت می‌کوشیده تا پیوندهای نزدیک خود را با آن بخش از جمعیت بابلیه استوار سازد. او شبکه‌ای از روابط شخصی برقرار کرد که میوه‌های آن را بعداً در سال ۳۱۲/۱۱ برداشت نمود. شیوه اعمال قدرت و نفوذ او (که در منابع یونانی با واژه‌های *eunoia* و *euergesia* [مدیریت و فرمانروایی نیکو] توصیف شده) درست معلوم نیست: معافیت‌های مالیاتی (نک. شاه آرمانی در یک پیشگویی دودمانی کسی است که *Zakûtu* (= بخشودگی از مالیات) اعطا می‌کند، نک. گریسون ۱۹۷۵b، صص ۲۹، ۳۴-۵، ستون III، ۱، ۲۳؛ شروین وایت ۱۹۸۷، ص ۱۵) اعطای زمین به شیوه پادشاهان هخامنشی (نک. قبل، الف) در برابر خدمات نظامی جزء مهم‌ترین احتمالات سیاست‌های سلوکوس هستند (پلوتارک، اثومینس، ۴؛ نک. *RTP*: 13-93). دیودوروس (XIX، ۱۳، ۵) نگرانی سلوکوس برای غلبه هر چه سریع‌تر بر اثومنس با سپاه عظیم او در خارج از بابلیه در ۳۱۷ را به خوبی توصیف می‌کند که چگونه در اندیشه ولایات بوده است (این حادثه شاید در قطعه‌ی شکسته‌شده‌ی چاپ گریسون ۱۹۷۵a شماره ۱۰ نیز بازتاب یافته باشد). بی‌تردید بیشتر این ستایش‌ها و تصویر خوبی که از اعمال سلوکوس در حفظ و مراقبت

از بابلیه ساخته شده، بازتاب کامیابی بعدی وی در تسلط کامل بر شهر بی است. اما قدرت واقعی او و شالوده استواری که وی برای این قدرت در بابلیه برپا کرد احتمالاً از واکنش آنتی‌گونوس معلوم می‌شود که پس از شکست و مرگ اثومنس باشتاب حرکت کرد تا اکنون به عنوان رقیبی سهمگین سلوکوس را از صحنه بیرون براند. این نکته همچنین از مرکزیت بخشیدن شدید به بابلیه به عنوان رکن اصلی حفظ شاهنشاهی پیشین هخامنشی پیداست که هدف و نگرانی اولیه و همیشگی آنتی‌گونوس را تشکیل می‌داد. چنان‌که بعدها در مورد سلوکوس نیز چنین بود.

د) سال‌های ۳۱۶ تا ۳۰۸/۷

آشوب و پریشانی ناشی از قتل فیلیپ و اورودیکه در ۳۱۷/۱۶، از فهرست بعدی شاهان در بابلیه پیداست (زاکس و وایسمن ۱۹۵۴) که با یک دوره بی‌شاهی (به احتمال زیاد یک ساله مواجه می‌شویم (نک. ژوتانس ۱۹۷۹: ۸۰) که طی آن حکومت بابلیه تنها در دست آنتی‌گونوس است که مقام فرماندهی کل ارتش و شهر بی را داشت. جالب این‌جاست که این خلاء نگران‌کننده در حیات سیاسی، در یک رویدادنامه بعدی (گریسون ۱۹۷۵a شماره ۱۰) سرپوش نهاده شده و فیلیپ سوم را پادشاه سال هشتم (۳۱۶/۱۵) اعلام کرده است. وضعیت عادی مشابهی را در به رسمیت شناختن اسکندر چهارم، پسر اسکندر (که اکنون حدود ۷ سال سن داشت) به عنوان پادشاه از ۳۱۶/۱۵ به بعد مشاهده می‌کنیم. در عین حال آگاهی از شخصیت شیخ‌گونه و سایه‌دار نقش فرضی او در این واقعیت بازتاب یافته که فقط در یک سند بابلی در سال دوم حکومت او (۳۱۵) باقی‌مانده است. حال آن‌که بیشتر اسناد منظمأً به ذکر فعالیت‌های آنتی‌گونوس می‌پردازند و از او با عنوان "سردار" [Lú] rab uqu) یاد می‌کنند. با توجه به اسناد موجود، هیچ نشانه‌ای از این‌که آنتی‌گونوس خود شخصاً فعالانه در امور بابلیه درگیر شده باشد در دست نیست، جز آن‌که با تعیین شهر بی برای آن ایالت (پثیتون پسر آگه‌نور، که در ۳۱۲ در غزه کشته شد: دیودوروس XIX، ۵۶، ۴؛ نک. بروه RE ذیل Peithon؛ بنگتسون ۱۹۳۷، صص ۱۸۴ و ۱۸۶-۱۸۸)، کوشید سلطه‌ای سخت بر آن‌جا داشته باشد، دژ یا قلعه‌ای استوار برپا کرد (دیودوروس XIX، ۹۱، ۳-۴) و در

سراسر منطقه سربازخانه‌ها یا پادگان‌هایی مستقر نمود (همان، ۹۱، ۳). در این زمان، مرکز توجه و جاه‌طلبی‌های او در زمینه کسب هرچه بیشتر قدرت سیاسی در مناطق غربی‌تر قرار داشت، چنان‌که از اعلامیه وی با شعار "آزادی یونانیان" (سال ۳۱۵) و تشکیل اتحادیه‌ی نسیوتیک پیداست؛ ضمن آن‌که بطلمیوس و لوسیماخوس و کاساندر بر ضد او متحد شده بودند، و بطلمیوس نیز در کونل (= سوریه) [= سوریه، لبنان، فلسطین] به عملیات نظامی علیه او پرداخت و نبرد غزه نیز در سال ۳۱۲ رخ داد. آگاهی دقیق از این‌که سلوکوس چگونه توانست با نیرویی ناچیز دوباره به آسانی شهربی سابق خود [بابلیه] را تسخیر کند و این‌که چگونه مردم محلی خودجوشانه و با یادآوری اعمال نیک گذشته وی گروه گروه به او پیوسته‌اند (دیودوروس XIX، ۹۱، ۱-۲) دشوار است. به احتمال زیاد منشأ استقبال گرم مردم از سلوکوس در بابلیه، وجود دوستان و خبرگیران او و تماس‌های دائمی‌اش با آنان و با منطقه در حالی که خود هنوز در حال تبعید در مصر به سر می‌برده بوده است، به‌ویژه آن‌که کامیابی بعدی او باعث شد تا نویسندگان بعدی این استقبال مردم بابل در ۳۱۲/۱۱ از او را گرم‌تر از آنچه بوده نشان دهند و او را "فرمانروای بر حق" خود بنامند. از گزارش دیودوروس (XIX، ۹۱، ۲) پیداست که سلوکوس از قبل زمینه‌چینی و برنامه‌ریزی دقیقی انجام داده بوده است. آنچه شاید این داستان را کمی درست‌تر بنماید، در درجه اول وجود رفتار معکوس یعنی عدم استقبال از او در کرهه در شمال بین‌النهرین است که او در متقاعد کردن مقدونیان برای پیوستن به خود دچار مشکل شد و در مورد بقیه نیز به زور متوسل گشت. این نشان می‌دهد که استقبال بابلیان دست‌کم ظاهراً تضاد شدیدی با مشکل فوق داشته است. عنصر مهم دیگر حمایت قابل توجه بابلیان از سلوکوس در برابر تهاجم شدید آنتی‌گونوس برای بازپس‌گیری آن ایالت است.

قابلیت و شایستگی سلوکوس در اتکا به پشتیبانی مردم بابل مسلماً موجب واکنش شدیدتر آنتی‌گونوس شده است: در پیکار بر سر بابلیه که سپس در سال‌های ۳۰۸-۳۱۰ پیش‌آمد و تنها در یک رویدادنامه بابلی گزارش شده است (گریسون ۱۹۷۵، شماره ۱۰)، آنتی‌گونوس با بابلیه همانند یک سرزمین دشمن رفتار کرد نه سرزمین خودی که می‌خواهد آن را آزاد کند، چنان‌که به تاراج و ویران کردن شهرک‌ها و معابد پرداخت و

نواحی بیرون شهرها را نیز غارت کرد. رویدادنامه شماره ۱۰، اشاره بسیار کوتاه ولی زنده‌ای (کمیاب در آن دوره و تقریباً بی سابقه در رویدادنامه‌های بابلی) به وحشت و رنج جنگ دارد: هم در سال ۳۰۹/۸ و هم ۳۰۸/۷ از اشک و سوگواری یاد می‌شود. به روشنی پیداست که این جنگ (حداقل) سه ساله از لحاظ ویرانی‌ها و بدبختی‌هایی که به بار آورده بی سابقه بوده است. کردار سلوکوس برعکس در جهت حمایت از عموم مردم تا حد امکان بود، چنان‌که به سازماندهی منظم تخلیه تمام اهالی بابل پرداخت (دیودوروس، XIX، ۱۰۰، ۵) و نیروهای خود را نیز از شهر بیرون برد. این مدرک مهمی در تأیید سیاست حمایتی سلوکوس از مردم بابلیه است که معمولاً نادیده گرفته شده است. نشانه دیگر احتمالی اقدامات او برای مقابله با وضع بحرانی روزافزون، اخذ مالیات‌های سنگین با تأیید یک داورشاهی (احتمالاً یک ایرانی)^{۱۵} از معبد شَمَش (احتمالاً) در سیپار است که می‌بایست تحت نظارت یک مقام محلی به خزانه سلطنتی پرداخت می‌شد (نک. وان در اسپک ۱۹۸۶: پیوست شماره ۵ و صص ۱۱۷-۱۱۹). ویرانی‌ها و آشوب‌های این سال‌ها با نبرد نهایی، که احتمالاً در تابستان ۳۰۸ رخ داد، به پایان رسید و سلوکوس بر سراسر بابلیه مسلط شد.

ادامه این منازعه درخور توجه است و احتمالاً نشانه‌ای از اهمیت بابلیه به عنوان یک نقطه کلیدی برای تسلط بر امپراتوری اسکندر به شمار می‌رود. این‌که این منطقه هنوز در میان جانشینان اسکندر مورد منازعه بوده و در این نزاع موضوع اصلی و کانونی محسوب می‌شده، از این جا پیداست که از سال ۳۱۱ به بعد، فعالیت‌های در بابلیه بار دیگر با نام الکساندر چهارم تاریخ‌گذاری شده‌اند و حتی پس از قتل او در ۳۱۰ نیز ادامه می‌یابند (نک. زاکس و وایسمن ۱۹۵۴: ژونانس ۸۰-۱۹۷۹)، حال آن‌که در خاطرات ستاره‌شناسی این دوره، تاریخ‌ها با نام "الکساندر پسر اسکندر؛ سلوکوس سردار" (Lú GAL.ERIN؛ زاکس و هونگر ۱۹۸۸ شماره‌های ۳۰۹- و ۳۰۸-)، ثبت شده و از واژه‌ای همانند با آنچه قبلاً برای آنتی‌گونوس به کار می‌رفت (Lú rab uqu؛ نک. استالپر ۱۹۹۰b) استفاده شده است. تصویر سیاسی ارائه شده هنوز همان تصویر شاهنشاهی پهناور ایران است که در اختیار اسکندر قرار گرفت و سپس حکومت بر آن به فرزند نیمه ایرانی

۱۵- درباره نقش قضات به عنوان نیروی اجرایی سیاست سلطنتی، نک. نیز استالپر ۱۹۸۹b، صص ۸۵۸۷.

مشروعش سپرده شد - ادعایی که در سراسر دوره دودمان اسکندر مورد حمایت سردارش سلوکوس قرار داشت. این نکته اهمیت دارد که در این دوره سلوکوس برای خود از واژه شهرب استفاده نمی‌کرد: اکنون هدف اعلام شده او گسترده‌تر از فرمانروایی بر یک ایالت بود.^{۱۶} برای دستیابی به این هدف‌ها، بابلیه به عنوان ناف امپراتوری اهمیت فراوانی داشت - آنچه این نظر را تأیید می‌کند، تعیین تاریخ شروع عصر سلوکیان است که زمان بازگشت سلوکوس به بابلیه تعیین شده است، نه اولین دوره فرمانداری او و نه لقب شاه گرفتن او (در سال ۳۰۵). از لحاظ استراتژیک، به علت حرکت کالاها و نیروی انسانی و دارابودن ذخایر غنی منابع کشاورزی و مازاد محصول (آدمز ۱۹۸۱؛ پاول ۱۹۸۵)، بابلیه برای هر قدرت حاکم باستانی یا هر فردی که چنین هدفی داشت منطقه‌ای حیاتی محسوب می‌شد، زیرا در قلب امپراتوری‌ای قرار داشت که سراسر خاور نزدیک از فلات ایران تا سوریه را دربرمی‌گرفت. اهمیت بابلیه در درون امپراتوری گسترده‌تر سلوکوس در میان سوریه و بین‌النهرین به اضافه‌ی تکه‌های بزرگی از آسیای صغیر که پس از سال ۳۰۱ به آن افزوده شد و نیز نواحی شرقی ایران، بسیار خطیر و حیاتی بود: بابلیه در واقع بر تمام راه‌های تجارتهی زمینی و دریایی به سوی ایران، هندوستان و جنوب عربستان تسلط داشت (مثلاً نک. زاکس و هونگر ۱۹۸۸: شماره ۲۷۳، که می‌بینیم در آن شهر بابلیه نقش میانجی برای ارسال ۲۰ فیل که از باکتریا برای شاه که در سوریه در حال جنگ بود ارسال شده بود را ایفا می‌کند).^{۱۷}

ه) پادشاهی سلوکوس

هنگامی که سلوکوس در ۳۱۲ بابلیه را از آنتی‌گونوس پس گرفت، با شتاب حرکت کرد تا پیشاپیش مانع از هرگونه مخالفت شهرهای ماد و شوشان [= خوزستان] شود که دست‌نشانده آنتی‌گونوس پس از پاکسازی سال ۳۱۶ او بودند. سلوکوس پیش از

۱۶- به این نکته نیز باید توجه داشت که در رویدادنامه بابلی (گریسون ۱۹۷۵ا، شماره ۱۲) پیشرفت سلوکوس در مقدونیه پس از کورودیوم سال ۲۸۱ ق.م را ذکر کرده و آن‌جا را "کشور او" [یعنی سلوکوس] خوانده است و این نشانه دامنه قدرت او و حمایت عمومی از تلاش‌های وی برای متحد کردن دوباره امپراتوری اسکندر است (نک. شروین وایت ۱۹۸۳، صص ۲۶۷-۲۶۶).

۱۷- نک. به اشاره، متأسفانه شکسته شده، این مدرک به باکتریا در گریسون ۱۹۷۵ا، شماره ۱۳.

آن‌که نیکانور، شهر ب ماد، بتواند او را متوقف سازد از دجله عبور کرد و با یک حمله درخشان و کوبنده اردوگاه نیکانور را از هم پاشید. نیروهای زنده مانده، از جمله سربازان مادی و ایرانی نیکانور، چاره‌ای جز پیوستن به سلوکوس نیافتند. بدین ترتیب سلوکوس بر شهرهای مهم ماد، شوشان و "نواحی مجاور" تسلط یافت؛ این نواحی عبارت بودند از مناطق اطراف خلیج فارس (دیودوروس XIX، ۶، ۱۰۰) و احتمالاً استان فارس که سرزمین زادگاهی هخامنشیان بود. این رشته پیروزی‌های سریع نظامی و دستاوردهای ارضی موضع و جایگاه سلوکوس را چنان دگرگون کرد که خود او بیش از هر کس دیگری درمی‌یافت: «او اکنون به پایگاه پادشاهی و افتخار ارزشمند سروری بر دیگران رسیده بود» (دیودوروس XIX، ۹۲، ۵)، و این را خود در نامه‌ای برای دیگر جانشینان اسکندر جمع‌بندی و خلاصه کرد. اما آنان قبلاً با عقد پیمان صلح میان آنتی‌گونوس، بطلمیوس، لوسیماخوس و کاساندر در سال ۳۱۱ در واقع سلوکوس را منزوی کرده بودند، پیمانی که قدرت آنتی‌گونوس در "آسیا" را به رسمیت می‌شناخت و به او اجازه می‌داد با سلوکوس به جنگ بپردازد (که قبلاً در (د) شرح آن رفت). و او با سلوکوس حساب خود را تسویه کرد: از سال ۳۰۲ با کتربا تنزل مقام یافته و همراه با هیرکانیا، پارت، آریا، مارگیانا، سُغدیان، درانگیانا و آراخوزیا به شهرهای داخلی ایران افزوده شده و با پیمان سودمندی (که در آن احتمالاً آراخوزیای شرقی نیز حضور داشت) با امپراتوری نوپا و نیرومند مائوریا در هندوستان متحد شده بودند (برای آگاهی بیشتر بنگرید به برنار ۱۹۸۵، صص ۸۵-۹۶؛ شروین وایت و کورت ۱۹۹۳).

با احتمال زیاد می‌توان تاریخ بنیادگذاری شهر "سلوکیه دجله" [تقریباً در نزدیکی تیسفون و بغداد کنونی] را به عنوان جلوه‌ای از مقام پادشاهی سلوکوس، در دوره میان سال‌های ۳۰۵ تا ۳۰۱ قرار داد. این تاریخ زودتر از این نمی‌تواند باشد چون پیوسته در منابع میخی "شهر پادشاهی" (āl Šarruti) نامیده شده و توسط استرابو (XVI، ۱، ۵) مستقیماً به پادشاهی سلوکوس ربط داده شده است. تاریخ پیش از سال ۳۰۱ با این واقعیت مرتبط است که استرابو می‌نویسد سلوکوس basileion [پایتخت = مقر شاهی] را از بابل به سلوکیه دجله انتقال داد، یعنی شهر سلوکیه دجله به عنوان پایتخت

امپراتوری موجود سلوکوس پیش از واقعه ایپسوس (سال ۳۰۱) تأسیس شده تا به شهربی‌های شرقی بابلیه نزدیک‌تر باشد.^{۱۸} مراکز سلطنتی شمال سوریه فقط پس از شکست و مرگ آنتی‌گونوس ساخته شدند و جایگزین پایتخت او در آن‌جا، یعنی "آنتی‌گونیای" گشتند (دیودوروس XIX، ۴۷، ۵) و به منزله پایگاهی شدند برای علایق جدید سلوکوس در غرب. نکته مهم در ارزیابی اهمیت تأسیس شهر سلوکیه‌ی دجله، نقش شخصی سلوکوس در احداث این پایتخت جدید برای قلمرو خویش است. این موضوع هم توسط استرابو (XVI، ۱، ۵)، هم آپیان (سوریه، ۵۸) و هم پائوسانیاس (I، ۱۶، ۳) تأیید شده که داستان‌هایی در اماتیک در ارتباط با تأسیس شهر حکایت می‌کنند که قهرمان اصلی همگی آن‌ها سلوکوس است. مطلقاً هیچ توجیهی برای این نظر که تأسیس سلوکیه دجله را به ارتقاء مقام آنتیوخوس به "نایب‌السلطنگی" و فرمانروایی بر "شهربی‌های بالا" * در سال ۲۹۲ مرتبط می‌انگارد وجود ندارد (به‌رغم تصور گریسون ۱۹۷۵a، صص ۲۶ و ۲۸؛ دوتی ۱۹۷۷، ص ۹). همان‌گونه که برنار (۱۹۸۵، صص ۳۸۴۰) و بریان (۱۹۹۰، صص ۴۸۵۱) استدلال کرده‌اند، در واقع هیچ مدرک، سابقه یا دلیلی وجود ندارد که فرض کنیم بابلیه مرکز عملیاتی آنتیوخوس برای تسلط بر شهربی‌های بالا بوده است: همه قراین دال بر آن است که مراکز عملیاتی او در خود باکتریا و ماد بوده است.

هرچند تأسیس شهر سلطنتی در کنار دجله نمودار یک نوآوری است، به هیچ رو نباید پنداشت که این کار عمده‌اً به منظور تنزل مقام شهر بابل انجام گرفته، یا جلوه‌ای از یک سبک ریشه‌دار جدید و متفاوت برای حکومت سلطنتی بوده است (نک. شروین وایت ۱۹۸۷، صص ۲۰-۱۹؛ کورت ۱۹۸۷b، صص ۵۴؛ کورت و شروین وایت ۱۹۹۱). نه تنها بابل بیش از ۴۰ مایل با سلوکیه دجله فاصله داشت (برابر با فاصله میان آتن و تیس)، بلکه در کنار رودخانه دیگری، فرات، قرار گرفته بود که به علت قابلیت بهترش برای کشتیرانی هم راه عمده تجارت با خلیج [فارس] محسوب می‌شد و هم راه آسان آبی با سوریه و زمینی با سلوکیه دجله بر سر راه قدیمی و بسیار مهمی که داشت بین‌النهرین را به فلات ایران پیوند می‌داد (آغاز "جاده ابریشم" بعدی). تنها در یک اوضاع و احوال

۱۸- نیز بنگرید به نیوئل ۱۹۳۸، ص ۱۰ به بعد، و واگونر ۱۹۶۹ که تاریخ حدود سال ۳۰۵ را سال افتتاح ضرابخانه سلوکیه دجله می‌داند. * - منظور همه ایالات شمالی فلات ایران است - م.

فوق‌العاده استثنایی (۲۷۴/۳) به اشاره‌ای به انتقال عده‌ای از اهالی بابل به سلوکیه برمی‌خوریم که می‌توانسته تخلیه‌ای در یک موقع بحرانی و برای مدتی کوتاه بوده باشد (زاکس و هونگر ۱۹۸۸: شماره ۲۷۳). مدارک فراوانی در تأیید ادامه حیات بابل و اهمیت بعدی این شهر وجود دارد: این جا کماکان مرکز اداری ناحیه بود (Pāhātu نک. شروین وایت ۱۹۸۳، ص ۲۶۸)، فرمانروایان سلوکی به مرمت و زیباسازی معابد آن می‌پرداختند (گریسون ۱۹۷۵a، شماره ۱۱، نک. کورت و شروین وایت ۱۹۹۱)، و جشنواره‌های مهم آن‌جا توسط شاهان افتتاح و اداره می‌شد (گریسون ۱۹۷۵a، شماره ۱۳b؛ نک. اکنون همچنین به زاکس و هونگر ۱۹۸۹، به‌ویژه شماره ۲۰۴). تأسیس "سلوکیه‌ی دجله" به عنوان "شهر پادشاهی" سلوکوس به منظور متمایز کردن آن از شهرهای دیگر امپراتوری قدیم و جدید، با سنت طولانی بین‌النهرینی شهرسازی شاهان سازگاری داشت (ایکیدا ۱۹۷۹) و نمی‌توانست نشانه‌ای از بی‌احترامی و تحقیر فاتح نسبت به اتباع "بومی" خود تلقی شود. یک پیوند نهادینه شده با رسم قدیمی نوآشوری، نوبابلی و هخامنشی، نقشی بود که آنتیوخوس به عنوان ولیعهد (mār šarri) ایفا کرد و تکه‌هایی باقی‌مانده از یک رویدادنامه آن را مستند ساخته است (گریسون ۱۹۷۵a: شماره ۱۱). در این جا او در بابلیه فعال است، شخصاً از نیایشگاه‌ها و بتخانه‌ها بازدید می‌کند، در بابل به اهدای نذورات می‌پردازد و حتی بیش از پدر به اتباع بابلی و نهادهای آنان توجه و علاقه نشان می‌دهد. رفتار آنتیوخوس به عنوان "ولیعهد" [mār šarri] را باید از نقش بعدی او به عنوان "نایب‌السلطنه" پدر متمایز کرد. این رسم جدید سلوکی که دقیقاً در اسناد آن دوره انعکاس یافته و پس از سال ۲۹۲ آغاز شده (نک. زاکس و هونگر ۱۹۸۸، شماره ۲۹۲)، به علت نقش مشترک هر دو، و این‌که در هر دو جا آشکارا "شاه" (šarru) نامیده شده است اهمیت دارد. این رسم "نایب‌السلطنگی" که پس از ۲۹۲ به رسمی همیشگی تبدیل گشت، یک نوآوری نهادی متمایز بود که فقط با حکومت مقدونیان بر بین‌النهرین پدیدار شد و در دوره‌های نوآشوری، نوبابلی و مسلماً هخامنشی هیچ‌گونه سابقه‌ای نداشت.^{۱۹} این رسم که نخست توسط آنتی‌گونوس و سپس سلوکوس و در پایان توسط

۱۹- برگماشتن موقت (فقط یک سال) کمبوجیه به عنوان "شاه بابل" در حالی که هنوز پدرش کوروش "شاه سرزمین‌ها" و

بطلمیوس در مصر به اجرا درآمد و جنبه‌ای از حکومت جانشینان اولیه اسکندر [= دیادوخی] محسوب می‌شود، آشکارا به قصد تحکیم حکومت آنان و جلوگیری از هر گونه مشکل و درگیری انجام گرفت که ممکن بود پس از مرگ ایشان بر سر جانشینی بروز کند. این کار مشکل خلاء قدرتی را که بلافاصله پس از درگذشت شاه پیش می‌آمد حل می‌کرد و مفهوم و واقعیت جاودانگی پادشاهی را قدرت می‌بخشید. تأثیر آن، اعمال بی‌وقفه و ابدی حاکمیت بود. در مورد سلوکیان، بنا بر تصمیمی که آنتیوخوس یکم [فرزند و جانشین سلوکوس یکم نیکاتور] هنگام جلوس بر تخت گرفت که تاریخ سلوکوسی ادامه یابد [که مبدأ تاریخ شد] و به جای آن که زمان آغاز سلطنت خود را حساب کند تاریخ زمان پدر را ادامه داد، باعث تحکیم و تقویت این امر شد. بنابراین زمان جلوس سلوکوس یکم بر تخت که بنیادگذار سلسله بود مبدأ تاریخ قرار گرفت و با مرگ او و به پادشاهی رسیدن هر یک از جانشینان او قطع نشد. بنابراین شاید به اصطلاح "پیشگویی دودمانی" مشهور را باید درون این چارچوب قرارداد و سنجد: فرایند تأکید مجدد بر قدرت، شکل‌گیری یک امپراتوری جدید و استقرار تدریجی زندگی عادی در بابلیه. اکنون پس از در آغاز بی‌اطمینانی‌های دوره پس از مرگ اسکندر و سپس دوره وحشت‌انگیز جنگ‌های با آنتی‌گونوس و تخریب و فقر، یک پادشاهی پر انرژی و نیرومند و مثال‌زدنی که یکی از مراکز مهم قدرتش در بابلیه قرارداد داشت، بازگشایی روابط بازرگانی (فرانسوا سال ۱۹۸۷)، تکمیل تعمیرات معابد مهم (کورت و شروین وایت ۱۹۹۱)، و برقراری مجدد آیین‌های مذهبی که در آن‌ها

→ زنده بود، در پی فتح بابل توسط کوروش انجام گرفت با موضوع مورد بحث ما اصلاً قابل مقایسه نیست (نک. کورت ۱۹۸۸، ص ۱۲۶؛ پتاشو ۱۹۸۸). این که نقش و کارکرد و وظیفه کمبوجیه چه بوده (انجام آیین‌های شاهی؟)، چرا به این مقام منصوب شده، و چرا این ترتیب به این سرعت به هم خورده است، پرسش‌هایی هستند به کلی غیر قابل فهم و با پیشرفت روشن آنتیوخوس از مقام "ولیه‌دی" (مارش‌ری) وزیر فرمان‌پدر بودن تا سهیم شدن در "پادشاهی" و از بسیاری جنبه‌ها برابر شدن با پدر خویش به کلی تفاوت دارد. هیچ چیز حتی شبیه به این هرگز در مورد هخامنشیان مورد تأیید قرار نگرفته است (با احترام و به رغم نظر کالمایر ۱۹۷۶a). قبل از ایشان، "بل - شر - اوصور" [یا بلشزر] همیشه "ولیه‌دی" باقی ماند و هیچ‌گاه عنوان "شاه" به او داده نشد (نک. بولیو ۱۹۸۹، ص ۱۸۵ و بعد)؛ "آشورئدین شومی" پسر "سناخریب" به مقام پادشاهی بابل منصوب شد اما زبردست پدر خود بود؛ "شمش شوما اوکین" نیز شاه بابل شد اما تابع برادرش آشور بانیپال شاه آشور بود؛ همین نکته در مورد "کاندالانو" اسرارآمیز صادق است که از رابطه خویشاوندی دقیق او با آشور بانیپال خبر نداریم (نک. به طور کلی برنیکن ۱۹۸۴).

وقفه ایجاد شده بود (گریسون ۱۹۷۵a شماره ۱۱) همه چیز ظاهراً رو به نیکی داشت. این متن ادبی تاریخی (گریسون ۱۹۷۵b)، که بسیاری از مفسران حداکثر تلاش خود را انجام داده‌اند تا آن را با دیدگاه وجود فرمانروایی ستمگر ایرانی و ظهور اسکندر به عنوان نیرویی رهایی‌بخش هماهنگ سازند (نک. پژوهش کورت ۱۹۹۰b، صص ۱۸۱-۱۸۲ در این باره؛ که اکنون پژوهش گلر ۱۹۹۱ به آن افزوده شده)، در واقع به نظر ما بیشترین مناسبت و هماهنگی را با دوره فعالیت‌های سلوکوس به عنوان بازگرداننده ثبات دارند. تاریخ تألیف خود متن گمان نمی‌رود مربوط به پیش از پادشاهی سلوکوس بوده باشد (نک. شروین وایت ۱۹۸۷، ص ۱۱). شاید آسان‌ترین راه برای غلبه بر تناقض‌های آشکار این متن آن باشد که بگوییم تألیف شده است تا پشتیبانی عموم را برای حمایت از این دودمان جدید را جلب کند که می‌خواست در تقابل با دوران وحشت و ویرانی و بی‌نظمی و آشوب بلافاصله پس از مرگ اسکندر که هنوز در خاطره مردم زنده بود، خود را بازگرداننده نظم و قانون و ثبات نشان دهد. (رینگرن ۱۹۸۳؛ شروین وایت ۱۹۸۷، صص ۱۰-۱۴). هیچ مدرکی در این متن و مدارک و متون دیگر وجود ندارد که نشان دهد مردم بابل به نگرستن به گذشته نظری همراه با نفرت و انزجار نسبت به حکومت ایرانیان داشته‌اند. با آن‌که قطعه قطعه و ناقص بودن این متن "پیشگویانه" هرگونه تفسیری از آن را از فرضیه فراتر نمی‌برد، اما پیام آن به نحو مستدل‌تر و متقاعدکننده‌تری نمایانگر آرزوی بازگشت به دوران صلح و ثبات و آرامش و رفاه زمان هخامنشیان است تا چیزی دیگر. پس می‌توان نتیجه گرفت که گروه‌هایی در بابل، شاید دقیقاً همان کسانی که از *euergesia* [= مدیریت خوب] دوره سلوکی سود برده بودند، خود را آماده می‌کردند تا حمایت خویش را از حکومت این دودمان تازه ابراز دارند.

و) "فرمانروایی مقدونی"

تغییرات پدید آمده در حکومت مقدونی در بابل به باید در چارچوب فرگشت و تحول حکومت سلوکی در آن‌جا مورد بررسی و ارزیابی قرارداد. برجسته‌ترین این تحولات احداث شهرهای تازه بود؛ به جز "سلوکیه دجله"، در اواخر سده چهارم یا سده سوم دست‌کم سه شهر دیگر تأسیس شدند: آنتیوک [انطاکیه] بر کنار کانال

ایشطار در نزدیکی اوروک که وجود آن در یک سند میخی در ۲۷۰ مورد تأیید قرار گرفته است (دوتی ۱۹۷۷، صص ۱۹۴-۱۹۳)؛ شهر "سلوکیه بر دریای سرخ" که در جایی در کنار خلیج [فارس] که شاید در بابلیه بوده ساخته شد (نک. روشه و شروین وایت ۱۹۸۵ صص ۳۰)؛ شهر "آپامیا- سیلهو" (OGIS 233) واقع در شرق دجله (نک. لوریده ۱۹۶۵، صص ۲۶۰ پانویشت ۲) که پیش از پایان سده سوم در جایی نامعلوم بنیان نهاده شد. متنی که از این شهر نام می‌برد، برحسب اتفاق خود مدرکی است در مورد چگونگی اسکان دادن اهالی که گویا از مراکز دیگر دعوت می‌شده تا به آنجا مهاجر بفرستند و برای بحالی کردن شهرهای موجود غیر یونانی به زور متوسل نشده‌اند. نکته مهم دیگر، وجود محله یا کوی یونانیان بابل است که ظاهراً در اوایل دوره هلنیستی کاملاً تثبیت شده بوده است. این امر نه تنها از طریق یافته‌های سفال، تندیسک‌ها و چسب "جواهرات" بلکه در عین حال با کشف یک تکه سفال مکتوب به اثبات رسیده است که در روی آن به وجود یک پادگان یونانی اشاره شده است (شروین وایت ۱۹۸۲)، و مهم‌تر از همه وجود تئاتری است که مسلماً مورد استفاده تماشاگران یونانی یا یونانی مآب قرار می‌گرفته است،^{۲۰} هیچ‌یک از این‌ها جای شگفتی ندارد: تراکم رو به افزایش حضور یونانیان در ارتباط با تغییر در سیاست سلطه‌ای که انجام گرفته، به هیچ‌وجه دور از انتظار نیست. آنچه غیرقابل توجیه است، آن است که این را بازتاب تفاوتی بنیادی با دوره هخامنشی بینگاریم: این انگاشت چه در زمینه زبانی و فرهنگی و چه از نظر نهادی غیرقابل دفاع است. آنچه از نظر نظام اداری می‌توان ردپایش را دنبال کرد، دگرگونی تدریجی در سازوکارهای موجود است. مثلاً پیش‌درآمد واحدهای اداری کوچک‌تری که در دوره سلوکی در منطقه بین‌النهرین پدید آمدند، در واقع همان "فرمانداری‌های کوچک‌تر و فرعی بابل" بودند که در دوره هخامنشی ایجاد شده بودند (استالپر ۱۹۹۰a) که این نکته در مورد واحدهای نظامی سربازگیری شده از مناطق مختلف بین‌النهرین تحت فرماندهی‌های جداگانه که در گائوگاملا می‌جنگیدند نیز صدق می‌کند. هیچ دلیلی نداریم که فرض کنیم زبان یونانی به زبان رسمی تبدیل شده است، و در واقع

۲۰- مدرک احتمالی مبنی بر کاشی‌های سبک یونانی در جایی که فرض شده ایوان ستون‌داری در جنوب شهر بابل بوده، تاریخ آن را نامطمئن می‌سازد (نک. براند ۱۹۷۹، صص ۹۵؛ اولسنر ۱۹۸۶، صص ۱۱۴-۱۱۳؛ داوئی ۱۹۸۸، صص ۱۴).

دلایل مختلف آن بسیار زیاد است. البته زبان یونانی به‌ویژه توسط خود شاهان طبعاً مورد استفاده بوده و به آن سخن می‌گفته‌اند و بنابراین بی‌گمان افرادی که در دربار به این زبان تسلط داشته‌اند موجب پیشرفت کاربرد آن در دربار شده‌اند. اما این پدیده هیچ فرقی با مثلاً پارسی یاد گرفتن تمیستوکلس در دربار ایران ندارد که می‌خواسته بدین وسیله به خود شیرینی بپردازد. (توکودیدس ۱۳۶)، چنان‌که هیچ‌کس تاکنون اظهارنظر نکرده است که زبان پارسی زبان رسمی شاهنشاهی هخامنشی بوده است. به نظر می‌رسد که چند زبانگی به عنوان امری عادی به حیات خود ادامه داده است که البته زبان یونانی بر جنبه‌هایی مربوط به واژگان دولتی تأثیر گذاشته که قابل درک است (به عنوان مثال "مهرهای chreophylax" نک. راستوفتس ۱۹۳۲)، اما این نیز فقط به تدریج انجام گرفته نه آن‌که سیاست رسمی حکومت باشد (نک. شروین وایت ۱۹۸۷، ص ۲۵). همچنین ناپدید شدن اسناد فروش برده در میان مجموعه میخی زمان پادشاهی آنتیوخوس یکم (دوتی ۱۹۷۷) را نمی‌توان دیگر معلول اجرای نظام مالیاتی جدید سلوکی بر فروش برده دانست چون چنین نظامی در دوره هخامنشی نیز وجود داشته است (استالپر ۱۹۸۹b)؛ بلکه علت اصلی افزایش موارد مربوطه است که بنابراین ناچار شده‌اند برای ثبت آن‌ها از پوست یا کاغذ پوستی [که ماده‌ای فاسدشدنی است] استفاده کنند و بر آن‌ها به زبان آرامی یا یونانی بنویسند (مثلاً دوتی ۱۹۷۷، ص ۶۵؛ نک. وان در اسپیک، در دست انتشار). در مورد استفاده از مدیران بومی و محلی در بابلیه برای اداره امور محلی نیز مدارکی وجود دارد (شروین وایت ۱۹۸۳؛ ۱۹۸۷، صص ۶۰۷). بدین‌گونه پیداست که فرمانروایان سلوکی برای تحکیم سلطنت خود در بابلیه از همان سیاست قدیمی بین‌النهرینی و شاهنشاهی هخامنشی و اشکال فرهنگی قدیمی استفاده می‌کرده‌اند. تاریخ ادبی تألیف بروسوس که طبعاً به زبان یونانی نوشته شده و بسیار باریک‌بینانه است و به آنتیوخوس یکم اهدا شده است را نیز باید جزئی از همین الگوی تأثیر متقابل فرهنگی بدانیم؛ با این حال نویسنده شاه را در کتاب خود در قالب افسانه‌ها، داستان‌ها و تاریخ‌های بابلی برگرفته از مجموعه سنتی سومری - اکدی معرفی کرده ضمن آن‌که پوششی از شکل‌های مباحثات تاریخی و فلسفی یونانی به آن بخشیده است (کورت ۱۹۸۷b) که دستاوردی است اصیل و فوق‌العاده. هم‌زمان با این روند، هم

تألیف و هم نسخه‌برداری از کلیه‌ی گونه‌های سنتی بین‌النهرینی فعالانه ادامه یافت: این‌گونه فعالیت‌ها با حضور یونانی نه متوقف شدند و نه تحت‌تأثیر یونان قرار گرفتند. اما در جهات دیگر تأکید فعالانه روشن‌تر و پرمعنا تر و مهم‌تر بود: پذیرش و جذب عمدی و آگاهانه هنجارهای کهن‌تر پادشاهی. مثلاً آنتیوخوس به بازسازی و تکمیل پرستشگاه و بتکده "ازیدا" در بوریسیا پرداخت که وجه مشخصه آن کتیبه‌های گلی استوانه‌ای بسیار زیبای سبک بین‌النهرینی با خط میخی اکدی و استفاده از زبان رسمی کتیبه‌های سلطنتی نوبابلی و گرامی داشتن یکی از اعمال سلطنتی سنتی بین‌النهرینی است. این اثر در عین حال بازتابی است از نفوذ خاص هخامنشی، و بدین‌ترتیب هر دو سنت پادشاهی را که سلوکیان خود را میراث‌دار آن‌ها می‌دانستند در آن باهم در آمیخته‌اند.

نتیجه‌گیری

تغییرات فوق‌العاده سریع و منازعات مسلحانه گسترده‌ای که در پی مرگ زودرس اسکندر در میان سرداران مقدونی وی درگرفت و هر یک می‌کوشید تا پایه‌های قدرت خود و گستره‌ی سرزمین‌های قلمرو خویش را استحکام و افزایش بخشد و در واقع از امپراتوری پهناور هخامنشی سهم بیشتری برگیرد، باعث شد که حیات سیاسی بابل به تقریباً به مدت ۲۰ سال عمیقاً مختل گردد و این به نوبه خود رنج فراوانی برای مردم محلی به بار آورد. یگانه راه برای آن‌که سلوکوس بتواند قدرت شکننده خود در بابل را تحکیم بخشد، رسیدن به یک رشته توافق و سازش با نخبگان محلی بود تا برای بقای سلوکوس به حمایت از او پردازند. این توافق‌های متقابل مستلزم آن بود که فرمانروایان جدید مقدونی نقش سنتی شاهان بابل را بپذیرند و به وظایف ملازم با آن نظیر کارهای ساختمانی مدنی، مرمت بتخانه‌ها و اجرای دقیق آیین‌های مذهبی عمل کنند. در عین حال، حضور مداوم نیروهای مسلح فراوان و فرماندهان نظامی زیاد در بابل، که بخش اعظم گنجینه اسکندر در آنجا نگهداری می‌شد و برای پیوند دادن دو نیمه شرقی و غربی سرزمین‌های سابق هخامنشی حیاتی بود، شدیداً بر آزادی عمل بابل نیز اثر می‌گذاشت و آن را محدود

می‌کرد. بدین سان هر دو سو مجبور بودند باهم به توافق برسند. و همین نکته تا اندازه‌ای توضیح‌دهنده فقدان ظاهری تغییر در وضعیت سطحی است که شاهان مقدونی می‌بایست از دید عموم همانند پادشاهان پیشین عمل می‌کردند.

اما تداوم در سطح نباید چشم ما را به تغییرات قابل توجهی که در سایر جهات رخ می‌داد نابینا کند. گروه حاکم و دربار سلطنتی، به رغم پیوندهای نزدیکی که با برخی از اشراف ایرانی (مانند آپامه و خاندانش) داشت، عمدتاً از اشراف مقدونی تشکیل می‌شد که وارث سنت‌های فرهنگی و مذهبی متفاوتی بودند. با آن‌که برخی از کاخ‌های قدیمی ایرانی (در اکباتان، شوش، بابل) کماکان مورد استفاده قرار می‌گرفتند، اما مراکز بزرگ دودمانی هخامنشی در پارس مورد حمایت شاهان جدید نبودند، و در بابلیه شهرهای متعدد تازه‌ای، از جمله یک پایتخت یا مرکز جدید سلطنتی، ساخته شدند. در این نیز تردیدی نیست که بر شمار ساکنان مقدونی، یونانی (و شاید غیربابلیان دیگر) در منطقه بسیار افزوده شد.^{۲۱} در عین حال، ساختارهای اداری تا اندازه زیادی بدون تغییر و همانند دوره هخامنشی به حیات خود ادامه دادند، و فقط تغییرات یا اصلاحاتی تدریجی با استوار شدن قلمرو سلوکیان اعمال گردید با آن‌که زبان یونانی زبان رسمی دولت سلوکی نشد، کاربرد آن رفته رفته در تعدادی از فرمان‌ها و احکام سلطنتی و در چارچوب فعالیت‌های دولتی اندکی افزایش یافت. این نیز امکان دارد که جابه‌جایی قدرت سیاسی از سرزمین پارس موجب تأکید تازه و بیشتری بر سنت‌های سیاسی قدیم نوبابلی شده باشد که حاصل آن حفظ موقعیت قانونی بابلیه در امپراتوری نوبنیاد ولی از لحاظ جغرافیای سیاسی متفاوت سلوکیان بود.

۲۱- ارزیابی چگونگی ضرب سریع سکه و افزایش کاربرد آن در بابلیه و میزان اهمیت این کار بسیار دشوار است. این سکه‌ها مسلماً جدید نبودند، هر چند استفاده از آن‌ها در بابلیه در دوره هخامنشی از لحاظ کمی محدود بود، و گمان نمی‌رود افزایش شدید تولیدات ضربخانه‌ها توانسته باشد مدت زیادی جایگزین سیستم پیچیده و زن‌ها و کسرهای مربوطه بین‌النهرینی شده باشد (پاول ۱۹۷۸: نک. شروین وایت و کورت ۱۹۹۳).

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

درباره جنبه‌هایی از تداوم میان متون قانونی بابلیه هخامنشی و بابلیه هلنیستی*

متیو و استالپر** شیکاگو

www.tabarestan.info

در میان اسناد بابلی هخامنشی و سلوکی، متون قانونی و اداری از همه بیشترند. این متون از لحاظ شکل و زبان محافظه‌کار، و از نظر مضامین محدود و بسته‌اند و معمولاً معاملات مربوط به اجناس تثبیت شده معینی را به شیوه‌هایی تثبیت شده و معین گزارش می‌دهند. پس یافتن تداوم و استمرار در آن‌ها دشوار نیست. با این حال تغییراتی از نظر شکل، زبان و توزیع در آن‌ها رخ می‌دهد، و معمولی و منطقی است اگر فرض شود که برخی از این تغییرات صوری معلول تغییر شرایط حقوقی یا بازرگانی محیطی

*- در این مقاله متون میخی، بر طبق کتبه‌نوشت‌های "لغتنامه آشوری شیکاگو" (CAD) نقل شده‌اند. من به خاطر کمک در دسترسی به متون مجموعه موزه بریتانیا خود را مرهون و سپاسگزار سی.بی.اف. واکر، ارل و. لایکتی، و مرحوم داگلاس کندی می‌دانم، و نیز سپاسگزار اعضای هیأت امنای موزه بریتانیا هستم که اجازه نقل قول از آن‌ها را به من داده‌اند؛ و امداد مارک‌وان د. میروپ، کینت لوف و رودولف این بوگن هستم به خاطر دسترسی به متن‌های مجموعه کتابخانه باتلر در دانشگاه کولومبیا؛ از ازل و. لایکتی، اوکه و. شویری، و پاملا جراردی به علت آن‌که الواح مجموعه‌بخش بابلی موزه دانشگاه فیلادفیا را در اختیار من نهادند بسیار ممنونم؛ از ویلیام موزن و پیوتر استاینکلر سپاسگزارم که دسترسی به لوحه‌های مجموعه موزه سامی هاروارد را برایم امکانپذیر ساختند؛ و نیز رهین مَت و.و. هالو و دَنیئل اسنل هستم که به من اجازه دستیابی و نقل قول از متون هخامنشی پسین در مجموعه ا.ا. هوفمن (EAH) در مجموعه بابلی دانشگاه ییل را دادند... تاریخ‌های بابلی به شکل زیر نقل شده‌اند: روز (شماره‌ی ماه عربی - شماره سال سلطنت به عدد رومی (به اعداد عربی) نام شاه یا سال "عصر سلوکی" [S.E. =] مثلاً ماه VI b = کیبسه‌ی اولولو؛ ماه XII b = کیبسه آذارو. نام‌های شخصی گاه به این شکل نقل شده‌اند: نام / نام پدری یا خانوادگی (/ نام نیایی یا خانوادگی).

** - Mattheu W. Stolper

بوده‌اند که در آن نوشته شده‌اند، که این تغییرات محیطی نیز خود معلول تحولات سیاسی بوده‌اند، و این تحولات سیاسی نیز معلول تغییر سلسله‌ی پادشاهی بوده‌اند. با این همه، روابط علیّی میان تغییر سلسله پادشاهی و تغییر شکل‌های قراردادی، نه آشکارند و نه واضح و صریح. در واقع علت‌ها و معلول‌های آن‌ها، لزوماً همزمان و هماهنگ با یکدیگر نیستند. نوعی وقفه یا به عبارت درشت‌تر "فاصله زمانی" میان تغییر سیاسی و تجلی و نمود تغییر فرهنگی یا نهادی را در گزارش اسناد باید انتظار داشته باشیم، که این انتظار ما نیز درست است و آن را می‌یابیم.

واقعیت‌های سیاسی مربوط به غلبه و استیلا در ایجاد این فاصله زمانی سهم دارند. اسکندر بزرگ حتی کمتر از کوروش بزرگ این بخت را داشت که بر نهادهای بابلی تأثیر فوری دگرگون‌کننده‌ای بگذارد، و چه بسا خود نیز تمایلی به این کار نداشت.^۱ پس از مرگ او نیز، جنگ‌های جانشینان او با یکدیگر بدان معناست که هیچ فرمانروایی نتوانسته است بر بابلیه سلطه‌ای کافی برای تقویت تغییراتی نهادی داشته باشد چنان‌که بتواند بر کسب و کار روزانه و چگونگی گزارش آن‌ها تأثیر بگذارد.

از این رو، متون اولیه هلنیستی در واقع گزارشگر و منعکس‌کننده اوضاع و احوال دوره پسین هخامنشی هستند.^۲ هر جا که مدرک معکوس یا مخالف آن وجود ندارد، اسناد قانونی و اداری بابلی متعلق به ثلث آخر سده چهارم، یعنی فاصله زمانی میان جهانگشایی اسکندر و استقرار قطعی سلوکیان (با به اصطلاح اولسنر ۱۹۸۸، ص ۱۱۷ و پانوشته‌های ۸ و ۹: frühseleukidisch zeit و frühhellenistische zeit) را می‌توان بازتاب شرایطی دانست که در اواخر حکومت هخامنشیان حاکم بوده است و بنابراین در واقع تکمیل‌کننده شمار اندک اسناد هخامنشی هستند که با اطمینان به فاصله حدود سال‌های ۴۰۰ تا ۳۳۱ نسبت داده می‌شوند.

افزون بر این، شرایط جدید می‌توانستند به آسانی بر معاملات قانونی و اداری اثر

۱- اسکندر نیز همانند کوروش خود را به شیوه بابلیان منجی و حامی بابل نشان داد. اما وقتی که اسکندر مهم‌ترین مسؤولیت شاه بابل یعنی معبدسازی را به عهده گرفت با مقاومت‌هایی از سوی روحانیون بابلی مواجه شد (نک. استالپر ۱۹۸۹ا، ص ۲۹۶).

۲- بی‌یر بریان در بحث‌های خود درباره گزارش‌های مربوط به گواهی‌های عینی اسکندر و جانشینان او، غالباً بر این چشم‌انداز تأکید می‌ورزد.

بگذارند بدون آن‌که نشانه این تأثیر در گزارش‌های این‌گونه معاملات مشاهده شود. اگر حکومت جدید شرط تازه‌ای را بر یک فروش یا بدهی یا قبض رسید - مثلاً یک مالیات تازه - تحمیل می‌کرد، طرفین معامله می‌توانستند این شرط را رعایت کنند بدون آن‌که نیازی ببینند آن را در قرارداد خود بگنجانند، چون تصور می‌کردند تأمین خواسته حکومت جدید معامله‌ای است متمایز از آنچه لازم باشد در قرارداد سنتی ذکر شود. با این حال، پس از آن‌که مدتی گذشت و طرفین قرارداد تجربیات تلخی کسب کردند و برایشان روشن شد که ذکر شرایط تحمیلی حکومت در ارزش خالص معامله آنان تأثیری حیاتی دارد، متون به ذکر شرایط تغییرکرده‌ی جدید پرداختند. حتی آن‌گاه، باز شکل و زبان مورد استفاده در قرارداد (چه با واژگان بومی و چه با واژه‌های قرضی از ایرانی، آرامی یا یونانی) و وضعیت آن در قرارداد (که به دریافت و ادارک طرفین از تأثیر آن بر رویه‌های تنظیم شده در قرارداد بستگی داشت) در هر مورد خاص فرق می‌کرد. بنابراین تغییرات جزئی صورتی بیشتر بازتابنده فرایندی است در حال تکوین که می‌خواهد خود را با شرایط تازه تطبیق دهد (نک. استالپر ۱۹۸۹ب).

مفسران تداوم و تغییر در بابلیه میان دوره‌های حکومت هخامنشی و سلوکی، این فاصله زمانی یا "وقفه" و منابع آن را پذیرفته‌اند، و توجه خوانندگان خود را به تغییرات در شکل، محتوا یا توزیع متون سلوکی بابلی پس از نسل‌های آغازین حکومت سلوکی، یعنی حدود سال‌های ۳۵ تا ۵۰ عصر سلوکی، جلب می‌کنند (دوتی ۱۹۷۷، صص ۳۲۲، ۳۲۸-۳۳۲؛ اولسنر ۱۹۷۸، صص ۱۰۹؛ ۱۹۸۱، صص ۴۱ و ۴۴ و پانوش ۲۸؛ ۱۹۸۸، صص ۱۲۷ پانوش ۹).

علل احتمالی، با قید احتیاط در مورد مدارک منفی، عبارتند از اقدامات مالی، حقوقی و اداری که در زمان پادشاهی آنتیوخوس یکم انجام گرفته‌اند (یا دست‌کم از آن زمان در مدارک مکتوب بازتاب یافته‌اند).

ملاحظات زیر به دو رویکرد کمابیش مرتبط با عناصر مربوط به تداوم در متون قانونی و اداری از زمان فرمانروایی هخامنشی و سلوکی توجه خواهند کرد. بخش یکم توصیفی است از متون قانونی و اداری موجود مربوط به زمان میان استیلیا اسکندر تا استقرار عصر سلوکی که در یک فهرست مختصر ضمیمه شده است. بخش دوم به بحث در زمینه چند نکته جزئی درباره شکل و چگونگی توزیع فروش‌های

معاملات ملکی می‌پردازد، و در بخش سوم به مقررات دولتی یا سلطنتی منقول در قراردادهای سلوکی توجه خواهیم کرد، هر دو بخش حاکی از آنند که تطبیق روش‌های بومی برای تغییر در زمینه حقوقی یا بازرگانی از لحاظ تأثیر، نه ناگهانی بوده‌اند و نه کامل و مطلق یا کاملاً همگانی، و این‌که این سازگاری‌های اسناد بومی دست‌کم تا اندازه‌ای زیر سلطه صریح دولت بوده‌اند.

۱- متون قانونی و اداری زمان پادشاهی اسکندر و جانشینان او

چند متن معدودی را که می‌توان متعلق به سال‌های ۳۳۰ تا ۳۰۴ دانست از حفاری‌های قانونی و مجاز به دست آمده‌اند، اما آن‌هایی هستند که بیشتر به نواحی بابلیه تعلق دارند: اور، اوروک و لارسا در جنوب، نیپور در مرکز بابلیه و کیش - هورساگ کالاما و بابل در شمال.^۳ از متن‌های به دست آمده از طرق غیرقانونی، آن‌هایی را که خاستگاهشان را می‌توان تعیین کرد یا منطقاً نتیجه گرفت، اکثراً از بورسیا و بابل بوده‌اند و بقیه به نزدیکی کوتهه و اوروک تعلق داشته‌اند.

از این دوره حداقل هر سال یک متن قانونی یا اداری در اختیار داریم. استثناهای فاحش به اولین و آخرین سال‌ها تعلق دارند: ۳۳۰/۲۹ (سال هفتم الکساندر سوم) و ۳۰۵/۴ (سال هفتم عصر سلوکی).^۴ بیشترین تمرکز مربوط به سال‌های ۳۱۳/۱۲ تا ۳۱۱/۱۰ (سال‌های ۵، ۶ و ۷ آنتی‌گونوس و سال ۶ الکساندر چهارم) است، وقتی که "نامه - حواله" های تاریخ‌گذاری شده توسط بولوط و نبو- کوصورشو، که از قرار معلوم به طور متوالی "مأمور پرداخت آبجوسازان" (bēl minde ša sirāši) در معبد "ازیدا" در بورسیا بوده‌اند، آن‌ها را نوشته‌اند؛ نامه - حواله‌های بی‌تاریخ همین افراد

۳- متونی که عملاً از حفاری‌های بابل به دست آمده‌اند شامل اقلام انتشار نیافته‌ای هستند که با شماره‌های موزه (VAT) و / یا شماره‌های حفاری (BE) در فهرست پیوست ذکر شده‌اند. تصویر ۷۷g جلد دوم کتاب سفرهای کرپورتر، متنی است مربوط به اموال و اموری شخصی در لارسا، اما تقریباً بی‌گمان در بابل تنظیم شده و در همان جا نیز پورتر آن را خریده است. از متون فهرست شده اوروک فقط اوروک ۱۲۸ (هونگر) از حفاری‌ها و کاوش‌های جدید به دست آمده است.

۴- استثناهای دیگر ۳۲۲/۲۱ (دومین سال فیلیپ سوم) و ۳۱۹/۱۸ (سال ۵ فیلیپ سوم، اگر CT 4914 متعلق به این سال نباشد). قدیمی‌ترین متن تاریخ‌گذاری شده‌ی سلوکی CT 429d از ۳/۱/۸ = ۱۶ آوریل ۳۰۴ است؛ نک. مک‌اوان ۱۹۸۵، متن‌های بعدی براساس تاریخ سلوکی [S.E.] تاریخ‌گذاری شده‌اند.

احتمالاً مربوط به همان فاصله زمانی هستند.

این متون نیز، به رغم تعداد زیاد و توزیع وسیع جغرافیایی و تقویمی خود، تصویر کلی خوبی از جامعه بابل در اواخر هخامنشیان و سال‌های اولیه حکومت مقدونی ارائه می‌کنند. حدود ۶۰ متن، یعنی نزدیک به نیمی از متون شناخته شده این فاصله زمانی، نامه - حواله‌هایی از این دو "مأمور پرداخت آبجوسازان" هستند. بیشتر متون اداری باقی‌مانده و بسیاری از متون قانونی که تعداد کمتری هستند نیز به بایگانی‌های معابد بابل و بورسیا تعلق دارند. تعداد اندکی از متون، گزارش‌های قانونی یا بازرگانی کسبه یا مزرعه‌داران خصوصی هستند که نوع آن‌ها در میان متون اواخر هخامنشی از همه بیشتر است. متون متعلق به خارج از معبد مربوط به دادوستدها و معاملات جزئی و کوچکی هستند که چندان ربطی به نهادهای سیاسی و مالی ندارند. تاریخ‌گذاری متون و تأثیرات جنبی آن از لحاظ تاریخ سیاسی اسکندر و جانشینان وی، توسط اولسنر ۱۹۷۴ و ژوانس ۸۰-۱۹۷۹ همراه با تعلیقات و تصحیحات در وان در اسپک ۱۹۲۲ صص ۲۴۴ به بعد به تفصیل مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. تفسیرها به طور بسیار خلاصه به قرار زیرند:

(الف) پارکر و دابریستاین (۱۹۵۶، ص ۱۹) عقیده دارند که در زمان اسکندر بزرگ دو نظام تاریخ‌گذاری وجود داشته است، یکی که سال‌های ۳۳۰ تا ۳۲۳ از زمان فتح بابل را سال‌های پادشاهی ۱ تا ۸ در نظر می‌گیرد، و دیگری تاریخ‌گذاری با اشاره به جانشین اسکندر در تاج و تخت مقدونیه به عنوان سال‌های پادشاهی ۷ تا ۱۴. متون نجومی بابلیه همیشه پیرو تاریخ‌گذاری مقدونی هستند. بیشتر - گرچه نه همگی - متون قانونی و اداری را که منطقی‌تر می‌توان به زمان اسکندر بزرگ (سوم) نسبت داد نیز همین وضع را دارند؛ یعنی هیچ‌یک آشکارا از تاریخ‌گذاری بابلی استفاده نمی‌کنند. اگر تاریخ متن BM 64392 به درستی گزارش شده باشد (لایکتی و گریسون ۱۹۸۷، ص ۱۲۳)، پسین‌ترین متن معاصر تأیید شده از زمان اسکندر بزرگ که تاکنون شناخته شده متعلق به ۱۳/II/۲۱=۱۵ مه سال ۳۲۴ ق.م، یعنی حدود یک سال پیش از مرگ اوست.

(ب) متن TCL 13 249 متعلق به اوت ۳۱۶، دیگر یگانه سند معاصر تاریخ‌گذاری شده‌ی پس از مرگ فیلیپ سوم نیست. متن BM 79012 پسین‌تر است و به ۹ اکتبر ۳۱۶

یعنی یک سال کامل پس از قتل فیلیپ تعلق دارد و این نظر اولسنر (۱۹۷۴، ص ۱۴۱) را تأیید می‌کند که به دشواری می‌توان دفاع کرد که اخبار مرگ فیلیپ تا این اندازه طول کشیده تا به بابلیه برسد، بلکه به احتمال زیادتر بازتاب عدم اطمینان مردم محل درباره اوضاع سیاسی آینده و وضعیت جانشینی است، چون نایب‌السلطنگی آنتی‌گونوس هنوز پذیرفته نشده بوده یا به عنوان اشاره‌ای تقویمی برای حداقل دو سال مورد استفاده قرار نمی‌گرفته است.

(ج) ژوئانس (۱۹۷۹-۸۰، ص ۱۰۷) حدس می‌زند که در دوره تسلط آنتی‌گونوس بر بابل، برخی کاتبان لوحه‌ها را به نام وی تاریخ‌گذاری می‌کرده‌اند و برخی دیگر به نام الکساندر چهارم. اما وان در اسپک (۱۹۹۲، ص ۱۴۶) به نحو متقاعدکننده‌ای استدلال می‌کند که کاتبان بابل و حوالی آن در این باره باهم توافق داشته‌اند، و از پایان مه سال ۳۱۱ تاریخ‌گذاری به نام اسکندر چهارم جای خود را به آنتی‌گونوس داده است. در متن CT 49 22، سال‌های سلطنت هم آنتی‌گونوس ذکر شده و هم الکساندر. تاریخ‌گذاری این متن، سال ششم الکساندر چهارم (یعنی اولین سال تسلط کامل سلوکوس بر بابل در ۳۱۱) است، اما هنگام اشاره به پرداخت‌ها، تاریخ سال ششم آنتی‌گونوس ذکر می‌شود (یعنی درآمد سال پیش؛ نک. CT 49 36,44,55). با این حال، متن با نظر وان در اسپک توافق دارد. این وضع بیشتر معلول واقعیت‌های دفتری و حسابداری است تا شرایط سیاسی: اقلام مربوط به سال ۳۱۲/۱۱ زیر سال ششم آنتی‌گونوس ثبت شده‌اند؛ اقلام سال بعد یعنی ۳۱۱/۱۰ نیز هنوز در زیر همان ستون‌اند بدون آن‌که از لحاظ سیاسی تصحیح شوند.

(د) وضعیت مشکل‌ساز حکومت آنتی‌گونوس در سند BM 109974 و فرمول تاریخ‌گذاری آسیب‌دیده آن بازتاب یافته است. این سند بر پایه نام‌های شخصی طرفین معامله و گواهان به اوروک نسبت داده شده است. شکل اصلاح شده این سند به صورت زیر خوانده شده است:

MU. 4. KÁM Ša Ši [MU. X. KAM^m] antug [un] usu LÚ.GAL [ūqu]

یعنی «سال ۴ که برابر با [سال X] آنتی‌گونوس سردار است».^۵ اگر چنین باشد، یگانه

5- To be sure, the grounds for this restoration are found in later text. The Hellenistic Kinglist

درباره جنبه‌هایی از تداوم میان متون قانونی... □ ۴۹۷

امکان واقع‌بینانه "سال چهارم (اسکندر چهارم) یعنی برابر [سال پنجم] آنتی‌گونوس" است. اگر این بازسازی درست باشد، تاریخ لوحه ۲۵ مارس ۳۱۲ است که به معنای قدیمی‌ترین پذیرش رسمی (ولو سربسته و تلویحی) سلطنت الکساندر چهارم محسوب می‌شود و نشان می‌دهد که کاتب ساکن اوروک فکر کرده بهتر است از سرکردگی آنتی‌گونوس که نایب‌السلطنه بوده نام ببرد ولی بهش است به نام پادشاهی کودک اشاره نکند.

متون اشارات صریحی دارند به معابد "ازاگیلا" در بابل (CT 49 596, BM 79100)، "ازیدا" در یورسیپا^۶ (CT 49 17)، "ایبئر" در لارسا (کرپورتر، مسافرت‌ها II، تصویر ۷۷g) و شاید معبد "ریش" [Rēš] در اوروک (هونگر اوروک ۱۲۸). این اسناد به املاک (makkūru) معبد به عنوان موجودیت‌های جمعی اشاره می‌کنند، یعنی به عنوان طلبکاران پرداخت‌های بدهکاران، یا اموال و دارایی‌های مزارع اجاره داده شده، یا منابع پرداخت‌های هزینه شده، شامل املاک خدای بعل (C4483، CT 49 34، کلمبیا، 362، HSM 893.5.17) و معبد ازاگیل (CT 49 5) متعلق به خدای نبو (BM 62684، CT 49 40، CT 49 9) و معبد ازیدا (CT 49 17) و خدای شَمَش در لارسا (کرپورتر مسافرت‌ها II، تصویر ۷۷g) خدای سین [؟] در اوروک (OECT g 1) و خدای زَبَه در کیش - هورسگ کالااما (لانگدون کیش III، تصویر XI).

متونی که ربطی به منافع سلطنت یا حکومت ایالتی داشته باشند بسیار اندک‌اند. کرپورتر (همان و همان‌جا) اشاره‌ای دارد به سهم اجاره زمین‌های متعلق به "املاک شَمَش" در لارسا (یا نزدیکی آن) که توسط مقامات مسؤول "خزانه‌داری" یا "املاک سلطنتی" (É LUGAL) در بابل جمع‌آوری می‌شده است، ادعایی که از رابطه قراردادی میان مقامات حکومتی و معبد سرچشمه می‌گیرد. متن UET 443 مربوط به توصیف استفاده از زمینی است به شرط خدمت به شاه با عبارتی که مخصوص اسناد قدیمی‌تر و

→ *Iraq* 16 203: 6 indicates the beginning of Seleucus I's effective reign with MU. 7 k [AM] ša šī MU.1.KĀM *Siluka šarru* (see Grayson 1980: 98): and Arsacid legal texts equate years of the Seleucid Era with the phrases MU.X.KĀM ša šī MU.y.KĀM *Aršakā šar šarrāni* (e.g., *ZA* 3 146 No.5: 16f., 147 No.7: 27ff., CT 49 145: 4ff., 150: 62f.etc.) or MU.X.KĀM *Aršakā šarrāni ša šī MU.y.KĀM* (BRM 2 52: 26).

۶- عبارت "خانه‌ی [خدا] ماریتی" که در CT 49 8 ذکر شده، احتمالاً اشاره به بخشی از مجتمع ازیدا است.

اواخر هخامنشی بوده است (ana palāh šarri، استالپر ۱۹۸۵، ص ۶۱ و بعد). متن UM 29-13-538 اشاره می‌کند به "ارزیابان شاهی" (ēmidu Ša Šarri) که نظیر این اصطلاح را در متون قدیمی‌تر یا معاصر سراغ نداریم، اما وضعیت قانونی یا قراردادی شغل آن‌ها را مشخص نمی‌سازد.

ردپاهای آشکار از نفوذ فرهنگی ایرانی یا هلنی بسیار اندک است. یگانه مقام سلطنتی که صریحاً نام او ذکر شده یک نام ایرانی (اینداپارزنا = ایندپرَن) دارد (کرپورتر، همان ص ۶)، اما فردی که دارای لقب یا عنوانی ایرانی است که احتمالاً از سوی شاه منصوب شده (به زبان بابلی azdākari و به پارسی azdākara به معنای "پیک" یا همانند آن) نام یونانی دارد (Kalinuksu که شاید "کالی‌نیکوس" است) که البته وی را نه از روی نامش بلکه به علت قومیت او یونانی دانسته‌اند (emanaja از لحاظ لغوی یعنی "ایونی" BM 79001:4f). نام‌های ایرانی دیگر بسیار اندک‌اند (باگابارتا = بَعَبَرْت CT 495:2؛ بُرَزَن CT 496:2؛ پیریتا (؟)، میترا 3148f Za، شماره‌های 26، 10:4)، و نام‌های شخصی یونانی حتی کمترند که هیچ‌یک از آن‌ها نیز مطمئن نیستند (لامینی CT 4954 و 89، نک. وان در اسپک ۱۹۸۷، ص ۶۹ پانوش ۲۱؛ Partarihliu، کرپورتر، مسافرت‌ها I، ص ۹، نک. وان در اسپک ۱۹۸۶، ص ۲۰۶؛ Duru-x- tīdi موسوم به "ایونی" BM 79001).

ساده‌ترین و روشن‌ترین نوآوری مقدونی استفاده از مسکوکات آن‌ها که به آن‌ها "استاتر" می‌گفتند (istatirru، یگانه وام واژه یونانی در متون)، که معمولاً مسکوکات اسکندراند و اولین اشارات به آن در متون قانونی و بسیار متقدم است ([UET 4 43 فیلیپ سال ۷]، در جاهای دیگر: BM 79001، CT 4934 [هر دو از آنتی‌گونوس]، BM 61536 و ZA 148f 3، شماره ۱۰ [هر دو از الکساندر ۴]؛ نک. مکساوان ۱۹۸۵، ص ۱۷۰ و بعد).

بسیاری از متون به بایگانی‌هایی تعلق دارند که قبلاً در سال‌های پسین حکومت هخامنشی تثبیت شده بوده‌اند و تشریفات و مقررات مربوط به مستندسازی آن‌ها بسیار قبل از فتوحات مقدونی انجام می‌گرفت:

الف) فهرست‌های سهمیه‌ای VAT 6453، BM 132771 و CT 49 12-13,15,24,27,30-32، احتمالاً به همان بایگانی تعلق دارند که متون مشابهی از زمان پادشاهی اردشیر سوم و داریوش سوم در آن پیدا شده است (ژونانس ۱۹۸۲، ص ۳۳۱ به بعد؛ اولسنر ۱۹۸۶، صص ۲۰۰ و ۴۹۶).

درباره جنبه‌هایی از تداوم میان متون قانونی... □ ۴۹۹

سایر فهرست‌های اداری منتشر نشده نیز شاید به همین گروه تعلق داشته باشند (78957, 78949 BM 78948).

ب) نامه - حواله‌های صادره توسط بولوط و جانشینش نبو - کوصورشو "مأموران پرداخت آبجوسازان" از همان دفتر یا دایره صادر شده و قاعدتاً باید متعلق به همان بایگانی CT 49 1-4 باشد که متون مشابهی از زمان سلطنت اردشیر سوم به دست آمده است (نک. اولسنر ۱۹۷۱، صص ۱۶۵ به بعد و غیره). عنصر مشترکی که همه این متون را به یکدیگر پیوند می‌دهد، دایره یا دفتر فرستندگان است نه دریافت‌کنندگان. از این رو اسناد یا رونوشت‌هایی هستند (ولو المثنای مهر شده) که توسط فرستندگان نگهداری می‌شده‌اند، یا به احتمال بیشتر نسخه‌های اصلی هستند که دریافت‌کنندگان پس از پرداخت وجهی که متعهد بوده‌اند برگردانده‌اند، و لوحه‌ها در قفسه مخصوص دایره مأموران پرداخت به جای رسید نگهداری می‌شده‌اند. در مورد دوم، برخی از رسیدهای اداری باید متعلق به همان دایره و بایگانی باشند (CT 49 21,29,50,95,98) در نامه - حواله‌ی CT 49 40، اشاره به پرداخت‌های انجام شده توسط ملک "نبو، سلطان کائنات" (Nabû Šar Kiššati سطر ۸)، و اشاره به "ملک [معبد] ایزدا" در CT 4917، رسید مهرشده‌ای توسط همان نبو - کوصورشو، مؤید آن هستند که متون از بورسپا آمده‌اند (و از این رو این احتمال تقویت می‌شود که بولوط/نبو - اطیر همان کسی است که عُشریه حق "نبو، سلطان کائنات" را که در CT 499 دریافت کرده همان مردی است که از وی به عنوان مأمور پرداخت نام برده شده است؛ نک. مک‌اوان ۱۹۸۱، صص ۱۲۵). در رسید CT 49 46، پرداخت‌کننده، نبو - کوصورشو/بولوط، همان مأمور پرداخت و با همان نام است و این نشان می‌دهد که در آن دایره جانشین پدرش شده است (نیز نک. وان در اسپک ۱۹۹۲، صص ۲۴۶).

ج) CT 49 ۵ و ۶، و BM 79100 از زمان سلطنت اسکندر بزرگ، توصیف‌کنندگان هدایای پیشکشی یا نذری به خدایان بعل و بلتیا [Bēltiya] به عنوان عُشریه هستند. یک قطعه پیشکشی نذری، گرچه بدون اشاره به عُشریه، BM 79012 است که به زمان پادشاهی فیلیپ آرهیدایوس مربوط می‌شود. مشابه همین شکل و واژگانی در متون مربوط به زمان پادشاهی یکی از اردشیرها [یا هر سه آن‌ها] دیده می‌شود، نک:

دوران، متون بابلی تصویر ۸۹، AO 26785 (ژونانس ۱۹۸۲، شماره ۱۱۹)، دوران، فهرست EPHE تصویر ۸۸، HE 194، AJSL 16 81 شماره ۳۱؛ EAH 240 و 242 (انتشار نیافته). این متون غیرعادی و استثنایی بایستی گزارش‌های اداری بوده باشند که توسط معابد دریافت‌کننده نگهداری می‌شده‌اند نه قولنامه‌های رسید که توسط پرداخت‌کنندگان نگهداری می‌شده‌اند (هر چند BM 79100 شبیه به یک متن قانونی است با فهرستی از گواهان و فرمول تاریخ، با نام بردن از سه "کاتب از اگیل" در محلی که مخصوص نام کاتب است). اگر چنین باشد، همه‌ی آن‌ها احتمالاً به یک بایگانی تعلق دارند که در دفتری در معبد از اگیل در بابل نگهداری می‌شده‌اند.

د) متن IM 17801 (اسکندر بزرگ [سوم]) از لحاظ شکل به متن‌های زمان پادشاهی اردشیر سوم و داریوش سوم شباهت دارد (اولسنر ۱۹۷۶، ص ۳۱۴) و همراه با همان گروه کشف شده است (به شماره U, 17243). متون دیگر این گروه مربوط به سراسر دوره هخامنشی هستند، و دو تا به نام فرمانروایان نوبابلی تاریخ‌گذاری شده‌اند. UET 443 (فیلیپ) نیز از همین گروه است و رسید اجاره زمین است با همان واژگانی بابلی خاص متن‌های اور (ana mandattu)؛ این گروه همچنین دارای همان واژگانی اجاره‌داری اراضی زمان هخامنشیان است (UET 4 41,44,46؛ نک. وان در اسپک ۱۹۸۶، ص ۱۸۶).

ه) متون BM 62684 و CT 49 9 (هر دو مربوط به زمان فیلیپ) سفته‌هایی هستند از بورسیا به عنوان عشریه‌ای که به "تَبو، سلطان‌کائنات" تعلق می‌گرفته است (نک 40) CT 49. متون BM 61419 و BM 62377 که هر دو از بورسیا هستند و هر دو تاریخ اردشیرها را دارند، متونی از همان نوع‌اند و نظیر همان بایگانی نام خدا را با همان صفت ذکر کرده‌اند.^۷

۲- فروش‌های املاک و مستغلات

دو تا از متون متعلق به فاصله زمانی میان اسکندر و سلوکوس یکم به شکلی

۷- با وجود این، استفاده از صفت خدا خاص متون دوره‌های هخامنشی و هلنیستی نیست: TCL 12, TuM 2-3 83:1 (هر دو "نبوئید") و VAS 3 161:2 (داریوش یکم) منقول در CAD ذیل Kiššatu. نیز توجه کنید به اشاره به "شَمش، سلطان کائنات" در کربورتر مسافرت‌ها II، تصویر ۷۷g ص ۴.

درباره جنبه‌هایی از تداوم میان متون قانونی... □ ۵۰۱

غیرعادی و استثنایی فروش املاک را گزارش کرده‌اند (TCL 13 249 and 234). سه متن دیگر هلنیستی همان شکل را دارند، که یکی سال ۵۴ S.E [= عصر سلوکی] = ۲۵۸ ق.م. تاریخ‌گذاری شده (VDI 1955/4 شماره ۲؛ نک. دوتی ۱۹۷۷، صص ۲۱۲-۲۰۵) و دوتای دیگر بدون تاریخ (MLC 2172, VAS 15 51، نک. دوتی ۱۹۷۷، صص ۳۱ و ۸۱). هر پنج متن از اوروک هستند. اینان در ظاهر رسیدهایی در برابر بهای اموال فروخته شده می‌باشند. در هیچ‌یک از آن‌ها اعلام فروش یا خرید وجود ندارد، اما دارای عناصری هستند که معمولاً به فروش مربوط می‌شوند نه به رسید: توصیف مشروح ابعاد و محدوده ملک، ذکر این‌که خریدار برای همیشه صاحب ملک خواهد بود، و توضیحی درباره اثر مهر دریافت‌کننده که صریحاً نشانه فروشنده بودن اوست (nādinān bīti šuāti و غیره) نه صرفاً گیرنده پول موردنظر. به سخن دیگر، این‌ها رسیدهای پرداخت‌های عقب‌افتاده نیستند؛ و مسلماً گزارش‌های اولیه فروش بوده‌اند (نک. کروکمان ۱۹۳۱، ص ۶۳؛ لونتون ۱۹۷۰ ص ۱۴؛ دوتی ۱۹۷۷ ص ۸۱؛ ۱۹۷۸، ص ۷۰؛ وان در اسپک ۱۹۸۶، ص ۱۹۱؛ اولسنر ۱۹۸۸، ص ۱۱۷). یک سند پیشگام از دوره هخامنشی به این شکل وجود دارد که متن MLC 2263 از زمان سلطنت اردشیر یکم یا دوم یعنی سال‌های ۴۲۶ یا ۳۶۶ ق.م است (منقول به عنوان یک سند فروش توسط دوتی ۱۹۷۷، ص ۳۶۵ پانویشت ۱۵۱؛ نک. کلی ۱۹۱۳، ص ۱۵؛ چاپ شده در استالپر ۱۹۹۰ شماره ۱۳). در این سند به فروش یک مستغلات شهری اشاره می‌شود. این متن، شبیه به نمونه‌های دوره هلنیستی، با اعلام قیمت آغاز می‌شود، با توصیف ابعاد و محدوده ملک ادامه می‌یابد و سپس دریافت بها اعلام می‌شود (با همان الفاظ و اصطلاحات نمونه‌های دوره هلنیستی)؛ در این سند هیچ اشاره صریحی به "عمل فروش ملک" وجود ندارد؛ در حاشیه راست سند، یک اثر مهر با توضیح هویت مهرگذار که فروشنده است وجود دارد. تفاوت آن با نمونه‌های دوره هلنیستی آن است که متن با بندی جداگانه مربوط به دریافت پایان می‌یابد که هیچ رابطه و شباهتی با بندهای پایانی فروش املاک دوره هلنیستی ندارد.

کاتبی که VDI 1955/4 No.2 را نوشته است در عین حال نویسنده سایر اسناد فروش املاک و مستغلات به شکل مرسوم مورد استفاده در اوروک دوره هلنیستی نیز بوده است. بنابراین، شکل VDI 1955/4 شماره ۲ نمی‌تواند ندانسته و بدون هدف

بوده باشد، و همین نکته در مورد متون دیگری که این شکل را دارند نیز صدق می‌کند. اگر این شکل معلول شرایط اجتماعی، بایگانی یا حقوقی خاصی در مورد فروش املاک باشد، ماهیت این شرایط کاملاً روشن نیست، اما متن MLC 2263 حاکی از آن است که این شرایط در زمان فرمانروایی هخامنشیان نیز وجود داشته است. گروه کلی متون نشان می‌دهد که حتی اگر این شرایط عمومیت داشته‌اند، پاسخ صوری به آن‌ها در اوروک ویژه بوده است. و تفاوت‌های میان MLC 2263 و نمونه‌های هلنیستی حاکی از آن است که این شکل سندنویسی دستخوش تحول مداومی بوده که شباهت‌های صوری فزاینده‌ای با اسناد فروش عادی قدیمی داشته تا آن‌که پس از گذشت بیش از یکصد سال این نوع قراردادنویسی عجیب متروک شده است.

تغییر کلی‌تر دیگری در شکل اسنادنویسی عادی مورد استفاده در فروش املاک در اوروک مشاهده و بارها توصیف شده است: متون فروش مورد استفاده به شکلی که در زمان نوبابلی و هخامنشی برای واگذاری اموال غیرمنقول مرسوم بوده است فقط تا سال ۳۶ سلوکی ادامه می‌یابد؛ متون فروش تاریخ‌گذاری شده برای سال ۲۴ سلوکی، شکل مرسوم فروش اموال منقول را دارند؛ پس از سال ۳۲ سلوکی، شکلی مورد استفاده برای اموال منقول، پیوسته برای هرگونه دارایی به کار می‌رفته است (مثلاً دوتی ۱۹۷۷، ص ۸۰ به بعد؛ اولسنر ۱۹۷۸، ص ۱۱۲ و پانوشث شماره ۴۷).^۸

با این حال این توصیف فقط در مورد متون اوروک صدق می‌کند. شکل قدیمی‌تر سند (یا گزارش) فروش را در CT 49137 می‌بینیم که در سال ۱۱۸ سلوکی در بورسیپا تنظیم شده است (معادل ۱۹۴ ق.م: نک. CT 49 178 [تاریخ پاک‌شده]، و نیز اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۹؛ وان در اسپک ۱۹۸۶، ص ۴۳ پانوشث ۳۸ و زیربند ۳). بنابراین، اگر تغییر شکل پاسخی بوده به تغییر شرایط قانونی تحمیل شده بر یک ایالت را بر کل امپراتوری، این سند پاسخی اجتناب‌ناپذیر به این تغییرات نبوده است.

فروش‌های خصوصی اراضی قابل کشت متعلق به تاریخی پسین‌تر از ۳۸ سلوکی، در

۸- سال ۳۲ سلوکی منقول توسط دوتی و اولسنر به عنوان تاریخ متأخرترین فروش مستغلات در اوروک به شکل قدیم، اکنون نیاز به اصلاح و تجدیدنظر دارد تا با نمونه کمی پسین‌تر یعنی A 2526 (چاپ نشده) به تاریخ ۲۰/XI/۳۶ سلوکی سازگار شود.

مجموعه الواح میخی وجود ندارند. دوتی عقیده دارد که منشأ این پدیده epōnion [= مالیات بر فروش] در زمان سلطنت آنتیوخوس یکم بوده که مجبور می‌گردد تا این‌گونه اسناد به زبان و خط یونانی و بنابراین روی پوست یا پاپیروس نوشته شوند و از این رو گزارش‌های میخی در این زمینه متروک شده است (دوتی ۱۹۷۷، ص ۳۲۹؛ نک. اولسنر ۱۹۸۸، ص ۱۱۸). با وجود این، چنین پدیده‌ای می‌بایست به تدریج انجام گیرد و یک تغییر کمی از چندین متن به هیچ در مورد یک واقعه تاریخی ناگهانی نمی‌تواند تبیین راضی‌کننده‌ای باشد. همان‌طور که اولسنر دریافته، پیش‌شرط‌های زمان هخامنشی برای فروش زمین‌های کشاورزی و باغ‌ها در میان متون قانونی شناخته شده‌ی بابلی بین زمان خشایارشا تا اسکندر مشاهده شده است. من فقط شش نمونه پراکنده از آن‌ها را می‌شناسم: دوران، متون بابلی، تصویر ۴۱. AD 17612 و تصویر ۴۳ AO 16611 [شَطیر Šatir]، پادشاهی اردشیر یکم؛ نک. ژوانس ۱۹۸۲، شماره‌های ۳۱ به بعد)؛ UET 4 18 (اور، پادشاهی اردشیر یکم، از همان‌گروه IM 17801 و UET 4 43 نک. قبل بند ۱)؛ Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes تعداد ۴ گراور پَس از F ۲۵۸ (از بایگانی "کسر" [Kasr] احتمالاً از حوالی بابل، پادشاهی اردشیر یکم)؛ BM 30121 (از بایگانی "کسر"، حوالی بابل، پادشاهی اردشیر یکم)؛ و BM 54065 (کوته [Kutha]، پادشاهی اردشیر یکم؛ نک. استالر ۱۹۹۱). بخش باقی‌مانده‌ی بایگانی مورا شو - بزرگ‌ترین و گسترده‌ترین بایگانی شناخته شده از آن زمان - دارای هیچ سندفروشی در مورد زمین نیست، هر چند که خاندان مورا شو احتمالاً صاحب قطعه زمین‌های آشکاری بوده‌اند.^۹ علت این پراکندگی، ممنوعیت فروش اراضی کشاورزی از سوی هخامنشیان نیست، چون چند متن وجود دارد که به این‌گونه فروش‌ها اشاره می‌کنند: YBC 11552 (از بایگانی کسر، فاقد تاریخ، احتمالاً پادشاهی داریوش دوم یا اوایل اردشیر دوم)، یک رسید از بخشی از بهای فروش یک مزرعه؛ BM 30124:2 (از بایگانی کسر، پادشاهی داریوش دوم)، و BE 9 99:1 (از بایگانی مورا شو، پادشاهی اردشیر یکم)، هر دو در مورد "فروش" باغ (mahīri kaspi).

۹- متن BE 9 2 گزارش فروش زمین نیست (وان دریل ۱۹۸۷، ص ۱۸۰ و همان با تجدیدنظر ص ۱۷۱؛ کارداشیا ۱۹۵۱، ص ۱۳۴؛ استالر ۱۹۸۵، ص ۶۲ پانویس ۴۶).

حتی اگر این پراکندگی معلول حوادث ناشی از اکتشاف باشد، باز معنی دار است. کاوشگران و حفاران، مجاز یا غیرمجاز، بخش‌هایی از بایگانی‌های قانونی خصوصی را یافته‌اند. بخش‌هایی از یافته‌ها حاوی چند سند فروش زمین کشاورزی بوده است. مسلماً از این‌گونه فروش‌ها بیش از این وجود داشته است. این اسناد فروش احتمالی، حق مالکیت اولیه زمین را به رسمیت می‌شناسند؛ این اسناد برای صاحبانشان ظاهراً ارزش قانونی بیشتری داشته‌اند تا سفته‌ها و رسیدهای مربوطه، و از این رو همیشه بایگانی می‌شده‌اند. ممکن است کسی حداقل پرسش را بدین‌گونه مطرح سازد که شاید در اواخر هخامنشیان اسناد فروش یا مبیعه نامه‌های اراضی کشاورزی و باغ‌های میوه را تنظیم می‌کرده‌اند اما آن‌ها را در جایی جدا از بایگانی‌های خصوصی خریداران قرار می‌داده‌اند و از این‌روست که تاکنون تعداد زیادی از آن‌ها پیدا نشده‌اند. من شک دارم که حدس و گمان را تا جایی گسترش دهم که در نهایت به مدارک منفی برسم، بلکه بیشتر معتقدم که موضوع را می‌توان به شکل کلی‌تری مطرح کرد: پدیده مستند مستلزم توضیح، شاید این نیست که فقط هفت گزارش از فروش خصوصی اراضی کشاورزی تاریخ‌دار میان اسکندر سوم [بزرگ] و سال ۳۸ سلوکی، یعنی بین ۳۳۰ تا ۲۷۴ ق.م. وجود دارد؛ اگر به این پدیده در دوره درازتری بنگریم باز می‌بینیم که شمار اسناد فروش ظاهراً اندک است زیرا از دوره میان اردشیر یکم تا ۳۸ سلوکی، یعنی از حدود ۴۶۰ تا ۲۷۴ ق.م. نیز فقط ۱۳ سند یا گزارش فروش اراضی کشاورزی کشف شده است، ولو این‌که وجود چنین فروش‌هایی مستقلاً تأیید شده باشند. بنابراین شاید پراکندگی یا مفقود شدن احتمالی چنین اسناد فروشی از نوع گزارش میخی معلول وجود گام‌هایی در مسیر تحول بوده که از زمان هخامنشیان آغاز شده بوده است.

۳- نظم و قاعده دولتی و گزارش نویسی میخی

سند فروش CT 49 137 از سال ۱۱۸ سلوکی یک نمونه عادی شکل قراردادی نوبابلی قدیم‌تر نیست که صرفاً به عنوان مدرکی بازمانده در بورسیپا تفسیر شود که گویا به عنوان سندی کهن یا نامناسب در اوروک کنار گذاشته شده است. زبان

درباره جنبه‌هایی از تداوم میان متون قانونی... □ ۵۰۵

معکوس با دو بند استثنایی پایان می‌یابد. در یک بند اشاره شده است به "فرمان سلطنتی (؟)" (¹LUGAL Šá da-a-tum) * سطر ۱۰۲۹ در بند دوم تصریح شده است که خریدار باید هزینه‌های فروش را از دارایی‌های خود بپردازد.

سه متن دیگر سلوکی نیز از نظم و قاعده [regulation] سلطنتی با استفاده از همین وام واژه ایرانی یاد می‌کنند. ** این متون مربوط به همان‌گونه معاملات اند و همان شکل و قالب را دارند. بنابراین احتمالاً به همان توصیه قانونی می‌پردازند.

یکی از متون CT 49 173 است که در اواسط سده یکم "عصر سلوکی" [S.E] در بابل تنظیم شده است.^{۱۱} این متن گزارشی است که از یک ودیعه یا سپرده نقره، به صورت معامله یکجا و مهر و موم شده (ina riksišu u Kingišu در سطر ششم؛ raksu u Kangu در سطر دوم)، که برحسب درخواست قابل پرداخت است. متون معاصر دیگر از بابل، گزارش دهنده معاملاتی از همین نوع و با همین شکل و زبان خاص هستند (CT 49 103, 105 and 108). متون متأخر هخامنشی بابل (JCS 1 351, HSM 909.5.674, HSM 8405) و همگی مربوط به زمان اردشیرها) نیز گزارشگر معاملاتی از همین نوع و با همین زبان خاص و با همین شکل اما با پیچیدگی کمتر هستند. و این بدان معناست که CT 49 173 نمونه‌ای است از نوعی سند که در زمان هخامنشیان کاملاً مرسوم و جاافتاده بوده و سپس در زمان سلوکیان نیز حفظ شده و با شرایط زمان منطبق گشته است. این نمونه سند با بندهای پایانی خود (سطور ۹ تا ۱۱) از نمونه‌های دیگر متمایز می‌شود:

*- به نظر این مترجم ناچیز "داتوم" به معنای "داد" یعنی "قانون" است و بنابراین ترجمه این اصطلاح "قانون شاهی" است نه "فرمان شاهی". چنان‌که کنت (ص ۱۱۹) و شارپ (ترجمه فارسی ص ۳۴) نیز در کتیبه بیستون (ستون ۱ بند ۸)، "manā dātā" را به درستی "قانون من" ترجمه کرده‌اند - م.

۱۰- سنجش‌ها و مقایسه‌های زیادی برای جرح و تعدیل و اصلاح (LUGAL) Ša šarri انجام گرفته تا با وام واژه ایرانی dātu سازگار شود (افزون بر قسمت‌های نقل شده در لغت‌نامه‌ها، CT 49173:11، بعد، پانویس ۱۲)؛ به نظر ما هیچ اصلاح سنجیدنی دیگری با dātā برای ما شناخته نیست. از این رو با آن‌که تکه مربوطه در TC 49137 کمی آسیب دیده، ولی من تقریباً در درستی این قرائت تردید ندارم [نک. پانویس قبلی مترجم فارسی].

** - چنان‌که ملاحظه می‌فرمایید خود نویسنده نیز از واژه انگلیسی regulation یاد کرده که کاملاً نزدیک به "قانون" است نه "فرمان" - م.

۱۱- یکی از طرفین اصلی معامله Murānu / Bēl- bullissu است. تاریخ‌های متون دیگری که او طرف معامله است عبارتند از سال ۳۵ تا ۵۹ عصر سلوکی (اولستر ۱۹۷۱، ص ۱۶۸).

Šālīt mam Ša [Šatā] ri kullu kaspā ā 12 šiqil 「Paqdu」
 Šuāti libbû da-a-ta 「Šá LUGAL (!)」^{۱۲} innesri

«آن دوازده شکلی نقره، یعنی آن ودیعه [= سپرده] می‌تواند طبق فرمان [= قانون] شاهی (توسط؟) هر شخص مجازی که سند را در اختیار دارد وصول شود.»^{۱۳}

گزارش‌های معاصر در مورد سپرده و ودیعه و سفته‌های مربوطه، با بندهای مشابهی به پایان می‌رسند، ولی اشاره‌ای به «حکم [قانون] سلطنتی» ندارند (CT 49 105:12,106:13-15/111:16f) گزارش‌های هخامنشی پسین در مورد ودیعه و سپرده چنین بندی اصلاً ندارند.

یک متن دوم، CT 49 102 که در سال ۲۴ سلوکی یا پیش از آن نوشته شده است (حدود ۲۸۸/۸۷ ق.م)، گزارشی است آسیب‌دیده در مورد معامله‌ای مشابه که به جای ودیعه نقره، ودیعه جو خواسته شده و می‌بایست پس از انقضای موعد پرداخت، دو برابر پرداخت شود؛ در این جا (سطور ۷ و ۸) تصریح شده است:

[Kî] ana Šanû la ittannu libbû dātu inandin

یعنی: «[اگر] او دوبرابر نپرداخت، طبق فرمان [قانون] خواهد پرداخت.»
 متن سوم، ZAE 150f No.13، که در سال ۹۴ سلوکی (۲۱۸/۱۷ ق.م) نوشته شده است، معامله پیچیده‌تری را در مراحل متعدد گزارش می‌کند، اما در ۸ سطر اول آن باز سخن از ودیعه نقره با همان شکل و زبان نزدیک به گزارش‌های ودیعه هخامنشی و اوایل سلوکی است. بخش یکم (سطور ۸-۱۰) چنین به پایان می‌رسد:

Kî ina adannišu la uttirri PNla ittannu libbû dātu ŠA Šarri Ša ana muḫḫi paqdu šatri inandin.

۱۲- رونوشت دارای a?ni? da-a-ta است. مقابله‌ی [اصل با رونوشت] [توسط سی.بی.اف واکر انجام شده] فضای بیشتری میان a? و ni? نسبت به آنچه از رونوشت پیداست نشان می‌دهد، و این که لبه (راست) a? دوم مسلم نیست. اگر datu درست خوانده شده باشد، بافت اسناد دیگر قرائت دیگری با امضاهای زیر آن (نک. پانوش ۱۱) را القا نمی‌کنند.
 ۱۳- ترجمه به پیروی از CAD ذیل šatāru به معنای 1-b-3 انجام گرفته، اما البته عاری از مشکل نیست. شکل فعل in-ni-is-ri ظاهراً مجهول است، و هیچ حرف اضافه اکدی که معادل با حرف اضافه by انگلیسی باشد برای مشخص کردن فاعل فعل وجود ندارد؛ به هر حال هر جا فاعل فعل به طور منطقی مشخص باشد، انتظار ساختمان معلوم از جمله می‌رود نه مجهول. راه‌حل‌های دیگر: شکل فعل گواهی‌دهنده است و معنای فعل معلوم را می‌رساند، یا بند تلفیقی است از دو بند مربوط به هم بدون حرف ربط، (۱) شخص مجاز هر کسی است که سند را در اختیار دارد، و (۲) آن ودیعه می‌تواند... وصول شود و غیره.

درباره جنبه‌هایی از تداوم میان متون قانونی... □ ۵۰۷

«اگر PN (ودیعه گیرنده) آن را در زمان مقرر برنگرداند، طبق فرمان [= قانون] سلطنتی که رسماً درباره ودیعه‌ها اعلان (مکتوب) شده، خواهد پرداخت (متن منفرد). در سفته‌ها، تکمله مرسوم «اگر (بدهکار) در موعد مقرر نپردازد» بدان معناست که بهره‌ای به نرخ تعیین شده به آن تعلق می‌گیرد. این همان تکمله‌ای است که در یک سفته دوره سلوکی از سپرده یا ودیعه مقدماتی مشاهده می‌شود (CT 49 106:5-7). نک. گزارش ودیعه قرینه آن CT 49 105:

Kī ina adannišu la ittannu ša arhi ana muḥḥi 1 manê 2 šiqil kaspu ḥubullu ina muḥḥišu
«اگر در موعد مقرر نپردازد، بهره‌ای که به آن تعلق می‌گیرد، برای هر مینا در هر ماه ۲
شکل خواهد بود».

پس گزارش‌های ودیعه دوره سلوکی که از بابل به دست آمده پیرو الگوی اواخر هخامنشی بوده‌اند. در تاریخی نامعین، معاملاتی که گزارش شده‌اند تحت مقررات سلطنتی بوده‌اند. اگر براساس CT 49 173 قضاوت کنیم، مقررات حاکم بر رویه کلی (قابلیت انتقال دعوی یا حق مطالبه) مقررات دولتی بوده است، و اگر براساس ZA 3 150f.NO.13 دآوری کنیم، شرایط ویژه‌ای حاکم بوده است (نرخ بهره یا مجازات عدم پرداخت). درک این‌که از این مقررات چه سودی برای مقام سلطنت حاصل می‌شده دشوار است، مگر آن‌که عناصر دیگری نیز در کار می‌بوده‌اند (اگر مالیاتی مناسب برای این‌گونه معاملات وجود نداشته، شاید این اقدامی بوده برای حفظ منافع سلطنت از درآمدهای معبد).

مقررات سلطنتی تنها هنگامی مورد اشاره و استناد قرار می‌گیرد که با یک عنصر غیربومی اصطلاحات قانونی در این متون، یعنی با یک وام واژه ایرانی همراه باشد، و از این رو می‌توان فرض کرد که خود این قاعده یا مقررات کهن‌تر از متونی بوده که به آن اشاره کرده‌اند، یعنی در زمان هخامنشیان رسمیت داشته است.^{۱۴} من برای این تاریخ‌گذاری

۱۴- واژه ایرانی *dātu*، که گاه آن را «قانون» ترجمه کرده‌اند، از قدیم و زمان پادشاهی داریوش یکم در متون بابلی پدیدار می‌شود. واژه خویشاوند آن *databāru*، که گاه به «داور» یا «قاضی» ترجمه شده، در متون بابلی اواخر هخامنشی دیده می‌شود. البته من برای رد این نظر، که دست‌کم از زمان اوستد ۱۹۴۸، ص ۱۱۹ به بعد بسیار رواج یافته است، مدرک مثبتی نمی‌توانم ارائه دهم. یعنی نظری که می‌گوید براساس این کلمه معلوم می‌شود که یک هیأت قانون‌گذار سلطنتی در

ریشه شناختی چندان وزنی نمی‌توانم قائل باشم. هر زمانی که این مقررات رسمت یافته یا داشته، مقررات اشاره شده تنها مقررات موجود نبوده است. اما پس از سلطه کامل سلوکیان و شروع تغییرات مالی و حقوقی در بابلیه وجه کاملاً قانونی یافته است.

به هر روی پیداست که در این جا و در معامله ملکی CT 49 137، نفع سلطنت در معاملات آشکار و علنی بوده و مغایرتی با تهیه یک گزارش میخی از معامله نداشته است. بنابراین برخی جرح و تعدیل‌ها در هر گونه استفاده کلی از نظر بیان شده توسط دوتی (۱۹۷۷، ص ۳۳) به شرح زیر ضرورت دارد. دوتی می‌گوید:

عاملی که استفاده از این روش ثبت و مستند کردن معامله را در اوروک زمان سلوکی تعیین می‌کرد. قابلیت و آمادگی آن برای استفاده از مقرراتی بود که دستگاه اداری یونانی تنظیم کرده بود... اسناد میخی فقط نمایانگر آن عناصری در اقتصاد بومی هستند که هنوز این مقررات شامل حالشان نمی‌شد.

و اولسنر (۱۹۷۸، ص ۱۰۹) می‌گوید:

در مورد مقررات نظارت و سرپرستی زمان حکومت سلوکیان احتمالاً... بابلیان برای انواع تجارت کالاها بومی خود ناچار بوده‌اند از آن پس از سیستم درست خود چشم‌پوشند و به همکاری با مقام سلطنتی تن در دهند...

متون قانونی بابلی زمینه‌هایی در اختیار ما می‌گذارند تا فرض کنیم: (۱) مقررات سلطنتی به خودی خود و صرفاً به این دلیل که شاهان مقدونی بوده و مقامات آنان به زبان یونانی می‌نوشته‌اند (توصیف ساده‌انگارانه‌ای که شروین وایت ۱۹۸۷، ص ۶ و بعد به درستی مورد انتقاد قرار داده است) نافی استفاده از گزارش‌نویسی میخی نیست؛ (۲) فرض کنیم که برخی نوآوری‌های صوری در گزارش‌های قانونی میخی انجام گرفته‌اند تا مناسب برای مقررات سلطنتی باشند؛ (۳) و نیز فرض کنیم که برخی جنبه‌های شکلی و توزیعی متون قانون سلوکی حاصل فرایندی بوده‌اند که قبلاً در دوره هخامنشیان ابداع و انجام می‌شده است.

→ زمان داریوش وجود داشته است، اما مدرک مثبتی برای این تفسیر هم وجود ندارد، و این نظر کاملاً مغایر با درک امروزی ما از قانون و رویه‌های قانونی بین‌النهرین است بعید به نظر می‌رسد که dātu مترادف صرف واژه آکدی dinu به معنای "قضاوت" یا "مورد حقوقی" باشد، یعنی واژه‌ای که هنوز در سراسر متون قانونی دوره‌های هخامنشی و سلوکی کاربرد داشت است. ارتباط دادن فقرات خاصی از واژه‌نامه حقوقی با هیأت‌های خاصی از "قانون شاهی" یا "قانون بابلی" گمان نمی‌رود کار درستی باشد.

پیوست: فهرست متن‌های قانونی و اداری بابل
از زمان سلطنت اسکندر و جانشینان او
(متن‌های انتشار نیافته با نشانه * مشخص شده‌اند)

اسکندر سوم یا چهارم

- BM 78948* (اسکندر): قطعه اداری؛ هزینه کردن‌های جو. لایکتی و دیگران، ۱۹۸۸، ص ۱۷۷.
- BM 789 49* (اسکندر): قطعه اداری؛ هزینه کردن‌های جو، لایکتی و دیگران، ۱۹۸۸، ص ۱۷۷.
- OECT 9 73 (کیش / هورسگ کالاما، - / - / - اسکندر): توافق ازدواج، روت، ۱۹۸۹، شماره ۳۶.
- UM 29-16-264* (- / - / - اسکندر): قطعه فروش، با قید سوگندها، از جمله سوگند به "شاه اسکندر سرور ما"؛ مقابله شده.
- VAT 6453* (بابل، - / II یا III / - - اسکندر): قطعه اداری، هزینه کردن‌های غله.
- اونگر ۱۹۷۰، ص ۳۱۹ پانوش ۴ شماره ۱۵؛ اولسنر ۱۹۸۶، صص ۲۰۰ تا ۴۹۶، ۱۹۶.
- BM 78957* (- / XI / - - اسکندر): قطعه اداری؛ هزینه کردن جو. لایکتی و دیگران ۱۹۸۸، ص ۱۷۷.
- OECT 9 74 (کیش / هورسگ کالاما، - / IX / ۱۱ اسکندر): نامه - حواله

اسکندر بزرگ (اسکندر سوم)

- TCL 13 242 (اوروک 16/1/8 اسکندر سوم): فروش سهم مستمری. روتن ۱۹۳۵، صص ۲۴۲ به بعد؛ دوتی ۱۹۷۷، ص ۶۱ به بعد
- CT 49 24 (- / - / 9 اسکندر سوم؟): فهرست هزینه‌های جو، سهمیه‌ها. اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۲، ۱۹۷۴، ص ۱۳۱ پانوش ۸؛ ژوئانس ۱۹۸۲، ص ۳۳۴.
- TCL 13 248 (اوروک، 8/II/9 اسکندر سوم) فروش برده. روت ۱۹۳۵، ص ۱۳۹؛ داندامايف ۱۹۶۵ ص ۱۱۵-۱۱۴.
- CT 49 7 (بورسیپا، 21/VI/9 اسکندر سوم): سفته به عنوان ودیعه‌ی (Paqdu) جو، قابل پرداخت در صورت تقاضا.
- CT 49 6 (بابل 6/XI/9 اسکندر سوم): پیشکش نذری به صورت نقره، به شکل

عشریه، به قصد پاکسازی معبد از اگیلا از گردوغبار و خاک و سنگ آواری = CT 4 39c اولسنر ۱۹۶۴، ص ۲۶۵؛ اولاپورت ۱۹۱۲: شماره ۹۹؛ کولر و اونگنات ۱۹۱۱، ص ۶۱ شماره ۸۹؛ اوپرت ۱۸۹۸، ص ۴۱۵؛ اونگر ۱۹۷۰، ص ۳۱۸ شماره ۵۶؛ مک‌اوان ۱۹۸۱، ص ۵۹؛ ژونانس ۱۹۸۲، ص ۳۵۸ به بعد. CT 495 (بابل، 5/XII/9 اسکندر سوم): گزارش پرداخت‌های نذری نقره، به عنوان عشریه، و به منظور پاکسازی معبد از اگیلا از خاک و قلوه سنگ. مک‌اوان ۱۹۸۱، ص ۱۲۴؛ ژونانس، ۱۹۸ ص ۳۵۸ به بعد.

CT 49 8 (بورسیپا، -/ - 10 اسکندر سوم): رسید آبجو (؟).
 BM 79100* (18/X/11 اسکندر): گزارش پرداخت نذری نقره، عشریه، به منظور پاکسازی معبد از اگیلا از خاک و قلوه سنگ. لایکتی و دیگران ۱۹۸۸، ص ۱۸۱.
 CT 44 83 (بابل، 8/VII/12 اسکندر سوم): سفته برای جو از بورسیپا، بدهی عشریه (سطر ۲: Šá ina Giš BAR Bar-sip. ki<ME>> 10-Ú Ní G.GA^{den}.؛ مقابله توسط د. کندی)، قابل پرداخت در II/13، بهره‌ای که پس از انقضای موعد پرداخت تعلق گرفته.
 BE 15516* (بابل، -/ - 12 اسکندر سوم): محتوا نامعلوم. اونگر ۱۹۷۰، ص ۳۱۹ پانوش ۴ شماره ۱۳؛ اولسنر ۱۹۸۶، ص ۲۰۰.

VAT 16268* (بابل، -/ - 12 اسکندر سوم: قانونی. اولسنر ۱۹۸۶، ص ۲۰۰ و پانوش ۷۷۹.
 IM 17801 (U. 17243,16) (اور، 1/VIII/12 اسکندر سوم): مربوط به اجاره مستمری دربان. اولسنر ۱۹۷۴ ص ۱۳۱ پانوش ۸، ۱۹۷۶، ص ۳۱۵ پانوش ۱۵، ۱۹۸۶، ص ۲۳۵؛ آنون ۱۹۶۶، ص ۵۰ شماره ۲۹؛ برینکمن ۱۹۸۳، ص ۲۴۲ پانوش ۳۸
 BM 64392* (21/II/13 اسکندر سوم): قرارداد کارهای ساختمانی در خانه. لایکتی و گریسون ۱۹۸۷، ص ۱۲۳.

فیلیپ سوم آرهِیدایوس

CT 49 12 (-/ - /- فیلیپ): تکه‌ای از فهرست سهمیه‌های جو. ژونانس ۱۹۸۲، ص ۳۳۳.
 UM 29-13-538* (17?/VIII/-، فیلیپ): اجاره یا سرپرستی زمین کشاورزی، به شکل گفتگو، با ذکر مقادیر فراوانی از سوی "ارزیابان سلطنتی" (ēmidu ŠA Šarri) که باید به مقامات mādidu پرداخت می‌شده؛ مقابله شده.

درباره جنبه‌هایی از تداوم میان متون قانونی... □ ۵۱۱

- متون بابلی دوران، Pl.9 AO 6015 (10/-/1 فیلیپ): قطعه‌ای اداری، فهرست اقلام نقره، جو، خرما و دام، ژونانس ۱۹۸۲، ص ۳۵۱ شماره ۱۰۹.
- VAT 13103* (بابل، 3-1-/- فیلیپ): مربوط به مستغلات شهری. اونگر ۱۹۷۰، ص ۳۱۹ پانوش ۴ شماره ۱۶؛ اولسنر ۱۹۸۶، ص ۲۰۰.
- BM 62684* (بورسیا، 23/-/3 فیلیپ): سفته برای بدهی خرما به عنوان عشریه به "نبو، سلطان کائنات". لطف د. کندی. لایکتی و گریسون ۱۹۸۷، ص ۷۳.
3. L.83.6 (لارسا 7/XI/3 فیلیپ): سفته برای بدهی جو توسط مردی از اهالی اوروک مطالبه مورخ 4/II/4 فیلیپ با نرخ بهره‌ای که پس از انقضای موعد به آن تعلق گرفته. آرنو ۱۹۸۵، ص ۱۸؛ آرنو ۱۹۸۷، صص ۲۱۷-۱۹ و ۲۲۲-۲۳؛ ژونانس ۱۹۸۷.
- CT 49 9 (بورسیا، 12/XI/3 فیلیپ): سفته برای خرماهای بدهی جهت عشریه به "نبو، سلطان کائنات"، با ذکر ودیعه قبلی پشم و تسویه حساب‌های قبلی سهمیه‌ها. کاتب = بدهکار. مکاوان ۱۹۸۱، ص ۱۲۵؛ باج و دیگران ۱۹۰۸، ص ۲۱۷ شماره ۳۳۶، سال ۱۹۲۲، ص ۱۵۹.
- CT 49 10 (18/XII/4 فیلیپ): یادداشت اداری، نقره هزینه شده برای حمل و نقل خرماها. مکاوان ۱۹۸۱، ص ۳۳.
- CT 49 11 (6/-/- فیلیپ): قطعه اداری؛ مخارج مدد معاش به صورت لباس.
- BM 132271 (II/6- (یا دیرتر) فیلیپ): اداری؛ فهرست سهمیه‌های جو نیم‌ساله‌ی برای زنان بافنده، از تاریخ IX/5 تا II/6 سال فیلیپی. لطف د. کندی.
- هونگر اوروک ۱۲۸ (اوروک، 7/XI/6 فیلیپ): پیمانکاری برای آبجوسازی به شکل گفتگو. مکاوان ۱۹۸۱، ص ۹۶.
- BE 8/1129 (کوتاه 7-/- فیلیپ): قطعه قانونی [حقوقی]؛ فقط گواهی. کروکمان ۱۹۳۱، ص ۲۰؛ اولسنر ۱۹۷۴، ص ۱۳۳، ۱۹۸۶، ص ۲۳۱.
- OIC 22 142.NO.28 (نیپور، 7-/- فیلیپ): قطعه رسید (?). خرما.
- UET 4 43 (اور، 22/IX/7 فیلیپ): رسید پرداخت نقره به عنوان اجاره سالانه (mandattu)، درباره زمین اجاره داده شده با خدمت ملزم آن (Palāh Šarri). اولسنر ۱۹۸۶، ص ۲۳۴؛ وان در اسپک ۱۹۸۶، صص ۱۸۷-۱۸۳.
- TCL 13 249 (اوروک 20/V/8 فیلیپ): فروش مستغلات دارای شکل رسید. وان در

اسپک ۱۹۸۶، صص ۱۸۷-۱۹۱؛ دوتی ۱۹۷۷، صص ۸۱-۸۲ و ۱۴۳؛ کروکمان ۱۹۳۱، ص ۶۳؛ لونتون ۱۹۷۰، صص ۱۴-۱۶.

BM 79012* (18/VII/8 فیلیپ): پیشکش نذری به بعل و بلتی جا [Bēltija]. لایکتی و دیگران ۱۹۸۸، ص ۱۷۹. تاریخ مقابله شده توسط سی.بی.اف واکر.

آنتی گونوس

CT 49 53 (-/-) < آنتی گونوس >: نامه - حواله (بولوط). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶
CT 49 96 (< آنتی گونوس >): نامه - حواله، پرداخت هزینه جو (بولوط). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 97 (< آنتی گونوس >): نامه - حواله (بولوط، مأمور پرداخت). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.
CT 49 52 (30/-) آنتی گونوس): نامه - حواله، پرداخت هزینه خرما (بولوط، مأمور پرداخت). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 51 (4/VI-) آنتی گونوس): نامه - حواله، پرداخت هزینه پشم (بولوط، مأمور پرداخت اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

BM 78877* (بابل -/VII-) آنتی گونوس): حقوقی. لایکتی و دیگران ۱۹۸۸، ص ۱۷۰.
CT 49 34 (بابل (1)، [4?]/IX/3) آنتی گونوس): سفته برای نقره به عنوان عشریه، تاریخ حق مطالبه 4/IX/3، بهره تعلق گرفته پس از انقضای موعد.
OECT 91 (اوروک، +/3-) آنتی گونوس): ترک دعوا در مورد مزرعه. وان در اسپک ۱۹۸۶، صص ۲۰۲-۱۹۹؛ اولسنر ۱۹۸۶، ص ۴۱۹؛ پانوشت ۶۰۸؛ دوتی ۱۹۷۷، صص ۱۴۴ و ۳۶۸؛ پانوشت ۱۶۵.

CT 49 35 (-/4) آنتی گونوس): نامه - حواله، پرداخت هزینه پشم (بولوط، مأمور پرداخت).

BM 77203* (بابل، 1/1/4) آنتی گونوس): سفته برای نقره. لایکتی و دیگران ۱۹۸۸، ص ۸۳.
CT 49 33 (18/VII/4) آنتی گونوس): نامه - حواله، پرداخت هزینه پشم (بولوط).
BM 79001* (18/VII/4?) یادداشت اداری در مورد هزینه نقره براساس اجازه کالی نوکسو "پیک ایونی".

CT 49 37 (9/+4) آنتی گونوس): نامه-حواله، پرداخت هزینه خرما (بولوط مأمور پرداخت).

درباره جنبه‌هایی از تداوم میان متون قانونی... □ ۵۱۳

BM 67431* (5/-/5) آنتی‌گونوس): قطعه حقوقی. لایکتی و گریسون ۱۹۸۷، ص ۲۰۵.
CT 49 39 (5/-/5) آنتی‌گونوس): نامه - حواله، پرداخت هزینه خرما (بولوط، مأمور پرداخت).

CT 49 38 (5/13-/5) آنتی‌گونوس): نامه - حواله، پرداخت هزینه خرما (بولوط، مأمور پرداخت).

CT 49 56 (5/9/5) آنتی‌گونوس): نامه - حواله، پرداخت هزینه خرما (بولوط، مأمور پرداخت). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 43 (5/VII-/5) آنتی‌گونوس): نامه - حواله، پرداخت هزینه خرما (بولوط، مأمور پرداخت) اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 41 (5/23/VIII/5) آنتی‌گونوس): نامه - حواله، پرداخت هزینه خرما (بولوط، مأمور پرداخت) اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 40 (5/IX/5) آنتی‌گونوس): نامه - حواله، پرداخت هزینه خرما (بولوط، مأمور پرداخت) مکاوان ۱۹۸۱، ص ۳۵ و ۱۳۱.

CT 49 42 (5/4/X/5) آنتی‌گونوس): نامه - حواله، پرداخت هزینه خرما (بولوط) و اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

BM 109974* (اوروک؟، [5?]/XII/11) آنتی‌گونوس): سفته برای جو. فرمولی استثنایی برای تاریخ‌گذاری:

(rev. 8')|T|. [ŠE] UD. 11. K [Ám] MU. 4. KÁM Šá Ši-i
[MU. 5(?)KÁM] (9') [m] An-tu-g [u-n] u-su LÚ.GAL [ú-qu]

یعنی:

« سال چهارم که [آنتی‌گونوس سردار است. لطف د. کندی. اولسنر ۱۹۸۶، ص ۵۱۲ و پانوش ۶۰۸؛ مقابله تاریخ‌ها توسط سی.بی.اف. واکر.

CT 49 60 (6/-/6) <آنتی‌گونوس >: نامه - حواله، پرداخت هزینه پشم (بولوط) اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 45 (6/9-/6) آنتی‌گونوس): نامه - حواله، پرداخت هزینه پشم (نبوکوصورشو، مأمور پرداخت). اولسنر ۱۹۷۴، ص ۱۳۶.

CT 49 48 (6/-/6) آنتی‌گونوس): نامه - حواله، پرداخت هزینه پشم (نبوکوصورشو).

اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 55 (6/?) -/ [آنتی‌گونوس ۱؟]: نامه - حواله، پرداخت هزینه پشم (نیوکوصورشو). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶؛ ۱۹۷۴، ص ۱۳۸.

CT 44 84 (III/6) -/ [آنتی‌گونوس]: گزارش اداری پرداخت هزینه‌های لباس.

CT 49 44 (1/V/6) [آنتی‌گونوس]: نامه - حواله، پرداخت هزینه خرما. اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 47 (7 یا 8/VII/6) [آنتی‌گونوس]: نامه - حواله، پرداخت هزینه پشم (بولوط).

اولسنر ۱۹۷۴، ص ۱۳۷.

CT 49 36 (30/VII/6) [آنتی‌گونوس]: نامه - حواله، پرداخت هزینه خرما از درآمد

سال پنجم آنتی‌گونوس (بولوط، مأمور پرداخت). اولسنر ۱۹۷۴، ص ۱۳۷.

TCL 13 234 (اوروک 26/VIII/6) [آنتی‌گونوس]: فروش مستغلات، به شکل رسید.

وان در اسپک ۱۹۸۶، صص ۱۹۷-۱۹۱؛ دوتی ۱۹۷۷، ص ۳۶۶ پانوش ۱۶۵ و ص ۱۴۳؛ اولسنر ۱۹۸۶،

ص ۱۴۸ و پانوش ۶۰۸، ۱۹۷۴، ص ۱۳۸ پانوش ۳۵.

CT 49 49 (IX/6) -/ [آنتی‌گونوس]: نامه - حواله، پرداخت هزینه پشم

(نیوکوصورشو). اولسنر ۱۹۷۴، ص ۱۳۶.

CT 49 46 (6/IX/6) [آنتی‌گونوس]: رسید برای خرماهای پرداختی توسط

نیوکوصورشو/بولوط، به عاملی موظف به ثبت پرداخت به سرمایه خویش به عنوان

مجازات پرداخت مجدد مبلغ همراه با بهره به نیوکوصورشو. اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶؛

۱۹۷۴، ص ۱۳۶.

CT 49 59 (3/XI/6) < [آنتی‌گونوس >]: نامه - حواله، پرداخت هزینه خرما (بولوط).

اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶؛ وان در اسپک ۱۹۹۲، ص ۲۴۶.

CT 49 50 (12/VI?/7) [آنتی‌گونوس]: رسید اداری برای نقره از پرداخت‌های

سه‌میه‌ای. وان در اسپک ۱۹۹۲، ص ۲۴۴ (قرائت ماه II).

اسکندر چهارم

CT 49 28 (-/-) [اسکندر چهارم]: قطعه اداری.

BM 40597* (بابل -/-) [اسکندر چهارم]: قطعه مربوط به املاک و مستغلات؛ با

ذکر ماه IX، سال ۶. به لطف د. کندی.

درباره جنبه‌هایی از تداوم میان متون قانونی... □ ۵۱۵

CT 49 26 (6/V/-) اسکندر چهارم): رسید اداری برای نقره.

CT 49 29 (6/VII/-) اسکندر چهارم): رسید برای سهمیه جو.

CT 49 27 (+/-/1-) اسکندر چهارم): فهرست پرداخت‌های هزینه پشم برای

مستمری لباس آشپزها. ژوئانس ۱۹۸۲، ص ۳۳۳.

OECT 9 75 (کیش / هورسگ کالا ما +1/-/ اسکندر چهارم): سفته برای خرما

CT 49 20 (6/-) اسکندر چهارم): نامه - حواله، پرداخت هزینه پشم

(نبوکوصورشو، مأمور پرداخت).

CT 49 19 (6/III/4) اسکندر چهارم): نامه - حواله، پرداخت هزینه جو (نبوکوصورشو).

ZA 3 150 NO.12= پایزر ۱۸۹۶، ص ۳۱۲؛ اولسنر ۱۹۶۴، ص ۲۶۷؛ کولرو اوگنات ۱۹۱۱، ص ۶۱

شماره ۹۰؛ باج ۱۹۰۸، ص ۲۱۷ شماره ۳۳۷؛ ۱۹۲۲، ص ۱۵۹؛ مک‌اوان ۱۹۸۱، ص ۱۴۰؛ اونگر ۱۹۷۰،

ص ۳۲۰ پانوش ۴ شماره ۲۴؛ وان در اسپک ۱۹۹۲، ص ۲۴۴.

CT 49 17 (6/IV/8) اسکندر چهارم): رسید برای پشم از انبارهای معبد ازیدا

(نبوکوصورشو).

CT 4915 (6/VI/-) اسکندر چهارم): فهرست ناقص سهمیه‌های جو برای آشپزها،

ژوئانس ۱۹۸۲، ص ۳۳۳.

CT 4922 (6/V/15) اسکندر چهارم): نامه - حواله، پرداخت هزینه خرما

(نبوکوصورشو، مأمور پرداخت)؛ تاریخ زمان اسکندر چهارم را دارد، اما دستور

پرداخت در سال ششم آنتی‌گونوس صادر شده است.

CT 49 16 (<6/VI/26) اسکندر چهارم): نامه - حواله، پرداخت هزینه پشم

(نبوکوصورشو، مأمور پرداخت).

CT 49 21 (6/VI/4) اسکندر چهارم): رسید اداری برای نقره

CT 49 18 (6/VI/25) اسکندر چهارم): نامه - حواله، پرداخت هزینه پشم

(نبوکوصورشو، مأمور پرداخت).

HSM 893.5.17* (بابل، 6/VII/22، اسکندر چهارم): سفته برای نقره بدهی به عنوان

عشریه، رسماً به تاریخ متن، بهره به دیرکرد تعلق می‌گیرد؛ گواهان حذف شده‌اند.

لنگدون کیش III تصویر XI (کیش / هورسگ کالا ما، 7/V/12، اسکندر چهارم): رسید

برای آبجوی متعلق به ایزد زَبَبَه [Zababa]. اونگر ۱۹۷۰، ص ۳۲۰ پانوش ۴.

BM 61536* (بابل؟، 1/IX/7، اسکندر چهارم): سفته برای نقره. لایکتی و گریسون ۱۹۸۷ ص ۴۷.
 *اوپرت ۱۸۹۸، ص ۴۱۸ (بورسیپا 10/IX/8، اسکندر چهارم): رسید (؟) برای جو.
 کروکمان ۱۹۳۱، ص ۶۹؛ اولسنر ۱۹۸۶، ص ۲۲۶.

CT 49 23 (6/XII/8، اسکندر چهارم): یادداشت اداری پرداخت نقره. اولسنر ۱۹۷۱ ص ۱۶۲.
 کریورتر مسافرت‌ها II تصویر ۷۷g (بابل!، 11/-/9، اسکندر چهارم): تفاهم‌نامه‌ی
 قانونی گزارشگر حل و فصل مشاجره بر سر مالکیت مزارع و عایدات معبد. وان در
 اسپک ۱۹۸۶، صص VIII، ۲۱۱-۲۰۲؛ وان در اسپک در گلر و مالو، اسناد قانونی دوره‌ی
 هلنیستی، زیر چاپ، وان در اسپک ۱۹۹۲، ص ۲۴۱؛ کورت و شروین وایت در همین جلد؛ اوپرت و
 منان ۱۸۷۷، صص ۲۹۰-۲۸۵؛ لوون استرن ۱۸۵۰؛ لایار ۱۸۵۱؛ کلیشه a. ۸۰.

*کولومبیا ۳۶۲ (25/XI/10، اسکندر چهارم): رسید (؟) برای خرما، اجاره‌بها برای
 اموال اجاره‌ای معبد، احتمالاً حوالی بابل. مندلسون ۱۹۴۳، ص ۸۰؛ اولسنر ۱۹۸۶، ص ۲۳۸؛
 مقابله شده.

ZA 3 148.No.10 (بابل!، <، 25/-/11، اسکندر چهارم): رسید برای پرداخت بخشی از
 نقره، صدور اجازه از سوی طلبکار روی یک سند پوستی، با ترک دعوا به سود
 پرداخت‌کننده. مقابله شده توسط د. کندی (بابل!). اولسنر ۱۹۷۴، ص ۱۳۵؛ پانوش ۲۸، ۱۹۸۶،
 ص ۲۳۱ (کوتا؟)؛ اونگر ۱۹۷۰، ص ۳۲۰؛ پانوش ۴ شماره ۲۸؛ وان در اسپک ۱۹۹۲، ص ۲۴۶؛ پانوش ۴۲.
 CT 49 25 (XII/11-، اسکندر چهارم): فهرست؟ سهمیه. ژونانس ۱۹۸۲، ص ۳۳۳.

نامعلوم‌ها

CT 49 13 (III/2-): تکه‌ای از فهرست اداری؛ در سطر یک از اسکندر نام می‌برد؛
 نام شاه از فرمول تاریخ پاک شده؛ اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۲؛ ۱۹۷۴، ص ۱۳۱؛ پانوش ۸ (سال
 ۱۱! اسکندر سوم [بزرگ])؛ ژونانس ۱۹۷۹-۸۰، ص ۱۰۲؛ ۱۹۸۲، ص ۳۳۳ (سال دوم اسکندر
 چهارم)؛ وان در اسپک ۱۹۹۲، ص ۲۴۶ (سال دوم آنتی‌گونوس).

CT 49 14 (I/5?-): نامه - حواله، پرداخت هزینه جو (از بِل - ایینی، مأمور پرداخت
 به نیوکوسورشو، مأمور پرداخت). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۲ (فیلیپ سال ۵)؛ ژونانس
 ۱۹۷۹-۸۰، ص ۱۰۸ (اسکندر چهارم؟ سال ۵)؛ وان در اسپک ۱۹۹۲، ص ۲۴۶ (فیلیپ یا
 اسکندر، سال ۹۶).

درباره جنبه‌هایی از تداوم میان متون قانونی... □ ۵۱۷

VAS 6 293 (-/4-): فهرست سهمیه. ژونانس ۱۹۸۲، ص ۳۳۳ پانویشت ۲: بیشتر احتمال می‌دهد مربوط به پادشاهی فیلیپ باشد تا سلطنت اسکندر بزرگ (III).

CT 49 98 (-/4-): <آنتی‌گونوس؟>: رسید اداری برای جو. اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 100 (<آنتی‌گونوس؟>): قطعه‌ای اداری (متن از بین‌رفته، مهر بولوط باقی مانده است).

CT 49 54 (-/26-): <آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم؟>: نامه - حواله، پرداخت هزینه جو (نیوکوصورشو، مأمور پرداخت). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶؛ وان در اسپک ۱۹۸۷، ص ۶۹ پانویشت ۲۱.

CT 49 57 (6/XI/16) <آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم؟>: نامه - حواله، پرداخت هزینه پشم (نیوکوصورشو). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶؛ وان در اسپک ۱۹۹۲، ص ۲۴۶

CT 49 61 (<آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم؟>): نامه - حواله، پرداخت هزینه خرما (نیوکوصورشو). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 62 (<آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم؟>): نامه - حواله، پرداخت هزینه جو (نیوکوصورشو). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 63 (<آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم؟>): نامه - حواله، پرداخت هزینه خرما (نیوکوصورشو، مأمور پرداخت). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 64 (<آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم؟>): نامه - حواله، پرداخت هزینه جو (نیوکوصورشو). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 65 (<آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم؟>): نامه - حواله، پرداخت هزینه جو (نیوکوصورشو). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 66 (<آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم؟>): نامه - حواله، پرداخت هزینه جو (نیوکوصورشو). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 67 (<آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم؟>): نامه - حواله، پرداخت هزینه جو (نیوکوصورشو). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 68 (<آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم؟>): نامه - حواله، پرداخت هزینه خرما (نیوکوصورشو). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 69 (<آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم؟>): نامه - حواله، پرداخت هزینه جو

- (نبوکوصورشو، مأمور پرداخت). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.
- CT 49 70 (> آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم <): نامه - حواله، پرداخت هزینه جو (نبوکوصورشو). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶؛ وان در اسپک ۱۹۸۷، ص ۶۹ پانویس ۲۱.
- CT 49 71 (> آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم <): نامه - حواله، پرداخت هزینه خرما (نبوکوصورشو) اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.
- CT 49 72 (> آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم <): نامه - حواله، پرداخت هزینه پشم (نبوکوصورشو). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.
- CT 49 73 (> آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم <): نامه - حواله، پرداخت هزینه جو (نبوکوصورشو، مأمور پرداخت). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.
- CT 49 74 (> آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم <): نامه - حواله، پرداخت هزینه جو (نبوکوصورشو، مأمور پرداخت). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.
- CT 49 75 (> آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم <): نامه - حواله، پرداخت هزینه خرما (نبوکوصورشو). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.
- CT 49 76 (> آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم <): نامه - حواله، پرداخت هزینه جو (نبوکوصورشو، مأمور پرداخت). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.
- CT 49 77 (> آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم <): نامه - حواله، پرداخت هزینه جو (نبوکوصورشو). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.
- CT 49 78 (> آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم <): نامه - حواله پرداخت هزینه پشم (نبوکوصورشو) اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.
- CT 49 79 (> آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم <): نامه - حواله، پرداخت هزینه جو (نبوکوصورشو، مأمور پرداخت). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.
- CT 49 80 (> آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم <): نامه - حواله، پرداخت هزینه جو (نبوکوصورشو). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.
- CT 49 81 (> آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم <): نامه - حواله، پرداخت هزینه جو (نبوکوصورشو، مأمور پرداخت). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.
- CT 49 82 (> آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم <): نامه - حواله، پرداخت هزینه جو (نبوکوصورشو). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

درباره جنبه‌هایی از تداوم میان متون قانونی... □ ۵۱۹

CT 49 83 (> آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم <): نامه - حواله، پرداخت هزینه‌جو (نبوکوصورشو). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 84 (> آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم <): نامه - حواله، پرداخت هزینه‌جو (نبوکوصورشو). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 85 (> آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم <): نامه - حواله، پرداخت هزینه‌جو (نبوکوصورشو). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 86 (> آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم <): نامه - حواله، پرداخت هزینه‌جو (نبوکوصورشو). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 87 (> آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم <): نامه - حواله، پرداخت هزینه‌جو (نبوکوصورشو، مأمور پرداخت). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 88 (> آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم <): نامه - حواله، پرداخت هزینه‌جو (نبوکوصورشو، مأمور پرداخت). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 89 (> آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم <): نامه - حواله، پرداخت هزینه‌خرما (نبوکوصورشو، مأمور پرداخت). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶؛ وان در اسپک ۱۹۸۷، ص ۶۹ پانویشت ۲۱.

CT 49 90 (> آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم <): نامه - حواله، پرداخت هزینه‌خرما (نبوکوصورشو). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 91 (> آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم <): نامه - حواله، پرداخت هزینه‌جو (نبوکوصورشو). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 92 (> آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم <): نامه - حواله، پرداخت هزینه‌جو (نبوکوصورشو). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 93 (> آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم <): نامه - حواله، پرداخت هزینه‌خرما (نبوکوصورشو). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 94 (> آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم <): نامه - حواله، پرداخت هزینه‌جو (نبوکوصورشو). اولسنر ۱۹۷۱، ص ۱۶۶.

CT 49 95 (> آنتی‌گونوس یا اسکندر چهارم <): رسید اداری برای جو، مهر شده توسط نبوکوصورشو.

خلاصه گاه‌شناختی

سال‌های سلطنت

قبل از میلاد

اسکندر سوم

۳۳۰/۲۹

۷

۳۲۹/۲۸

۸

۳۲۸/۲۷

۹

۳۲۷/۲۶

۱۱

۳۲۶/۲۵

۱۲

۳۲۵/۲۴

۳۲۴/۲۳

۱۳

فیلیپ سوم

۳۲۳/۲۲

۱۴

۱

۳۲۲/۲۱

۲

۳۲۱/۲۰

۳

۳۲۰/۱۹

۴

۳۱۹/۱۸

۵

۳۱۸/۱۷

۶

آنتی‌گونوس

۳۱۷/۱۶

۷

۱

اسکندر چهارم

۳۱۶/۱۵

۸

۲

۱

۳۱۵/۱۴

۳

۲

۳۱۴/۱۳

۴

۳

۳۱۳/۱۲

۵

۴

سلوکوس یکم

۳۱۲/۱۱

۶

۵

عصر سلوکی

۳۱۱/۱۰

۷

۶

۱

۳۱۰/۰۹

۷

۲

۳۰۹/۰۸

۸

۳

۳۰۸/۰۷

۹

۴

۳۰۷/۰۶

۱۰

۵

۳۰۶/۰۵

۱۱

۶

۳۰۵/۰۴

۷

۳۰۴/۰۳

۸

پیشکش "راد" به تابستان
www.tabarestan.info

نقشنامه‌های بابلی بر روی مهرهای کشف شده در سلوکیه دجله

آنتونیو این‌ورنیتسی* - تورینو

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

در سال‌های ۱۹۶۶-۷۴ بنای بایگانی شهرداری شهر "سلوکیه دجله" توسط اعضای "هیأت باستان‌شناسی ایتالیا در عراق" مورد کاوش و حفاری قرار گرفت (این ورنیتسی ۱۹۶۸-۶۹، ۱۹۷۰-۷۱، ۱۹۷۲، ۱۹۷۳-۷۴). محل این بنای ویرانه ساختار بسیار وسیعی بود که در قلب شهر، یعنی جایی که زمانی بناهای مهم عمومی قرار گرفته بود واقع شده بود. این بنا در واقع در ضلع غربی یک مربع مرکزی قرار داشت، در ضلع شمالی آن محل تئاتر قرار داشته که اکنون زیر "تل عُمَر"، بزرگ‌ترین تپه در ناحیه باستان‌شناختی، نهفته بود.

این بنا ظاهراً بخصوص برای انبار کردن و نگاهداشتن اسناد مکتوب بر روی پوست یا پاپیروس ساخته شده بود، اسنادی که بیشتر آن‌ها در همان‌جا ثبت شده و مهرخورده بودند. تنها یک تکه لوحه شکسته به خط میخی در این کارگاه پیدا شد (دوتی ۱۹۷۸/۷۹). با این حال، چون این قطعه در یک لایه سطحی کشف شده است، اثبات این‌که آیا این در همین بنای بایگانی در اصل انبار شده بوده یا نه دشوار است. مهرهای تاریخ‌دار نشان می‌دهند که می‌توان این بنا را با اطمینان خاطر به عصر سلوکی منسوب کرد. بیشترین اسنادی که در این‌جا نگهداری می‌شده‌اند متعلق به معاملات مربوط به تجارت نمک بوده‌اند. این اثر مهرها پیداست که در کتیبه

*- Antonio Invernizzi

یونانی آن‌ها گزارش "پرداخت" یا "معافیت" از مالیات نمک $\alpha\lambda\iota\kappa\eta$ [alikē] حک شده بوده است. این مهرهای رسمی که احتمالاً نوعی رسید بوده‌اند، همیشه طبق "عصر سلوکی" [S.E.] تاریخ‌گذاری می‌شدند. دامنه رشته تاریخ‌های روی مهرها، که شمار آن‌ها از ۳۰۰۰۰ نیز بیشتر است، از نیمه دوم سده سوم تا نیمه نخست سده دوم پیش از میلاد را دربرمی‌گیرد. بی‌گمان این بنا در این فاصله زمانی فعال بوده است.

با آن‌که به جای خود این بنا قبل از ساخت آن بنای دیگری ساخته نشده بوده است، اما این پرسش هنوز برجاست که آیا تاریخ ساخت آن به قدیمی‌ترین ایام، یعنی روزگاری که طرح کلی شهر در دست تهیه یا تصویب بوده، بازمی‌گردد؟ اما به هر روی این مسأله به موضوع مورد بحث ما ربطی ندارد. از آن‌جا که شهر "سلوکیه دجله" [که به معنای "سلوکیه در کنار دجله است"] شهری کاملاً جدید بوده است، کلیه مهرها و آثار آن‌ها که در این "بنای بایگانی شهرداری" کشف شده‌اند بی‌گمان بایستی به تاریخی زودتر از پایان سده چهارم ق.م تعلق داشته باشند. در میان طرح‌های روی مهرهای رسمی، قدیمی‌ترین آن‌ها چهره سلوکوس یکم است که شباهت زیادی به چهره آنتی‌گونوس یکم بر روی سکه‌های آن دوره دارد. در شهر سلوکیه برای مهر کردن chreophylax از همین‌گونه مهرها استفاده می‌کرده‌اند (این ورزیتسی ۱۹۷۶، شکل ۲: ۵؛ ۱۹۹۰ تصویر 2:4).

با این حال، حتی مهرهایی که فاقد تاریخ بوده‌اند را نیز می‌توان به طور تقریبی تعیین کرد که به محدوده زمانی ۱۵۰ ساله میان تأسیس شهر در آخرین سال‌های سده چهارم ق.م در قدیمی‌ترین حالت ممکن، تا میانه سده دوم ق.م تعلق داشته‌اند. در زمانی که تعیین دقیق‌تر آن ممکن نیست ولی بی‌گمان پسین‌تر از ۱۵۸ سلوکی (= ۱۵۵/۴ ق.م) بوده است، این بنا در اثر آتش‌سوزی بزرگی به کلی ویران شده و اسناد درون آن نیز سوخته است. پس تمام پوست‌ها و پاپيروس‌های بایگانی از بین رفته‌اند، اما در عین حال گوی‌های گلی دارای اثر مهرها چون گلی بوده‌اند برعکس پخته‌اند و تا امروز به خوبی حفظ شده‌اند.

تاریخ نهایی بایگانی احتمالاً هنوز در دوره سلوکی بوده یا در پسین‌ترین زمان، درست در اولین روزهای دوره اشکانی قرار داشته، زیرا حتی یک مهر از زمان

پارتیان یا حتی نزدیک به فرهنگ اشکانی یا شامل اشاره و نشانه‌ای از حکومت ایشان وجود ندارد. می‌توانیم فرض کنیم که آتش سوزی پس از سال ۱۵۵/۴ ق.م. که آخرین تاریخ حفظ شده در روی مهرهای "آلیکه" [alikē = مالیات نمک] است - و احتمالاً حتی پس از سال ۱۴۱ ق.م. یعنی روز ورود مهرداد یکم به شهر رخ داده است. نکته درخور توجه در این جا، که بنابراین باید بر آن تأکید کنیم، آن است که مدارک باستان‌شناختی نشان می‌دهد که مهرها از لحاظ تاریخ استفاده، گروه کاملاً منسجمی را تشکیل می‌دهند، چون اثر همه آنها مربوط به دوره سلوکی است، اما از لحاظ تاریخ ساخت مهرهای اصیل، لزوماً گروه منسجم و همبافتی نیستند.

بی‌گمان در بیشتر موارد، دو تاریخ باهم تلاقی دارند. این نکته بخصوص مسلماً در مورد مهرهای مالیات نمک [alikē] صدق می‌کند که همیشه تاریخ همان سال را دارند که البته بیشترین تعداد مهرها نیز همین‌ها هستند. بقیه مهرها نقشمایه‌های تصویری دارند و گوناگونی فراوان مجموعه این نقشمایه‌ها جالب‌تر است چون نمایانگر دامنه‌ی گسترده‌ی طرح‌ها و نقشمایه‌های مورداستفاده در شهر سلوکیه است. طبعاً مهرهایی می‌یابیم که شمایل‌نگاری و سبک آنها صرفاً یونانی و بخصوص هلنیستی است، و وجود مهرهای بزرگ جواهرنشان با تصاویر زیبای سلطنتی تا مهرهای کوچک گواهی است بر وسعت معاملات نمک.

این آخرین مهرزدن‌ها همراه با اثر مهرهای تاریخ‌دار "مالیات نمک" است که با مهرهای واحدی انجام گرفته است و این Terminus ante quem [حد پیشین] ساخت آنها را نشان می‌دهد. با این حال، نقش چهره‌ها همیشه لزوماً و دقیقاً معاصر نبوده است، یعنی چهره‌های سلطنتی terminus ad quem [حد پسین یا حد نهایی] سال‌های سلطنت پادشاه هستند. مهرهای شخصی شاهان مسلماً معاصرند، اما تصاویر روی مهرهای مقامات کشور ممکن است پسین‌تر باشند.

این نکته طبعاً در مورد تصویر سلوکوس یکم بر مهر chreophylax صدق می‌کند که احتمالاً تاریخ آن مربوط به زمان سلطنت آنتیوخوس یکم است، چنان‌که در روی سکه‌های زمان آنتیوخوس نیز تصویر سلوکوس را می‌بینیم. تاریخ استفاده، و به‌ویژه تاریخ ساخت بقیه مهرهای نوع یونانی را نمی‌توان دقیقاً تعیین کرد، و ما ناچاریم بر

مدارک غیرمستقیمی مانند زمان ظهور آنها بر روی مهرها و الگوی توزیع کلی آنها از یک سو و تصاویر و سبک آنها از سوی دیگر، تکیه کنیم. با این حال مسأله معاصر بودن ساخت و تراش و استفاده از یک مهر، در مورد گروهی دیگر از آثار مهرها با اهمیت‌تر و حساس‌تر است. افزون بر مهرهایی که در بالا اشاره کردیم، در بایگانی شهر "سلوکیه دجله" آثار مهرهایی حفظ شده‌اند که یونانی نیستند بلکه شکل و شمایل و سبک تراش شرقی دارند. البته تعداد این گروه مهرها یا آثار آنها بر گوی‌های گلی کمتر از مهرهای هلنیستی است، اما شمار کل آنها و استفاده از آنها به هیچ‌وجه نادیده گرفتنی نیست. نکته جالب‌تر این‌که، این گروه مهرها همگون نیستند، و برعکس از گوناگونی فراوانی از لحاظ سبک و شکل برخوردارند. این دسته مهرها را می‌توان از لحاظ نوع اساساً به دو گروه بابلی و هخامنشی طبقه‌بندی کرد.

من قبلاً در مطالعه خود درباره جمعیت شهر و بخصوص طبقه بازرگان آن، توجه را به کثرت سبک‌های مهرهای سلوکی جلب کرده‌ام (این ورنیتسی ۱۹۸۴). در این‌جا البته امکان بحثی جامع درباره همه مدارک وجود ندارد. با توجه به فقدان فهرست کاملی از آثار مهرها در حال حاضر، هدف این مقاله صرفاً بررسی برخی جزئیات درباره یک جنبه از مسأله است.

رده‌بندی مهرهای منفرد این گروه‌ها همیشه با قطعیت امکان ندارد، و مهرهای معرفی شده در این‌جا از میان گروه بابلی برگزیده شده‌اند تا تنوع سبکی آنها نشان داده شود. توجه بیشتر به نکته‌ای شده که شاید مسأله‌ای مهم‌تر باشد، و آن تاریخ مهرهای اصیل است؛ مسأله‌ای که بررسی آن دشوارتر است چون اغلب با اثر مهرهایی سروکار داریم که بسیار مبهم و نامشخص هستند.

مهر شماره ۱ طرحی آشکارا و بدون تردید بین‌النهرینی دارد. دو اثر از این مهر در بایگانی حفظ شده است: 1a با نشانه S7-4033 (این ورنیتسی ۱۹۷۶، شکل 5:9، ۱۹۸۴، شکل ۳؛ ۱۹۸۵، شماره ۱۱۵ صفحه ۱۷۷)، و 1b با نشانه S7-4650. این در عین حال یگانه مهر در مجموعه است که فقط یک سطر کتیبه میخی با کلمه "دارایی" دارد که بر بالای تصویر نیم‌رخ حیوانی رو به چپ که بر تکیه‌گاهی لمیده، نقش شده است.

تن جانور بسیار باریک و کشیده است، خط پشت او تقریباً راست است، شانه و ران کوچک او کاملاً مدل دار و خوب کار شده‌اند و پاهایش بسیار باریک و کشیده و درازند. پای عقب کمتر مشخص است و پای جلو بر تکیه‌گاه نهاده شده است، اما جای پنجه‌های او بر اثر مهر مشاهده نمی‌شود. پنجه پشتی ظاهراً شکلی کمانی و باریک و کشیده دارد و در مقایسه با ساق پای کوچک او کمی بزرگ به نظر می‌رسد. گردن حیوان کمی به سوی جلو کشیده شده و نسبتاً دراز است، و نیم‌رخ پشت او نوار باریک مبهمی از پشت دارد. سر او نیز بلند و باریک است، گرچه انتهای سر شکلی مربع دارد و ظاهراً در روی نقش برجسته کمی برآمده است، حال آن‌که یک گوش یا شاید شاخی کوچک از پشت سر پیداست. دُم حیوان نیز بسیار کوچک و خمیده است. جانور مَهر شماره 1a را سگ انگاشته‌اند، اما مقایسه دقیق دو اثر مَهر، بخصوص اگر به خصوصیات سر و دُم حیوان توجه شود، این انگاشت را مورد تردید قرار می‌دهد. با این حال این خصوصیات کاملاً سازگارند با mushhushshu یعنی اژدهای مردوک که سری افعی‌گونه و دمی مارگونه دارد: این نکته در مورد نسبت‌های کلی و پنجه‌ها نیز صدق می‌کند که به شکل شیرگونه هستند. بررسی نقشمایه‌های شناخته شده از حکاکی‌های نوبابلی، مؤید این تفسیر است.

یکی از ویژگی‌های بارز در مجموعه نوبابلی، محتوا و بافت دینی - عبادی آن است. نمونه‌ترین صحنه مَهرهای بابلی، پرستنده‌ای را در حضور نمادهای مقدس نشان می‌دهند. "موشهوشو" سابق‌الذکر گاه در همین وضعیت ترسیم شده است: درازکشیده و پشت بیل مردوک و قلم نیو را نگهداشته است. گاه بدنش کاملاً با فلس پوشیده شده است (لوگرن ۱۹۲۵، شماره ۶۸۰ تصویر XXXIV)، یا بدنی نرم و از لحاظ کالبدشناختی مدل دار است (دولاپورت ۲۳-۱۹۲۰، ۸۷۵۹، ص ۱۷۲ تصویر 92:29؛ دولاپورت ۱۹۱۰: شماره‌های ۵۹۸-۶۰۰ تصویر XXXVII، ص ۳۱۶-۳۱۷؛ فولن‌وایدن ۱۹۸۳، شماره ۸۱ تصویر ۳۷، ص ۷۴؛ جکوب راست ۱۹۷۵، شماره‌های ۲۵۵-۲۵۱ ص ۵۵ تصویر ۱۱).

این صحنه‌های کلاسیک را در الواح خزانه تخت جمشید نیز مشاهده می‌کنیم (اشمیت ۱۹۵۷، مَهرهای شماره ۶۱ و ۶۲). اما حتی جالب‌تر آن‌که گاه تصویر پرستنده حذف شده است به طوری که "موشهوشو" در حال نگهداشتن نشان یا علامت ممکن است

تنها موضوع تصویر باشد. ما آن را هم با بدن فلس دار می‌یابیم، که در هنر عظیم بابل مشهور است، در روی یک مُهر مخروطی شکل (دولاپورت ۲۳-۱۹۲۰؛ A731، ص ۱۷۱ تصویر ۱۹a: ۹۱؛ نک. جکوب - راست ۱۹۷۵، شماره ۳۸۸، ص ۷۳ تصویر ۱۵)، و هم به طور خودبه‌خود شکل یافته (دولاپورت ۱۹۱۰، شماره ۶۲۰c ص ۳۲۲ تصویر ۳۸).

حالت و وضعیت حیوان روی مُهر سلوکیه دقیقاً شبیه به حالت "موشهوشو" در مُهرهای نوبابلی است و آشکارا با سگ حکاکی شده نوبابلی تفاوت دارد. نسبت‌های سگ کاملاً مشابه‌اند، اما جانور تنها هنگامی حالت لمبیده دارد که وظیفه حمایت و محافظت داشته باشد، نظیر حمایت و پاسداری از الهه‌ی گولای بر تخت نشسته (دولاپورت ۲۳-۱۹۲۰؛ A731، ص ۱۷۱ تصویر ۲۵b: ۹۱). در غیر این صورت، هنگامی که سگ یگانه نقشمایه و موضوع تصویر باشد، بر تکه‌ای از زمین نشسته و پاهای جلویی خود را بلند کرده است (دولاپورت ۱۹۱۰، شماره ۵۳۶b تصویر ۳۵ ص ۲۹۸)، یا با همین حالت روی سکوی کوچکی قرار دارد (دولاپورت ۲۳-۱۹۲۰؛ A736، ص ۱۷۱ تصویر ۹۱: 25b). هنگامی که روی سکوی بزرگی در جلوی پرستنده‌ای قرار داشته باشد نیز همین حالت را دارد (بیوکنن و موری ۱۹۸۸، شماره ۳۸۲ تصویر ۱۳ ص ۶۰).

بدین ترتیب، حالت حیوان روی مُهر سلوکیه دقیقاً مشابه با حالت "موشهوشو" است. دُم او نیز به دُم عمودی و پیچ‌وخم‌دار مارگونه‌ی غول شبیه‌تر است تا به دُم سگ. در مُهر مورد اشاره ما، دُم عملاً حالت مورب دارد. سر نیز به طور کلی شبیه سر مار است، گرچه گوهرها و جواهرات بسیار غنی نوبابلی را در این جا نمی‌توان مفصلاً و با ذکر جزئیات تشریح کرد. با این حال به دلیل محبوب بودن اثر مُهر، درباره دوشاخه بودن زبان که خاص سگ است نمی‌توان داورى کرد. آنچه از پشت سر حیوان بیرون زده بیشتر به شاخ شباهت دارد تا گوش. به هر روی در حکاکی‌های نوبابلی معمولاً گوش سگ‌ها رو به جلو است نه عقب (دولاپورت ۱۹۱۰، شماره ۵۴۲a تصویر ۳۵ ص ۳۰۱).

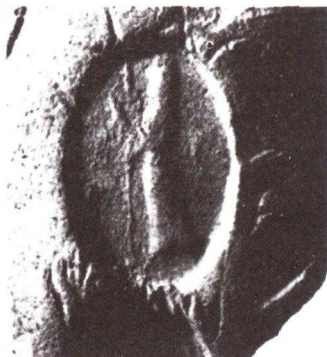
تکیه‌گاهی که حیوان روی آن نشسته واضح‌تر است و همان ساختار تکیه‌گاه "موشهوشو" را دارد (دولاپورت ۲۳-۱۹۲۰؛ A759). دو دسته نوار افقی با تعدادی ترکه‌های عمودی به هم متصل شده‌اند، که در مُهر سلوکیه این ترکه‌های عمودی کوچک‌تر و به هم نزدیک‌تر هستند. در مُهرهای کوبیدنی نوبابلی سطح دسته

شکل 1a- سلوکیه دجله: مهر شماره 1a
از اثر مهر S7-4033

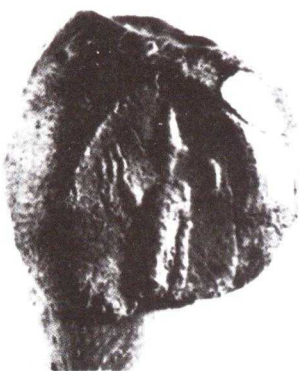
شکل 1b- سلوکیه دجله: مهر شماره 1b
از اثر مهر S7-4650

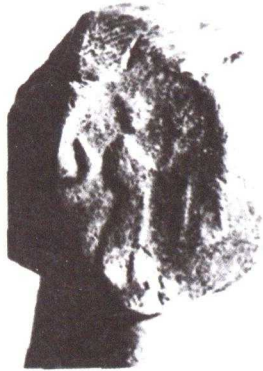
شکل ۲- سلوکیه دجله: مهر شماره ۲
از اثر مهر S6- 907

شکل ۳- سلوکیه دجله: مهر شماره ۳
از اثر مهر S6-4886

شکل ۴- سلوکیه ی دجله: مهر شماره ۴
از اثر مهر S6-3918

شکل ۵- سلوکیه دجله: مهر شماره ۵
از اثر مهر S-9754

نوارهای افقی یا خطوط صاف افقی‌اند (دولاپورت، همان و همان‌جا) یا خطوط مواج‌اند (دولاپورت ۲۳-۱۹۲۰: A767 ص ۱۷۳ شکل ۹۲:۳۵). در مورد اخیر، در روی سکوی قربانگاه یک "کودورُو" [Kudurru] تاجی از ستاره ایشتار به سر دارد. این نشان می‌دهد که نقشمایه قربانگاه ارتباط خاصی با یک خدای خاص نداشته بلکه احتمالاً نقشمایه‌ای کلی و عام بوده است.

تصویر حیوان روی مهر سلوکیه دقیقاً شبیه به "موشهوشو"ی نوبابلی است با نیم‌رُخی که سمت راست آن کاملاً از نظر پنهان است. اگر این را با نمونه‌های ذکر شده در فوق مقایسه کنیم، نمونه ما شاید از لحاظ پیکربندی غنای کمتری داشته باشد، هر چند که ساختار تن جانور با مهارت بسیار درست شده است. سطوح اساساً هموارند، گرچه جزئیاتی نظیر شانه و ران حکاکی ماهرانه و ظریف‌تری دارند. با این حال نباید فراموش کرد که این‌ها اثر مهر هستند، و گرچه نه با دقت زیاد ولی به هر حال نمایانگر آن‌اند که مهر اصلی از کیفیت بالایی برخوردار بوده است.

با وجود آن‌که مهر سلوکیه‌ای نوعاً نوبابلی است، اما نقشمایه آن در میان مهرهای نوبابلی همتای دقیقی ندارد. به نظر می‌رسد که نقش اژدها در سلوکیه تصویری انحصاری بوده است و تکیه‌گاهش یک قربانگاه است و نمادهای مقدس خدایان ارشد بابلی تکیه‌گاهش نیستند. همان وجود یک کتیبه بر روی مهر خود یک عنصر کاملاً استثنایی است. مهرهای کوبیدنی نوبابلی معمولاً اندازه کوچک‌تری دارند که فضایی برای کتیبه باقی نمی‌گذارد. اما در این جا گنجاندن کتیبه به دلیل اندازه بزرگ مهر امکانپذیر شده است.

کتیبه نشان می‌دهد که مهر "دارایی" کسی بوده که نامش روشن نیست. شاید نقش کتیبه هنگام کوبیدن مهر به طور کامل حک نشده است، گرچه در شماره Ib چنین چیزی به نظر نمی‌رسد. بیشتر گمان می‌رود که مهر اصلی استوانه‌ای بوده است نه بیضی. گرچه به نظر می‌رسد استفاده از مهر کوبیدنی در بایگانی‌های سلوکیه تقریباً عمومیت داشته است، مع‌ذالک با استثناهایی اندک نیز برخورد می‌کنیم. سطح صاف جای مهر و اندازه‌ی آن که حدود $1/9 \times 2/18$ سانتیمتر است (با وجود ناقص بودن)، نیز ممکن است نشان آن باشد که مهر "موشهوشو" استوانه‌ای بوده است نه کوبیدنی.

در این مورد طرح احتمالاً ناقص است، اما نمی‌توان مطمئن بود که در اصل این صحنه با نقش یک پرستنده یا عابد کامل می‌شده است، زیرا در پشت جانور شهر سلوکیه نمادهای الهی وجود ندارد.

توضیحات نسبتاً مفصل بالا بدان منظور بود تا هم بر شباهت‌های با مهرهای نوبابلی تأکید کرده باشیم و هم بر جنبه‌های خاص مهر سلوکیه. این جنبه‌ها شاید با تاریخ مهر اصلی و اولیه ارتباط داشته باشند. تردیدی نیست که این مهر در دوره سلوکی مورد استفاده بوده است، اما اگر فقط بر اساس موضوع داوری کنیم، شاید کمی پیش از آن نیز کاربرد می‌داشته است. سبک حساس پیکربندی صاف نیز بدان معناست که یک تاریخ نوبابلی را نمی‌توان به کلی منتفی دانست. با این همه احتمال ساخت مهر اصلی در دوره هخامنشی، یا شاید سلوکی، را باید جدی‌تر در نظر گرفت، زیرا برخی جنبه‌های تصویری و سبکی مهر ما همتای دقیقی در مهرهای نوبابلی ندارند، مانند مسائل مربوط به دم و سر حیوان و فقدان نمادها.

پس مهر و اثر مهر هر دو می‌توانسته‌اند همزمان بوده باشند. اگر چنین باشد، در آن صورت در زمینه حکاکی، این مهر می‌تواند مدرکی باشد برای عملیات مشابهی در زمینه معماری در معبد "آنو - آنتوم" در شهر اوروک، یعنی مدرکی از انطباق یک موضوع نوعاً سنتی بابلی کهن، اما نه دقیقاً احیای آن از طریق اشکالی به راستی نوآورانه. این پدیده که با چنین گستره‌ای در اوروک - اورخوی وجود داشته، نمی‌توانسته به یک افق محلی، به مرزها و محدوده‌ای مرکزی که البته گذشته‌ای پرافتخار داشته ولی اکنون یک مرکز ایالتی بیش نبوده است محدود بماند. خود پایتخت، یعنی سلوکیه دجله، تا اندازه‌ای می‌توانست همین وضعیت را داشته باشد، هر چند بدون شک به شیوه‌هایی متفاوت و از لحاظ کمی کم‌اهمیت‌تر، چون در این جا از قبل نهادهای مرکزی یک جامعه شهری نظیر معابد آنو و اینانا در شهر اوروک وجود نداشتند که مسؤول و میراث‌دار یک سنت فرهنگی کهن هزاره‌ای بوده باشند.

با این حال، این به هیچ‌وجه یگانه مدرک ما در این راستا نیست. طرح‌های دیگری هم هستند که می‌توان ردپای آن‌ها را تا سنت نوبابلی دنبال کرد. این نکته مثلاً بی‌گمان در مورد آثار مهرهای بیضی شکل صدق می‌کند که در زمینه کاری آن‌ها

شکل ۶- سلوکیه بر دجله: مُهر شماره ۶ از اثر مُهر S- 2916

مُهرهایی با نقش مرد ایستاده‌ای دیده می‌شود که ردای بلندی به تن دارد. از این‌گونه مُهرها با نقشمایه‌های گوناگون و متنوعی وجود دارد.

مُهرهای شماره ۲ (S6-907) و شماره ۳ (S6-4886) شباهت ظاهری اندکی با یکدیگر دارند. شکل شماره ۲ به صورت نیم‌رخ چپ نشان داده شده که یک پای خود را پیش نهاده و چوب - عصای دراز تقریباً عمودی را در دست راست گرفته است حال آن‌که دست دیگر را به جلو برده و آنگاه کمی به سوی چهره‌اش خم کرده و ظاهراً کف دست نیز باز است. ردای بلند که گویی در قسمت کمر نوعی کمر بند دارد، تنی با نسبت‌های درست و کامل را درخود می‌پوشاند که بازکشیده و بلند است و خاصیت دو نیم‌رخ قوسی و خمیده را دارد در حالی که نیم‌رخ پیشین کمابیش راست است.

در شکل ۳، فرد ایستاده با نیم‌رخ راست است و نسبت‌های سنگین‌تری دارد. در دست راست او ظاهراً چوب - عصای کمی کوتاه‌تری قرار دارد با یک سر برجسته مثلثی شکل که یادآورد بیل مردوک در مُهرهای نوبابلی است که توصیف آن قبلاً گذشت (البته در غیر این صورت، این حالت می‌تواند حاصل وضعیت دست او باشد که روی عصا گذاشته است)، ضمن آن‌که دست چپ خود را در برابر صورت خویش

کمی بلند کرده است. بخش پایینی ردا با خط منحنی مشخص شده که احتمالاً نمایانگر حاشیه یا لبه عمودی پارچه لباس است (نک. پورادا ۱۹۴۸، شماره ۷۸۱)، یا در واقع نقش پیلی رداست که چنین با مهارت به سبک جامه‌ی "کودوزو"ی مردوک - آپلا - ایدینای II ترسیم شده است. هر دو اثر مهر کمابیش مبهم و نامشخص‌اند، ولی در مهر شماره ۳ می‌توانیم مردی با ریش بلند و عرق‌چین یا کلاه نم‌دی‌گردی را بر سر تصور کنیم. در همین مهر یک هلال عمودی در زمینه پشت تصویر با نوک‌هایی به طرف بیرون دیده می‌شود. همین نماد الگوی شکل ۲ را تکمیل می‌کند اما اثر آن به طور مبهم‌تری برجا مانده است.

شیخ این نقش‌ها شباهت زیادی دارد به نقش‌های نیم‌رخ مذهبی روی مهرهای سبک خطی آشور (جکوب - راست ۱۹۷۵: شماره ۳۲۵ تصویر ۱۳ ص ۶۴ و ۳۷۴ تصویر ۱۵ ص ۷۱)، اما بیشترین شباهت‌ها را در مهرهای سبک استوانه‌ای می‌توان یافت. همان‌طور که در کتاب پورادا می‌بینیم (۱۹۴۸ شماره‌های ۷۸۱-۷۸۲ و ۷۸۵-۷۸۴) پرستندگان دقیقاً همان پشت نیم‌رخ را دارند، گرچه ظاهراً از نرمی کمتر و باریکی بیشتری نسبت به مهر سلوکیه برخوردارند، یعنی جایی که مهر شماره ۲ ردایش در قسمت نشیمن پهن‌تر می‌شود و کفل شکل می‌گیرد. در شماره ۳ نیز، اگر اثر نامشخص مهر گمراه‌کننده نباشد، به نظر می‌رسد که سر مخروطی‌تر از نقش‌های روی مهرهای استوانه‌ای نوبابلی است - یا چون عرق‌چین به سر دارد یا یک کلاه - و ریش نیز تیزتر و یادآور مهرها و نگین‌های حکاکی شده آشوری است (نک. بخصوص شماره ۳۷۵ در جکوب - راست ۱۹۷۵). شمایل‌نگاری دقیق مهرهای ما با مردی که چوب - عصای درازی به دست دارد کاملاً یادآور هنر ماندگار نوبابلی است که در آن نبوئید بخصوص از این نقش در تصاویر لوحه‌های سنگی خود بسیار استفاده کرده است (بورکر - کلان ۱۹۸۲، تصویرهای ۲۶۶-۲۶۳). با این حال، این ظاهراً نقشمایه مطلوبی برای حکاکی نبوده است. در این‌جا تصاویر همان حالت پرستش را دارند که دست چپ خود را بالا برده‌اند، اما برخلاف نقش مهرهای سده‌های هفتم و ششم ق.م. به ندرت چوبدستی به دست دارند (بیوکنن و موری ۱۹۸۸، شماره ۵۳۵ تصویر ۱۲ ص ۵۸) و دست دیگر خود را افقی به کمر زده‌اند. پرستنده‌ی سر برهنه (؟) بومر ۱۹۸۴ تصویر ۲۹d (= فون در اوستن ۱۹۳۶، شماره ۱۳۲)،

نیایش خود را با همان حالت تصویر مهر ما انجام می‌دهد و چوبدستی خود را بالاتر از زمین به دست گرفته است. از سوی دیگر، در مجموعه نوبابلی صحنه‌های مذهبی ترجیح دارند و اشخاص منفرد به ندرت نشان داده شده‌اند (مانند لوگرن ۱۹۲۵، شماره ۷۰۴). این مهر آخر بخصوص به مهر شماره ۳ سلوکیه ما شبیه است، و این شباهت بیشتر در سبک، نسبت‌های بدن و حالت بازوی چپ به چشم می‌خورد، اما فاقد ویژگی دراز و کشیده بودن است.

این سبک تصویرسازی در دوره نوبابلی وجود داشت و در بابل دوره هخامنشی نیز ادامه یافت. از بسیاری آثار مهرهای معمولی و استوانه‌ای متفاوت بر روی الواح میخی می‌توان برای ایجاد ارتباط میان مهرهای نوبابلی و سلوکی بهره گرفت. در روی لوحه موزه لوور (دلپورت ۲۳-۱۹۲۰: A796، تصویر ۱۲۱ ص ۱۷۵) متعلق به سال دوم سلطنت داریوش، یک کاهن در برابر یک یا چند علامت رمزی در حال نیایش است. لوحه‌ای که در کاخ نبودکد نصر پیدا شده (کلنگل - برانت ۱۹۶۹) به سال ۳۲ پادشاهی اردشیر یکم (۴۶۵ تا ۴۲۵ ق.م) تعلق دارد که البته این تاریخ برای همه الواحی که باهم کشف شده‌اند، به علت نام‌های مقامات ثبت‌کننده، قابل تعمیم است. در روی مهرهای این گروه، فرد در پیشگاه نمادهای الهی ایستاده است که باز شبیه مهرهای ما است غیر از آن‌که عصا ندارند. شبخ پرستنده‌ای که دست خود را در برابر نمادها بلند کرده و ردای بلند کمربندداری به تن دارد نیز بسیار شبیه است، مگر در مورد سر برهنه بودن آن (بیوکنن و موری ۱۹۸۸، شماره ۷۴۴ تصویر ۴۰ ص ۵۰؛ نک. نیز تصویر شماره ۷۵۶ که جامی را بلند کرده و در دست دیگر نیز شاید نمادی را گرفته است).

آثار مهرهای اور در یک تابوت گلی از دوره هخامنشی پیدا شده و گزارش داده‌اند که این مجموعه احتمالاً به پس از میانه سده پنجم ق.م. تعلق دارد (لوگرن ۱۹۵۱، ص ۴۷). مهرهای کوبیدنی مشابه آن‌ها از همین دوره در بایگانی موارشو از شهر نیپور نیز وجود دارد. پرستنده ریش تراشیده بابلی که پارچ کوچک حامل روغنی به دست دارد با موهایی کوتاه شده و ردایی بلند (لوگرن ۱۹۲۵، شماره‌های ۹۵۷-۹۶۰، تصاویر xlv و lix ص ۳۴۹-۳۵۰) به زمان پادشاهی‌های داریوش دوم (1,94,95,122,148,150,173: PBS II) و اردشیر دوم تعلق دارد (هیلپرشت و کلی ۱۸۹۸، ص ۸۰). تصویر ارائه شده توسط لوگرن

نقشمایه‌های بابلی بر روی مهرهای کشف شده... □ ۵۳۳

(۱۹۲۵)، شماره ۹۶۱ تصاویر xlv و lix ص ۳۵۰؛ کلی ۱۹۰۴، ص ۱۳۰؛ PBS II: 1/145) که به زمان داریوش دوم تعلق دارد، یگانه تفاوتش با تصویر قبلی ریش دراز اوست که آن را به تصویر ما حتی نزدیک‌تر می‌سازد.

هیچ‌یک از این تصاویر عصا ندارند. با این حال این می‌تواند مدرکی باشد برای تعلق آن به دوره هخامنشی در صورتی که بازسازی پیشنهادی دولاپورت (۱۹۲۰-۲۳) در مورد مهر روی لوحه A793 ص ۱۷۶ تصویر ۳a: ۱۲۰ را بپذیریم. اثر مهر ناقص است و یک پرستنده بابلی را با نیم‌رخ راست نشان می‌دهد که بازوی راستش را در جلوی سینه بلند کرده و بازوی چپ را به طور افقی پیش برده است که گویی عصایی در دست دارد. با این همه، فضای آزادی در روی لوحه برای دست چپ وجود نداشته است. با این حال این امکان به جای خود باقی است که آن فرد در روی مهر شهر سلوکیه عصای درازی در دست می‌داشته است. مهر موزه لوور روی لوحه‌ای از دوره اردشیر دوم زده شده و سبک آن با نسبت‌های باریک و کشیده کاملاً سازگار با دوره هخامنشی است، هر چند که پوشش سر تصویر، آن را از تصاویری که ما بررسی کردیم متمایز می‌سازد.

این پوشش سر در واقع یک کلاه نمادی مخروطی است با منگوله نوعاً بابلی، که در این جا درازای این منگوله تا لبه پایین ردای او نیز می‌رسد. این کلاه نمادی مخروطی کمابیش بلند است و مخروطی بودن آن آشکارا بسیار بیشتر از نقش برجسته‌های به یادماندنی دوره‌های نوآشوری و نوبابلی است. اما این که آیا تصاویر مهرهای شهر سلوکیه، به‌ویژه شماره ۳، نیز کلاه نمادی مشابهی به سر داشته‌اند یا نه، به علت محو بودن اثر مهر پرسشی است که بی‌پاسخ خواهد ماند. پرسش در مورد گاه‌شماری و زمان را نیز باید باز بگذاریم، زیرا به همان دلیل که گفته شد، تشخیص سبک بسیار دشوار است و انتخاب قطعی میان دوره‌های سلوکی و هخامنشی برای مهر اصلی و اولیه امکانپذیر نیست.

به هر روی این نقشمایه تاریخ بس درازی دارد، چون مهر بیضی "نیدین تو - انو" بر روی لوحه‌ای از اوروک به تاریخ ۱۰۸ ق.م (بومر ۱۹۸۴، ص ۲۸۳ تصویر ۲۹C) درست دارای همین تصویر در نیم‌رخ راست با عصایی دراز و کلاه نمادی مخروطی است. و

مهم‌تر آن‌که، نسبت‌های تصویر و شبیح ما در تصویر شماره ۲ سلوکیه و پیشینیان آن کاملاً به هم نزدیک‌اند.

آثار مُهرهای شماره ۴ (S6-3918) و ۵ (S-9754) که همین شخصیت را به ترتیب با نیم‌رخ چپ و راست نشان می‌دهند نیز کمابیش نامشخص و محو هستند. کلاه‌نمدی مخروطی واضح که بر روی سر هر دو تصویر وجود دارد، به ما اجازه می‌دهد که تاریخ آن را به دوره‌ای پسین‌تر از دوره نوبابلی نسبت دهیم. برخی جنبه‌های شماره ۵ با شماره ۳ مشترک‌اند مانند کمان بالایی پشت نیم‌رخ و هلال عمودی. اما ردای شماره ۵ به بلندی ردای شماره ۳ نیست. در بقیه جزئیات تقریباً چیزی قابل تشخیص نیست. حالت دست‌ها به هیچ‌وجه روشن نیست؛ یکی احتمالاً شاخه‌ای را گرفته و دیگری از کمر به سوی قربانگاه ستون‌داری پیش رفته است. شکل ۴ که کلاه مخروطی به سر دارد جزء آثار مُهرهای شناخته شده سلوکیه است که قبلاً مک داوول (۱۹۳۵، شکل iii ص ۹۸) آن را چاپ کرده بود و تفسیرش چنین بود که او در حال انجام قربانی در یک مذهب شرقی است، و منظور او از اصطلاح "شرقی" در این جا آن بود که در این نقشمایه اثری از نفوذ یونانی مشاهده نمی‌شود. در این مورد، یعنی پس‌زمینه شعایر دینی، بیشتر آن را سامی دانسته‌اند تا ایرانی.

موضوع مُهر شماره ۵ از لحاظ نقشمایه همتای کمابیش دقیقی در حلقه برنجی دارد که توسط موزه جنوا از بازار عتیقه‌فروشان خریداری شده است (وُلن وایدِر ۱۹۸۳، شماره ۶۳ ص ۳۷-۳۸). فردی با نیم‌رخ راست در یک زمینه بیضی ایستاده و هر دو دستش را بلند کرده است، یک دست باز است و در حالت نیایش‌گونه است و در دیگری شاخه‌ای ساده یا شاخه‌ای گل را بر بالای یک قربانگاه ستون‌دار گرفته که در سطحی بالاتر از پای فرد قرار دارد، و این درست همانند شکل قربانگاه‌های شهر سلوکیه است. قربانگاه جنوا با مال ما تفاوت دارد، و آن این‌که پایه‌اش پهن‌تر است و انتهای فوقانی‌اش به دو قسمت تقسیم شده است. شکل جنوا گیسوی بلند و ریش دارد و سربرهنه است اما ردای بلندی به تن دارد که چین عمودی ظریف آن یادآور شکل ۳ ماست. جنبه مشترک دیگر با مُهرما، هلالی عمودی است که نوک آن رو به خارج است. وُلن وایدِر تاریخ حلقه را سده چهارم ق.م. دانسته است.

حالت شکل در مهر شماره ۴ مشخص نیست. برآمدگی شانه راست در نظر اول یادآور دید $\frac{3}{4}$ سبک یونانی است. با این حال، چهره با نقش آشکار خود، حالت نیم‌رخ دارد. خطوط چهره باریک و کشیده هستند، و کلاه‌نمدی مخروطی نوک‌تیز است و موهای سر به خوبی مشخص و از کلاه جدا نشان داده شده است. هلالی عمودی را در پشت سر فرد می‌توان مشاهده کرد، اما تفسیر آنچه در برابر فرد تصویر شده ممکن نیست. امکان این که سه لایه دست بلند شده خوب مهر نشده باشد تقریباً منتفی است چون بقیه حواشی نقش به خوبی حک شده‌اند. احتمال دارد که در شکل اصلی یک دست روبه جلو و دیگری روبه بالا بوده و یکی شاخه‌ای در دست و دیگری باز می‌بوده است، یا در هر دو دست شاخه بوده است.

نزدیک‌ترین نمونه به کلاه مخروطی، مهر "نانا-ایدین" است (OECT 9:no 46) که بیوکتن آن را "مردی با کلاه بلند که شیء (؟) درازی در جلوی خود گرفته" توصیف کرده است. از لحاظ طراحی، حتی دسته موها مطابقت دارند. در هر دو نمونه، نوار عمودی باریکی در امتداد سمت چپ بدن وجود دارد، و این احساس را تقویت می‌کند که شانه شکل ما کمی بالا رفته است. در مهر "نانا-ایدین"، دست در امتداد بدن کشیده شده است، اما از طرح چنین برمی‌آید که احتمالاً شیء درازی (که چوب یا عصا نبوده) با هر دو دست گرفته شده بوده است. اگر چنین باشد، شکل عمودی سمت چپ شاید به لباس او تعلق داشته که از شانه افتاده بوده است، احتمالاً لبه بالاپوش یا شنلی به سبک غربی که لباسی کوتاه تا زانو می‌پوشیده‌اند. و بنابراین ممکن است که لباس شخصیت مهر سلوکیه نیز به همان شکل یعنی یک نیم‌تنه و یک شنل بوده باشد.

مهر آکسفورد بر روی لوحه‌ای حک شده که در اوروک کشف شده و تاریخ آن روز ۲۱ ماه VI سال ۱۱۱ سلوکی است. و این کاملاً با تاریخ مهر شهر سلوکیه مطابقت دارد. مادر هر دو مورد احتمالاً با یک دگرگونی یونانی مآب یا هلنیستی یک نقشمایه قدیمی بابلی - هخامنشی سروکار داریم و شاید مهر اصلی شماره ۵ به دوره سلوکی تعلق داشته است. اثر مهر موزه لوور (A793، ص ۱۷۶ تصویر 120:3a) که برای زمان اردشیر دوم تاریخ‌گذاری شده، و آثار مهرهای نیپور (لوگرن ۱۹۲۵ شماره‌های ۹۶۴-۹۶۲ ص ۳۵۰) با پرستنده‌ای بدون

ریش و کلاه مخروطی متعلق به دوره داریوش دوم (BEX: 71,132; PBS II: 1:122) نمایانگر گام یا مرحله‌ای میانی در فرایند دگرگونی از نوبابلی کهن هستند، و شکل شخصیت مَهر نیپور (شماره ۹۶۴) بخصوص از لحاظ شکل کلاه مخروطی به نمونه‌های شهر سلوکیه نزدیک است.

در میان نقشمایه‌های جانوری مهرهای سلوکیه، سبک‌های متفاوت گوناگونی وجود دارد، و با انتخاب یک نمونه از آن‌ها می‌توان اثبات کرد که در سلوکیه سده‌های سوم و دوم ق.م. از مهرهای با نقشمایه‌های کهن استفاده می‌کرده‌اند. الگوی مَهر شماره ۶ (S-2916) شیری است در حال حرکت با هلالی بر بالای پشت او. اثر مَهر بر یک حلقه بیضی نهاده شده است. با نقش شیر در حال حرکت قبلاً در سلوکیه آشنا بودیم (مک داوول ۱۹۳۵، ص ۱۲۳) و مک داوول آن را با عنوان "عمومی" رده‌بندی کرده بود، یعنی نقشمایه‌ای با مفهوم مشترک در نزد هم یونانیان و هم شرقیان. این بی‌گمان حقیقت دارد، اما لزوماً بدان معنا نیست که توصیف دقیق‌تر منشأ این نقشمایه امری ناممکن باشد.

نقش شیر در حال حرکت را می‌توان در روی گورهای یونان دوره کلاسیک مشاهده کرد (مثلاً نگین جُعل نشان باستانی فورت وانگلر ۱۹۰۰ تصویر viii، ۴۵ با دم حلقه حلقه، یا گورهای کلاسیک فورت وانگلر ۱۹۰۰ تصویر xi، ۳۹ = لیپولد، بی.تا. تصویر lxxxiv: ۱۲؛ ریشتر ۱۹۶۸ کلیشه‌های ۳۷۳، ۳۷۷، ۳۷۸ با دم پریچ و حلقه حلقه و همگی متعلق به سده پنجم ق.م.)، چنان‌که در جواهرات و گورهای یونانی - ایرانی نیز نظیر آن وجود دارد (بوردمن ۱۹۷۰، تصویر ۹۹۵ با دم پریچ و حلقه حلقه). البته این نقشمایه همان قدر که یونانی است، یونانی - ایرانی و بین‌النهرینی نیز هست. کافی است به استفاده لجوجانه و تقریباً سواس‌گونه از آن به عنوان نقشمایه تزئینی معماری بابل زمان نبوکدنصر [بخت‌النصر] اشاره کنیم. این شیر را در مقیاسی کمتر در شهر اور زمان هخامنشیان بر روی مَهرها (لوگرن ۱۹۵۱، شماره ۷۹۷ ص ۵۱) همراه با یک ستاره، یک هلال و یک گلبرگ سه پره‌ای (؟) بازمی‌یابیم. نسبت‌های آن باریک‌تر و کشیده‌تر از نسبت‌های نمونه سلوکیه هستند اما دارای همان گردن راست و دراز و همان یال کوتاه است که نیم‌رخ افشان تابانی به آن می‌بخشد. در همه نمونه‌ها دهان شیر بسته است.

به نظر می‌رسد که کیفیت کار حکاکی شهر سلوکیه پایین‌تر از مهر اور باشد، اما روی هم‌رفته باهم مطابقت دارند. مهر شماره ۷۹۳ نیز شیر است اما از شیر مهر سلوکیه خپل‌تر است، و این یکی از وقار کمتری نسبت به مهر شماره ۷۹۴ برخوردار است چون نیم‌رخ تقریباً راستی دارد. این‌که شیر در حال حرکت نقشمایه کمابیش گسترده شاهنشاهی هخامنشی بوده است از مهرهای پیدا شده در رمات زاحل نیز تأیید می‌گردد که با گونه‌ای ابتدایی از آن روبه‌رو می‌شویم (آجارونی ۱۹۶۲، ص ۳۴ شکل ۹ و ۷: ۳۰؛ ص ۱۰ شکل ۱۰ و ۹: ۹؛ ۱۹۶۴ ص ۲۲ تصویر 1-3: 21).

سلوکیه بین‌النهرین مدارکی از عمر طولانی این‌گونه‌ی کهن در اختیار ما می‌گذارد که در دوره هلنیستی به دشواری پیدا می‌شده است، به طوری که شاید بهتر باشد منشأ آن را مهر شماره ۱۵ سلوکیه بدانیم و نمونه‌ها را به شاخه بین‌النهرینی - هخامنشی این نقشمایه ربط دهیم.

شیر مهر "آنو- بل شونو" (مک‌اوان ۱۹۸۲، شماره ۲۱) که او نیز در حال حرکت ترسیم شده و در پیشاپیش خود هلالی دارد، دارای یال بزرگ و انبوه و پاهایی است که به لبه مهر بیضی می‌رسند. اثر آن را بر روی یک لوحه به تاریخ ۲۶/- / 80+ S.E. یعنی روز ۲۶ از ماه؟ و سال ۸۰ به بعد سلوکی در اختیار داریم. شیری بر لوحه دیگری از سلوکیه که تاریخ دقیق آن محو شده است، همین حالت را دارد گرچه از آن نیز سنگین‌تر و سردتر است و در زیر یک هلال قرار دارد. همانند این نقشمایه را در دو مهر حلقه‌ای بیضی می‌بینیم که اثر آن‌ها به ترتیب بر لوحه‌ای به تاریخ سال ۱۳۲ سلوکی (دولاپورت ۲۳-۱۹۲۰: A 802 تصویر 2a,2b ص ۱۷۷ که به سوی نمادی روان است) و بر یک خاتم سلوکی (دولاپورت ۲۳-۱۹۲۰: A 806 تصویر 122:6c ص ۱۷۷؛ در حال حرکت به سوی یک هلال و یک خرچنگ (؟)) مشاهده می‌شود. الواح سلوکی بروکسل که از شهر اوروک به دست آمده‌اند نیز دارای همین نقشمایه هستند (اسپه‌دلیرس ۱۹۱۷، شماره ۱۹۷-۲۰۲). به علت محو بودن آثار این مهرها شاید انتخاب تاریخی برای هر مهر اصیل و اصلی این گروه کار شتابزده و نسنجیده‌ای باشد، بخصوص اگر بخواهیم دوره سلوکی را بر هخامنشی ترجیح دهیم.

نتیجه آن‌که، مدارک کنونی نشان می‌دهند که بسیاری از مضامین و نقشمایه‌هایی

که در دوره سلوکیه کاربرد داشته‌اند، پیشینه‌شان به دوره‌ای قبل‌تر بازمی‌گردد. وجود این‌گونه نقشمایه‌ها نشان می‌دهد که دارندگان این مهرها، برای الهام‌گیری به طرق گوناگون جویای میراث ماقبل سلوکی خود بوده‌اند. کیفیت حکاکی‌های اصیل و اولیه، تا جایی که بتوان از روی اثر آن‌ها قضاوت کرد، نیز ظاهراً متنوع بوده‌اند و گواهی بوده‌اند بر سطوح متفاوت فرهنگی و مالی دارندگان خویش یعنی کسانی که این مهرها را در بایگانی‌های شهرداری مورد استفاده قرار داده‌اند. می‌دانیم که اهالی سلوکیه و فرهنگ آن‌ها به هیچ‌وجه همگون و یکدست یا کاملاً در دوره سلوکی یونانی نبوده است، چنان‌که مؤلفان دوره کلاسیک نیز به این نکته اشاره کرده‌اند. مدارک بایگانی‌ها نشان می‌دهد که عناصر محلی هم از لحاظ ثروت و هم فرهنگ، چه بسا نفوذ زیادی در شهر داشته‌اند.

اولین سکه‌های یهودا و سامریه از لحاظ سکه‌شناسی و تاریخ در دوره‌های هخامنشی و اوایل هلنیستی

پیتر میچین‌ایست * کیمبرج

www.tabarestan.info
"راد" به تبرستان

I- مقدمه

در دو و نیم دهه اخیر مقداری از پرده ابهام و تیرگی که بر تاریخ اسرائیل و یهود در دوره‌های هخامنشی و هلنیستی کشیده شده بود برطرف شده است. البته هنوز تا جایی که بتوانیم تاریخی منسجم برای این دوره بنویسیم فاصله داریم، اما اکنون به برکت کاوش‌ها و کشفیات باستان‌شناختی از فلسطین دوره هخامنشی که توسط افرائیم استرن (۱۹۸۲) مورد بازاندیشی استادانه‌ای قرار گرفته است، همراه با درک بهتری که اکنون به برکت کل کارهای انجام شده درباره شاهنشاهی هخامنشی پیدا کرده‌ایم (مثلاً، کریستوفر تولین ۱۹۸۷b)، می‌توانیم بخصوص درباره سهم هخامنشیان در زمینه سازمان اجتماعی و مسائل فرهنگی دقیق‌تر سخن بگوییم. از داده‌های مربوط به فلسطین، شاید هیچ یک به اندازه مسکوکات توجه‌برانگیز نباشند که معلوم شده در یهودا و در شمال آن یعنی سامریه که همسایه قومی و مذهبی آن بوده ضرب شده‌اند. ما در این مقاله نخست به بررسی مجموعه این سکه‌ها - تاریخ کشف، طبقه‌بندی و تاریخ‌گذاری آن‌ها - خواهیم پرداخت، و سپس به برخی مسائل تاریخی که در اثر این کشفیات مطرح شده‌اند نظری می‌افکنیم.

II- تاریخ کشفیات

تا دهه ۱۹۶۰ پژوهش درباره مسکوکات یهودایی و سامریه‌ای بیشتر گهگاهی انجام می‌گرفت. تنها هفت سکه کشف شده بود - شش سکه که شکلی از نام یهودا داشتند و یکی با نام عهد عتیقی یحزقیاه و آنچه لقب او دانسته شد یعنی فرمانداریا "والی" (hphh) شناخته می‌شد. تحلیل‌های مهم آغازین توسط ج. ف. هیل (۱۹۱۴)، ا. ل. سوکنیک (۱۹۳۴، ۱۹۳۵) و م. نارکیس (۱۹۳۸) انجام گرفتند، اما شمار سکه‌ها چنان اندک و آگاهی ما درباره فلسطین دوره هخامنشی و اوایل هلنیستی چنان ناچیز بود که اجازه بحث گسترده‌تری را نمی‌داد.

اما از دهه ۱۹۶۰، که تا اوایل دهه ۱۹۸۰ نیز ادامه یافت، صدها سکه تازه در بازار پدیدار شدند و شمار بیشتری چه در راه باشند. بیشتر این سکه‌ها به شیوه‌ای "غیرعلمی" کشف شده بودند، و بی‌تردید تشدید تنش‌های سیاسی و نظامی آن دوره در برانگیختن شتاب کاوش‌ها تأثیر داشت. این مسکوکات تازه نه تنها به طور قابل توجهی بر شمار سکه‌های نوع یهودایی افزودند، بلکه به طور غیرمنتظره‌ای معلوم شد که بسیاری از آن‌ها از دوره بطلمیوسی و بسیاری نیز گونه‌های متنوع تولیدات سامریه‌ای هستند. آنگاه بحث‌های علمی شتاب و حجم و رونق بیشتری یافت که البته یافته‌های جدید دیگر باستان‌شناختی از دوره‌های هخامنشی و اوایل هلنیستی نیز بر این رونق افزود و توجه پژوهندگان بیشتر از گذشته متوجه به یهود و یهودیان این دوره‌ها شد. بررسی‌های عمده‌ی مسکوکات جدید همراه با هفت سکه کشف شده‌ی پیشین توسط ل. میلدنبرگ (۱۹۷۹، ۱۹۸۸)، یو. راپاپورت (۱۹۸۱)، ی. مشورر (۱۹۸۲؛ نک. مجله قبلی ۱۹۶۷ وی)، ا. استرن (۱۹۸۲، فصل ۸)، ی. و بتلیون (۱۹۸۶)، و د. باراک (۱۹۸۶-۷) انجام گرفت.

III- مجموعه

در حال حاضر، دو دسته گسترده از سکه‌ها قابل تفکیک‌اند: مسکوکات ضرب شده در واحد سرزمینی یهودا و در واحد سرزمینی سامریه.

الف) مسکوکات یهودایی

شمار سکه‌های یهودایی بسیار بیشتر است و به بیش از ۳۰۰ عدد می‌رسد (مشورر ۱۹۸۲، ص ۱۳). این سکه‌ها همگی انتشار نیافته‌اند. ما نمونه‌هایی - که امیدواریم نمونه‌هایی از همه انواع باشند - برگزیده‌ایم، و در مواردی که نمونه‌ها زیاد نبوده‌اند، همگی را بررسی کرده‌ایم. مسکوکات یهودایی از لحاظ گاه‌شماری عمدتاً به دو گروه تقسیم می‌شوند: گروه هخامنشی سده چهارم ق.م؛ و گروه هلنیستی نیمه نخست سده سوم ق.م. به‌ویژه اوایل بطلمیوسی. گروه هلنیستی دیگری را هم شاید بتوان در نظر گرفت که مربوط به دوره مقدونی‌اند، یعنی سه دهه آخر سده چهارم ق.م شامل زمان اسکندر و جانشینان او.

در مورد این مسکوکات، خاستگاه یهودایی بودن آن‌ها را می‌توان از روی کتیبه یعنی نوشته روی آن‌ها، یا از سرچشمه‌شان تشخیص داد. دو گروه کتیبه که همیشه بر روی سکه‌ها به طور جداگانه حک شده و تاریخ توزیع متفاوتی دارند موجود است. اولی که بر روی سکه‌های همه دوره‌ها نوشته شده است حاوی نام واحد سرزمینی یهودا است که یا (۱) به صورت yhd و گاه yhwd نوشته شده است که اگر مخفف یا کوتاه‌نوشت نباشد، شکل آرامی کلمه "یهود" است (عزرا باب پنجم، ۱، ۸؛ باب هفتم، ۱۴؛ دانیال باب دوم ۲۵؛ باب پنجم ۱۳؛ باب ششم ۱۳؛ کاولی ۱۹۲۳، شماره ۳۰ [پاپیروس‌های الفانتین]) یا (۲) به شکل yhdh و شاید yhw dh نوشته شده که معادل عبری واژه "یهودا" است. یک نمونه بارز احتمالی شکل yh است که آن را کوتاه‌نوشت یکی از واژه‌های فوق دانسته‌اند؛ یا برخی پیشنهاد بهتری کرده و گفته‌اند که ما در این جا با حروف مرکب y+h d سروکار داریم (مشورر ۱۹۸۲، صص ۲۸-۲۹ و ۱۶۰، کلیشه 56.1). گروه دیگری از سکه نبشته‌ها، که در مسکوکات دوره بطلمیوسی وجود ندارند، دارای نام یک فرد هستند و همه این نام‌ها به نامگان‌شناسی اسرائیلی / عهد عتیقی تعلق دارند. نامی که از همه بیشتر است yhzqyh (= یحزقیاه yehezqiyah) است که غالباً، نه همیشه، با لقب "والی" یا "فرماندار" همراه است که شکل عبری آن hpħh بوده است. سکه‌هایی دارای نوشته ywhnn (= یوحنان) با عنوان عبری hkwhn (= حاخام = کاهن؛ باراک ۱۹۸۶-۸۷)، و نوشته ydw^f (= یادوا؛ اسپایر ۱۹۸۶-۸۷)، قابل ذکر است که همه سکه‌نبشته‌ها غیر از دوتا به

خط کهن عبری هستند؛ استثناها هر دو به خط آرامی اند: یکی سکه‌ای با نبشته ydu و دیگری یگانه سکه موزه بریتانیا با نقش یک مرد کلاهخود کوریتی به سر ریش دار که در گردونه بالرداری نشسته و در برابرش سر ایزد "بس" Bes قرار دارد که رویش yhd نوشته است (کینل ۱۹۷۵).

در مورد منشأ و سرچشمه باید گفت که فقط مثنی سکه یهودایی را می‌توان از لحاظ باستان‌شناختی به محل‌های خاصی ارتباط داد. و ظاهراً هیچ‌یک از اینان در چارچوب طبقه‌بندی شده روشنی نمی‌گنجند: دو سکه از اورشلیم هستند؛ یکی از رمات راحل در مرز جنوبی اورشلیم؛ یکی از "بیت زور"؛ یکی ظاهراً از کاوشگاهی حدود ۱۵ کیلومتری شمال اریحا؛ و پنج سکه از "تل جمه" که برخلاف کاوشگاه‌های دیگر در درون یهودای زمان هخامنشی و هلنیستی نمی‌گنجد (نک. مشورر ۱۹۸۲، ص ۳۱؛ استرن ۱۹۸۲، صص ۲۲۴-۲۲۵). از سکه‌هایی که منشأ آن‌ها از لحاظ باستان‌شناختی روشن نیست، بیشتر آن‌هایی که از دهه ۱۹۶۰ به بعد پیدا شده ظاهراً به جنوب اورشلیم در ناحیه بیت لحم تعلق دارند (اسپایر ۱۹۷۷، ص ۲۰۳).

سکه‌های یهودایی همگی نقره هستند و وزن بسیار کمی بین $۰/۱۲$ تا $۰/۸۵$ گرم دارند (اکثریت در طیف $۰/۱۹/۵$ گرم) و اندازه آن‌ها بین ۶ تا $۹/۵$ میلی‌متر است. با این حال دست‌کم چهار استثناء وجود دارد: دوتا از دوره هخامنشی با بیش از ۳ گرم ($۳/۲۹$ گرم [همان سکه اشاره شده در موزه بریتانیا]، و $۳/۴۷$ گرم) و اندازه ۱۵ میلی‌متر (به ترتیب: کینل ۱۹۷۵؛ و مشورر ۱۹۸۲، صص ۲۸-۲۹ و ۱۶۰، کلیشه 56.1)؛ و دوتا از زمان بطلمیوسی زیر ۲ گرم ($۱/۵۵$ و $۱/۷۵$ گرم) و با اندازه بین ۱۱ تا ۱۳ میلی‌متر (مشورر ۱۹۸۲، ص ۱۸۴). نزدیک‌ترین سکه‌های شبیه به آن‌ها سکه‌های مدل آتیک [آتنی] است که در سده چهارم ق.م. به بعد مورد استفاده بوده است، ضمن آن‌که کوچک‌ترین سکه‌ها برابر با یک "اوبول" [Obo] و کسورات آن و دو گروه بزرگ‌تر در محدوده‌ی به ترتیب سکه‌های یک در اخمایی و نیم در اخمایی می‌گنجد. با این حال لازم به ذکر است که چنان‌که از وزن‌های چهار سکه سنگین‌تر معلوم می‌شود، این سکه‌ها از معیار آتیک که مبتنی بر سکه چهار در اخمایی حدود ۱۷ گرمی است پیروی نمی‌کنند، بلکه از نوع سبک‌تر معروف به "فنیقی" پس از رواج در آن‌جا پیروی

می‌کنند که سکه چهار درآخمایی آن حدود ۱۴/۲۵ گرم وزن داشت. این استاندارد فنیقی با غلبه اسکندر از بین نرفت با آن‌که اسکندر و جانشینانش استاندارد آتیک را تشویق و تقویت می‌کردند. در واقع بطلمیوس یکم به عنوان ابزاری برای جدا کردن امپراتوری خود [= مصر] از دیگر دولت‌های هلنیستی و موضع‌گیری در برابر آن‌ها پس از تلاش‌های متعدد دیگر، در سال ۲۹۰ ق.م. تصمیم گرفت معیار پول خود را کمابیش معادل با معیار "فنیقی" اختیار کند (دیویس در *CAH VII*: 1:278 [تاریخ جهان باستان کمبریج ج VII، ۱، به ترجمه همین قلم به فارسی]) و این تصمیم همان بود که در آن زمان در انتشار سکه‌های یهودایی بطلمیوس بازتاب یافت.

اکنون اجازه دهید نگاهی نزدیک‌تر به مسکوکات یهودایی از لحاظ گروه‌بندی‌های گاه شناختی متعدد آن بیندازیم. تنوع سکه‌های هخامنشی از همه بیشتر است (نک. مشورر ۱۹۸۲ کلیشه‌های ۱.۳ و ۱.۱۱b = میلدن برگ ۱۹۷۹، کلیشه‌های ۲۱-۲۲، ۱.۲ و ۱.۱۸-۴). تاریخ این سکه‌ها با این واقعیت اکنون پذیرفته شده تأیید می‌شود که این مسکوکات به سکه‌های معروف به "فلسطینی - عربی" هخامنشیان در سده چهارم ق.م تعلق دارند، یعنی سکه‌هایی که در محل‌های مختلفی در فلسطین و مصر ضرب می‌شدند که نقشمایه‌ها و معیارهای وزنی آن‌ها به مسکوکات یونانی آن دوره به‌ویژه به مسکوکات آتنی که در آن زمان در سراسر امپراتوری هخامنشی رواج داشت شبیه بودند (استرن ۱۹۸۲، صص ۲۲۴-۲۲۱؛ شلومبرگر ۱۹۵۳؛ مشورر ۱۹۸۶، ص ۲۰۱ که مدارکی در مورد شش ضربخانه "فلسطینی - عربی" در اشدود، اشکلون [عشقلون]، غزه، اورشلیم، سامریه و جایی در مصر ارائه می‌دهد). نمونه‌های یهودایی نیز به پیروی از انواع اوزان آتنی شبیه این مسکوکات بودند و استاندارد خاص سبک‌تر مورد استفاده نیز کمابیش به سکه‌های "فلسطینی - عربی" نزدیک بود (سکه‌های دیگر استاندارد سنگین‌تر آتنی داشتند). ارتباط مسکوکات یهودایی و ترکیبات گوناگون آن با نقشمایه‌های یونانی و نیز با مضامین خاور نزدیک بخصوص ایرانی و فنیقی کاملاً پیداست. طرح اصلی تقلیدی است از سکه‌های آتنی: سر آتنا // جغد + شاخه زیتون + سکه نبشته ی AΘE (= AThenaiōn به معنای "آتنی"). در روی سکه‌های تقلیدی به عنوان جانشین از نظر نقشمایه: یک سر مردانه ریش‌دار یا بی‌ریش با تاج نم‌دی ایرانی

(Kidaris) بر سر؛ شکل‌های گوناگون جُغد از جمله جُغدی بلند و باریک نظیر سکه‌های سده چهارم ق.م ضرب شهر صور؛ یک شاخه سوسن به جای شاخه زیتون و گاه بدون وجود جُغد؛ گاه شاهینی بال گسترده؛ گاه شیر بال دار عُزّان؛ و به جای کتیبه AΘE، سکه نبشته‌ای دیگر (yhd، yhw d، یا y+ h d) (yd، yhw h h [hphh]، ywhnn hkwhn، ydw^c)، هر چند گاهی همه یا بخشی از نوشته AΘE نیز حفظ شده است. در میان این سکه نبشته‌هاست که به دو خط آرامی ydw^c و به yhd و سکه موزه بریتانیا نیز برخورد می‌کنیم. در موارد دیگر از خط باستانی عبری استفاده شده است.

در مورد سکه‌های یهودای اوایل بطلمیوسی باید گفت که کتیبه‌های آن‌ها، چنان‌که دیدیم، دیگر نام‌ها و القاب شخصی دوره هخامنشی را ندارند. تنها نام سرزمین، یهودا، را دارند که اکنون به خط عبری باستانی است، هر چند به شکل زبان شناختی عبری (yhdh) یا آرامی قدیمی‌تر (yhd، yhw d). نقشمایه‌ها گسست بیشتری با نقشمایه‌های دوره هخامنشی دارند و در واقع دارای نشانه‌های ممتاز بطلمیوسی هستند. اکنون با تلفیقی از سر بزرگسالی بطلمیوس یکم در روی سکه، و سر ملکه او، برنیکه یکم، یا عقابی که آذرخش را در چنگال گرفته در پشت سکه سروکار داریم. در هر دو نمونه در پشت سکه عقاب دیده می‌شود، اما در روی سکه سر مرد جوانی را می‌بینیم (میلدن برگ ۱۹۷۹، ص ۱۹۵ و کلیشه‌های ۲۱ و ۲۲ = مشورر ۱۹۸۲، ص ۱۱۷ و کلیشه‌های ۳ و ۱۴a-۱۴).

این سر را می‌توان بطلمیوس جوان دانست چون جای بطلمیوس بزرگسال را گرفته است، اما قرینه‌ای از آن را در سایر مسکوکات بطلمیوس یکم نمی‌شناسیم، و ارتباط آن با دیگر سکه‌های یهودایی (نک. بعد) به پیچیدگی امر می‌افزاید.

مشکل جدی‌تر، تاریخ دقیق انتشار این سکه‌های بطلمیوسی است. به نظر بیشتر محققان، مثلاً کیندلر (۱۹۷۴)، جسلسون (۱۹۷۴)، میلدن برگ (۱۹۷۹، صص ۱۹۰-۱۸۹) و (باراگ ۱۹۸۶-۸۷، صص ۶ و ۷ و پانوش ۲۰)، این سرها متعلق به دوره بزرگسالی بطلمیوس یکم و برنیکه یکم هستند و بنابراین تاریخ آن‌ها مربوط به زمان سلطنت بطلمیوس یکم پس از تسلط او بر سوریه و فلسطین (یعنی از ۳۰۱ تا ۲۸۲ ق.م) است. از سوی دیگر، مشورر (۱۹۸۲، صص ۱۸-۲۰) ضمن پذیرش هویت‌ها، عقیده دارد که این پسر بطلمیوس یکم یعنی بطلمیوس دوم بوده است (از ۲۸۴ تا ۲۴۶ ق.م) - و چه بسا حتی نوه او یعنی

بطلمیوس سوم (از ۲۴۶ تا ۲۲۲ ق.م) که سرپرست ضرب مسکوکات بوده و به مناسبت گرامیداشت تاریخ انتشار مسکوکات بطلمیوسی در خارج از یهودا ضرب شده باشد. به نظر من در حال حاضر حل این اختلاف ممکن نیست چون هر دو استدلال کوبنده و قانع‌کننده هستند و نمی‌توان یکی را به سود دیگری رد کرد. به علاوه مشورر معتقد است که سکه‌هایی که تصویر برنیکه یکم را دارند نیز پس از مرگ او ضرب شده‌اند و بنابراین مربوط به زمان بطلمیوس دوم هستند، و بعید می‌نماید که مسکوکات ایالت کوچکی مانند یهودا بتواند مدرکی برای یک استثناء باشد. باراک به این نکته کاری ندارد و اصلاً اعتنایی نمی‌کند، اما پیشنهاد متقابلش آن است که سکه‌های نقره نیم درآخمایی و سکه‌های کوچک‌تری که سکه‌های ما معرّف آنها هستند ربطی به بطلمیوس دوم ندارند و "هیچ دلیلی وجود ندارد" که او آنها را منتشر کرده باشد (باراک ۸۷-۱۹۸۶، ص ۷ پانوش ۲۰). آنچه ما به وضوح در اختیار داریم، دو استدلال مخالف مبتنی بر سکوت است، و اگر تاریخ‌گذاری سکه‌های ما حل شود، آنگاه یکی از این سکوت‌ها خواهد شکست. در این ضمن، حداکثر چیزی که ما می‌توانیم بگوییم آن است که تاریخ ضرب سکه‌های بطلمیوس یکم حداقل سال ۳۰۱ ق.م است، چون از آن زمان بوده که شاه فرمان انتشار سکه‌هایی با تصویر خود را صادر کرده (از سال ۳۰۵/۴؛ نک. ترنر در *CAH VIII/1* ص ۱۲۸) و بر منطقه فلسطین چیره شده است و سکه‌های دارای چهره برنیکه نیز باید حداقل از سال ۲۹۰ ق.م یعنی زمانی بوده باشند که او رسماً ملکه شده است (یادداشت میلدن برگ ۱۹۷۹، ص ۱۸۹ پانوش ۳۱). و بالاخره به گروه تقویمی سوم سکه‌های یهودایی می‌رسیم، یعنی آن‌هایی که برخی محققان متعلق به دوره مقدونی دانسته‌اند. دوگونه سکه متفاوت عمدتاً مورد بحث و اختلاف نظر هستند.^۱ گونه نخست پیشنهاد میلدن برگ (۱۹۷۹، صص ۱۸۹-۱۸۸، ۱۹۵-۱۹۴ و کلیشه‌های ۲۲، ۲۰-۱۹) و دیگران است، هر چند مشورر با آن موافقتی ندارد و تاریخ هخامنشی را می‌پذیرد (۱۹۸۲، صص ۱۷، ۲۰، ۱۷-۱۱۶ و کلیشه‌های ۳، ۱۲، ۱۲ا و ۱۳). این‌گونه حاوی سکه‌هایی هستند با کتیبه‌ی نام شخصی یحزقیاه (yhzqyh) اما لقب "والی"

۱- در مورد کوشی برای بحث درباره یک گروه دیگر احتمالی سکه‌ها، بنگرید به ملاحظات امبرسونیستی مشورر ۱۹۸۲، ص ۲۱.

(hphh) را در کنار نامش ندارند، و این لقب در سکه‌های یهودایی دیگری وجود دارد که همگان آن‌ها را متعلق به دوره هخامنشی دانسته‌اند (نک. مشورر ۱۹۸۲، کلیشه‌های ۲، ۱۱a-۱۰ = میلدنبرگ ۱۹۷۲، کلیشه ۲۲، ۱۸-۱۴). گونه دوم سکه‌هایی هستند با نوشته‌ی yhw dh به معنای "یهودا" در شکل زبان‌شناختی عبری آن که به خط باستانی عبری نیز نوشته شده است. در این جا نیز مشورر و میلدنبرگ باز تک‌روی کرده و با دیگران موافقتی ندارند، منتهی برعکس گذشته، مشورر اکنون پس از پیچ و تاب‌های بسیار، پیشنهاد می‌کند که سکه‌ها مقدونی هستند (۱۹۸۲، صص ۵-۱۴، ۱۸-۲۱، ۲۰، ۱۴۷ و کلیشه‌های ۳، ۱۷، 17SA، 17a، 17b)؛ و میلدنبرگ آن را از دوره هخامنشی می‌داند (۱۹۷۹، ص ۱۸۶ پانوش ۲۳، ص ۱۹۲ و کلیشه ۲۱، 2-3).

نسبت دادن این سکه‌های یهودایی به دوره مقدونی به مراتب بیش از منسوب داشتن آن‌ها به دوره‌های هخامنشی و بطلمیوسی سنست و نامسلّم است. با این حال می‌توان دو نظر مخالف را عمداً به عنوان مجموعه‌ای از جنبه‌های مکمل یکدیگر در نظر گرفت. از یک سو، نقشمایه‌های دوگونه سکه‌های ما به طور کلی با نقشمایه‌های روی سکه‌های "فلسطینی - عربی" و سکه‌های دوره دیگری از هخامنشی قابل تطبیق‌اند. مثلاً سکه یحزقیاه بدون لقب "والی" در پشت خود جلو تنه مخلوق بال‌دار شیرمانندی دارد (میلدنبرگ و مشورر آن را سیاهگوش دانسته‌اند) که هر چند بر روی سکه‌های یهودایی هخامنشی وجود ندارد ولی به طور کلی یادآور مخلوقات موهوم مشابه عجیب هنر کلی هخامنشی است که بخصوص در سکه‌های کیلیکیه زمان هخامنشی دیده می‌شود (نیز نک. بازارگ ۸۷-۱۹۸۶، ص ۱۰)؛ همچنین می‌توان "هیپوکامپوس"‌های [= ماهی‌های کوچک اسب مانند] پشت سکه‌های فنیقی همان دوره را نیز در نظر گرفت (مثلاً بتلیون ۱۹۸۰، کلیشه‌های ۵، ۳، ۴، ۷، ۸، ۹؛ ۶/۵؛ و غیره). در مورد سکه‌های دارای کلمه yhw dn نیز باید گفت که در پشت خود نقش پرنده‌ای دارند که به عقب خود می‌نگرد و ظاهراً مشغول نوک زدن به خویش است که دست‌کم بدن کاکل‌دار و شکل تنه آن بازتاب نقش‌های کمابیش تقلیدی سکه‌های یهودایی و دیگر سکه‌های "فلسطینی - عربی" زمان هخامنشی از جُغد آتنی است (نک. مشورر ۱۹۸۲، کلیشه‌های ۲،

۷. (OaBz) = میلدن برگ ۱۹۷۹ کلیشه‌های ۲۱ و ۱۰).^۲ روی سکه‌های yhwdh برای مشورر روشن نیست (۱۹۸۲، ص ۱۴) اما میلدن برگ یک نمونه را (مشورر ۱۹۸۲، کلیشه ۳، ۱۷a = میلدن برگ ۱۹۷۹، کلیشه ۲۱، ۳) سر آدمی می‌داند که ممکن است تقلیدی از آتنا باشد (نک. برخی نمونه‌های یهودایی هخامنشی از سر آتنا در مشورر ۱۹۸۲، کلیشه‌های ۱، ۲a، 4SR؛ ۲، ۵ = میلدن برگ ۱۹۷۹، کلیشه‌های ۲۱، ۵، ۸، ۹).

برخلاف این همانندی‌های دوره هخامنشی، دو تا از انواع سکه‌های ما جنبه‌های متعدد دیگری دارند که دست‌کم آن‌ها را از سکه‌های یهودایی دوره هخامنشی جدا می‌سازد. در سکه‌های yhwdh جنبه متمایزکننده آن شکل عبری yhwdh است که مشورر کشف کرده و بر آن انگشت نهاده است. اگر بازسازی او از این نوشته درست باشد، در آن صورت البته حق دارد تأکید کند که در سکه‌های یهودایی هخامنشی - و بنابراین لابد در مهرهای یهودایی هخامنشی نیز - که فقط دارای کلمات آرامی yhd و yhw هستند و هرگز چنین چیزی یا مخففی از آن وجود نداشته است. با این حال، این با واژه عبری yhdh سکه‌های یهودایی بطلمیوسی مطابقت دارد، هر چند املای آن فاقد حرف صدادار w است و ممکن است آرامی yhd/yhw نیز باشد.

در مورد سکه‌های دارای نام یحزقیاه، میلدن برگ و دیگران به فقدان عنوان "والی" توجه کرده و در پرتو دیگر سکه‌های یحزقیاه که دارای این عنوان هستند استدلال کرده‌اند که این فقدان اهمیت دارد و بازتابنده تغییر منزلت یحزقیاه به عنوان حاکم محلی یهودا بوده است. اما نکته این جاست که آیا در هر دو نوع سکه یحزقیاه آن‌چنان که میلدن برگ می‌انگارد یک فرد است (۱۹۷۹، ص ۱۸۸) یا چنان‌که از نظایر آن در یهودا و سامریه می‌دانیم، یحزقیایی دیگر از همان خاندان است (نک. کراس ۱۹۷۵).^۳ با این حال، پرسش این جاست که این تغییر مقام چرا و در چه زمانی رخ داده است. میلدن برگ با تکیه بر تاریخ سکه‌های "یحزقیاه والی" به عنوان زمان هخامنشی،

۲- مشورر در ۱۹۶۷ (شماره ۳) فکر می‌کرد پرنده‌ای که به عقب خود می‌نگرد جغد است. حال آن‌که در ۱۹۸۲، ص ۱۴ به کبوتر بودن آن می‌اندیشد. میلدن برگ در ۱۹۷۹، ص ۱۸۶ پانوش ۲۳ اظهار نظر می‌کند که آن یک پرنده سحری شکاری و احتمالاً باز یا شاهین است.

۳- با احترام و برخلاف نظر باراک (۷-۱۹۸۶، ص ۶ پانوش ۱۴) باید گفت که وجود هر دو نوع سکه یحزقیاه در یک گنجینه لزوماً بدان معنا نیست که هر دو یحزقیاه یک نفر بوده‌اند.

فرض را بر این می‌گذارد که پس از هخامنشیان مقام "والی" منحل شده است و این کار توسط اسکندر و جانشینان او انجام گرفته است (دست‌کم باید توجه داشت که در نظام اداری هخامنشی واژه والی در یهودا با واژه سامی phh بیان می‌شده است. بعید نیست نظر میلدن‌برگ درست باشد، اما قاطعانه نمی‌توان نظر داد؛ و می‌توان منصفانه پرسید که آیا از فقدان فقط عنوان والی به این همه نتیجه رسیدن - نه تنها تاریخ بلکه مفهوم تغییر مقام و منزلت - زیاده‌روی نیست؟ با این همه، جنبه‌ی دیگری نیز وجود دارد که دو نوع سکه یحزقیاه را از یکدیگر جدا می‌سازد: و آن تفاوت کامل در نقشمایه‌های مورد استفاده است: در سکه‌های یحزقیاه با لقب والی، با یک سر انسانی و چیزی شبیه به جغد آتنی سروکار داریم، حال آن‌که در یحزقیاه بدون لقب والی، با یک سر انسانی جوان و جلوتنه‌ی یک حیوان بالدار شیر مانند روبه‌رو هستیم. افزون بر این، سر مرد جوان سبک آرایش موی یونانی دارد، و چنان‌که اسپایر (۱۹۷۷، ص ۲۰۲) و میلدن‌برگ (۱۹۷۹، ص ۱۸۹) متذکر شده‌اند، شباهت زیادی دارد با سر مرد جوان بر روی برخی سکه‌های یهودایی دوره بطلمیوسی که قبلاً اشاره کردیم (نک. به‌ویژه میلدن‌برگ ۱۹۷۹، کلیشه‌های ۲۲ و ۲۱ = مشورر ۱۹۸۲، کلیشه‌های ۳، ۱۴). شباهت در این‌جا چنان است که میلدن‌برگ یک نوع از این سکه‌های یحزقیاه بدون والی را با سکه یهودایی بطلمیوسی که دارای سر بطلمیوس یکم است اشتباه گرفته است (میلدن‌برگ ۱۹۷۹، ص ۱۹۵ و کلیشه‌های ۲۲ و ۲۳).^۴

اجازه دهید مطلب را خلاصه کنیم. ظاهراً دو نظر مخالف در مورد سکه‌های دارای کلمه yhwth و سکه‌های دارای کلمه یحزقیاه بدون لقب والی وجود دارد: یکی بر دوره هخامنشی تأکید می‌کند و دیگری به دوره بطلمیوسی تمایل دارد. اگر این دو نظر را به درستی دریابیم در آن صورت تاریخ دو گروه سکه‌های ما باید در فاصله میان دو دوره‌ی هخامنشی و بطلمیوسی باشد که یک معیار واحد برای مسکوکات در نظر گرفته شده است. و این بدان معناست که راه‌حل ما دوره مقدونی است. پس می‌توان از دو گروه سکه ما نتیجه گرفت که مؤید همان چیزی هستند که مدارک دیگر

۴- آنچه موجب خطا شده و این سکه را نوعی از سکه یحزقیاه بدون والی وانمود کرده آن است که در پشت و روی سکه‌ها نقشمایه‌های ظاهراً مشابهی وجود دارد (نک. مشورر ۱۹۸۲، ص ۱۱۷، و باراک ۱۹۸۶، ص ۹).

نیز تأیید می‌کنند، و آن این است که: دوره‌گذار هخامنشی - هلنیستی در پایان سده چهارم ق.م. در فلسطین یهودایی نظیر جاهای دیگر خاور نزدیک، همیشه لزوماً با تغییراتی ناگهانی و غیرمنتظره همراه نبوده است.^۵

ب) مسکوکات سامریه‌ای

بیشتر مسکوکات شناخته شده‌ای که در سرزمین سامریه ضرب شده‌اند به گنجینه بزرگی تعلق دارند که حاوی تعدادی از سکه‌های دیگر دوره هخامنشی است. بخشی از این گنجینه از منطقه نابلس به دست آمده است (میلدن برگ ۱۹۸۸، ص ۷۲۸؛ هارتر و اسپایر به نقل از استار ۱۹۷۷، ص ۹۷) و بخشی دیگر از غاری در "وادی الدالیه" همراه با تعدادی پاپیروس و مهر از نخبگان حاکم بر سامریه در حدود سال‌های ۳۷۵ تا ۳۳۵ ق.م. یعنی پیش از سقوط هخامنشیان (مشورر ۱۹۸۲، ص ۳۱). این سکه‌ها هنوز به چاپ نرسیده‌اند اما به زودی منتشر خواهند شد. از ۱۱ سکه منتشر شده‌ای که در سامریه ضرب شده‌اند (و از نوشته رویشان پیدا است: نک. بعد) منشأ کشف هیچ‌کدام معلوم نیست و نمی‌دانیم که آیا به گنجینه‌های نابلس / دالیه تعلق دارند یا نه. این سکه‌ها نظیر همتایان یهودایی خود دارای خصوصیات سکه‌های "فلسطینی - عربی" هستند، و بنابراین همانند همان نقشمایه‌ها را دارند: سر مرد ریش‌دار؛ اسب در حال یورتمه؛ جانوران ناشناخته؛ کشتی؛ و اقتباس‌هایی - حداقل در یک مورد اصیل - از سر آتنا آتیک // جُغد + شاخه زیتون (مشورر ۱۹۸۱، کلیشه‌های ۱، ۱۰-۳؛ ۱۹۸۲، صص ۳۱-۳۲ و ۱۶۰). نقشمایه دیگری که در روی یکی از سکه‌های نابلس / دالیه توصیف شده چنین است: دو مرد ایستاده بر روی یک بنا، که مشورر (۱۹۸۲، ص ۳۴) آن بنا را معبد روی کوه جرزیم در سامریه می‌داند. با این حال در درستی این تشخیص تردید وجود دارد، چون به رغم بیانات یوسفوس (تاریخ باستان، XI صص ۳۲۴-۳۲۲) و امیدهای باستان‌شناختی رایت و بول (۱۹۶۵)، هیچ معبدی از اواخر سده چهارم ق.م. بر روی

۵- نک. مثلاً ابقای مقامات هخامنشی توسط مقدونیان مانند ابقای "مزدایی" شهرب در مقام خود (لویتس ۱۹۳۵/۱۹۷۲: به‌ویژه صفحات ۳۸۶۸۸، ۳۹۲۹۹، ۴۰۸۱۰، ۴۳۰۳۵) و استمرار ضرب سکه‌های محلی، که اکنون گاه با نشانه‌ی هلنیستی همراه بوده‌اند، نظیر مسکوکات سلسله کاهنان هی‌یروپولیس در سوریه (ه. سری ۱۹۷۱).

کوه جرزیم پیدا نشده است. قدیمی‌ترین مکان مقدس - که لزوماً پرستشگاه یا نیایشگاهی نیست - به سده دوم ق.م. تعلق دارد و درباره وجود معبدی از سده چهارم همچنان تردید به جای خود باقی است (ماگن ۱۹۹۰، بخصوص ص ۹۶؛ آندرسون ۱۹۹۱).

عجیب نیست که این سکه‌ها کتیبه‌هایی مغایر با همتایان یهودایی خود داشته باشند و نوشته‌ها فقط به خط آرامی باشند (بازاگ ۸۷-۱۹۸۶، ص ۱۸ و پانوش ۷۳).^۶ کتیبه‌ها عبارتند از: $\text{yrb}^{\text{c}}\text{m}$ ، نام معروف اسرائیلی "یربعام"؛ $\text{\$mryn}$ ، شکل آرامی نام "سامریه"؛ و حرف تنهای $\text{\$}$ که ظاهراً مخفف $\text{\$mryn}$ است و تنها روی سکه‌های اقتباس شده از آتنی که همگی نشانه $\text{A}\Theta\text{E}$ یونانی دارند، پیدا شده است. به علاوه، این‌گونه سکه‌های اقتباسی حرف آرامی دیگری نیز بر پشت خود دارند که m است که همانند مشور می‌توان اندیشید که مخفف نام "مزدایی"، شهر ب قدرتمند هخامنشی ایالت "آبرنهر" [در عهد عتیق = ماوراءالنهر یا = آن سوی فرات] در اواخر قرن چهارم ق.م. بوده است (مشور ۱۹۸۱، کلیشه ۱.۳).

سرانجام آن‌که، مسکوکات سامریه‌ای، نظیر یهودایی، همگی نقره هستند و واحدهای وزنی مشابه آن‌ها دارند: سکه‌های $\text{yrb}^{\text{c}}\text{m}$ و $\text{\$mryn}$ همگی کسری از یک اوبول آتنی کامل هستند (از ۰/۳۶ تا ۰/۶۱۶۵ گرم)، ضمن آن‌که شش عدد از آن‌ها با نشانه $\text{\$}$ تقریباً معادل یک دراخما هستند ولی کمی سنگین‌تر از استاندارد آتنی هستند (از ۴/۱۹ تا ۴/۳۱ گرم) و به سکه‌های "فنیقی" یهودایی شباهتی ندارند. معیار آتنی در دو سکه‌ی $\text{\$}$ دیگر با نشانه‌های $\text{\$}$ و m بازتاب یافته است. باید افزود که این‌ها به رده سکه‌های چهار دراخمایی تعلق دارند (۱۶/۳۸ و ۱۶/۵۲ گرم) که در میان سکه‌های یهودایی دیده نشده است.

IV- جنبه‌های تاریخی

سخن کوتاه، مسکوکات یهودایی و سامریه‌ای فراورده پسین‌ترین دوره حکومت

۶- اگر سکه نقره‌ای را که گفتیم از منطقه نابلس به دست آمده و ظاهراً بخشی از گنجینه نابلس / دالیه است را نیز در نظر بگیریم، شاید تنها یک نمونه به خط عبری باستانی وجود داشته باشد. این سکه نوعاً منشأ آتنی دارد - سر آتنا // جغد و در ردیف سکه‌های یک اوبولی (۰/۶۶ گرم) - اما نوشته روی آن ($\text{\$mrl}$) عجیب است و ارتباط روشنی با سامریه ندارد. نک. مشور ۱۹۸۱، کلیشه ۱، ۲۳.

هخامنشی در سده چهارم ق.م. هستند. در مورد سکه‌های یهودایی - و نه سامریه‌ای - باید گفت که ضرب آن‌ها در اوایل دوره فتوحات مقدونی در اواخر سده چهارم و سپس تا اوایل سده سوم هنگامی که فلسطین تحت سلطه بطلمیوسیان درآمده، ادامه یافته است. مسکوکات در محل ضرب می‌شده‌اند؛ و اگر نقاط کشف آن‌ها و محل‌های مشهور گنجینه‌ها و دفینه‌های آن‌ها را نیز بیفزاییم، پیداست که اکثراً در پایتخت‌های ایالتی و شهرهای مهم هر سرزمین، یعنی در اورشلیم و بیامریه، ضرب می‌شده‌اند. غیر از استثنائاتی اندک، سکه‌هایی که تاکنون شناخته شده‌اند تغییر چندانی که سازگار برای پرداخت دستمزد روزانه سربازان و سایر کارگران باشد نداشته‌اند. بی‌گمان چه در دوره هخامنشی سده چهارم با لشکرکشی‌هایی که برای تحکیم تسلط بر مصر و سرکوب شورش‌های شهرهای غربی و شهرهای فنیقی به رهبری تینس انجام می‌شد، و چه در دوره اوایل هلنیستی با فتوحات اسکندر و منازعه جانشینان او بر سر میراث وی، تقاضاهای نظامی برای پول و غیره در فلسطین اهمیت ویژه‌ای داشته است. به عبارت دیگر سربازان فراوانی در سده چهارم و اوایل سده سوم از فلسطین عبور می‌کرده‌اند که برآوردن نیازهای آنان و بازرگانان و خدمه‌ای که با آنان سفر می‌کرده‌اند مستلزم وجود پول و محرکی بوده است برای ضرب سکه.^۷ در کنار مسائل مربوط به استفاده از این مسکوکات، خود وجود این سکه‌ها پرسش‌های تاریخی دیگری را مطرح می‌سازند که در این‌جا به سه مورد آن‌ها نگاهی می‌اندازیم.

(۱) موقعیت اداری یهودا و سامریه

وجود مسکوکات متمایز و جداگانه‌ای برای یهودا در سنجش با سامریه در سده چهارم ق.م. نشان می‌دهد که در آن زمان شهر یهودا واحد اداری جدایی از سامریه بوده و در نظام اداری هخامنشی ایالت یا ولایتی با حق مخصوص به خود محسوب می‌شده است. این‌که درباره کسب این مقام تا چه زمانی می‌توان به عقب رفت، مسأله‌ای

۷- از پروفسور استنلی برونستاین به خاطر تأکید وی بر این مسأله و تشریح آن سپاسگزارم.

است که هنوز حل نشده و به داده‌های دیگری بستگی دارد: کتاب‌های عزرا، نحمیا، حَجّی و ملاکی در عهد عتیق، پاپیروس‌های الفانتین و به‌ویژه انواع دیگر نوشته‌ها و کتیبه‌های یهودی - مُهرهای سنگی و سربی و جای مُهرها روی خمره‌ها - که نوشته‌هایشان چه به زبان و خط آرامی و چه عبری باستانی از جمله روی سکه‌ها: کلمه "یهود" در املاها و مخفف‌های گوناگون (h, yh, yhw, yhd)؛ اسامی اشخاص از نوع اسامی کتاب مقدس، گرچه هیچ‌یک به صورت خاص در روی سکه‌ها وجود ندارند (Intn 'hzy, yhw^zr, hnh, wryw)؛ و لقب Phw (به معنای "والی")، شکل آرامی معادل عبری hphh که هر گاه نوشته شده همیشه همراه با اسامی افراد بوده است، همگی بخشی از این داده‌ها هستند. این نوشته‌ها و کتیبه‌ها را باید از لحاظ کارکردی همتای نوشته‌های روی سکه‌ها تلقی کرد، یعنی بیان رسمی این‌که یهودا مقام یک ایالت یا ولایت را داشته که Phw گفته می‌شده که به معنای "والی" و "فرماندار" است نه مقامی پایین‌تر از آن (نک. ویلیامسون ۱۹۸۸، صص ۷۴-۷۱؛ مایرس ۱۹۸۵). بی‌گمان تاریخ‌گذاری کتیبه‌ها آسان نیست و مشکل‌ساز و بحث‌انگیز است؛ اما اگر برخی از نمونه‌های مکتوب آرامی، از جمله مطالبی که در آن‌ها از واژه Phw استفاده شده را بتوان تا پایان سده‌های ششم و اوایل پنجم ق.م. ردیابی و دنبال کرد، چنان‌که آویگاد (۱۹۷۶) به درستی استدلال کرده است، در آن صورت این نتیجه‌گیری که یهودا از همان آغاز حکومت هخامنشی عملاً موقعیت جداگانه یک ایالت را داشته است چندان نادرست نیست. این به نوبه خود مؤید آن است که آن بخش‌هایی از کتاب مقدس (مثلاً عزرا باب ۵ آیه ۱۴ و نحمیا باب ۵ آیه ۱۴) که به والی داشتن یهودا در آغاز دوره هخامنشی با واژه Phm مانند Phw اشاره می‌کنند، به راستی نشانه آن است که در آن زمان یهودا دارای فرماندار بوده است و نه یک مقام اداری پایین‌تر. خلاصه آن‌که، نظر مشهور آلت (۱۹۳۴/۱۹۵۳) که یهودا در اصل بخشی از ایالت سامریه بوده است و فقط در میانه سده پنجم پس از آمدن نحمیا به اورشلیم جدا شده است، ممکن است نادرست باشد.

(۲) چه کسانی در دوره هخامنشی سکه ضرب می‌کردند؟

از نمونه‌های دیگر پیداست که شاهان هخامنشی اجازه می‌دادند که حکام محلی

یا مقامات غیر بومی خودشان در محل به ضرب سکه پردازند (نک. مثلاً ناستر ۱۹۷۹). بررسی و طبقه‌بندی جداگانه وضع یهودا و سامریه وظیفه حساس و ظریفی است. سامریه وضع روشنی دارد. کتاب‌های عزرا و نحمیا، دوران باستان یوسفوس جلد IX، پاپیروس‌های الفانتین و اکنون پاپیروس‌ها و مهرهای وادی الدالیه همگی حاکی از آن‌اند که در سراسر تاریخ امپراتوری هخامنشی، از اواخر سده ششم تا اواخر سده چهارم، حکام محلی وظیفه اداره ایالت سامریه را برعهده داشته‌اند. از نام‌ها و توصیف‌ها به خوبی پیداست که این اشخاص اسرائیلی‌تبار بوده و خدای اسرائیل، یهوه، را می‌پرستیده‌اند، و حداقل در قرن‌های پنجم و چهارم ق.م. ظاهراً سلسله فرمانروایی یگانه داشته‌اند که در آن نام سنبَلط حداقل به عنوان دو عضو متفاوت این خاندان ذکر شده و می‌توان احتمالاً همراه با کراس فرض کرد که یک سنبَلط سومی نیز وجود داشته است (کراس ۱۹۷۴؛ ۱۹۷۵؛ هشدار درگابه ۱۹۸۷، صص ۲۳۸ و ۲۴۵). خلاصه تصویر اداری سامریه زمان هخامنشی یکدست و یکپارچه به نظر می‌رسد و از این رو ضرب مسکوکات سامریه را می‌توان به همین دودمان‌های حاکم محلی نسبت داد. نکته شایان ذکر ورود فرد جدیدی به نام "یربعام" توسط سکه‌ها به صحنه است. از آن‌جا که نام یربعام در کتاب مقدس بارها به عنوان پادشاه آمده است [یک‌بار از ۹۳۱ تا ۹۰۹ و بار دیگر از ۷۹۰ تا ۷۴۹ ق.م. پادشاه اسرائیلیان بوده] و در این‌جا نیز باید او را یکی از فرمانروایان محلی محسوب کرد که نام وی بر سکه‌ها ثبت شده است، با توجه به این‌که هم‌نام او اولین پادشاه یهودی اسباط ده‌گانه بوده و همه سامریان خود را از نوادگان او می‌دانستند. با این حال چگونه کراس توانسته او را یکی از فرمانروایان خاندان سنبَلط محسوب کند روشن نیست. به هر روی این دودمان‌های پادشاهی محلی روابط خوب و نزدیکی با سطوح بالای دستگاه اداری هخامنشی داشتند. ظهور نام ایرانی "مزدایی" بر روی یکی از انواع سکه‌ها شاید در همین راستا باشد. نشانه دیگر، استفاده فراوان و فراگیر این خاندان‌ها از خط و زبان آرامی - زبان میانجی ایالات غربی و سپس بخش‌های دیگر شاهنشاهی ایران - در مکاتبات رسمی در داخل و خارج ایالت است: (بنگرید به خط و زبان آرامی بر روی سکه‌ها و در متون عزرا، الفانتین و وادی الدالیه). با این حال سنن نوشتن به خط و زبان بومی فراموش

نشدند، زیرا کاربرد عبری و خط باستانی آن را در مهرهای دالیه که نام والی سامریه ذکر شده است (کراس ۱۹۷۴، صص ۱۸-۱۹ و ۲۳؛ باراک ۱۹۸۶-۷، صص ۱۸ و پانوش ۷۳) و پیدایش نوع ویژه‌ای از این خط در سامریه و کتیبه‌های آن و در اسفارخمسه عهد عتیق مشاهده می‌کنیم.

اما اگر وضع سامریه نسبتاً روشن است، شناسایی هویت مقامات ضرب‌کننده سکه در یهودا به این روشنی نیست. در این جا نیز باز باید از اسفار کتاب مقدس - عزرا، نحیمیا، حَجّی، ملاکی و نیز ذکریا و دوم پادشاهان - جلد XI کتاب تاریخ باستان یوسفوس، و پاپیروس‌های الفانتین کمک گرفت که چارچوب بحث ما را روشن می‌سازند و در این مورد چه بسا بتوان اثر مهرها بر روی خمره‌ها و کتیبه‌های دیگر غیرسکه‌ای را نیز افزود. چنان که دیدیم، همه این‌ها مؤید جانشینی والیان یهودا از آغاز حکومت هخامنشی است و بیشتر والیان ظاهراً اهل یهودا بوده‌اند، غیر از نحیمیا که بومی شهر یهودا نبود و مستقیماً از سوی شاه ایران منصوب شد، و نیز والی دیگری با نام ایرانی [Bigwai باگوئاس] که براساس توصیف یوسفوس (همان، XI صص ۲۹۷-۳۰۱) می‌تواند هم یهودی بوده باشد و هم به احتمال بیشتر یک ایرانی (برای مطالعه بحث‌های جدیدتر بنگرید به ویلیامسون ۱۹۷۷ و شکاکیت غیرلازم تاریخی گرابه ۱۹۸۷، صص ۲۳۵-۳۶).

منابع بالا، افزون بر والی به توصیف و شرح کاهنان بزرگ معبد اورشلیم نیز می‌پردازند (نک. کراس ۱۹۷۵ و بازسازی نوع‌آمیز او از چگونگی جانشینی آنان). اما در این منابع به خوبی روشن نشده است که چگونه مراجع بزرگ مذهبی تنها به کار خود نپرداخته و مقامات سیاسی نیز یافته‌اند. احساس دریافتی آن است که اگر این کاهنان مقامی سیاسی داشته‌اند در حدّ والی‌گری نبوده بلکه زیر دست والی کار می‌کرده‌اند - یعنی حکومت خداسالارانه [تئوکراسی] وجود نداشته است - اما نباید فراموش کنیم که این نکته فقط در مورد پایان سده پنجم صدق می‌کند. درباره بخش اعظم قرن چهارم ق.م یعنی کمابیش از سال ۴۰۰ تا آستانه سقوط هخامنشیان در ۳۳۳-۳۳۱ ق.م. سخنی گفته نشده و منابع مورد بحث ما عملاً همگی در این باره خاموش‌اند. اما وقتی دوباره به منابع مکتوب برمی‌خوریم شاهد وقوع تغییر هستیم. از همه مطمئن‌تر اشاره هکاتیوس آبدرایی است (منقول در دیودوروس سیسیلی XL، ۳، ۵؛ نک. استرن ۱۹۷۴، صص ۲۶، ۲۸ و ۳۱) که پس از سقوط هخامنشیان و در دوره جانشینان اسکندر نوشته

شده است و می‌گوید یگانه مقام سیاسی در یهودا کاهن بزرگ است. اما در مورد زمان پیش از آن نیز یوسفوس در روایت خود از پایان دوره هخامنشی (همان، XI، ۳۰۲-۳۴۷) مدارکی ارائه می‌دهد که بر حکومت کاهن ارشد دلالت دارد. اغلب محققان این روایت یوسفوس را باور نکرده‌اند، حال آن‌که پس از کشف پاپیروس‌های وادی الدالیه روشن شد که روایت او صرف‌نظر از خطاها و شاخ و برگ‌هایی که دارد به کلی نادرست نبوده است و ما نباید شتابزده و نسنجیده یوسفوس را کنار بگذاریم (نک. کراس ۱۹۷۴؛ ۱۹۷۵؛ باراک ۷-۱۹۸۶، صص ۱۷-۱۰؛ و واکنش ویژه گرابه ۱۹۸۷، بخصوص صص ۴۵-۲۳۶). پس پرسش آن است که تا چه اندازه می‌توان گفته یوسفوس درباره حکومت کاهن بزرگ را پذیرفت، و چگونه و تا چه اندازه می‌توان تاریخ این حکومت را تا سده چهارم واپس برد. و درست در همین برهه حساس است که مسکوکات یهودایی هخامنشی اشاره‌های و سوسه‌انگیز خود را ارائه می‌کنند چون به دوره‌ی ۴۰۰ تا ۳۳۳ ق.م. تعلق دارند یعنی همان دوره‌ای که منابع مکتوب ما درباره‌شان خاموش‌اند. برخی از سکه‌ها نشان از والی یهودا دارند، یعنی سکه‌هایی که بر آن‌ها کلمات "یحزقیای والی" نقش شده است. اما دست‌کم دو تای آن‌ها به حکومت کاهن بزرگ با کلمات "یوحانان [یا یوحنان] کاهن" و "یدوع" اشاره دارند که هر دوی آن‌ها به نظر کراس (۱۹۷۵) در سده چهارم ق.م. کاهن بزرگ بوده‌اند. کراس این نظر را پیش از کشف این مسکوکات و براساس نام‌های موجود در عهد عتیق و کتاب یوسفوس ابزار کرده بود. خصوصیات دیگر سکه‌ها می‌تواند حاوی اشارات بیشتری به تغییرات سیاسی باشد: (۱) استفاده از خط آرامی (yhd و ydw در سکه‌های موزه بریتانیا) در سنجش با خط عبری باستانی؛ (۲) ظهور برخی سکه‌هایی با تصاویر شبیه به شاهان هخامنشی با تاج نمدی ایرانی (Kidaris)؛ (۳) وجود سری دوم سکه‌هایی که کلمه "یحزقیاه"، بر آن‌ها است اما برخلاف سری نخست لقب "والی" یا پاینام دیگری ندارد. متأسفانه همه این اشارات موجزتر از آن‌اند که بتوان به یاری آن‌ها تصویر تاریخی منسجمی از وضع سیاسی یهودا در سده چهارم ق.م. به دست آورد، و به رغم همه تلاش‌هایی که انجام شده (میلدنبرگ ۱۹۷۹؛ مشورر ۱۹۸۲؛ بتلیون ۱۹۸۶؛ باراک ۷-۱۹۸۶) توانایی ما برای تثبیت توالی دقیق مسکوکات در سده چهارم هخامنشی به هیچ رو کافی نیست. تنها چیزی که

شاید بتوان گفت آن است که این اشارات نمایانگر ارتباطی هستند میان تغییر حکومت از والی به کاهن، و جدایی یا نوعی استقلال از دستگاه اداری مرکزی هخامنشی. و این شاید بدان معنا باشد که این تغییر ارتباط نزدیکی داشته است با یک یا هر دو شورش مهمی - یکی شورش شهرهای غربی و دیگری قیام شهرهای فنیقی به رهبری تینس فرمانروای صیدون - که در دهه‌های میانی سده چهارم امپراتوری هخامنشی را به زحمت انداختند.

از سوی دیگر، شاید این تغییر از والی به کاهن امری ناگهانی نبوده و این دو مقام به تدریج درهم ادغام شده‌اند. در این جا نکته شایان ذکر آن است که سکه با نوشته "یوحانان کاهن" دارای همان نقشمایه‌ها و همان ابعاد و اندازه‌های سکه‌های "یحزقیای والی" است. چنان‌که تا پیش از رمزگشایی و قرائت باراک (۷-۱۹۸۶) همه آن‌ها جزء یک رده‌بندی محسوب می‌شدند. در مورد شخص یحزقیاه، در تنها جایی که در منابع مربوط به سده چهارم از وی به عنوان کاهن، و شاید کاهن بزرگ، نام برده شده، هکاتایوس آبدرایبی است (به نقل از یوسفوس در Contra Apionem ج I صص ۷۷-۱۸۶ البته با استفاده از شکل یونانی شده این نام به صورت Ezekias: نک. استرن ۱۹۷۴، صص ۳۵، ۳۸، ۴۱-۴۰)، هکاتایوس او را در سال ۳۱۲ ق.م. به عنوان یک پیرمرد ۶۶ ساله توصیف می‌کند که از یهودا به مصر نزد بطلمیوس یکم گریخته بوده است. پیداست که این مرد بی‌گمان در اواخر هخامنشی و نیز در دوره مقدونی در شهر یهودا فرد فعالی بوده و هکاتایوس تصریح می‌کند که در میان مردم از آوازه بلندی برخوردار بوده است. بسیاری از محققان بر این اساس او را همان یحزقیاه هر دو دسته سکه‌ها می‌دانند و استدلال می‌کنند که در دسته دوم که لقب "والی" ندارد به آن دلیل است که دوره هخامنشی سپری شده و دوره مقدونی بوده است که به جای والی‌ها، کاهنان بزرگ قدرت سیاسی را در دست داشته‌اند. با این حال مسأله را نمی‌توان کاملاً حل شده انگاشت؛ اما اگر ارتباط میان سکه‌ها و سخنان یوسفوس را بپذیریم، در آن صورت این یحزقیاه مردی بوده که هم نقش کاهن بزرگ را داشته است و هم وظایف والی را.

(۳) سکه‌ها و انتقال از حکومت هخامنشی به بطلمیوسی

چنان‌که گفته شد، تنها در مورد یهودا - و نه سامریه - حفظ ضرب مسکوکات

محلّی در دوره‌ی هلنیستی تأیید شده است، و اولین مشکل ما آن است که بدانیم آیا فقدان سامریه فقط ناشی از تصادف مربوط به اکتشاف بوده است یا نه. به نظر من ماجرا ربطی به تصادف اکتشاف ندارد. کوئینتوس کورتیوس روفوس، سونکلوس، و رویدادنامه‌های اثوسیوس چنان‌که می‌دانیم گزارش می‌دهند که اسکندر بزرگ به علت قیام شهر سامریه هنگام لشکرکشی او به مصر، آن شهر را در سال ۳۳۱ با خاک یکسان کرده است (نک. بحث مربوطه و فهرست مآخذ در مارکوس ۱۹۳۷، صص ۲۵-۵۲۲). یافته‌های باستان‌شناختی در غار وادی‌الدالیه در جنوب شرقی وقوع این فاجعه را تأیید کرده‌اند، زیرا چنان‌که گفته شد دفینه سکه‌ها در این جا پیدا شده و این غار جایی بوده که دوست تن از اهالی شهر با شنیدن خبر نزدیک شدن اسکندر به آن پناه برده بوده‌اند و آن‌گاه سپاهیان اسکندر آنان را در آن جا یافته و همگی را خفه کرده‌اند (کراس ۱۹۷۴). چنان‌که منابع فوق متذکر شده و کاوش‌های باستان‌شناختی نیز تأیید کرده است (رایت ۱۹۶۵، ص ۱۷۹) پس از این فاجعه شهر خرابه سامریه استقرارگاه مهاجران نظامی مقدونی شد، گرچه منابع در این‌که ابتکار این کار با خود اسکندر بوده یا با پردیکاس، سردار و جانشین بلافصل او به عنوان نایب‌السلطنه، اختلاف نظر دارند. شاید، چنان‌که چریکوور عقیده دارد (۱۹۶۱، ص ۱۰۴)، کمی پس از مرگ اسکندر، شهر به مقام یک "دولت‌شهر" ارتقاء یافته باشد، اما مدارک در این زمینه صراحت ندارند؛ و آن‌جا، چه دولت‌شهر شده یا نشده باشد، دست‌کم دوبار دیگر، چند دهه پس از پردیکاس دستخوش انهدام شده است (چریکوور، همان و همان‌جا). به هر روی، نکته مهم آن است که با برقراری نظم جدید به علت فتوحات مقدونی، سامریه نه تنها استقلال خود را از دست داد بلکه جمعیت محلّی آن با دودمان فرمانروایی‌اش نیز از بین رفت. بیش از یکصد سکه دوره هلنیستی که در سامریه پیدا شده همگی سکه‌های رسمی بطلمیوسی یا سلوکی هستند (به اضافه یک سکه دریک [داریوشی] طلا که ممکن است از زمان اسکندر مانده باشد)؛ سکه‌های متعلق به یک رهبری محلّی‌تر تا اواخر قرن یکم ق.م. پدیدار نشدند و آن‌ها به شاه سرسپرده رومیان، هرود بزرگ، تعلق داشتند (فولکو و زایادین ۱۹۸۱، صص ۱۹۹، ۲۰۸-۲۰۳). در مورد جمعیت محلّی که پیش از اسکندر در سامریه ساکن بوده‌اند، بیشتر محققان پذیرفته‌اند که بقایای

این جمعیت سپس مرکز خود را در زمانی در اواخر سده چهارم به "شکیم" انتقال داده است، چنان‌که یوسفوس (همان، XI، ص ۳۴۰) و حفاری‌های شکیم نیز مؤید این نکته هستند (برای بحث در این باره نک. رایت ۱۹۶۵، صص ۱۷۰-۱۸۱؛ در مورد مسائل مربوط به کوه جرزیم. نک. ماگن ۱۹۹۰، و آندرسون ۱۹۹۱). اما در این جا نیز هیچ مدرکی دال بر وجود مسکوکات محلی سامری دوره هلنیستی وجود ندارد، و هر چه هست سکه‌های بطلمیوسی و سپس سلوکی است. اگر کسی بار دیگر سوسه نشود که باز این را معلول تصادف اکتشاف بینگارد، می‌توان حدس زد که این امر معلول شباهت و تصمیم عمدی رهبری مقدونی است که بعداً نیز تغییر نکرده است، و آن این‌که نباید به مردمانی اجازه ضرب سکه داد که وقتی در سامریه بوده‌اند نخست به اسکندر قول حمایت داده‌اند و سپس خائنانه علیه او قیام کرده‌اند.

اکنون اجازه دهید دوباره به یهودا برگردیم، جایی که مسکوکات هلنیستی محلی در آن کشف شده که احتمالاً مربوط به دهه‌های مقدونی پایان سده چهارم ق.م. و سپس با اطمینان بیشتر مربوط به زمانی از آغاز تسلط بطلمیوسی بر فلسطین در اوایل سده سوم ق.م. هستند. قبلاً به مشکلات و احتمالات مربوط به سکه‌های مقدونی اشاره کردیم. اما لازم است درباره مسکوکات بطلمیوسی و نتایج تاریخی آن‌ها چند کلمه دیگر بگوییم.

اولین و نیرومندترین احساسی که این مسکوکات یهودایی بطلمیوسی ایجاد می‌کنند آن است که برخلاف پیشینیان هخامنشی و مقدونی خود از استانداردها و یکدستی‌ای برخوردارند که توسط یک حکومت مرکزی تعیین می‌شده است. به عبارت دیگر، استفاده از نقشمایه‌های سلطنتی بطلمیوسی و فقدان اسامی هرگونه حاکم محلی و القاب او روشن می‌سازد که دیگر هیچ‌گونه تولید سکه محلی در کار نبوده است و این سکه‌ها همگی در مرکز امپراتوری ضرب می‌شده و سپس به سرزمین‌های تابعه فرستاده می‌شده‌اند. و از همین روست که می‌توانیم درباره چگونگی دستگاه اداری سلطنتی بطلمیوسی در سده سوم ق.م. قضاوت کنیم، صرفنظر از این‌که این سکه‌ها را به بطلمیوس یکم نسبت دهیم یا دوم و یا سوم. فلسطین در آن زمان بخشی از "کوئل سوریه" [بقاع لبنان کنونی]- یا آنچه منابع بطلمیوسی معمولاً "سوریه و فنیقیه"

خوانده‌اند - بود و این منطقه همراه با قبرس و کورین [لیبی] سرزمین‌های خارجی اصلی و مهم قلمرو بطلمیوسیان محسوب می‌شدند. در توصیف کوتاه‌های‌نن می‌خوانیم: «آن‌ها همراه با مصر هسته‌ی امپراتوری را تشکیل می‌دادند و درست مانند خود مصر اداره می‌شدند. پیوندهای آن‌ها با حکومت مرکزی اسکندریه به طور کلی نزدیک‌تر از روابط با سرزمین‌های دیگر بود. آن‌ها یک منطقه نسبتاً بسته پولی را بر مبنای استفاده از سکه‌های رایج بطلمیوسی تشکیل می‌دادند و تابع نظام مالیاتی مستقیمی بودند که از سوی مقامات بطلمیوسی اداره می‌شد و شبکه‌ای از پادگان‌ها آن را پوشش می‌داد» (در *CAH* 1: 443 [تاریخ باستان کمبریج]). در واقع دو بطلمیوس اولیه نقشه‌ای را که در سطحی بزرگ‌تر خود اسکندر طراحی کرده بود اجرا می‌کردند و آن انتشار پول براساس استاندارد می‌عین بود. در زمان اسکندر و جانشینان اولیه او، ضرب مسکوکات محلی کاملاً متوقف نشده بود، اما در قلمرو بطلمیوسیان چنین شد. در واقع دو بطلمیوس نخست و بخصوص دومی بودند که بیش از هر یک از جانشینان دیگر اسکندر سیاست حرکت به سوی "منطقه بسته‌ی پولی" را که‌های‌نن از آن سخن می‌گوید اجرا کردند و استاندارد مسکوکات خود را در مصر، بقاع [در واقع اسرائیل، لبنان و فلسطین کنونی]، قبرس و کورین علیه مسکوکات رقبای سلوکی همسایه خود با شدت اعمال نمودند به طوری که به دشواری می‌توان از این سکه‌ها چیزی در ورای این "ناحیه بسته پولی"، به‌ویژه در سرزمین‌های سلوکیان، پیدا کرد، چنان که عکس این موضوع نیز کمابیش صدق می‌کند (دیویس در جلد هفتم (۱) تاریخ باستان کمبریج ص ۲۷۹ و پانوش ۱۲۴؛ بنگرید به نمودار در هنگل ۱۹۷۳، ص ۵۷۳). بنابراین جای شگفتی نیست که در درون خاک فلسطین مسکوکات بطلمیوس یکم و دوم بیش از هر فرمانروای فلسطینی جلب توجه می‌کند و از این دو نیز، بطلمیوس دوم سکه‌هایش بسیار بیشتر از اولی است. در واقع فقط در سده بعد و سپس فقط در زمان سلطنت پرحادثه و سرنوشت‌ساز آنتیوخوس چهارم سلوکی است که شمار سکه‌های بیگانه از مسکوکات بطلمیوس دوم فراتر می‌رود (نمودار در هنگل ۱۹۷۳، ص ۵۷۳).

با این حال، به‌رغم این میزان بالای سازماندهی حکومتی، از مدت‌ها پیش عقیده

بر آن بوده است که امپراتوری بطلمیوسیان یکدست و یکپارچه نبوده است. هدف اصلی آنان، به قول بیکرمن و دیگران، اطمینان یافتن از سرازیر شدن عایدات به درون مصر و تأمین امنیت ارضی مصر بخصوص در برابر حریفان سلوکی بود که هیچ‌گاه از ادعای خود بر "کوئل سوریه" [فلسطین و اسرائیل و لبنان] دست برنداشتند تا آن‌که در سال ۱۹۹ ق.م. در پانیون سرانجام تکلیف روشن‌شد (بیکرمن ۱۹۸۸، ص ۷۴).

بطلمیوسیان برای رسیدن به این هدف‌ها دریافتند که باید به گروه‌ها و سنت‌های محلی تا جایی که امکان دارد احترام بگذارند و آن‌ها را در نظام سلطنتی خود بگنجانند. به عنوان نمونه اجازه دادند که شهرهای فنیقی حکومت‌های محلی و فعالیت‌های سنتی تجاری خود را حفظ کنند. در ماوراء اردن به یک خاندان سرشناس و قدیمی یهودی محلی به نام طویباد اجازه دادند سرپرستی یک مهاجرنشین نظامی (کلروخیا) را که از املاک نیاکانشان به آنان رسیده بود به عهده بگیرند و سرانجام نیز به یکی از آنان حق دریافت مالیات کشاورزی (telonia) اعطا شد و حتی در برابر حکومت مرکزی بطلمیوسی نمایندگی سیاسی (پروستاسیا Prostasia) یهودا/ اورشلیم را برعهده گرفتند (برای بحث درباره تاریخ این خانواده بنگرید به چریکور ۱۹۶۱، صص ۶۴-۶۵ و ۱۲۶-۱۴۲؛ هنگل ۱۹۷۳، صص ۹۲-۹۳ و ۴۸۶-۵۰۳). و در خود یهودا، گرچه منابع ما در این مورد پراکنده است، اما می‌دانیم که آنان کوشیدند تا نهادهای بومی را حفظ کنند. بی‌گمان این‌که گزارش داده‌اند بطلمیوس یکم در پیرامون سال ۳۰۰ ق.م. شمار زیادی از یهودیان را اجباراً به مصر انتقال داد از حقیقت دور نیست (بحث در چریکور ۱۹۶۱، صص ۵۵-۵۸)، اما دلیلی ندارد باور کنیم که این کار به معنای پایان کار جماعت یهودی و شهر یهودا، معبد اورشلیم یا روحانیت بومی بوده است. برعکس، هکاتایوس آبدرایی که درباره همین دوره نوشته است، چنان‌که دیدیم ادامه وجود روحانیت یهودی و در واقع اهمیت سیاسی آن را برای یهودا تأیید می‌کند. در عوض، بطلمیوس دوم چنان‌که یوسفوس گزارش داده است (تاریخ بستان XII ۲۳-۳۳) فرمان داد تا یهودیانی را که پدرش به اسارت گرفته بود آزاد کند.^۸ و در پایان سده سوم ق.م. فرمانروای

۸- در مورد این فرمان، نک. پاپیروس انتشار یافته توسط لیسنی ۱۹۳۶a، ۱۹۳۶b که گزارش فرمان بطلمیوس دوم است که از جمله دستور حل مشکلات در "سوریه و فنیقیه" درباره برده کردن غیرقانونی مردان و زنان آزاد را صادر کرده است.

جدید سلوکی فلسطین، آنتیوخوس سوم، اعلام کرد که یهودیان حق دارند طبق قوانین آباء و اجدادی خود حکومتی از خویش داشته باشند - زمانی که در واقع آفرینش چیز جدیدی نبود، بلکه تأیید مجدد آن چیزی بود که از قبل وجود داشت (یوسفوس، همان، XII صص ۱۳۸-۱۴۴؛ نک. بحث بسیار مهم بیکرمین ۱۹۸۱/۱۹۳۵، صص ۸۵-۴۴).

بدین ترتیب سنن محلی و حکومت بومی در زمان بطلمیوسی‌ان زنده ماندند هر چند که کاملاً زیر نظارت دیوان‌سالاری سلطنتی قرار داشتند و درست از همین روست که واژه "یهودا" بر روی سکه‌های بطلمیوسی شهر یهودا حفظ شده است. در واقع این کلمه کتیبه‌ای روی سکه، به عنوان نام آباء و اجدادی یک گروه محلی و آن هم انحصاراً با خط و زبان محلی، در میان سکه‌های بطلمیوسی خارج از مصر یک پدیده استثنایی و بسیار نادر است (نک. سکه‌های انتشار یافته فنیقی و فلسطینی انتشار یافته توسط مورخولم ۱۹۸۰؛ ۱۹۹۰). پس وجود این کتیبه کاملاً گفته منابع ادبی را تأیید می‌کند که بطلمیوسی‌ان اولیه خواستار آن بوده‌اند که حداقل برخی از سنت‌های بومی سیاسی شهر یهودا که توسط هخامنشیان حفظ شده بود، توسط آنان نیز حفظ شود.

پیوست

اکنون کتاب تازه‌ای در این زمینه به چاپ رسیده است: ی. مشورر و س. قدار، مسکوکات سامریه در سده چهارم پیش از میلاد (انتشارات هنرهای زیبای سکه‌شناسی بین‌المللی، ۱۹۹۱). در این مجموعه ۴۴۰ سکه از سامریه به چاپ رسیده که همگی آن‌ها، نظیر سکه‌های قبلی، متعلق به دوره هخامنشی سده چهارم هستند. سکه‌ها در دو گروه معرفی شده‌اند: (۱) سکه‌هایی که توسط مؤلفان به ضرابخانه سامریه نسبت داده شده‌اند (۱۰۶ سکه) که برخی از آن‌ها قبلاً چاپ شده‌اند و بسیاری از آن‌ها از دفینه نابلس که ذکرش رفت به دست آمده‌اند که رفته‌رفته راه بازار عتیقه‌فروشان را در پیش گرفته‌اند و سرانجام به طور کامل توسط آ. اسپایرو س. هورتر انتشار خواهند یافت؛ و (۲) دفینه دومی که مؤلفان "دفینه سامریه" نامیده‌اند (۳۳۴ سکه) و به طور سالم در یک کوزه کوچک دردار کشف شده‌اند و در این جا به طور کامل به چاپ رسیده‌اند. این دفینه دوم نه تنها شامل سکه‌های ضرب شده در سامریه (۱۸۲ سکه)

بلکه حاوی سکه‌های ضرب شده در فنیقیه و نیز اقتباس‌های آتنی (که برخی شاید در سامریه ضرب شده باشند؟) و نیز تعدادی جواهر است. هر دو گروه از لحاظ وزن، مقدار و عیار نقره، و نقشمایه با نمونه‌های سامریه که قبلاً بحث کردیم مطابقت دارند، هر چند که سکه‌های چهار درآخمایی در آن‌ها نیست و گستره نقشمایه‌ها نیز به نحو غیرقابل درکی بیشتر است و سکه‌های ایرانی و فنیقی و نیز "فلسطینی - عربی" را شامل می‌شود. سکه نبشته‌ها نیز نام‌های تازه‌ای افزون بر آنچه قبلاً کشف شده بود دارند، نظیر Sn (ظاهراً مخفف سنبلط). خط این سکه نبشته‌ها نیز گرچه اکثراً طبق انتظار خط آرامی است، ولی چند نمونه عبری باستانی و حتی دو یونانی نیز در میانشان وجود دارد.

اسکندر در مصر: تداوم یا تغییر

استنلی م. برستاین* - لس آنجلس

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

غلبه منابع یونانی و لاتینی شاید یگانه مسأله‌ای در تاریخ هخامنشی باشد که بیش از هر چیز همگان با آن آشنایی دارند و بیش از همه درباره آن بحث شده است. و البته این مسأله تنها به دوره‌های آغازین تاریخ ایران محدود نمی‌شود، بلکه سراسر تاریخ هخامنشی را دربرمی‌گیرد، چنان‌که سقوط شدید و ناگهانی آن به دست اسکندر و سربازان مقدونی‌اش نیز آن‌چنان در منابع شرقی وجود ندارد که بتواند کمترین توازنی با مثلاً گزارش آریان و سایر منابع کلاسیک درباره پادشاهی اسکندر داشته باشد. مسائل و مشکلات مربوط به انتخاب منابع و میزان اعتبار آن‌ها در این زمینه بسیار مشهور است و من در این جا قصد ندارم چیزی به ادبیات پژوهشی بسیار گسترده در این زمینه بیفزایم. نکته مورد توجه من در این مقاله، "بیرونی بودن" منابع کلاسیک نسبت به جامعه مصر و تأثیر آن بر تفسیرهای محققان درباره نگرش‌های نخبگان بومی مصری نسبت به تهاجم اسکندر است.

منظور من از واژه "بیرونی بودن" در این جا، گرایش حتی معتبرترین منابع کلاسیک برای گزارش رویدادها از "خارج" است، یعنی آن‌ها تنها برداشت‌های یونانی از وقایع را گزارش می‌کنند و توجه - یا توجه چندانی - به مقاصد شرکت‌کنندگان غیر یونانی خود در این حوادث ندارند. یکی از بارزترین نمونه‌های این بدفهمی و

تحریف که معلول همین ناکامی در عدم فهم این خصوصیت منابع کلاسیک است، نقل قول از توصیف روشن این منابع از اجرای مراسم سنتی "شاه جانشین" در بابل سال ۳۲۴ ق.م به عنوان مدرکی مسلم بر وجود یک توطئه نافرجام ناسیونالیستی بابلی علیه حکومت مقدونی است، حال آن که کاهنان بابلی فقط می خواسته اند خطر فال های نامساعد و بدشگون را به اسکندر گوشزد کنند. توضیح روشن آشورشناسان از کارکرد مراسم شاه جانشین، این خطا را برطرف کرد (دی ۱۹۶۱، صص ۱۱۰-۱۰۹؛ اسملیک ۱۹۷۸-۹، صص ۱۰۷-۱۰۰). هدف مقاله من پیشنهاد تجدیدنظر مشابهی در یکی از بنیادی ترین نظریه ها در مطالعات اسکندرشناسی است که در آن اسکندر گویا از طرف نخبگان بومی مصری "منجی" و رهایی بخش مصر از "ستم و سرکوب ایران" دانسته می شده است.

البته طبیعی است که اتخاذ موضعی آشتی جویانه نسبت به نخبگان مصری از سوی اسکندر، سیاست درست و خوبی بوده است. تاریخ تلخ و طولانی مقاومت مصر در برابر حکومت ایران کمی پیش از تهاجم اسکندر به آسیا پایان یافت، تاریخی که دارای دو مرحله ی سرکوب شدید بود، یکی در ۳۴۳ ق.م. که اردشیر سوم هخامنشی پس از نیم قرن استقلال دوباره مصر را تسخیر کرد، و دیگری احتمالاً در میانه دهه ۳۳۰ ق.م. با سرکوب شورش خَبَش. شاید یک گواه بسیار نیرومند از وجود واکنش بعد ضد ایرانی در مصر، تصمیم "مازاک" آخرین شهر ایرانی مصر باشد که شهر بی خود را بدون جنگ تسلیم اسکندر کرد، که علت آن احتمالاً عدم اطمینان او به حمایت مردم مصر بوده است (همیلتون ۱۹۷۳، ص ۷۴). فهرست متنوعی از اعمال اسکندر که توسط محققان ارائه شده است نیز نشان می دهد که او از این احساسات ضد ایرانی آگاه بوده و به خوبی از آن بهره برداری کرده است. مثلاً با آن که اسکندر چنان که اغلب ادعا شده است^۱، احتمالاً در ۳۳۲ به عنوان شاه مصر تاج گذاری نکرده بود، اما

۱- نک. تردیدهای ارنست بادیان (۱۹۸۵، ص ۴۳۳ پانویست ۱). اعتقاد به تاج گذاری اسکندر مبتنی بر وجود یک لقب تشریفاتی به سبک مصری برای اوست (نک. ویلکن ۱۹۳۲، ص ۱۱۴). با این حال، ارزش این لقب اسکندر به عنوان مدرکی از تاج گذاری او با دو واقعیت تضعیف می شود: اولاً شاهانی که چنین تاج گذاری هایی نداشته اند، مانند فیلیپ سوم و اسکندر چهارم نیز دارای چنین لقبی بوده اند؛ و ثانیاً اعتباربخشیدن بی سابقه به این لقب اسکندر با سه نام تأیید شده

شاید با خواندن کتاب هرودوت راهنمایی‌هایی یافته (باورسوک ۱۹۸۹، صص ۴۱۱-۴۱۰) و برای گاو آپیس قربانی کرد، همان ایزدی که یونانیان باورمی داشتند که ایرانیان آن را رنج داده و از آن بدتر آن را مسخره کرده‌اند؛ چنان‌که در هرئوتیس نیز تصویری از او کشیدند که در حال قربانی برای گاو بوخیس است (پورتر و موس ۱۹۳۷ [= ۱۹۲۷] ص ۱۵۸). به علاوه در گرنک (پورتر و موس ۱۹۲۹، صص ۴۴-۴۵) و در لوکسور^۲ ساختمانی به نام اسکندر وجود دارد. مهم‌تر از همه آن‌که ادعا شده است که لوپا کمک مصریان بومی به سبک سنتی مصر به تجدید سازمان اداری در آن کشور پرداخت و مصریان را در آن به مقامات مهم و برجسته غیرنظامی گماشت. سرانجام، چنان‌که از چاپ اخیر پایروسی معلوم شده است، گام‌هایی برای حفاظت معابد مصری از آلودگی در برابر مراسم ناپاک و نجس برداشت (ترنر ۱۹۷۴، صص ۲۴۲-۲۳۹). تأیید کامیابی این سیاست را در استقبال گرم مصریان در سال ۳۳۲ ق.م. از اسکندر، و در پیوستن مقامات بلندپایه مصری، مانند سردار نکتانبو، و کاهن سومتوتفناخت به اسکندر و هدف‌های مقدونیان می‌یابیم که هر دو از هواداران ایران بودند ولی در شمار هواداران اسکندر درآمدند - به‌ویژه گویا سردار در نبرد ایسوس در کنار ایرانیان جنگیده بود (بریان ۱۹۸۸a، ص ۱۵۵). بنابراین، ظاهراً این نتیجه‌گیری خوش‌بینانه اولریش ویلکن (۱۹۳۲، ص ۱۳۱) موجه است وقتی می‌نویسد هنگامی که اسکندر مصر را ترک می‌گفت «مهر مصریان را با خود داشت که احساس می‌کردند از بار سنگینی که اوخوس [اردشیر سوم] با فتح مجدد مصر بر دوششان نهاده بود آزاد شده‌اند.»

با این همه یک نظریه منطقی لزوماً نظریه‌ای درست و معتبر نیست. تفسیرهای مشابهی در مورد واکنش‌های آسیایی‌ها در برابر یونانیان و اسکندر را «رهایی‌بخش» خود دانستن نیز مدت‌ها است که با شکاکیت روبه‌رو شده است. احتمالاً همین شکاکیت در مورد تفسیرهایی که از نگرش‌های بابلیان نسبت به اسکندر شده نیز صادق است، زیرا اخیراً متونی میخی انتشار یافته‌اند که نشان می‌دهند داریوش سوم

→ متفاوت هوروس و دو نام اول و کوچک (نک. بکرات ۱۹۸۴، صص ۱۱۷ و ۲۸۶-۲۸۵). واقعیت دوم بخصوص اهمیت دارد چون نمایانگر فقدان یک شکل ثابت از لقب اسکندر است که احتمال تاج‌گذاری او را ناممکن می‌سازد.
۲- پرستشگاه اسکندر در لوکسور، توسط عبدالرازق در ۱۹۸۴ به چاپ رسیده است.

پیش از نبرد گائوگاملا از حمایت قاطع طبقه بالای روحانیت بابل برخوردار بوده است^۳، و گرمی استقبال از اسکندر در بابل به علت سیاست آشتی‌جویانه عمدی او در حرکت به سوی بین‌النهرین پس از نبرد گائوگاملا بوده است.^۴ بالیدن "سومتوتفناخت"، کاهن بزرگ مصری، به پشتیبانی پیشین خود از ایران مدرک روشنی است از نگرش‌های مشابه مصریان نسبت به ایران پیش از تهاجم اسکندر، حال آن‌که واکنش شدید ایران در برابر تلاش آمونتاس برای یورش به مصر کمی بعد از نبرد ایسوس (کوئیتوس کورتیوس ۱۷، ۱، ۲۳-۳۲) حاکی از آن است که سرمشق سرنوشت مدافعان وفادار شهرهای صور و غزه شاید مؤثرتر از وحشت از بی‌اعتمادی به مردم مصر در تصمیم مازاک برای کنار آمدن با اسکندر تأثیر داشته است. و مهم‌تر از همه، سه مدرک دیگر است: قطعه‌ای از "مانه‌تو" (FGrH 609 F10 = یوسفوس، ۱ Contra Apionem، صص ۲۵۲-۲۲۸)، خرده‌سفال مکتوب به زبان دموتیک که اخیراً انتشار یافته است، و نیز بخشی از به اصطلاح "لوحه سنگی شهرب"، همگی نمایانگر آن‌اند که اعمال اسکندر در مصر آن‌چنان که معمولاً انگاشته شده است با مصریان مناسب نبوده است، و نگرش مصریان نیز نسبت به او پس از فتح کشورشان کماکان با تردید و تزلزل همراه بوده است.

نخست به "مانه‌تو" می‌پردازیم: مانه‌تو در قطعه ۱۰ ظاهراً با نقل داستان "خروج جمعی یهودیان از مصر" به مصریان پیشنهاد نوعی مهاجرت گروهی. داستان بسیار و به سرعت خلاصه شده است.

پادشاهی به نام "آمنوفیس"، احتمالاً "آمن هوتپ" سوم، که می‌خواهد به دیدار خدایان نایل شود، در این باره نظر مرد خردمندی را می‌پرسد که او "آمنوفیس پائاپیس" یعنی "آمن هوتپ" پسر "هاپو" است که به وی توصیه می‌کند مصر را از

۳- این نکته تلویحاً از پیشگویی مربوط به شکست اسکندر در "رویدادنامه دودمان‌های شاهی" پیداست (گریسون ۱۹۷۵ب، ص ۳۴ ستون ۳ سطور ۲۲-۱۲). سوزان شروین وایت (۱۹۸۷، ص ۱۱) نظر مخالفی دارد و معتقد است که گنجاندن پیشگویی شکست اسکندر در این رویدادنامه مسلماً با این فرض بهتر قابل توضیح است که متن مربوطه در واقع تجدید چاپی است در دوره سلوکی از یک متن قدیمی‌تر.

۴- تلاش اسکندر برای کاهش وحشت بابلیان از اشاره‌ای که در یک خاطرات روزانه نجومی بابلی درج شده معلوم می‌شود، که اسکندر گویا قبل از ورود به بابل، تاراج شهر سیبار را ممنوع کرده بود (زاکس و هونگر ۱۹۸۸، ص ۱۷۹).

جذامیان و سایر افراد نجس و آلوده [یعنی یهودیان] پاک سازد. شاعر بنابراین سفارش همه این افراد را در یک معدن سنگ جمع و زندانی می‌کند. اما ناگهان متوجه می‌شوند که در میان آنان، نادانسته کاهنان "ر" خدای خورشید هم بوده‌اند. پیشگو از ترس خشم خدایان به علت بدرفتاری با کاهنان، پیشگویی می‌کند که جذامیان و متحدان بیگانه آنان مدت ۱۳ سال بر مصر حکومت خواهند کرد، و آن‌گاه پس از نوشتن پیشگویی شوم خود در یک کتاب، خودکشی می‌کند. بعداً، رهبر جذامیان که کاهنی است به نام "اوسارسیف" که پایتخت سابق هوکسوس به عنوان وطن جدید به آن‌ها بخشیده شده است، از نوادگان هوکسوس دعوت می‌کند از پایتخت جدید خود اورشلیم به مصر برگردند. آمنوفیس در آغاز برای مقابله با آنان با سپاه خود تا پلوزیوم پیشروی می‌کند^۵، اما از ترس پیشگویی پیشگو، بدون نبرد به ممفیس عقب‌نشینی می‌کند و سپس همراه دربار خود و گاو آپیس و سایر جانوران مقدس به حبشه می‌گریزد. آن‌گاه جذامیان و نوادگان هوکسوس به مدت همان ۱۳ سال پیش‌بینی شده بر مصر حکومت می‌کنند و در این مدت سراسر کشور در وحشت تاراج معابد، کشتن و خوردن حیوانات مقدس و اخراج کاهنان از بتکده‌های خویش به سر می‌برد، تا آن‌که آمنوفیس و پسرش ستوس / رامسس از تبعید برمی‌گردند و مصر را نجات می‌دهند. حل معماهای مطرح شده با این متن مدت‌های درازی است که محققان زیادی را به خود مشغول داشته است، از جمله اولریش ویلکن (۱۸۹۷، صص ۱۵۲-۱۴۸)، ریمون وی (۱۹۱۸، صص ۱، ۹۴-۱۴۵)، مارتین سراون (۱۹۳۸، صص ۲۲-۱۹)، ژ. یویوت (۱۹۶۳، صص ۱۴۲-۱۳۶) و دانلدرد فورد (۱۹۸۶، صص ۲۸۳-۲۸۲). گرچه بیشتر پرسش‌ها هنوز بی‌پاسخ مانده‌اند، توافقی عمومی در دو نکته زیر وجود دارد. نخست آن‌که منبع مانه‌توکار اصیلی بوده که در مصر نوشته شده و از لحاظ خصوصیات به "متون پیشگویی" نظیر پیشگویی نفرتی دوران "پادشاهی میانه" و ندای غیبی پوتر در دوره هلنیستی شباهت داشته است. ثانیاً، جنبه‌های ضد یهودی بندهای مانه‌تو معرف جوش خوردگی ثانوی با متنی است که مضمون آن از زمان پادشاهی میانه مضمون مأنوسی بوده و بخصوص پس از اخراج هوکسوس توسط بنیادگذاران سلسله هجدهم به مضمون مسلط تبدیل

۵- یوسفوس (Contra Apionem 1274) به پلوزیوم به عنوان محل شکست آمنوفیس اشاره کرده است.

شده است، یعنی از زمانی که تهاجم از شمال دورانی از آشوب در مصر پدید آورده که تنها با ظهور یک شاه منجی از جنوب به پایان رسیده است.

در مورد تاریخ کمابیش دقیق منبع مانه تو توافق کمتری وجود دارد، اما سه نکته مؤید آن است که این تاریخ به سال‌های بلافاصله پس از فتح مصر توسط اسکندر در ۳۳۲ ق.م. بسیار نزدیک بوده است. اولاً، نقش غالب آمن‌هوتپ، پسر هاپو، در متن مؤید تاریخی نزدیک به تاریخ مانه تو در اواخر قرن چهارم یا اوایل قرن سوم ق.م. است، چون آیین پرستش آمن‌هوتپ پس از قرن‌ها گمنامی و فراموشی در اوایل دوره هلنیستی دوباره زنده شده و مورد توجه قرار گرفته است (ویلدونگ ۱۹۷۷، صص ۹۷-۹۲). ثانیاً، همان‌گونه که مارتین براون (۱۹۳۸، صص ۲۱-۲۰) برای نخستین بار متذکر شده است، اعمال شاه آمنوفیس گزارش شده توسط مانته تو، قطعه ۱۰ - تلاش نافرجام برای رویارویی با حمله جذامیان و متحدان آنان در پلوزیوم، عقب‌نشینی به ممفیس بدون تن دادن به نبرد، و فرار شاه و دربار او با همه حیوانات اصلی مقدس و خزانه شاهی به اتیوی - آشکارا الگوبرداری شده از اعمال نکتانبوی دوم در زمان فتح مجدد مصر توسط اردشیر سوم در پایان سال ۳۴۳ ق.م. هستند.^۶ در نتیجه، این شباهت‌ها نمایانگر بیدار شدن این امیدند که همانند داستان جذامیان، این دوره آشوبی که با پیروزی اردشیر آغاز شده است همان‌گونه با بازگشت یک شاه رهایی‌بخش از تبعید در اتیوی، یعنی نکتانبوی دوم و/یا پسر او، به پایان خواهد رسید.^۷ ثالثاً این شباهت‌ها در عین حال بدان معناست که دوره سیزده ساله ذکر شده در قطعه ۱۰ مانه تو برای فرمانروایی جذامیان و متحدان ایشان، بایستی مطابقت داشته باشد با طول زمان آشوب‌هایی که با فرار نکتانبو به نوبیه آغاز شده است.^۸ بسته به این‌که آیا مؤلف متن دوره تبعید نکتانبو را از زمان پیروزی اردشیر از ۳۴۳ ق.م. محاسبه کرده باشد یا از زمان ترک نهایی مصر علیا در دو سال بعد (لوید ۱۹۸۸، ص ۱۵۹)، به هر روی

۶- نک. دیودوروس XVI ۴۸-۴۷، ۵۱؛ مانه تو FGh, 609F3C.

۷- بزرگ‌ترین پسر نکتانبوی دوم در واقع احتمالاً در زمان سلطنت اسکندر بزرگ از تبعید بازگشته است: نک. کلا ۱۹۵۱، صص ۱۴۸، ۱۵۲-۱۵۱.

۸- براون (۱۹۳۸، ص ۲۰) این نکته را دریافت ولی نتوانست به نتیجه‌گیری مناسب بپردازد، جز آن‌که این دوره «تقریباً به درازی... حکومت ایران پس از فرار نکتانبو بوده است.»

می‌توان گفت که تاریخ تألیف منبع مانه‌تو زمانی میان ۳۳۱ و ۳۲۹ ق.م. بوده است. البته فقط خیال‌پردازی‌های روایت بعدی عوام که اکنون در قصه اسکندر تجلی یافته بود، اسکندر را تجلی همان پیشگویی و پسر نکتانبوی دوم می‌انگاشت (براون ۱۹۳۸، صص ۲۵-۲۲). به هر روی، گیریم که حتی چنین بود، ظهور اثری مانند منبع مانه‌تو بلافاصله پس از تسخیر مصر توسط اسکندر نشانه آن است که دست‌کم از برخی از نخبگان مصری در مورد حکومت مقدونی نوزهم‌زدایی بشیده بود. و این تا اندازه زیادی معلول مالیات‌های سنگین و ظالمانه‌ای بود که کلتومینس نائوکراتیسی بلافاصله پس از عزیمت اسکندر از مصر برقرار کرد. با این حال، دلایلی در دست است که دلسردی از رفتار خود اسکندر در مصر نیز در این میان سهم داشته است. منبع اصلی ما در مورد رفتار و سازماندهی اسکندر در مصر، آریان (آناباسیس III، ۵، ۱-۶) است:

او آن‌گاه برنامه‌های خود برای مصر را به اجرا گذاشت؛ دو مصری به نام‌های "دولواسپیس" و "پتی‌سیس" را به مقام [استانداری] nomarch برگماشت و کل مصر را میان آن دو تقسیم کرد... مقام فرماندهی پادگان‌ها را به یاران مخصوص خود سپرد: پانتالئون پودنایی به فرماندهی پادگان ممفیس و پولمون پسر مگاکلس پلایی به فرماندهی پادگان پلوزیوم منصوب شدند... حکومت بر کشور همسایه یعنی لیبی به آپولونیوس پسر خارینوس رسید، و حکومت بر عربستان در نواحی "هروئون پولیس" به کلتومینس نائوکراتیسی سپرده شد. اسکندر به استانداران دستور داد در قلمروهای خود بنابر آداب و رسوم باستانی حکومت کنند، اما در اخذ خراج کوتاهی نکنند و پس از وصول آن‌ها را به خود او بپردازند... گفته شده است که او حکومت بر مصر را میان مقامات بسیاری تقسیم کرد زیرا شدیداً تحت تأثیر ویژگی و قابلیت دفاعی آن‌جا قرار گرفته بود و صلاح نمی‌دانست فرمانروایی بر کل مصر را به یک نفر بسپارد.

روی هم‌رفته همه محققان با ارزیابی کلی آریان از مقاصد اسکندر در طراحی سازماندهی مجدد اداره مصر موافقت دارند، و اگر آخرین عبارت آ.ب. بازورت (۱۹۸۸، صص ۲۳۴) در این زمینه را ملاک قرار دهیم، فقط می‌افزاید که «اسکندر وانمود می‌کرد... با تمایلات ملی‌گرایانه مصریان موافقت دارد» و این کار را با انتصاب «دو مصری بومی، دولواسپیس و پتی‌سیس، انجام داد و اداره امور مدنی مصر را به ایشان

سپرد که اکنون دوباره همانند دوران کهن به دو قلمرو تقسیم شده بود». با این حال تاکنون به دو ضعف مهم این تفسیر توجهی نشده است. یکی آنکه، به قول یانوش [ژانوس] هارماتا (۱۹۶۳، صص ۲۱۳-۱۹۹)، نه تنها سازماندهی مصر توسط اسکندر در طراحی کلی همان نسخه بدل دوره‌ی پیشین فرمانروایی ایران بود، بلکه یکی از این "استانداران بومی" او یعنی "دولوآسپیس" [دولوآسپ] نامی ایرانی داشت (همان، صص ۲۰۸) و این نشان می‌دهد که برخلاف تصور آریان او مصری نبوده بلکه یک ایرانی، یا احتمالاً ایرانی مصری مآب، بوده است نظیر همان بحثی که ژرژ پوزنه (۱۹۳۶، صص ۳۵-۲۴، ۱۷۸-۱۷۹) نیز انجام داده است. نکته دوم، همان‌طور که ویکتور ارنبرگ (۱۹۲۶، صص ۴۹-۴۸) متذکر شده، استفاده آریان از واژه nomarch است. زیرا این واژه در زبان یونانی به معنای فرماندار یکی از ۴۲ ناحیه محلی است که مصر به طور سنتی به آن تقسیم می‌شد، و بنابراین به کاربردن این اصطلاح در مورد مقام‌های دولوآسپ و پتی‌سیس احتمالاً اشتباه است، چون وظایف مقام آنان برابر با "شهرَب‌های" قدیم ایران در مصر بوده است. اکنون با انتشار یک خرده سفال مکتوب به زبان دموتیک که از ممفیس به دست آمده معلوم می‌شود که نظریات هارماتا و ارنبرگ درست بوده است، زیرا در آن از "پتی‌سیس" با عنوان "شهرَب" یاد شده است: (P3-di- 'Ist P3 ihstrpny یعنی: "پدی‌سه شهرَب").^۹ بنابراین، روی هم رفته این ملاحظات حاکی از آن است که اسکندر، غیر از تقسیم کوتاه‌مدت مصر به دو شهری، تا اندازه زیادی سازمان اداری مصر را همان‌گونه که در سال ۳۳۲ ق.م. تحویل گرفته بود دست‌نخورده باقی گذاشت.^{۱۰}

۹- ه.س. اسمیت ۱۹۸۸، صص ۱۸۶-۱۸۴. متن مورد اشاره عبارت است از ۴ کلمه پایان دو سطر: «... 3sh (?) / gstr sr (t) P3-di- 'Ist P3 ihstrpny...» (اسکندر / ... پدی‌سه‌ی شهرَب). نظر اسمیت آن است که سطر دوم را می‌توان به شکل‌های گوناگون زیر درک کرد: "پدی‌سه ی / به / برای / از لحاظ / شهرَب" با این فرض که کاتب حرف اضافه n میان نام پدی‌سه و حرف تعریف معین P3 را از قلم انداخته است. البته این فرض ناممکن نیست اما غیرلازم است، چون یگانه استدلال اسمیت آن است که "تاکنون هیچ نام مصری با عنوان شهرَب دیده نشده است". حذف نام اسکندر در یک طومار به معنای آن نیست که او به عنوان شاه تاج‌گذاری نکرده است بلکه تنها نشانه بی‌نظمی‌هایی در تحریر اسامی فرمانروایان بیگانه در مصر در دوره هلنیستی است (نک. ری ۱۹۷۶، صص ۱۷-۱۸ پانوشنت).

۱۰- این تجربه در پی کناره‌گیری "پدی‌سه" و تبدیل "دولوآسپ" به یگانه شهرَب پایان یافت (آریان، آناباسیس III ۴؛ نظیر هلموت پروه [۱۹۲۶، II صص ۱۸-۳۱۷]، به نظر من واژه ἀπεπαμμένου به معنای "کناره‌گیری" است نه "خودداری"). این تفسیر از سازماندهی مصر توسط اسکندر در عین حال دارای این امتیاز است که درک اشارات منابع را

این تداوم به سازمان اداری مصر محدود نشد. اشاره آریان (آتابسیس III، ۴، ۴) به دستور اسکندر به کلثومنس نائوکراتیسی مبنی بر اخذ خراج از فرمانداران [نومارخ‌ها] بدان معناست که او نیز خود نظام مالیاتی موجود را برعهده داشته و رعایت می‌کرده است.^{۱۱} مدرک فاشگرانه دیگر قطعه‌ای است در "لوحه سنگی شهرب" که کتیبه‌ای است به خط هی‌پروگلیف حاوی گزارش احسان‌های بطلمیوس یکم در ۳۱۱ ق.م به معبد "هوروس بوتو" که درباره بطلمیوس می‌نویسد «... سرزمین پاتانوت را از امروز برای همیشه... همراه با هر چه بر آن افزوده شده بود از هدایای شاه، خَبَش، سرور دو عالم که تا ابد زنده بماند، به هوروس برگرداند» (ست ۱۹۰۴، صص ۱۱ و ۱۹).^{۱۲} سرزمین مورد اشاره احتمالاً ملکی بوده که خَبَش در زمان قیام خود علیه ایران در اوایل دهه ۳۳۰ به معبد "هوروس بوتو" اهدا کرده بوده و سپس ایرانیان بعد از سرکوب وی آن را مصادره کرده بوده‌اند. با این حال، این واقعیت که معبد هنوز تا سال ۳۱۱ ق.م ملک خود را تصاحب نکرده بوده است، فقط بدان معناست که اسکندر نه تنها امور مالی و اداری کشور را در سال ۳۳۲ دست‌نخورده نگاهداشته، بلکه این حرکت او به روحانیون مصری نشان می‌دهد که قصد بازگرداندن دارایی‌ها و املاک و عایدات از دست رفته آنان در زمان ایرانیان را نیز نداشته است. بنابراین، توهم‌زدایی نخبگان مصری از حکومت مقدونی که در آغاز با اسکندر همکاری کرده بودند، مانند "پدی‌یسه" که از مقام شهری مصر سفلا کناره‌گیری کرد^{۱۳}، امر تعجب‌آوری نیست. چنان‌که پیدایش امید دوباره به حکومت بومی و بازتاب آن در منبع قطعه ۱۰ مانه‌تو نیز شگفت نیست.

کشفیات آینده شاید در جزئیات آنچه گفته شد تغییراتی بدهند، اما طرح کلی آن

→ بدون آن‌که کلثومنس نائوکراتیسی را در دهه ۳۲۰ ق.م شهر بدانیم آسان‌تر می‌سازد (نک. پروه ۱۹۲۶ ج II ص ۲۱۰ [ذیل Kleomenes]).

۱۱- مدرک مربوط به حفظ مسکوکات برنجی شهری موجود در مصر توسط اسکندر را در این مأخذ ببینید: پرایس ۱۹۸۱، صص ۳۲۰-۳۲۳؛ ۱۹۸۵، صص ۲۴۴-۲۴۵.

۱۲- ترجمه "لوح سنگی شهرب" به نقل از پوان ۱۹۲۷، ص ۳۱ آمده است.

۱۳- خرده سفال مکتوب ممفسی نشان می‌دهد که پدی‌یسه و شهری او در مصر سفلا بوده است. و اگر چنان‌که هارماتا می‌گوید (۱۹۶۳، صص ۲۰۸-۲۰۹) او به خاندانی از ناخدایان شهر هراکلیوپولیس تعلق داشته، این امر دور از انتظار نیست.

پیداست و تغییری نخواهد کرد. محققان سنتی نگرش و رفتار محرمانه اسکندر نسبت به خدایان مصری و انتصاب مصریان بومی به مقامات حکومتی مصر را دلیلی بر سیاست جدید علاقه و همکاری با نخبگان مصری تفسیر کرده‌اند که بطلمیوسی‌ان این سیاست را رها کرده و با نتایج فاجعه بار آن رویه‌رو شده‌اند. مطالعات اخیر درباره اعمال اسکندر در جاهای دیگر امپراتوری او این‌گونه تفسیرها را بی‌اعتبار ساخته‌اند و به جای آن بر تداوم میان رژیم اسکندر و رژیم پیشین هخامنشیان تأکید می‌شود. مدارک مورد بحث در این مقاله نشان می‌دهند که این نکته در مورد اعمال او در مصر نیز صادق است. بدین سان، در مورد فتح مصر توسط اسکندر شاید درست‌تر آن باشد که بگوییم پایانی بوده است بر داستان شاهنشاهی هخامنشی نه آغاز قلمروها و سلسله‌های هلنیستی.

درباره خاطره به جامانده از هخامنشیان و اسکندر در ایران

یوزف ویزه هوفر* - برلین

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

۱- خاطره و بازتاب سلطنت شاهان هخامنشی در روایات و حافظه‌ی تاریخی سلوکی‌ها، پارت‌ها و ساسانیان در ایران

از مدت‌ها پیش به این نکته اشاره شده که مادها و هخامنشیان در آن چیزی که به "تاریخ ملی ایران" موسوم شده، یعنی آنچه که در اواخر دوره ساسانیان به عنوان فرهنگ و سنت تاریخی ایرانیان کم و بیش نهادینه شد و جنبه رسمی به خود گرفت، جای چندانی ندارند.^۱ یارشاطر در این رابطه به درستی تأکید کرده که گام تعیین‌کننده در جهت این "نسیان تاریخی" به احتمال زیاد در دوره پارتی‌ها برداشته شد، چون از ساسانیان، که در بسیاری موارد احترام خود را به "اسلاف" خویش در فارس اعلام کرده و آنان را بزرگ داشته بودند (نک: بانین) توقع می‌رود که سنت‌های هخامنشی را زنده و فعال کنند، نه این‌که آن‌ها را به فراموشی بسپارند (یارشاطر ۱۹۸۳). کارشناسان در ارتباط بانوع و نحوه این فراموشکاری، بیش از هر چیز به این احتمال می‌اندیشند که سنت‌های کیانی (حماسی) شرق ایران - با توجه به گنجینه‌ای از سنت‌های مشترک تاریخی که حتی از دوران قبل از هخامنشیان هم وجود داشته - در دوران اشکانی، سنت‌های بومی جنوب غربی ایران را جذب و هضم کردند و یا جانشین آن‌ها

*- Josef Wiesehöfer

۱- نک. به‌ویژه: یارشاطر ۱۹۷۱ و ۱۹۸۳؛ همچنین نک: ویزه هوفر ۱۹۸۶ا و نیولی ۱۹۸۹، ص ۱۱۵.

شدند.^۲ این تحلیل بدون شک از نظر اساسی و کلی مطلب مورد بحث را به درستی توضیح می‌دهد، اما جزئیاتی از موضوع هنوز ناروشن می‌ماند، چون هر چه باشد پارتی‌ها هم آگاهی اندک و جسته و گریخته‌ای از هخامنشیان داشتند؛ و افزون بر این، ضروری است که تاریخ پس از هخامنشیان پارس را در چهارچوب این تحلیل کلی دقیق‌تر تعریف کنیم. نخست به مطلب اخیر می‌پردازیم: نتایج تحقیقات جدید روشن کرده که پارس [Persis] پس از اسکندر برای مدتی دراز تقریباً به صورت بلامنازع زیر سلطه و سیطره مقدونی‌ها، یعنی سلوکی‌ها ماند و فرمانروایانی که در آن جا (از آغاز قرن دوم قبل از میلاد) به نمایندگی از طرف سلوکی‌ها حکومت می‌کردند (فروه‌تره‌گا *fratrakā*) تنها اندکی قبل از فتح این مناطق به دست پارتی‌ها (حدود ۱۴۰ قبل از میلاد) توانستند استقلال خود را به دست آورند.^۳ ارثیه دوران هخامنشیان در رفتار این فرمانروایان چه بازتاب و نمودی داشت؟ این نمود قطعاً در طرح ادعاهای بلندپروازانه شاهنشاهی نبود، چون آنان نه این عنوان را بر خود نهادند و نه از نشانه‌های ویژه شاهنشاهی هخامنشی (کلاه شاهی *tiaarorthē*، کمان شاهنشاهی و امثالهم) استفاده کردند. و احتمالاً همین "میان‌روی" آنان در جاه‌طلبی‌هایشان بود که پارت‌ها را بر آن داشت تا این فرمانروایان محلی را به عنوان *mlk* [ملک = شاه] حفظ کنند و مقام و موقعیتشان را از آن‌ها بازنستانند. این‌که این "بزرگان" (که شاید هم از اعقاب، هر چند ناخالص و مخلوط شده، هخامنشیان بودند؟) چه آگاهی و شناخت دقیقی از هخامنشیان داشتند، مسأله‌ای است که با توجه به نبود سنت تاریخ‌نویسی ایرانی - در مقایسه با سنت تاریخ‌نگاری یونانی - و با توجه به کمبود روایات کلاسیک باقی‌مانده از این دوره، تنها به صورت ناقص قابل تعیین است. در مورد دلایل معدود بودن روایات ایرانی که از آن دوره به صورت کتبی باقی‌مانده هم باید یادآور شویم که استفاده از خط میخی از قرار معلوم در همان اواخر دوران هخامنشیان به تدریج منسوخ شد و اسناد و مدارکی که به این خط

۲- نک به مراجع مذکور در شماره ۱. اما مری بویس (۱۹۵۴، ص ۴۹؛ ۱۹۵۵، ص ۴۷۴؛ ۱۹۸۳، ص ۱۱۶۱) برخلاف نظریه فوق‌الذکر تلاش دارد این تحول را به دوره‌ی ساسانیان نسبت دهد. اما این تلاش با توجه به ادامه سنت‌های جنوب غربی ایران توسط این سلسله‌ی پارسی (نک: پایین) قابل توجه نیست.
۳- ویژه هوفر ۱۹۸۸ و ۱۹۹۴.

نوشته شده بود به نحوی روزافزون برای معاصران "ناخوانا" شده بود. اگر بپذیریم که خط آرامی جای خط میخی را گرفته^۴ و نتیجتاً نوع مطالب نوشتاری نیز تغییر یافته بود، در این صورت می‌توان - با توجه به این که افزون بر آنچه ذکر شد، تخت جمشید نیز تخریب شده و منطقه پارس هم غیرمستقل و وابسته به حکومت مرکزی سلوکی‌ها بود - این احتمال را قابل قبول دانست که اصولاً نگارش مطالب در آن دوره، در مقایسه با دوره‌ی هخامنشیان، از اهمیت (باز هم) کمتری برخوردار بوده است. اگر افزون بر این‌ها، نتایج "تاریخ شفاهی" و "سنن شفاهی" را نیز از نظر داشته باشیم^۵، می‌توان به این نتیجه رسید که حتی در خود دوره‌ی "فرتره‌کا" هم شناخت از روابط و مناسبات تاریخی دوران هخامنشیان، ناچار، ناقص و جسته گریخته بوده است. «روایات تاریخی... به اشخاص، اشیاء و رویدادهایی توجه دارند که هر یک به خودی خود و یا با توجه به تأثیر آن بر زمان حال، غیرعادی و فوق‌العاده و نتیجتاً جالب و شایسته حفظ و یادآوری محسوب می‌شود؛ چنین روایتی کنجکاو ناشی از این فوق‌العادگی را ارضا می‌کند و پاسخگوی پرسش‌های مربوط به چگونگی‌ها و چرهای است» (Raaflaub 1988:221). مشخصاً می‌توان پذیرفت که: نام شاهان هخامنشی بدون شک شناخته شده بود؛ این واقعیتی است که نام فرمانروایان پسا هخامنشی در پارس (ῥιτξῶτρ, δ'ῆγιν) [اردشیر، داریوش] آن را ثابت می‌کند.^۶ مبانی جهان‌بینی شاهنشاهی هخامنشی نیز قطعاً بر آنان معلوم بوده است، این واقعیت نیز با توجه به مراجعه دوباره ساسانیان به آریای دوران هخامنشیان^۷ و همچنین خویشاوندی تصورات ساسانیان از یک شاه آرمانی با ایده آرمان پادشاهی در دوره هخامنشیان قابل اثبات است.^۸ گنجینه روایات شفاهی نیز قطعاً مجموعه بزرگی از افسانه‌ها و داستان‌های اسطوره‌ای را شامل می‌شد که بر سر زبان مردم بود؛ و نیز بدون شک

۴- درباره کتیبه مقبره داریوش به خط آرامی و به زبان پارسی متعلق به اواخر دوره‌ی هخامنشیان. نک: ویزه هوفر ۱۹۹۴.

۵- مرجع تعیین‌کننده در این مورد: (Hsg.) 1988. Vansina 1985; vgl. auch v. Ungern-Sternberg & Reinau.

۶- Agram 1986: 162ff.؛ درباره اسامی: Sundermann 1986: 293.297. Kellens & Pirart (1988). اتفاقاً همین دو نام سلطنتی^۷ (به گفته 1982; Schmitt 1977b) را نشانه آشکار تجلی رابطه [فرتره‌کا] با سنت اوستایی کهن می‌دانند.

۷- در این مورد نک: پژوهش‌های متعدد نیولی، به ویژه 1987a و b و نیز 1989.

۸- جمع‌بندی در این باره: سانیسی وردنبورخ ۱۹۸۵، ص ۴۵۹.

گنجینه‌ای از "الگوهای داستانی" وجود داشت که در هر یک از آن‌ها تغییر و تبدیل و پُرکردن جای پهلوانان و رویدادها و موضوعاتِ داستان با اشخاص و ماجراهای تاریخی (جدید) امکان‌پذیر بود.^۹ یکی از علل این‌که شناخت عامه از کورش و جانشینان او تدریجاً و پیوسته کاهش یافت و یا شکل دیگری به خود گرفت را می‌توان، افزون بر سایر عوامل مؤثر در ایجاد تغییر و تحول در فرهنگ‌های شفاهی، همین امر، یعنی تغییر و جابجایی شخصیت‌ها، وقایع و جزئیاتِ تاریخی و جانشین شدن رویدادها و اشخاص و جزئیات حاشیه‌ای به جای آن‌ها دانست.^{۱۰} در این جا مطلب دیگری نیز روشن می‌شود: حداقل در قشر بزرگان سیاسی پارس در دوره سلوکیان و پارت‌ها، حس خودباوری و اعتماد به نفس، از موضع ضد یونانی یا ضد مقدونی تغذیه نمی‌شد، دست‌کم این‌که پارس [Persis] از نظر سیاسی هرگز "کانون مقاومت ضد هلنیسم" نبود (ویزهوفر ۱۹۹۴، در رد نظر ادی ۱۹۶۱). اما از طرف دیگر: علی‌رغم فقدان وجود طرحی کلی از یک "دین دولتی" (قابل مقایسه با مسیحیت در واپسین مرحله امپراتوری روم) در ایران دوره هخامنشی تا ساسانی^{۱۱} و علی‌رغم این واقعیت که نوع برخورد و رفتار شاهان ایرانی با ملت‌های شکست خورده و دین و مذهب آن‌ها، همیشه صرفاً سیاسی [ونه‌ایدنولوژیک] بود، حمایت شاهان از دین زردشت قابل انکار نیست. در این راستا، در وهله نخست زردشتی‌گری دینی^{۱۲} و مبتنی بر اصول رایج در دوره پس از زردشت پیامبر، به زردشتی‌گری شاهان هخامنشی تبدیل گردید که "موبدان" مبلغ آن بودند. این زردشتی‌گری سنت‌های

۹- همان‌جا: 463. به عقیده این کارشناس روایات ملی از نوع هخامنشی هم خود ماهیتاً دست دوم بودند و توان مقاومت کافی در برابر تغییر شکل و محتوا را نداشتند. نمونه‌ای از روایات ملی قدیمی را می‌توان مثلاً در نام یکی دیگر از فرمانروایان فارس، یعنی *mnčtry* مشاهده کرد نیولی ۱۹۸۹، ص ۱۲۵.

۱۰- در رابطه با کوروش - با توجه به وجود گنجینه مشترک یا مشابهی از "اسطوره‌های سلطنتی" - می‌توان گفت که این شخصیت پس از دوره هخامنشیان با شخصیت اعضای خاندان سلطنتی کیانیان و به ویژه با شخصیت کیخسرو (یارشاطر 1983:398) ادغام شد و درهم آمیخت. کوروش در روایات و سنن زردشتی - از قرار معلوم تحت تأثیر عوامل یونانی - بابلی و یهودی - رستاخیز دوباره‌ای را تحت نام و شخصیت "همن دادگر" تجربه کرد (همان‌جا: f 470).

۱۱- ویژه‌وفر ۱۹۹۳.

۱۲- برای آشنایی با تفاوت محتوایی میان "Zarathuštrianism" (دین زردشت پیامبر)، "Zarathuštricism" (دین اوستای جدید و هخامنشیان) و "Zorostrianism" (دین دوره‌ی ساسانیان) نکه: گرشویچ ۱۹۶۴، ص ۳۲.

خاور نزدیکی را جذب کرد و ستاره راهنمای آن ضرورت‌ها و مصلحت‌های سیاسی بود.^{۱۳} حال چنین به نظر می‌رسد که در دوره سلوکی‌ها و پارت‌ها، علی‌رغم پذیرش واقعیات سیاسی و تمکین به توازن قوا، در منطقه فارس، انگاشت و اندیشه ویژه‌ای از یک شاهنشاهی "آریائی" و "زردشتی" تا دوره حکومت ساسانیان دوام آورد و زنده ماند، که اگر چه دیگر به شخصیت‌های تاریخی هخامنشی متصل نبود، اما آنقدر استواری داشت که ساسانیان را ترغیب کرد آن را به عنوان عنصری از جهان‌بینی شاهنشاهی خود حفظ کنند و فعال نمایند.

یکی دیگر از دلایل باقی‌ماندن احساس وجود یک تاریخ و سنت ویژه جنوب غرب ایران، بدون شک وجود "آثار مقدس" در نقش رستم، تخت جمشید و سایر نقاط فارس بود، این واقعیتی است که نه تنها تغییرات ساختمانی و ایجاد بناهای جدید در تخت جمشید و اطراف، آن را به اثبات می‌رساند، بلکه "استفاده مجدد" ساسانیان از دیواره سنگی نقش رستم و کعبه زردشت و یا برپا کردن مجدد تخت جمشید در استخر^{۱۴} - حتی در حد اعلام این مطلب - نیز مؤید آن است. جالب است که در مکان‌های نام‌برده تقریباً هیچ اثری از مدارک و شواهد اشکانی مشاهده نمی‌شود، حال اگر به یاد آوریم که کاسیوس دیو نوشته است اردشیر یکم مناطق مورد دعوا با روم را با استناد به *palai persai* یا *progonoi* - بدون اشاره به نام خاصی - از رومی‌ها مطالبه کرده بود (ویزه هوفر ۱۹۸۶a، ص ۱۸۱ به نقل از دیو ۸۰، ۴/۳) و این که شاپور یکم در کتیبه خویش در کعبه زردشت به "اهینه‌گان" *ahēnagan/progonoi* [نیاکان، پیشینیان] خود اشاره کرده^{۱۵}، در این صورت به هیچ وجه نابجا نیست اگر فرض کنیم

۱۳- به صورت جمع‌بندی شده نک: 1989:8566 نیولی. اما مؤلف نوشتار حاضر، همچنان معتقد است که باید میان اعتقادات مذهبی شاهان و سیاست دینی آنان و نیز - دست‌کم در مورد شاهان ساسانی - میان اعتقادات مذهبی شاهان و رفتار و سیاست عملی‌ای که موبدان به کار می‌بردند تفاوت قائل شد.

۱۴- ویزه هوفر - درباره اهمیت استخر برای ساسانیان نک شومون ۱۹۵۸، ۱۹۵۹، ۱۹۶۴.

۱۵- ŠKZ pa. 16. -۱۵ [کتیبه کعبه زرتشت بند ۱۶] نیولی، به حق، این عبارت را اشاره‌ای به هخامنشیان می‌داند. نیولی 1989: 119n. 24. در نسخه یونانی نیز، همچون نقل قول Dio از *Progonoi* نام‌برده شده است. نویسنده این مقاله، این انطباق موضوعی را از یکسو تأییدی می‌داند بر صحت نظریه اعلام شده‌اش در سال 1986 مبنی بر این که مطالبات شاه ایران دایر بر حاکمیت بر تمام مناطق و سرزمین‌ها تا دریای یونانی، به صورت عام و بدون ذکر نام و مشخصات مطرح

که منظور اردشیر و شاپور از این نیاکان - که نام‌هایشان برای این دو شاه ناشناس است - شاهان منقوش بر نقش برجسته‌های مقابر سنگی [نقش رستم] و نقش برجسته‌های تخت جمشید بوده است.

افزون بر این، نقش اناهید در استخر نیز توصیف پلوتارک از "الهه جنگجوی" پاسارگاد راه آن‌طور که این مورخ در زندگینامه اردشیر به رشته تحریر درآورده، به یاد می‌آورد. (پلوتارک، اردشیر ۳؛ نیولی ۱۹۸۹، ص ۱۲۷ به بعد).^{۱۶}

البته از نظر اصول، این فرض هم امکان‌پذیر است که مطالبات ساسانیان، که حاکمیت بر مناطق تحت سلطه هخامنشیان را حق خود می‌دانستند، و نیز تأسی آنان به دوره قبل از پارتی‌ها، مدیون واسطه‌گری همین سلسله پارت بوده باشد. چون به هر حال ساسانیان را باید در وهله نخست وارث پارت‌ها، و نه هخامنشیان، دانست (ویزه‌هوفر ۱۹۸۶a؛ ۱۹۸۶b). مگر نه این‌که اشکانیان نیز سنت‌های هخامنشی را، از جمله در پذیرش عنوان "شاه‌شاهان" و در تمسک به اردشیر دوم، که او را جد اعلای خود می‌دانستند، زنده نگاه داشتند و با صراحت - مثلاً در مطالبات اردوان دوم از تیریوس رومی - مدعی میراث گذشتگان خود شدند (نک. ویزه‌هوفر ۱۹۸۶a)؟ بله، البته، در آنچه گفته شک نیست، اما شاه دودمان پارت با استناد به کوروش و اسکندر قصد بازپس گرفتن مناطق مورد دعوا را داشت؛ در حالی که، درست برعکس، سیاست و تبلیغات ساسانیان دقیقاً بر رد و تکذیب سیاست رومی *imitatio Alexandri* [تقلید از اسکندر] استوار بود. به هر حال آگاهی و شناخت پارتیان از شاهان هخامنشی، تا زمان پادشاهی ساسانیان یا به فراموشی سپرده شد و یا از سوی ساسانیان مورد پذیرش قرار نگرفت و تأیید نشد (مگر از بی‌راهی گفتار افراد مورد اعتماد یونانی - بابلی یا یهودی). بازگشت دوباره‌ی ساسانیان به "آریاگرایی" هخامنشیان نیز تحولی مربوط به سده‌ی سوم بعد از میلاد است و باید میان آن و حرکت "نوایران‌گرایی" پارتیان^{۱۷}،

→ شده بود و از سوی دیگر این انطباق را دلیل واضحی بر قابل اعتماد بودن کاسیوس دیو در این مورد خاص (80.3.4) تلقی می‌کند. مؤلف این نظریه را در جای دیگر مفصلاً توضیح خواهد داد.

۱۶- در این جا فقط به حذف تدریجی تصاویر یونانی از روی سکه‌های پارتی، از دوره بلاش یکم (1958:40 هنینگ) و به تلاش‌های پیگیرانه یکی از بلاش‌ها (شاید همین بلاش اول؟) برای حفظ اوستا (دینکرد، مدان ۴۱۲، ۵۰۱۱) اشاره

که مربوط به سده‌ی یکم میلادی است، تفاوت قائل شد. نکته فوق‌گرفته در (اواخر؟) دوره ساسانیان جهت بیرون راندن پارت‌ها از صحنه "تاریخ ملی" ایران و نیز تلاش آنان جهت تحقیر پارتیان به عنوان حکام بیگانه و فرمانروایان منطقه‌ای (ملوک‌الطوایف؛ برای دیدن منابع در این مورد نک: 1986a: 177f.n.6؛ ویزه هوفر)، حق مطلب درباره پارتی‌ها را ادا نکرده و بر سهم عادلانه آن‌ها در عظمت و قدرت ایران و حتی در استمرار سیاسی و فرهنگی آن پرده پوشانده است.

این پرسش باقی است که پس چه کسانی حامی و ضامن حفظ و استمرار سنت‌های ویژه جنوب غرب ایران بودند: شک نیست که در دوران هخامنشیان موبدان و فرزندگان زردشتی در این ارتباط اهمیت ویژه‌ای داشتند: آنان نه تنها در مسائل مذهبی عهده‌دار وظایف موبدی بودند، بلکه عملکرد آنان شامل تمام امور مربوط به مشروعیت بخشیدن به شاهنشاهی هخامنشی، تبلیغ این نهاد و حفظ و تأمین آن می‌شد. این واقعیتی است که نه تنها نقش گئومات مئغ بلکه همچنین اخبار واصله از یونانیان درباره سهم موبدان زردشتی در تعلیم و تربیت شاهزادگان و وظایف آنان در آرامگاه کوروش، آن را به اثبات می‌رساند. حال، این گمان دور از ذهن نیست که با توجه به تحولات سیاسی در دوره‌ی پسا‌هخامنشی - یعنی دوره‌ای که مرحله‌ی اول آن را سلطه سیاسی بیگانگان، یعنی سلوکی‌های "مداراجو" در مسائل سیاسی و مذهبی و مرحله‌ی بعد از آن را فرمانروایی ایرانیان اشکانی تشکیل می‌داد که خود را جانشینان و وارثان هخامنشیان می‌دانستند - نقش "طبقه موبدان" در پارس [Persis] به عنوان عامل کلیدی در تعیین و انتصاب شاه، دیگر اهمیت چندانی نداشت و در عوض افکار و عقاید ویژه‌ی شرق ایران (فرهنگ کیانی)، که پارتی‌ها مبلّغ آن بودند، و نیز نحوه و نوع خاص تسلسل سلطنت در این فرهنگ، در غرب ایران نیز رواج یافت و مورد استقبال قرار گرفت.

→ می‌کنیم. اما من در عین حال بار دیگر بر این نکته تأکید می‌کنم که نمی‌توان و نباید پارت‌های دوره‌ی قبل از قرن اول میلادی را به طور یکجانبه "طرفدار یونان" یا philhellen تلقی کرد. آنان با دورنگری سیاسی، خود را در مواجهه با رعایای یونانی خویش، "فیل‌هلن" جلوه می‌دادند (و فی‌الواقع نیز میراث فرهنگی یونانیان را می‌ستودند)، اما در برابر رعایای ایرانی، خود را جانشینان هخامنشیان معرفی می‌کردند. رجحان عنصر اخیرالذکر در سلطنت پارتی‌ها قطعاً از دیدگاه سیاسی قابل توضیح است. (دابروونا ۱۹۸۳، ص ۱۷۶؛ ۱۹۸۱ ص ۱۹۰ و بعد)

(به‌ویژه در قشر سیاسی و با نفوذ بزرگان پارس). موبدان لابد این دوره را با تلاش جهت حفظ و استمرار سنت‌های زردشتی در جامعه، گذراندند (نک. هوفمان و نارتن ۱۹۸۹، ص ۹۰). که البته باید انتقال سنت و طرح و خاطره‌ی یک گذشته‌ی تاریخی "ایرانی" خالص و ناب به نسل‌های بعد یعنی همان اندیشه‌ای که ساسانیان نسل‌های نخست آن را با همه نیرو و به نحوی تعیین‌کننده دوباره زنده و فعال کردند - را نیز بخشی از وظایف موبدان در عرصه‌ی حفظ و نگهداری سنت‌ها به حساب آورد. و آن‌گاه [در دهه‌های سده‌های بعد] در دیدگاه مذهبی (زردشتی) از تاریخ، یعنی همان دیدگاهی که بعدها - به عبارتی - همراه با ملحقات غیرمذهبی (به‌ویژه ملحقات کیانی)، "تاریخ ملی" ایران را تشکیل داد (نک. کریستن سن ۱۹۳۱، ص ۳۵ و بعد؛ ۱۹۳۶، ص ۳۳ و بعد؛ یارشاطر ۱۹۸۳، ص ۳۹۵ و بعد)، اسکندر نیز به‌عنوان نابودکننده‌ی میراث مذهبی [ایرانیان] جای - منفی - خود را پیدا کرد.

۲- اسکندر بزرگ در روایات ایرانی^{۱۷}

مدت‌هاست که می‌دانیم در ایران، اگر بخواهیم موضوع را به نحوی ساده و کلی بیان کنیم، با دو روایت و سنت متفاوت درباره اسکندر روبه‌رو هستیم. که یکی از آن‌ها شدیداً تحت تأثیر داستان باستانی اسکندر* قرار دارد. این روایت، اسکندر را شاهزاده‌ای ایرانی و شاهی مقتدر، شخصیتی مسلمان و خردمند و حتی به عنوان پیغمبر معرفی می‌کند. اما روایت سنتی دوم اسکندر را مظهر شرّ و زشتی، دستیار "شیطان" و به عنوان موجودی معرفی می‌کند که بیش از هر کس دیگر بدبختی و نابودی بر ایران شهر نازل کرده است.^{۱۸} بنابراین، سنت نخست که در آثار شعرا، نویسندگان و مورخان مسلمان ایرانی تبار و عرب‌تبار انعکاس یافته (سائوتگیت ۱۹۷۷)، در تضادی شدید و آشکار با سنت دوم یعنی ادبیات ایران میانه قرار دارد که عمدتاً

۱۷- مؤلف درباره این موضوع، رساله مفصل و مستقلی در دست تألیف دارد (Wiesehöfer 1995).

*- منبع اصلی "داستان اسکندر" افسانه یرشاخ و برگ و یرلاف و گزافی است که در قرن دوم میلادی، در ستایش اسکندر، به قلم یک نویسنده یونانی به نام Pseudo-Kallisthenes (کالیستنس دروغین) در اسکندریه تألیف شد و به بیش از ۳۰ زبان مختلف در شرق و غرب انتشار یافت و در طول زمان در هر سرزمین و منطقه‌ای با افسانه‌ها و اسطوره‌های بومی و قصه‌های اغراق‌آمیز درآمیخت. - م

18- Vgl. zusammenfassend Abel 1966 sowie Southgate (transl.) 1978.

ادبیاتی مذهبی - آموزشی (زردشتی) است و در این نوشتار بیشتر مورد توجه ماست.^{۱۹} بویس به نحوی قانع‌کننده توضیح داده که در واقع تازه از دوره‌ی ساسانیان به بعد می‌توان از وجود "ادبیات" ایرانی سخن گفت، که این ادبیات در آن زمان طبیعتاً به زبان فارسی میانه تألیف می‌شد (نک به‌ویژه: بویس ۱۹۶۸، ص ۳ و بعد). بدین ترتیب مشکلات مربوط به یافتن روابط درونی سنت‌ها و روایات مشخص می‌شود: اولاً در بسیاری از تصنیفات باقی‌مانده به زبان پارسی میانه، افکار و اندیشه‌های بسیار قدیمی‌تری [از زمان تصنیف] یافت می‌شود، به طوری که نتایج تعیین عمر یک نوشتار خاص، یا به عبارت دیگر تعیین قدمت نگارش اثر، بسیار کمتر از آنچه در نگاه اول به نظر می‌رسد، قابل اعتماد و قابل استناد است (همان‌جا). ثانیاً در این جا هم مانند تقریباً تمام سنت‌ها و روایات شفاهی رایجی که مدت‌ها پس از تاریخ خلق و رواج، مکتوب و تثبیت شده‌اند، تشخیص مراحل مختلف و جداگانه روند آفرینش اثر بسیار دشوار است (همان‌جا) و سوم این‌که [متأسفانه] فقط بخشی از این ادبیات سنتی مستقیماً به ما رسیده است، که آن هم تقریباً بلااستثنا خصلتی مذهبی - آموزشی دارد، در حالی که می‌دانیم، مثلاً در دوره‌ی ساسانیان، بخش عمده ادبیات ایرانی را قطعاً و مشخصاً گونه‌های ادبی غیرمذهبی تشکیل می‌داد (بویس ۱۹۶۸، ص ۳۳).

در مورد ادبیات زردشتی باید گفت که در دوره‌ی ساسانیان، نگارش، جمع‌آوری اصول و آیین‌ها و تعیین و تدوین شریعت و فقه اوستا و ۲۱ نسک آن، قطعاً مهم‌ترین و برجسته‌ترین فعالیت مذهبی - ادبی آن زمان محسوب می‌شد^{۲۰} که ترجمه‌ی این مجموعه به زبان پارسی میانه و مکتوب کردن بحث‌های مذهبی و شرح و بیان و تفسیر متون مقدس (زند) را نیز باید به آن افزود (بویس ۱۹۶۸، ص ۳۴ و بعد). و سپس گام بعدی در این عرصه در سده‌های بعد (سده‌های ۷ تا ۹۹؛ همان‌جا ص ۳۸ و بعد) به صورت آفرینش متون جدید مذهبی - آموزشی به این نحو برداشته شد که از زند و اوستا مجموعه مطالبی مشخصاً درباره‌ی یک یا چند موضوع خاص استخراج می‌گردید و

۱۹- آثار و نشانه‌هایی از این سنت در نوشته‌های نویسندگان و شعرای مسلمان ایران هم دیده می‌شود (نک: بعد).
۲۰- در مورد احتمال وجود بخش‌های مکتوبی از اوستا در دوره‌ی قبل از ساسانیان، نک: کلس ۱۹۸۹ و نیز به زودی: ویژه‌موفر ۱۹۹۵. در همین مورد و نیز در مورد "اختراع" متن اوستا نک: هوفمان و نورتن ۱۹۸۹.

بدین ترتیب - به اصطلاح امروزی - منتخباتی با محتوای مذهبی گردآوری و منتشر می‌شد که بحث‌ها، اظهارنظرها و تفسیرهای نو و افکار و اندیشه‌های جدید نیز در آن‌ها مطرح می‌گردید. افزون بر آنچه گفته شد، نوشتارهایی با محتوای مکاشفه‌ای درباره‌ی آخرالزمان و مکتوبات پیشگویانه و الهام‌گونه، ادبیات حکمت‌آمیز همراه با پند و اندرز و نیز بررسی‌ها و داستان‌های تاریخی و سیاسی، کتب حقوقی و آثار کم‌حجم‌تر و منشور آموزشی، واژه‌نامه و سایر انواع نوشتار خلق و تألیف گردید که اما تقریباً همیشه کم‌وبیش در رابطه محتوایی با اوستا یا سایر مراجع مذهبی قرار داشتند.^{۲۱} در بسیاری از این نوشتارها و نیز در روایات زردشتی جدیدتر، در ادبیات مانوی - سُغدی و حتی در برخی از اسکندر نامه‌های فارسی و بخشی از ادبیات ایرانی - عربی و در جاهای دیگر، اسکندر به اعمال رفتاری وحشیانه و سنگدلانه نسبت به دین زردشت و کشور ایران (Ērān) متهم شده است.

در این رابطه می‌توان از "اتهامات" زیر نام برد: ۱- اسکندر دارا را به قتل می‌رساند یا قتل او را تدارک می‌بیند؛ ۲- اسکندر بزرگان و نجیب‌زادگان ایرانی را به قتل می‌رساند؛ ۳- اسکندر موبدان (و حکما) را به قتل می‌رساند؛ ۴- اسکندر آتشکده‌ها را ویران و آتش آن‌ها را خاموش می‌کند؛ ۵- اسکندر شهرها و دژهای ایران را تخریب و نابود می‌کند؛ ۶- اسکندر متون مقدس و کتب مقدس را "می‌دزدد و سر به نیست می‌کند"؛ ۷- اسکندر فرمان می‌دهد کتاب‌ها را ترجمه کنند؛ ۸- اسکندر کتاب‌ها یا به عبارت دیگر اوستا را می‌سوزاند؛ ۹- اسکندر کتاب‌ها و نوشتارها را پراکنده می‌کند و بدین ترتیب موجب سردرگمی می‌شود؛ ۱۰- اسکندر سرزمین امپراتوری را تقسیم [و تکه‌تکه] می‌کند.^{۲۲} مسلماً در ارتباط با اتهامات ردیف ۶ تا ۹، مسأله‌ی تاریخیچه نوشتارهای زردشتی مطرح می‌شود، یعنی این مسأله که از چه زمانی روایات کتبی و تثبیت شده‌ی زردشتی و به ویژه یک اوستای مکتوب وجود داشته است. در این نوشتار جا و فرصتی برای معرفی نظریه‌های مختلف پژوهشی در این مورد وجود ندارد (نک. کلنس ۱۹۸۹؛ ویزه‌هوفر ۱۹۹۵) و ما تنها به ذکر این نکته بسنده می‌کنیم که

۲۱- این تقسیم‌بندی کلی و عام از نوشتارها، در مقاله بویس ۱۹۶۸ و مشابه آن در مقاله ژان دومناش ۱۹۸۳ ذکر شده است.

۲۲- معرفی و تفسیر تمام مراجع مربوطه در: ویزه‌هوفر ۱۹۹۵.

- به تأیید تقریباً همه‌ی دانشمندان - در زمان اسکندر هنوز یک اوستای مکتوب یا بخش‌های مکتوبی از آن وجود نداشته است. پس آیا علم به این‌که اسکندر به طور قطع و تعیین نمی‌توانسته متون مقدس را بسوزاند یا بدزدد و سر به نیست کند، بدان معناست که این روایت زردشتی، به هر دلیل، شاه مقدونی را به ناحق به رفتار کفرآمیز و بی‌حرمتی نسبت به مقدسات متهم کرده است؟ یا این‌که، علی‌رغم تمام اغراق‌ها و تحریف‌ها، در پس این اتهام یک هسته‌ی تاریخی [واقعی] وجود دارد؟ این پاسخ که گویا اسکندر بعدها، یعنی در دوره‌ی ساسانیان یا حتی در ایران پس از اسلام بدنام گردید و به نابودکردن کتب مقدس متهم شد، قابل اثبات نیست.^{۲۳} چرا باید اسکندر را در دوره‌ی ساسانیان مخلوق اهریمن معرفی کنند؟ در حالی‌که در آن زمان اولاً صدها سال از مرگ او می‌گذشت و ثانیاً، همان‌طور که می‌دانیم، شخصیت اسکندر به خاطر تصویری که به عنوان یک شاه نمونه در داستان اسکندر از او ترسیم شده بود، برای برخی محافل ساسانی جلوه‌ای جذاب و خواستنی داشت. نه، پدیده‌ی به وجود آمدن و تأثیر گسترده و دیرپای تصویر منفی اسکندر [در ایران] تنها به این شرط قابل درک است که بپذیریم اتهامات زردشتیان، علی‌رغم برخی اغراق‌ها، دارای پایه‌های مستند تاریخی است. اما کدام کار و کُنش اسکندر می‌تواند منشأ و سرچشمه نفرت زردشتیان از او بوده باشد؟

یکم، شاید اتفاقات رخ داده در آرامگاه کوروش در پاسارگاد که در شکنجه موبدان به اوج خود رسید (آریان VI، ۲۹، ۹-۱۰؛ پلوتارک، اسکندر ۶۹، ۳)؛ دوم، غارت و تخریب تخت جمشید که طی آن علاوه بر بناها و وسایل مذهبی - آیینی، به احتمال زیاد به موبدان هم آسیب رسیده بود^{۲۴}؛ سوم تاراج‌ها و تخریب‌های مشابه تخت جمشید در هگمتانه [اکباتان، همدان]. (پولیبیوس X، ۲۷، ۶ به بعد؛ آریان VII، ۱۴، ۵؛ یوستینوس XLII، ۵، ۳)؛ چهارم،

۲۳- البته این بدان معنا نیست که در دوره‌های بعد اتهامات دیگری به این اتهامات اضافه نشد، اتهاماتی که در حقیقت لبه تیز آن‌ها متوجه مسلمانان یا دیگران بود، اما به دلایل مصلحت‌جویانه، به سوی یک "دشمن خونی" شناخته شده نشانه‌گیری شده بودند.

۲۴- Curt. 5,6, 4-8 Diod. 17,70,1-6; vgl. Arr. 3,18,12. (1983: 93) ویدن‌گرن خیر آتش‌زدن *apastāk* در استخر (BdA 214,12f.) را با آتش‌زدن عمدی پرسپولیس مرتبط می‌داند. در این‌جا به فرضیه هوفمان نیز اشاره می‌کنیم که معتقد است در منطقه فارس نوعی دانشگاه جهت حفظ و انتقال [متن و محتوای] اوستا وجود داشته است (1979: 89ff.).

درگیری‌های خونین در شرق ایران که با قتل عام و به بردگی کشیده شدن مردم همراه بود (نک: جمع‌بندی شده توسط لافر ۱۹۸۱، صص ۱۳۸-۱۱۱) و بالاخره پنجم اوضاع پر آشوب و پر هرج و مرج مراحل اولیه دوره جانشینان اسکندر (دیادوخی) که عوارض و پیامدهای ناگوار آن بعدها بدون شک به حساب اسکندر نوشته شد.^{۲۵} نهایتاً به این نکته هم اشاره می‌کنیم که دیوگنِس لائرتیوس در نوشتار خود، پایان کار جانشینان زردشت را "با سقوط و نابودی ایرانیان به دست اسکندر" پیوند داده است (Prooim2). پس آیا نادرست است اگر تصور کنیم که یکی از "رهبران" مجوسان [موبدان]، جلا از این که چنین فردی چه ظاهری داشته و به چه نحو و درجه‌ای مورد پذیرش بوده و رسمیت داشته، در جریان لشکرکشی اسکندر به قتل رسیده بود (بویس ۱۹۸۲، صص ۲۲۸ به بعد)؟ البته این‌گونه سرخ‌های تاریخی را به هیچ‌وجه نباید به عنوان دلیل برای این فرضیه‌ی موهوم مطرح کرد که اسکندر به خاطر احساسات مذهبی‌اش از دین زردشت نفرت داشت؛ بلکه این‌گونه رویدادها را باید صرفاً پیامدهای اعمال یک سیاست مشخص در ایران به حساب آورد.^{۲۶}

اما مهم‌تر از اتهام وارده در مورد تخریب و غارت، اتهام نابود و سربه نیست کردن متون مقدس است - که به همین دلیل از سوی ما مورد تأکید قرار گرفته است. اگر چه زردشتی‌ها در آن زمان، همان‌طور که گفتیم، به ظاهر و از قرار معلوم روایت و نسخه‌ی مکتوبی از اوستا در اختیار نداشتند که اسکندر بتواند آن را "بسوزاند" یا "بدزد" اما تأثیر مرگِ "موبدان"، که در آن زمان - زمانی که سنت و روایت به صورت شفاهی و سینه‌به‌سینه نقل می‌شد و انتقال می‌یافت - به مثابه "کتاب‌های زنده‌ی دین و ایمان" (بویس ۱۹۸۴، صص ۷۹) عمل می‌کردند، با از دست رفتن سنت‌ها و روایات به دلیل آتش‌سوزی و سرقت، تفاوتی نداشت: چون همراه با مرگِ موبدان بخشی از

۲۵- در مورد وجود سنت‌های مشابه در بابل و در همان زمان (تصویر منفی اسکندر در "پیشگویی‌های مربوط به سلسله‌ها" نک. شروین‌وایت ۱۹۸۷، صص ۱۶-۱۰).

۲۶- این که تصویر منفی اسکندر و ایراد اتهام بر او تا این حد و درجه بر روایات و سنت‌های زردشتی سایه افکنده است، شاید نشانگر این نکته باشد که اتهامات وارده بر اسکندر فقط در سنت‌ها و روایات مذهبی جنوب غرب ایران ریشه ندارند، بلکه منشأ زردشتی آن‌ها سراسری است و کل ایران را دربرمی‌گیرد. این واقعیت که در متونی که ریشه پارسی ندارند نیز اتهامات مشابهی بر اسکندر وارد شده، مؤید این فرضیه است.

روایات مذهبی نیز "می‌مُرد" و از دست می‌رفت.^{۲۷} شواهد و مدارک پارسی میانه‌ای پُر از اخبار مختلف در این مورد است که جمع‌آوری مجدد ادعیه، اصول فقهی و سایر متون مذهبی در سال‌های بعد، تا چه حد دشوار و طاقت‌فرسا بود (بویس ۱۹۸۴، ص ۷۹). با توجه به زردشتی شدن "تاریخ ملی"، جای شگفتی نیست که در سال‌های بعد، این اسکندر سرکوب‌گر دین و آیین، تدریجاً به اسکندر دشمن ایران زمین نیز تبدیل می‌شود، اسکندری که شاه قانونی و مشروع را می‌کشد یا دستور قتل او را صادر می‌کند، اسکندری که علاوه بر قتل موبدان، نجبا و بزرگان ایرانی را نیز قتل عام می‌کند و شهرها و دژهای کشور را با خاک یکسان می‌نماید. شواهد زیادی در دست است که نشان می‌دهند اتهام اخیرالذکر و این صفت منفی اضافی، تازه در دوره‌ی ساسانیان یا اوایل دوره بعد از اسلام به تصویر منفی اسکندر افزوده شد: اولاً به این دلیل که اشکانیان کینه و دشمنی خاصی با یونانیان یا مقدونی‌ها نداشتند و ثانیاً به دلیل این حدس و گمان مستند که "تاریخ‌نویسان" ساسانی تازه از طریق داستان اسکندر با شخصیتی به نام دارا بن دارا آشنا شدند (گریناشی ۱۹۷۳، ص ۹۸).

در این جا لازم است به آخرین اتهام وارده به اسکندر، یعنی اتهام پاره‌پاره کردن کشور و تقسیم آن میان "خُرده شاهان" نیز بپردازیم. گریناشی توانسته است ثابت کند که در سند ساسانی موسوم به "وصیت‌نامه اردشیر خطاب به جانشینانش" [= عهد اردشیر]، که ترجمه عربی آن در کتاب تجارب الامم تألیف ابن مسکویه آمده، به این اتهام اشاره شده است. این نکته بدون شک بدین معنا نیز هست که اتهام مورد بحث در دوره ساسانیان مطرح شده است. کارشناس نام‌برده همچنین به این نتیجه رسیده که منسوب نمودن این عمل اسکندر [یعنی تقسیم کشور ایران] به توصیه‌ی کتبی ارسطو، که به عنوان یک فرض پذیرفته شده در نوشته‌های اکثر نویسندگان به چشم می‌خورد، مطلبی است که تازه در دوره‌ی پس از اسلام مطرح شد (گریناشی ۱۹۶۶، ص ۷۱).

قبلاً بر این نکته تأکید کردیم که در شاهنشاهی ساسانی تصویر دوم و کاملاً مثبتی نیز از اسکندر وجود داشته که، البته نه در محافل موبدان، اما به عنوان مثال در

۲۷- بسیار روشن و قابل درک در: J. J. Amasp-Asana, ed. *Abdih ud sahih I Sagistan* 13-15 ed. J. J. Amasp-Asana. ذکر عبارت "کتب"، شاید اشاره‌ای باشد به مکتوب شدن روایات زردشتی.

محافل بزرگان و نجیب‌زادگان، از مقبولیت فراوان برخوردار بوده است. این تصویر مثبت، نتیجه‌ی تأثیرِ متنِ تجدیدنظر شده و بازنویسی شده‌ای از داستان اسکندر است که ثابت شده در اواخر دوره‌ی ساسانیان به زبان پارسی میانه [پهلوی] ترجمه شده بود (نولدکه ۱۸۹۰). و در واقع همین روایت از داستان اسکندر و ترجمه‌های آن به زبان‌های سریانی و عربی و نیز برگردان آن به زبان فارسی جدید بود که - نهایتاً و در مجموع - تصویر مثبت اسکندر در ایران را به پیروزی رهنمون شد.^{۲۸} بدین ترتیب و نهایتاً، اسکندر در تاریخ‌نگاری اوایل دوره‌ی پس از اسلام به عنوان عضو خاندان شاهی کیانیان (مثلاً به عنوان پسرِ دارای بزرگ و برادر ناتنیِ دارای کوچک) و به عنوان رقیبِ دادگرو نیک سرشتِ شاه بیدادگر، یعنی دارای کوچک، ادامه حیات داد؛ و بالاخره این‌که اسکندر، پس از آن‌که با شخصیتِ ذوالقرنین هم هویت گردید و به قرآن راه یافت، در عین حال هم پارسی، هم مسلمان و هم جهانگیر و جهانگشا شد. و اقدامات او علیه دین زردشت، به اقدام جهت مبارزه با بت‌پرستی و فعالیت در راستای جا انداختن دین راستین تبدیل گردید.^{۲۹}

[بنابراین] جای شگفتی نیست که در دوره‌ی به اصطلاح "تجدید عظمت ایران" که به‌ویژه در سال‌های سلطنت آخرین شاه ایران مطرح بود و در آن به‌ویژه به دوران هخامنشیان و ساسانیان توجه خاص مبذول می‌گردید، دانشمندان و ادبای ایرانی دوباره به کشفِ اسکندر گجسته‌ی مذکور در روایات زردشتی (یعنی نقطه مقابل و متضادِ اسکندرِ ذوالقرنین)* روی آوردند و حتی کار را به طرح اعتراض علیه شعرای بزرگ ایرانی - دوستدار اسکندر - همچون نظامی و دیگران رسانیدند (چلکوفسکی ۱۹۷۷، ص ۲۰ و بعد).

۲۸- درباره پس زمینه‌ی مصری متن پارسی میانه و تغییرات به عمل آمده در آن در دوره‌ی نخستین پس از اسلام نک: ماکوج ۱۹۸۹.

۲۹- رک: Vgl. Springberg- Hinsen 1989: bes. 114-118. درباره جوانب تاریخی و فرهنگی این تحول رک: Busse 1968.

*- چه در مورد این‌که ذوالقرنین قرآن همان اسکندر است و نه کوروش، و چه درباره مکتوب نبودن اوستا هنگام حمله اسکندر به ایران که تکیه اصلی استدلال‌های این مقاله بر آن استوار است، تردیدهای شدیدی وجود دارد که مترجم فارسی در مقدمه خود بر کتاب درباره‌اش بحث بیشتری کرده است - م.

- Abd El-Raziq, M., 1984. *Die Darstellungen und Texte des Sanktuars Alexanders des Grossen im Temple von Luxor*. Mainz.
- Abel, A.A., 1966, 'La figure d'Alexandre en Iran,' in: *La Persia e il mondo greco-romano*, Roma, 119-134.
- Ackroyd P., 1970, *Israel under Babylon and Persia*, Oxford.
- Adams, R.McC., 1962, 'Agriculture and Urban Life in Early Southwestern Iran,' *Science* 136, no. 3511, 109-122.
- Adams R.McC., 1981, *Heartland of Cities: Surveys of Ancient Settlement and Land Use in the Central Floodplain of the Euphrates*, Chicago.
- Aharoni, Y., 1962, *Excavations at Ramat Rahel. Seasons 1959 and 1960*. Roma.
- Aharoni, Y., 1964, *Excavations at Ramat Rahel. Seasons 1961 and 1962*. Roma.
- Ahituv, S., 1978, 'Economic Factors in the Egyptian Conquest of Canaan,' *IEJ* 28/1-2, 93-105.
- Albini, U., 1968, *Erode Attico: Peri Politeias*, Firenze.
- Aldred, C., 1988, *Akhenaten King of Egypt*. London.
- Alizadeh, A., 1985, 'A Tomb of the Neo-Elamite Period at Arjān, near Behbahan,' *AMI* 18, 49-73.
- Allchin, F.R., Norman, K.R., 1985, 'Guide to the Asokan Inscriptions,' *SAS* 1, 43-50.
- Al-Mas'udi, 1914, *Les prairies d'or IV*, (trad. C. Barbier de Meynard, P. de Courteille), Paris.
- Alram, M.A., 1986, *Nomina Propria Iranica in Nummis (IPNB IV)*, Wien.
- Alt, A., 1944-45, 'Assyrische Königstrassen in Palästina und Syrien,' *ZDPV* 67, 147-159.
- Alt, A., 1953 [1934], *Die Rolle Samarias bei der Entstehung des Judentums*, (= *Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israel II*, München 316-337).
- Amandry, P., 1987, 'Le système palatial dans la Perse achéménide,' in: Lévy, (ed.), 1987, 159-172.
- Amiet, P., 1966, *Elam*, Auvers-sur-Oise.
- Amiet, P., 1967, 'Éléments émaillés du décor architectural néo-élamite. Appendice de M. Lambert, 'Shutruk et Shutur Nahunté,' *Syria* 44, 27-51.
- Amiet, P., 1972a, *Glyptique susienne des origines à l'époque perse-achéménide* (MDAFI 43), Paris.
- Amiet, P., 1972b, 'Les ivoires achéménides de Suse,' *Syria* 49, 167-191; 319-337.
- Amiet, P., 1973a, 'Glyptique élamite, à propos de documents nouveaux,' *AA* 26, 3-45.
- Amiet, P., 1973b, 'La glyptique de la fin de l'Elam,' *AA* 28, 3-26.
- Amiet, P., 1974a, 'Quelques observations sur le palais de Darius à Suse,' *Syria* 51, 65-73.
- Amiet, P., 1974b, 'L'art achéménide,' *ActI* 1, 163-170.
- Amiet, P., 1976, 'Dissecta membra aelamica. Le décor architectural en briques émaillées à Suse,' *AA* 32, 13-18.
- Amiet, P., 1980, *The Art of the Ancient Near East*. (trans. J. Shepley, C. Croquet), New York.
- Amiet, P., 1988, *Suse, 6000 ans d'histoire*, (Monographies des Musées de France), Paris.
- Amiet, P., 1990, 'Quelques épaves de la vaisselle royale perse de Suse,' in: *Mélanges Jean Perrot*, 213-224.

- Amiran, R., 1969, *Ancient Pottery of the Holy Land*, Jerusalem.
- Amouretti, M.C., 1988, 'La viticulture antique: contraintes et choix techniques,' *REA* 90/1-2, 5-17.
- Amphores grecques sec*: Empercur, Garlan 1986.
- Anderson, J.G.C., 1897, 'The Road System of Eastern Asia Minor with the Evidence of Byzantine Campaigns,' *JHS* 17, 22-44.
- Anderson, R.T., 1991, 'The Elusive Samaritan Temple,' *BA* 54, 104-107.
- Andrae, W., 1923, *Die farbige Keramik aus Assur*, Leipzig.
- Anonymous, 1966, *Guidebook to the Iraq Museum*, Baghdad.
- Armstrong, J., 1989, *The Archaeology of Nippur from the Decline of the Kassite Kingdom until the Rise of the Neo-Babylonian Empire*, Chicago.
- Arnaud, D., 1985, 'Note annexe: Trouvailles épigraphiques de la 10e campagne (1983) à Tell Senkereh/Larsa (Iraq),' *Akkadica* 44, 18.
- Arnaud, D., 1987, 'Les textes de la dixième campagne de fouilles à Tell Sinkara/Larsa (automne 1983),' in: Huot, J.-L., et al., (eds.), *Larsa (10e campagne, 1983) et 'Oueili (4e campagne, 1983). Rapport préliminaire*, Editions Recherche sur les Civilisations, Mémoire No. 73 (= Bibliothèque de la Délégation Archéologique Française en Irak no. 4 = Centre de Recherches d'Archéologie Orientale, Université de Paris I, no. 5), Paris, 213-233.
- Aschoff, V., 1977a, 'Optische Nachrichtenübertragung im klassischen Altertum,' *Nachrichtentechnische Zeitschrift* 30, 23-28.
- Aschoff, V., 1977b, 'Die Rufposten im alten Persien,' *Nachrichtentechnische Zeitschrift* 30, 451-455.
- Asheri, D., 1983, *Fra ellenismo e iranismo. Studi sulla società e cultura di Xanthos nella età achemenide*, Bologna.
- Atarashi, K., 1963, *Fahlian I, The Excavations at Tepe Suruvan*, Tokyo.
- Avigad, N., 1976, *Bullae and Seals from a Post-Exilic Judean Archive*, (Qedem 4), Jerusalem.
- Aymard, J., 1951, *Essai sur les chasses romaines des origines à la fin du siècle des Antonins (Cynegetica)*, (BEFAR 171), Paris.
- Azamoush, M., 1994, *The Sasanian Manor House at Hājābād, Iran*, Florence.
- Azarpay, G., 1987, 'Proportional Guidelines in Ancient Near Eastern Art,' *JNES* 46, 183-213.
- Badian, E., 1985, 'Alexander in Iran,' *CHI* 2, 420-501.
- Baines, J., James, T.G.H., Leahy, A., Shore, A.F., (eds.), 1988, *Pyramid Studies and Other Essays Presented to I.E.S. Edwards*, (Occasional Publications, Egypt Exploration Society 7), London.
- Balcer, J.M., 1987, *Herodotus & Bisitun*, (Historia Einzelschriften 49), Wiesbaden.
- Balkan, K., 1959, 'Inscribed Bullae from Daskyleion-Ergili,' *Anatolia* 4, 123-128.
- Barag, D., 1986-87, 'A Silver Coin of Yohanan the High Priest and the Coinage of Judea in the Fourth Century B.C.,' *INJ* 9, 4-21 + Pl. 1.
- Barnett, R.D., 1954, 'The Excavations of the British Museum at Toprak Kale, near Van — Addenda,' *Iraq* 16, 3-22.
- Barnett, R.D., 1969, 'Anath, Ba'al and Pasargadae,' *Mélanges de l'Université St. Joseph* 45, 407-422.
- Barrelet, M.-Th., 1968, *Figurines et reliefs en terre cuite de la Mésopotamie antique I* (Bibliothèque archéologique et historique 85), Paris.
- Barrelet, M.-Th., 1970, 'Étude de glyptique akkadienne: L'imagination figurative et le cycle d'Ea,' *Or* 39, 213-251.

- Bartlett, J., 1989, *Edom and the Edomites* (JSOT Supplement Series 77), Sheffield.
- Baslez, M.F. 1982, *Les étrangers à Délos. Formes et évolution de la vie de relations dans un sanctuaire panhellénique*. Thèse pour le Doctorat d'État. Paris I.
- Baslez, M.F. 1987, 'Le rôle et la place des Phéniciens dans la vie économique des ports de l'Égée,' in: Lipiński, E., (ed.), *Studia Phoenicia* 5, Leuven, 267-285.
- Baslez, M.F. 1988, 'Les communautés d'orientaux dans la cité grecque: formes de sociabilité et modèles associatifs,' in: Lonis, R., (red.), *L'étranger dans le monde grec*, Nancy, 139-158.
- Bayani, M., 1979, 'Archaeological Survey on the Plain of Iseh 1976. The Elamite Periods on the Izeh Plain,' in: Wright, H.T. (ed.), 1979, 99-105.
- Beaulieu, P.-A., 1989, *The Reign of Nabonidus, King of Babylonia 556-539 B.C.* (Yale Near Eastern Researches 10), New Haven.
- Beckerath, J. von, 1984, *Handbuch der ägyptischen Königsnamen*, München.
- Beitzel, B., 1978, 'From Harran to Imar along the Old Babylonian Itinerary: The Evidence from the Archives Royales de Mari,' in: Tuttle, G.A., (ed.), *Biblical and Near Eastern Studies: Essays in Honor of William Sanford Lasor*, Grand Rapids, 209-219.
- Beitzel, B., 1990, 'The Old Assyrian Caravan Road according to Geographical Notices contained in the Royal Archives of Mari,' in: Young, G.D., (ed.), *Mari at 50: Studies in Honor of the 50th Anniversary of the Discovery of Tell Hariri/Mari*, Winona Lake, 35-57.
- Beitzel, B.J., 1991, 'The Via Nova in Literary and Cartographic Sources,' *BA* 54, 65-75.
- Bengtson, H., 1937, *Die Strategie in der hellenistischen Zeit: ein Beitrag zum antiken Staatsrecht* (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte 26), München.
- Bengtson, H., 1988, *Die Hellenistische Weltkultur*, Stuttgart.
- Benveniste, E., 1966, *Titres et noms propres en iranien ancien*, Paris.
- Benveniste, E., 1973, *Indo-European Language and Society*, Coral Gables.
- Berger, P.-R., 1970, 'Das Neujahrsfest nach den Königsinschriften des ausgehenden babylonischen Reiches,' in: Finet, A., (ed.), 1970, 155-159.
- Bernard, P., 1985, *Fouilles d'Al Khanoum IV: Les Monnaies hors Trésors: Questions d'Histoire Gréco-Bactrienne*, (MDAFA 28), Paris.
- Bernard, P., 1989, 'Une nouvelle contribution de l'épigraphie cunéiforme à l'histoire hellénistique; à propos d'un ouvrage de A.J. Sachs et H. Hunger, *Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia* vol.1 (1988),' *CRAI*, 294-307.
- Bernard, P., 1990, 'Nouvelle contribution de l'épigraphie cunéiforme à l'histoire hellénistique,' *BCH* 114, 513-554.
- Berve, H., 1926, *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage*, München (repr. New York 1973).
- Berve, H., 1938, 'Die Verschmelzungspolitik Alexanders des Grossen,' *Klio* 31, 135-166.
- Betlyon, J.W., 1980, *The Coinage and Mints of Phoenicia. The Pre-Alexandrine Period*, (Harvard Semitic Monographs 26), Chico.
- Betlyon, J.W., 1986, 'The Provincial Government of Persian Period Judah,' *JBL* 105, 633-642.
- Bevan, E.R., 1902, *The House of Seleucus. A History of the Hellenistic Near East under the Seleucid Dynasty I-II*, London (repr. Chicago 1985).
- Bevan, E.R., 1927, *The House of Ptolemy*, London.
- Bianchi, R.S., 1982, 'Perser in Ägypten,' *LdÄ* 4, 943-51.

- Bickerman, E.J., 1935 [1981], *La charte séleucide de Jerusalem*. Rev. ed. in: *id., Studies in Jewish and Christian History*, II. (Arbeiten zur Geschichte des antiken Judentums und des Urchristentums 9). Leiden, 44-85.
- Bickerman, E.J., 1938, *Institutions des Séleucides*, Paris.
- Bickerman, E.J., 1976, 'The Edict of Cyrus in Ezra I,' in: *id., Studies in Jewish and Christian History* I, Leiden, 72-108.
- Bickerman, E.J., 1988, *The Jews in the Greek Age*, Cambridge.
- Bikai, P.M., 1981, 'The Pœnician Imports,' *Kition* IV, 23-36.
- Bikai, P.M., 1985, 'Short Notes. Observations on Archaeological Evidence for the Trade between Israël and Tyre,' *BASOR* 258, 71-72.
- Bikai, P.M., 1987, *The Phœnician Pottery of Cyprus*, Nicosia.
- Birmingham, J.M., 1961, 'The Overland Route across Anatolia in the Eighth and Seventh Centuries B.C.,' *AnSt* 11, 185-195.
- Bleeker, C.J., 1967, *Egyptian Festivals: Enactments of Religious Renewal*, Leiden.
- Boardman, J., 1970, *Greek Gems and Finger Rings*, London.
- Boardman, J., 1985, *Greek Art*, London.
- Boas, G., 1953, 'Historical Periods,' *Journal of Aesthetics and Art Criticism* 11, 248-254.
- Bober, P.P., Rubenstein, R.O., 1987, *Renaissance Artists and Antique Sculpture: A Handbook of Sources*, London.
- Boehmer, R.M., 1984, 'Siegelabdrücke auf der arsakidenzeitlichen Tontafel W 18568,' *BaM* 15, 283.
- Boehmer, R.M., 1989, 'Review of AMI 18, 1985,' *ZA* 70/1, 143.
- Börker-Klähn, J., 1982, *Alt Vorderasiatische Bildstelen und vergleichbare Felsreliefs*, (BaF 4), Mainz am Rhein.
- Bollweg, J., 1988, 'Protoachämenidische Siegelbilder,' *AMI* 21, 53-61.
- Borowski, O., 1987, *Agriculture in Iron Age Israel*, Bloomington.
- Bosworth, A.B., 1988, *Conquest and Empire: The Reign of Alexander the Great*, Cambridge.
- Bothmer, B., 1960, 'Introduction,' in: *Egyptian Sculpture of the Late Period 700 B.C. to A.D. 100*, (The Brooklyn Museum), Brooklyn.
- Boucharlat, R., 1984, 'Monuments religieux de la Perse achéménide: état des questions,' in: Roux, G., (ed.), 1984, 119-135.
- Boucharlat, R., 1985, 'Suse marché agricole ou relais du grand commerce. Suse et la Susiane à l'époque des grands empires,' *Paléorient* 11, 71-81.
- Boucharlat, R., 1987, 'Les niveaux post-achéménides de Suse, secteur nord,' *CDAFI* 15, 145-311.
- Boucharlat, R., 1990a, 'Suse et la Susiane à l'époque achéménide. Données archéologiques,' *AchHist* 4, 149-175.
- Boucharlat, R., 1990b, 'La fin des palais achéménides de Suse: une mort naturelle,' in: *Mélanges Jean Perrot*, 225-233.
- Boucharlat, R., Labrousse, A., 1979, 'Le palais d'Artaxerxès II sur la rive droite du Chaour à Suse,' *CDAFI* 10, 19-136.
- Bowersock, G., 1989, 'Herodotus, Alexander, and Rome,' *The American Scholar* 58, 407-414.
- Boyce, M.B., 1954, 'Some Remarks on the Transmission of the Kayanian Heroic Cycle,' *Serta Cantabrigiensia, Studies Presented to the XXIII International Congress of Orientalists*, Mainz, 45-52.
- Boyce, M.B., 1955, 'Zariadres and Zarer,' *BSOAS* 17, 463-477.
- Boyce, M.B., 1968, 'Middle Persian Literature,' *HdO* 1.Abt., 4.Bd., 2. Abschn., Köln/Leiden, 31-66.

- Boyce, M.B., 1982, *A History of Zoroastrianism II*, HdO 1.Abt. 8 Bd., 1.Abschn. Lief.2, Heft 2A, Leiden.
- Boyce, M.B., 1983, 'Parthian Writings and Literature,' *CHI* 3.2, 1151-1165.
- Boyce, M.B., 1984, *Zoroastrians. Their Religious Beliefs and Practices*, London².
- Braemer, F., 1986, 'La céramique à engobe rouge de l'âge du Fer à Bassit,' *Syria* 63, 221-246.
- Brandes, M., 1979, *L'Asie centrale et les royaumes proche-orientaux du premier millénaire*, Paris.
- Brandis, 1899, 'Chiliarchos,' *RE* III, 2275-2276.
- Braun, M., 1938, *History and Romance in Graeco-Oriental Literature*, Oxford.
- Braun, T.R.G., 1982, 'The Greeks in the East,' *CAH* III/3, Cambridge, 1-31.
- Braun-Holzinger, E.A., 1988, 'Bronze Objects from Babylonia,' in: Curtis, J., (ed.), 1988, 119-134.
- Brendel, O., 1978, *Etruscan Art*, Harmondsworth.
- Brendel, O., 1979 [1953], *Prolegomena to the Study of Roman Art*, New Haven/London.
- Bresciani, E., 1967, 'Una statua della XXVI dinastia con il cosiddetto "abito persiano",' *SCO* 16, 273-280.
- Briant, P., 1972-73, 'D'Alexandre le Grand aux Diadoques: le cas d'Eumène de Kardie,' *REA* 74, 32-73; 75, 43-81 (= *RTP* 13-93).
- Briant, P., 1973a, *Antigone le Borgne. Les débuts de sa carrière et les problèmes de l'Assemblée macédonienne*, Paris.
- Briant 1973b = *RTP*.
- Briant, P., 1974, *Alexandre le Grand*, Paris.
- Briant, P., 1980a, 'Conquête territoriale et stratégie idéologique: Alexandre le Grand et l'idéologie monarchique achéménide,' in: *Actes du Colloque international sur l'idéologie monarchique dans l'Antiquité (Cracovie-Mogilany, 23-26 octobre 1977)*, Varsovie/Cracovie, 37-83 (= *RTP*, 357-403).
- Briant, P., 1980b, 'Forces productives, dépendance rurale et idéologies religieuses dans l'Empire achéménide,' in: *Table Ronde de Besançon (Avril 1977): Religions, pouvoir, rapports sociaux*, Paris, 15-68 (= *RTP* 431-473).
- Briant, P., 1982, *État et pasteurs au Moyen-Orient ancien*, Cambridge.
- Briant, P., 1984a, *L'Asie centrale et les royaumes proche-orientaux du premier millénaire av. n.è.*, Paris.
- Briant, P., 1984b, 'La Perse avant l'empire: un état de la question,' *IrAnt* 19, 71-118.
- Briant, P., 1985, 'Dons de terres et de villes: l'Asie Mineure dans le contexte achéménide,' *REA* 87, 53-72.
- Briant, P., 1986a, 'Guerre, tribut et forces productives dans l'empire achéménide,' *DHA* 12, 33-48.
- Briant, P., 1986b, 'Alexandre et les "Katarraktes" du Tigre' in: Paillet, J.-M., (ed.), *Mélanges offerts à Monsieur Michel Labrousse* (= *Pallas* no. hors-série), Toulouse, 11-22.
- Briant, P., 1987a, 'Institutions perses et histoire comparatiste dans l'historiographie grecque,' *AchHist* 2, 1-10.
- Briant, P., 1987b, *Alexandre le Grand*, (rev. ed.) Paris³.
- Briant, P., 1988a, 'Ethno-classe dominante et populations soumises dans l'empire achéménide: le cas de l'Égypte,' *AchHist* 3, 137-173.
- Briant, P., 1988b, 'Le nomadisme du Grand Roi,' *IrAnt* 23, 253-373.
- Briant, P., 1988c, 'Guerre, tribut et forces productives dans l'empire achéménide,' in: *Stato Economia Lavoro nel Vicino Oriente Antico. Istituto Gramsci Toscano*, Milano, 167-182.

- Briant, P., 1989, 'Histoire et idéologie: les Grecs et la 'décadence' perse,' in: Mactoux, M.-M., Geny, E., (éds.), *Mélanges Pierre Lévêque* II, Paris, 33-47.
- Briant, P., 1990, 'The Seleucid Kingdom, the Achaemenid Empire and the History of the Near East in the First Millennium BC,' in: Bilde, P., et al., (eds.), *Religion and Religious Practice in the Seleucid Kingdom*, (Studies in Hellenistic Civilization I), Aarhus, 40-65.
- Briant, P., 1991a, 'Chasse royale macédonienne et chasse royale achéménide: la chasse au lion sur la fresque de Vergina,' *DHA* 17/2, 211-255.
- Briant, P., 1991b, 'De Sardes à Suse,' *AchHist* 6, 67-82.
- Briant, P., 1991c, 'Le roi est mort, vive le roi!,' in: Kellens, J., (ed.), *La religion iranienne à l'époque achéménide*, (Actes du Colloque de Liège 11 Décembre 1987), Gent, 1-11.
- Briant, P., 1992, 'La date des révoltes babyloniennes contre Xerxès,' *StIr* 21, 7-20.
- Briant, P., Herrenschildt, Cl., (eds.), 1989, *Le tribut dans l'empire perse* (Actes de la Table Ronde de Paris, 12-13 Décembre 1986), Paris/Louvain.
- Brice, W.C., 1982, 'The Roman Roads through the Anti-Taurus and the Tigris Bridge at Hasan Keyf,' in: Tischler, J., (ed), *Serta Indogermanica: Festschrift für G. Neumann*, Innsbruck, 19-32.
- Brinkman, J.A., 1983, 'Review of: *Priest and Temple in Hellenistic Babylonia* and of *Texts from Hellenistic Babylonia in the Ashmolean Museum*, both by G.J.P. McEwan,' *JCS* 35, 229-243.
- Brinkman, J.A., 1984, *Prelude to Empire: Babylonian Society and Politics, 747-626 B.C.* (Occasional Publications of the Babylonian Fund 7) Philadelphia.
- Brown, B.R., 1975, 'Questions about the Late Hellenistic Period,' in: *Art Studies for an Editor: 25 Essays in Memory of Milton S. Fox*, New York, 25-41.
- Brown, J.-P., 1969, 'The Mediterranean Vocabulary of the Vine,' *VT* 19, 146-170.
- Brown, R.S., 1984, 'Greeks in Assyria,' *CW* 77, 300-303.
- Brown, S., 1986, 'Media and Secondary State Formation in the Neo-Assyrian Zagros: An Anthropological Approach to an Assyriological Problem,' *JCS* 38, 107-119.
- Brown, S., 1988, 'The Medikos Logos of Herodotus and the Evolution of the Median State,' *AchHist* 3, 71-86.
- Bruneau, Ph., 1970, *Recherches sur les cultes de Délos*, (BEFAR), Paris.
- Brunner-Traut, E., 1975, 'Altägyptische Buchmalerei und Bildostraka,' *Propyläen Kunstgeschichte* 15, Berlin, 338-348.
- Brunner-Traut, E., 1979, *Egyptian Artists' Sketches*, Istanbul.
- Buchanan, B., Moorey, P.R.S., 1988, *Catalogue of the Ancient Near Eastern Seals in the Ashmolean Museum III. The Iron Age Stamp Seals*, Oxford.
- Budge, E.A.W., et al., 1908, *A Guide to the Babylonian and Assyrian Antiquities*, (British Museum), London².
- Burkhalter, F., 1984, 'Moulages en plâtre antiques et toreutique alexandrine,' in: *Alessandria e il mondo ellenistico-romano. Studi in onore di Achille Adriani II*, Roma, 334-347.
- Busse, 1968, H.B., 'Fürstenspiegel und Fürstenethik im Islam,' *Bustan* 9.1, 12-19.
- Cahill, N., 1985, 'The Treasury at Persepolis: Gift-Giving at the City of the Persians,' *AJA* 89, 373-389.
- Calder, W.M., 1925, 'The Royal Road in Herodotus,' *CR* 39, 7-11.
- Caldwell, J., 1968, 'Ghazir, Tell-i,' *RLAss* 3/5, 348-355.
- Calmeyer, P., 1973, 'Zur Genese altiranische Motive I. Herrscher über Stützfiguren,' *AMI* N.F.6, 135-152.

- Calmeyer, P., 1974, 'Zur Genese altiranischer Motive II. Der leere Wagen,' *AMI* N.F.7, 49-77.
- Calmeyer, P., 1975a, 'Zur Genese altiranischer Motive III. Felsgräber,' *AMI* N.F.8, 99-113.
- Calmeyer, P., 1975b, 'Barsombündel im 8. und 7. Jahrhundert v. Chr. in: *Wandlungen. Studien zur antiken und neueren Kunst Ernst Homann-Wedeking gewidmet*, Waldsassen-Bayern, 11-15.
- Calmeyer, P., 1976a, 'Zur Genese altiranischer Motive: V. Synarchie,' *AMI* N.F. 9, 68-95.
- Calmeyer, P., 1976b, 'Zur Rekonstruktion der "Standarte" von Mari,' *CRAI* 15, 168-169.
- Calmeyer, P., 1979a, 'Fortuna — Tyche — Khvarnah,' *Jdl* 94, 347-365.
- Calmeyer, P., 1979b, 'Textual Sources for the Interpretation of Achaemenian Palace Decorations,' *Iran* 18, 55-63.
- Calmeyer, P., 1981, 'Figürliche Fragmente aus Pasargadae nach Zeichnungen E. Herzfelds,' *AMI* 14, 27-44.
- Calmeyer, P., 1982, 'Die statistische Landkarte des Perserreiches I,' *AMI* 15, 105-187.
- Calmeyer, P., 1987a, 'Median Art and Architecture,' *Enclr* II, 565-569.
- Calmeyer, P., 1987b, 'Greek Historiography and Achaemenid Reliefs,' *AchHist* 2, 11-26.
- Calmeyer, P., 1987c, 'Zur Genese altiranischer Motive VIII. Die statistische Landkarte des Perserreiches. Nachträge und Korrekturen,' *AMI* 20, 129-146.
- Calmeyer, P., 1988, 'Zur Genese altiranische Motive. X. Elamisch-persische Tracht,' *AMI* 21, 27-51.
- Calmeyer, P., 1990a, 'Das Persepolis der Spätzeit,' *AchHist* 4, 7-36.
- Calmeyer, P., 1990b, 'Die sogenannte fünfte Satrapie und die achaimenidischen Dokumente,' *Transeuphratène* 2, 109-121.
- Calmeyer, P., Seidl, U., 1983, 'Eine frühurartische Siegesdarstellung,' *AnSt* 33, 103-114.
- Calvet, Y., 1982, *Kition-Bamboula I. Les timbres amphoriques*, (Éditions Recherche sur les Civilisations, Mémoire no.13), Paris.
- Calvet, Y., 1984, 'Céramiques du Levant à Salamine et à Kition-Bamboula,' *Praktika tou Defterou Diethnous Kyprologokou Synedriou (Nicosie. 20-25 avril 1982)*, Nicosie, 207-214.
- Calvet, Y., 1986, 'Les amphores chypriotes et leur diffusion en Méditerranée orientale,' in: *Amphores Grecques*, 505-514.
- Cameron, G.G., 1936, *History of Early Iran*, Chicago (repr. 1976).
- Cameron, G.G., 1948, *Persepolis Treasury Tablets*, (OIP 65), Chicago.
- Canby, J.V., 1971, 'Decorated Garments of Ashurnasirpal's Sculpture,' *Iraq* 33, 31-53.
- Capart, J., 1957, 'Dans le studio d'un artiste,' *CdE* 32, 199-217.
- Cardascia, G., 1951, *Les archives des Murašû*, Paris.
- Cardascia, G., 1972, 'Hatru,' *RLAss* 4, 150-151.
- Carradice, I., 1987, 'The "Regal" Coinage of the Persian Empire,' in: Carradice, I., (ed.), 1987, 73-95.
- Carradice, I., (ed.), 1987, *Coinage and Administration in the Athenian and Persian Empires*, (BAR International Ser. 343).
- Carter, E., 1971, *Elam in the Second Millennium B.C. The archaeological Evidence*, (PhD Diss., The University of Chicago).
- Carter, E., 1984, 'Part II. Archaeology,' in: Carter, E., Stolper, M.W., 1984.
- Carter, E., n.d., *Excavations at Anshan (Tall-i Malyān): The Middle Elamite Period*, The University Museum, Philadelphia.

- Carter, E., Stolper, M.W., 1976, 'Middle Elamite Elam,' *Expedition* 18, 33-42.
- Carter, E., Stolper, M.W., 1984, *Elam: Surveys of Political History and Archaeology*, (University of California Publications: Near Eastern Studies 25), Berkeley/Los Angeles.
- Cartledge, P., 1983, "'Trade and Politics" Revisited: Archaic Greece,' in: Garnsey, P., Hopkins, K., Whittaker, C.R., (eds.), 1983, 1-15.
- Cassin, E., 1968, *La splendeur divine*, Paris.
- Cavaignac, E., 1956, 'A propos du document nouveau B.M. 25124: Les deux routes d'Asie Mineure,' *JA* 244, 341-348.
- Chambon, A., 1980, 'Le niveau 5 (Fer II C),' *Keisan*, 157-179.
- Chaumont, M.L., 1958, 'Le culte d'Anahita à Staxr et les premiers Sassanides,' *RHR* 153, 154-175.
- Chaumont, M.L., 1959, 'Papak, roi de Staxr, et sa cour,' *JA* 247, 175-191.
- Chaumont, M.L., 1964, 'Où les rois Sassanides étaient-ils couronnés?,' *JA* 252, 59-75.
- Chaumont, M.L., 1973, 'Chiliarque et curopalate à la cour des Sassanides,' *Iran* 10, 139-161.
- Chelkowski, P.J., 1977, 'Nizami's Iskandarnamah,' *Colloquio sul poeta persiano Nizami e la leggenda iranica di Alessandro Magno*, Roma, 11-53.
- Christensen, A.Ch., 1931, *Les Kayanides*, København.
- Christensen, A.Ch., 1936, *Les gestes des rois dans les traditions de l'Iran antique*, Paris.
- Christensen, A.Ch., 1944, *L'Iran sous les Sassanides*, (2nd ed.) København.
- Clay, A.T., 1904, *Business Documents of Murashu Sons of Nippur dated in the Reign of Darius II (424-404 B.C.)*, (BE X), Philadelphia.
- Clay, A.T., 1913, *Legal Documents from Erech dated in the Seleucid Era (312-65 B.C.)*, (BRM 2), New York.
- Clay, A.T., 1921, 'Gobryas, Governor of Babylonia,' *JAOS* 41, 466-467.
- Clère, J.J., 1951, 'Une statuette du fils aîné du roi Nectanebo,' *RdE* 6, 135-156.
- Cobbe, H.M.T., 1967, 'Alyattes' "Median" War,' *Hermathena* 105, 21-33.
- Collombier, A.-M., 1987, 'Céramique grecque et échanges en Méditerranée orientale: Chypre et la côte syro-phénicienne (fin VIIIe — fin IVe siècles av. J.-C.),' in: Lipiński, E., (ed.), *Studia Phoenicia* 5, Leuven, 239-248.
- Collon, D., 1987, *First Impressions: Cylinder Seals in the Ancient Near East*, Chicago.
- Cook, J.M., 1983, *The Persian Empire*, New York.
- Cook, J.M., 1985, 'The Rise of the Achaemenids and the Establishment of their Empire,' *CHI* 11, 200-291.
- Cooney, J.D., 1953, 'The Portrait of an Egyptian Collaborator,' *Brooklyn Museum Bulletin* 15, 1-16.
- Courbin, P., 1982, 'Une assiette cycladique à Ras el Bassit,' *Archéologie au Levant. Recueil à la mémoire de Roger Saidah*, (Collection de la Maison de l'Orient 12), Lyon, 193-204.
- Cowley, A.E., 1923, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, Oxford.
- Cross, F.M., 1974, 'The Papyri and their Historical Implications,' in: Lapp, P.W., Lapp, N.L., (eds.), *Discoveries in the Wadi ed-Daliyeh*, (Annual of the American Schools of Oriental Research 41), Cambridge, 17-29 + Pls.59-63.
- Cross, F.M., 1975, 'A Reconstruction of the Judean Restoration,' *JBL* 94, 4-18.
- Crown, A.D., 1974, 'Tidings and Instructions: How News Travelled in the Ancient Near East,' *JESHO* 17, 244-271.
- Cruz-Uribe, E., 1985, *Saite and Persian Demotic Cattle Documents. A Study in Legal Forms and Principles in Ancient Egypt*, (American Studies in Papyrology 26), Chico.

- Cruz-Uribe, E., 1988, *Hibis Temple Project. I: Translations, Commentary, Discussions and Sign List*. San Antonio.
- Curtis, J., 1988, 'Assyria as a Bronzeworking Centre in the Late Assyrian Period,' in Curtis, J., (ed.), 1988, 83-96.
- Curtis, J., (ed.), 1988, *Bronzeworking Centres of Western Asia, c. 1000-539 B.C.*, London/New York.
- Dabrowa, E.D., 1981, 'Les rapports entre Rome et les Parthes sous Vespasien,' *Syria* 58, 187-204.
- Dabrowa, E.D., 1983, *La politique de l'état parthe à l'égard de Rome*, Kraków.
- Dalley, S., 1984, 'The Cuneiform Tablet from Tell Tawilan,' *Levant* 16, 19-22.
- Dandamaev, M.A., 1965, 'Garantii pri Prodazhe Rabov v Pozdnevaviloniskikh Dokumentakh,' *Kratkie Soobshchennia Instituta Narodov Azii* 86, 109-115.
- Dandamaev, M.A., 1976, *Persien unter den ersten Achämeniden (6. Jahrhundert v.Chr.)*, Wiesbaden.
- Dandamaev, M.A., 1979, 'State and Temple in Babylonia in the First Millennium B.C.,' in: Lipiński, E., (ed.), 1979, 589-596.
- Dandamaev, M.A., 1985, *Politicheskaya Istoria Akhemenidskoi Derzhav*, Moskva.
- Dandamaev, M.A., 1986, 'Some Babylonians at Ecbatana,' *AMI* 19, 117-120.
- Dandamaev, M.A., 1990, 'The Old Iranian Arazapanata,' in: *Iranica Varia: Papers in Honour of Professor Ehsan Yarshater*, (Actr 30), Leiden, 60-61.
- Dandamaev, M.A., Grantovskii, E., 1987, 'The Kingdom of Assyria and its Relations with Iran,' *Enclr* 2, 806-815.
- Dandamaev, M.A., Lukonin, V., 1989, *The Culture and Social Institutions of Iran*, Cambridge.
- Darbo-Peschanski, C., 1987, *Le discours du particulier. Essai sur l'enquête hérodotéenne*, Paris.
- Davis, W., 1989, *The Canonical Tradition in Ancient Egyptian Art*, Cambridge.
- De Boer, W.R., 1990, 'Interaction, Imitation and Communication as expressed in Style: the Ucayali Experience,' in: Conkey, M.W., Hastorf, C.A., (eds.), *The Uses of Style in Archaeology*, Cambridge, 82-104.
- Delaporte, L., 1910, *Catalogue des cylindres orientaux et des cachets assyro-babyloniens, perses et syrocappadociens de la Bibliothèque Nationale*, Paris.
- Delaporte, L., 1912, *Épigraphes araméens. Étude des textes araméens gravé ou écrits sur des tablettes cunéiformes*, Paris.
- Delaporte, L., 1920-23, *Catalogue des cylindres orientaux. Musée du Louvre*, I-II, Paris.
- Dentzer, J.M., 1982, *Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et dans le monde grec du VIIIe au IVe siècle avant J.-C.*, Roma/Paris.
- Derchain, Ph., 1966, 'Essai de classement chronologique des influences babyloniennes et hellénistiques sur l'astrologie égyptienne des documents démotiques,' in: *La divination en Mésopotamie ancienne et dans les régions voisines*, (Bibliothèque des Centres d'Etudes Supérieures Spécialisés, Travaux du Centre d'Etudes Supérieures Spécialisés d'Histoire des Religions de Strasbourg, XIV Rencontre Assyriologique Internationale), Paris, 147-158.
- Descat, R., 1985, 'Mnésimachos, Hérodote et le système tributaire Achéménide,' *REA* 87, 97-112.
- Descat, R., 1986, *L'acte et l'effort. Une idéologie du travail en Grèce ancienne*, Besançon.
- Descat, R., 1988, 'Aux origines de l'oikonomia grecque' *QUCC* 28, 103-119.

- Descat, R., 1989, 'Notes sur l'histoire du monnayage achéménide sous le règne de Darius Ier,' *REA* 91, 15-31.
- Detienne, M., Vermant, J.-P., 1974, *Les ruses de l'intelligence: la métis des grecs*, Paris.
- Diakonov, I.M., 1985, 'Media,' *CHI* 2, 36-148.
- Dieulafoy, M., 1890, *L'acropole de Suse I*, Paris.
- Dillemann, L., 1962, *Haute Mésopotamie orientale et pays adjacents*, (BCH 72), Paris.
- Donbaz, K., 1989, 'The Question of the Murashu Texts at Susa,' *NABU* 4, no. 86.
- Dossin, G., 1938, 'Signaux lumineux au pays de Mari,' *RAsiat* 35, 174-185.
- Doty, L.T., 1977, *Cuneiform Archives from Hellenistic Uruk*, (PhD Dissertation, Yale University).
- Doty, L.T., 1978, 'The Archive of the Nanâ-iddin Family from Uruk,' *JCS* 30, 65-90.
- Doty, L.T., 1978-79, 'A Cuneiform Tablet from Tell 'Umar,' *Mesopotamia* 13-14, 91-98.
- Downey, S.B., 1969, *The Excavations at Dura Europus*, Final Report III, pt. 1, fasc. 1, *The Heracles Sculpture*, New Haven.
- Downey, S.B., 1988, *Mesopotamian Religious Architecture — Alexander through the Parthians*, Princeton.
- Driël, G. van, 1987, 'Continuity or Decay in the Late Achaemenid Period: Evidence from Southern Mesopotamia,' *AchHist* 1, 159-181.
- Driël, G. van, 1989, 'The Mursûs in Context,' *JESHO* 32, 203-229.
- Drews, R., 1969, 'The Fall of Astyages and Herodotus' Chronology of the Eastern Kingdoms,' *Historia* 18, 1-11.
- Driver, G.R., 1957 (repr. 1965), *Aramaic Documents of the Fifth Century B.C.*, Oxford.
- Duchene, J., 1986, 'La localisation de Huhnur,' in: De Meyer, L., et al., (eds.), *Fragmenta Historiae Elamicae*, Paris, 65-74.
- Duchesne-Guillemin, J., 1958, *The Western Response to Zoroaster*, Oxford.
- Duchesne-Guillemin, J., 1970, *Zoroastrianism: Symbols and Values*, Paris.
- Dumézil, G., 1924, *Le festin d'immortalité: Étude de mythologie comparée Indo-Européenne*, Paris.
- Dumézil, G., 1926, *Le problème des centaures: Étude de mythologie comparée Indo-Européenne*, Paris.
- Dumézil, G., 1949, *L'héritage Indo-Européen*, Roma/Paris.
- Dumézil, G., 1952, *Les dieux des Indo-Européens*, Paris.
- Dumézil, G., 1956a, *Aspects de la fonction guerrière chez les Indo-Européens*, Paris.
- Dumézil, G., 1956b, *Déeses latines et mythes védiques*, Bruxelles.
- Dumézil, G., 1958, *L'idéologie tripartite des Indo-Européens*, Bruxelles.
- Dumézil, G., 1970, *The Destiny of the Warrior*, Chicago.
- Dumézil, G., 1973, *The Destiny of a King*, Chicago.
- Dumézil, G., 1980, *Camillus: A Study of Indo-European Religion as Roman History*, Berkeley.
- Dumézil, G., 1983, *The Stakes of the Warrior*, Berkeley.
- Dumézil, G., 1986, *The Plight of the Sorcerer*, Berkeley.
- Dumézil, G., 1988, *Mitra-Varuna: An Essay on Two Representations of Sovereignty*, New York.
- Durand, J.-M., 1980, *Textes babyloniens d'époque récente*, Paris.
- Ebeling, E., 1952, 'Die Rüstung eines babylonischen Panzerreiters nach einem Vertrag aus der Zeit Darius II.,' *ZA* 50 (N.F. 16), 203-213.
- Eddy, S.K., 1961, *The King is Dead: Studies in the Near Eastern Resistance to Hellenism*, Lincoln.

- Edzard, D.O., 1960, 'Neue Inschriften zur Geschichte von Ur III unter Šūsuen,' *AfO* 19, 1-32.
- Edzard, D.O., 1980, 'Itinerare,' *RLAss* 5, 216-220.
- Ehrenberg, V., 1926, *Alexander und Ägypten*, Leipzig.
- Eilers, W., 1940, *Iranische Beamtennamen in der keilschriftlichen Überlieferungen*, Leipzig.
- Elat, M., 1979, 'The Monarchy and the Development of Trade in Ancient Israel,' in: Lipiński, E., (ed.), 1979, II, 527-546.
- Elayi, J., 1980, 'The Phoenician Cities in the Persian Period,' *JANES* 12, 13-28.
- Elayi, J., 1982, 'Studies in Phoenician Geography during the Persian Period,' *JNES* 41, 83-110.
- Elayi, J., 1988, *Pénétration grecque en Phénicie sous l'empire perse*, (Travaux et Mémoires, Études Anciennes 2), Nancy.
- Ellis, R.S., 1968, *Foundation Deposits in Ancient Mesopotamia*, (Yale Near Eastern Researches 2) New Haven.
- Empereur, J.Y., 1982, 'Les anses d'amphores timbrées et les amphores: aspects quantitatifs,' *BCH* 106, 219-233.
- Empereur, J.Y., Garland, Y., 1986, (eds.), *Recherches sur les amphores grecques* (BCH Suppl. 13), Paris.
- Empereur, J.Y., Garland, Y., 1987, 'Bulletin archéologique: amphores et timbres amphoriques (1980-1986),' *REG* 100, 58-109.
- Eph'al, I., 1986, 'On Warfare and Military Control in the Ancient Near Eastern Empires: A Research Outline,' in: Tadmor, H. & Weinfeld, M., (eds.), *History, Historiography, and Interpretation*, Jerusalem, 88-106.
- Epigraphic Survey, The, 1980, *The Tomb of Kheruef: Theban Tomb 192*, (OIP 102), Chicago.
- Erdmann, K., 1941, *Das iranische Feuerheiligrum*, Leipzig.
- Erdmann, K., 1956, 'Review of Schmidt, *Persepolis I*, 1953,' *BiOr* 13, 56-65.
- Errington, R.M., 1983, 'The Historiographical Origins of Macedonian "Staatsrecht",' *Ancient Macedonia* 3, 89-101.
- Erzen, A., 1988, *Câvuştepe I* (TTKY V 371), Ankara.
- Eyre, C.J., 1987, 'Work and the Organisation of Work in the New Kingdom,' in: Powell, M.A., (ed.), 1987, 167-221.
- Farkas, A., 1969, 'The Horse and Rider in Achaemenid Art,' *Persica* 4, 57-76.
- Farkas, A., 1985, 'The Behistun Relief,' *CHI* II, 828-831.
- Feissel, D., 1984, 'Notes d'épigraphie chrétienne (VII),' *BCH* 108, 559-579.
- Feissel, D., Gascou, J., 1989 'Documents d'archives Romains inédits du Moyen Euphrate (IIIe siècle après J.-C.),' *CRAI*, 535-567.
- Finet, A., 1985, 'Le Port d'Emar sur l'Euphrate entre le royaume de Mari et le pays de Canaan,' in: Lipiński, E., (ed.), 1985, 27-38.
- Finet, A., (ed.), 1970, *Actes de la XVIIe rencontre assyriologique internationale*, Ham-sur-Heure.
- Finkelstein, M.I., 1935, 'Emporos, Naukleros, and Kapelos: Prolegomena to the Study of Athenian Trade,' *CP* 30, 320-336.
- Finley, M.I., 1984, *Economie et société en Grèce ancienne*, Paris.
- Firdousi, A., 1967, *Das Königsbuch* (übers. v. H. Kanus-Credé), Glückstadt.
- Fitzmyer, J., 1979, 'The Padua Aramaic Papyrus Letters,' in: *A Wandering Aramean* (SBL Monograph Series 25), Missoula, 219-230 (= *JNES*, 21, 1962 15-24).
- Foraboschi, D., 1984, 'Archeologia della cultura economica: ricerche economiche ellenistiche,' *Studi Ellenistici* 1, 75-105.

- Forshaw, L., 1977, 'The Memnonian Road,' *CW* 70, 454.
- Foucher, A., 1947, *La vieille route de l'Inde de Bactres à Taxila* (MDAFA, I/II), Paris.
- Fouilles de Xanthos T. VI: La stèle trilingue du Létôon*, (IFEA), Paris 1979.
- Francis, E.D., 1980, 'Greeks and Persians: The Art of Hazard and Triumph,' in: Schmandt-Besserat, D., (ed.), *Ancient Persia: The Art of an Empire*, Malibu, 53-86.
- Frankfort, H., 1939, *Cylinder Seals*, London.
- Frankfort, H., 1950, 'Oriental Institute Museum Notes: A Persian Goldsmith's Trial Piece,' *JNES* 9, 111-112.
- Frankfort, H., 1970, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, Harmondsworth³.
- French, D., 1980, 'The Roman Road-System of Asia Minor,' in: Temporini, H., Haase, W., (Hsg.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II/7.2, Berlin/New York, 698-729.
- French, D., 1981, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor: Part I*, (BAR International Series 105), Oxford.
- Friedrich, J., 1936, 'Chalder oder Urartäer?,' *ZDMG* 90, 60-82.
- Frye, R.N., 1963, *The Heritage of Persia*, New York.
- Frye, R.N., 1964, 'The Charisma of Kingship in Ancient Iran,' *Iran* 4, 36-54.
- Frye, R.N., 1972, 'The Institutions,' in: Walser, G., (ed.), *Beiträge zur Achämeniden-geschichte* (Historia Einzelschriften 18), Wiesbaden, 83-93.
- Frye, R.N., 1984, *The History of Ancient Iran*, München.
- Fulco, W.J., Zayadine, F., 1981, 'Coins from Samaria-Sebaste,' *Annual of the Department of Antiquities, Jordan*, 25, 197-225, 412-418 (=Pls. L-LVI).
- Funck, B., 1976, 'Zu den Landeschenkungen hellenistischer Könige,' *Klio* 60/1, 45-55.
- Furtwängler, A., 1900, *Die antiken Gemmen*, Berlin/Leipzig.
- Gabelmann, H., 1984, *Antike Audienz- und Tribunalszenen*, Darmstadt.
- Gadd, C.J., 1958, 'The Harran Inscriptions of Nabonidus,' *AnSt* 8, 35-92.
- Gardiner, A.H., 1920, 'The Ancient Military Road between Egypt and Palestine,' *JEA* 6, 99-116.
- Garlan, Y., 1983, 'Le commerce des amphores grecques,' in: Garnsey, P., Whittaker, C.R., (eds.), 1983, 37-44.
- Garlan, Y., 1986, 'Quelques nouveaux ateliers amphoriques à Thasos,' in: *Amphores Grecques*, 201-276.
- Garnsey, P., Hopkins, K., Whittaker, C.R., (eds.), 1983, *Trade in the Ancient Economy*, Berkeley/Los Angeles.
- Garnsey, P., Whittaker, C.R., (eds.), 1983, *Trade and Famine in Classical Antiquity*, Cambridge.
- Garrison, M.B., 1988, *Seal Workshops and Artists in Persepolis: A Study of Seal Impressions preserving the Theme of Heroic Encounter on the Persepolis Fortification and Treasury Tablets*, (PhD Dissertation, University of Michigan).
- Garrison, M.B., 1991, 'Seals and the Elite at Persepolis,' *Ars Orientalis*, 21, 1-29.
- Garrison, M.B., Root, M.C., forthcoming, *Seal Impressions on the Persepolis Fortification Tablets*.
- Garstang, J., 1943, 'Hittite Military Roads in Asia Minor,' *AJA* 47, 35-62.
- Gasche, H., 1989, 'Abu Qubur 1987-1988, chantier F. La résidence achéménide,' *NAPR* 4, 3-8.
- Gawlikowski, M., 1988, 'La route de l'Euphrate d'Isidore à Julien,' *Géographie historique au Proche-Orient*, Paris, 77-98.
- Gelb, I.J., 1979, 'Household and Family in Early Mesopotamia,' in: Lipiński, E., (ed.), 1979, I, 1-97.

- Geller, M., 1991, 'New Information on Antiochus IV from Babylonian Astronomical Diaries,' *BSOAS* 54, 1-4.
- Genito, B., 1986, 'The Medes: A Reassessment of the Archaeological Evidence,' *EW* 36, 11-81.
- Gershevitch, I.G., 1964, 'Zoroaster's Own Contribution,' *JNES* 23, 12-38.
- Gershevitch, I.G., 1979, 'The Alloglottography of Old Persian,' *TPS*, 114-190.
- Geva, S., 1982, 'Archaeological Evidence for the Trade between Israël and Tyre?,' *BASOR* 248, 69-72.
- Ghirshman, R., 1950, 'Le trésor de Sakkez, les origines de l'art mède et des bronzes du Luristan,' *Artibus Asiae* 13, 181-206.
- Ghirshman, R., 1954a, *Village perse-achéménide*, (MDAFI 36), Paris.
- Ghirshman, R., 1954b, *Iran*, New York.
- Ghirshman, R., 1962, 'La civilisation achéménide et l'Urartu' in: Henning, W.B., Yarshater, E., (eds.), *A Locust's Leg. Studies in Honour of S.H. Taqizadeh*, London, 85-88.
- Ghirshman, R., 1964, *Persia: From the Origins to Alexander the Great*, (trans. S. Gilbert, J. Emmons), London.
- Ghirshman, R., 1965, 'L'architecture élamite et ses traditions,' *IrAnt* 5, 93-102.
- Ghirshman, R., 1966, 'Campagne de l'hiver 1962/1963,' *AA* 13, 3-32.
- Ghirshman, R., 1977, *L'Iran et la migration des Indo-Aryens et des Iraniens*, Leiden.
- Gill, D.W.J., 1988, 'The Distribution of Greek Vases and Long Distance Trade,' in: Christiansen, J., Melander, T., (eds.), *Ancient Greek and Related Pottery — Symposium Copenhagen 1987*, Copenhagen, 175-185.
- Gimbutas, M., 1970, 'Proto-Indo-European Culture: The Kurgan Culture during the Fifth, Fourth, and Third Millennia B.C.,' in Cardona, G., Hoenigswald, H.M., Senn, A., (eds.), *Indo-European and Indo-Europeans*, Philadelphia.
- Gnoli, G., 1987a, 'Er mazdesn. Zum Begriff Iran und seiner Entstehung im 3. Jahrhundert,' in: *Transition Periods*, 1987, 83-100.
- Gnoli, G., 1987b, '*Basileus basileôn Arianôn*' in: Gnoli, G., Lanciotti, L., (eds.), *Orientalia I. Tucci Memoriae Dicata II*, Roma, 509-532.
- Gnoli, G., 1989, *The Idea of Iran. An Essay on its Origin*, Roma.
- Godard, A., 1951, 'A propos du trésor de Ziwiye,' *Artibus Asiae* 14, 240-245.
- Godard, A., 1965, *The Art of Iran*, (trans. M. Heron, ed. M. Rogers), New York/Washington.
- Goetze, A., 1953, 'An Old Babylonian Itinerary,' *JCS* 7, 51-72.
- Goetze, A., 1957, 'The Roads of Northern Cappadocia,' *RHA* 61, 91-103.
- Goetze, A., 1964, 'Remarks on the Old Babylonian Itinerary,' *JCS* 18, 114-119.
- Goodchild, R., 1948-1949, 'The Coast Road of Phoenicia and its Roman Milestones,' *Berytus* 9, 91-127.
- Goukowsky, P., 1978, *Essai sur les origines du mythe d'Alexandre (336-270 av. J.C.) I: Les origines politiques*, Nancy.
- Grabbe, L.L., 1987, 'Josephus and the Reconstruction of the Judean Restoration,' *JBL* 106, 231-246.
- Grace, V., 1961, *Amphoras and the Ancient Wine Trade*, (Excavations of the Athenian Agora, American School of Classical Studies, Picture Book no.6).
- Grace, V., 1979, 'Kouriaka,' in: *Studies presented in Memory of Porphyrios Dikaios*, Nicosie, 178-188.
- Graf, D.F., 1984, 'Medism,' *JHS* 104, 15-30.
- Graf, D.F., 1990, 'Arabia during Achaemenid Times,' *AchHist* 4, 131-148.

- Graf, D.F., 1993, 'The Persian Royal Road System in Syria-Palestine,' *Trans-euphratène*, 6, 149-168.
- Gras, M., Rouillard, P., Teixidor, J., 1989, *L'univers phénicien*, Paris.
- Grayson, A.K., 1975a, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, (TCS 5) Locust Valley.
- Grayson, A.K., 1975b, *Babylonian Historical-Literary Texts*, Toronto.
- Grayson, A.K., 1980, 'Königslisten und Chroniken. B. Akkadisch,' *RLAs* 6/1-2, 86-135.
- Greenhalgh, M., 1978, *The Classical Tradition in Art*, New York.
- Greenhalgh, M., 1989, *The Survival of Roman Antiquities in the Middle Ages*, London.
- Grelot, P., 1972, *Documents araméens d'Égypte*, (LAPO), Paris.
- Griffith, F.L., 1909, *Catalogue of the Demotic Papyri in the John Rylands Library*, Manchester.
- Grignaschi, M.G., 1966, 'Quelques spécimens de la littérature sassanide conservés dans les bibliothèques d'Istanbul,' *JA* 254, 1-142.
- Grignaschi, M.G., 1973, 'La Nihayatu-l-'arab fi ahbari-l-Furs wa-l-'arab et les Siyaru Muluki-l-'Agam du Ps. Ibn-al-Muqaffa', *BEO* 26, 83-184.
- Gschnitzer, F., 1988, 'Zur Stellung des persischen Stammlandes im Achaimenidenreich,' *Festschrift H. Deller*, (AOAT 220) Kevelaer, Neukirchen-Vluyn, 87-122.
- Gunter, A.C., 1990, 'Artists and Ancient Near Eastern Art,' in: Gunter, A.C., (ed.), 1990, 9-17.
- Gunter, A.C., (ed.), 1990, *Investigating Artistic Environments in the Ancient Near East*, Washington, D.C.
- Guzzo Amadasi, M.G., 1978, 'Remarques sur trois anthroponymes de Kition,' *Semiotica* 28, 15-26.
- Guzzo Amadasi, M.G., 1982, 'Influence directe de la Mésopotamie sur les inscriptions en Phénicien,' in: Nissen & Renger, (Hsg.), 1982, 383-394.
- Hackin, J., 1954, *Nouvelles recherches archéologiques à Begram*, Paris.
- Haerincx, E., 1973, 'Le palais achéménide de Babylone,' *JrAnt* 10, 108-132.
- Halliday, W.R., 1933, *Indo-European Folk-tales and Greek Legend*, Cambridge.
- Hallo, W.W., 1964, 'The Road to Emar,' *JCS* 18, 57-88.
- Hallo, W.W., Simpson, W.K., 1971, *The Ancient Near East: A History*, New York.
- Hallock, R.T., 1969a, *Persepolis Fortification Tablets (OIP 92)*, Chicago.
- Hallock, R.T., 1969b, 'The "One Year" of Darius I,' *JNES* 19, 36-39.
- Hallock, R.T., 1978, 'Selected Fortification Tablets,' *CDAFI* 8, 109-136.
- Hallock, R.T., 1985, 'The Evidence of the Persepolis Tablets,' *CHI* 2, *The Median and Achaemenian Periods*, 588-609.
- Halpern-Zylberstein, M.Ch., 1980, 'Timbres amphoriques,' *Keisan*, 243-255.
- Hamilton, J.R., 1969, *Plutarch, Alexander. A Commentary*, Oxford.
- Hamilton, J.R., 1973, *Alexander the Great*, Pittsburgh.
- Hammond, N.G.L., 1979, *A History of Macedonia II*, Oxford (with G.T. Griffith).
- Hammond, N.G.L., 1985, 'Some Macedonian Offices: c.336-309 B.C.,' *JHS* 105, 156-160.
- Hammond, N.G.L., 1988, *A History of Macedonia III*, Oxford (with F.W. Walbank).
- Hammond, N.G.L., 1990, 'Royal Pages, Personal Pages and Boys trained in the Macedonian manner during the Period of the Temenid Monarchy,' *Historia* 39, 261-289.
- Hanaway W.L., Jr., 1978, 'The Iranian Epics,' in: Oinas, F.J., (ed.), 1978, 76-98.
- Hanfmann, G.M.A., 1983, *Sardis from Prehistoric to Roman Times*, Cambridge Ma.
- Hansen, O., 1984, 'The Date and Place of the First Performance of Timotheos' *Persai*, *Philol.* 128, 135-136.

- Hansen, P., 1983. *Carmina Epigraphica Graeca I*. Berlin/New York.
- Hansen, W.F., 1978. 'The Homeric Epics and Oral Poetry,' in: Oinas, F.J., (ed.), 1978, 7-26.
- Hansman, J., 1972. 'Elamites, Achaemenians and Anshan,' *Iran* 10, 101-124.
- Hansman, J., 1990. 'Caspian Gates,' *Enclr* V/1, 61-62.
- Hardin, M.A., 1977. 'Individual Style in San Jose Pottery Painting: The Role of Deliberate Choice,' in: Hill, J.N., Gunn, J., (eds.), *The Individual in Prehistory*, New York, 109-136.
- Hardin, M.A., 1979. 'The Cognitive Basis of Productivity in a Decorative Art Style: Implications of an Ethnographic Study for Archaeologists' Taxonomies,' in: Kramer, C., (ed.), *Ethnoarchaeology. Implications of Ethnography for Archaeology*, New York, 75-101.
- Harmatta, J., 1963. 'Das Problem der Kontinuität im frühhellenistischen Ägypten,' *AAnth* 11, 199-213.
- Harmatta, J., 1971a. 'The Literary Patterns of the Babylonian Edict of Cyrus,' *AAnthung* 19, 217-231.
- Harmatta, J., 1971b. 'The Rise of the Old Persian Empire,' *AAnthung* 19, 3-15.
- Harmatta, J., 1974. 'Les modèles littéraires de l'édit babylonien de Cyrus,' *ActIr* 1, Leiden, 29-44.
- Harper, P.O., Aruz, J., Tallon, F., (eds.), 1992. *The Royal City of Susa. Near Eastern Treasures in the Louvre*, New York.
- Harprath, R., Wrede, H., (eds.), 1989. *Antikenzeichnung und Antikenstudium in Renaissance und Frühbarock*, Mainz.
- Harrison, T.P., n.d. 'The Nature and Impact of the Persian Occupation of Egypt, 525-404 B.C.' (unpublished paper).
- Hatzopoulos, M., 1988. *Une donation du roi Lyson*, (Meletemata 5), Athènes/Paris.
- Heinrich, E., 1982. *Die Tempel und Heiligtümer im alten Mesopotamien*, unter Mitarbeit von U. Seidl, (Denkmäler antiker Architektur 14), Berlin.
- Helm, P.R., 1980. 'Greeks' in the Neo-Assyrian Levant and 'Assyria' in Early Greek Writers, (PhD Dissertation, University of Pennsylvania).
- Helm, P.R., 1981. 'Herodotus' *Medikos Logos* and Median History,' *Iran* 19, 85-90.
- Hengel, M., 1973. *Judentum und Hellenismus*, (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 10), Tübingen².
- Henige, D., 1974. *The Chronology of Oral Tradition: Quest for a Chimera*, Oxford.
- Henige, D., 1982. *Oral Historiography*, London.
- Henning, W.B.H., 1958. 'Mitteliranisch,' *HdO*, 1 Abt., 4.Bd., 1.Abschn., Leiden/Köln, 20-130.
- Herbert, S.C., 1984. 'The Orientation of Greek Temples,' *PEQ*, 31-34.
- Hermerén, G., 1975. *Influence in Art and Literature*, Princeton.
- Herrenschmidt, Cl., 1978. 'La Perse rien que la Perse,' *Pad Nâm i Yazdân*, (Travaux et Mémoires de l'Institut d'Études Iranniennes 9), Paris, 5-21.
- Herrenschmidt, Cl., 1982. 'Les historiens de l'empire achéménide et l'inscription de Bisotun,' *Annales ESC* 37, 813-823.
- Herrenschmidt, Cl., 1987. 'Notes sur la parenté chez les Perses,' *AchHist* 2, 53-67.
- Herzfeld, E.E., 1920. *Am Tor von Asien. Felsdenkmäler aus Irans Heldenzeit*, Berlin.
- Herzfeld, E.E., 1921. 'Khatische und khaldische Bronzen' in: *Janus I* (= Festschrift zu C.F. Lehmann-Haupts sechzigsten Geburtstag), Wien/Leipzig, 145-157.
- Herzfeld, E.E., 1930. 'Ariyaramna, König der Könige,' *AMI* 2, 113-127.
- Herzfeld, E.E., 1941. *Iran in the Ancient East*, London/New York.

- Herzfeld, E.E., Sarre, F., 1910, *Iranische Felsreliefs*, Berlin.
- Hewsen, R.H., 1983, 'Introduction to Armenian Historical Geography II: The Boundaries of Achaemenid 'Armina,' *Revue des études arméniennes* 17, 123-143.
- Hill, G.F., 1914, *Catalogue of the Greek Coins of Palestine (Galilee, Samaria, and Judaea)*, London.
- Hilprecht, H.V., 1903, *Explorations in the Bible Lands during the 19th Century*, Philadelphia.
- Hilprecht, H.V., Clay, A.T., 1898, *Business Documents of Murashu Sons of Nippur dated in the Reign of Artaxerxes I (464-424 B.C.)*, (BE 9), Philadelphia.
- Hinz, W., 1960, 'Zu den Persepolis-Täfelchen,' *ZDMG* 110, 236-251.
- Hinz, W., 1969, *Altiranische Funde und Forschungen*, Berlin.
- Hinz, W., 1970, 'Die elamischen Buchungstäfelchen der Darius-Zeit,' *Or* 39, 421-440.
- Hinz, W., 1975a, *Altiranisches Sprachgut der Nebenüberlieferungen*, Wiesbaden.
- Hinz, W., 1975b, 'Hidali,' *RLAs* 4,4-5, 391.
- Hinz, W., 1987, 'Elams Übergang ins persische Reich,' in: *Transition Periods*, 125-134.
- Hirshfeld, O., 1907, 'Die römischen Meilensteine,' *SBAW*, 165-201 (=Kleine Schriften Berlin 1913, 703-743).
- Hjelmqvist, H., 1973, 'Some Economic Plants from Ancient Cyprus,' (Appendix VI), in: Karageorghis, V., (ed.), *Salamis III Excavations in the Necropolis of Salamis*, Nicosia, 231-255.
- Hjelmqvist, H., 1979, 'Some Economic Plants and Weeds from the Bronze Age of Cyprus,' in: Ögrink, U., (ed.), *Hala Sultan Tekke* 5, (SIMA 45, 7), Göteborg, 110-133.
- Hoffmann, K.H., 1979, 'Das Avesta in der Persis,' in: Harmatta, J., (ed.), *Prolegomena to the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia*, Budapest, 89-93.
- Hoffmann, K.H., Narten, J.N., 1989, *Der sasanidische Archetypus. Untersuchungen zur Schreibung und Lautgestalt des Avestischen*, Wiesbaden.
- Hogarth, D.G., Munro, A.R., 1890-93, *Modern and Ancient Roads in Eastern Asia Minor*, (Royal Geographic Society Supplementary Papers 3), 678-682.
- Hole, F., (ed.), 1987, *The Archaeology of Western Iran* (Smithsonian Series in Archaeological Inquiry), Washington, D.C.
- Holm-Rasmussen, T., 1988, 'Collaboration in Early Achaemenid Egypt. A New Approach,' in: *Studies in Ancient History and Numismatics presented to Rudi Thomsen*, Aarhus, 29-38.
- Hopper, R.J., 1979, *Trade and Industry in Classical Greece*, London.
- Hornblower, S., 1982, *Mausolus*, Oxford.
- Hornung, E., Staehelin, E., 1974, *Studien zum Sedfest*, (Aegyptiaca Helvetia I), Genf.
- Houghton, A., 1980, 'Notes on the Early Seleucid Victory Coinage of "Persepolis",' *SNR* 59, 5-13.
- Hovhannissian, C., 1973, *Erebooni*, Erevan.
- How, W.W., Wells, J., 1912, *A Commentary on Herodotus I-II*, Oxford.
- Hughes, G.R., 1952, *Saite Demotic Land Leases*, (Studies in Ancient Oriental Civilization 28), Chicago.
- Humphreys, S.C., 1978, *Anthropology and the Greeks*, London, (paperback 1983).
- Hunger, H., 1968, *Babylonische und assyrische Kolophone*, (AOAT 2) Kevelaer/Neukirchen-Vluyn.
- Hyslop, J., 1984, *The Inka Road System*, London/Orlando.
- Ikida, Y., 1979, 'Royal Cities and Fortified Cities,' *Iraq* 41, 75-84.

- Invernizzi, A., 1968-69. 'Excavations in Squares cvi 69/70/79/80 (The Archives Building),' *Mesopotamia* 3-4, 29-38.
- Invernizzi, A., 1970-71. 'The Excavations at the Archives Building,' *Mesopotamia* 5-6, 21-29.
- Invernizzi, A., 1971. 'Bulles de Séleucie du Tigre,' *Annales Archéologiques Arabes Syriennes* 21, 105-108.
- Invernizzi, A., 1972. 'The Excavations at the Archives Building,' *Mesopotamia* 7, 13-16.
- Invernizzi, A., 1973-74. 'The Excavations at the Archives Building,' *Mesopotamia* 8-9, 9-14.
- Invernizzi, A., 1976. 'Ten Years Research in the al Mada'in Area. Seleucia and Ctesiphon,' *Sumer* 32, 167-176.
- Invernizzi, A., 1984. 'Note on the Art of Seleucid Mesopotamia,' in: Boucharlat, R., Salles, J.F., (eds.), *L'Arabie orientale, Mésopotamie et Iran méridional de l'âge du fer au début de la période islamique*, Paris, 27-31.
- Invernizzi, A., 1985. 'Seleucia sul Tigri,' in: *La terra tra i due fiumi*, (Catalogo alla Mostra), Torino, 87-93; 97-99; 124-133.
- Invernizzi, A., 1990. 'Arte seleucide in Mesopotamia,' *Akten des XIII. Int. Kongresses für klassische Archäologie, Berlin 1988*, Mainz, 19-23.
- Isaac, B., 1990, *The Limits of Empire: The Roman Army in the East*, Oxford.
- Jackson, W.T.H., 1982, *The Hero and the King*, New York.
- Jacobs, L.K., 1980, *Darvazeh Tepe and the Iranian Highlands in the Second Millennium B.C.*, (PhD Dissertation, University of Oregon).
- Jakob-Rost, L., 1975, *Die Stempelsiegel im Vorderasiatischen Museum*, Berlin.
- Jakob-Rost, L., Freydank, H., 1972. 'Spätbabylonische Rechtsurkunden aus Babylon mit aramäischen Beischriften,' *FuB* 14, 7-35.
- Jehasse, L., 1978, *Salamine de Chypre VIII. La céramique à vernis noir du rempart méridional*, Paris.
- Jelinková-Reymond, E., 1953, 'Gestion des Rentes d'Office,' *CdE* 28, 228-237.
- Jeselsohn, D., 1974, 'A New Coin Type with Hebrew Inscription,' *IEJ* 24, 77-78 + Pl.11.
- Joannès, F., 1979-80, 'Les successeurs d'Alexandre le Grand en Babylonie. Essai de détermination chronologique d'après les documents cunéiformes,' *Anatolica* 7, 99-115.
- Joannès, F., 1982, *Texte économiques de la Babylonie récente*, (Études Assyriologiques. Éditions Recherche sur les Civilisations), Paris.
- Joannès, F., 1987, 'Remarques sur L.83.6,' *NABU* 1987/no.3 62 sub 108.
- Joannès, F., 1988, '*ig. gurki = Suse,' *NABU* note 19.
- Joannès, F., 1989, 'La titulature de Xerxès,' *NABU* note 37.
- Joannès, F., 1990a, 'Textes babyloniens de Suse d'époque achéménide,' in: *Mélanges Jean Perrot*, 173-180.
- Joannès, F., 1990b, 'Pouvoirs locaux et organisation du territoire en Babylonie achéménide,' *Transeuphratène* 3, 173-189.
- Johnson, E.C., 1975, 'Urartian Influence upon Iranian Architecture in the Early First Mill. B.C.,' *Marsyas* 17, 21-38.
- Johnson, J.H., 1974, 'The Demotic Chronicle as an Historical Source,' *Enchoria* 4, 1-17.
- Johnson, J.H., 1983, 'The Demotic Chronicle as a Statement of a Theory of Kingship,' *JSSEA* 13, 61-72.
- Johnson, J.H., 1986, 'The Role of the Egyptian Priesthood in Ptolemaic Egypt,' in: Lesko, L.H., (ed.), *Egyptological Studies in Honor of Richard A. Parker*, Hanover, 70-84.

- Johnston, A.W., 1981, 'Imported Greek Storage Amphorae,' *Kition* IV, 37-44.
- Jonkers, E.J., 1948, 'Medoi, ta Medika, Medismos,' in: *Studia Varia Carolo Guilielmo Vollgraff*, Amsterdam, 78-83.
- Junge, P.J., 1940, 'Hazarapatiš,' *Klio* 33, 13-38.
- Justi, F., 1896, 'Der Chiliarch des Dareios,' *ZDMG* 50, 659-664.
- Kalléris, J.N., 1954, *Les anciens Macédoniens. Étude linguistique et historique* 1, (Collection de l'Inst. française d'Athènes 81), Athènes.
- Kantor, H.J., 1957, 'Achaemenid Jewelry in the Oriental Institute,' *JNES* 16, 1-23.
- Katzenstein, H.J., 1989, 'Gaza in the Persian Period,' *Transeuphratène* 1, 67-86.
- Kaufman, S.A., 1974, *The Akkadian Influences on Aramaic*, (Assyriological Studies 19), Chicago.
- Kawami, T.S., 1972, 'A Possible Source for the Sculptures of the Audience Hall,' *Iran* 10, 146-148.
- Kawami, T.S., 1986, 'Greek Art and Persian Taste: Some Animal Sculptures from Persepolis,' *AJA* 90, 259-267.
- Kawami, T.S., 1987, *Monumental Art of the Parthian Period in Iran*, (Actr 26, Série 3, vol. 13), Leiden.
- Kellens, J.K., 1989, 'Avesta,' *Enclr* 3, 35-44.
- Kellens, J.K., Pirart, E.P., 1988, *Les textes vieil-avestiques* 1, Wiesbaden.
- Kent, R.G., 1953, *Old Persian: Grammar, Texts, Lexicon*, New Haven².
- Kessler, D., 1989, *Die Heilige Tiere und der König I: Beiträge zu Organisation, Kult und Theologie der spätzeitlichen Tierfriedhöfe*, (Ägypten und Altes Testament 16), Wiesbaden.
- Kessler, H.L., 1988, 'On the State of Medieval Art History,' *Art Bulletin* 70/2, 166-187.
- Kessler, K., 1980, *Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens*, Wiesbaden.
- Khlopin, I., 1977, 'Die Reiseroute Isidors von Charax und die oberen Satrapien Parthiens,' *Iran* 12, 117-165.
- Kienast, D., 1973, *Philipp II von Makedonien und das Reich der Achämeniden* (Abhdl. Marb. Gelehrten Gesellsch. 6/1971), München.
- Kienast, B., 1979, 'Zur Herkunft der achämenidischen Königstitulatur,' in: Haarmann, U., Bachmann, P., (Hsg.), *Die islamische Welt zwischen Mittelalter und Neuzeit* (Festsch. Roemer), Beirut/Wiesbaden, 351-364.
- Kienle, H., 1975, *Der Gott auf dem Flügelrad*, (Göttinger Orientforschungen VI/7) Wiesbaden.
- Kilmer, A.D., 1990, 'Sumerian and Akkadian Names for Designs and Geometric Shapes,' in: Gunter, A., (ed.) 1990, 83-91.
- Kindler, A., 1974, 'Silver Coins Bearing the Name of Judea from the Early Hellenistic Period,' *IEJ* 24, 73-76 + Pl.11.
- Kinnier-Wilson, J.V., 1972, *The Nimrud Wine Lists*, London.
- Klauber, E.G., 1913, *Politisch-religiöse Texte aus der Sargonidenzeit*, Leipzig.
- Kleiss, W., 1971, 'Felsabtreppungen von Persepolis,' *MDOG* 103, 69-76.
- Kleiss, W., 1977, 'Alte Wege in West-Iran,' *AMI N.F.* 10, 151-166.
- Kleiss, W., 1981, 'Ein Abschnitt der achämenidischen Königsstrasse von Pasargadae und Persepolis nach Susa, bei Naqsh-e Rostam,' *AMI* 14, 45-54.
- Kleiss, W., 1988, 'Aspekte urartäischer Architektur,' *Iran* 23, 181-215.
- Klengel-Brandt, E., 1969, 'Siegelabrollungen aus dem Babylon der Spätzeit,' *OrAnt* 8, 329-336.
- Knauf, E.A., 1990, 'The Persian Administration in Arabia,' *Transeuphratène* 2, 201-217.

- Knauth, W., Nadjamabadi, S., 1975, *Das altiranische Fürstenideal von Xenophon bis Ferdousi*, Wiesbaden.
- Knudtzon, J.A., 1893, *Assyrische Gebete an den Sonnengott für Staat und königliches Haus aus der Zeit Asarhaddons und Assurbanipals*, Leipzig.
- Koch, H., 1986, 'Die achämenidische Poststrasse von Persepolis nach Susa,' *AMI* 19, 133-147.
- Koch, H., 1988, 'Herrscher in der Persis unter Seleukiden und Parthern,' *WO* 19, 84-95.
- Koch, H., McKenzie, D.N., (Hsg.), 1983, *Kunst, Kultur und Geschichte der Achämenidenzeit und ihr Forileben* (AMI Ergzbd. 10), Berlin.
- König, F.W., 1938, 'Bikni,' *RLAsy* 2, 28-29.
- König, F.W., 1955, *Handbuch der chaldischen Inschriften* (AfO Beiheft 8), Berlin.
- Kohler, J., Ungnad, A., 1911, *Hundert ausgewählte Rechtsurkunden aus der Spätzeit des babylonischen Schrifttums von Xerxes bis Mithridates II. (485-93 v. Chr.)*, Leipzig.
- Koldewey, R., 1913 [= 1925], *Das wiedererstehende Babylon. Die bisherigen Ergebnisse der deutschen Ausgrabungen*, Leipzig.
- Koldewey, R., Wetzel, F., 1931-32, *Die Königsburgen von Babylon I-II*, (WVDOG LIV, LV), Leipzig.
- Kraay, C.M., 1956, 'The Archaic Owls of Athens,' *NC* 16, 43-68.
- Kraus, F.R., 1963, 'Altbabylonische Quellensammlungen zur altmesopotamischen geschichte,' *AfO* 20, 153-55.
- Krefter, F., 1968, 'Achämenidische Palast- und Grabtüren,' *AMI N.F.1*, 99-114.
- Krückmann, O., 1931, *Babylonische Rechts- und Verwaltungsurkunden aus der Zeit Alexanders und der Diadochen* (Inaugural-Dissertation), Berlin.
- Kuhrt, A., 1987a, 'A Survey of Written Sources available for the History of Babylonia under the Later Achaemenids,' *AchHist* 1, 147-157.
- Kuhrt, A., 1987b, 'Berossus' *Babyloniaka* and Seleucid Rule in Babylonia' in: Kuhrt, A., Sherwin-White, S., (eds.), 1987, 32-56.
- Kuhrt, A., 1988a, 'Babylonia from Cyrus to Xerxes,' *CAH* 4², 112-138.
- Kuhrt, A., 1988b, 'The Achaemenid Empire: A Babylonian Perspective,' *PCPS* 214 (N.S.34), 60-76.
- Kuhrt, A. 1989a, 'Conclusions,' in: Briant, P., Herrenschmidt Cl., (eds.), 1989, 217-222.
- Kuhrt, A., 1989b, 'Review of *CHI* 2,' *JAOS* 109, 290-291.
- Kuhrt, A., 1990a, 'Alexander and Babylon,' *AchHist* 5, 121-130.
- Kuhrt, A., 1990b, 'The Evidence for Babylonia in the Persian Empire,' *AchHist* 4, 177-194.
- Kuhrt, A., Sherwin-White, S.M., 1987a, 'Xerxes' Destruction of Babylonian Temples' *AchHist* 2, 69-78.
- Kuhrt, A., Sherwin-White, S., (eds.), 1987b, *Hellenism in the East: The Interaction of Greek and Non-Greek Civilizations from Syria to Central Asia after Alexander*, London/Berkeley/Los Angeles.
- Kuhrt, A., Sherwin-White, S.M., 1991, 'Aspects of Seleucid Royal Ideology: the Antiochus I Cylinder from Borsippa,' *JHS* 111, 71-86.
- Kyrieleis, H., 1969, *Throne und Klinen* (JdI, XXIV, Ergänzungsheft), Berlin.
- Labrousse, A., Boucharlat, R., 1972, 'La fouille du palais du Chaour à Suse en 1970 et 1971,' *CDAFI* 2, 61-167.
- La Bua, V., 1977, 'Gli Ioni ed il conflitto lidio-persiano,' *Misc. Grec. Rom.* 5, 1-64.
- Lambert, W.G., 1957, 'Ancestors, Authors, and Canonicity,' *JCS* 11, 1-14.

- Lambert, W.G., 1965, 'Nebuchadnezzar King of Justice,' *Iraq* 27, 1-11.
- Lambert, W.G., 1968, 'A New Source for the Reign of Nabonidus,' *AfO* 22, 1-8.
- Landsberger, B., 1933, 'Die Liste der Menschenklassen im babylonischen Kanon,' *ZA N.F.* 7, 184-192.
- Lane Fox, R., 1973, *Alexander the Great*, London.
- Langdon, St., 1912, *Die Neubabylonischen Königsinschriften*, (VAB 4), Leipzig.
- Langsdorff, A., McCown, D.E., 1942, *Tall-i Bakun A. Season of 1932*, (OIP 59), Chicago.
- Larson, G.J., Littleton, C.S., Puhvel, J., (eds.), 1974, *Myth in Indo-European Antiquity*, Berkeley.
- Lauffer, S., 1981, *Alexander der Große*, München.
- Layard, A.H., 1849, *Monuments of Nineveh*, London.
- Layard, A.H., 1851, *Inscriptions in the Cuneiform Character from Assyrian Monuments*, London.
- Layard, A.H., 1894, *Early Adventures in Persia, Susiana, and Babylonia*, London (repr. 1971).
- Lecoq, P., 1974, 'La langue des inscriptions achéménides,' *ActR* 2, 55-62.
- Lecoq, P., 1983, 'A propos du F Mède,' in: Koch, H., McKenzie, D.N., (Hsg.) 1983, 141-144.
- Legrain, L., 1925, *The Culture of the Babylonians from their Seals in the Collections of the Museum*, (PBS 14), Philadelphia.
- Legrain, L., 1951, *Seal Cylinders*, (Ur Excavations X), Oxford.
- Lehmann-Haupt, C.F., 1931, *Armenien einst und jetzt* II 2, Berlin/Leipzig.
- Leichty, E., Grayson, A.K., 1987, *Catalogue of the Babylonian Tablets in the British Museum VII: Tablets from Sippar 2*, London.
- Leichty, E., Finkelstein, J.J., Walker, C.B.F., 1988, *Catalogue of the Babylonian Tablets in the British Museum VIII: Tablets from Sippar 3*, London.
- Lemaire, A., 1977, *Inscriptions hébraïques I. Les Ostraca*, (LAPO), Paris.
- Lemaire, A., 1987, 'Les Phéniciens et le commerce entre la Mer rouge et la Mer Méditerranée,' in: Lipiński, E., (ed.), *Studia Phoenicia* 5, Leuven, 49-60.
- Lemaire, A., 1989, 'Les inscriptions palestiniennes d'époque perse: un bilan provisoire,' *Transeuphratène* 1, 87-105.
- Lendle, O., 1987, 'Herodot 5.52/53 über die "persische Königsstrasse,"' *WJA* 13, 25-36.
- Lentz, W., 1975, 'Some Peculiarities, not hitherto fully understood, of "Roman" Mithraic Sanctuaries and Representations,' in: Hinnells, J.R. (ed.), *Mithraic Studies* II, Manchester, 358-377.
- Lentz, W., Schlosser, W., 1969, 'Persepolis — ein Beitrag zur Funktionsbestimmung,' in: Voigt, W., (Hsg.), *Deutscher Orientalistentag, Vorträge*, (ZDMG Supplementa I, XVII), Part 3, 957-982.
- Le Rider, G., 1965, *Suse sous les Séleucides et les Parthes: les trouvailles monétaires et l'histoire de la ville* (MAI 38), Paris.
- Le Rider, G., 1989, 'A propos d'un passage des *Poroi* de Xénophon,' in: *Numismatic Studies in Memory of C.M. Kraay and O. Mørkholm* (Numismatica Lovaniensia 10), Louvain-la-Neuve, 159-172.
- Lerner, J.A., 1980, 'Three Achaemenid 'Fakes' — A Re-evaluation in the Light of 19th Century Iranian Architectural Sculpture,' *Expedition* 22, 5-16.
- Leuze, O., 1935, *Die Satrapieneinteilung in Syrien und im Zweistromlande von 520-320* (Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft: Geisteswissenschaftliche Kl. 11. Jahr/Heft 4), Halle (repr. 1972).

- Levine, L.D., 1973, 'Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros, I,' *Iran* 11, 1-27.
- Levine, L.D., 1974, 'Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros II,' *Iran* 12, 99-124.
- Levine, L.D., 1987, 'The Iron Age,' in: Hole, F., (ed.), 1987, 220-250.
- Levine, L.D., 1989, 'K 4675, The Zamua Itinerary,' *SAAB* 3/2, 75-92.
- Lévy, E., (ed.), 1987, *Le système palatial en Orient, en Grèce et à Rome* (Travaux du Centre de recherche sur le Proche-Orient et la Grèce antiques 9), Leiden.
- Lewenton, U., 1970, *Studien zur keilschriftlichen Rechtspraxis Babyloniens in hellenistischer Zeit* (Inaugural-Dissertation), Münster.
- Lewis, B., 1989, *Istanbul et la civilisation ottomane* (tr. française.), Paris (English edition 1963).
- Lewis, D.M., 1977, *Sparta and Persia*, Leiden.
- Lewis, D.M., 1980, 'Datis the Mede,' *JHS* 100, 194-195.
- Lichtheim, M., 1975, *Ancient Egyptian Literature* I, Berkeley.
- Liebesny, H., 1936a, 'Ein Erlass des Königs Ptolemaios II Philadelphos über die Deklaration von Vieh und Sklaven in Syrien und Phönikien (PER Inv. Nr. 24.552 gr.),' *Aegyptus* 16, 257-288.
- Liebesny, H., 1936b, 'Ergänzungen zur Publikation "Ein Erlass des Königs Ptolemaios II Philadelphos über die Deklaration von Vieh und Sklaven in Syrien und Phönikien (PER Inv. Nr. 24552 gr.)"', *Aegyptus* 16, 289-291.
- Lincoln, B., 1981, *Priests, Warriors and Cattle*, Berkeley.
- Lincoln, B., 1986, *Myth, Cosmos, and Society: Indo-European Themes of Creation and Destruction*, Cambridge, MA.
- Lipiński, E., (ed.), 1979, *State and Temple Economy in the Ancient Near East* (2 vols.), Leuven.
- Lipiński, E., (ed.), 1985, *The Land of Israel: Cross-Roads of Civilizations* (Orientalia Lovaniensia Analecta 19), Leuven.
- Lippold, G., w.d., *Gemmen und Kameen*, Stuttgart.
- Littleton, C.S., 1970, 'Some Possible Indo-European Themes in the Iliad,' in: Puhvel, J., (ed.), *Myth and Law among the Indo-Europeans*, Berkeley.
- Littleton, C.S., 1973, *The New Comparative Mythology*, (rev. ed.), Berkeley.
- Liverani, M., 1990, *Prestige and Interest*, Napoli.
- Lloyd, A.B., 1982a, 'Nationalist Propaganda in Ptolemaic Egypt,' *Historia* 31, 33-55.
- Lloyd, A.B., 1982b, 'The Inscription of Udjahorresnet, A Collaborator's Testament,' *JEA* 68, 166-180.
- Lloyd, A.B. 1983, 'The Late Period,' in: Trigger, B.G., Kemp, B.J., O'Connor, D., Lloyd, A.B., *Ancient Egypt. A Social History*, Cambridge, 347-348.
- Lloyd, A.B., 1988, 'Manetho and the Thirty-First Dynasty,' in: Baines, J., et al., (eds.), 1988, 154-160.
- Loewenstern, I., 1850, 'Note sur une table généalogique des rois de Babylone dans Ker-Porter,' *RAss* 6, Part 2, 417-420, + pl. 123.
- Lombardo, M., 1974, 'Per un inquadramento storico del problema delle crescidi,' *ASNP*, 687-733.
- Lombardo, M., 1989, 'Oro lidio e oro persiano nelle Storie di Erodoto,' *REA* 91, 197-212.
- Loon, M.N. van, 1966, *Urartian Art*, Istanbul.
- L'Orange, H.P., 1953, *Studies in the Iconography of Cosmic Kingship in the Ancient World*, Oslo.
- Lüdeckens, E., 1960, *Ägyptische Eheverträge*, (Ägyptologische Abhandlungen 1), Wiesbaden.

- Lüddeckens, E., 1982, 'Papyri, Demotische, Kairo,' *LdÄ* 4, 800-832.
- Lukonin, V., 1986, *Kunst des alten Iran*, Leipzig.
- Luschey, H., 1967, 'Die Kunst Irans zur Zeit der Achaimeniden, Alexanders des Grossen und der Seleukiden,' in: Schefold, K. (Hsg.), *Die Griechen und ihre Nachbarn* (Propyläen Kunstgeschichte 8), Berlin 291-308.
- Luschey, H., 1968, 'Studien zu dem Darius-Relief von Bisutun,' *AMI N.F.1*, 63-94.
- Lutz, H.F., 1922, *Viticulture and Brewing in the Ancient Orient*, Leipzig.
- McCormick, M., 1986, *Eternal Victory: Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium, and the Early Medieval West*, Cambridge.
- McCown, D.E., Haines, R.C., 1967, *Nippur I* (OIP 78), Chicago.
- MacDowall, D.W., Tadde, M., 1978, 'The Early Historic Period: Achaemenids and Greeks,' in: Allchin, F.R., Hammond, N., (eds.), *The Archaeology of Afghanistan, London/New York*, 187-232.
- McDowell, R.H., 1935, *Stamped and Inscribed Objects from Seleucia on the Tigris*, Ann Arbor.
- McEwan, G.J.P., 1981, *Priest and Temple in Hellenistic Babylonia*, (Freiburger alt-orientalische Studien 4), Wiesbaden.
- McEwan, G.J.P., 1982, *Texts from Hellenistic Babylonia in the Ashmolean Museum — With Notes on the Seal Impressions by the Late Briggs Buchanan*, (OECT 9), Oxford.
- McEwan, G.J.P., 1985, 'The First Seleucid Document from Babylonia,' *JSS* 30, 169-180.
- McNamee, M.B., 1960, *Honor and the Epic Hero*, New York.
- Macuch, R.M., 1989, 'Egyptian Sources and Versions of Pseudo-Callisthenes,' in: Criscuolo, L., Geraci, G., (eds.), *Egitto e storia antica dall' Ellenismo all' età araba*, Bologna, 503-511.
- Magen, Y., 1990, 'Mt. Gerizim — Sanctuary City,' (in Hebrew) *Qadmoniot* 91-92, 70-96.
- Magic, D., 1950, *Roman Rule in Asia Minor*, I-II, Princeton.
- Mâle, E., 1951, *The Gothic Image*, (trans. D. Nussey), New York³.
- Mallowan, M.E.L., 1966, *Nimrud and its Remains*, London.
- Mallowan, M.E.L., 1972, 'Cyrus the Great (558-529 B.C.),' *Iran* 10, 1-17.
- Marcus, R., 1937, (ed.), *Josephus, Jewish Antiquities IX-XI*, (Josephus, Loeb Classical Library vol. VI), Cambridge MA.
- Marquart, J., 1898, 'Untersuchungen zur Geschichte von Eran. 6: Hazarapet,' *Philol.*, 227-234.
- Martinet, A., 1986, *Des steppes aux océans: L'Indo-Européen et les Indo-Européens*, Paris.
- Masetti, Cl., 1971-2, 'Le fonti di Erodoto per la storia dell'antico Oriente,' *Helikon* 11-12, 279-288.
- Masson, O., 1961, *Les inscriptions chypriotes syllabiques*, (Recueil critique et commenté), Paris.
- Masson, O., 1962, *Les fragments du poète Hipponax*, Paris.
- Masson, O., 1967, 'Les inscriptions syllabiques,' (Appendix I), in: Karageorghis, V., *Salamis I* (The Excavations in the Necropolis of Salamis), Nicosia, 132-142.
- Masson, O., 1985, 'Éléments de la vie quotidienne dans l'épigraphie chypriote,' in: Siké, Y de, (ed.), *Chypre. La vie quotidienne de l'antiquité à nos jours* (Actes du Colloque, Musée de l'Homme), Paris, 87-90.
- Masson, O., Sznycer, M., 1972, *Recherches sur les Phéniciens à Chypre*, Paris.
- Masson, O., Yoyotte, J., 1988, 'Une inscription ionienne mentionnant Psammétique Ier,' *EA* 11, 171-179.

- Mattha, G., Hughes, G.R., 1975. *The Demotic Legal Code of Hermopolis West*. (Bibliothèque d'Étude 45). Le Caire.
- Mecquenem, R. de, 1938. 'The Achaemenid and Later Remains at Susa' in: Pope, A.U., Ackerman, P., (eds.), *A Survey of Persian Art* 1, 312-329.
- Mecquenem, R. de, 1947. 'Contribution à l'étude du palais achéménide de Suse.' *MDP* 30, 1-119.
- Medvedskaya, I.N., 1982. *Iran: Iron Age I*. (BAR International Series 126) Oxford.
- Meeks, D., 1979. 'Les donations aux temples dans l'Égypte du 1er millénaire avant J.-C.' in: Lipiński, E., (ed.), 1979, 605-687.
- Meissner B., 1920/5, *Babylonien und Assyrien*. Heidelberg.
- Mélanges Jean Perrot*: Vallat, F., (ed.), 1990. *Contribution à l'histoire de l'Iran. Mélanges offerts à Jean Perrot*. Paris.
- Menant, J., 1886. *Recherches sur la glyptique orientale* II, Paris.
- Menasce, J. de, 1983. 'Zoroastrian Pahlavi Writings.' *CHI* 3.2, 1166-1195.
- Mendelsohn, I., 1940. 'Gilds in Babylonia and Assyria.' *JAOS* 60, 68-72.
- Mendelsohn, I., 1943. *Catalogue of the Babylonian Tablets in the Libraries of Columbia University*. New York.
- Menu, B., 1988. 'Les actes de vente en Égypte ancienne, particulièrement sous les rois kouchites et saïtes.' *JEA* 74, 165-81.
- Menzel, B., 1981. *Assyrische Tempel* (Studia Pohl, series maior, 10/I-II). Roma.
- Merrillees, R.S., 1968. *The Cypriot Bronze Age Pottery found in Cyprus* (SIMA 18). Lund.
- Meshel, Z., 1973. 'Was there a "Via Maris"?' *IEJ* 23, 162-166.
- Meshorer, Y., 1967. *Jewish Coins of the Second Temple Period*. Tel Aviv.
- Meshorer, Y., 1981. *Sylloge Nummorum Graecorum. The Collection of the American Numismatic Society. Part 6: Palestine-South Arabia*. New York.
- Meshorer, Y., 1982. *Ancient Jewish Coinage I: Persian Period through Hasmonaeans*. Dix Hills.
- Meshorer, Y., 1986. 'Judaea, Samaria, and Galilee.' in: Price, M., Besly, E., Macdowall, D., Jones, M., Oddy, A., (eds.), *A Survey of Numismatic Research 1978-1984* 1, (London International Association of Professional Numismatists. Special Publication 9), 201-203.
- Metzler, D., 1977. 'Reichsbildung und Geschichtsbild bei den Achämeniden.' in: Kippenberg, H., (ed.), *Die Entstehung der antiken Klassengesellschaft*. Frankfurt, 279-312.
- Meyers, E.M., 1985. 'The Shelomith Seal and the Judean Restoration. Some Additional Considerations.' *EI* 18, 33*-38*.
- Mildenberg, L., 1979. 'Yehud: A Preliminary Study of the Provincial Coinage of Judaea.' in: Mørkholm, O., Waggoner, N.M., (eds.), *Greek Numismatics and Archaeology. Essays in Honor of Margaret Thompson*. Wetteren, 183-196 + Pls.21-22.
- Mildenberg, L., 1988. 'Über das Kleingeld in der persischen Provinz Judäa.' in: Weippert, H., *Palästina in vorhellenistischer Zeit*. (Handbuch der Archäologie: Vorderasien II/1). München, 721-728 + Tf. 22-23.
- Millard, A.R., 1965. 'The Assyrian Royal Seal Type Again.' *Iraq* 27, 12-16.
- Millard, A.R., 1987. 'Cartography in the Ancient Near East.' in: Harley, J.B., Woodward, D., (eds.), *The History of Cartography* 1, London, 107-116.
- Miller, J., (ed.), 1980. *The African Past Speaks: Essays on Oral Tradition and History*. Folkestone.
- Miller, J.M., 1989. 'The Israelite Journey through Moab and Moabite Toponymy.' *JBL* 108, 577-595.

- Miller, M., 1965, 'Herodotus as Chronographer,' *Klio* 46, 109-128.
- Miller, M.C., 1985, *Perserie: The Arts of the East in Fifth-Century Athens*, (PhD Dissertation, Harvard University).
- Miller, M.C., 1989, 'Peacocks and Tryphe in Classical Athens,' *Archaeological News* 15, 1-10.
- Miroschedji, P. de., 1981a, 'Fouilles du chantier Ville Royale II à Suse (1975-1977): I. Les niveaux élamites,' *CDAFI* 12, 9-136.
- Miroschedji, P. de., 1981b, 'Observations dans les couches néo-élamites au nord-ouest du tell de la Ville Royale à Suse,' *CDAFI* 12, 169-192.
- Miroschedji, P. de., 1981c, 'Prospection archéologique au Khuzistan en 1977,' *CDAFI* 12, 169-192.
- Miroschedji, P. de., 1982, 'Notes sur la glyptique de la fin de l'Élam,' *RAst* 76, 51-64.
- Miroschedji, P. de., 1985, 'La fin du royaume d'Anšan et de Suse et la naissance de l'empire perse,' *ZA* 75, 266-306.
- Miroschedji, P. de., 1987, 'Fouilles du chantier Ville Royale II à Suse (1975-1977). Niveaux d'époque achéménide, séleucide, parthe et islamique,' *CDAFI* 15, 11-143.
- Miroschedji, P. de., 1990, 'La fin d'Élam: Essai d'analyse et d'interprétation,' *Iran* 25, 47-95.
- Miroschedji, P. de., Desse-Berset, N., Kervan, M., 1987, 'Fouilles du chantier Ville Royale II à Suse (1975-1977). Niveaux d'époques achéménide, parthe et islamique,' *CDAFI* 15, 11-144.
- Mitchell, S.M., 1976, 'Requisitioned Transport in the Roman Empire: A New Inscription from Pisidia,' *JRS* 66, 106-131.
- Montias, J.M., 1982, *Artists and Artisans in Delft: A Socio-Economic Study of the Seventeenth Century*, Princeton.
- Moorey, P.R.S., 1975, 'Iranian Troops at Deve Hüyük in Syria in the Earlier Fifth Century B.C.,' *Levant* 7, 108-117.
- Moorey, P.R.S., 1980, *Cemeteries of the First Millennium B.C. at Deve Hüyük near Carchemish* (BAR International Series 87), Oxford.
- Moorschauer, S.N., 1988, 'Reflections on the Bentresh Stela,' *SAK* 15, 203-233.
- Moortgat, A., 1942, 'Assyrische Glyptik des 13. Jahrhunderts,' *ZA* 13, 50-88.
- Moortgat, A., 1944, 'Assyrische Glyptik des 12. Jahrhunderts,' *ZA* 14, 24-44.
- Moortgat, A., 1969, *The Art of Ancient Mesopotamia*, (trans. J. Filson), London.
- Morel, J.-P., 1983, 'La céramique comme indice du commerce antique (Réalités et interprétations),' in: Garnsey, P., Whittaker, C.R., (eds.), 1983, 66-74.
- Morgan, J. de. et al., 1900, 'Travaux à Suse dans l'hiver 1897-1898,' *MDAFI* 1, 88-110.
- Morgan, J. de., 1905, 'Découverte d'une sépulture achéménide à Suse,' *MDAFI* 8, 29-58.
- Mørkholm, O., 1980, 'A Group of Ptolemaic Coins from Phoenicia and Palestine,' *INJ* 4, 4-7 + Pls.: 3-5; 2: 1-8.
- Mørkholm, O., 1990, 'Some Coins of Ptolemy V from Palestine,' *INJ* 5, 5-10 + Pl. 3.
- Mostafavi, M. T., 1964, 'The Achaemenid Royal Road Post Stations between Susa and Persepolis,' in: *A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present* (Proceedings of the 4th International Congress of Iranian Art and Archaeology) 14, London/Oxford, 3008-3010.
- Murray, O., 1987, 'Herodotus and Oral History,' *AchHist* 2, 93-115.
- Muscarella, O.W., 1977a, "'Ziwiye'" and Ziwiye: The Forgery of a Provenience,' *JFA* 4, 197-219.
- Muscarella, O.W., 1977b, 'The Archaeological Evidence for Relations between Greece and Iran in the 1st Millennium BC,' *JANES* 9, 31-58.

- Muscarella, O.W., 1986, 'The Location of Ulhu and Uise in Sargon II's Eighth Campaign, 714 B.C.,' *JFA* 13, 465-475.
- Muscarella, O.W., 1987, 'Median Art and Medizing Scholarship,' *JNES* 46, 2, 109-126.
- Muscarella, O.W., 1988, *Ancient Near Eastern Bronze and Iron Artifacts in The Metropolitan Museum of Art*, New York.
- Myres, J.L., 1936, 'Medizin: Medismos,' in: Bailes, C., et al., (eds.), *Greek Poetry and Life: Essays presented to Gilbert Murray*, Oxford, 97-105.
- Nagel, W., 1958, 'Meister- und Gesellenarbeit an neuassyrischen Reliefs,' *Jdl* 73, 1-8.
- Nagel, W., 1979, 'Pasargadae. Ein Lagebericht zum Problem des Beginns achämenidischer Kunst und altpersischer Schrift,' *MDOG* 111, 75-87.
- Nagy, G., 1974, *Comparative Studies in Greek and Indic Meter*, Cambridge MA.
- Nagy, G., 1979, *The Best of the Achaeans: Concepts of the Hero in Archaic Greek Poetry*, Baltimore.
- Narkiss, M., 1938, *Coins of Eretz Yisrael II* (in Hebrew), Jerusalem.
- Naster, P., 1965, 'Remarques caractérisques et technologiques au sujet des Créséides,' in: *Atti Congresso Internazionale di Numismatica Roma 1961*, Roma, 25-36.
- Naster, P., 1970, 'Fire-Altar or Fire-Tower on the Coins of Persis?,' *OLP* 1, 125-129.
- Naster, P., 1979, 'Les monnayages satrapaux, provinciaux et régionaux dans l'empire perse face au numéraire officiel des Achéménides,' in: Lipiński, E., (ed.), 1979, II, 597-604.
- Natali, C., 1990, 'Aristote et la chrématistique. Aristoteles' "Politik"' in: *Akten des XI. Symposium Aristotelicum*, Göttingen, 297-324.
- Naumann, R., 1971, *Architektur Kleinasien*, Tübingen².
- Naveh, J., 1981, 'The Aramaic Ostraca from Tel Arad,' in: Aharoni, Y., (ed.), 1981, *Arad Inscriptions*, Jerusalem, 153-176.
- Naveh, J., 1987, 'Unpublished Phoenician Inscriptions from Palestine,' *IEJ* 37, 25-30.
- Needham, J., 1971, *Science and Civilisation in China*, IV/3, Cambridge.
- Neeley, J.A., 1970, 'The Deh Luran Region,' *Iran* 8, 202-203.
- Negahban, E., 1979, 'Human Figures from Marlik,' *AMI* 12, 157-173.
- Negahban, E., 1983, *Metal Vessels from Marlik*, (Prähistorische Bronzefunde, Abteilung II, Band 3), München.
- Nemet-Nejat, K.J., 1982, *Late Babylonian Field Plans in the British Museum*, Roma.
- Newell, E.T., 1938, *The Coinage of the Eastern Seleucid Mints*, (Numismatic Studies 1), New York.
- Nicol, M.B., 1969, 'Darvazeh Tepe,' *Iran* 7, 172.
- Nicol, M.B., 1970a, 'Excavations at Darvazeh Tepe: A Preliminary Report,' *Bastan Chenassi va Honar-e Iran* 5, 19-22.
- Nicol, M.B., 1970b, 'Rescue Excavations near Dor-udzan,' *EW* 20, 245-84.
- Nicol, M.B., 1971, 'Darvazeh Tepe,' *Iran* 9, 168-69.
- Nicolaou, I., 1986, 'Cypriots in the East and West. Foreigners in Cyprus (Archaic to Roman Period),' in: *Acts of the International Archaeological Symposium "Cyprus between the Orient and the Occident" (Nicosia 1985)*, Nicosia, 423-438.
- Nissen, H.J., 1976, 'The Behbahan Plain in the Fifth Millennium B.C.,' in: Kiani, M., (ed.), 1976, *The Memorial Volume of the Vth International Congress of Iranian Art and Archaeology*, Oxford, Sept. 11-16, 1972, Oxford, 273-279.
- Nissen, H.J., Renger, J., (Hsg.), 1982, *Mesopotamien und seine Nachbarn*, (Berliner Beiträge zum Vorderen Orient 1), Berlin.
- Nöldeke, Th.N., 1890, *Beiträge zur Geschichte des Alexanderromans*, Wien.

- Nylander, C., 1970, *Ionians in Pasargadae. Studies in Old Persian Architecture*, Uppsala.
- Nylander, C., 1980, 'Earless in Nineveh: Who Mutilated Sargon's Head?' *AJA* 84, 329-333.
- Nylander, C., 1983, 'The Standard of the Great King — A Problem in the Alexander Mosaic,' *OpRom* 14, 19-37.
- Oates, D., 1968, *Studies in the Ancient History of Northern Iraq*, London/Oxford.
- Oates, J., 1986, *Babylon*, (2nd ed.) London.
- Oded, B., 1970, 'Observations on Methods of Assyrian Rule in Transjordan after the Palestinian Campaign of Tiglath-Pileser III,' *JNES* 29, 177-186.
- Oelsner, J., 1964, 'Ein Beitrag zu keilschriftlichen Königstitulaturen in hellenistischer Zeit,' *ZA* 56, 262-274.
- Oelsner, J., 1971, 'Review of *Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the British Museum*, Part 49, by Douglas Kennedy,' *ZA* 61, 159-170.
- Oelsner, J., 1974, 'Keilschriftliche Beiträge zur politischen Geschichte Babylonien in den ersten Jahrzehnten der griechischen Herrschaft (331-305 v.u.Z.),' *AOF* 1, 129-151.
- Oelsner, J., 1975-76, 'Zwischen Xerxes und Alexander: babylonische Rechtsurkunden und Wirtschaftstexte aus der späten Achämenidenzeit,' *WO* 8, 310-318.
- Oelsner, J., 1978, 'Kontinuität und Wandel in Gesellschaft und Kultur Babylonien in hellenistischer Zeit,' *Klio* 60, 101-116.
- Oelsner, J., 1981, 'Gesellschaft und Wirtschaft des seleukidischen Babylonien: einige Beobachtungen in den Keilschrifttexten aus Uruk,' *Klio* 63, 39-44.
- Oelsner, J., 1986, *Materialien zur babylonischen Gesellschaft und Kultur in hellenistischer Zeit*, (Assyriologia VII), Budapest.
- Oelsner, J., 1988, 'Grundbesitz/Grundeigentum im achämenidischen und seleukidischen Babylonien,' in: Brentjes, B. (Hsg.), *Das Grundeigentum in Mesopotamien*, (Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte Sonderband 1988), Berlin, 117-134.
- Ögün, B., 1978, 'Die urartäischen Bestattungsbräuche,' *EPROER* 66, 639-678.
- Oinas, F.J., (ed.), 1978, *Heroic Epic and Saga*, Bloomington.
- Olmstead, A.T., 1948, *History of the Persian Empire*, Chicago.
- Oosten, J.G., 1985, *The War of the Gods: The Social Code in Indo-European Mythology*, London.
- Opificius, R., 1961, *Das altbabylonische Terrakottarelieff*, (Untersuchungen zur Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie 2), Berlin.
- Oppenheim, A.L., 1967, 'Essay on Overland Trade in the First Millennium B.C.,' *JCS* 21, 236-254.
- Oppenheim, A.L., 1985, 'The Babylonian Evidence of Achaemenian Rule in Mesopotamia,' *CHI* 2, 529-587.
- Oppert, J., 1898, 'Alexandre à Babylone,' *CRAI* 1898, 413-447.
- Oppert, J., Ménant, J., 1877, *Documents juridiques de l'Assyrie et de la Chaldée*, Paris.
- Oquibnine, B., 1985, *Essais sur la culture védique et indo-européenne*, Pisa.
- Oren, E., 1982-83, 'Ancient Military Roads between Egypt and Canaan,' *Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society* 10, 20-24.
- Oren, E., 1984, 'Migdol: A New Fortress on the Edge of the Eastern Nile Delta,' *BASOR* 256, 7-44.
- Ost, H., 1975, *Leonardo Studien*, Berlin/New York.
- Ouseley, Sir W., 1821, *Travels in Various Countries of the East: More Particularly Persia II*, London.
- Panovsky, E., 1959, *Renaissance and Resuscitations in Western Art*, Stockholm.

- Parker, B., 1962, 'Seals and Seal Impressions from the Nimrud Excavations, 1955-58,' *Iraq* 24, 26-40.
- Parker, R.A., 1950, *The Calendars of Ancient Egypt*, (Studies in Ancient Oriental Civilization 26), Chicago.
- Parker, R.A., 1959, *A Vienna Demotic Papyrus on Eclipse- and Lunar-Omina*, (Brown Egyptological Studies 2), Providence.
- Parker, R.A., Dubberstein, W., 1956, *Babylonian Chronology, 626 B.C.-A.D. 75*, (Brown University Studies 19), Providence.
- Parpola, S., 1983, *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal II: Introduction and Appendices*, (AOAT 5/11), Kevelaer/Neukirchen-Vluyn.
- Paul, S.M., 1975, 'Classifications of Wine in Mesopotamian and Rabbinic Sources,' *IEJ* 25, 42-44.
- Peck, W.J., Ross, J.G., 1978, *Egyptian Drawings*, London.
- Peiser, F.E., 1896, *Texte juristischen und geschäftlichen Inhalts*, (Keilinschriftliche Bibliothek 4), Berlin.
- Pering, B., 1932-33, 'Die geflügelte Scheibe in Assyrien,' *Afo* 8, 281-296.
- Perreault, J., 1986, 'Céramique et échanges: les importations attiques au Proche-Orient, du VIe au milieu du Ve siècle avant J.-C. Les données archéologiques,' *BCH* 110, 145-175.
- Perrot, J., 1981, 'L'architecture militaire et palatiale des Achéménides à Suse,' in: *150 Jahre Deutsches Archäologisches Institut, 1829-1979*, Mainz, 79-94.
- Perrot, J., 1985, 'Suse à l'époque achéménide,' *Paléorient* 11, 67-69.
- Perrot, J., 1989, 'Shoshan Ha-Birah,' *EI* 20, 155-160.
- Perrot, J., Ladiray, D., 1972, 'Travaux à l'Apadana (1969-1971),' *CDAFI* 2, 1-37.
- Pestman, P.W., 1961, *Marriage and Matrimonial Property in Ancient Egypt*, Leiden.
- Pestman, P.W., 1983, 'L'origine et l'extension d'un manuel de droit égyptien,' *JESHO* 26, 14-21.
- Peterson, S.R., 1979, 'Painted Tiles at the Trakieh Mu'avin Ul-mulk (Kirmanshah),' in: *Akten des VII. Internationale Kongresses für iranische Kunst und Archäologie*, Berlin, 618-628.
- Petit, Th., 1985, 'L'intégration des cités ioniennes dans l'empire achéménide,' *REA* 87, 43-52.
- Petit, Th., 1991, 'Présence et influence perses à Chypre,' *AchHist* 6, 161-178.
- Petrie, W.F., 1986, *Naukratis I*, London.
- Petschow, H., 1988, 'Das Unterkönigtum des Cambyses, "König von Babylon",' *RAss* 82, 78-82.
- Pflaum, H.G., 1940, 'Essai sur le cursus publicus sous le Haut-Empire romain,' *Mémoires présentés par divers savants à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 14, Paris, 189-391.
- Pinches, T.G., 1886, *Guide to the Nimroud Central Saloon*, London, British Museum.
- Pollitt, J.J., 1978, 'The Impact of Greek Art on Rome,' *TAPhA* 108, 155-174.
- Pollitt, J.J., 1986, *Art in the Hellenistic Age*, Cambridge.
- Polom, E., 1982, *Language, Society, and Paleoculture*, Stanford.
- Popper, W., 1955, *Egypt and Syria under the Circassian Sultans 1382-1468 AD*, Berkeley/Los Angeles.
- Porada, E., 1947, 'Suggestions for the Classification of Neo-Babylonian Cylinder Seals,' *Or N.S.* 16, 145-165.
- Porada, E., 1948, *Corpus of Ancient Near Eastern Seals in North American Collections*, Washington D.C.

- Porada, E., 1960, 'Greek Coin Impressions from Ur,' *Iraq* 22 (= Mallowan M., Wiseman, D.J., (eds.), *Ur in Retrospect*, London), 228-234.
- Porada, E., 1965, *The Art of Ancient Iran*, New York.
- Porada, E., 1979, 'Achaemenid Art, Monumental and Minute,' in: Ettinghausen, R., Yarshater, E., (eds.), *Highlights of Persian Art*, Boulder, Col., 57-94.
- Ponten, B., 1968, *Archives from Elephantine. The Life of an Ancient Jewish Military Colony*, Berkeley.
- Porter, B., Moss, R.B.L., 1927, *Topographical Bibliography of Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings*, I-VII, 12, Oxford.
- Posener, G., 1936, *La première domination Perse en Égypte. Recueil d'inscriptions hiéroglyphiques* (BIFAO 11), Le Caire.
- Postgate, J.N., 1974, *Taxation and Conscription in the Assyrian Empire*, (Studia Pohl: Series Maior 3) Roma.
- Postgate, J.N., 1987, 'Employer, Employee and Employment in the Neo-Assyrian Empire,' in: Powell, M.A., (ed.), 1987, 257-270.
- Powell, M.A., 1978, 'A Contribution to the History of Money in Mesopotamia prior to the Invention of Coinage,' in: Hruška, B., Komoroczy, G., (eds.) *Festschrift für L. Matouš II*, Budapest, 211-243.
- Powell, M.A., 1985, 'Salt, Seed and Yields in Sumerian Agriculture: A Critique of the Theory of Progressive Salinization,' *ZA* 75, 7-38.
- Powell, M.A., (ed.), 1987, *Labor in the Ancient Near East* (AOS 68), New Haven.
- Preisigke, F., 1907, 'Die ptolemäische Staatspost,' *Klio* 7, 241-277.
- Prestianni-Giallombardo, A.M., 1991, 'Recenti testimonianze iconografiche sulla kausia in Macedonia e la datazione del fregio della Caccia di Vergina,' *DHA* 17/2, 257-304.
- Price, M.J., 1981, 'Portrait of Alexander the Great from Egypt,' *Meddelelser far Norsk Numismatisk Forening* 7, 32-37.
- Price, M.J., 1985, 'In the Wake of Alexander: Coins as Evidence for the Clash of Cultures under the Macedonian Empire,' *Proceedings of the 12th International Congress of Classical Archaeology, Athens 4-20 September 1983* I, 243-247.
- Price, S.R.F., 1984, *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge.
- Pritchard, J.B., (ed.), 1950, *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, Princeton.
- Quaegebeur, J., 1979, 'Documents égyptiens et rôle économique du clergé en Égypte Hellénistique,' in: Lipiński, E., (ed.), 1979, II, Leuven, 707-730.
- Raaflaub, K.R., 1988, 'Athenische Geschichte und mündliche Überlieferung,' in: Ungern-Sternberg & Reinau, (Hsg.), 1988, 197-225.
- Radice Colace, P., 1979, *Choerili Samii Reliquiae*, Roma.
- Ramsay, W.M., 1920, 'Military Operations on the North Front of Mount Tarsus,' *JHS* 40, 89-112.
- Rappaport, U., 1981, 'The First Judean Coinage,' *JJS* 32, 1-17.
- Ray, J.D., 1976, *The Archive of Hor*, London.
- Reade, J.E., 1978, 'Kassites and Assyrians in Iran,' *Iran* 16, 137-143.
- Reade, J.E., 1979, 'Assyrian Architectural Decoration,' *BaM* 10, 17-49.
- Reade, J.E., 1981, 'Neo-Assyrian Monuments in their Historical context,' in: Fales, F.M., (ed.), *Assyrian Royal Inscriptions — New Horizons* (Orientis antiqui collectio 17), Roma, 143-167.
- Reade, J., 1986, 'Rassam's Excavations at Borsippa and Kutha, 1879-82,' *Iraq* 47, 105-116.

- Redford, D.B., 1986, *Pharaonic King-Lists, Annals and Day-Books*, Mississauga.
- Renard, M., Servais, J., 1955, 'A propos du mariage d'Alexandre et de Roxane,' *AC* 24, 29-50.
- Renfrew, C., 1990, *L'énigme indo-européenne. Archéologie et langage*, Paris.
- Reynolds, D.M., (ed.), 1989, *Selected Lectures of Rudolf Wittkower: The Impact of Non-European Civilizations on the Art of the West*, Cambridge.
- Rice, E.E., 1983, *The Grand Procession of Ptolemy Philadelphus*, Oxford.
- Richter, G.M.A., 1949, *Archaic Greek Art against its Historical Background*, New York.
- Richter, G.M.A., 1957, *The Sculpture and Sculptors of the Greeks*, New Haven.
- Richter, G.M.A., 1958, 'Ancient Plaster Casts of Greek Metalware,' *AJA* 62, 369-377.
- Richter, G.M.A., 1968, *Engraved Gems of the Greeks and the Etruscans*, London.
- Ridgway, B.S., 1981, *Fifth Century Styles in Greek Sculpture*, Princeton.
- Ringren, H., 1983, 'Akkadian Apocalypses,' in: Hellholm, D., (ed.), *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East*, Tübingen, 379-386.
- Roaf, M., 1983, *Sculptures and Sculptors at Persepolis* (Iran 20), London.
- Roaf, M., 1990, 'Sculptors and Designers at Persepolis,' in: Gunter, A.C., (ed.), 1990, 105-114.
- Rochberg-Halton, F., 1984, 'New Evidence for the History of Astrology,' *JNES* 43, 114-140.
- Rochberg-Halton, F., 1989, 'Babylonian Horoscopes and their Sources,' *Or* 58, 102-123.
- Röder, G., 1941, 'Lebensgrosse Tonmodelle aus einer altägyptischen Bildhauerwerkstatt,' *Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen* 62, 145-170.
- Ronca, I., 1971, *Ptolemaios Geographie 6.9-21 (Ostiran und Zentralasien)*, Roma.
- Roos, P., 1970, 'An Achaemenian Sketch Slab and the Ornaments of the Royal Dress at Persepolis,' *EW* 20, 51-59.
- Root, M.C., 1979, *The King and Kingship in Achaemenid Art: Essays on the Creation of an Iconography of Empire* (Actr 19), Leiden.
- Root, M.C., 1985, 'The Parthenon Frieze and the Apadana Reliefs at Persepolis: Reassessing a Programmatic Relationship,' *AJA* 100, 103-120.
- Root, M.C., 1989, 'The Persian Archer at Persepolis: Aspects of Chronology, Style, and Symbolism,' *REA* 91, 33-50.
- Root, M.C., 1990a, *Crowning Glories: Persian Kingship and the Power of Creative Continuity*, (Kelsey Museum of Archaeology, University of Michigan), Ann Arbor.
- Root, M.C., 1990b, 'Circles of Artistic Programming: Strategies for Studying Creative Process at Persepolis,' in: Gunter, (ed.), 1990, 115-139.
- Root, M.C., 1991, 'From the Heart: Powerful Persianisms in the Art of the Western Empire,' *AchHist* 6, 1-29.
- Root M.C., Garrison, M.B., forthcoming, 'Royal Name Seals of the Persian Empire'.
- Rostovtzev, M.I., 1932, 'Seleucid Babylonia: Bullae and Seals of Clay with Greek Inscriptions,' *YCS* 3, 1-114.
- Rostovtzev, M.I., 1935, *Dura and the Problem of Parthian Art* (YCS 5), New Haven.
- Rostowzew, M.I., 1906, 'Angariae,' *Klio* 6, 249-258.
- Roth, Martha T., 1989, *Babylonian Marriage Agreements, 7th-3rd Centuries B.C.*, (AOAT 222), Kevelaer/Neukirchen-Vluyn.
- Roueché, C., Sherwin-White, S.M., 1985, 'Some Aspects of the Seleucid Empire: The Greek Inscription from Failaka in the Arabian Gulf,' *Chiron* 15, 1-39.
- Roux, G., (ed.), 1984, *Temples et sanctuaires* (TMO 7), Lyon.

- Rubensohn, O., 1911, *Hellenistisches Silbergerät in antiken Gipsabgüssen*, Berlin.
- Rutten, M., 1935, *Contrats de l'époque séleucide conservés au Musée du Louvre* (Babyloniaca 15), Paris.
- Sachs, A.J., 1952, 'Babylonian Horoscopes,' *JCS* 6, 49-75.
- Sachs, A.J., 1953, 'The Late Assyrian Royal-Seal Type,' *Iraq* 15, 167-170.
- Sachs, A.J., Hunger, H., 1988, *Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia I: Diaries from 652 BC to 262 BC* (ÖAW Phil.-hist. Kl. Denkschr., 195), Wien.
- Sachs, A.J., Hunger, H., 1989, *Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia II: Diaries from 261 BC to 165 BC* (ÖAW Phil.-hist. Kl. Denkschr., 210), Wien.
- Sachs, A.J., Wiseman, D.J., 1954, 'A Babylonian King List of the Hellenistic Period,' *Iraq* 16, 202-211.
- Saggs, H.W.F., 1956, 'The Nimrud Letters. 1952-Part III,' *Iraq* 18, 40-56.
- Saggs, H.W.F., 1959a, 'Two Administrative Officials at Erech in the 6th Century B.C.,' *Sumer* 15, 25-38.
- Saggs, H.W.F., 1959b, 'The Nimrud Letters. 1952-Part V,' *Iraq* 21, 158-179.
- Sahlins, M., 1968, *Tribesmen*, Englewood Cliffs.
- Sahlins, M., 1974, *Stone Age Economics*, London.
- Said, E., 1978, *Orientalism*, New York/London.
- Sajjidi, M., Wright, H., 1979, 'Test Excavation in the Elamite Layers at the Izeh East Face,' in: Wright, H.T., (ed.), 1979, 106-113.
- Salles, J.-F., 1980, 'Le niveau 4 (Fer II C),' *Keisan*, 131-156.
- Salles, J.-F., 1987, 'The Arab-Persian Gulf under the Seleucids,' in: Kuhrt & Sherwin-White, (eds.), 1987, 75-109.
- Salles, J.F., 1988a, 'Du blé, de l'huile et du vin ... (notes sur les échanges commerciaux en Méditerranée orientale vers le milieu du 1er millénaire av. J.-C.),' *AchHist* 6, 207-236.
- Salles, J.-F., 1988b, 'La circumnavigation de l'Arabie dans l'Antiquité,' in: Salles, J.-F., (éd.), *L'Arabie et ses mers bordières I. Itinéraires et voisinages. (Séminaire 1985-1986)*, (TMO 16), Lyon, 75-102.
- Salles, J.-F., 1989, 'Les échanges commerciaux et culturels dans le Golfe arabo-persique au 1er millénaire av. J.-C. Réflexions sur Makkah et Meluhha,' in: Fahd, T., (ed.), *L'Arabie pré-islamique et son environnement culturel*, (Actes du Colloque de Strasbourg 1987), Travaux du CRPOGA, Leiden, 67-96.
- Salles, J.-F., 1991, 'Du bon et du mauvais usage des Phéniciens,' *Topoi. Orient-Occident* 1, 48-70.
- Salviat, Fr., 1986, 'Le vin de Thasos. Amphores, vin et sources écrites,' in: *Amphores Grecques*, 145-195.
- Salvini, M., 1979, 'Das Susi-Heiligtum von Kanmir-blur und der urartäische Turmtempel,' *AMI* 12, 249-269.
- Salvini, M., 1984, 'I Documenti,' in: Pecorella, P.E., Salvini, M., (eds.), *Tra lo Zagros e l'Urmia*, Roma, 53-134.
- Sancisi-Weerdenburg, H., 1980, *Yaunā en Persai: Grieken en Perzen in een ander perspectief*, Groningen.
- Sancisi-Weerdenburg, H., 1983, 'The Zendan and the Ka'bah' in: Koch & McKenzie, (Hsg.), 1983, 145-151.
- Sancisi-Weerdenburg, H., 1985, 'The Death of Cyrus: Xenophon's *Cyropaedia* as a Source for Iranian History,' *ActIr* 25 (Papers in Honour of Mary Boyce), 459-471.
- Sancisi-Weerdenburg, H., 1987, 'Decadence in the Empire or Decadence in the Sources?' *AchHist* 1, 33-45.

- Sancisi-Weerdenburg, H., 1988, 'Was There Ever a Median Empire?,' *AchHist* 3, 197-212.
- Sancisi-Weerdenburg, H., 1991a, 'Through Travellers' Eyes: The Persian Monuments as seen by European Visitors,' *AchHist* 7, 1-35.
- Sancisi-Weerdenburg, H., 1991b, "Den wereltvorst een vuyle streek aan sijn eercheet." *Alexander en Persepolis*. Utrecht.
- Sarre, F., Hezfeld, E., 1910, *Iranische Felsreliefs: Aufnahmen und Untersuchungen von Denkmälern aus alt- und mittelpersischer Zeit*, Berlin.
- Sasson, J.M., 1990, 'Artisans ... Artists: Documentary Perspectives from Mari,' in: Gunter, (ed.), 1990, 21-27.
- Sauerländer, W., 1982, 'Architecture and the Figurative Arts — the North,' in: Benson, R.L., Constable, G., (eds.), *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, Cambridge Ma., 671-710.
- Sauvaget, J., 1941, *La poste aux chevaux dans l'empire des Mamelouks*, Paris.
- Schapiro, M., 1977, *Romanesque Art*, New York.
- Scheil, V., 1914, 'Le Gobryas de la *Cyropédie* et les textes cunéiformes' *RAss* 11, 165-174.
- Scheller, R.W., 1963, *A Survey of Medieval Model Books*, Haarlem.
- Schlumberger, D., 1953, *L'argent grec dans l'empire achéménide*, (MDAFA 14) Paris, 1-64 + Pls. I-V.
- Schmidt, E.F., 1939, *The Treasury of Persepolis and Other Discoveries in the Homeland of the Achaemenians*, (OIC 21), Chicago.
- Schmidt, E.F., 1953, *Persepolis I. Structures, Reliefs, Inscriptions*, (OIP 68), Chicago.
- Schmidt, E.F., 1957, *Persepolis II. Contents of the Treasury and other Discoveries* (OIP 69), Chicago.
- Schmidt, E.F., 1970, *Persepolis III. The Royal Tombs and Other Monuments*, (OIP 70), Chicago.
- Schmitt, R., 1967, 'Medisches und persisches Sprachgut bei Herodot.' *ZDMG* 117, 119-145.
- Schmitt, R., 1974, 'Deiokes,' *AnzAWW* 110, 137-147.
- Schmitt, R., 1976, 'Der Titel "Satrap",' in: Morpurgo-Davies, A., Meid, W., (eds.), *Studies in Greek, Italic and Indo-European Linguistics offered to L.R. Palmer*, Innsbruck, 373-390.
- Schmitt, R., 1977a, 'Königtum im alten Iran,' *Saeculum* 28, 384-395.
- Schmitt, R., 1977b, 'Thronnamen bei den Achaimeniden,' *BNF* n.s. 12, 422-425.
- Schmitt, R., 1980, 'Zur babylonischen Version der Bisütün-Inschrift,' *AfO* 27, 106-126.
- Schmitt, R., 1982, 'Achaemenid Throne-Names,' *AION* 42, 83-95.
- Segal, J.B., 1983, *Aramaic Texts from North Saqqara*, (Texts from Excavations, ed. by T.G.H. James, 6), London.
- Seibert, J., 1972, *Alexander der Grosse* (EdF 10), Darmstadt.
- Seidl, E., 1956, *Ägyptische Rechtsgeschichte der Saiten- und Perserzeit*, (Ägyptologische Forschungen 20), Glückstadt.
- Seidl, U., 1976, 'Ein Relief Dareios' I. in Babylon,' *AMI* N.F. 9, 125-130.
- Seidl, U., 1980, 'Einige urartäische Bronzeylinder,' *AMI* 13, 63-82.
- Seidl, U., 1986a, 'Rez. von J. Börker-Klähn, *Alt Vorderasiatische Bildstelen und vergleichbare Reliefs*,' *Or* 55, 320-327.
- Seidl, U., 1986b, *Die elamischen Felsreliefs von Kürangün und Naqsh-e Rostam*, (Iranische Denkmäler Lieferung 12 enthaltend Reihe II Iranische Felsreliefs), Berlin.

- Sergent, B., 1986. *L'homosexualité initiatique dans l'Europe ancienne*. Paris.
- Sethe, K., 1904. *Hieroglyphische Urkunden der griechisch-römischen Zeit*. Leipzig
- Seyrig, H., 1971. 'Monnaies hellénistiques. XIX. Le monnayage de Hiérapolis de Syrie à l'époque d'Alexandre.' *RN series 6/13*: 11-21 + Pls.I-II
- Shahbazi, A.S., 1976a. *Persépolis illustré*, Persépolis
- Shahbazi, A.S., 1976b. 'The Persepolis "Treasury Reliefs" Once More.' *AMI N.F.* 9, 151-156
- Shahbazi, A.S., 1978. 'New Aspects of Persepolitan Studies.' *Gymnasium* 85, 487-500
- Shahbazi, A.S., 1983. 'Abermals Persepolis.' *Gymnasium* 90, 513-529
- Shahbazi, A.S., 1983b. 'Darius "haft kišvar".' in: Koch & Mackenzie, (Hsg.), 1983, 239-246
- Sherwin-White, S.M., 1982. 'A Greek Ostrakon from Babylon of the Early Third Century BC.' *ZPE* 47, 51-70
- Sherwin-White, S.M., 1983. 'Babylonian Chronicle Fragments as a Source for Seleucid History.' *JNES* 42/4, 265-270
- Sherwin-White, S.M., 1987. 'Seleucid Babylonia: A Case Study for the Installation and Development of Greek Rule' in: Kuhrt, Sherwin-White, (eds.), 1987, 1-31
- Sherwin-White, S.M., Kuhrt, A., 1993. *From Samarkand to Sardis. A New Approach to the Seleucid Empire*. London
- Shore, A.F., 1988. 'Swapping Property at Asyut in the Persian Period.' in: Baines, J., et al. (eds.), 1988, 200-206
- Silver, M., 1985. *Economic Structures of the Ancient Near East*. London
- Slomann, V., 1967. *Bicorporates: Studies in Revivals and Migrations of Art Motifs*. Copenhagen
- Smelik, K.A.D., 1978-79. 'The "Omina Mortis" in the Histories of Alexander the Great: Alexander's Attitude towards the Babylonian Priesthood.' *Talanta* 10-11, 92-111
- Smith, H.S., 1972. 'Dates of the Obsequies of the Mothers of Apis.' *RdE* 24, 176-187
- Smith, H.S., 1988. 'A Memphite Miscellany' in: Baines, J., et al., (eds), 1988, 184-192
- Smith, H.S., Tait, W.J., 1983. *Saqqāra Demotic Papyri*, 1. (Texts from Excavations 7), London
- Smith, N., 1989. 'Intervention sur l'article de M. Lombardo (1989).' *REA* 91, 208-212
- Smith, R.R.R., 1988. *Hellenistic Royal Portraits*. Oxford
- Sollberger, E., 1962. 'Graeco-Babyloniaca.' *Iraq* 24, 63-72.
- Sollberger, E., Kupper, J.-R., 1971. *Inscriptions royales sumériennes et akkadiennes*. (LAPO), Paris.
- Southgate, M.S., 1977. 'Portrait of Alexander in Persian Alexander-Romances of the Islamic Era.' *JAOS* 97, 278-284.
- Southgate, M.S., (transl.) 1978. *Iskandarnamah. A Persian Medieval Alexander-romance*. New York.
- Spaer, A., 1977. 'Some More "Yehud" Coins.' *IEJ* 27, 200-203 + Pls. 25-26.
- Spaer, A., 1986-87. 'Jaddua the High Priest?' *INJ* 9, 1-3 + Pl.2: 1-2.
- Spek, R.J. van der. 1986. *Grondbezit in het Seleucidische Rijk*. Amsterdam.
- Spek, R.J. van der. 1987. 'The Babylonian City.' in: Kuhrt, A. & Sherwin-White, S., (eds.), 1987b, 57-74.
- Spek, R.J. van der. 1992. 'Nippur, Sippar and Larsa in the Hellenistic Period.' in: Ellis, M.deJ., (ed.), *Nippur at the Centennial (Papers Read at the 35e Rencontre Assyriologique Internationale. Philadelphia, 1988)*, (Occasional Publications of the Samuel Noah Kramer Fund 14), Philadelphia, 235-260.

- Spek, R.J. van der, in press. 'Landownership in Babylonian Cuneiform Documents,' in: Geller, M., Lewis, A., Machler, H. (eds.), *Legal Documents of the Hellenistic Period*, London.
- Speleers, L., 1917, *Catalogue des intailles et empreintes orientales des Musées Royaux du Cinquantenaire*, Bruxelles.
- Spiegelberg, W., 1914, *Die sogenannte Demotische Chronik des Pap. 215 der Bibliothèque National zu Paris*. (Demotische Studien 7), Leipzig.
- Spiegelberg, W., 1928, 'Drei demotische Schreiben aus der Korrespondenz des Pherendates, des Satrapen Darius I., mit den Chnumpriestern von Elephantine,' *Sitzungsberichten der preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-His. Klasse*, 604-622.
- Spiegelberg, W., 1932, *Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire. Die Demotischen Denkmäler, III: Demotische Inschriften und Papyri (Fortsetzung) 50023-50165*, Berlin.
- Sprenger, A., 1864, *Die Post- und Reiserouten des Orients*, Leipzig.
- Springberg-Hinsen, M.S.-H., 1989, *Die Zeit vor dem Islam in arabischen Universalgeschichten des 9. bis 12. Jahrhunderts*, (Religionswiss. Studien 13), Würzburg/Altenberge.
- Standish, J.F., 1970, 'The Caspian Gates,' *GR* 17, 17-24.
- Starr, C.G., 1977, 'Greeks and Persians in the Fourth Century B.C.: A Study in Cultural Contacts before Alexander, Part II,' *Iran* 12, 49-115 + Pls. I-XVI.
- Starr, S.F., 1963, 'Mapping Ancient Roads in Anatolia,' *Archaeology* 16/3, 162-169.
- Stein, A., 1940, *Old Routes of Western Iran*, London.
- Stern, E., 1982, *Material Culture of the Land of the Bible in the Persian Period 538-332 B.C.*, Warminster.
- Stern, M., 1974, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism 1: From Herodotus to Plutarch*, Jerusalem.
- Stève, M.J., 1986, 'La fin de l'Elam: à propos d'une empreinte de sceau-cylindre,' *StIr* 16, 7-21.
- Stève, M.J., Gasche, H., De Meyer, L., 1980, 'La Susiane au deuxième millénaire: A propos d'une interprétation des fouilles de Suse,' *Iran* 15, 49-154 (app. par P. Amiet).
- Stève, M.J., Gasche, H., 1990, 'Le tell de l'Apadana avant les Achéménides. Contribution à la topographie de Suse,' *Mélanges Jean Perrot*, 15-60.
- Stolper, M.W., 1977, 'Three Iranian Loanwords in Late Babylonian Texts,' in: Young, T.C., Jr., Levine, L., (eds.) *Mountains and Lowlands*, (Bibliotheca Mesopotamica 7), Malibu, 251-266.
- Stolper, M.W., 1984a, 'Political History,' in: Carter, E. & Stolper, M., 3-100.
- Stolper, M.W., 1984b, *Texts from Tall-i Malyan: Elamite Administrative Texts (1972-1974)*, (Occasional Publications of the Babylonian Fund 6), Philadelphia.
- Stolper, M.W., 1985, *Entrepreneurs and Empire. The Murašû Archive, the Murašû Firm, and Persian Rule in Babylonia*, Leiden.
- Stolper, M.W., 1987, 'Belšunu the Satrap,' in: Rochberg-Halton, F., (ed.), *Language, Literature, and History: Philological and Historical Studies presented to Erica Reiner*, (ADS 67), New Haven, 389-402.
- Stolper, M.W., 1988a, 'The šaknu of Nippur,' *JCS* 40, 127-155.
- Stolper, M.W., 1988b, 'Malamir. B. Philologisch,' *RLAss* VII,3/4, 276-281.
- Stolper, M.W., 1989a, 'The Governor of Babylon and Across-the-River in 486 B.C.,' *JNES* 48, 283-305.

- Stolper, M.W., 1989b, 'Registration and Taxation of Slave Sales in Achaemenid Babylonia,' *ZA* 79, 80-101.
- Stolper, M.W., 1990a, 'The Kasr Archive,' *AchHist* 4, 195-205.
- Stolper, M.W., 1990b, 'The Chronicle of the Diadochi r. 3f,' *NABU* note 7.
- Stolper, M.W., 1990c, 'Late Achaemenid Legal Texts from Uruk and Larsa,' *BaM* 21, 559-622.
- Stolper, M.W., 1991, 'A Property in Bit Pāniya,' *RAss* 85, 49-62.
- Strommenger, E., 1964, *The Art of Mesopotamia*, (trans. C. Haglund), London.
- Stronach, D., 1967, 'Urartian and Achaemenian Tower Temples,' *JNES* 26, 278-288.
- Stronach, D., 1969, 'Excavations at Tepe Nush-i Jan, 1967,' *Iran* 7, 1-20.
- Stronach, D., 1974a, 'Achaemenid Village I at Susa and the Persian Migration to Fars,' *Iraq* 36, 239-248.
- Stronach, D., 1974b, 'La statue de Darius le Grand découverte à Suse,' *CDAFI* 4, 61-71.
- Stronach, D., 1978, *Pasargadae. Report on the Excavations conducted by the British Institute of Persian Studies from 1961 to 1963*, Oxford.
- Stronach, D., 1985, 'On the Evolution of the Iranian Fire Temple,' *ActIr* 25 (Papers in Honour of Mary Boyce), Leiden, 606-627.
- Strong, R., 1984, *Art and Power: Renaissance Festivals 1450-1650*, Berkeley.
- Sukenik, E.L., 1934, 'Paralipomena Palaestinensia, I. The Oldest Coins of Judaea,' *JPOS* 14, 178-184 + Pls. I-II.
- Sukenik, E.L., 1935, 'More About the Oldest Coins of Judaea,' *JPOS* 15, 341-343 + Pl. XXIV.
- Sumner, W.M., 1972, *Cultural Development in the Kur River Basin, Iran*, (PhD Dissertation, The University of Pennsylvania).
- Sumner, W.M., 1974, 'Excavations at Tall-i Malyān, 1971-2,' *Iran* 12, 155-180.
- Sumner, W.M., 1986, 'Achaemenid Settlement and Land Use in the Persepolis Plain,' *AJA* 90, 1-31.
- Sumner, W.M., 1988, 'Maljān, Tall-e (Anshan),' *RLAss* 7, 3/4, 306-319.
- Sumner, W.M., 1989, 'Anshan in the Kaftari Phase: Patterns of Settlement and Land Use,' in: De Meyer, L., Haerincq, E. (eds.), *Archaeologia Iranica et Orientalis: Miscellanea in Honorem Louis Vanden Berghe*, Gent, 135-161.
- Sundermann, W.S., 1986, 'Studien zur kirchengeschichtlichen Literatur der iranischen Manichäer II,' *AoF* 13, 239-317.
- Szemerényi, O., 1975, 'Iranica V,' *ActIr* 5, 313-394.
- Szzyrmer, M., 1985, 'Les noms de métier et de fonctions chez les Phéniciens de Kition, d'après les témoignages épigraphiques,' in: Sikè, Y. de. (ed.), *Chypre. La vie quotidienne de l'Antiquité à nos jours* (Actes du Colloque, Musée de l'Homme), Paris, 79-86.
- Tcherikover, V., 1961, *Hellenistic Civilization and the Jews*, Philadelphia.
- Tchernia, A., 1984, *Le vin de l'Italie romaine*, Paris.
- Thompson, M., 1979, 'Hoards and Overstrikes. The Numismatic Evidence,' *Expedition* 21, 40-46.
- Thomsen, P., 1917, 'Die römischen Meilensteine der Provinzen Syria, Arabia und Palestina,' *ZDPV* 40, 1-103.
- Tilia, A.B., 1972, *Studies and Restorations at Persepolis and Other Sites of Fārs*, Roma.
- Tilia, A.B., 1977, 'Recent Discoveries in Persepolis,' *AJA* 81/1, 67-77.
- Tilia, A.B., 1978, *Studies and Restorations at Persepolis and Other Sites of Fārs II*, Roma.
- Tirazjan, G.A., 1978, 'Urartskii Armavir' in: *Kul'tura vostoka: Drevnost' i Rannee Srednevekov'e*, Leningrad, 106-114.

- Torrey, Ch., 1943, 'The Evolution of a Financier in the Ancient Near East,' *JNES* 2, 295-301.
- Transition Periods in Iranian History*, Actes du Symposium de Fribourg-en-Brisgau (Stfr Cahier 5), Paris, 1987.
- Trichet, J., Poupet, P., 1974, 'Etude pétrographique de la roche constituant la statue de Darius, découverte à Suse, en Decembre 1972,' *CDAFI* 4, 57-59.
- Trümpelmann, L., 1967, 'Zur Entstehungsgeschichte des Monumentes Dareios I von Bisutun und zur Datierung der Einführung der altpersischen Schrift,' *Aanz* 3, 281-298.
- Tuplin, C.J., 1987a, 'Xenophon and the Garrisons of the Achaemenid Empire,' *AMI* 20, 167-245.
- Tuplin, C.J., 1987b, 'The Administration of the Achaemenid Empire,' in: Carradice, I., (ed.), 1987, 109-166.
- Turner, E.G., 1974, 'A Commander-in-Chief's Order from Saqqara,' *JEA* 60, 239-242.
- Unger, E., 1965, 'Die assyrische Wolkensonne des Šamaš,' *Belleleten* 29, 463-473.
- Unger, E., 1970 [1931], *Babylon, die heilige Stadt nach der Beschreibung der Babylonier*, Berlin².
- Ungern-Stenberg, J. von, Reinau, H.R., (Hsg.), 1988, *Vergangenheit in mündlicher Überlieferung*, Stuttgart.
- Vallat, F., 1980, *Suse et l'Elam*, Paris.
- Vallat, F., 1981, 'Un fragment de brique de Tépé Bormi inscrit en élamite,' *CDAFI* 12, 193-196.
- Vallat, F., 1984, 'Kiddin-Hutran et l'époque néo-élamite,' *Akkadica* 37, 1-17.
- Vallat, F., 1987, 'Expéditions orientales des rois assyriens,' *Dossiers Histoire et Archéologie* 122, 60-62.
- Vallat, F. 1988, 'A propos de l'origine des tablettes élamites dites "de Ninive" conservées au British Museum,' *NABU*, note 39.
- Vallat, F., 1989, 'Le palais d'Artaxerxès II à Babylone,' *NAPR* 2, 3-6.
- Van Buren, E.D., 1930, *Clay Figurines of Babylonia and Assyria*, (YOS 16), New Haven.
- Vanden Berghe, L., 1952, 'Archaeologische Opzoekingen in de Marv Dashtvlakte,' *JEOL* 12, 211-220.
- Vanden Berghe, L., 1954, 'Archaeologische Navorsingen in de Omstreken van Persepolis,' *JEOL* 13, 394-408.
- Vanden Berghe, L., 1959, *Archéologie de l'Iran ancien*, Leiden.
- Vanden Berghe, L., 1973, 'Recherches archéologiques dans le Lūristan,' *IrAnt* 10, 1-79.
- Vansina, J.V., 1965, *Oral Tradition, A Study in Historical Methodology*, Chicago.
- Vansina, J.V., 1980, 'Memory and Oral Tradition,' in: Miller, J., (ed.), 1980, 262-279.
- Vansina, J.V., 1985, *Oral Tradition as History*, Madison.
- Van 't Dack, J., 1962, 'Postes et télécommunications ptolémaïques,' *CdE* 37, 338-341.
- Varille, A., 1968, *Inscriptions concernant l'architecte Amenhoïpe, fils de Hapou*, Le Caire.
- Velissaropoulos, J., 1977, *Le monde de l'emporion*, (Dialogues d'Histoire Ancienne, Centre de Recherches d'Histoire Ancienne, Université de Besançon), Paris, 61-85.
- Vidal-Naquet, P., 1983, *Le chasseur noir*, Paris.
- Vidal-Naquet, P., 1984, 'Alexandre et les chasseurs noirs,' dans: *Arrien, Histoire d'Alexandre. L'Anabase d'Alexandre le Grand* (trad. P. Savinel), Paris, 355-365.
- Vigneron, P., 1968, *Le cheval dans l'antiquité gréco-romaine*, Nancy.
- Villanueva-Puig, M.C., 1989, 'Le vase des Perses. Naples 3253 (Inv. 81947),' *REA* 91/1-2, 277-298.

- Villard, P., 1988, 'Le mélange et ses problèmes,' *REA* 90, 1-2, 19-33.
- Vleeming, S., 1981a, 'La phase initiale du démotique ancien,' *CdE* 56, 31-48.
- Vleeming, S., 1981b, 'The Artaba and Egyptian Grain-Measures,' in: Bagnall, R. (ed.), *Proceedings of the Sixteenth International Congress of Papyrology*, (American Studies in Papyrology 23), 537-545.
- Vogelsang, W., 1985, 'Early Historical Arachosia in South-East Afghanistan,' *Iran* 20, 55-98.
- Vogelsang W., 1986, 'Four Short Notes on the Bisutun Text and Monument,' *Iran* 21, 121-140.
- Vogelsang W., 1987, 'Some Remarks on Eastern Iran in the Late Achaemenid Period,' *AchHist* 1, 183-190.
- Volkman, H., 1937:38, 'Der Zweite nach dem König,' *Philol.* 92, 85-316.
- Vollenweider, M.L., 1983, *Musée d'art et d'histoire de Genève. Catalogue raisonné des sceaux, cylindres, intailles et camées*, III, Mainz.
- von der Osten, H.H., 1936, *Ancient Oriental Seals in the Collection of Mrs. Agnes Baldwin Brett*, (OIP 37), Chicago.
- von Graeve, V., 1970, *Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt*, Berlin.
- von Soden, W., 1983, 'Kyros und Nabonid. Propaganda und Gegenpropaganda,' Koch & McKenzie, (Hsg.), 1983, 61-68.
- von Voigtlander, E.N., 1978, *The Bisutun Inscription of Darius the Great: Babylonian Version* (Corpus Inscriptionum Iranicarum Part 1: Inscriptions of Ancient Iran, vol. II: The Babylonian versions of the Achaemenian inscriptions, texts 1) London.
- Vries, J. de, 1963, *Heroic Song and Heroic Legend*, London.
- Waggoner, N., 1969, 'The Early Alexander Coinage at Seleucia on the Tigris,' *ANSMN* 15, 21-30.
- Walbank, F.W., Astin, A.E., 1984, *CAH*, 2nd ed. VIII/1: *The Hellenistic World*, Cambridge.
- Wallinga, H.T., 1984, 'The Ionian Revolt,' *Mnemosyne* 37, 401-437.
- Walser, G., 1983, 'Der Tod des Kambyses,' in: Heinen, H. et al. (Hsg.), *Althistorische Studien Hermann Bengtson*, (Historia Einzelschr. 40), Wiesbaden, 8-18.
- Walser, G., 1985, 'Die Route des Isidorus von Charax durch Iran,' *AMI* 18, 145-56.
- Weill, R., 1918, *La fin du Moyen Empire égyptien*, Paris.
- Weisberg, D., 1967, *Guild Structure and Political Allegiance in Early Achaemenid Mesopotamia*, (Yale Near Eastern Researches 1) New Haven.
- Weissbach, F.H., 1911, *Die Keilinschriften der Achämeniden*, (VAB 3) Leipzig.
- Weissbach, F.H., 1933a, 'Bücherbesprechung von Unger (1931),' *ZA* 41 (N.F. 7), 255-287.
- Weissbach, F.H., 1933b, 'Bemerkungen zu einigen in Ungers Babylon überstetzten Texte,' *ZA* 41 (N.F.7), 287-299.
- Welles, C.B., 1934, *Royal Correspondence in the Hellenistic Period*, New Haven.
- Wenke, R.J., 1976, 'Imperial Investments and Agricultural Developments in Parthian and Sasanian Khuzestan: 150 B.C. to A.D. 640,' *Mesopotamia* 10-11, 31-121.
- Wenning, R., 1990, 'Attische Keramik in Palästina. Ein Zwischenbericht,' *Trans-euphratène* 2, 157-168.
- West, M.L., (ed.), 1979, *Hesiod: Works and Days*, Oxford.
- Wetzel, F., Schmidt, E., Mallwitz, A., 1957, *Das Babylon der Spätzeit*, (WVDOG 59), Leipzig.
- Wheeler, Sir M., 1968, *Flames over Persepolis*, London.
- Whitehead, J.D., 1974, *Early Aramaic Epistolography: The Arsames Correspondence*, (PhD Dissertation, The University of Chicago).

- Widengren, G., 1956, 'Recherches sur le féodalisme iranien,' *Or. Suec.* 5, 79-182.
- Widengren, G., 1969, *Der Feudalismus im alten Iran.* (Wiss. Abhand. Arbeitsgemeinschaft f. Forsch. d. Landes Nordrhein-Westfalen 40), Köln/Opladen.
- Widengren, G., 1974, 'La royauté de l'Iran ancien,' *ActIr* 1, 85-89.
- Widengren, G., 1983, 'Leitende Ideen und Quellen der iranischen Apokalyptik,' in: Hellholm, D., (ed.), *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East.* Tübingen, 77-162.
- Wiesehöfer, J.W., 1982, 'Beobachtungen zum Handel des Achämenidenreiches,' *MBAH* 1, 5-16.
- Wiesehöfer, J.W., 1986a, 'Iranische Ansprüche an Rom auf ehemals achaimenidische Territorien,' *AMJ* 19, 177-185.
- Wiesehöfer, J.W., 1986b, 'Ardāšīr I.,' *Enchr* II. 4, 371-376.
- Wiesehöfer, J.W., 1987, 'Kyros und die unterworfenen Völker,' *Quad.Stor.* 26, 107-126.
- Wiesehöfer, J.W., 1988, 'Die Persis nach Alexander,' in: Yuge, T., Doi, M., (eds.), *Forms of Control and Subordination in Antiquity.* Tokyo, 488-491.
- Wiesehöfer, J.W., 1993, "'Geteilte Loyalitäten". Religiöse Minderheiten des 3. und 4. Jahrhunderts n. Chr. im Spannungsfeld zwischen Rom und dem sāsānidischen Iran,' *Klio* 75, 362-382.
- Wiesehöfer, J.W., 1994, *Die 'dunklen Jahrhunderte' der Persis. Untersuchungen zu Geschichte und Kultur von Fārs in frühhellenistischer Zeit (330-140 v. Chr.).* (Zetemata 90), München.
- Wiesehöfer, J.W., 'Alexander *gizīstag.*' MS.
- Wilcken, U., 1897, 'Zur ägyptisch-hellenistischen Literatur' in: *Aegyptiaca: Festschrift für Georg Ebers,* Leipzig, 142-152 (reprinted 1981, Wiesbaden).
- Wilcken, U., 1932, *Alexander the Great,* (trans. G.C. Richards), London.
- Wildung, D., 1977, *Egyptian Saints: Deification in Pharaonic Egypt,* New York.
- Wilhelm, G., 1986, 'Urartu als Region der Keilschrift-Kultur' in: Haas, V., (Hsg.), *Das Reich Urartu,* (Xenia 17) 95-113.
- Williamson, H.G.M., 1977, 'The Historical Value of Josephus' *Jewish Antiquities* XI. 297-301,' *JThS* NS 28, 49-66.
- Williamson, H.G.M., 1988, 'The Governors of Judah under the Persians,' *Tyndale Bulletin* 39, 59-82.
- Windfuhr, G., 1970, 'Notes on the Old Persian Signs,' *IJJ* 12, 121-125.
- Windfuhr, G., 1978, 'Das Dreierschema der altpersischen Inschriften. Kritische Anmerkungen zur HAURIS Studie,' *ZDMG* 128, 100-115.
- Windfuhr, G., 1976, 'Vohu Manah,' in: Orlin, L., (ed.), *Michigan Oriental Studies in Honor of George G. Cameron,* Ann Arbor, 269-310.
- Windfuhr, G., forthcoming, 'The Zoroastrian Yasna-Ritual: Space and Time,' in: *idem, Cosmos and Logos in Zoroastrianism,* Ann Arbor.
- Winfield, D., 1977, 'The Northern Routes across Anatolia,' *AnSt* 27, 151-166.
- Wiseman, D.J., 1958, *The Vassal-Treaties of Esarhaddon,* London (= *Iraq* 20), 1-91.
- Wiseman, D.J., 1967, 'A Late Babylonian Tribute List?,' *BSOAS* 30, 495-504.
- Woolley, Sir L., 1954, *Excavations at Ur,* New York.
- Wright, G.E., 1965, *Shechem. The Biography of a Biblical City,* New York.
- Wright, G.E., Bull, R.J., 1965, 'Newly Discovered Temples on Mt. Gerizimin Jordan,' *HThR* 58, 234-237.
- Wright, H.T., 1987, 'The Susiana Hinterlands during the Era of Primary State Formation,' in: Hole, F., (ed.), 1979, 141-156.

- Wright, H.T., (ed.), 1979, *Archaeological Investigations in Northeastern Xuzestan 1976*, (Technical Reports, no.10: Research Reports in Archaeology, 5. Museum of Anthropology, University of Michigan), Ann Arbor.
- Yamauchi, E.M., 1990, *Persia and the Bible*, Grand Rapids.
- Yarshater, E.Y., 1971, 'Were the Sasanians Heirs to the Achaemenids?,' in: *La Persia nel Medioevo*, Roma, 517-531.
- Yarshater, E.Y., 1983, 'Iranian National History,' *CHI* 3.1, 359-477.
- Yoffee, N., 1981, *Explaining Trade in Ancient Western Asia*, (MANE 2/2), Malibu.
- Yon, M., 1984, 'Céramiques grecques et imitations chypriotes,' in: Brijder, H.A.G., (ed.), *Ancient Greek and Related Pottery. Proceedings of the International Vase Symposium in Amsterdam, 12-15 April 1984*, (Allard Pierson Series), 234-238.
- Yon, M., 1987, 'Le royaume de Kition. Époque archaïque,' in: Lipiński, E., (ed.), *Studia Phoenicia* 5, 357-374.
- Yon, M., 1989, 'Sur l'administration de Kition à l'époque classique,' in: Peltenburg, E., (ed.), *Early Society in Cyprus*, Edinburgh, 363-375.
- Yon, M., sous presse, 'Le royaume de Kition. Époque classique,' *Studia Phoenicia* IX, Louvain.
- Young, R.S., 1963, 'Gordion on the Royal Road,' *PAPS* 107, 348-364.
- Young, T.C., Jr., 1967, 'The Iranian Migration into the Zagros,' *Iran* 5, 11-34.
- Young, T.C., Jr., 1988, 'The Early History of the Medes and the Persians and the Achaemenid Empire to the Death of Cambyses,' *CAH* IV², 1-52.
- Yoyotte, J., 1963, 'L'Égypte ancienne et les origines de l'anti-judaïsme,' *RHR* 163, 136-142.
- Zaccagnini, C., 1983, 'Patterns of Mobility among Ancient Near Eastern Craftsmen,' *JNES* 42, 245-264.
- Zaccagnini, C., 1989, 'Prehistory of the Achaemenid Tributary System,' in: Briant, P., Herrenschmidt, Cl., (eds.), 1989, 193-215.
- Zadok, R., 1976, 'On the Connection between Iran and Babylonia in the Sixth century B.C.,' *Iran* 14, 61-69.
- Zadok, R., 1977, 'Iranians and Individuals bearing Iranian Names in Achaemenid Babylonia,' *IOS* 7, 89-138.
- Zadok, R., 1983, 'Lexical and Onomastic Notes,' *OrAnt* 22, 217-220.
- Zadok, R., 1985, *Répertoire géographique des textes cunéiformes VIII: Geographical Names according to New- and Late-Babylonian Texts*, (Beihefte TAVO B 718), Wiesbaden.
- Zagarell, A., 1982a, 'The First Millennium in the Bakhtiari Mountains,' *AMI* 15, 31-52.
- Zagarell, A., 1982b, *The Prehistory of the Northeast Bakhtiyāri Mountains, Iran*, (Beihefte TAVO, Reihe B; Nr. 42), Wiesbaden.
- Zawadzki, St., 1988, *The Fall of Assyria and Median-Babylonian Relations in the Light of the Nabopolassar Chronicle*, Delft.
- Zayadine, F., 1985, 'Une tombe du Fer II à Umm Udheinah,' *Syria* 62, 155-158.
- Zemer, A., 1977, *Storage Jars and Ancient Sea Trade*, Haifa.
- Zettler, R., 1979, 'On the Chronological Range of Neo-Babylonian and Achaemenid Seals,' *JNES* 38, 257-270.
- Zoka, Y., 1964, 'The Achaemenian Standard,' *Anjoman-e Fahrhang-e Iran-e Bastan* 1/3, 10-13 Abb.1-13.